

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

In loco horroris et vastae solitudine?
Necròpolis i poblament entre els segles V i XII
a l'ager tarraconensis occidental/Camp de Tarragona,
Conca de Barberà i Priorat

Joan Josep Menchon Bes

Aquesta tesi doctoral està subjecta a la llicència **Reconeixement- NoComercial – SenseObraDerivada 4.0. Espanya de Creative Commons.**

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia **Reconocimiento - NoComercial – SinObraDerivada 4.0. España de Creative Commons.**

This doctoral thesis is licensed under the **Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0. Spain License.**

IN LOCO HORRORIS ET VASTAE SOLITUDINE?

NECRÒPOLIS I POBLAMENT ENTRE ELS SEGLES V I XII A L'AGER TARRACONENSIS

OCCIDENTAL/CAMP DE TARRAGONA, CONCA DE BARBERÀ I PRIORAT

VOLUM 4

IN LOCO HORRORIS ET VASTAE SOLITUDINE?
NECRÒPOLIS I POBLAMENT ENTRE ELS SEGLES V I XII A L'AGER
TARRACONENSIS OCCIDENTAL/CAMP DE TARRAGONA, CONCA DE
BARBERÀ I PRIORAT

PER

JOAN JOSEP MENCHON BES

TESI DOCTORAL DIRIGIDA PER

Dr. Josep Maria Gurt Esparraguera

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Dr. Carlos de la Casa Martínez

UNIVERSIDAD NACIONAL DE EDUCACIÓN

A DISTANCIA-UNED

VOLUM 4

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Facultat de Geografia i Història
Departament d'Història i Arqueologia
Doctorat Societat i Cultura, cursos 2015-2016

2021

ÍNDEX

VOLUM 4

12.	MONESTIRS I ESGLÉSIES QUE AL FINAL SERAN MÉS ANTICS	769
12.1	DE NOU EL LLOC DE SANTA PERPÈTUA... QUÈ TINDRAN AQUESTES TERRES...	770
12.2	ELS EREMITES COM A PRECEDENT DEL MONAQUISME A LA CATALUNYA NOVA, SE <i>NON È VERO, È BEN TROVATO</i>	772
12.2.1	Eremitisme o eufemisme? de tot una mica	774
12.2.2	Coves, balmes i habitatges atribuïts als eremites	778
12.2.3	Primer eremites i després monjos	780
12.3	EREMITISME AL GAIÀ: DEL CATLLAR A LA BRUFAGANYA	784
12.3.1	El Baix Gaià	784
12.3.1	Sant Magí de la Brufaganya	785
12.4	ENTRE LA CONCA DE BARBERÀ, L'URGELL I LES GARRIGUES, LA VALL D'ALPHE I LES TERRES DE CÈRVOLES	794
12.5	MUNT SANTA, MUNTANYA DE RAONS	798
12.5.1	Albarca i Santa Maria de Montsant	801
12.5.2	Poboleda, Escaladei i Bonrepòs	803
12.5.3	Fra Guerau Miquel i el coll de Mònecs	806
12.5.4	El Tormo del Frare	812
12.5.5	Altres focus d'eremitisme?	813
12.6	ASCETERIS AL CAMP DE TARRAGONA	814
12.6.1	Entre la <i>Terracona</i> i la Tarragona restaurada	814
12.6.2	Entre els Montgons i Centcelles	819
12.6.3	Les faldes de les Muntanyes de Prades	822
12.7	ECOS DE TRADICIÓ ANTIGA: SANTES CREUS	827
12.8	POBLET PRECISTERCENC, POSSIBILITATS I LÍMITS	831
12.8.1	Una zona amb vil·les romanes	833
12.8.2	Unes suposades restes precistercenques a la nau de l'antiga infermeria	837
13.	JUEUS A TARRAQUANA? JUEUS AL TERRITORI?	843

13.1.	JUEUS A TÀRRACO I L'AGER TARRACONENSIS	843
13.2.	INDICIS INDIRECTES: EL COMERÇ AMB ORIENT I LA CAIXRUT	845
13.3	EVIDÈNCIES A TERRACONA I AL TERRITORI	848
13.3.1	La necròpolis de Mas Rimbau-Mas Mallof	848
11.3.2	Testimonis epigràfics	852
	<i>La inscripció bilingüe de Lasies</i>	852
	<i>La pileta trilingüe conservada al Museo Sefardí de Toledo</i>	853
	<i>Grafit d'Isaies en una inscripció romana</i>	855
	<i>La inscripció d'Isidora, municipi dels Pallaresos</i>	855
11.	<i>Una menorà en una peça de terrissa a Vilardida</i>	856
13.4.	COMUNITATS JUEVES DESPRÉS DE LA INVASIÓ ÀRABO-BERBER I ANTERIORS A LA CONQUESTA FEUDAL?	856
14.	TEMPS DE CONQUESTA	863
14.1	TOT EL QUE PUJA, DESPRÉS BAIXA	863
14.2	SEGLES VIII-X, LA CONSOLIDACIÓ INESTABLE DE LA MARCA / EL TAGR	866
14.3	AL-MANSUR I LA FI DEL MIL·LENNI, RELAT EXAGERAT?	881
14.4	SEGLES XI-XII: DE LA FITNA A LA CONQUESTA DE SIURANA I MIRAVET	888
15.	CONCLOURE PER OBRIR NOUS INTERROGANTS	903
15.1	LA DELIMITACIÓ ESPACIAL I TEMPORAL ÉS COHERENT? QUI VIURIA AQUÍ? PERÒ HI VIVIEN?	906
15.2	LA INFORMACIÓ QUE TENIM D'AQUEST PERÍODE ÉS SUFICIENTMENT COMPLETA AL CAMP DE TARRAGONA, CONCA DE BARBERÀ I PRIORAT?	907
15.3	QUÈ PODEM DIR DE LES PAUTES FUNERÀRIES ENTRE L'ANTIGUITAT TARDANA I LA CONQUESTA FEUDAL AL CAMP DE TARRAGONA, CONCA DE BARBERÀ I PRIORAT?	911
15.3.1	Què ens diuen les tombes?	911
15.3.2	Què ens diuen els agrupaments de tombes?	916
15.4	DEL 711-714 AL 1154: D'UNA TRENCADISSA QUE POTSER VA SER MENYS DEL QUE ENS HAVIEN EXPLICAT A LA FI DEL MÓN ANTIC A L'AGER TARRACONENSIS.	926
15.5	L'ENIGMA NO RESOLT: QUÈ VA PASSAR A TARRAGONA?	933
16	BIBLIOGRAFIA I FONTS	939
17	Llistat de figures i taules ordenades per capítols	
	Capítol 3	
	Capítol 4	

Capítol 5

Capítol 6

Capítol 7

Capítol 8

Capítol 9

Capítol 10

Capítol 11

Capítol 12

Capítol 13

Capítol 14

Capítol 15

12. MONESTIRS I ESGLÉSIES QUE AL FINAL SERAN MÉS ANTICS

La iteració d'esglésies medievals sobre jaciments d'època romana no és pas un fet aïllat. Una altra cosa és la seva explicació i en el nostre cas el relat de la conquesta àrabo-amazic i la idea d'un despoblament esberla la continuïtat entre el món antic i època medieval. Però costa i força pensar que hi ha un trencament, quan per exemple en força llocs de la Península les excavacions de jaciments vinculats a temples, una vegada analitzats indiquen més aviat el contrari.

Això es pot observar a la Catalunya Vella, però al Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat manquen encara el contrast estratigràfic que demostrï amb fermesa aquesta continuïtat. Amb tot hi ha punts on els indicis així ho apunten. És el cas de la vil·la romana i església tardo romànica de Parets Delgades (La Selva del Camp), d'on procedeix un capitell visigòtic;³⁹⁸⁰ l'ermita de Sant Bartomeu de les Borges del Camp,³⁹⁸¹ on neix el poble de nom de Tascals després de la conquesta i abans del seu trasllat a l'actual ubicació. O l'església de Sant Martí d'Altafulla sobre una vil·la.³⁹⁸²

³⁹⁸⁰ DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2011b, p. 122-123, núm. 25; GORT, E.; FUGUET, J. 1995; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; 1996; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A; TEIXELL, I. 2011b.

³⁹⁸¹ IPAC 3498; RIT núm. 916/IRAT núm. 22/ CIL II 2., suppl. XIV núm. 2257; FIZ, I. 2010; FUENTES, M. M. 1995; GORT, E. 1995d; LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL, LI. 1995; MASSÓ, J.; RAMON SARIÑENA, E. 1986.

³⁹⁸² SALES, J. 2012, p. 301. Quant a les restes arqueològiques sota Sant Martí d'Altafulla, tenim la ressenya que fan A. Dasca i J. Rovira (1991) però cal anar en compte doncs hi ha confusions en les cites com quan parlen de la inscripció CIL II² suppl. XIV, núm. 2307, coneguda com la Pedra del Colsero, doncs realment és de Sánchez Real (p. 12) o quan parlen del manuscrit sobre la parròquia iniciat per Mn. Josep Vilaró (que no Joan Serra Vilaró) és de 1901 i realment és de 1905. Pel que ens expliquen els autors, Serra Vilaró va localitzar unes estructures vinculables a un hipocaust i comenten que havia visibles dues *dolia* a la plaça de l'Església, en un espai dedicat a un parc infantil. A 200 metres, més restes que diuen que són d'època imperial. Els plànols de Serra Vilaró van ser donats pel Dr. José Sánchez Real al Laboratori d'Arqueologia de la Universitat Rovira i Virgili. Ara bé, sembla que s'han perdut. Agraïxo la informació facilitada pel Dr. Joaquin Ruiz de Arbulo, catedràtic d'Arqueologia de la URV, i al Dr. Jordi López, investigador de l'ICAC i en aquell temps membre de l'ara extint Laboratori.

Una mica més lluny, a la comarca administrativa del Baix Penedès hi ha el cas de l'església del priorat de Santa Oliva³⁹⁸³ i no pocs exemples arreu del territori de l'actual Catalunya³⁹⁸⁴ (Fig. 12.1).

12.1 DE NOU EL LLOC DE SANTA PERPÈTUA... QUÈ TINDRAN AQUESTES TERRES...

La presència de noms de lloc vinculats a sants a la conca alta del Gaià fa pensar en una tradició cristiana ben antiga. De fet el castell de Santa Perpètua del qual se n'ha parlat ja indica una organització territorial consolidada des d'almenys el tombant dels segles VII i VIII. Hagiòtopònims com Sant Pere de Gaià, Sant Pere d'Ambigats, Santa Coloma (de Queralt), Santa Susanna o la tradició eremítica de la Brufaganya són clarament indicatius. Fixem-nos-hi³⁹⁸⁵ (Fig. 12.2).

L'any 1012 en un judici celebrat a Santa Perpètua de Gaià referent a la propietat de la jurisdicció del castell de Selmella es va celebrar a Santa Susanna. El caràcter sagrat del temple va ser l'espai òptim per la declaració dels testimonis: "*super altare Sancte Susanne, ciuis ecclesie sita est iuxta predictum castrum de Sancta Perpetua.*"³⁹⁸⁶ No és pas la capella castral, que a més és dedicada a Santa Maria. Però hi ha una llarga tradició referent al temple de Santa Susanna, potser a vincular amb l'eremitisme de la zona.³⁹⁸⁷ Al judici va assistir com a testimoni Sal·la, entre d'altres nebot del bisbe Borrell de Vic. Temps després va comprar al seu nebot els castells de Santa Perpètua i Barberà.³⁹⁸⁸

Si bé no hi ha res que ho confirmi, s'ha pensat que el lloc va patir els atacs agarens del 1107, 1108 i 1115 i es va refer en temps de Ramon Berenguer III. Ja al segle XIV el temple es va modificar, d'acord amb una làpida de 1348 ara desapareguda.

Recordem que l'espectacular torre del castell és un edifici amb una primera fase constructiva dels segles VII-VIII, per la qual cosa és d'entendre que som en unes terres organitzades de ben antic³⁹⁸⁹ (Fig. 12.3). I fem memòria, estem en una zona de pas entre l'Alt Gaià-Baixa Segarra i Anoia amb el Camp de Tarragona, per on passa una ancestral carrerada.³⁹⁹⁰

El primer que copsa de Santa Susanna és la seva ubicació, al peu de l'actual carretera T-201, però això no és el més indicatiu, sinó el fet que a uns 200 metres del nucli urbà i

³⁹⁸³ ARROYO, P.; LATORRE, J.; TEIXELL, I. 2003.

³⁹⁸⁴ MENCHON, J. 2009b.

³⁹⁸⁵ MENCHON, J. 2013a

³⁹⁸⁶ ESPAÑOL, F. 1991, p. 291-306; IGLÉSIES, J. 1963, p. 19; CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1973, p. 327-330 on fa referència a la bibliografia anterior; CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1971, p. 526-535. A la nota 5, p. 533 transcriu complet el text del estament, que extreu d' IGLÉSIES, J. 1963, p. 19.

³⁹⁸⁷ BENET CLARÀ, A.; PIQUER, E.; BOLÒS, J. 1995; ESPAÑOL, F. 1991, p. 295-296.

³⁹⁸⁸ BENET CLARÀ, A.; PIQUER, E.; BOLÒS, J. 1995. Hom ha hipotetitzat que el promotor de l'església sigui el mateix Sal·la.

³⁹⁸⁹ BADIA, M.; GIRBAL, J.; GUASCH, N.; MENCHON, J.; PASTOR, I.; PRADA, J. L. 2015; MENCHON, J. 2012a; MENCHON, J. 2018a.

³⁹⁹⁰ RIU I RIU, M. 1950; TREPAT, E.; VILASECA, A. 2010; TREPAT, E.; VILASECA, A. 2012; VILÀ VALENTÍ, J. 1958, p. 447-457.

el castell. A una distància de 150 m. cap a l'est hi ha unes construccions que hom denomina Els Monjos o El Convent (**Fig. 12.4**). És significatiu que al costat de Santa Susanna hi ha el cementiri, del qual per exemple coneixem una estela discoïdal.³⁹⁹¹ El segon que copsa és la façó actual de l'església, restaurada fa uns anys (**Fig. 12.5**).

Tenim un edifici de nau rectangular que tindria capçalera diferenciada a la qual "es va afegir un sistema d'arcs formers, immediats al mur originari, durant el període romànic" sobre les quals hom va construir una volta que substituïa una coberta de fusta més antiga³⁹⁹² (**Fig. 12.6**).

Aquesta es va fer en temps romànics i es recolza sobre tres arcs torals a cada banda. El presbiteri és del segle XIV i es va cobrir amb volta de canó apuntat. La porta romànica la tenim al sud, de mig punt i es va construir amb carreus de soldó vermell. Es va tapiar durant les reformes del segle XIV, quan es va practicar una de nova als peus del temple (**Fig. 12.7**).

F. Español diferencia tres etapes. La primera és de final del segle X: una església d'una sola nau sense diferenciació de presbiteri i coberta per encavallada de fusta. Després de les incursions islàmiques dels primers anys del segle XI es va reformar amb la construcció de volta de canó, obertura d'una porta al sud; i finalment una ampliació al segle XIV amb la construcció de dues capelles i reforma del presbiteri³⁹⁹³ (**Fig. 12.8**).

El que es fa estrany en aquesta església és la vinculació de la volta amb el seguit d'arcs formers que hi ha a banda i banda de la nau: hagués estat més fàcil construir sengles murs correguts i ja està. L'observació a ull nu de la relació del mur exterior de la nau, pres com a preromànic, amb els arcs fa pensar que més aviat és a l'inrevés: primer es van construir els arcs i després el mur de fora, a la manera de camisa o regruixat. Això capgira la interpretació de l'evolució arquitectònica i fa pensar en una altra explicació.

Així la primera fase, seria una construcció de pedra de grans dimensions, allargada i lligada amb morter de calç amb una doble filada paral·lela de tres arcs per banda que marcarien una nau central a la qual associar dues més de desaparegudes per les reformes posteriors. L'espai ocupat després per les capelles laterals o fals creuer podria ser així des d'un principi o es va confegir en enderrocar sengles pilars per donar més amplitud. Quant al presbiteri original, poc es pot dir encara que es pot pensar també en una capçalera carrada com l'actual.

Comptat i debatut, una nova possibilitat porta a una concepció molt diferent del temple. Potser tindrem una església de planta basilical de tres naus, organitzada interiorment per arcs formers i coberta de fusta, que per les causes que fossin es va reformar en èpoques posteriors. De quan podria ser? ens estem atansant a models vigents tant a l'època visigoda com alt medieval, però sempre anteriors o com a molt coetanis a la conquesta feudal d'aquestes terres, que hom ha establert al segle X. Exemples, en podem tenir de propers i paleocristians com les esglésies de la

³⁹⁹¹ Actualment en estudi. És una peça de pedra calcària, de 26 cm de diàmetre i gruix de 14 cm, de la qual només es conserva el disc. En una cara hi ha una bordura-creu grega i en l'altra, molt malmesa, traces del que pot ser una creu patent. Es data entre els segles XII i XIII.

³⁹⁹² ESPAÑOL, F. 1995. Vid. també ESPAÑOL, F. 1991, p. 291-306.

³⁹⁹³ ESPAÑOL, F. 1991, p. 291-306; ESPAÑOL, F. 1995; IGLÉSIES, J. 1963, p. 19.

Necròpolis de Tabacalera i la de l'Amfiteatre de Tarragona;³⁹⁹⁴ o la catedral visigòtica d'Ègara per posar casos ben reculats.³⁹⁹⁵ Amb posterioritat cal comptar amb les esglésies qualificades com mossàrabs, carolíngies o preromàniques.³⁹⁹⁶ Tingui's en compte que ens trobem amb una combinatòria pròpia de les arquitectures amb coberta sobre embigat de fusta: arcs formers en dos o més murs paral·lels que sustenten la coberta. Val a dir però, que aquesta hipòtesi sense el corresponent contrast arqueològic no és més que això (**Fig. 12.9**).

12.2 ELS EREMITES COM A PRECEDENT DEL MONAQUISME A LA CATALUNYA NOVA, SE NON È VERO, È BEN TROVATO

No hi ha res com teixir un relat i després anar encaixant les peces de tal manera que al final són l'argumentari que li dona solidesa històrica. Goebbels ho tenia clar, una mentida a força de repetir-la acaba essent veritat.³⁹⁹⁷

Recordem l'explicació de l'acció-reacció de la conquesta agarena i la *reconquesta* cristiana. I expressament ara es parla de musulmans i de cristians. La historiografia sobre els segles VIII i XIII a la Corona d'Aragó, i fins al XV a la resta dels regnes hispànics ha estat impregnada, per no dir intoxicada, d'una excessiva càrrega ideològica tant política com religiosa. Fonamenta els relats nacionals generats per explicar, justificar, excusar els orígens de les diferents realitats geopolítiques que acaben unint-se dinàsticament en el casori d'Isabel I de Castella i Ferran II d'Aragó el 1469. No entrarem en la part política de tot plegat, i menys en els temps que corren, però si breument en la dimensió religiosa.

És de tots conegut que la dialèctica entre els comtats i regnes del nord d'Hispania i Alandalús amb les seves formes i atomitzacions polítiques, ha anat força saturada pel relat de la lluita entre la religió islàmica i la cristiana, amb l'element bandejat de gents de fe mosaica entre uns i altres. Les guerres s'han revestit del concepte de defensa de la fe veritable enfront les heterodòxies i relaxacions d'una i altra cultura religiosa, així com la pugna entre elles sense oblidar el preceptiu i gairebé cadencial escandellat dels jueus. I quan ha convingut se'ns ha fet somniar en una societat medieval arcàdica en la qual convivien, dialogaven i interactuaven respectuosament les gents de les tres religions del Llibre.

L'Església com a organització del poble de Déu, però especialment com a poder terrenal des de l'antiguitat tardana actua a la manera de catalitzador. No solament en el procés d'expansió de la fe sota el dogma forjat al llarg dels segles, sinó també en l'ordenació del seu relat salvífic. Comporta el proselitisme i la implantació de la doctrina romana, amb la pugna contra les altres interpretacions, les heterodòxies, que com perdedores esdevenen heretgies, i per tant també en detriment dels plantejaments dels cristians mossàrabs –és a dir hereus i continuadors del món visigot

³⁹⁹⁴ ADELL, J. A. 2016; ADELL, J. A. 2017; LÓPEZ VILAR, J.; MACIAS, J. M.; 2016.

³⁹⁹⁵ GARCÍA LLINARES, G.; MORO, A.; TUSET, F. 2016.

³⁹⁹⁶ ADELL, J. A. 2016.

³⁹⁹⁷ "Una mentida repetida adequadament mil vegades esdevé veritat." Atribuïda a Joseph Goebbels. El més inquietant de tot és que tenia raó.

amb l'excusa que estan contaminats per l'islam- quan el que realment no s'acceptava és la seva autonomia doctrinal, funcional i política. Pensi's que la menor estructura organitzativa vertical d'aquests col·lectius "en terres de moros" els acostava més a les maneres d'expressar la fe dels agarens que no pas a l'estat transversal i paral·lel hereu de l'Edicte de Milà. I quan plantejaments com l'adopcionisme de Fèlix d'Urgell acosten cristianisme i islam, la lectura política implica també una aproximació dels *hispani* al poder islàmic, cosa que poc o gens interessava als reis carolingis i el seu aliat que era el Papa de Roma. Per aquesta causa en el concili de Nicea II del 787 es va considerar heretgia.³⁹⁹⁸ I això es veu després quan per exemple es tracta amb desconfiança i menysteniment els monjos mossàrabs, tal i com es veu als documents de Sant Cugat del Vallès.³⁹⁹⁹ Ara bé, la presència de clergues mossàrabs és més gran del que s'havia pensat com demostren Jesús Alturo i Tània Alaix en estudiar el canonge Adanagell de Vic (860-925) i el seu context sociocultural sota la influència carolíngia pròpia del moment: es deixa entreveure encara el passat de l'Església de tradició hispànica.⁴⁰⁰⁰

La presència del substrat tardoromà a l'època medieval, s'entreülla a la Catalunya Vella per exemple a les actes de consagracions d'esglésies que són construïdes de manera autònoma i lliure per les comunitats pageses i on el bisbe és convidat a realitzar l'acte litúrgic. Es veu a Sant Andreu de Sagàs el 903⁴⁰⁰¹ i en el cas més conegut cas de Sant Andreu de Tona, l'any 889.⁴⁰⁰² I a nivell funerari, sabem de fossars de propietat privada que també generen conflictes explicats en els textos, com el que el 1054 va acabar amb un judici entre el bisbe Guislabert de Barcelona i Guillem Oliva de Salsanes referent a la propietat de la sagrera de l'església de Boi de Llobregat, precisament un temple amb arrels a l'antiguitat tardana.⁴⁰⁰³ Tot plegat la *traditio* des d'època antiga es va anar mantenint fins el tombant de mil·lenni. Però temps després aquests col·lectius que al principi parlaven de tu a tu amb l'Església acaben essent assimilats, absorbits o simplement bandejats i els seus temples i cementiris passen a mans episcopals.

Moros contra cristians, jueus que no son de fiar; encara algun culte ancestral que el disfressen de paganisme.⁴⁰⁰⁴ Mals cristians que podem identificar a les comunitats mossàrabs. De fet és un qualificatiu que ens és còmode i que probablement no s'empra només per a col·lectius hereus de l'Església tardoantiga, sinó també grups

³⁹⁹⁸ Sobre el tema, PLADEVALL FONT, A. 1974, p. 24. Com emmarcament del tema veure, BARAUT, C.; BATLLE GALLART, C.; BERTRAN, P.; BOLÒS, J.; PONS, J.; UDINA, A. M.; VILARDELL, R. 1992. De manera més aprofundida: ABADAL, R. d' 1949; RIU I RIU, M. 1964; RIU I RIU, M. 1996. Més recentment tenim els articles de GIL RIBAS, J. 2004; MIRÓ TUSET, CL. 2014-2015.

³⁹⁹⁹ RIUS, J. 1946, vol. II, doc. 695, p. 357-359; SALRACH, J. M. 2009.

⁴⁰⁰⁰ ALTURO, J.; ALAIX, T. 2021.

⁴⁰⁰¹ BARAUT, C. 1978, en concret p. 73; RIU-BARRERA, E. 1987b; RIU-BARRERA, E. 1991; Sallés, P. 1985.

⁴⁰⁰² ROVIRA SOL, M. 1986.

⁴⁰⁰³ BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006c, vol. 3, doc. 864, p. 1391-1393; RIU I RIU, M. 1982a, en concret p. 33 i 198

⁴⁰⁰⁴ RIU-BARRERA, E. 1981b; TARRADELL, M. 1979.

autogestionats, de funcionament clànic o nuclear, organitzats i interconnectats de forma més transversal i menys piramidal. No només vehiculen comunitàriament la dimensió del transcendent, sinó que també funcionen així en la propietat, tinença i explotació dels recursos. I perquè no, que encara poden conservar d'una forma o altra l'organització antiga amb uns senyors, amos o líders que han heretat el paper del *pater familias* i el *patronus* romà, i que eren cristians també. Tot plegat, unes gents a la frontera que feien nosa a l'expansionisme feudal. I ja sabem que una realitat molesta o incòmoda s'ignora, es combat i es menysté i al final s'elimina o s'absorbeix. Poques vegades, però acaba triomfant. I aquest no és el cas.

12.2.1 Eremitisme o eufemisme? de tot una mica

Al llarg del capítol 9 s'ha pogut veure la presència humana prèvia al repartiment feudal en els territoris ocupats, acapats, adquirits i conquerits en el procés d'expansió comtal. El dret de conquesta comporta no solament violentar el vençut sinó també l'apropiació dels seus béns materials, immaterials i espirituals. El seu desplaçament implica no solament l'exili, sinó també convertir-lo en captiu o esclau, i si cal la seva desaparició física.

L'apropiació dels seus béns es fa de manera forçada i també més o menys acordada mitjançant pactes que tard o aviat acaben essent paper mullat com es veu en el respecte de la fe ismaelita després de la conquesta de les terres del Priorat o Tortosa. Un canvi prou radicalitzat disfressat tot ell del concepte de reinstauració de la religió veritable dels cristians sobre la de musulmans i jueus. I com els darrers eren els enemics infidels, justificació política i historiogràfica resolta: *reconquesta, conversió*.

Però ai las! Què passa amb les comunitats cristianes tangents o alienes al control de l'Església carolíngia i feudal en el marc de l'estructura en procés d'enfortiment que era Roma com el gran referent de la cristiandat? Creaven un problema no solament religiós sinó d'ordenació del relat: són cristians com els conqueridors, però les seves regles del joc són unes altres i possiblement més atractives en ser menys dogmàtiques i perquè tenien un funcionament menys piramidal. I en el millor dels casos caldrà domesticar-los per part del clergat carolingi i després feudal.

Com bandejar aquestes comunitats de frontera i terra conquerida als agarens sense entrar en conflicte, o millor dit esmorteint el remor de la forció, si per exemple els seus espais religiosos –temples, eremitoris, abadies, llocs sants, santuaris- són més que populars i a més són cohesionadors socials? Senzill: són perversos cristians, mala gent, estan corromputs espiritualment. Sumem el concepte de croada i el còctel està servit.

De fet, l'expressió de l'ascetisme i el monaquisme a l'antiguitat tardana no és pas un fet estrany a l'antiga Tarraconesa, tal i com estudien Carles Buenacasa i Jordina Sales en una recent monografia,⁴⁰⁰⁵ o Anna Moya Oller en la seva tesi doctoral.⁴⁰⁰⁶ Les expressions de vida especialment monacal es veuen tant en l'àmbit rural com urbà.

⁴⁰⁰⁵ BUENACASA, C.; SALES, J. 2018. És just i necessari tenir en compte aquestes obres també: AZKÁRATE, A. 1991; BUENACASA, C.; SALES, J. 2015; COLOMBAS, G. M. 1998; FERNÁNDEZ CATÓN, J.

Què s'ha de fer quan el seu arrelament, religiós o social és massa gran i fort? Com explicar espais cristians en terra mora o al *tagr*? Tenim un problema... i una solució en el relat: l'eremitisme com avantsala del monaquisme primitiu.

Aquests individus, els anacoretas, aquests col·lectius units per la religió al qual afegim el flaire de l'heroisme del que defensa la seva fe, en solitari o en petits grups en zones "desertes," de frontera, amenaçades pels agarens. Són en llocs òptims per assolir la vida eterna a partir del sacrifici, del treball, l'oració i rebre la palma del martiri a les primeres de canvi.

Salvador Cabré, en un article de difusió prou ben travat fa un clar plantejament que passem a ressenyar.⁴⁰⁰⁷ D'entrada parteix de la hipòtesi d'una tradició eremítica que ve abans de la conquesta islàmica. És una expressió religiosa més o menys espontània o lliure influenciada per la proximitat de la seu metropolitana de Tàrraco i per les possibilitats que permet la geografia a l'hora d'establir-se en llocs deserts llunyans. Seria l'explicació de zones de tradició eremítica com l'Alt Gaià o Poblet. Precisament ens trobem en una àmplia zona que formaria part del *tagr*, teòricament desert de població, de vida incerta i a mercè de les ràtzies d'uns i altres, però a un temps apte per la vida en petites comunitats siguin o no religioses.

L'avenç feudal en sobrepassar la línia teòrica de Llobregat-Cardener-Segre i Conca de Tremp és lent doncs coincideix amb l'afermament del califat, i té com a focus espirituals a la zona de Montserrat amb presència eremítica documentada al segle IX, quan passa a ser controlada per Ripoll. Un segon focus serà Sant Cugat del Vallès, qui organitza la colonització de la marca de Barcelona. A partir de Ramon Berenguer I, la línia de pressió es trasllada ja al Gaià, cara a cara amb els andalusins parapetats a les Muntanyes de Prades. El retorn de l'Església al missatge evangèlic primitiu, en bona part motivat per la Reforma Gregoriana, als segles XI i XII comporta l'auge de noves ordres religioses com el Císter i les canòniques regulars. A més de la reacció popular que es palesa en l'eremitisme més o menys organitzat i moviments espirituals que donen pas a les heterodòxies titllades d'heretgia, cas dels càtars per exemple. Per altra banda, neix l'ordre dels cartoixans com a organització dels focus d'ascetes.

L'eremita-penitent és una figura força activa que genera seguidors espontanis i comunitats amb regles com les de sant Benet i sant Agustí, però també amb constitucions originals, cosa que inquieta l'estructura de l'Església, per la qual cosa d'una manera o altra cal enquadrar. Aquests líders espirituals s'atribueixen el ministeri de la paraula fora del control episcopal. La seva extraordinària mobilitat els fa incontrolables i el seu missatge no és fàcil d'encaixar dins l'ortodòxia doctrinal i el seu paper d'*intermediari obligat*.

Llavors la reacció és collar els líders eremites cara incloure'ls en el sí de l'Església, prèvia dislocació i marginalització dels grups. En el cas del Montserrat, com es veurà, s'enquadren en els dominis senyorials com Bonrepòs, iniciativa que no és reeixida i al final acaba essent absorbits per les grans comunitats com la Cartoixa, "*després d'un*

M. 1962; GODOY, C. 1995; GONZÁLEZ COBOS, A. M. 1973; LAPLANA, J. C. 2006; MARCOS, M. 2001; MASOLIVER, A. 1978; MONREAL JIMENO, L. A. 1997; PÉREZ DE URBIEL, J. 1954; SAYAS, J. J. 2001.

⁴⁰⁰⁶ MOYA OLLER, A. 2017.

⁴⁰⁰⁷ CABRÉ LLOBET, S. 1997.

seguit d'anades i vingudes dels eremites, que demostren o bé indecisió o bé reticència." 4008 Una situació més lineal es dona, però, en el cas de Poblet. En els dos casos, tenim uns líders espirituals gairebé de llegenda que són els agents d'aquest procés d'absorció. Tinguem present que *"Tots aquests enclaus eremites són documentats arran de la conquesta cristiana, però els documents ja reflecteixen una realitat anterior. Això, unit al fet que fins 1163, amb el nou castlà Arbert de Castellvell, no hi hagué un canvi de política global dins el territori de Siurana que potencià els enfeudaments menors, sembla demostrar que els eremites foren coetanis a la conquesta. El que sí és irrefutable és que foren una avantguarda de la colonització, i que la seva presència condicionà clarament el desenvolupament posterior de la zona."*4009

El plantejament contrasta amb l'explicació imperant fins no fa tant. Així ho relatava Eufemià Fort: *"Más osados los anacoretas que anhelaban entregarse a la vida penitente y contemplativa, se fueron adentrando e instalando en los lugares que más les interesa y aseguraba la consecución de su finalidad. La especie de statu quo entre sarracenos y cristianos que en cierto modo duró allí de unos ciento a ciento cincuenta años, favoreció a una verdadera proliferación de anacoretas que fueron apropiándose lugares de oración y que fueron acercándose hacia los estribos de los reductos sarracenos, con tanto menosprecio del riesgo que su osadía podía suponer, que de otra manera no tendría explicación que efectivamente llegaran casi a poblar eremíticamente los mismos lugares -que habitaban los infieles."*4010

L'eremitisme a la terra de frontera és una mentida? Hi ha conjunts arqueològics de l'antiguitat tardana i alta edat mitjana que s'han definit unívocament com eremitoris, poden ser-ho i poden no ser-ho. Abans es parlava de l'hàbitat en coves des d'època romana, cosa que porta a pensar en establiments estacionals, fins i tot més o menys estables. En els casos dels petits conjunts d'habitatges rupestres, gairebé individuals posem per cas, la tendència és parlar d'eremites i tema tancat. Però obviem que poden ser refugis casuals o residències temporals, aixoplucs dels pagesos i pastors, barraques del tros però a la penya, o simples coves naturals adaptades per refugi puntual... És el cas dels del Baix Llobregat dels quals ens parla M. Riu, precisament una zona altament romanitzada i viva, que fa de pas entre els territoris de Tàrraco i Bàrcino, i després entre la Catalunya Vella i l'Alandalús. Unes terres que no s'abandonen com palesa per exemple Santa Margarida de Martorell.⁴⁰¹¹ Això es veu als Prats de Rei, Anoià, on es va buidar una roca per fer un habitatge precisament en una zona de conreus, i s'ha considerat com un eremitori o un oratori⁴⁰¹² (Fig. 12.10).

Tornem però a aquests habitatges definits com eremitoris. Realment tenen gaires diferències formals amb el que per exemple coneixem al despoblat medieval de Tamarit? Cal generar aquest dubte descàrtic abans d'avançar en el tema (Fig. 12.11). O un altre cas, a la zona de l'actual barri de Riu-clar de Tarragona, es conserven encara

4008 CABRÉ LLOBET, S. 1997, p. 8.

4009 CABRÉ LLOBET, S. 1997, p. 9.

4010 FORT I COGUL, E. 1970, especialment p. 87.

4011 NAVARRO SÁEZ, R.; MAURI, A. 1991; PAGÈS, M. 1983, p. 62-66; RIU I RIU, M. 1978; RIU I RIU, M. 1991.

4012 ENRICH, J.; ENRICH, J. 1992, 474-475. N'hi ha mes a prop, com el de Seguers i el Fornot de Ca la Garsa. BOLÒS, J. 2015, nota 51 p. 121.

algunes balmes aprofitades pels pocs espais pagesos de l'antiga Horta Gran, o en zona verda, que bé podrien haver estat punts d'eremitisme. No en va aquesta riera connecta amb la zona dels Montgons i dels llocs amb possible presència d'anacoretes al veí terme de Constantí (Fig. 12.12).

Clar que hi ha eremitisme com s'ha vist clarament en força punts de l'actual Catalunya,⁴⁰¹³ al País Basc,⁴⁰¹⁴ La Rioja,⁴⁰¹⁵ Castella,⁴⁰¹⁶ o Andalusia.⁴⁰¹⁷ En aquests terres s'han identificat o volgut identificar espais d'anacoretes, però tenen suficients indicis que així ho testifiquen: coves artificials, espais de culte, grafiti, elements de simbologia cristiana... Però tots els eremitoris ho son realment?⁴⁰¹⁸ Segons com sembla que almenys la seva discriminació com llocs de vida contemplativa i aïllada no és més que una cortina de fum per no reconèixer poblament prefeudal, tal i com apunta Sabaté: "Així, per exemple, en l'estudi de l'espai fronterer, s'ha de reconsiderar si els diferents indrets catalogats, sovint mimèticament, com a eremitoris corresponen realment a aquesta definició o si, en realitat, la descripció respon a un convencionalisme que ha impedit, a vegades, percebre hàbitats o construccions antròpiques no gaire conegudes. En el mateix sentit cal qüestionar-ne les datacions, i no sols per als eremitoris sinó per a d'altres restes, com les tombes tallades a la roca"⁴⁰¹⁹ (Fig. 12.13).

4013 RIU I RIU, M. 1978.

4014 Per exemple el clàssic AZKÁRATE, A. 1988.

4015 EGEA, A. 2006; GONZÁLEZ BLANCO, A. 1979b; GONZÁLEZ BLANCO, A. 1999; GONZÁLEZ BLANCO, A.; FAULÍN, C.; CINCA, J. L. 1999; MONREAL JIMENO, L. A. 1988; MONREAL JIMENO, L. A. 1989; MONREAL JIMENO, L. A. 1999.

4016 PADILLA, J. I. 2003.

4017 PUERTAS TRICAS, R. 1985a; PUERTAS TRICAS, R. 1985b; PUERTAS TRICAS, R. 1986; PUERTAS TRICAS, R. 2006; RIU I RIU, M. 1972, p. 443.

4018 No acabo d'estar conforme amb el comentari que fa l'amic Anton Virgili quan parlem d'eremitisme en dos articles nostres. Així diu que "J. A. Adell i J. J. Menchón proposen un replantejament del problema a partir de la informació procedent de la recerca arqueològica, i també de la toponímia i d'uns pretesos vestigis d'anacoretes localitzats en les àrees més muntanyoses del Camp." Els articles als que es fa referència són ADELL, J. A.; MENCHON, J. 2004-2005; MENCHON, J. 2006, MENCHON, J. 2009b. Però el cert és que no diem ben bé això. Donem un cop d'ull. En el primer article precisament no parlem d'aquest tema. En el segon el que es diu és: "Quizás el eremitismo, documentado en las comarcas tarraconenses (zonas de la Brufagaña, Poblet y el Montsant) es una realidad que enmascara, bajo su paraguas religioso, la presencia de población, y no sólo anacoreta, anterior a la conquista feudal. Así este eremitismo en tierras de frontera puede ser la explicación políticamente aceptable de la existencia de población ajena a la organización del poder feudal, sea eremita o no."

I en el tercer som molt més clars. Quan parlem de necròpolis aïllades diem que " No manquen els petits agrupaments funeraris que són prop d'establiments humans de tipus troglodític, que de vegades hom els ha pres, potser de forma massa simplista, com eremitoris." (p. 551) i més endavant es diu "Finalment, caldria un estudi més aprofundit dels anomenats eremitoris alt medievals que es documenten en zones com el Berguedà, el Baix Llobregat, l'Anoia, la conca alta del Gaià o el Montsant. Tradicionalment hom els ha definit com comunitats cenobítiques en territoris de domini andalusí o en terres de frontera, possibilitat a estudiar, però no única. Tal vegada eremitisme sigui un eufemisme per parlar de poblament prefeudal, de caràcter cristià o no. El temps ho dirà." (p. 560). Queda doncs ben clar la nostra reserva a l'hora de defensar que tots aquests conjunts siguin realment eremitoris.

4019 SABATÉ CURULL, FI. 1996, p. 43.

Precisament és l'eremitisme un dels pocs ítems adoptats per relat historiogràfic tradicional per acceptar, tot i que de mala gana, l'existència de gent –que no pas poblament jerarquitzat - a les terres de frontera. Indubtablement l'argument religiós és bàsic per fer seva la possibilitat: persones que per la seva fe s'aventuren a viure en terra de ningú a la recerca de Déu, de la solitud, fins i tot de la corona immarcescible del martiri en ser occits en nom del que per a ells és la fe veritable. Per això un historiador prou nostrat al Camp de Tarragona, el selvatà Eufemià Fort i Cogul en parlar d'eremitisme previ a la conquesta feudal és clar: *"en nada repugna que pueda ser conjeturada muy anterior. Es absolutamente verosímil."*⁴⁰²⁰

L'explicació lliga força amb un concepte de frontera com un espai que no és desert, però que manté un poblament bé que residual:

*"Se ha dicho con exageración, y se ha especulado en demasía sobre el hecho, muy lejos de estar probado, de que toda esta extensión de tierras permaneció durante largos siglos totalmente inculta. Quizá hubiese sido mucho más apropiado haber dicho que permanecía precariamente cultivada y poco densamente habitada. Si no hubiese sido así no tendría plausible explicación el hecho de que antes de su definitiva reconquista se hubiese ejercitado allí la vida eremítica, que nos consta con una importancia digna de consideración y con cierta frecuencia ubical. Los anacoretas, amantes de la soledad que les convenía para la debida práctica de su vida contemplativa, precisamente habían de preferir los espacios geográficos en litigio que, por los mismos motivos que ofrecían un mínimo de seguridad para la vida familiar organizada socialmente, constituían excelentes lugares para el refugio de las personas que deseaban entregarse a su peculiar modo de vivir solitaria y contemplativamente, en la mayor abstracción posible de las cosas terrenales. Estos anacoretas frecuentemente habitaron en las cuevas naturales, más o menos adecuadas a su intento; o se acomodaron en las concavidades o grutas que constituían el fondo de sus cabañas, o, simplemente, en construcciones más o menos artificiales improvisadas y provisionales: pero también aprovecharon muchas veces los más o menos ruinosos edificios antiguos, no solamente los procedentes de habitaciones normales, sino quizás con más probabilidad en las ruinas de antiguos asceterios o lugares de devoción; cristiana, esta devoción, y quizá no tan inverosímilmente pagana en algún caso. Algunos, bastantes de estos asceterios ocasionales de la prerreconquista cristiana, una vez normalizada la vida y la práctica de la religión llegaron a ser santuarios."*⁴⁰²¹

12.2.2 Coves, balms i habitatges atribuïts als eremites

En l'homenatge per la jubilació del mestre i monjo de Poblet Agustí Altisent, un altre referent, Manuel Riu ens obsequiava amb un estat de la qüestió sobre els centres d'espiritualitat des del punt de vista arqueològic. En el seu discurs reconeixia que fins llavors *"els eremitoris a casa nostra han estat poc treballats. Tal vegada la pobresa dels materials arqueològics que poden proporcionar sigui l'explicació d'aquesta manca d'interès."*⁴⁰²² Després de gairebé trenta anys la panoràmica no ha canviat pas gaire.

⁴⁰²⁰ FORT I COGUL, E. 1970, p. 80.

⁴⁰²¹ FORT I COGUL, E. 1970, p. 80

⁴⁰²² RIU I RIU, M. 1991 en especial. p. 17.

Riu fa un repàs dels eremitoris atribuïts a l'època alt medieval, com Montserrat, Montsant, La Brufaganya, el Baix Llobregat,⁴⁰²³ i els conjunts de Benviure i El Llor.⁴⁰²⁴ Afegeix el de Sant Marc de Can Bassals a Gironella, que és la sagristia i abans absis de l'església,⁴⁰²⁵ o el de Can Nadal, conegut com a Cova de l'Ermità, a la Roca del Vallès. Sumi's al lot el conjunt vinculat al monestir de Sant Llorenç Prop Bagà (Guardiola de Berguedà),⁴⁰²⁶ a més dels que hi ha sobre esglésies preromàniques o romàniques, com Sant Joan de Montdarn, Sant Joan de l'Erm, o els propers al cementiri actual de Penelles (La Noguera) i altres punts del seu terme municipal.⁴⁰²⁷

Cal afegir el de Santa Maria (anteriorment Sant Esteve) de Cervelló a la comarca del Baix Llobregat. Aquí tenim una església romànica amb un precedent documentat ja a principis del segle X sota l'advocació de la Santa Creu. Prop del temple es documenten enterraments antropomorfs excavats a la roca en petites agrupacions son datats al segle X, a poca distància del que s'interpreta com dos eremitoris.⁴⁰²⁸ Són onze enterraments de tipologia antropomorfa que s'han datat cap al segle X.⁴⁰²⁹

Recordem que per Manuel Riu, el Llobregat i els seus afluents és una gran zona eremítica "*fins i tot abans de la gran florida que experimentà, tant a Orient (Capadòcia) com a Occident (Andalusia o La Rioja), l'eremitisme dels segles XI i XII.*"⁴⁰³⁰ Situa els asceteris entre els segles IX i X. En termes generals es tracta d'espais excavats a la penya o al tapàs, al peu d'un cingle, en un roc aïllat que es fa veure, prop d'una surgència d'aigua, amb una única porta i alguna fornícula als murs interiors. De vegades s'associen una tomba excavada a sobre l'abalc.⁴⁰³¹ Com a signes religiosos cal haver traces d'altars, i com a base pel sosteniment de l'ermità, una horta propera, i per tant aigua. En el cas dels identificats com eremitoris de Martorell, Montserrat Pagès els vincula a mossàrabs en terres sota control agarè⁴⁰³² (**Fig. 12.14**).

A la Catalunya Central, un seguit de jaciments s'han vinculat a eremitoris tardoromans i alt medievals: Aguilar de Segarra, Boixadors (Bages), Prats del Rei, Rubió, Veciana o Sant Pere de Sallavinera (Anoia), amb un total de nou conjunts precisament en una zona molt romanitzada. Bàsicament són balmes obertes a la roca

4023 RIU I RIU, M. 1978.

4024 PAGÈS, M. 1980.

4025 VIGUÉ, J.; BASTARDES, A. 1978, p. 94-95.

4026 Excavats per Jordi Bolós i Albert Curto. Vegi's BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1983; BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1985.

4027 RIU I RIU, M. 1991 en especial. p 18.

4028 BOLÒS, J.; PADILLA, I.; PAGÈS, M. 1980.

4029 BOLÒS, J.; PADILLA, I.; PAGÈS, M. 1980.

4030 RIU I RIU, M. 1991 p. 18 L'IPAC recull un seguit de punts interpretats com eremitoris a la zona del Baix Llobregat. Així tenim el del Pou de Merlí a Sant Esteve Sesrovires (IPAC núm. 12445); els de la Vall de Can Carreres (IPAC núm. 13855), Benviure (IPAC núm. 13458), i de la Vall de Can Carreres (IPAC núm. 13855) al municipi de Sant Boi de Llobregat.

4031 RIU I RIU, M. 1991 p. 19.

4032 PAGÈS, M. 1983, p. 62-66; RIU I RIU, M. 1978.

que s'han datat entre els segles IX i X però que hi ha presència de ceràmica tardoromana⁴⁰³³ (Fig. 12.15).

El cas més estudiat és l'oratori o fornícula de Sorba (Montmajor, Berguedà), tot i que per M. Riu era més aviat un punt de descans.⁴⁰³⁴ Cal vincular el lloc amb una zona d'enterraments en una roca, que s'han identificat com una zona eremítica alt medieval⁴⁰³⁵ (Fig. 12.16).

Però el conjunt que ha cridat més interès és el de l'església de Santa Maria o Sant Eudald. Aquí tenim un cas clar de continuació d'ocupació humana, funerària i cultural. Les excavacions arqueològiques dutes a terme primer per l'equip del Dr. Manuel Riu⁴⁰³⁶ i posteriorment reinterpretades i continuades per J. Pujades. Sabem d'una vil·la romana que en un moment de l'antiguitat tardana una part és utilitzada com a lloc de culte cristià. Es va construir un edifici quadrangular o absit at associat a una pavimentació d'*opus signinum*. Aquí es va obrir un enterrament per a un individu adult.

A l'exterior es van realitzar diferents enterraments que M. Riu va datar al segle VI. Entre els segles X i XI es va confegir un nou paviment de *signinum* sobre el qual es va instal·lar una *mensa* d'altar. Un tercer ja de lloses, es correspon a la construcció de l'església romànica i un quart i una ossera són ja, com la famosa rotunda (presa abans com tardoantiga), obra d'època moderna.⁴⁰³⁷ A aquests cal sumar els de Sant Joan de Montdarn,⁴⁰³⁸ l'església de Sant Marc de Cal Bassacs a Gironella⁴⁰³⁹ o el Roc Foradat al Vallès Oriental⁴⁰⁴⁰ (Fig. 12.17).

12.2.3 Primer eremites i després monjos

L'eremitisme i el monaquisme són dues cares de la mateixa moneda que sens dubte tenim a les nostres terres des d'època antiga. El cas de la monja de nom *Thecla* testificada epigràficament al conjunt del segle V del Parc Central de Tarragona,⁴⁰⁴¹ o la cita del monestir del monjo Frontó a la carta XI* de Consenci a Sant Agustí són exponents escrits de les inquietuds de viure la fe de la manera més pura i en comunitat... però en context urbà.⁴⁰⁴²

Encara no comptem amb gaires estudis extensos sobre l'aparició de la vida contemplativa individual a la Tarraconesa oriental. Ara bé, sí que tenim treballs que

4033 BENET CLARÀ, A. 1982; ENRICH, J.; ENRICH, J. 1993; ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J. 1999; SITGES, X. 1977. En fa referència a la seva tesi MOYA OLLER, A. 2017, p. 411-412.

4034 RIU I RIU, M. 1991 p. 19.

4035 BOLÒS, J.; PADILLA, I.; PAGÈS, M. 1981.

4036 RIU I RIU, M. 1981a; RIU I RIU, M. 1982c; RIU I RIU, M. 1983b; PADILLA, J. I. 1983; RIU I RIU, M.; JUNYENT, F.; MAZCUYAN, A. 1985; VIVES BALMAÑA; E. 1983.

4037 PUJADES; J. 1998.

4038 MOYA OLLER, A. 2017, p. 415; RIU-BARRERA, E. 1981b.

4039 MOYA OLLER, A. 2017, p. 415; SITGES, X. 1977, p. 78-80.

4040 MOYA OLLER, A. 2017, p. 415.

4041 RIU I RIU, M. 1991 en especial. p. 19.

4042 AMENGUAL, J. 1987, p. 108; AMENGUAL, J. 1999.

ens acosten al món dels ermitans des d'un punt de vista històric i documental, als quals hem de sumar els de tipus etnogràfic i com és clar la intensa, extensa i de vegades il·localitzable historiografia local. Amb tot, la tesi doctoral d'Anna Moya fa un bon estat de la qüestió tant de l'eremitisme com del cenobisme a l'antiguitat tardana, i és d'obligada consulta.⁴⁰⁴³

Són essencials en aquest context no solament les referències de Morera Llauradó a la més que centenària però encara vigent *Tarragona Cristiana*,⁴⁰⁴⁴ a la qual cal afegir un primer estudi de les ermites de la diòcesi fer per Francesc Gras i Elías a principis del segle XX.⁴⁰⁴⁵ També hem de tenir molt en compte els treballs de Josep Lladonosa⁴⁰⁴⁶ sobre l'eremitisme al Montsant o d'Eufemià Fort i Cogul centrat a la diòcesi tarraconense.⁴⁰⁴⁷ A aquests cal afegir el què ha publicat A. Altisent en referència a Poblet,⁴⁰⁴⁸ Benet Farré sobre els monjos anacoretas⁴⁰⁴⁹ i la Pobla de Cèrvoles;⁴⁰⁵⁰ els treballs de síntesi d'Ezequiel Gort,⁴⁰⁵¹ o els que des de l'etnografia han escrit per exemple Salvador Palomar i Montsant Fonts,⁴⁰⁵² i en l'àmbit de la catalogació d'ermites, tant l'obra d'Emma Liaño⁴⁰⁵³ com la immensa col·lecció de *l'Inventari d'esglésies* de Josep Maria Gavin.⁴⁰⁵⁴

Què podem dir de l'eremitisme cristià al Camp, la Conca i el Priorat? Ens tornem a trobar amb una situació semblant al que hem anat veient al llarg dels capítols que hagin pogut llegir fins ara: una escadussera per no dir simbòlica informació de tipus arqueològic i unes pregones sospites de la seva presència des de temps reculats. Com s'ha vist en el capítol 9, caldrà cercar les fonts de tipus diplomàtic, més algun topònim per entrellucar la presència de comunitats eremites abans de la conquesta i repartiment feudals. D'aquí a estirar el seu origen fins l'antiguitat tardana només hi ha un pas que pot ser una figuereta historiogràfica; i per suposat ens cal el contrast arqueològic.

Tot seguint el periple que en el seu moment va fer Eufemià Fort i Cogul, a les terres de la diòcesi de Tarragona reinstaurada el 1091 i dotada el 1154, hi ha una sèrie de zones amb clars indicis de presència eremítica molt antiga: El Gaià, les zones de la vall

⁴⁰⁴³ MOYA OLLER, A. 2017.

⁴⁰⁴⁴ MORERA LLAURADÓ, E. 1897, 1899, 1905, 1954, 1955, 1959.

⁴⁰⁴⁵ Com a primera aproximació al tema per aquestes terres, vid. GRAS I ELÍAS, F. 1909.

⁴⁰⁴⁶ LLADONOSA, J. 1962; LLADONOSA, J. 1981.

⁴⁰⁴⁷ FORT I COGUL, E. 1970, p. 79-139.

⁴⁰⁴⁸ ALTISENT, A. 1974.

⁴⁰⁴⁹ FARRÉ LLORETA, B. 1991.

⁴⁰⁵⁰ FARRÉ LLORETA, B.; BOSCH, J. 1987, p. 27-30; GORT, E. 2017, p. 15-16.

⁴⁰⁵¹ GORT, E. 1994a; GORT, E. 1994b; GORT, E. 1995g; GORT, E. 1999.

⁴⁰⁵² PALOMAR, S.; FONTS, M. 1993; PALOMAR, S.; SOLÀ, M. 2008.

⁴⁰⁵³ LIAÑO, E. 1983.

⁴⁰⁵⁴ GAVÍN, J. M. 1977 i 1980 pel cas de les comarques que ens ocupen. En total són 30 volums publicats entre 1978 i 1998, amb 26.444 espais de culte catòlic. Els volums referents a les comarques que ens ocupen són: 1 (Montsià, Baix Ebre, Terra Alta, Ribera d'Ebre, Priorat i Matarranya, 1977), 6 (Alt Camp, Baix Camp i Tarragonès, 1980) i 16 (Anoia, Conca de Barberà, 1984).

del riu Corb, les estivacions occidentals de la Serra de Llaberia, les Muntanyes de Prades i com no, el Montsant. A aquests espais cal sumar l'entorn de la ciutat de Tarragona i la zona dels rius Francolí i Clar amb els Montgons, Sant Llorenç i Centelles.

Si, estem en terres de marca, però és que el territori de l'actual Catalunya en un moment o altre ha estat part de la frontera.⁴⁰⁵⁵ El tema, com s'ha comentat a l'hora de parlar de fortificacions, és saber si estem parlant d'un eremitisme que per ubicació i cronologia és anterior, coetani o posterior a la fixació del *tagr*. En altres paraules, tal i com s'ha fet anar més amunt quan es parlava de fortificacions: eremitisme de frontera o a la frontera?

Lluny del que el relat històric i l'imaginari ens ha anat inculcant al llarg del temps, les zones eremítiques no són pas aïllades del món. Coincideixen amb espais ocupats d'antic, amb una ocupació estable atès que són amb fonts d'aigua, aptes per l'agricultura, la ramaderia, la mineria... i amb bones comunicacions com són no solament les lleres dels rius, sinó també camins, vies i carrerades. Dit d'altra manera, el relat del presumpte aïllament queda en entredit, doncs realment són en territoris habitats i en funcionament doncs les gents que hi viuen tenen els eremites i cenobites com a referents, espirituals o no, però referents⁴⁰⁵⁶ (Fig. 12.18).

Aquesta constatació, certament trencadora respecte al relat clàssic de vincular ermità i desert, l'observa Natàlia Salazar en el seu estudi de *Yager sigarrensis*: conjunts rupestres com Les Coromines són al costat de vies pecuàries de llarg abast. Potser no s'han d'associar tant a l'eremitisme sinó més aviat a les carrerades i a les rutes comercials.⁴⁰⁵⁷ O a les dues coses.

Un altre aspecte interessant és la implantació de monestirs en zones que prèviament tenen ocupació eremítica. Si fem una correlació potser tindriem una explicació de tot plegat: les vil·les de la documentació, les construccions, llocs habitats, defensius,

⁴⁰⁵⁵ La Primera (1914-1918) i Segona Guerra Mundial (1939-1945) van ser devastadores a l'hora de moure fronteres i no tan sols va ser un genocidi sinó també un etnocidi. Pensem en Txecoslovàquia, en Prússia Oriental, en Polònia, en Ucraïna, en Iugoslàvia, en Lituània, Letònia i Estònia entre d'altres. Però també amb la República Federal Alemanya, en França o Itàlia. Temps abans el repartiment d'Àfrica a cop de regle i escaire, al qual cal sumar la descolonització atropellada i interessada de Mig Orient amb la desmembrament de l'Imperi Turc: Iran, Irak, Kuwait, Síria, Palestina, Aràbia Saudí, Israel, Líban... Però no cal anar gaire lluny. Ara amb el Procés independentista de Catalunya, mig en broma mig seriosament hom va perpetrar la facècia poc agraciada de Tabàrnia, la franja litoral de Tarragona i Barcelona on a les eleccions autonòmiques i municipals no han guanyat els partidaris en pro de la independència de Catalunya. Doncs inventem-nos una nova realitat onírica no en base a criteris geogràfics, culturals, històrics, econòmics ... sinó per ridiculitzar un sentiment independentista tan legítim com l'unionista, el federalista o el confederalista. El cert és que parir coses com aquestes recorda quan hom va fundar Villafranco del Delta i altres pobles traçats per l'*Instituto Nacional de Colonización*, o Wolsburg a la Baixa Saxònia com a ciutat pels treballadors de la llavors hitleriana Volkswagen de 1938, Carbònia i Fertilia a l'illa de Sardenya, creades en el context de l'autarquisme de Mussolini, o la conversió de Stravropol del Volga en Togliatti quan es va muntar la cadena de muntatge de Lada en aquesta ciutat de l'antiga URSS. Ja es veu quin esperit hi ha al darrere...

⁴⁰⁵⁶ PADILLA, J. I.; ÁLVARO, K. 2010 i en especial ÁLVARO, K.; TRAVÉ, E.; LÓPEZ, M. D. 2018.

⁴⁰⁵⁷ SALAZAR, N. 2012, p. 72-75. Quant a les Coromines, cfr. ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J. 2000

industrials i espais ramaders d'arrel antiga i prefeudal són organitzats després del repartiment feudal amb la malla castral i parroquial. A la Catalunya Nova la fundació de poblacions concentrades que permeten enquadrar les gents tant d'aquí com les nouvingudes en uns territoris ja en mans dels feudals. Els agents de l'ordenació són els homes de l'arquebisbe, de l'abat, del comte i del rei, els nobles amb els seus castells, les seves quadres i després els pobles, viles i ciutats.⁴⁰⁵⁸

Ara bé, les comunitats d'inspiració religiosa, procedents de la tradició tardoromana de l'ascetisme individual, col·lectiu, de sexes separats o mixtes -vaja, famílies- són també presents en el territori. Cal sumar els cristians que veritablement busquen la solitud i el desert.

Difícilment se'ls podrà titllar de pagans o perversos cristians com diuen els diplomes, però poc els falta. No seria d'estranyar un ascendent més o menys gran sobre les comunitats pageses prefeudals, en llaor de la seva santedat i prestigi social, per la qual cosa és més intel·ligent fer-se'ls seus que no pas bandejar-los, i menys eliminar-los quan malgrat tot són seguidors del Natzarè. És llavors quan intervenen agents que enquadren i organitzen primer aquests grups eremites, gent amb inquietuds religioses com no pot ser d'altra manera, però també vinculats a la noblesa del país. Per exemple Pere de Pinós, de la baronia del mateix nom a Bagà.⁴⁰⁵⁹ I tampoc no és estranya la seva relació amb els grans monestirs en boga com Santes Creus, Poblet o Escaladei en el cas de la Catalunya Nova. De tota manera, son agents simples o fan també de líders espirituals? Més aviat les dues coses (**Fig. 12.19**).

La seva acció primer enquadra els focus eremítics gràcies entre d'altres de donacions de terres i privilegis com qualsevol altre gestor de l'espai i els bens dins la cadena tròfica del feudalisme. Però en aquest cas també gestionen les ànimes, l'espiritualitat de manera més o menys canònica, de manera més o menys formalitzada tot i que molt propera als fidels. Després, per les circumstàncies que siguin, el seu control passa per la deslocalització dels grups d'eremites, de manera que es trenquen els lligams amb la gent i la terra. Després passen a generar nous espais de contemplació (si és que contemplaven gaire cosa) i finalment entren a formar part de les ordres religioses implantades en el territori després de la conquesta: els monestirs de Poblet i Santes Creus, la cartoixa d'Escaladei, els benets de Santa Maria de Bell-lloc, o els de la Mitra cas de Tarragona, la Selva del Camp o Centelles. El seu paral·lel laic és clar per exemple amb Pere Berenguer de Vilafranca primer amb el control de Vilasalva/Duesaigües i després el trasllat de la comunitat pagesa al *Munt Blanc*, Bernat de Castellet i Arbert de Castellvell, Arnau de Salfores... (**Fig. 12.20**). I en el cas de Tarragona, el canonge Bernat de Torelló, la làpida funerària del qual ens diu que va morir el 1087, bé podria ser enviat des de Vic per organitzar la seu episcopal que després es restaurarà el 1091.

⁴⁰⁵⁸ SALAZAR, N. 2012, p. 75 "En aquesta última etapa el fenomen eremític es veuria absorbit per la potent implantació monacal derivada del paper protagonista que desenvolupà l'Església en la repoblació d'aquestes terres després de foragitar els sarraïns."

⁴⁰⁵⁹ FORT I COGUL, E. 1970, p. 113-114. Trenchs el diferencia de Pere de Montsant, tot i que alguns autors pensaven que és el mateix personatge. Cfr. TRENCHS, J. 1983. p. 209.

Queda clar que el domini de l'eremitisme per l'Església és el control de la seva espiritualitat, però també el de les terres vinculades a aquestes comunitats que poc costa vincular als fidels en terra agarena, diguem-ne mossàrabs, diguem-ne perversos cristians, diguem-ne comunitats orgàniques fora de l'estructura jeràrquica romana. Manuel Riu ens parla de reconversió dels centres eremítics en cenobítics, però més aviat dona la impressió d'un procés primer de simbiosi, després assimilació per acabar amb absorció o fagocitació: *"També alguns d'aquests centres eremítics pogueren convertir-se en monestirs rupestres, construïts a un penya-segat aprofitant el balmat, com seria el cas de Sant Vicenç de Pinsent (La Quera Vella), a l'Urgellet, que acabaria essent incorporat al monestir de Sant Llorenç prop Bagà (altre monestir de possible origen eremític, com hem vist), o com Sant Pere de les Maleses, a la Conca de Tremp. Ambdós, bons exemples catalans encara no estudiats arqueològicament."*⁴⁰⁶⁰

12.3 EREMITISME AL GAIÀ: DEL CATLLAR A LA BRUFAGANYA

Si un lloc vincula l'eremitisme amb la frontera, mal que sigui des del punt de vista historiogràfic és el riu Gaià. Recordi's que quan es parla de marca, de *tagr*, no ens referim a una línia amb un filat, sinó a una franja de territori prou ampli, de transició, en el nostre cas entre les terres de l'islam i els comtats cristians del nord (**Fig. 12.21**).

Parlem ara de tres zones que apunten a la presència eremítica: la zona del Gaià, de la qual en parlarem tot seguit, Santes Creus que se'n farà referència més endavant, i Sant Magí de la Brufaganya.

12.3.1. El Baix Gaià

La primera és al curs baix de riu on Josep Maria Vergès i Josep Zaragoza parlen d'un eremitori a la balma de l'Abalç, al terme del Catllar. El daten entre els segles X i XII.⁴⁰⁶¹ És en un cingle sobre el riu Gaià, un lloc on hi ha tres nivells d'abrils sobreposats. Pel que ens expliquen Vergès i Zaragoza, al cantó sud del mig, hi ha un petit espai excavat a cop d'escoda. Fa 1'65 m. per 0'92 m. per 1'95 m. d'alt en el qual hi ha una fornícula a la part inferior (**Fig. 12.22**).

A l'abric de sota, que es coneix com la Cova Alta, hi ha gravades a la roca un total de 5 creus i 4 línies, 11 forats bicònics, dels quals se'n conserva bé 1, i 2 són a mitges, que s'interpreten com traus per penjar-hi exvots. Aquesta identificació la basen en paral·lels etnogràfics cas de l'ermita de l'Abellera a Prades i d'altres en contextos prehistòrics que s'han interpretat per suspendre-hi donacions i sacrificis.⁴⁰⁶²

Daten les creus recreuades entre els segles XII i XVI. Hem de sumar-ne tres de llatines i una de tau. Quant a la cronologia del conjunt són del parer que *"l'habitable correspondria a un centre eremític dels segles X-XII dels que s'estableixen abans que es faci efectiu el poblament i el control del territori; el que alguns autors anomenen l'avantguarda del*

⁴⁰⁶⁰ RIU I RIU, M. 1983a; RIU I RIU, M. 1991.

⁴⁰⁶¹ VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1999, p. 23-50.

⁴⁰⁶² VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1999, p. 49. Donen com a referència GIEDION, S. 1981, cas del conjunt prehistòric de la Dorgonya (França).

cristianisme."⁴⁰⁶³ Proposen que a partir del segle XVI amb el rebrot de l'eremitisme el lloc tornaria a ser usat com espai de veneració, entre altres coses perquè al peu de l'Abalç havia una ermita dedicada a sant Magí de la Brufaganya, malmesa durant l'aiguat de Santa Tecla de 1874. Està documentada al cadastre de 1921 com "ermita en ruïnes." Finalment suggereixen que "donada la presència d'aquest centre eremític en els primers moments de la formació del Catllar, si bé som conscients que ens manquen dades per poder-ho confirmar, plantegem a nivell d'hipòtesi que hagués tingut relació amb l'advocació de l'església del Catllar a Sant Joan Baptista, ja que està documentat en altres indrets que moltes esglésies dedicades a aquest sant foren bastides per eremites."⁴⁰⁶⁴

12.3.2 Sant Magí de la Brufaganya

La zona més popular per la presència d'anacoretas és la Brufaganya, al terme de Pontils (Conca de Barberà). L'hem de vincular d'una manera o altra amb els punts també interpretats com focus eremites, cas de l'ager *sigarrens*⁴⁰⁶⁵ o Pontons (Alt Penedès) amb la Plana Matània, que en els documents del segle XVIII apareix citada com l'Ermitana.⁴⁰⁶⁶

Josep Castellanos fa més de cent anys que va descriure el lloc com un espai prou eloqüent per la vida contemplativa: "Sant Magí està situat (ja dintre de la província de Tarragona) en una petita vall formada per las estivacions de las serras de la plana d'Ancosa y del turó de Montagut. La vall, que es sumament accidentada, té pocas terras de conreu, atapahits boscos de pins y alzinas al S. y O., y en lo resto magníficas rouredas, en que s'admiran socas gegantinas, que midéixen tres y quatre metres de circumferencia"⁴⁰⁶⁷ (Fig. 12.23).

El text l'aprofita Barraquer i Roviralta per seguir així: "Allí brota el arroyo de San Magín, que luego de nacido serpentea juguétón por el fondo de la hondonada acompañado de alguna de sus riberas de un hermoso paseo de los indicados robles seculares. Otro igual paseo, culebreando por la pendiente, sube desde la milagrosa fuente del fondo hasta el santuario. Termina, en alto, la sierra del lado N., por una fila de peñas, cortadas verticalmente; y algo inferior a ellas, á mitad de la cuesta que mira á S., asiéntase el renombrado santuario-convento. El país enamora y hechiza por su lozana verdura, escabrosidad y natural poesia, dignas de la regalada historia del Sant Magín, catalán, allí anacoreta, obrador de milagros y mártir, de Tarragona"⁴⁰⁶⁸ (Fig. 12.24).

El lloc es vincula amb sant Magí, sant que la tradició l'ha volgut situar al segle III entre la ciutat de Tàrraco i les muntanyes del Gaià: l'anacoreta vivia a les serres de la Brufaganya i se'l va reconèixer com a cristià, la qual cosa va provocar que fos pres en nom del pretor, i el martiritzessin en temps de Maximia Herculi i Dioclecià (286-305).

⁴⁰⁶³ VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1999, p. 49.

⁴⁰⁶⁴ VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1999, p. 49.

⁴⁰⁶⁵ SALAZAR, N. 2012, p. 72-75.

⁴⁰⁶⁶ FORT I COGUL, E. 1970, p. 90 diu que a l'Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus, carpeta del segle XVIII, núm. 40 hi ha un document de 1782 on es recull aquest nom de lloc.

⁴⁰⁶⁷ CASTELLANOS, J. 1890 esp. p. 246.

⁴⁰⁶⁸ BARRAQUER Y ROVIRALTA, C. 1906, p. 80.

El seu culte s'associa amb l'aigua doncs s'explica que el sant va fer brollar una font per apaivagar la set dels soldats que l'anaven a occir.⁴⁰⁶⁹ És el copatró de Tarragona i la seva festivitat se celebra el 19 d'agost, curiosament el dia en què va morir l'emperador Octavi August.⁴⁰⁷⁰ No apareix en els martirologis antics, sinó que hi entra el 1586 gràcies al dossier que anys abans havia confegit el canonge Joan de Sessé.⁴⁰⁷¹

Una primera referència documental del lloc és de 1204 quan el lloc apareix com a límit d'una donació a favor de l'ordre de l'Hospital per part de Guerau de Montagut i la seva esposa Ponceta.⁴⁰⁷²

Sanç Capdevila situa el sant al segle XI gràcies a una inscripció renaixentista destruïda durant els fets revolucionaris de 1936.⁴⁰⁷³ De fet, Antoni Aulèstia i Pijoan, en descriure el temple a l'excursió feta el 1883 explica que "Al centre del crehuer se veu, enfonsat uns quants pams del plà terreno, lo sepulcro de Sant Magí tapat per una llosa ab una estatua jacent. Está rodejat d'una barana de ferro, quals anguls forman un baldaquí ab altar, ahont hi ha colocadas molts presentallas de cera." ⁴⁰⁷⁴

Però val la pena seguir el què explica mossèn Joan Segura en la seva monografia sobre el santuari de Sant Magí. Parla de la ubicació i característiques de la tomba en relació a un primer temple: tot apunta a una llarga tradició pietosa amb característiques

⁴⁰⁶⁹ CAPDEVILA FELIP, S. 1924b apèndix I-VIII en el qual transcriu la vida de Sant Magí escrita el cronista Sessé i conservada en un manuscrit de l'Arxiu Històric Arxidiocesà; MORANT, J. 1997; SEGURA VALLS, J. 1897a.

⁴⁰⁷⁰ I per més casualitat, quan les casualitats no existeixen, la patrona de Tarragona és Santa Tecla, que es celebra el 23 de setembre, precisament quan neix aquest emperador.

⁴⁰⁷¹ SESSÉ, J. 1529, reeditat per ROVIRA SORIANO, J.; DASCA, A.; GÜELL, M. 1993.

⁴⁰⁷² FORT I COGUL, E. 1970, p. 92; RAMOS, M. LI. 1995; MIRET I SANS, J. 1910, p. 355. El text diu: "Notum sit. quod ego Gerallus de monte acuto et uxor mea Ponceta ob remedium animarum nostrarum. damus et oferimus Deo et ospitali Sancti Valentini et fratribus ibidem seruienlibus et seruituris domum de Brufagrinas cum omni edificio quod est inedifcatum et superedificatum in predicta domo. et cura omnibus habitantibus et habitatoribus qui in predicta domo et in eius terminis habitant. . et hec tradimus uobis per alodium liberum et franchum et omnem euictionem uobis pranre concedimus et per hauc donacionem quam uobis facimus accepimus de uobis M. solidos barchinone et quod teneatis unum sacerdotem in perpetuum que celebret diuinum officium pro nobis et pro animabus parentuni. et per domum de Bufagraines et per dominium donetis nobis annuatim XX quarteras annone X frumenti et X. ordeí in festo Sancti Petri et Sancti Felicis ad mensuram Granate et medietatem redituum quos debent facere homines de Bufagraina et afftontat de oriente in rocha de Sancti Magini et descendit per limde qui est inter Cherato et Berenguer de onelo et ascendit súper fonte de Font de bug. de meridie et de occidente afrontat in puteo de prato et ascendit de aquilone per limde qui est inter honore Ramon Guifré et honore de Geraito et uadit et ascendit ad rocha de hupans et uadit per serra usque ad collum de Bufragranes. Et ego frater P. preceptoris Sancti ualentini simul cum aliis fratribus recipimus te Gerallum et uxorem tua per confrates nostres et quando uos uolueritis uel uestra uxore uenire ad habitum hospitale siue sani siue infirmum recipiemus uos Gerallum cum equis et armas et cum aliis rebus quos dare uolueritis et uos Ponceta cum camera uestra et cum aliis quos dare uobis placuerit. Actum est hoc in anno domini M^oCCIII. III kalendas agusti."

⁴⁰⁷³ CAPDEVILA FELIP, S. 1924b, p. 8-9; FORT I COGUL, E. 1970, p. 92.

⁴⁰⁷⁴ AULÈSTIA PIJOAN, A. 1883, p. 39.

pròpies del culte als sants, encara que cal el corresponent referent arqueològic⁴⁰⁷⁵ (Fig. 12.25).

Mossèn Segura, encara que amb una certa confusió formal, segueix explicant que el temple anterior a l'actual església dominica era una construcció medieval aixecada gràcies a la munificència de la nissaga dels Cervelló, barons de la Llacuna.⁴⁰⁷⁶ Ara bé, la peça clau que ens pot parlar d'una veneració molt antiga és una *fenestrella confessionis* o millor dit *cataracta*:

"Hi ha en lo Santuari de Sant Magí un petit monument que dona peu per pensar si aquella capelleta fou construhida en l'any 1095.

Aquest monument consisteix en una pedra quadrada de tres palms d'alsada per dos d'amplada, que té un forat á manera de finestra quadrada en la part inferior y semicircular en la superior, resultant que la pedra ve á ser lo march d'una finestreta. La pedra porta aquesta inscripció: ANY MXCV damunt del forat de la finestreta, y SEPVULTURA DE SANCT MAGÍ devall de la mateixa."

Segueix d'aquesta manera:

"¿Quin lloch ocupava antiguament aquesta finestreta?

Quan los religiosos dominicos arrivaren per primera volta al Santuari per fundarhi'l convent l'any 1603, lo fundador y primer Prior, P. Domingo Lledo,⁴⁰⁷⁷ explica com trová l'iglesia dihent:

'Conté també esta santa casa una iglesia antiga molt xiqueta, feta d'uns archs de pedra y voltes de guix y argamassa... hay capella major la qual se tanca ab una rexa y dos portes: té un altar vell y tant gastat, que á mes de ques smenussa com á farina, está tant negre que apenes se pot devisar en ell figura alguna; sino es quan Sant Magí estava orant en la cova y li portava pa un Angel, com lo rossegavan y exian rosers y roses restant en les fulles verdes les mácules de la sanch impresas (1)⁴⁰⁷⁸ ... hi ha en dita capella major en les grades del presbiteri una finestreta molt ben labrada de alabastre ó pedra de Sant Magí cuberta ab una quartineta corredissa de tafetà vert. Esta finestreta dona á la sepultura ó lloch ahont, segons antiga tradició y continuos miracles, está sepultat lo Sanct: hay una coveta dins la qual posant lo cap los devots y los malalts restan curats de diverses malalties: en particular trovarán en lo llibre dels miracles scrit de ma y

⁴⁰⁷⁵ SEGURA VALLS, J. 1897a, p. 25: "cap memoria se conserva, ni tradicional ni escrita d'aquesta primitiva capella. Si algun dia, com molts desitjem de tot cor, se fan excavacions en lo paviment de la actual iglesia per descobrir las reliquias del Sant, es probable se troven los fonaments de la primitiva capella, com s'han trovat a Sant Jaume de Galícia, al fer excavacions per trovar lo cos d'aquest sant Apóstol."

⁴⁰⁷⁶ SEGURA VALLS, J. 1897a, p. 25-26 "Això fa de bon créurer al qui sap que aquells nobles barons eran senyors del terme de Rocamora, dintre del qual radicava lo llavors petit Santuari; no obstant lo document que diu qui foren los fundadors de dicha capella, si aquesta tenia llavors molta antiguedad, com jo penso, no pot tenir més valor que'l d'una tradició de familia, pot ser confirmada ab la presencia del escut d'armes d'aquella, ja que'l document fou fet en 1524, any de la fundació del benefici de Sant Magí."

⁴⁰⁷⁷ Mentre es tancava la redacció d'aquesta tesi, l'Associació Cultural Baixa Segarra publicava precisament el llibre de la fundació del convent de la Brufaganya, a cura d'Avel·lí André. Vid. ANDRÉ, A. 2021, p. 33-38.

⁴⁰⁷⁸ SEGURA VALLS, J. 1897a, p. 27 afegeix una nota (1) que dona com a referència "Llibre de fa fundació del convent, M. S. pág. 9."

auténtich en lo arxiu desta santa casa, que en posar lo cap dins dita finestra, molts cegos han cobrada perfecta vista.⁴⁰⁷⁹ Testifica assó matex lo miracle gran que acontegué en anys passats, que visitant un señor Ardiacha de Tarragona esta iglesia per orde del Sr. Archebisbe, los homens que per orde seu entenian en llevar les grades y la terra (per buscar lo cos (1)⁴⁰⁸⁰ sant) restaren tullits: de ahon entengué lo dit Ardiacha, que lo gloriós Sant parlava y deya ab obres que no volia exir d'aquell lloch, máxime si era la intenció del Sr. Archebisbe portarlo á Tarragona. Acostumaren la gent ja de llarchs anys ab unes canyes scardades per los forats de la rexeta (de la finestra) traure terra de dita sepultura quin volia fins á tant que acontegué que un senyor capellá, Rector de Valls, trahent terra de dita sepultura, tragué d'ella un hos, lo qual maná posar dins lo reliquiari en que vuy es adorat á totes les misses lo Il·lm. Sr. D. Juan Teres, Archebisbe de Tarragona, quan vingué de Tarragona fins assí á peu, á visitar esta devota casa, por un vot que feu per occasio de la armada de Inglaterra, manant á pena d'excomunicació major, que ningú d' aquí al devant tragués terra de dita sepultura y lloch (1)...'

Lo P. Reynal Poch, dominico, qui en 1630 publicá sa Vida de San; Magí, diu:

'Sobre la llosa que cubreix las reliquias han fet una capelleta subterrànea, sota la peanya del altar major, á manera d'una coveta, dins d' ella hi ha una figura de Sant Magí molt devota: la gent fica lo cap y la toca ab los rosaris per entre les vergues d'una rexeta de ferro, y surt una fragancia tan maravellosa que conforta los sentits: se creu que no es natural ni artificial, sino miraculosa, que testifica la puresa del Mártir gloriós. Vajan á visitar aquella casa sos devots, y fassan la prova y trovarán ser veritat (2).⁴⁰⁸¹

Per aquestos textos sabém ja quin lloch ocupava la pedra á modo de march de finestra, que porta la data del any 1095 y la inscripció : SEPVLTVRA DE SANCT MAGÍ.

Donchs segons aquesta pedra en 1095 se arreglá ó restaurá la sepultura de Sant Magí, construint llavors probablement una coveta á manera de, sepultura damunt de la verdadera sepultura. Los devots podian veurer lo interior de aquesta coveta, y sentir lo olor que per dos forats (3)⁴⁰⁸² de la verdadera sepultura eixia, ficant lo cap en la finestreta quina pedra alabastrina portava y porta encara la data é inscripció ditas; la qual finestreta tenia al interior una reixa de ferro, y al de fora una cortineta corredissa de tafetá vert. Una dificultat hi ha: consisteix en que lo carácter de la lletra y de les xifres

⁴⁰⁷⁹ La tradició tarragonina deia que el primer que travessés la porta de l'ermita del Portal del Carro, un cop destapiada, acabaria cec. El tema és que quan es va obrir la porta per després ficar l'actual reixa i vidre laminat varem fer una petita bretolada. En efecte, era el 25 de juliol de l'any 2000 quan es va procedir a l'enderrocament del tapiat de la porta medieval amb el mestre d'obres Josep Ayala, Mn. Francesc Gallart com a responsable del santuari, Francesc d'Assís Magarolas com arquitecte, i un servidor com arqueòleg amb la col·laboració d'Imma Teixell i Carolina Escoda com a dibuixant. Doncs bé, en enderrocar els darrers blocs, es va invitar a l'alcalde en funcions Francesc Ricomà de Castellarnau que fos el primer en creuar la porta entre els nostre somriures malèfics. Després de passar el lllindar i veure que no es va quedar cec ni molt menys, li vam explicar el perquè de la facècia. I encara riem tots plegats.

⁴⁰⁸⁰ SEGURA VALLS, J. 1897a, p. 27 una nova nota (1) (1) Llib. de fun. p. 10.-Lo pontificat del Archebisbe Terés, durà des del 1587 al 1603.

⁴⁰⁸¹ SEGURA VALLS, J. 1897a, p. 28 nota (2) *Historia de la vida y milagros del glorioso Mártir San Majin*, p. 43 y 44.

⁴⁰⁸² SEGURA VALLS, J. 1897a, p. 28 nota (3) "*Sub altare ecclesie beati Magini est corpus ejus; ubi sunt duo foramina que nunquam claudi possunt: unde egreditur aer qui cecis et egris plurimum prodest.*" (*Breviari de Sant Magi, gòtich, impres l' any 1536, en la capitula de Nona*).

de la inscripció de aquella finestreta mostren clarament al antiquari que no foren grabades més enllà del segle XVI: á serho en la data que porta, 1095, lo carácter seria monacal, y no ho es, ni sisquera gòtich, sino mes modern, del segle XVI, á mon parer.

Mes, ¿cóm s'explica que una inscripció del segle XVI porte la data del segle XI? No hi veig més que una explicació verosímil; y es aquesta: en lo segle XVI se renová ó cambiá la pedra de la finestreta, pero se grabaren en la nova pedra la inscripció y la data de la vella. Admesa aquesta explicació, única que'm ocorre racional, tant valor té pel cas la pedra nova, com la vella per assenyalar la data de aquella antigua restauració.

Tinch per cert que no's posá ma á la restauració de la sepultura que no estés en bon estat la capella. ¿Podriam admétrer que s'hagués restaurat lo sepulcre d'un Sant, posat á sol y serena, ó dintre de las ruinas d'una iglesia?

Per altra part escau molt be fixar en lo mateix any 1095 ó poch abans, la reedificació de la capella de Sant Magí, en virtut de les següents observacions:

1: Lo P. Lledó en 1603 trova ja antiga y molt xiqueta la iglesia:

2: Mientras los moros estiguieren en aquest país, del qual los expulsá Jofre'I Borrell (Wifredo el Velloso), no cal pensar en la possibilitat de construhirhi una capella en despoblát; ans be es de creure que, ó be á la violencia, ó be solzament per falta del necessari cuidado, cauria en ruínas la iglesieta primitiva.

Un document del any 1059 nos fa saber que'ls moros poch abans d' aquesta data encara feren de les seves dentro de la baronía á que pertanyia nostre Santuari.”⁴⁰⁸³

Quant a la fesomia de la tomba:

“III.- FORMA DE SEPULTURA . En aquesta época la iglesia no tenia més que un altar: aixís ho indica lo text citat del petit breviari de Sant Magí: Sub altare ecclesie beati Magini; altrament diria: Sota tal altar, etc. Aquest breviari pertany á la época dels Beneficiats.

Lo sepulcre ocupava lo centre del presbiteri, de manera que l'un cap, lo de la finestreta, arrivava fins á les grades del presbiteri; y l'altre fins dessote de la peanya del altar, com ha afirman los textos citats del breviari y del P. Poch.

Lo sepulcro s'elevava més que'l pla del presbiteri, formant un túmul.

En cara que'l sepulcro arriová desde les grades del presbiteri, fins dessote la peanya del altar, lo tumul no podía ser tant llarch; altrament no hauria quedat lo necessari espay al celebrant. Donchs lo tumul que apareixia en lo presbiteri, no podia ser més que la elevació de una part, pot ser la meytat, de la llargada de la coveta construïda sobre la primitiva y verdadera sepultura. Aquesta elevació permetia que la coveta tingués la petita finestra que donava á les grades del presbiteri, en les quals s'agenollavan los devots que volian ficar lo cap en la finestreta.

Aquesta disposició de la sepultura ve confirmada en los dos curiosos textos següents del P. Lledó:

'Item nota que estigan ensenyats los scolanets en tocar candeles, rosaris, creuetes y altres coses de devoció ab molta veneració y acato, de tal manera que posat lo ruquet, y les candeles en la forqueta, vaja y se agenolle entre la sepultura del Sanct y lo altar, y desde allí fassa tocar les candeles tres vegades al sachrari y després altres tres al hábit de Sanct Magí.

⁴⁰⁸³ SEGURA VALLS, J. 1897a, p 29.

*'Item nota que es consuetut los dies quey ha capa á vespres, en haver thuribulat (incensat) lo altar majar, thuribular, baxats á baix , la sepultura de Sant Magí: pera que sia mes venerat dit sanct lloch; y lo thuribol (voldrá dir lo ministre que porta lo incenser) en les misses, després de haver thuribulat los acólits al gratias agamus, thuribula també dit túmol (1).'*⁴⁰⁸⁴

*Encara que los textos aduhits per explicar la forma y disposició del sepulcre en la época dels hermitans, son de les époques dels Beneficiats y dels Religiosos: estich ben cert que la forma del sepulcro era tal com acabo de explicar en la época dels hermitants, que es la de qu e tracto ara. Lo bon seny del lector ho pot compéndrer lligant caps es barriats en aquest capítol."*⁴⁰⁸⁵

Capdevila, força objectiu en el seu estudi del santuari, és del parer d'una veneració al voltant de la tomba, la qual es reforma, o millor dit es monumentalitza al segle XVI, i comenta entre parèntesis: "Sospitem que l'enigmàtica finestreta d'alabastre, que porta gravada la data de 1095, fou obrada a les darreries del segle XVI, i per consegüent que te suprimides o descuidades les centenes i així en lloc de MXCV deu llegir-se MDXCV." Ho justifica perquè un rector de Valls, Mn. Joan de Vilafranca o Vinyader, va extreure una relíquia de la sepultura per ordre de l'arquebisbe Terés, a fi i efecte de dipositar-la en un reliquiari⁴⁰⁸⁶ (Fig. 12.26).

Així doncs ens trobem amb una zona de llarga tradició eremítica com per generar un lloc de peregrinació al voltant d'una tomba, que hom vincula a sant Magí. Dona la impressió que la veneració prèvia a la conquesta feudal o una mica abans, sense que es pugui dir res més. La data 1095 ens pot indicar el traspàs del sant ben cert. Però és el primer ermità o més aviat el més famós que genera el culte? Potser més aviat el segon? Quan apareix el topònim de la Brufaganya? (Fig. 12.27).

La relació dels Cervelló amb el lloc es basa en el fet que és dins les seves terres havia les terres de la Brufaganya.⁴⁰⁸⁷ Al segle XIII havia una església amb una gran devoció i que rebia força llegats. Concretament aquests nobles van manar construir-la el 1320.⁴⁰⁸⁸ Al segle XVI, gràcies de nou a la seva iniciativa, tot organitzant una germandat i rebre una sèrie de propietats. El 1603 va passar als dominics, que hi han construir un convent que va funcionar fins la desamortització de 1835. L'edifici actual és de 1732.⁴⁰⁸⁹

A partir del segle XVII es documenta l'adobament de les balmes de la rodalia per la recuperació de la vida anacoreta. Així succeeix a la Cova Santa, a més de la construcció de les ermites de Sant Ramon i Sant Jacint el 1606. L'any següent es fa el mateix amb les de Santa Caterina i les de Sant Vicenç i Sant Pere Màrtir, a més de la de Sant Domènec i la del Roser, després de la Salut. El 1611 la del Clotet que es dedica

⁴⁰⁸⁴ SEGURA VALLS, J. 1897a, p. 31 nota (1) *Llibre en lo qual estan continuats alguns advertiments pel al bon govern de aquesta sancta casa y convent de Sant Magí*, p. 13. Es obra del P. Lledó: consisteix en un quadern cosit a la p. 64 del *Llibre de la Fundació*.

⁴⁰⁸⁵ SEGURA VALLS, J. 1897a, p. 29-32.

⁴⁰⁸⁶ CAPDEVILA FELIP, S. 1924a, p. 43.

⁴⁰⁸⁷ SEGURA VALLS, J. 1897a, p. 30-31.

⁴⁰⁸⁸ CAPDEVILA FELIP, S. 1924b, p. 8; FORT I COGUL, E. 1970, p. 93.

⁴⁰⁸⁹ FORT I COGUL, E. 1970, p. 94.

als Sants Apòstols, i la de la Mitja Costa, ara ja a sant Magí. Tal i com apunta Fort i Cogul, el segle XVIII va ser d'intensa vida eremítica.⁴⁰⁹⁰

Al voltant del santuari hi ha una sèrie d'elements que conformen una zona anacoreta prou interessant i a estudiar arqueològicament per saber si és d'origen tardoromà o alt. Per exemple, cap al nord-oest, a uns 800 metres hi ha el Cingle de les Coves o de les Capelles, on la microtoponímia és eloqüent: coll dels Apòstols amb una ermita de 1611, el Puig de les Laus i el Collet de l'Àngel. Per Fort i Cogul la Santa Cova, que és al cingle esmentat i és on la tradició diu que va viure sant Magí, "*un lugar eremítico probablemente de la prerreconquista.*"⁴⁰⁹¹ Les coves de Sant Domènec i Sant Jacint, Santa Caterina, Sant Vicenç i Sant Pere Màrtir poden ser asceteris molt antics, tot i que les advocacions s'han de vincular a la presència dels frares predicadors.⁴⁰⁹² Al peu del santuari tenim la capella de les Fonts. Tinguem en compte que precisament l'aigua de Sant Magí és un dels elements devocionals del seu culte (**Fig. 12.28**).

Jordi Bolòs ha estudiat suscintament dues de les coves de la Brufaganya en una entrada del volum XXI de la magna obra *Catalunya romànica*.⁴⁰⁹³ A aquestes s'hi arriba per un caminal amb escales. La del costat oest és orientada a migjorn. Es tracta d'una cova de 7 m. de llarg per 3 de fons, amb alçada màxima de 2'5 m. Al costat nord-oriental hi ha un encaix de 100 x 90 x 90 cm. Davant de la roca hi ha un desnivell d'uns 9 metres. Bolòs pensa que estaria tancada per una paret amb porta en un dels laterals.

A 40 m. en direcció est hi ha una altre espai, però una mica més gran. Fa uns 5 metres de llarg per 3'50 d'alt amb una alçada màxima de 2'70. Dins la balma, a la dreta, hi ha un encaix a la roca d'un metre de fons. Al costat sud de la cova hi havia un mur de pedra de poc més de 55 cm. de gruix, del qual se'n conserva gairebé 1'50 metres d'alçada, i porta al costat est. Uns 20 metres més enllà, hi ha l'església i un hort (**Fig. 12.29, 30**).

Compara aquests espais amb els eremitoris del Puig del Revell i Benviure (Baix Llobregat), els de prop de Sant Pere de Rodes (Alt Empordà), i alguns exemples del Berguedà i l'Anoia. Tot i que amb prudència els relaciona amb els habitatges a la roca dels Montgons i Vespella de Gaià.

L'any 2015 Graham Roderic Jones, investigador de l'*Oxford School of Geography* impartia a la seu de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica una conferència sobre la zona de la Brufaganya, doncs ha estudiat els seus orígens en època antiga.⁴⁰⁹⁴

Considera la seva ubicació en un alti-plà al qual s'entra per un pas estret que dona a la vall envoltada de boscos. Proposa que el topònim significa "cereal ventejat."⁴⁰⁹⁵ De fet

4090 FORT I COGUL, E. 1970, p. 94.

4091 FORT I COGUL, E. 1970, p. 95.

4092 FORT I COGUL, E. 1970, p. 95.

4093 BOLÒS, J. 1995o.

4094 JONES; G. 2015; BADIA I PUIG, C. 2015.. Jones va dedicar la seva tesi doctoral a les advocacions religioses d'esglésies en relació al paisatge i els seus canvis. Cfr. JONES, G. 1996.

4095 El text de la seva conferència en anglès diu literalment: "*Its name means 'blown corn', and the eastern half of the alti-plan indeed contains an watershed exposed to the winds.*" La traducció més

Joan Coromines creu que ve de bufat i grana que dona a brufaganyes.⁴⁰⁹⁶ Jones també associa el lloc amb un altre topònim relativament proper com és Conesa, d'arrel mossàrab i que significa petita església.⁴⁰⁹⁷

Destaca la tomba antiga del sant i la seva *cataracta* o *fenestrella confessionis*, l'existència de la qual evoca tradicions tardoromanes de culte cristià. Per això és del parer que "It is possible, then, that the Brufaganya church was built over a burial place esteemed by Christians at the end of the Al Andalus period and perhaps before it, with isolation in the mountains helping to preserve its sanctity." Aquest fet el relaciona amb el costum de ficar el cap dins *fenestrellae* de les tombes de sants gals com descriu Gregori de Tours.⁴⁰⁹⁸ I cal pensar en exemples peninsulars com el santuari de Núria o San Mikel de Aralar a Navarra. No tan lluny. A Santes Creus, a la tomba Blanca d'Anjou, datada el XIV hi ha una interessant *cataracta* associada a una reforma del segle XVI, que permetia guaitar a l'interior del vas funerari la part superior del qual faria també de reliquiari. Es tracta d'un frontal renaixentista obra de l'artista Damià Forment. Si, l'autor del magnífic retaule del monestir de Poblet.⁴⁰⁹⁹

Jones vincula el temple medieval amb el document en què Rocamora dona la Brufaganya al capellà Esclua el 1071.⁴¹⁰⁰ Per l'investigador anglès el nom Magí és una versió local de Màxim, personatge que va fundar un monestir a *Oveto* (Oviedo) l'any 761, cosa que li permet enllaçar l'espai amb fórmules de monacat hispànic previ a la invasió àrabo-berber.⁴¹⁰¹ Cal sumar a tot això que el llegendari del sant i el seu suposat suplici en època romana beu d'altres històries martirials més antigues, com sant Magne de Trani o Agnani, al sud d'Itàlia.⁴¹⁰² Anomenat bisbe va patir la persecució de l'emperador Valerià. Va fugir a Agnani on el van trobar pregant en una petita església que van saquejar i cremar tot obligant-lo a abjurar i retre culte als déus pagans. Però va demanar permís per pregar per darrera vegada dins la capella i després de tres dies, quan el van anar a buscar, ja era mort. Van apallissar el cos i el van decapitar, era el 19 d'agost del 251⁴¹⁰³ (**Fig. 12.31**).

L'evidència arqueològica de l'origen antic de la veneració, és el punt més feble del relat de Jones, precisament per la seva absència. Però hi ha altres elements que si bé no tenen la força de la materialitat dels *artifacts* cal tenir ben en compte l'antroponímia i la toponímia lligada a la zona, cas de *Barberanus*, *Francolinus* i *Caius*: Barberà,

fácil de corn és blat de moro, espècie vegetal que ve de les Amèriques, de manera que cal buscar una altra accepció com la de cereal, més quan el topònim ja es documenta en època medieval.

⁴⁰⁹⁶ *Onomasticon Cataloniae* vol. III, p. 126-128; TURULL, A. 1995.

⁴⁰⁹⁷ *Onomasticon Cataloniae* vol. III, p. 422-423.

⁴⁰⁹⁸ GREGORI DE TOURS, *De Gloria confessorum*, cap. 36, MGH, SRM, i. 770-71.

⁴⁰⁹⁹ LIAÑO, E. 2007.

⁴¹⁰⁰ Però no cita la font. JONES; G. 2015

⁴¹⁰¹ Dona com a referència LIVERMORE, H. V. 1971, p. 336.

⁴¹⁰² Dona com a referència Peter BROWN, P. 1971 i BROWN, P. 1982.

⁴¹⁰³ <https://catholicsaints.info/book-of-saints-magnus-of-anagni/> consulta 15.12.2019.

Francolí, Gaià. A això cal sumar la camineria d'època antiga, estudiada per Pau De Soto en la seva tesi doctoral.⁴¹⁰⁴

Efectivament, l'itinerari que De Soto anomena 29, va d'oest a est, tot creuant la *via Augusta* per la Granada (Alt Penedès), on rep el nom de La Carrerada, és a dir, una ruta de transhumància, i la segueix fins La Llacuna, on cal pensar en un estany d'aigua, per tant un lloc d'abeuratge de bestiar. A la zona de Santa Coloma de Queralt hi ha un creuament que va a Guimerà per una banda i Montblanc per l'altra, que per Jones formarien part de la mateixa ruta 29, que uneix *Tarraco* amb *Iesso*, i que passa pel Riu Corb,⁴¹⁰⁵ amb un mil·liari trobat a Guimerà.⁴¹⁰⁶ (Fig. 12.32).

La Brufaganya és un pas obligat per connectar les vies de *Tarraco*, *Iesso* i la zona de Santa Coloma, que és l'antic Camí de Sant Magí als plànols del segle XX.⁴¹⁰⁷ De fet, que el lloc fos un santuari de pelegrinatge implica directament una bona comunicació del lloc des de diversos punts: l'eix Igualada-Tarragona per Cabra del Camp, als quals s'han de sumar els diversos camins ancestrals. Conclusió: Sant Magí de la Brufaganya és en un itinerari de transhumància que comença a la costa, a Roda de Berà i El Vendrell. El vincula amb el que marquen Vilà Valentí, Vives i Sabaté amb origen Tarragona⁴¹⁰⁸ i passa per Rodonyà. Com a reforç el topònim Brufaganya, que parla de cereal, l'associa a l'alimentació del bestiar. I per suposat, l'aigua. Cal recordar que relativament a prop hi ha els monestirs de Santes Creus i Poblet, veritables gestors i promotors de la ramaderia transhumant amb les corresponents pastures d'estiu a les terres del Pirineu.⁴¹⁰⁹

Poblet menaria els seus ramats per la Conca de Barberà cap a Santa Coloma, i Santes Creus per la Brufaganya des d'on anirien a Manresa i després al Ripollès.⁴¹¹⁰ Són

⁴¹⁰⁴ SOTO, P. de 2010. Per a un resum SOTO, P. DE; CARRERAS MONFORT, C. 2006-2007. La ruta que unia Tarraco i Iesso a través de la vall del Riu Corb i la Baixa Segarra ha estat proposada per PERA, J. 1993 i PERA, J. 1997a. De Soto, per contra, prefereix una ruta més directa vora de la Conca entre Solivella i Belltall. La dificultat està en la interpretació d'una fita romana trobada a Guimerà (SOTO, P. de 2010, p. 77). Vid. també J. LOSTAL J. 1992.

⁴¹⁰⁵ Joan Duch i Mas, <<http://www.guimera.info/wordpress/histories/>>, consultat el 7 de setembre del 2015.

⁴¹⁰⁶ FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1984, núm. 94.

⁴¹⁰⁷ Per exemple, Mapa topogràfic Nacional 1: 50.000, full 418, 'Montblanc' (Institut Geogràfic i Cadastral, Espanya, 1927). L'enquesta 1936-1937 és molt similar.

⁴¹⁰⁸ Al capítol 7 hem tractat el tema de veure els grans espais buits o buidats intramurs de la Tàrraco tardoromana com una gran pleta a vincular amb la ramaderia transhumant.

⁴¹⁰⁹ Per exemple Poblet tenia pastures a Angostrina (Cerdanya), la vall de Sant Martí (Bages), l'estany de Llanós, la vall d'Eina (La Cerdanya), i l'Enveig (La Cerdanya): Santes Creus en tenia a la Coma de Vaca (Ripollès), l'estany de Llanís, la Font Viva (Alt Urgell), Treguà (Ripollès). Cfr. ALTISENT, A. 1974. 64-67.

En el cas de Santes Creus, es reunien els ramats a Calaf i d'aquí a Pinós i Cardona. Ja al nord es dividien cap a Castellar de n'Hug, i el Port de Pal cap a Das cap a la Cerdanya i Ripollès fins la Coma de Vaca. Cfr. PAPELL, J. 1994.

⁴¹¹⁰ Mapa és de Ferran Miralles i Sabadell i Joan Rovira i Merino, La transhumància al Ripollès i al Canigó. La transhumància au Ripollès et au Canigó (Ripoll, Consell Comarcal del Ripollès, 2007). Antoni Llagostera Fernández ha traçat el camí cap al nord de Ripoll per referència a hostals, ponts, paviments i murs, margeres, passos molls, baixos, passeres, així com els altres elements d'un

rutes pecuàries molt antigues, com es mostra a la Coma de Vaca, a Queralbs, amb evidències d'explotació des del 2000 aC⁴¹¹¹ (Fig. 12.33).

No deixa de ser interessant, com apunta Jones, el fet que des de 1690 es documenta el dret de celebrar fires a la Brufaganya, no sabem si de nou encuny o d'ancestral tradició, més quan el lloc és la cruïlla de les rutes pecuàries. A més, els llocs dedicats al culte d'aquest sant -especialment a partir del segle XVIII- són a la Catalunya Nova i es vinculen amb camins ramaders.⁴¹¹²

I ja en el camp de l'especulació, que no per això s'ha de menystenir, Jones apunta el lloc com un espai de rituals de primavera a vincular amb les fonts d'aigua preses com surgència del Gaià: "One could easily fantasise about a Roman-period farmhouse underlying the Masia de les Fonts and a nymphaeum at the spring rather than the watering of animals." O una taberna o mansio...

12.4 ENTRE LA CONCA DE BARBERÀ, L'URGELL I LES GARRIGUES, LA VALL D'ALPHE I LES TERRES DE CÈRVOLES

La coincidència de focus d'eremitisme amb espais dedicats a la ramaderia, cas de la Brufaganya, o l'agricultura com veurem a la Conca de Barberà, és un fet que com hem comentat contrasta amb la imatge popularitzada, o potser mediatitzada, de la recerca de la solitud absoluta. Tot indica el contrari. Per exemple, si seguim Joan Coromines, Conesa és un topònim d'arrel mossàrab que significa església vella, cosa que per Jones indica -com s'acaba de dir abans- la possibilitat d'un focus d'ascetes⁴¹¹³ (Fig. 12.34).

A la Conca de Barberà tenim la donació, encara que discutida de Sant Pere d'Ambigats al monestir de Santa Cecília de Montserrat. Era el 945 i es localitza "in campo Barberano." El que està clar a partir del document és que la zona estava en explotació agrícola i la donació als benets de Montserrat pot indicar l'enquadrament i reorganització d'un espai amb ocupació humana vinculable a una comunitat religiosa. Ens movem en el camp de la hipòtesi sense poder-ho haver contrastat diplomàticament i arqueològica.⁴¹¹⁴

Sense que hi hagi un argumentari documental, toponímic o arqueològic mínimament sòlid, Eufemià Fort i Cogul proposa comunitats eremítiques anteriors a la conquesta feudal a l'Espluga de Francolí, ermita de la Trinitat; i a Montblanc, al santuari de la Serra i l'ermita de Sant Joan, on capella i casa aprofiten una balma.⁴¹¹⁵ Precisament la cova de Nialó, on es va retirar Elionor d'Urgell (1378-1460), germana del comte Jaume

camí: la seva orografia, els Colls, la seva configuració física, etc. Tingueu en compte també l'informe d'Eduard Trepà i Anna Vilaseca TREPÀ, E.; VILASECA, A. 2010 i 2012. No he pogut consultar ROVIRA MERINO, J. 1999. Primer no es mostra en la cartografia de 1967 a la mateixa escala, o després.

⁴¹¹¹ CASASSAS, LI. 2000.

⁴¹¹² Fins i tot hi relaciona a aquesta activitat alguna cançó tradicional Fins i tot hi relaciona a aquesta activitat alguna cançó tradicional. Cfr. MASSOT, J. 1993-94.

⁴¹¹³ *Onomasticon Cataloniae* vol. III, 1995, p. 126-128. Alerta, però no és la única explicació etimològica.

⁴¹¹⁴ BENET CLARÀ, A. 1981; CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b.

⁴¹¹⁵ FORT I COGUL, E. 1970, p. 99.

el Dissortat (1380-1433), seria un altre lloc de llarga tradició ascètica prop de la vila duca. ⁴¹¹⁶

A la Conca tenim un altre Sant Pere que pot confondre, el dels Bigats, ara a Vallfogona de Riucorb, també es pot pensar en la mateixa possibilitat. Es documenta el 1191 quan va rebre una donació de dos farraginals per part de Gombau d'Oluja i la seva muller Ermengarda, quan donen el castell i la vila de Vallfogona a l'ordre del Temple. ⁴¹¹⁷ El 1346 es va reconstruir pel rector del poble i la gent d'aquesta rodalia tenia el costum d'anar-hi en processó cada primer de maig (**Fig. 12.35**).

Precisament en aquesta zona entre la Conca de Barberà i l'Urgell, a banda i banda de la conca del riu Corb hi ha indicis que porten a pensar en presència eremítica ben antiga. Recordem que la documentació dels primers temps de conquesta indiquen que som a la vall d'Alfez o *Alphe*, important zona de regadiu amb tradició ocupacional des de temps dels romans, i que Carolina Batet relaciona amb un espai agrícola d'època andalusí. ⁴¹¹⁸ Doncs bé, Eufemià Fort va postulant un seguit de punts on creu en la presència d'antics asceteris.

El primer és Vallsanta, ⁴¹¹⁹ monestir cistercenc fundat el 1237, entre les poblacions de Guimerà i Ciutadilla. ⁴¹²⁰ El seu origen es vincula amb els ermitans de la Bovera, on havia una primera fundació femenina del Císter que va ser també precedida per anacoretas, de la ma de Ramon de Vallbona (**Fig. 12.36**).

Un altre punt és el santuari del Tallat, ⁴¹²¹ topònim vinculat tant a la seva ubicació de a talaia de la Conca de Barberà, com a la presència d'una torre d'època andalusí. Ja es cita el 1038-1058. ⁴¹²² El 1354 la gent de Rocallaura hi va construir una església ermitana que es va malmetre durant la Guerra Civil Catalana (1462-1472). Ara bé, els estudis del santuari i la seva història i el que ens diu la documentació del segle XI, no apunten cap a la presència d'un focus eremític, tot i que tampoc no neguen. De fet en el document de 1038-1058, encara que suspecte, el que es parla de l'ocupació estable a la zona com Pedrinyà i la vall d'*Alphe*, i que s'estableixi un castell "*contra gentes hismahelitarum*." ⁴¹²³

Ramon Homdedéu s'ha identificat amb Ramon de Vallbona, i s'ha volgut vincular amb poca base amb una de les famílies poderoses d'aquestes terres, els Anglesola. ⁴¹²⁴

⁴¹¹⁶ FORT I COGUL, E. 1970, p. 100

⁴¹¹⁷ BENET CLARÀ, A.; PUIGFERRAT, C. 1995; SANS TRAVÉ, J. M. 1980

⁴¹¹⁸ BATET, C. 2006, p. 131-134.

⁴¹¹⁹ FORT I COGUL, E. 1970, p. 106.

⁴¹²⁰ VILA CARABASSA, J. M. 2015a; VILA CARABASSA, J. M. 2016.

⁴¹²¹ FORT I COGUL, E. 1970, p. 106-107.

⁴¹²² FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 20, p. 37-39.

⁴¹²³ SANS TRAVÉ, J. M. 1987; SANS TRAVÉ, J. M. 2014.

⁴¹²⁴ FORT I COGUL, E. 1970, p. 110; LLADONOSA, J. 1962, p. 329-334. Sobre Ramon de Vallbona, vid. PLADEVALL, FONT, A. 1992: "Ramon de Vallbona." *Gran Enciclopèdia Catalana*. Barcelona, vol. 19. 2 reimpressió, p. 103. Hom l'ha vist com a fill de Guillem d'Anglesola, senyor de Bellpuig, encara que la documentació ens parla de Ramon Potelles o Pretelles. També és important consultar SANS TRAVÉ, J. M. 2016.

És més, per Sans Travé, aquest personatge formava part de la comunitat d'eremites que havia al lloc de Poblet quan Ramon Berenguer IV en va fer donació a l'abadia de Fontfreda.⁴¹²⁵

Al segle XII Ramon de Vallbona també estava organitzant una altra comunitat ascètica al lloc de Cèrvoles o Sórboles, de la qual va renunciar els seus drets a favor de Poblet, a condició que li construïren un eremitori i un habitatge al lloc de Vallbona, i el mantindrien a ell i el seu deixeble Bernat tal i com marca un document de 1171.⁴¹²⁶ Veurem com tenim un seguit de centres eremítics vinculats a aquest personatge. Parlem ara de Cèrvoles.

És un lloc de les Garrigues conegut com Sórboles, però proper a la Conca i al límit del territori de Siurana. Doncs bé, el 1157 Ramon Berenguer IV va atorgar terres per tal de fundar un monestir de monjos negres. L'acció xoca amb els interessos dels de Poblet, és a dir un conflicte entre benedictins i cistercencs.

Ramon de Vallbona o Homdedéu, Guillem, el seu deixeble i un altre anacoreta de nom també Ramon van ser els primers afavorits.⁴¹²⁷ La donació és de suficient terra perquè hi llaurin sis parelles de bous, poder fer us de l'aigua del riu Set tant per les hortes com per fer moure un molí. Dos mesos després, l'activitat frenètica de Ramon de Vallbona es veu reflectida documentalment de nou quan rep de Ramon de Cervera i la seva muller Ponça el lloc de Vallbona (de les Monges), així com la cessió dels drets que hi tenien el matrimoni de Pere de l'Aguda i Ermessenda.⁴¹²⁸

Ramon no deixava de ser un agent més del procés de feudalització, que organitzaria el territori, ara amb comunitats ascètiques, masculines, femenines o mixtes. Va marcant fites prèvies als establiments monàstics, sigui organitzant comunitats eremítics, és a dir enquadrant-les per deixar-les després en mans dels cistercencs. La seva acció com operador dels monjos blancs estava enquadrant poblament cristià de vocació religiosa que havia al *tagr*? Per què no? En el marc civil serien l'equivalent de personatges com Pere Berenguer de Vilafranca en el cas de Vilasalva i Montblanc. A Cèrvoles, Fort i Cogul fa la següent reflexió: *"El documento de que hemos hecho mención relativo a la donación de Cérvoles, cita a nuestro Ramón en primer término, a pesar de no pertenecer -según parece- al asceterio de la alta cuenca del río Set y la seguridad que el documento real daba, no solamente a la comunidad de la vida anacorética ya practicada allí, -y que el diploma establece con toda evidencia-, sino la indiscutible posesión del lugar para*

⁴¹²⁵ SANS TRAVÉ, J. M. 2010, p. 15-22 en concret p. 14-15.

⁴¹²⁶ FORT I COGUL, E. 1970, p. 108. El monestir es compromet a construir una estança de 5 canes de llarg per 2 d'ample, de maçoneria i coberta de totxo i teula, amb cel·la o oratori al seu costat. En morir Ramon, passaria a mans de Poblet.

Cfr. PONS MARQUÈS, J. 1938, doc. 340, p. 208-209. Vid. també GORT, E. 2017, p. 15-16; LLADONOSA, J. 1962.

⁴¹²⁷ Cfr. ALTISENT, A. 1968; ALTISENT, A. 1968; ALTISENT, A. 1993, doc. 199, p. 168-169; FORT I COGUL, E. 1970, p. 109; GORT, E. 1994b, p. 59; LLADONOSA, J. 1962; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, app. núm. 6, p LXI; PONS MARQUÈS, J. 1938, doc 154; SANS TRAVÉ, J. M. 1987, p. 45-55; SANS TRAVÉ, J. M. 2002, p. 32.

⁴¹²⁸ PONS MARQUÈS, J. 1938, doc. 154; LLADONOSA, J. 1962, p. 332.

edificar un monasterio benedictino, viene a hacer del anacoreta Ramón más que una especie de primum inter pares, el verdadero jerarca de aquella comunidad.” ⁴¹²⁹

El rastre documental estableix una seqüència prou interessant: comunitat eremítica, primer enquadrament i control per un agent vinculat als focus del poder territorial amb la participació o aquiescència del comte de Barcelona, i finalment l'absorció per part d'un monestir dominant, que en el cas de la Catalunya Nova seran bernats i cartoixans, i poc després les ordres militars.

La pressió a la comunitat cenobítica, a més mixta, i l'interès de Poblet que no hi hagi benedictins en la seva zona d'influència acaba quan Guillem de Cervera i la seva muller Ermessenda donen el lloc a Poblet l'any 1163. Una part dels anacoretas marxa a Poboleda de la ma de Ramon, qui per concloure l'episodi l'any 1171 cedeix els seus drets als bernats.⁴¹³⁰ Uns altres van anar a Vallbona (de les Monges) on ja havia una comunitat d'homes i dones establerta pel mateix Ramon. Amb el temps Cèrvoles acaba essent una granja de Poblet i finalment la Pobla de Cèrvoles, a la comarca de les Garrigues.⁴¹³¹ No gaire lluny hi ha l'ermita de Sant Miquel de la Tosca, terme del Vilosell, a la partida de les Fontetes.⁴¹³² Val a dir que les rendes procedents de Cèrvoles es van esmerçar per mantenir un altre espai d'anacoretas del què ja hem parlar: el santuari de Tallat⁴¹³³ (**Fig. 12.37**).

Una part de la comunitat femenina, va romandre a Cèrvoles dirigida per Berenguera de Cervera, de la casa dels Anglesola, esposa de Guillem II senyor de Juneda. Era la mare de Guillem IV de Cervera, senyor de Verdú i després monjo de Poblet. El 1172 s'enquadra dins de la que organitzen les monges cistercenques procedents del monestir navarrès de Tulebras, arribades també de la ma de Ramon de Vallbona.⁴¹³⁴

Comentem mal que sigui de passada el lloc de Vallbona (de les Monges). L'existència d'un espai de culte ja es documenta el 1153 quan Agnès va fer donació d'una peça de terra a canvi de bastir una sepultura al lloc de Santa Maria de Vallbona. Ramon de Vallbona procedent de Poblet es va establir allí i va consolidar els seus drets.⁴¹³⁵ Precisament el 1157 Ramon de Cervera i la seva esposa li atorgaven el lloc de Vallbona, mentre que Pere Agut i Ermessèn renunciaven a favor seu els drets que hi tenen⁴¹³⁶ (**Fig. 12.38**).

La tradició diu que hi van anar anacoretas dels dos sexes i van establir una comunitat. Però com hem vist, al darrere sembla que l'encalcés Poblet a l'igual que a Cèrvoles. En virtut de l'acord de lliurament de Cèrvoles a Poblet el 1171, el monestir de la serra de

⁴¹²⁹ FORT I COGUL, E. 1970, p. 110.

⁴¹³⁰ FORT I COGUL, E. 1970, p. 111; LLADONOSA, J. 1962, p. 332, 348; PONS MARQUÈS, J. 1938, docs. 157 i 340; VILLANUEVA, J. 1851d, p. 262.

⁴¹³¹ Lloc on es conserva també un topònim intrigant: Vallbona. Vid. FARRÉ LLORETA; B.; BOSCH, J. 1987, p. 27-29; FORT I COGUL, E. 1970, p. 111-112; LLADONOSA, J. 1962, p. 334.

⁴¹³² FORT I COGUL, E. 1970, p. 111.

⁴¹³³ LLADONOSA, J. 1962, p. 334.

⁴¹³⁴ LLADONOSA, J. 1962, p. 331-332.

⁴¹³⁵ SANS TRAVÉ, J. M. 2010, p. 14-15.

⁴¹³⁶ FORT I COGUL, E. 1970, p. 107.

Prades es compromet a bastir-li un oratori amb habitatge a Vallbona, a més de vestir-lo a ell i el seu deixeble Bernat (nom que per cert evoca a Bernat de Claraval, un dels grans referents de l'ordre del Císter).⁴¹³⁷ Els dos es reconeixen com a membres de la fraternitat de Poblet, com a donats de manera que en traspasar gaudirien dels mateixos sufragis que qualche monjo. Compensació per cedir Cèrvoles o realment recompensa pels serveis prestats? *Qui lo sa...*

Durant aquests vint anys, si seguim Sans Travé, l'activitat de Ramon es va centrar en organitzar una comunitat amb el grup de Santa Maria i una altra a uns dos quilòmetres, al Sant Esperit. El 1164 gràcies a una altra donació, un tercer focus a l'església de Sant Joan, i a un temps un darrer a Poboleda com es documenta el mateix any. Després de l'acord amb Poblet de 1171, obté del capítol de general de Citeaux l'adscripció dels seus anacoretas a l'ordre del Císter. L'any següent va vincular la comunitat de Cèrvoles a les monges blanques de Tulebras, que després aniran al lloc de Colobrers i per seguidament on ara hi ha el monestir.

El 1174 Ramon i les monges de Vallbona compren una dominicatura a Vilamanyor, l'any següent obtenen una peça de terra a Anglesola en professar Arsenda.⁴¹³⁸ El 1176 el rei Alfons I el Cast els va fer una primera donació de terres i bens cosa que per Gort significa el fracàs de la comunitat establerta.⁴¹³⁹ L'any següent el comte Ermengol VII d'Urgell els va donar altres predis, que amb posteriors donacions configuraren la baronia de Vallbona. Aquests benifets permeteren començar les obres del nou monestir.⁴¹⁴⁰

De tot això, evidència arqueològica abans de les obres monàstiques? de moment res. Cal encetar la investigació.

12.5 MUNT SANTA, MUNTANYA DE RAONS

Montserrat són els cingles sagrats de Catalunya, ja ho sabem. La Moreneta és la patrona del país, més quan mossèn Cinto va escriure la lletra del Virolai:

*Rosa d'abril, Morena de la serra,
de Montserrat estel:
il·lumineu la catalana terra,
guieu-nos cap al cel.*⁴¹⁴¹

Però si hi ha una muntanya sagrada per antonomàsia, començant pel topònim és el Montsant, tal i com pregonen els goigs a la Mare de Déu, del poeta, gogista, antic paül, fill de Felanitx, rector etern d'Ulldemolins:

*Puix de la terra enlairada
esteu al cel triomfant
sigueu de tots advocada*

⁴¹³⁷ FORT I COGUL, E. 1970, p. 108.

⁴¹³⁸ SANS TRAVÉ, J. M. 2010, p. 15-22.

⁴¹³⁹ GORT, E. 2017, p. 17.

⁴¹⁴⁰ GONZALVO, G.; ROVIRA, P.; BAQUÉ, N.; ESPAÑOL, F.; BARGALLÓ, E.; MIRÓ, J. M. 1997.

⁴¹⁴¹ VERDAGUER, J. 1885.

Si el Montsant hagués estat més a prop de Barcelona i dels centres industrials de la Catalunya del segle XIX, si la cartoixa no hagués sucumbit a la Desamortització de Mendizabal el 1835, i si aquestes terres no fossin una de les zones més belles i a un temps més aspres, ben segur que ara serien el referent espiritual de Catalunya. Però les coses han anat d'una altra manera. I fredament... potser millor (Fig. 12.39).

Al Priorat, com també passa en altres llocs, l'organització del territori i la implantació de noves gents així com l'enquadrament dels eremitoris i centres monàstics no va ser exempta de controvèrsies al llarg dels segles, cas de Bonrepòs on entren en dialèctica Poblet i Escaladei, o l'ermita de Santa Maria de Montsant i el congost de Fraguerau entre els cartoixans i la gent d'Ulldemolins,⁴¹⁴³ sense oblidar les persecucions contra els càtars⁴¹⁴⁴ ni conflictes pels límits entre les diòcesis de Tarragona i Tortosa. Aquest es va resoldre mercès a un pacte signat el 5 de febrer de 1203 que determinava la línia entre ambdues diòcesis. De tota manera, és possible que més endavant reapareguessin problemes perquè el 1253 Inocenci IV va confirmar la butlla del 1154 a l'arquebisbe Benet de Rocabertí, que assignava Marçà i Pratedip a Tarragona. El 1279 aquestes esglésies figuren en la nòmina tortosina.⁴¹⁴⁵ Però aquestes controvèrsies no eren pas estranyes en època medieval. I de fet no era la primera vegada que el rei Alfons ell solet generava tensions, com en el cas de la donació de Poboleda (Fig. 12.40).

Tornem a la realitat històrica, o almenys intentem-ho. Muntanyes de Prades, serres de Llallberia i l'Argentera, el Tallat, la Llena, Miramar i per suposat el Montsant són els grans accidents geogràfics d'aquestes terres de la Tarraconesa sud-occidental, que separen el Camp, la Conca i el Priorat de les planes de Lleida i de la vall de l'Ebre.

La configuració després de la conquesta feudal divideix la comarca del Priorat entre la diòcesi de Tarragona i la de Tortosa a la part més propera a la vall de l'Ebre, versemblantment recuperant la divisió eclesiàstica tardoromana.⁴¹⁴⁶

La butlla d'Anastasi IV que fixava el 1154 les col·lacions de la diòcesi, poc després de la presa de *Xibrana* mostra la implantació parroquial en una zona fins feia no-res en mans dels andalusins. La cosa dona que pensar: noves parròquies totes elles de nova planta o hi ha un substrat cristià anterior que s'ha d'enquadrar? Més aviat el segon.

En el capítol 9 es registaven els estudis de Mariner Bigorra i Badia Margarit que ens deien que els vells de Siurana parlaven en català... bé deixem-ho en llengua romanç, mossàrab o català preliterari.⁴¹⁴⁷ I precisament al Montsant no manquen topònims

⁴¹⁴² ROIG MONTSERRAT, J. 1979.

⁴¹⁴³ LLADONOSA, J. 1981, p. 25-26; PALOMAR, S.; FONTS, M. 1993.

⁴¹⁴⁴ GORT, E. 1999.

⁴¹⁴⁵ GORT, E. 1995g, p. 373-378.

⁴¹⁴⁶ GORT, E. 1995g, p. 373-378. Ara bé, Ascari M. Mundó no ho veu ben bé així. Cfr. MUNDÓ, A. M. 1998.

⁴¹⁴⁷ BADIA I MARGATIT, A. 2003.

d'ascendència mossàrab.⁴¹⁴⁸ La temptació de pensar que aquestes terres mantenien encara un substrat preislàmic és gran. Per exemple, recordem el llistat de parròquies establertes el 1154 després de la presa del districte de *Xibrana*: Palau de Vinaixa i Tarrés a les actuals Garrigues, Siurana i Marçà al Priorat, Alforja, Pradip i Coldejou aquestes darreres al Baix Camp.⁴¹⁴⁹ I de fet, l'església d'Albarca o la seva voluntat fundacional ja es coneix abans de la presa de Siurana pels feudals: el 1150, Ramon de Cervera i Ponceta la donaven amb una altra sèrie de col·lacions a Pere de Pinós.⁴¹⁵⁰ Pel sud-est, de la diòcesi de Tortosa depenien les parròquies de Cabacés, Marçà i Tivissa, segons marca l'acta de consagració de la seva Catedral, el 1178.⁴¹⁵¹ Pensem que a Cabacés ja es parla d'eremitoris quan es donava el lloc als premostratencs per tal d'erigir un monestir de nom Vallclara.⁴¹⁵²

A partir d'aquesta primera xarxa parroquial, es generaren les corresponents esglésies sufragànies, bàsicament en alqueries i almúnies. Però el fet és significatiu: parròquies ja en llocs on cal pensar en un enquadrament de població cristiana sigui d'origen antic, sigui de nova implantació. Pensem en el cas de la dislocació de gent de Siurana després de la conquesta i el fet que després es va fer necessària l'arribada d'occitans per poblar. Ara bé no es tractava d'un territori amb alta densitat de poblament com el Camp i la Conca. Tal i com apunta Gort les parròquies inicials enquadren unes àrees força amples, com es veu aquí i a Marçà.⁴¹⁵³

Però tornem a l'eremitisme. Queda clar que la documentació diplomàtica del Priorat mostra des dels primers temps l'aparició de comunitats tant cenobítiques com eremítiques: "*Des dels primers temps de l'ocupació cristiana va néixer a les muntanyes de Siurana una intensa tradició de vida eremítica que va portar a la creació d'asceteris, i fins i tot, en alguns casos, amb la voluntat d'esdevenir monestirs.*"⁴¹⁵⁴ D'entrada el topònim de Montsant ja es cita el 1170.⁴¹⁵⁵ Recordem que una de les significacions atribuïdes a Albarca és muntanya de la benedicció que per Coromines els feudals tradueixen en Montsant.⁴¹⁵⁶

⁴¹⁴⁸ Cfr. per exemple NAVARRO GÓMEZ, P. 2018; AMIGÓ ANGLÈS, R. 1997/2009, p. 279-280, 336, 367.

⁴¹⁴⁹ BELLÈS, J. 1995b.

⁴¹⁵⁰ Any 1152, FORT I COGUL, E. 1970, p. 132. Un bon resum de la història i llegenda sobre l'eremitisme al Montsant el trobem a PALOMAR, S.; SOLÀ, M. 2001, especialment les p. 25-36.

⁴¹⁵¹ MASSIP, J. 1997; PLADEVALL FONT, A. 1997 (ed.). Tinguem en compte que altres nuclis poblats, que hem de prendre com alqueries o almúnies, serien sufraganis de Tortosa.

⁴¹⁵² El topònim Vallclara, present a la Conca de Barberà, va suscitar una controvèrsia historiogràfica tan estèril com divertida en voler vincular el lloc amb Joan de Biclàr. Quant al document de donació, vid. PRATS, C. 2001, p. 5-6.

⁴¹⁵³ GORT, E. 1995g.

⁴¹⁵⁴ GORT, E. 1995g.

⁴¹⁵⁵ I no 1160 com diu Lladonosa: LLADONOSA, J. 1962, p. 347. Cfr notes anteriors: FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc 139, p. 199-200; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. XXXXV app. 36 i p. 424; TRENCHS, J. 1983, p. 209-210.

⁴¹⁵⁶ *Onomasticon Cataloniae* vol. VII, p. 71, vol. V, p. 103. Alerta però, doncs D. BRAMON no ho veu així: "*Però, al meu entendre, aquesta hipòtesi resulta difícilment sostenible pel fet que en àrab hauria estat /al-Baráka/ i és sabut que una vocal tònica no acostuma a desaparèixer.*" Cfr. BRAMON, D. 2000, p. 142-143.

Gort,⁴¹⁵⁷ que fa uns anys fa un excel·lent estat de la qüestió sobre els precedents eremítics anteriors a la conquesta feudal apunta un altre possible lloc dedicat a la vida anacoreta en base a la toponímia: el mas d'en Lluç, precisament un lloc d'on coneixem enterraments de lloses.⁴¹⁵⁸ Per Corominas el nom ve de *lucus* en el sentit de "*recinte sagrat i serf de Déu,*" i per suposat el coll de Mònecs, com a reminiscència toponímica mossàrab (Fig. 12.41).

Els espais dels eremites es localitzen a la zona del Montsant i la Llena que en la historiografia dedicada al tema eremític s'expliquen perquè es tracta "*d'uns indrets especialment aptes per a la vida solitària, amb un paisatge trencat i difícil, amb balmes i altres llocs de refugi naturals coberts d'àmplia boscúria i amb grans espais abandonats.*" O no... El llegendari parla d'anacoretes que van viure en les terres de domini de la Mitja Lluna, però no hi ha rastre documental, cosa que no exclou ni de bon tros la hipòtesi.⁴¹⁵⁹

12.5.1 Albarca i Santa Maria de Montsant

Abans de la presa de Siurana, en concret el 1150, Ramon de Cervera i la seva muller Ponceta donaven a Pere de Pinós una sèrie d'esglésies com la del Tallat, l'Espluga⁴¹⁶⁰ i la d'Albarca. S'havien fet amb elles per dret d'aprisió: "*Advenient ad nos per aprisionem aut per ullasque voces.*" Per Lladonosa aquest capellà és la de Siurana i apareix citada en la donació de 1164 quan Albert de Castellvell dona un lloc al Montsant a Ramon de Vallbona.⁴¹⁶¹ Però més aviat estem parlant de Santa Maria de Montsant, sobre el poble d'Albarca.⁴¹⁶²

⁴¹⁵⁷ GORT, E. 2017, p. 11-18.

⁴¹⁵⁸ Cfr. capítol 6, fitxa 150.

⁴¹⁵⁹ GORT, E. 1995g.

⁴¹⁶⁰ Any 1152. FORT I COGUL, E. 1970, p. 113-114. PONS MARQUÈS, J. 1938, doc. 223. Vid. capítol 9.

⁴¹⁶¹ LLADONOSA, J. 1962, p. 347; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 424; PONS MARQUÈS, J. 1938 223; ALTISENT, A. 1993, doc. 264; VILLANUEVA, J. 1851d, p. 262. Més recentment PALOMAR, S.; SOLÀ, M. 2001, p. 41-62.

⁴¹⁶² GORT, E. 1995g; GORT, E. 1995i; FORT I COGUL, E. 1970, p. 115 GORT, E. 2017, p. 15; VILLANUEVA, J. 1851d, app. XLIII p. 262. Document de 12 de setembre de 1164:

"Cunctis pateat praesentibus atque futuris quod ego Arbertus de Castrovetulo, dominus Siuranae, iussu et voluntate domini nostri Ildefonsi, rex Axagonensis et comes Barchinonensis, dono R. de Vallebono et P., sacerdoti, coeterisque confratribus unum locum in Monte Sancto, ubi serviant Domino Deo. Et affrontat a parte orientis in sumitate rupe super Albarcha; et a parte occidentis in Pineta; et a parte meridiei in via quae vadit de Albarcha per Montem Sanctum usque ad Pinetam; a parte vero circii in sumitate rupis super Fontem Albam. Et sicut haec quatuor affrontationes includant totum integriter heremum et cultum, et totum illud, quod ad servitium hominum et animalium pertinent cum egressibus et regressibus suis, sic dono atque laudo libere et solute, et sine alicuius inquietudine. Et molendinum dono item eis ubicumque in aquis Monti Sancti facere possint. Et hoc totum supra dictum non serviant nisi soli Deo et Beatae Virgini Mariae et omnibus sanctis, pro redemptione animarum nostrarum et omnium fidelium christianorum. Si quis hanc cartam irrumpere voluerit, facere minime possit, sed in duplo componat, et carta ista firma et stabilis semper permaneat. Quae est facta pridie idus septembris, anno Dominicae incarnationis MCLXIV. Sig+num Arbert de Castrovetulo qui hanc cartam scribere iussit, firmavit et testibus firmare rogavit. Sig+num P. Arnal. Sig+num P. Mir de Pezonada. Sig+num Iohannis de Uno castello. Sig+num Iohannis Navarro. Sig+num P. de Narbona. Sig+num Ildefonsi +, regis Aragonensis et comitis

A Pere se'l considera el primer eremita de la muntanya santa. De fet el 1170 se'l coneix com Pere de Montsant nom que rebran aquestes muntanyes fins llavors conegudes com de Prades i Albarca⁴¹⁶³ (Fig. 12.42).

Doncs bé, el 1164 Albert -també conegut com Arbert- de Castellvell, va donar unes terres a Ramon de Vallbona i el capellà Pere de Pinós, rector de Siurana.⁴¹⁶⁴ La condició era bastir-hi un eremitori al qual anirien a parar els anacoretas de Cèrvoles. Recordi's que l'any 1171 el lloc va passar a mans del monestir de Poblet. Però la iniciativa venia de més amunt, doncs el Castellvell complia ordres del rei Alfons I. La donació els dota dels elements per poder-hi viure, o millor dit explotar amb èxit les terres, com bastir un molí. Els límits eren a orient, les roques sobre Albarca, Corbatera i veïnes, a occident amb la Pineda sota l'ermita, al sud pel camí del Montsant a Albarca es a dir Albarca Morera; i al nord la Fontalba.⁴¹⁶⁵ Vaja, que d'acord amb la vida contemplativa, però els bens rebuts van més enllà de la simple economia de subsistència.⁴¹⁶⁶

La realitat és que la fundació no acaba de reeixir i el 1170 sembla abandonada. Per això Albert de Castellvell autoritza Arnau de Salfores colonitzar la Morera de Montsant i fa referència a "*illud quod Petro de Montesanto et sociis ejus dedi illud*" és a dir allò que havien renunciat segurament per canvi de terres.⁴¹⁶⁷

Què ens queda de la primitiva ermita de Santa Maria de Montsant? Poca cosa si creiem en la ubicació tradicional donada a aquest edifici, a uns 50 m a l'oest de l'actual. És al costat del camí de la Font de la Mare de Déu. Narcís Camós ja indica l'existència de dues ermites, una al lloc on havia l'alzina dins la qual la tradició diu que va aparèixer la Mare de Déu, i l'altra a cinquanta passes, o ella va decidir que li construïssin un oratori⁴¹⁶⁸ (Fig. 12.43).

La més antiga, és a recer d'un cingle, prop de la Font de la Mare de Déu. Els costats nord i oest són les parets de la rova viva tot havent una petita balma a l'angle sud-oest. Els costats sud i est es tanquen amb murs de pedra lligada amb morter de calç; i

Barchinonensis. Sig+num Petri, capellani de Siurana, qui hanc cartam rogatus scripsit cum litteris in IX linea super positis, die et anno quo supra."

⁴¹⁶³ TRENCHS, J. 1983, p. 209-210. El primer document on se'l cita és de 1170, i no de 1160 com havien dit altres autors com LLADONOSA, J. 1962, p. 347. És el document 2 que estudia Trenchs i que també publica MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. XXXV app. 36 i FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc 139, p., 199-200. Un resum sobre Santa Maria de Montsant és a MIQUEL SOLSONA, E. 2011, p. 63-75.

⁴¹⁶⁴ GORT, E. 2017, p. 15-16.

⁴¹⁶⁵ ALTISENT, A. 1993, núm. 264; FORT I COGUL, E. 1970, p. 114; GORT, E. 1994a, p. 47-48; GORT, E. 1994b, p. 59; GORT, E. 1995g p. 377; LLADONOSA, J. 1962, p. 331-332, 340; MCCRANK, L. 1976; PONS MARQUÈS, J. 1938, doc 340; RAMOS, M. LI. 1987; TRENCHS, J. 1983; VILADRICH, M. 1990; VILLANUEVA, J. 1851d, p. 262, app. 43.

⁴¹⁶⁶ GORT, E. 1994a, p. 47-48; GORT, E. 1994b, p. 59; GORT, E. 1995g, p. 367-380, concretament p. 377. Va fins el camí d'Albarca a Pineda, i a les roques sobre Fontalba. Inclou les terres ermes i conreu, el que sigui útil per homes i animals sense disminució d'entrades i sortides. Donen un molí que podran construir en qualsevol corrent o aigua del Montsant.

⁴¹⁶⁷ GORT, E. 1995g, p. 373-378; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, app. 36.

⁴¹⁶⁸ CAMÓS; N. 1657, p. 12-13; PALOMAR, S.; FONTS, M. 1993, p.27-30.

a l'angle sud-est hi ha un altre de perpendicular i semblant. Les dimensions serien discretes, 6'43 x 15'32. A migjorn, una obertura d'1'9 metres de llum de la qual es conserva un muntant.

A l'interior a uns 3'45 m de la paret oest el 1992 es deixaven entreveure dos pilars d'1 metre de costat, i un tercer de 0'35 x 0'55 més al nord-oest que servirien per sustentar un cor, a associar amb un seguit d'encaixos al cingle. Aquí es veuen marcades dues vessants que fan pensar en una coberta sobre cabirons de fusta.

El veritable problema que tenim en parlar d'aquesta ermita, és el de la seva adscripció cronològica. Si bé la tradició descrita per Camós situa perfectament l'antic temple, el seu estudi arquitectònic no permet donar-li datació. Per això no es pot relacionar de manera fefaent amb la capella que deurien construir Ramon de Vallbona i Pere del Montsant.⁴¹⁶⁹

12.5.2 Poboleda, Escaladei i Bonrepòs

La duresa de la vida va fer fracassar la iniciativa de Santa Maria de Montsant. Ara bé, la contumàcia fundacional de Ramon de Vallbona és proverbial de manera que després endega dues comunitats més: Santa Maria de Poboleda i Santa Maria de Bonrepòs. L'advocació mariana evoca el vincle amb el Císter.⁴¹⁷⁰

El 1167 Alfons I donava Poboleda perquè hi establís una comunitat que tampoc no va reeixir,⁴¹⁷¹ de manera que el 1180 el lloc era en mans de l'abadessa de Vallbona. Com explica Trenchs, Pere de Montsant amb els frares Ramon de Sant Esteva, Guerau/Gerard i Anselm i els llecs fra Folc, Ponç i Ramon de la Mussara vivien en comunitat en aquestes terres des d'almenys 1170, és a dir a la zona de la Morera entre la vall de l'Olivar (o Pregona) que van ser traslladats a Poboleda, sota el control de Ramon de Vallbona,⁴¹⁷² en donar-se aquestes terres a la Cartoixa.⁴¹⁷³ De fet, el 1171 Alfons I dona el lloc a Ramon de Vallbona per tal que establís -o potser ordenés- una comunitat d'eremites de nom Santa Maria de Poboleda. Amb el traspàs de Ramon, aquest i altres llocs van passar a mans del monestir de Vallbona de les Monges, vet aquí.⁴¹⁷⁴

Cap el 1194 el rei Alfons I va fer un seguit de gestions per les quals recuperava les terres llavors en mans del monestir de l'Urgell mitjançant una política de permutes per tal de dotar la fundació d'Escaladei pels cartoixans. Es va implantar a la Vall Pregona, terme de la Morera. Això va passar el 1203.⁴¹⁷⁵ Els conflictes territorials amb

⁴¹⁶⁹ PALOMAR, S.; FONTS, M. 1993, p. 11 i ss.

⁴¹⁷⁰ GORT, E. 1995g; TRENCHS, J. 1983, p. 211.

⁴¹⁷¹ LLADONOSA, J. 1962, p. 348.

⁴¹⁷² TRENCHS, J. 1983, p. 211.

⁴¹⁷³ TRENCHS, J. 1983, p. 210.

⁴¹⁷⁴ L'ordenació de tot el garbuix de donacions, anades i vingudes de les fundacions reeixides o fracassades s'explica prou clarament a GORT, E.; PALOMAR, S. 2004. En el cas de Poboleda, p. XVII-XVIII.

⁴¹⁷⁵ GORT, E. 1994a, p. 47-48; GORT, E. 1994b, p. 59; GORT, E. 1995g; LLADONOSA, J. 1962, p. 349; TRENCHS, J. 1983, p. 212, 214.

Bonrepòs, al darrere del qual havien els pobletans, acaben amb la integració dels seus ermitans a la cartoixa. Els altres marxen a Poboleda com Ramon de la Mussara⁴¹⁷⁶ (Fig. 12.44).

Fort i Cogul pensava que Poboleda és una comunitat força antiga "Pero parece difícil la admisión de que los anacoretas habitantes de Poboleda fueran los mismos de Cérvoles , o de Santa María del Montsant, o de Bonrepós, o los continuadores de estos grupos: antes parece más considerable que el deficientemente documentado conocimiento que tenemos de algunos nombres de estos anacoretas ha fomentado la atribución de su presencia en los diversos lugares en donde la vida monástica arraigó y prosperó; o, sencillamente, solamente se intentó iniciar. Es duro admitir que a Poboleda acudieron los anacoretas del fracasado monasterio cisterciense de Bonrepós."⁴¹⁷⁷

Bonrepòs? era una cel·la cenobítica vinculada inicialment als cistercencs però en entrar en conflicte amb Escaladei i acaba amb la integració dels seus homes a la comunitat de Poboleda.⁴¹⁷⁸ Es trobava al terme de la Morera a un kilòmetre i escaig del poble i uns 4'5 en línia recta de Santa Maria de Montsant. Era un lloc comunicat, amb aigua, cultius de blat, vinya, olivera i horta a més de pinedes. Actualment és el vell mas de Sant Blai⁴¹⁷⁹ (Fig. 12.45).

S'ha dit que l'agent colonitzador de la Morera, Arnau de Salfores el 1170⁴¹⁸⁰ va bastir una granja prop del camí de Cornudella on van anar a parar alguns anacoretas com fra Arnau de la Morera, Ramon d'Almussara o Mussara, Bernat de Vernet i Joan, tots ells propers a fra Guerau Miquel i per tant vinculats d'una manera o altra a Poblet.⁴¹⁸¹ Hom ha suposat que aquest és l'origen del monestir de Bonrepòs, encara que E. Gort en dubta seriosament doncs l'encàrrec a Arnau de Salfores no era pas organitzar una comunitat sinó el lloc de la Morera, tot i que potser ell o son fill van acabar formant part de la mateixa.⁴¹⁸²

El 1194, després de recuperar el lloc de la Morera el rei cedeix Bonrepòs als eremites, cosa que es recolza un més després amb l'aprovació del seu marit el rei Alfons.⁴¹⁸³ A finals d'any ja controlava tota la falda del Montsant excepte els predis de Ramon d'Ubach i Pere Balb. Aquest darrer i el seu germà Guillem van cedir el 1185 un honor a Poblet, i l'any després un altre als afores de Lleida i un altra el 1187 i més donacions posteriors que demostren la seva estreta vinculació amb el monestir de la Conca de Barberà.⁴¹⁸⁴ Els dos germans també van tenir relacions amb Vallbona per tal de dur

⁴¹⁷⁶ TRENCHS, J. 1983, p. 213.

⁴¹⁷⁷ FORT I COGUL, E. 1970, p. 123.

⁴¹⁷⁸ GORT, E. 1995k.

⁴¹⁷⁹ GORT, E. 1994b, p. 59-60; PALOMAR, S.; SOLÀ, M. 2001, p. 77-80.

⁴¹⁸⁰ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 139.

⁴¹⁸¹ LLADONOSA, J. 1962, p. 342; TRENCHS, J. 1983, p. 214-216.

⁴¹⁸² Cfr. GORT, E. 2017, p. 19 amb revisió crítica de les fonts.

⁴¹⁸³ TRENCHS, J. 1983, p. 515

⁴¹⁸⁴ GORT, E. 2017, p. 21-22.

monges a Sant Hilari de Lleida. Cal entendre doncs els Balb com una família potentada que "coneixia els eremites" o hi va anar a parar en conèixer la seva vida.⁴¹⁸⁵

Segons Lladonosa el 1203 eren a Santa Maria de Montsant i cinc anys després a Bonrepòs. El 1204 fra Arnau de la Morera i fra Joan concedeixen a Pere Balb i Guillelma la casa del monestir en obres amb les pertinences, honors, drets de conreu i pastures.⁴¹⁸⁶ Uns anys abans, el 1198, rep les primeres donacions testamentàries o el 1202 el papa Inocenci III el posa sota la seva protecció i la del Císter.⁴¹⁸⁷ Fa constar per exemple que al costat de la casa de la comunitat n'hi ha una altra de segregada per a ell. La concòrdia dels primers eremites amb els cartoixans el 1203 parla clarament de Bonrepòs com un lloc amb una comunitat femenina i una altra masculina.⁴¹⁸⁸

Finalment, el 1210 l'arquebisbe de Tarragona, Ramon de Rocabertí va donar Santa Maria de Montsant, que havia rebut de fra Guerau Miquel i de fra Joan, a Pere Balb i Guillelma.⁴¹⁸⁹ Entre els acords, hi ha el que si l'eremita que allí havia, fra Joan, volia romandre al lloc, s'hi podia quedar. Pere i Guillelma ja van fer gestions per portar les bernardes a la capital del Segrià, en unes terres de la seva propietat. S'establia el caràcter femení del monestir separat del masculí que seria a Bonrepòs, on finalment hi van a parar el 1215.⁴¹⁹⁰ El monestir va funcionar sota els costums cistercencs fins 1452. Entre les seves abadeses havia Margarida de Prades, vídua de Martí I.⁴¹⁹¹ Del monestir, desmuntat pels cartoixans a partir del segle XV, poc es pot dir tot i que es veu alguna pedra al mas de Sant Blai i es fa difícil establir quina era la seva estructura, tot i que no seria gaire diferent als ben planificats conjunts cistercencs.⁴¹⁹² Vives i Miret fins i tot va traçar una planta del mas amb proposta d'ubicació de les estances.⁴¹⁹³ També va dir que el claustre posterior de Santes Creus procedeix d'aquí, hipòtesi força difícil d'acceptar ara per ara.⁴¹⁹⁴ Realment el claustre posterior del

4185 GORT, E. 2017, p. 22.

4186 FORT I COGUL, E. 1970, p. 117; LLADONOSA, J. 1962, p. 339; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 666; VILLANUEVA, J. 1851d, app. 48; TRENCHS, J. 1983, p. 215.

4187 TRENCHS, J. 1983, p. 215

4188 LLADONOSA, J. 1962, p. 345.

4189 FORT I COGUL, E. 1970, p. 116-117.

4190 LLADONOSA, J. 1962, p. 342-344. El germà de Pere, Guillem aleshores lloctinell del rei Alfons I a Lleida, va intervenir en el famós conflicte entre el castlà de l'Espluga i la gent del Codoç (1177), cosa que mostra la importància de la família i la vinculació amb els monjos blancs.

4191 GORT, E. 1995k; FORT I COGUL, E. 1970, p. 117; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 666, app. 26 p. XXXV. Darrerament, Gort, E. 2017 *passim*.

4192 GORT, E. 2017, p. 44-51.

4193 VIVES I MIRET, J. 1955.

4194 GONZALVO, G. 2003.

monestir de l'Alt Camp és una obra de nova planta que no recicla les arqueries de cap altre⁴¹⁹⁵ (Fig. 12.46).

12.5.3 Fra Guerau Miquel i el coll de Mònecs

Lladonosa opina, sense donar raó de la font, que el 1160 "l'ermitatge més important del Montsant era el de fra Guerau Miquel"⁴¹⁹⁶ Ara bé, aquesta asseveració és filla de l'extrapolació de dades a partir del que va dir Josep Vallès:

"Por no dexar de decir algo del Montse Santo (à cuyas raices está fabricada la Real Casa de Escala Dei) referiré muy de paso, que cuando el Rey don Alfonso trató de hacer esta fundacion, le habitaban Varones Santísimos, que con su asistencia le enriquecian, obrando Dios todos los dias por su intercesion muchos milagros, anundiando el Tesoro riquísimo que habia de sucederle con la nueva fundacion. Por la mucha antigüedad, y poca curiosidad de los que en aquellos tiempos nos precedieron, se hallan noticias individuales de estos ilustres Varones, solo de Fray Gerardo, Hermitaño de San Bartolomé, una de las del dicho monte, las observó aunque sucintamente el Padre Nicolas Monsi, Valenciano de nacion, y las trae en los Anales de aquella Real Casa, que dice haberlas sacado de un manuscrito muy antiguo que se hallaba en aquel Archivo. Por los años de 1160, poco antes de la fundacion de Escala Dei, entre otros Varones, floració Fr. gerardo, primer Hermitaño de San Bartolomé, del qual tuvo muchas noticias la Reyna Doña Sancha, muger del Fundador; porque fue esta Reyna muy pia y muy devora de los Varones, que trataban con excelencia en la virtud."⁴¹⁹⁷

Ja el 1918 Antoni Fonts Goldobeu segueix el que diu Vallès⁴¹⁹⁸ i es recull per Lladonosa, de manera que la cita vague dels anys 60 del segle XII acaba convertint-se en 1160.⁴¹⁹⁹

Però tornem al què ens diuen els documents. Aquest Guerau s'ha de vincular amb el Gerard o Guerau que feia colla amb Pere de Montsant i es documenta el 1170. Es documenta el 1173 a Poboleda com a testimoni de l'entrada com a donat de Gombau de Talarn qui donà part dels seus bens consistents en dues peces de terra al terme de Verdú i un parell de censos.⁴²⁰⁰

Si és el mateix personatge, resulta que el 1192 obté les terres de la quadra del seu nom, des del racó de l'ermita de Santa Maria a la Font de la Gleva, tot incloent els boscos de la Serra Major.⁴²⁰¹ No deixa de ser indicatiu que per activar el poblament feudal del

⁴¹⁹⁵ CABESTANY, J. 2003. p. 114-119.

⁴¹⁹⁶ LLADONOSA, J. 1962, p. 336.

⁴¹⁹⁷ VALLÈS, J. 1792, p. 29-30.

⁴¹⁹⁸ FONTS GONDOLBEU, A 2004, p. 11-12.

⁴¹⁹⁹ LLADONOSA, J. 1962, p. 336. Aquest és el parer de S. Palomar i M. Solà al seu llibre de 2001, p. 117-130, esp. 117-118.

⁴²⁰⁰ GORT, E. 2017, p. 17, document referenciat a ALTISENT, A. 1993, doc. 470.

⁴²⁰¹ Document del *Llibre Verd* de l'arxiu d'Ulldemolins citat a VILLANUEVA, J. 1851d, p. 270, app. IL. LLADONOSA, J. 1962, p. 338. Un darrer resum a GORT, E. 2017, p. 17.

lloc més proper a la quadra de Fra Guerau, Ulldemolins va haver de signar-se dues cartes, els anys 1166 i 1175⁴²⁰² (Fig. 12.47).

La realitat és que li va ser atorgada una àmplia zona: la quadra o congost de Fra Guerau. Originàriament anava de Santa Maria de Montsant a la Serra de la Llena, tot incloent-hi el naixement del riu Montsant i el congost del mateix nom, un lloc espectacular per la seva bellesa feréstega i més o menys proper al lloc del coll de Mònecs.⁴²⁰³ No està de més recordar que aquestes terres van ser sota control andalusí fins mitjan segle XII quan Siurana és conquerida.⁴²⁰⁴ Sabem del cert, però, que l'església romànica dedicada a sant Bartomeu, es va construir el 1198, com també corrobora el seu estil arquitectònic.⁴²⁰⁵

No cal amagar que el topònim –coll de Mònecs- fa pensar en eremitisme durant la fase de domini islàmic en ser un locatiu mossàrab.⁴²⁰⁶ L'arqueologia tímidament va en el mateix sentit, com marcaria uns grafitis a la balma de Sant Bartomeu: *"sobre l'arrebossat d'unes restes de construcció adossades a la roca, trobem unes inscripcions i símbols suposadament matemàtics d'un interès excepcional."*⁴²⁰⁷ (Fig. 12.48).

Aquests elements gràfics formen part del conjunt que coneixem com la balma dels Cossis, és a dir un abric tancat per paret de tàpia i maçoneria que s'entén com l'espai dedicat a la vida dels eremites, tenint fins i tot un degotall amb una cavitat per recollida d'aigua (Fig. 12.49, 12.50).

Posats a especular, estem en una zona de presència cristiana o islàmica? o mixta? O no vol dir res que el text estigui escrit en àrab? Pensem en la inesperada i sorpresiva inscripció islàmica pintada als guixos de l'església tardoromana de Sant Vicenç d'Enclar, a l'entrada de la vall d'Andorra.⁴²⁰⁸

El fons del congost de Fraguerau era el punt més important. S'ha dit que la tradició parla que Guerau vivia en la cova que hi ha formada per dos roques apuntalades una contra l'altra, amb un forat dalt que feia de fumera. Dins hi ha diverses estances i un degotall d'aigua que dona a uns dipòsits. Al lloc havia també dues capelles, una dedicada a Santa Maria,⁴²⁰⁹ i l'altra l'església romànica de sant Bertomeu.⁴²¹⁰

4202 GORT, E. 1995g; Cfr. LLADONOSA, J. 1962, p. 338.

4203 LLADONOSA, J. 1962, p. 334-335; LLADONOSA, J. 1981, p. 25.

4204 GORT, E. 1995g; GORT, E. 1995m; LLADONOSA, J. 1962, p. 334-335, MENCHON, J. 1995z.

4205 FORT I COGUL, E. 1965, p. 121; FORT I COGUL, E. 1970, p. 116; GORT, E. 1994b, p. 59; IGLÉSIES, J.; SANTASUSAGNA, J.; AMIGÓ, R. 1960, p. 627; LLADONOSA, J. 1962, p. 336-339; RAMOS; M. Ll.; GORT; E.; ADELL, J. 1995.

4206 LLADONOSA, J. 1962, p. 325-385; MENCHON, J. 1995z. També PALOMAR, S.; SOLÀ, M. 2001, p. 25-26.

4207 FERRAN, D.; ROIG DEULOFEU, A. 1988.

4208 Precisament és la peça que il·lustra la portada del llibre de BRAMON, D. 2000. A la pàgina 4 dedicada als crèdits de la publicació diu: *"Il·lustració de la coberta: carreu de l'església de Sant Vicenç d'Enclar (Santa Coloma, Andorra la Vella) on es llegeix la paraula àrab al-afiya, 'salut,' procedent d'una sanefa decorativa de l'interior de la nau."*

4209 Més aviat aquesta capella es deu referir realment a Santa Maria de Montsant. Cfr. FORT I COGUL, E. 1970, p. 116

4210 LLADONOSA, J. 1962, p. 336.

Hom defensa que l'església es va construir el 1192 quan Guerau rep aquestes terres. És un edifici romànic d'una sola nau, cobert amb volta de canó apuntat sobre imposta, capçalera semicircular i coberta a dues vessants. L'obra es de carreuada ben tallada en filades irregulars. Pràcticament no hi ha ornamentació⁴²¹¹ (Fig. 12.51).

Les relacions de Guerau amb altres iniciatives eremítiques es veuen quan el 1210 cedeix Santa Maria de Montsant a Pere Balb i Guillelma.⁴²¹² Recordem la feina anys abans de Ramon de Vallbona i Pere de Pinós. No són a iniciatives aïllades, sinó que estaven prou ben dirigides, per no dir coordinades, i al darrere havia el vistiplau de la corona com el fet que Alfons I hagués propiciat la donació de Santa Maria de Montsant. Sens dubte es veu l'ombra allargada dels monjos cistercencs. Està clar que Santes Creus, Poblet i també Vallbona van ser uns agents per la reorganització de les terres del *tagr*, al llarg del segle XII.

Vives i Carreño pensen que els eremitoris de coll de Mònecs (Ulldemolins) son d'època visigoda, tot i que no donen arguments que ho verifiquin.⁴²¹³ El mateix defensa Lladonosa i vincula el lloc, de nou sense més arguments més que fer seguidisme a Ferran Soldevila,⁴²¹⁴ amb la falla historiogràfica del monestir fundat pel bisbe de Girona Joan de Bicular al poble de Vallclara.⁴²¹⁵

Fort i Cogul en un escrit inèdit conservat a l'Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus també és defensor d'aquesta hipòtesi, rebatuda enèrgicament i eficient pel monjo de Poblet Agustí Altisent.⁴²¹⁶ Recentment E. Gort desmantella definitivament la relació del monestir visigot de Joan de Bicular amb qualsevol possibilitat d'ubicar-lo al Priorat o a la Conca de Barberà: tot plegat és una llegenda teixida pels cartoixans.⁴²¹⁷ De fet, Gort, prudent com ell sol ens diu com a corollari a la possibilitat d'una presència eremítica prèvia a la conquesta feudal: *"Des de la perspectiva de la història no es pot descartar la possibilitat d'una certa presència eremítica a Montsant en els temps immediats a la conquesta cristiana, però el fet és que documentalment no els trobem fins després de la caiguda de Siurana. I encara només alguns, aquells que pretengueren portar endavant alguna fundació de certa volada, perquè els eremites, en el sentit més pur, no devien generar mai cap document escrit que avui ens pugui avalar la seva existència. Per viure la fe en la solitud del desert, sense res i lluny del món, no calien massa papers escrits, sinó només la convicció*

4211 FORT I COGUL, E. 1970, p. 116; IGLÉSIES, J.; SANTASUSAGNA, J.; AMIGÓ, R. 1960, p. 627; LLADONOSA, J. 1962, p. 325-385; LLADONOSA, J. 1981, p. 24-28; RAMOS, M. LI.; GORT, E.; ADELL, J. 1995.

4212 FORT I COGUL, E. 1970, p. 116; IGLÉSIES, J.; SANTASUSAGNA, J.; AMIGÓ, R. 1960, p. 627; LLADONOSA, J. 1962, p. 339; LLADONOSA, J. 1981, p. 24-28; RAMOS, M. LI.; GORT, E.; ADELL, J. 1995.

4213 VIVES TORO, E.; CARREÑO, J. 1999.

4214 LLADONOSA, J. 1967 fa referència de Coromines per Vallclara. De tota manera, cal recordar que Lladonosa apunta a un intent de generació d'un eremitori, com bé recull Gort. Cfr. LLADONOSA, J. 1981 i GORT, E. 1995g; SOLDEVILA, F. 1952, p. 96.

4215 LLADONOSA, J. 1962, p. 334-335; LLADONOSA, J. 1981, p. 24.

4216 GORT, E. 1995g; LLADONOSA, J. 1962, p. 334-335; ALTISENT, A. 1984b.

4217 GORT, E. 2017 p. 12: *"Farcida d'elements fantasiosos, segurament es tracta d'una llegenda bastida molt més tard, potser amb la voluntat de crear un precedent remot del domini d'Escaladei a Monstant."*

religiosa i la fortalesa necessària per a poder suportar una vida aspra en extrem. En qualsevol cas, ells devien ser els primers cristians a residir en aquells paratges, precisament per la solitud. Ells feren de les muntanyes el seu desert."⁴²¹⁸

Però recentrem el tema: és perfectament plausible una comunitat eremítica prefeudal al coll de Mònecs. Al capítol 9 ja es comentava el rastre tot i que feble, de la presència mossàrab a l'actual Catalunya: el 974 el bisbe Vives de Barcelona fa una crida als habitants d'Espanya (Alandalús) perquè repoblin el terme del Montmell; ⁴²¹⁹ el 990 Creixenci i la seva esposa, *Donucio, Castelano, Sussana, Estavilla, Orucio, Amateo i Altemiro*, i *Quintela* es citen en la venda d'una finca a Mediona; el 1011 *Quintela i Morgad* en la transacció del castell d'Albinyana i la torre de Moia...⁴²²⁰ la llegenda de la *inventio* de les restes de sant Cugat per part d'un monjo mossàrab...⁴²²¹

En tot aquest embolic historiogràfic hi ha una cosa certa: el 1149 els monjos premostratencs van fundar el monestir de Santa Maria de Vallclara, que tampoc no va reeixir. Però cal buscar-lo a Cabacés. El 1158 ja era en mans del bisbe de Tortosa i va continuar fins el 1167. Tot i els intents d'alguns historiadors locals, excavació arqueològica no reglada inclosa, no hi ha cap indicatiu que vinculi el monestir de Joan de Biclà amb aquesta població, com tampoc elements que permetin la ubicació concreta de la casa dels canonges blancs. ⁴²²²

El caràcter feréstec, gairebé salvatge de la vall de Fraguerau es palesa en els documents medievals que la defineixen com les *Ruinae Montis*.⁴²²³ Les balmes i coves inciten un llegendari que pot tenir el seu origen arqueològic, com la Cova del Taüt. Allí diuen que en temps dels moros van matar un nen perquè els seus crits no delatessin la seva presència; o el Racó de la Pastera, una altra cova on s'amagaven i feien el pa en un forat a la roca.⁴²²⁴ De fet la tradició explica que fra Guerau vivia en una cova amb aigua on havia dues capelles, una dedicada a Santa Maria i l'altre a Sant Bertomeu. També s'explica que vivia a Santa Maria i va donar continuïtat eremítica al grup que procedent de Cèrvoles va arribar amb Ramon de Vallbona i Pere de Pinós⁴²²⁵ (**Fig. 12.52**).

És interessant la descripció que fa Lladonosa de la zona eremítica de Sant Bertomeu després de les seves visites de 1963 i 1968:

"L'any 1963 vam recórrer el coll de Mònecs. El nostre deler era de trobar vestigis dels antics solitaris que un mot tan suggestiu indicava. S'hi pot anar per la carretera de Lleida a Reus o bé per un vell camí que travessa serra la Llena de cap a cap. A l'hostal de

⁴²¹⁸ GORT, E. 2017, p. 14.

⁴²¹⁹ IGLÉSIES, J. 1963, p. 10-12. El text el treu Iglésies de MARCA, P. de 1688, app. 118. Benet creu que serien gents properes, del Camp: BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 69-70.

⁴²²⁰ RIUS, J. 1946, vol. II doc. 432, p. 76-77.

⁴²²¹ RIUS, J. 1946, vol. II, doc. 695, p. 357-359; SALRACH, J. M. 2009, p. 36.

⁴²²² GORT, E. 1995g; LLADONOSA, J. 1964, p. 61; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 70-71; PUJADES, C. 1830, p. 151-154.

⁴²²³ LLADONOSA, J. 1981, 1981, p. 29.

⁴²²⁴ LLADONOSA, J. 1962, p. 336.

⁴²²⁵ FORT I COGUL, E. 1970, p. 116.

la serra, a mig camí més o menys de Juncosa a Ulldemolins, neix un pas de carro que t'hi porta: es tracta de caminar només un quart. La devesa, motiu de tantes disputes durant bona part del segle XVI, ja no existeix. Però a la vora del camí hi ha una roca enorme, solitària, que es veu des de molt lluny. A sol ixent i a la banda oposada al camí s'albiren dues coves protegides per murs de pedra tosca, aparellada sense cap mena de morter ni argamassa, amb petits finestrons, cadascuna amb la seva porta d'accés. No dubtem pas que es tracta del primer asceteri, els habitants del qual donaren nom a la petita contrada on regna el mateix silenci que al segle XII.

De dalt de les coves estant, s'admira un bell paisatge: al fons, uns petits planells amb terres de conreus i, al mig, un maset construït amb carreus dels murs enrunats d'aquell refugi rupestre, abandonat de fa segles. Arreu, cingles i roques espadades per on davalla un camí que mena als fons de Margalef, avui impracticable a causa del sotabosc i el brossam.

¡Quin lloc més escaient per a la vida eremítica, entre els descrits que, en plena ocupació sarraïna, envoltaven el batlliu de Siurana!

Dins la cova que mira al sud hi ha una petita cel·la bastida de la mateixa pedra de l'exterior i sense cap obertura, llevat d'un petit portelló arraconat. De més a més, es veuen restes d'altres cel·les, igualment esquifides, per a engrandir les quals hom hagué de foradar la roca. Aquest sembla ésser el lloc escollit per a habitatge d'una comunitat molt reduïda. I atès el caràcter de l'única cel·la que queda en peu, hermèticament tancada i d'accés tan recòndit ¿no sembla que es tracta d'una comunitat de reclosos?

Els monjos reclosos escollien, per cert, aquests deserts. Mai no sortien de la cel·la. Llur vida era un lliurament absolut, una penitència contínua. Nosaltres sospitem que fra Guerau també fou un reclòs. La llegenda, que vol ésser un reflex de la veritat, ens conta com va costar a la reina Sança de fer-la sortir de la seva cel·la, del racó feréstec de Sant Bartomeu. Si finalment n'eixiren ell i els seus deixebles, no fou sinó després de moltes pressions de l'abat de Poblet, al qual es donaren a partir de l'any 1160, i també, no cal dir-ho, per obeir la voluntat d'Alfons I i de Sança que els atorgaren les terres on habitaven, alhora que els mitjans i les gràcies per a fundar un monestir, com hem dit abans. Tot no passa d'una hipòtesi, per bé que fonamentada en les notícies històriques esmentades.

L'altra cova, si bé emparedada també, no té vestigis d'haver contingut cel·les. Tot i això, el fet que al lloc més amagat aparegui un petit nínxol obrat amb pedra treballada, ens fa pensar en un sagrari o potser aquesta obra espaiosa i amb un pis superior escalonat era utilitzada per als actes del culte i les reunions comunitàries. No hem d'oblidar que els anacoretas d'aquests indrets, per rústica i primitiva que fos llur vida, eren uns religiosos, uns contemplatius i, per tant, devien tenir la pròpia regla vinculada a algunes de les cases monàstiques de llur temps. Potser eren fidels a una antiga tradició que seguien per costum d'una generació a l'altra, sense cap lligam amb les abadies establertes en terra de cristians. L'habitatge en llocs dominats pels alarbs devia facilitar aquesta independència.

En la nostra darrera visita a coll de Mònecs -any 1968-, examinarem la part nord de la Roca i vam comprovar la persistència de tres covetes, separades l'una de l'altra per petits murs de pedra del mateix sistema de les anteriorment esmentades. Són individuals i excavades sota la balma. La terra fou aprofitada per a protegir els paredons frontals que

cobreixen les cel·les rupestres, a les quals s'entrava per portelles que feien les estances independents una de l'altra.

La presència de ceràmica prehistòrica a les coves grans ens indica que aquest lloc fou habitat per l'home primitiu.

També rebérem una dolorosa impressió en veure que dues de les pedres que emmarcaven el nínxol esmentat, havien estat arrencades per tal d'excavar el forat. La divulgació de la troballa per mitjà de la premsa, no ho dubtem, va desvetllar l'afany dels sempre possibles buscadors de tresors." 4226

Al coll de Mònecs encara es poden veure, un seguit d'abrics a la roca, típics en la formació geològica del Montsant. Les més importants són dues que es troben situades per damunt del congost de Fraguerau. Es tracta de dues balmes separades entre elles per una roca, amb una amplada aproximada de 10 m; es tanquen mitjançant dos murs fets de pedra seca amb una petita porta. L'orientació de l'entrada és al sud i s'observa, a simple vista, que han estat utilitzades fins a temps recents (**Fig. 12.53**).

A l'oest d'aquestes dues grans balmes, seguint l'orografia de la penya, se'n troba una de petita dividida en dues estances, amb l'obertura a l'exterior. Els murs que tanquen i separen les dues cambres també són fets de pedra seca. S'orienten vers el nord-est i fan unes mides aproximades de 4 × 2 metres cadascuna. Hi ha una altra balma situada a l'est de les que acabem d'esmentar, de la qual tan sols resten vestigis de dos murs de pedra seca. Prop de les balmes més grans, a una distància d'uns 20 m, es troba la base d'un forn per extreure essència de ginebró a la roca viva; té una planta el·líptica i, incisos, dos reguerons i un desguàs (**Fig. 12.54**).

Evidentment aquestes restes són de filiació cronològica difícil, més tenint en compte que no es coneixen vestigis arqueològics que permetin datar-les correctament, i que han estat reaprofitades al llarg dels segles i fins fa poc temps. De tota manera, no es pot descartar que es tracti d'un conjunt d'eremitoris amb dues grans balmes que

4226 LLADONOSA, J. 1981, p. 26-28. L'explicació que en fa Fort i Cogul tampoc no deixa de ser d'interès: *"Ya ubicada en la sierra La Llena, en el término de Ulldemolins, existe la ermita de Sant Bartomeu, edificada en uno de los lugares más aptos para la vida contemplativa; el lugar va unido a los recuerdos del célebre anacoreta fray Guerau, que residió juntamente con un discípulo espiritual fray Joan alrededor de los años 1160, aunque ciertamente la vida anacorética fue practicada allí desde mucho tiempo antes; su situación en una pequeña canal adyacente al angosto valle del río Montsant, en un paraje de fantástica belleza, ha cultivado un sinnúmero de leyendas y consejas; todavía en nuestros tiempos un añejo elegante ciprés que se levanta allí confiere al lugar su singular encanto y atractivo; dista un par de horas de camino de Ulldemolins, a 520 metros, arrinconado, solitario, todo roca viva; al lado de la modestísima construcción, y medio cerrada por una pared de piedra seca, existe la cueva que dio origen a la ermita actual y que durante siglos ha servido de habitación a las personas y de cobijo a los rebaños conducidos por sus pastores cuando se acercaban a pacer por aquellos andurriales; al interior de esta cueva hay una gotera permanente en el techo, cuya agua se recoge en una cuenca artificial cavada en la roca del suelo; enfrente al reducido rellano de la ermita deriva un sendero que asciende a través de diversas revueltas frente a un paisaje severo y fuertemente impresionante, con rocas que imponen por su grandiosidad y la vegetación espontánea y abundante donde puede darse, y enroscadiza, y que conduce prestamente a una especie de cueva o abrigo formado por un enorme bloque de piedra que hace de techo sostenido por otros dos grandiosos bloques; este cobijo engendra la sospecha de su aprovechamiento en la vida solitaria de los anacoretas."* FORT I COGUL, E. 1970, p. 132.

servirien de lloc de reunió, i al seu voltant altres coves més petites on farien vida els eremites. Tot i amb això, el topònim coll de Mònecs i la proximitat de l'ermita de Sant Bartomeu de Fraguerau fan pensar que potser al seu voltant es va organitzar una vida eremítica aprofitant les balmes naturals de la muntanya⁴²²⁷ (**Fig. 12.55**).

12.5.4 El Tormo del Frare

Un altre espai interessant que fa pensar en la presència d'eremites és el conjunt del Torm o Tormo del Frare, a la Vilella Alta, tal i com s'ha comentat en el capítol 6, doncs hi ha enterraments excavats a la roca.⁴²²⁸ Refresquem memòria.

És prop del mas del Tancat de la Morera de Montsant. Es tracta d'un promontori de roca vermella del Muschelkalk en el vessant del barranc del dret del barranc de la Font de l'Àguila i sobre l'aiguabarreig amb el riu d'Escaladei. És doncs un lloc assolat i amb aigua, com es veu encara amb la presència d'hort i per suposat les vinyes de les rompudes pels costers de la DOQ del Priorat. A més controla el camí del mas del Tancat i la carretera d'Escaladei a les Vilelles, que recordem és una comunicació ja en funcionament en època romana que enllaçava Cabacés amb el santuari de la Foia i la prolongació de la qual arriba a l'Espluga de Francolí⁴²²⁹ (**Fig. 12.56**).

La part superior del torm mostra un seguit d'evidències que hem vinculat a enterraments excavats a la roca, tal i com s'ha explicat en el capítol 6. Ja a sota hi ha una balma d'uns 8 o 10 metres de llarg en el sostre de la qual hi ha encaixos per un trespol i un regueró per les aigües de pluja, així com evidències d'haver-s'hi fet foc. A la banda oposada, un seguit de retalls a la roca que hom ha pres com un rellotge se sol, cosa difícil doncs és al NE. Al seu costat, un regueró que ve de dalt del torm, i s'associa a uns graons (**Fig. 12.57**).

També hi ha una fornícula de 1'65 d'alt per 2'10 d'ample i 1 metre de fons força modificada per l'erosió, un altre regueró. N'hi ha d'altres de més petits i algun espai abalmat més com al del costat nord, tancat per un mur de pedra amb pas i finestreta. Les dimensions són 8 m de llarg i entre 1 i 2 d'ample per 1 d'alt i té també canalons de drenatge (**Fig. 12.58, 11.59**). A la roca s'observen també creus gravades, 3 de llatines i 2 de gregues, a més d'una inscripció moderna i més creus al costat dels graons que van dalt de la carena del torm⁴²³⁰ (**Fig. 12.60, 12.61**).

Es fa difícil d'establir, amb aquestes dades i sense un estudi arqueològic complet, si realment ens trobem amb un eremitori o no, i menys si és anterior a la conquesta feudal. Però les similituds amb altres conjunts de l'antiguitat tardana i alta edat mitjana són clares.

⁴²²⁷ Transcrivim el que varem escriure a MENCHON, J. 1995z. Vid. també FORT I COGUL, E. 1970, p. 79-139; LLADONOSA, J. 1962, p. 325-385; LLADONOSA, J. 1981, p. 24-28; LLADONOSA, J. 1964, p. 61-62.

⁴²²⁸ Capítol 6, necròpolis núm. 162.

⁴²²⁹ BOLÒS, J.; BONALES, J.; FLÓREZ, M.; MARTÍNEZ, A. 2016. p. 106-107.

⁴²³⁰ MIQUEL SOLSONA, E. 2011, p. 47-53.

11.5.5 Altres focus d'eremitisme?

Finalment, fer esment d'altres ermites del Montsant. A Ulldemolins hi ha el cas de Sant Antoni, abans Santa Bàrbara, prop del camí d'Albarca a Margalef. Per Fort i Cogul tindria origen en un asceteri prefeudal. Pel que ens diuen Gort i Ramon, fins el segle XV va ser sota l'advocació de santa Bàrbara, canviant després per iniciativa de fra Llorenç Julià, el 1159, quan hi va fer bastir un altar dedicat a aquesta advocació, tot ampliant la capella⁴²³¹ (Fig. 11.62).

Ja al terme de Cornudella de Montsant, hi ha el de la Cova de Donya Blanca o del Tití, a la Siuranella⁴²³² (Fig. 11.63). I no oblidem un altres llocs prou coneguts pels excursionistes, com la Cova Santa, a la qual hem de sumar el Desert de Sant Onofre, on hi ha Sant Joan del Codolar, a Cornudella.⁴²³³ És arrapat a la vessant meridional del Montsant, amb església i casa adjunta actualment habitada per una monja o ermitana. Per Fort i Cogul, "*señala un asceterio indudable, a 700 metros, adosado al acantilado, con agua abundante y vegetación lujuriente*"⁴²³⁴ (Fig. 11.64).

A Cabacés, l'ermita de la Foia, abans de Sant Marc, i ara dedicada a la Mare de Déu de les Neus.⁴²³⁵ Afegim la proposta de Carles Prats referent als gravats rupestres del que defineix com un eremitori al riu de la Cana, a la cova del Palol, terme de Flix però a tocar de la Bisbal de Falset.⁴²³⁶

Al Baix Camp, encara que al límit amb el Priorat, i prop del coll d'Alforja, hi ha el santuari de la Mare de Déu de Puigcerver, entre Alforja i Riudecols. Gort, que en fa un resum històric explica que la seva construcció és gràcies a un llegat testamentari de 1227 de Pere dels Arcs, senyor d'Alforja. Entre altres coses va manar que la seva esposa Ròmia construís una església al lloc de Puigcerver. Aquesta, el 1233 va repetir el mateix encàrrec al seu fill Pere, i probablement és qui va fer construir el santuari (Fig. 12.65).

Pere dels Arcs va tenir seriosos problemes amb l'arquebisbe de Tarragona doncs no reconeixia que tenia Alforja en feu de la Mitra. El xoc va acabar amb hosts contra diversos punts de la zona. Ja en el seu testament, el 1243 va establir que l'abadessa de Bonrepòs, qui ha heretar els seus dominis, lliurés a les capelles del Puigcerver i Santa

⁴²³¹ FORT I COGUL, E. 1970, p. 127-128; GORT, E.; RAMOS, M. LI. 1995. Palomar i Solà (2001), en el seu estudi històric i etnogràfic de les ermites del Priorat en fan un bon estat de la qüestió. El llistat és el que segueix, però tinguem en compte que recullen les ermites i santuaris: Mare de Déu de Montsant, Sant Joan del Codolar, mas de Sant Blai, Sant Antoni de Montalt, Sant Roc, Mare de Déu de la Foia, Sant Joan Baptista, cova de Santa Llúcia, Sant Salvador, Sant Bartomeu, Sant Antoni Santa Bàrbara, Santa Magdalena, Mare de Déu del Loreto, Santa Maria de Siurana, Santa Maria Assumpta, Sant Antoni de Porrera, Sant Pau i Mare de Déu de la Mola, Mare de Déu de la Consolació, Mare de Déu de les Pinyeres, Sant Cristòfol, Sant Gregori, i Mare de Déu de les Malalties. A més ofereixen un llistat dels llocs del Baix Camp i Garrigues.

⁴²³² FORT I COGUL, E. 1970, p. 132.

⁴²³³ GORT, E. 1995g; GORT, E. 1995j.

⁴²³⁴ FORT I COGUL, E. 1970, p. 132.

⁴²³⁵ FORT I COGUL, E. 1970, p. 125.

⁴²³⁶ PRATS FERRÉ, C. 2018.

Caterina dels Arcs, 100 mas mudines pels calzes d'argent i els llibres que els havia robat i després venut.

Gort suposa que la construcció de Santa Maria de Puigcerver va implicar que l'església d'Alforja passés de l'advocació a Sant Miquel. Cal tenir en compte que va esdevenir un centre marià per la gent del Baix Camp i el Priorat.

Quin era l'origen del santuari? simplement la voluntat de Pere dels Arcs? esta cristianitzant un espai de cultes antics? o ja havia algun asceteri? De moment no podem dir gaire més, però cal tenir-ho en compte.⁴²³⁷

12.6 ASCETERIS AL CAMP DE TARRAGONA

S'ha parlat de focus eremítics a línia del Gaià, amb els conjunts del Catllar i la Brufaganya. Després es farà referència de Sant Pere de Gaià i Santes Creus on es veu clarament la correlació d'aquests espais de vida anacoreta amb la implantació dels grans centres monàstics de la Catalunya Nova.

Passem ara a veure que es pot dir a la resta del Camp, ara a la riba del Francolí, en tres punts molt concrets: la ciutat de Tarragona, la zona del riu Clar-Francolí-Centelles, i a les terres d'Alcover-la Selva del Camp, a la vall del riu Glorieta. Afegim també Mont-roig i ves a saber si Escornalbou.

Si seguim la historiografia tradicional, parlarem sense embuts de deserts, sia urbans, sia rurals. Si tenim una visió més diacrònica on entren en joc diversos elements de baremació, ens trobem amb terres fèrtils, de regadiu, organitzades de ben antic, amb presència de vil·les i explotacions de la terra, on no és descartable una activitat del sector primari associable clarament a implantacions d'època andalusina. Cal però encetar l'estudi territorial i cercar per exemple traces d'organització espacial de regadius i predis associats, com per exemple Carolina Batet explica a les valls del Codoç o el riu Corb.⁴²³⁸

12.6.1 Entre la *Terracona* i la Tarragona restaurada

A Tàrraco sabem de la presència de monestirs almenys des del segle V, tal i com apunta la carta XI* de Consenci a Sant Agustí quan ens parla del que va fa fundar el monjo Frontó.⁴²³⁹ Ens trobem en un context dels primers decennis del segle V, en concret el 419, i cal pensar també que nos una *cella* senzilla, un habitatge domèstic com apunta Anna Moya.⁴²⁴⁰ Un altre espai a discutir però el seu caràcter com cenobi o seu episcopal (arriana?), el *palatium* del *dux* o monestir és el conjunt de la plaça d'en Rovellat, datat en època visigoda⁴²⁴¹ (**Fig. 12.67**).

⁴²³⁷ GORT, E. 1995b.

⁴²³⁸ BATET, C. 2006, p. 131-134.

⁴²³⁹ "in civitate, inquit, Tarraconensi, in qua mihi monasterium instruxi." Consenci, Ep. 11*, 2,1. Cfr. AMENGUAL, J. 1987, p. 108; AMENGUAL, J. 1999.

⁴²⁴⁰ MOYA OLLER, A. 2017, p. 302.

⁴²⁴¹ MOYA OLLER, A. 2017, p. 351-352, FORTUNY, K.; MACIAS, J. M. 2020.

El conjunt arqueològic de Parc Central, amb església funerària amb contraabsis, atri i una nodrida sèrie d'enterraments és vinculable a un monestir del segle V, més quan d'allí procedeix una interessant inscripció dedicada a Thecla. És una verge/monja d'origen egipci i ves a saber que no sigui el veritable origen d'aquest culte a la ciutat, després substituït per un de més prestigi com la deixeble de sant Pau, però ja a les acaballes del segle XI, com apunta la butlla *Inter Primas Hispaniarum Urbes*⁴²⁴² (Fig. 12.68).

Una referència que no es s'ha comentat pas gaire és la que fa el canonge Blanch a l'*Arxiepiscopologi*. Explica que "en el año 960 estando Tarragona bajo el cautiverio de los sarracenos pasó Liutprando por la misma ciudad, y se guardaba en medio del cautiverio, permitiendo los sarracenos por consideración de los católicos muzárabes, a cuyos ruegos compuso unos versos." El poema és recollit per Nicolas Antonio quan parla d'aquest misteriós viatge: "371. Luitprandus item ait Adversario 48. se anno CMLX. per Tarraconem urbem transivisse, carmineque iussisse in laudem S. Theclae virg. & mart. cuius pars corporis in ea servatur; quo in carne ita de se ait: 'Ecce Lutprandus iam non novus incola terrae/Hispanae, externam carmine laetus adit.'"

Ara bé, Virgili Colet no s'ho creu doncs la citació no apareix en les obres de Liutprand. De fet, el seu *Chronicon* es una falsificació d'època moderna tal i com manifesta M. Pérez i tot apunta que l'episodi de l'arribada de les relíquies a Tàrraco, així com el poema de la comunitat mossàrab és una interpolació del jesuïta J. R. de la Higuera (1538-1611).⁴²⁴³ Però com diu D. del Amo, darrere podria haver-se basat en alguna cosa certa.⁴²⁴⁴ Certament, la història és suggerent,⁴²⁴⁵ però els núvols de la incertesa i

4242 MOYA OLLER, A. 2017, p. 350.

4243 PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2006 p. 33-34. Cfr. SÁNCHEZ REAL, J. 1951, i MISSER, S. 1977, p. 286-287 o AMO, M. D. de 1997, p. 123-124, tot i que Emili Morera ja advertia del caràcter apòcrif de l'obra (MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 77; (PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2006, p. 35-37; MENCHON, J. 2020a, p. 178-179.

4244 AMO, M. D. del 2001, p. 272-273.

4245 Però l'argumentari de Pérez Martínez es demolidor (2006, p. 40-43): "La troballa a Tarragona de la làpida sepulcral d'una virgo Christi d'origen egipci, independentment del seu nom, és el reflex de la difusió d'un model d'ascetisme que va tenir en l'ideal de virginitat una de les seves modèliques manifestacions de perfecció. La Tarraco cristiana no fou aliena a aquest moviment espiritual que tingué repercussions de gran transcendència per a l'afermament del cristianisme entre els pobles del Mediterrani durant els segles de l'antiguitat tardana. L'epitafi de la beata Thecla descobert recentment va pertànyer a una d'aquelles dones de l'antiguitat que sentiren la crida del cristianisme i la varen viure seguint l'ideal de virginitat ofert per la d'Iconi, fins al punt que batejar-se amb el seu nom com una demostració externa més de la total entrega a Crist. La qualificació de beata no constitueix un índex de culte a la difunta, sinó una evidència de la difusió de l'ideal de vida exemplar que perseguïen les dones que s'associaven al model de santedat de Tecla en el panorama espiritual contemporani. Les ampullae devocionals i les llànties disperses, procedents d'un culte mediterrani que pogué tenir a Alexandria un dels centres més pròxims i actius, demostren l'exportació del símbol de Tecla i de les relíquies (per contactum) del seu culte en el Mediterrani dels segles IV al VII.

Basant-se en un mètode d'estudi erroni, alguns autors han partit de la implantació del culte a Santa Tecla en la Tarragona medieval per a interpretar la sèrie de curiositats i casualitats que conflueixen en la inscripció de la virgo Christi egípcia, com el tractar-se de l'única inscripció completa que va poder ser recuperada durant l'excavació de la basílica i de l'única Tecla de l'àmbit hispànic citada en una inscripció funerària. Entre els defensors de l'origen prefeudal del teclisme tarragoní, s'ha

la invenció són més grans que els raigs de llum de la veritat històrica.⁴²⁴⁶

Una vegada restaurada la vida urbana a Tarragona per part de l'arquebisbe i el comte de Barcelona, entre finals del segle XI i mitjan del XII, s'observa clarament la implantació de la seu arquebisbal ubicada on havia l'episcopi visigot,⁴²⁴⁷ així com d'un seguit d'establiments conventuals. Recordem la possibilitat, però, que la vella seu episcopal també hagués estat compartimentada en els primers temps de la conquesta islàmica per fer-la anar almenys en part com a mesquita. La base material és més que feble per no dir nul·la: un padellàs de ceràmica vidrada omeia o abbàsida,

plantejat la hipòtesi de l'existència d'una veneració popular a la beata Thecla d'origen egipci, en virtut de la seva exemplaritat, que, amb el pas dels segles, s'hauria confós i reconduït cap a una devoció a la santa d'Iconi. És cert que la difusió del símbol de Tecla va assolir tal versatilitat que fou capaç d'erigir en referent de santedat a aquelles dones que s'identificaren amb el model que s'havia definit al seu voltant. En certes ocasions, la propagació de l'arquetip de la verge d'Iconi va permetre la consecució de nous cultes, diferenciats dels que provenien en origen. No obstant, cap dels indicis disponibles per al cas de Tarragona permet argumentar el desenvolupament d'un culte a la Tecla d'origen egipci en les èpoques tardoromana i visigòtica. Bona part dels problemes interpretatius sobre l'epígraf de la beata Thecla prové de la dificultat d'esclarir la funcionalitat precisa del conjunt cristià recentment excavat. Així mateix, es desconeix la ubicació original de la lapida perquè els dos fragments que la conformen van ser recuperats entre els estrats de destrucció i espoli a l'interior de la nau central de la construcció basilical. Arrassada i espoliada en la mateixa antiguitat, la basilica no va estar habilitada per acollir cap mena d'ofici litúrgic entre els segles VI al VIII. A la inexistència absoluta de dades provinents de l'antiguitat, s'hi ha d'afegir una absència total de continuïtat. En aquest punt, s'ignora per complet quina fou l'evolució religiosa de la Tarraçona andalusí, així com el paper que pogueren exercir les devocions populars en una ciutat que resta poc més que indocumentada per nosaltres.

Per últim, la implantació del culte a la verge d'Iconi en el context de la restauració eclesiàstica de la seu episcopal metropolitana dels segles XI i XII ens transporta a un ambient de reforma que es gestí en l'esfera de l'oficialitat i que respongué a l'indiscutible protagonisme d'una jerarquia eclesiàstica aliena a la ciutat de Tarragona. En conseqüència, és difícil d'entendre com el seguit de maniobres polítiques i eclesiàstiques, que confluïren en la restauració de la dignitat metropolitana, pogueren atendre les devocions populars d'una ciutat en la que tardarien algun temps a posar-hi els peus." Ara bé, el que està clara és la presència d'una monja Tecla que almenys va tenir un ressò a la ciutat. És cert que el conjunt deixa de funcionar al segle VI, però això no vol dir que deixi de retre's culte, si és que en va haver, a la monja Tecla. La manca de menció d'aquest en l'Oracional de Verona –del qual algú dubta del seu tarragonisme– o del seu exili a mans de Pròsper, del qual també es posa en qüestió la seva historicitat, tenen doncs el valor que tenen, i per això potser cal deixar-los també en quarantena. Així doncs, un altre expedient per tancar satisfactòriament. Val la pena veure com es centra el tema de Pròsper per M. Pérez Martínez (2012, p. 407-411), qui té clar que l'Oracional és tarraconense. Quant als dubtes sobre aquest llibre d'oracions, vid. VIVANCOS, M. C. 2006.

⁴²⁴⁶ ANTONIO, N. 1788, p. 522; MISSER, S. 1977 p. 287-288, nota 23; VIRGILI, A. 1984 p. 25 i nota 116. Trad. "L'any 960 quan Luiprand va passar per Tarragona, va escriure un poema a santa Tecla verge i els màrtirs, les despulles dels quals allí es conservaven; en el poema deia 'Aquí Luiprand com a vell compatriota, fa aquest poema a l'estranya terra d'Hispania.'" L'any 2006, tot passejant pel Claustre de la Catedral amb Mn. Josep Martí Aixalà (a.c.s.), escoltava els seus comentaris sobre aquest episodi. Enmig de la seva eloqüència em va dir "el problema es que Luiprand era un gran mentider." Vagi aquí un record a aquest intel·lectual mai no prou reconegut.

⁴²⁴⁷ Cfr. MENCHON, J. 2015d.

d'origen centreamericà i datable entre els segles VII i IX que podria ser un record de la peregrinació a la Meca o *havy*.⁴²⁴⁸

Bàsicament a Tarragona tenim establiments conventuals baix medievals i extramurs: Sant Francesc, Santa Clara, la Mercè, Sant Domènec, es va fer prop de les portes i vials a l'entrada de la ciutat.⁴²⁴⁹ A aquests equipaments religiosos de datació baix medieval hem de sumar d'altres que són dels moments de la restauració episcopal.⁴²⁵⁰

Fem un repàs: la reinstauració de la seu metropolitana va anar acompanyada de la nova ocupació/(re)invençió de la memòria d'espais religiosos de tradició antiga, a vegades en el mateix lloc, o en d'altres per on pensava que podien haver estat... s'ho feien venir bé. No és pas casual la localització, encara que canvien les advocacions. La més clara és la Catedral amb la *Sancta Iherusalem* visigoda. En canvi el *martyrium* de sant Fructuós a l'Amfiteatre ara es dedica a Santa Maria del Miracle.⁴²⁵¹

Aquesta església ja es documenta el 1154. Els primers temps es tractaria del vell temple martirial del segle VI però sota una nova advocació. A finals del segle XII es construeix un nou edifici ja romànic amb planta de creu llatina després d'aterrar l'església visigòtica i processar els materials, i a més dels de l'Amfiteatre, la reutilització d'inscripcions llatines, i de marbre de Luni-Carrara en la bella portalada romànica. De fet, amb la Catedral i probablement Sant Miquel del Pla (només coneixem els fonaments) és dels pocs temples medievals construïts tots ells de carreuada.⁴²⁵²

El monestir de Sant Fructuós era prop del Fòrum de la Colònia.⁴²⁵³ Recordem que a les excavacions de la Necròpolis es van trobar peces que procedien d'aquí. La raó és que ja relacionaven els seus espais amb algun dels moments després de la seva detenció: pedres santes *a contactu*. Una tradició tan atenedible com qualsevol altra...⁴²⁵⁴ **(Fig. 12.69).**

Sant Pere Sacelades es documenta el 1287. Era a la muntanyeta del mateix nom, és a dir la zona de l'actual Avinguda de Catalunya al costat de la Universitat Rovira i Virgili.⁴²⁵⁵ Es trobava prop d'una necròpolis amb enterraments jueus i d'una zona on

4248 Mesura 2'8 x 4'1 x 0'7 cm. Referència CAT 10-2011-1. Vid. MACIAS, J. M.; PEÑA, A.; RAMON, M.; TEIXELL, I. 2011p. 40; MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. 2015. Cfr. GARCÍA BIOSCA, J. E.; MIRÓ ALAIX, N.; REVILLA, E. 2003.

⁴²⁴⁹ GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, E 1986-1987; MENCHON, J. 2015d.

⁴²⁵⁰ MUNTANYA, M. T.; ESCATLLAR, F. 2007, *passim*; PALMA, A. de 1956-1958, SALVAT I BOVÉ J. 1961, *passim*. Veure també MENCHON, J. 2020a. p. 26, 286.

⁴²⁵¹ BRYANT, W. J. 1972p. 13, 19-20; CAPDEVILA FELIP, S. 1924a, p. 6-33; FUENTES, M.; MENCHON, J.; RAMOS, M. LL. 1995; ICART, J. 1985; p. 91; MENCHON, J. 1995i; MENCHON, J. 1995j; MENCHON, J. 2015c; MENCHON, J. 2015d; SALVAT I BOVÉ J. 1961, p. 425-428; SÁNCHEZ REAL, J.; VENTURA, S; MEZQUIDA, L. M. 1991; TED'A 1990c, p. 243-276; 423-445; VENTURA SOLSONA, S. 1954.

⁴²⁵² FUENTES, M.; MENCHON, J. 1995d; MENCHON, J. 2015d; SERRA VILARÓ, J. 1959; TED'A 1990b; TED'A 1990d.

⁴²⁵³ MENCHON, J. 2005a; MENCHON, J. 2015d; SITGES, X. 1992.

⁴²⁵⁴ Cfr. el capítol 7.

⁴²⁵⁵ ICART, J. 1985, p. 123-126; MIQUEL PARELLADA, J. M.; SÁNCHEZ REAL, J. 1959, p. 32; MENCHON, J.; RAMOS, M. LL. 1995a; MENCHON, J. 2015d; MUNTANYA, M. T.; ESCATLLAR, F. 2007, p. 234-235;

se suposa un temple dedicat a Isis.

S'ha de parlar de recuperar espais de memòria dels quals s'havia perdut tot rastre.⁴²⁵⁶ Llavors l'aflorament de murs romans, d'ossos, de tombes era suficient per congriar el relat justificatiu. És el cas de la troballa de les suposades relíquies de Santa Eulàlia a Santa Maria del Mar de Barcelona.⁴²⁵⁷ Està clara la perduració/ recuperació de memòries visuals i orals del món antic.⁴²⁵⁸ Podria haver una comunitat mossàrab i d'aquí la primerenca documentació del monestir dedicat al màrtir de Tàrraco? És possible però no tenim cap evidència.

També hem parlat de Santa Magdalena de Bell-lloc, relativament propera a la Necròpolis del Francolí, menys de 500 metres. Recordem que aquest cenobi medieval era sobre unes construccions d'època romana que passen després a ser un espai funerari d'on procedeix un epitafi cristià del segle IV dedicada a Cal·lístrata⁴²⁵⁹ i al segle XVI l'arquebisbe Antoni Agustín i l'erudit Lluís Pons d'Icart van veure un altre de més tardà.⁴²⁶⁰ És una inscripció que es data al segle VII encara que Vives dubta que sigui de Tarragona i la data en època post visigoda.⁴²⁶¹ Aquí està clara la qüestió: per ell estava clar que era posterior als visigots, però si Tarragona va quedar abandonada després de la invasió agarena a Hispànica del 711 només cabia una explicació: venia de fora. Pesava més la tradició historiogràfica que no pas la possibilitat d'una comunitat mossàrab.

I vet aquí que se'ns obren les portes a pensar en l'existència d'un col·lectiu religiós que mantenia culte cristià a Tarragona almenys en els primers temps de la dominació sarraïna. No és inversemblant pensar en un àrea funerària cristiana associable a una església que tindria vida com espai religiós fins i tot després de la invasió islàmica. De fet, per Eufemià Fort i Cogul és la donació que el 1155 fa l'arquebisbe Bernat Tort per fundar-hi un monestir benedictí pels monjos de Sant Pere de Besalú és "*la continuació de un asceterio antiguo*."⁴²⁶² Aquesta idea, per no dir hipòtesi pot explicar també el perquè de les ermites i esglésies extramurs de la Tarragona medieval: llocs de culte alguns d'ells sobre espais funeraris ben antics, com podria ser Santa Anna,⁴²⁶³ abans església dels Sants o Sant Pere Sacelades per exemple.⁴²⁶⁴

PALMA, A. de 1956-1958, vol. II, p. 59-61; RECASENS COMES, J. M. 1975, p. 365; SALVAT I BOVÉ J. 1961, p. 175-176; SERRA VILARÓ, J. 1959, p. 8.

⁴²⁵⁶ MENCHON, J.; RAMOS, LL. 1995a; MUNTANYA, M. T.; ESCATLLAR, F. 2007, p. 231-232.

⁴²⁵⁷ RIU-BARRERA, E. 1982.

⁴²⁵⁸ GURT, J. M.; SÁNCHEZ RAMOS, I. 2011.

⁴²⁵⁹ CIL II² suppl. 14 núm. 2113.

⁴²⁶⁰ CIL II² suppl. 14 núm. 2121.

⁴²⁶¹ Cfr. JUAN CASTELLO, J. 1988, núm. 45; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 185-186; VIVES GATELL, J. 1942, núm. 219a. Sobre el cas de Santa Magdalena en parlem a MENCHON, J. 2019d, MENCHON, J. 2020a, p. 284-285 i MENCHON, J. 2020d.

⁴²⁶² CAPDEVILA FELIP, S. 1928; FORT I COGUL, E. 1970, p. 129.

⁴²⁶³ MUNTANYA, M. T.; ESCATLLAR, F. 2007, p. 234-235; MENCHON, J. 2020a, p. 286.

⁴²⁶⁴ MENCHON, J.; RAMOS, LI. 1995b.

12.6.2 Entre els Montgons i Centcelles

La implantació del cristianisme a l'ager es veu amb la generació d'espais de culte en grans vil·les a l'antiguitat tardana, sigui promoguda pels seus propietaris sigui promoguda pel poder eclesiàstic o civil. El cas de Centcelles, encara per resoldre satisfactòriament és un exemple prou conegut a aquestes terres. A Fraga, coneixem l'exemple de *Villa Fortunatus* i no són pocs els exemples a l'actual Catalunya de vil·les romanes sobre les quals hi ha esglésies tardoromanes o ja medievals⁴²⁶⁵ (Fig. 11.70).

Entre els actuals termes municipals de Tarragona i Constantí hi ha una sèrie de topònims que fan pensar en la presència d'assentaments de tipus eremític fins i tot previs a la conquesta feudal.

L'ermita de Sant Llorenç i Santa Llúcia de Constantí és un cas. Situada a les partides dels Abellons i les Gavarres, és una zona habitada des de temps prehistòrics, on deuria haver una vil·la romana en base a la troballa de ceràmica en superfície, paviments de *signinum* i almenys una sitja.⁴²⁶⁶ És propera al Mas dels Frares, i al camí de Reus -on hi ha una vil·la en procés d'excavació-⁴²⁶⁷ i de la partida de la Grassa, on es va trobar un conegut tresor de monedes d'or visigodes.

Malaguanyadament la documentació d'arxiu que ens parla de l'ermita és del segle XVI, quan es cita una vinya a la partida de Sant Llorenç que afronta amb el camí de la Canonja. El 1520 ja es coneix una donació de l'arquebisbe Pere Folch de Cardona a Miquel Sugranyes, d'un total de tres quarterades entre l'església de Sant Llorenç i el camí de Tortosa.⁴²⁶⁸ Per Francesc Cortiella el lloc es correspon al Constantí Vell o Llentisclell, fins que el 1179 el poble es trasllada a l'actual ubicació.⁴²⁶⁹

Poc es coneix de l'ermita, havent-se pogut observar algunes parets de tàpia d'un edifici que faria 13 x 9 metres, amb un espai interior d'uns 117 metres quadrats⁴²⁷⁰ (Fig. 12.71).

A poca distància de l'ermita es conserva encara el topònim de Sant Pau a la partida dels Monjos, i prop del camí d'Almoster i a l'oest del mas de Serapí.⁴²⁷¹ Significativament aquests espais documentats en època medieval després del repartiment del Camp, estan tots ells vinculats a jaciments rurals d'època romana, com també succeeix amb els Montgons, lloc del qual parlarem tot seguit⁴²⁷² (Fig. 12.72).

4265 MENCHON, J. 2009b

4266 CERDÀ, M. A.; ROCA, J. M.; SABATÉ, J. M. 1991; PAPIOL, LI. 1973-1974; PAPIOL, LI. 1985.

4267 CORTÉS CORTÉS, R.; FOGUET, G.; GÜELL, M.; LÓPEZ VILAR, J. 1993.

4268 AMIGÓ ANGLÈS, R. 1968, p. 31, anotació 68, p. 58-59, anotació 427, p. 102, anotació 885.

4269 AMIGÓ ANGLÈS, R. 1968, p. 18. anotació 8; CORTIELLA, F. 1981, p. 28.

4270 MARÍN, F. 1997.

4271 CORTIELLA, F. 1981, p. 28-29, AMIGÓ ANGLÈS, R. 1968, p. 31, anotació 69, p. 57 anotació 418, p. 75 anotació 579.

4272 PAPIOL, LI. 1973-1974; PAPIOL, LI. 1985.

Efectivament, la partida dels Montgons, Mongons o Mangons és a la partió entre Constantí i Tarragona, a la marge esquerra del riu Clar⁴²⁷³ (**Fig. 12.73**). El despoblat medieval és en una petita elevació al costat d'una pedrera antiga, una zona ara molt transformada a tocar del polígon Riu-clar i al costat d'una antena de comunicacions. Bolòs fa anys apuntava que el nom és mossàrab i procedeix de *monachus*, tot identificant una sèrie de petites cavitats o balnes com a refugi dels anacoretas⁴²⁷⁴ (**Fig. 12.73**). Prop, a la riba dreta del riu hi ha una vil·la romana on s'hi ha realitzat treballs de delimitació.⁴²⁷⁵

La documentació diplomàtica apunta a una realitat: és un dels llocs que aviat s'organitza pels feudals.⁴²⁷⁶ Es conserva encara el castell i església romànica.⁴²⁷⁷ El 1149 es documenta la donació del lloc als germans Guillem i Ramon de Vilafranca i Arnau Berenguer de l'Om del "*locum qui dicitur Mangons cum suis terminis, ad edificandum, ad construendum, ad meliorandum, ad fortitudinem ibi faciendam.*" És a dir, tot indica que ja havia una fortificació en marxa, no sabem si preexistent o de nova planta.⁴²⁷⁸

D'aquest castell han arribat restes del que era una construcció de planta ortogonal amb murs de maçoneria lligada amb un bon morter de calç, amb algunes filades d'*opus spicatum*, i fins i tot espitlleres. Caldria una actuació arqueològica per establir si la seva construcció és anterior o posterior al control feudal del territori. De fet, l'aparell no és pas gaire diferent a construccions militars que hem posat en dubte com la torre de l'Abella o el castell dels Montoliu, a la Riera de Gaia⁴²⁷⁹ (**Fig. 12.74**).

De l'església, hi ha molt poques dades sobre el seu esdevenir al llarg del temps. Va tenir la categoria de parròquia fins les acaballes del segle XVI.⁴²⁸⁰ És una construcció de dimensions modestes, d'uns 8 per 4 m. d'interior, una sola nau de planta rectangular. L'estat de conservació és força deteriorat i té algun problema estructural, com la pèrdua de material de fàbrica a l'angle sud.⁴²⁸¹ L'interior es conserva malament ja que s'ha utilitzat com a habitatge: encara es veuen les restes d'un trespol i una llar de foc (**Fig. 12.75**).

El temple s'orienta nord-est/sud-oest a causa dels condicionants topogràfics. La capçalera és carrada, fet gens estrany en edificis religiosos dels segles XII-XIII: església del monestir de Santes Creus, el temple de Santa Maria del Miracle, i amb unes dimensions més properes a Sant Julià, la capella de Sant Pau del Seminari i l'església

4273 IPAC núm. 15858; AMIGÓ ANGLÈS, R. 1968, p. 25, anotació 25 i p. 67 anotació 67.

4274 BOLÒS, J. 1995a; BOLÒS, J. 1995b; MENCHON, J. 2001d.

4275 BOLÒS, J. 1995b; CUADRADA, C. 2002; FUENTES, M. M. 1995a; MASSÓ, J. 1990b; MENCHON, J. 2001d.

4276 CUADRADA, C. 2002; FUENTES, M. M. 1995a; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 70.

4277 BOLÒS, J. 1995a; BOLÒS, J. 1995b; MENCHON, J. 2001d.

4278 MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 460. Trad. "*el lloc que en diuen els Mangons amb els seus termes, per tal d'edificar, construir, millorar i fortificar la que allí s'està fent.*" Vid. també CUADRADA, C. 2002. Seguim ara el que hem escrit a MENCHON, J. 2020a p. 279-280, 291.

4279 ADELL, J. A.; MENCHON, J. 2004-2005 i a MENCHON, J. 2006 obrim aquesta possibilitat.

4280 FUENTES, M. M. 1995a.

4281 FIGUEROLA, J. 1995.

de Santa Tecla la Vella. La nau és rectangular i s'aprecia un reclau en el lloc on hi ha l'arc presbiteral. L'interior és força senzill i al costat nord hi ha una capella de planta circular oberta després de bastir el temple. L'obra és bastida amb maçoneria lligada amb mescla de calç i els angles són reforçats amb carreus ben escairats, aparell que s'utilitza també en els arcs de l'interior i en la desapareguda portalada. Quant a la coberta, consisteix en una volta apuntada feta també de maçoneria. D'aquesta església procedeix una pica baptismal que no és més que la base d'un capitell romà reciclat, que ve del Fòrum de la Colònia de Tàrraco.⁴²⁸²

Poca cosa queda de la portalada, perquè va ser espoliada fa uns anys⁴²⁸³ (**Fig. 12.76**). L'empremta dels carreus i les fotografies mostren que es tractava d'una senzilla porta formada per dos arcs en gradació, sense cap decoració. Amb tot, la qualitat de la fàbrica era bona, amb un espejament de les dovelles prou ben fet i un acabat força cuidat de les diferents peces que el formaven. Quant a l'arc presbiteral, es tracta d'una obra de carreus ben treballats sobre sengles pilars de secció rectangular. No presenta imposta ni cap decoració, igual que la volta. Al costat de la clau es veu una perforació circular per penjar-hi una làmpada. Les finestres originals es van ampliar posteriorment, segurament en aprofitar l'edifici com a part del mas en què està inclòs. Se'n veuen dues, a la capçalera i al costat sud.

Aquesta combinació de murs de maçoneria i carreuada als angles es pot observar en altres construccions medievals del terme i territori immediat, com els molins a banda i banda del Francolí.⁴²⁸⁴ I també en masos amb torres, o les conegudes *torres de moros* que es van construir a la costa fins ben entrat el segle XVII, la Torre Forta⁴²⁸⁵ o la torre del monestir de Poblet que al segle XIV passa a formar part de la muralla de Montblanc.⁴²⁸⁶

És força interessant la citada base de capitell corinti de temps d'August que hom va buidar i convertir en pica baptismal de l'església de Sant Julià.⁴²⁸⁷ Com es comentava en el capítol 7, l'esforç de cercar un capitell del Fòrum es pot deure a que es mantenia la tradició que allí van ser jutjats el bisbe Fructuós i els seus diaques, i que les seves actes martirials recullen un interrogatori semblant al que va patir sant Julià en temps de Dioclecià del 304.

En el capítol 11 es feia ressenya de les fases medievals del jaciment de Centcelles, doncs aquí es documenta una població vinculada a l'església de Sant Bertomeu que no

⁴²⁸² ALBIÑANA, J. F.; BOFARULL, A. 1849, p. 61-62; DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2005, núm. 13, p. 176-177; DURAN GRAU, E. 1984, p. 108; HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1888, p. 74; MASSÓ, J. 1989b, p. 209-210; MASSÓ, J. 1990b; sobre el perquè de reciclar una peça precisament d'aquí, vid. MENCHON, J. 2018d I MENCHON, J. 2020, p. 291.

⁴²⁸³ GOSÁLBEZ, C. 1992; PENA DOMINGO, J. M. 1992; REDACCIÓ 1992.

⁴²⁸⁴ BLAY BOQUÉ, J.; ANTON, S. 2001; CERDÀ, M. A.; ROCA, J. M.; SABATÉ, J. M. 1992.

⁴²⁸⁵ GÜELL JUNKERT, M. 2003, p. 108-110.

⁴²⁸⁶ VILA CARABASSA, J. M. 2017.

⁴²⁸⁷ Actualment veiem aquesta peça al bell mig de la plaça de Sant Joan cantonada carrers de Sant Magí, Unió i Apodaca.

Cfr. ALBIÑANA, J. F.; BOFARULL, A. 1849, p. 61-62; BOLÒS, J. 1995b; CUADRADA, C. 2002; DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2011b, p. 176-177; FUENTES, M. M. 1995a; GIBERT, A. M. 1916, p. 109-110; JIMENO, J. 1991, p. 826-27; MASSÓ, J. 1989b p. 210; 1990; MENCHON, J. 2001d.

és més que la utilització com espai de culte de les grans sales d'època paleocristiana associades a aquesta important vil·la. Tot i que ja s'ha dit de manera iterativa, refresquem memòria: el 888 o el comte Guifré o millor dit el 941-42 el seu fill Sunyer donen Centcelles al monestir de Ripoll. Això ha fet pensar que podria haver una fundació monàstica depenent del cenobi pirinenc, però ens movem en la conjectura.⁴²⁸⁸ Però val la pena veure què diu Ramon Ordeig:

"En la relació dels alous donats pel comte Guifré al monestir de Ripoll, tant en la versió de la dotalia com en la de la gesta, hi consta el lloc anomenat Centcelles (Centum Cellae), situat a la marca, al costat de la ciutat de Tarragona, amb un espai de quatre milles a l'entorn i amb els delmes i les primícies. Tot i que l'autenticitat de la donació ha estat qüestionada per alguns historiadors per la ubicació de Centcelles en un indret que no seria conquerit fins al cap de dos-cents anys, podria ser que Guifré el Pelós hagués dominat el camp de Tarragona en una ocupació efímera, talment com la que havia tingut lloc a principis del mateix segle IX en el transcurs de les tres expedicions fracassades contra Tortosa⁶¹, moment en què és possible que el comte Berà fortifiqués la línia del riu Gaià i donés el seu nom al castell i a l'arc dits de Berà. Si més no, d'acord amb els arguments d'Abadal, el comte Guifré tingué l'esperança de poder arribar al camp de Tarragona i, ja abans de conquerir-lo, disposà de la important vil·la de Centcelles amb una delimitació teòrica de quatre milles a l'entorn. La inoperància de la donació fóra la causa, segons Abadal, que aquella teòrica possessió no es fes constar entremig de les possessions efectives del monestir. En efecte, Centcelles no apareix ni en els preceptes ni en les butlles ripolleses, tantes vegades esmentats, dels segles X i XI. Però, com veurem tot seguit, en el segle XII el monestir de Ripoll reclamà i obtingué els seus drets sobre el lloc.

Una hipòtesi suggestiva d'Eduard Junyent apunta la possibilitat que una comunitat monàstica instal·lada en les ruïnes de Centcelles durant el segle IX s'hagués integrat, impulsada pel comte Guifré, al naixent monestir de Ripoll. Això explicaria la consideració de cel·la donada al lloc.

L'antic mausoleu serví d'església, dedicada a sant Bartomeu, segons que consta documentalment des de 1154. Poc abans, en 1150, el comte Ramon Berenguer IV havia ratificat la cessió de Centcelles feta pel comte Guifré, al qual es feia referència explícita en l'escriptura, a favor del monestir de Ripoll. Aquest cenobi, d'altra banda, exigí els seus drets sobre la vil·la de Centcelles a l'arquebisbe de Tarragona, amb el qual arribà a una concòrdia sobre la partició dels delmes en 1201"⁴²⁸⁹ (Fig. 12.77).

12.6.3 Les faldes de les Muntanyes de Prades

Els límits sud-occidentals del Camp estan marcats per les Muntanyes de Prades, que en principi hem d'entendre un territori prou romanitzat com la resta de l'ager *tarraconensis*, i fins mitjan segle XII sota l'òrbita del districte de Siurana (Fig. 12.78).

⁴²⁸⁸ AMIGÓ ANGLÈS, R. 2008, p. 96 i extreta d'ABADAL, R. d' 1989, p. 134; ABADAL, R. d' 1958, p. 136-137; BENET CLARÀ, A. 1988b; CUBELLS, J. 1987; JUNYENT, E. 1983, p. 192-193; MENCHON, J. 1996c; MENCHON, J. 1999b; ORDEIG, R. 2001; PLADEVALL FONT, A. 2013; RODRÍGUEZ MARTORELL, F. 2013; SALES, J. 2012, p. 302.

⁴²⁸⁹ ORDEIG, R. 2001, p. 104.

Algunes dades són interessants i cal tenir en compte tot i que amb la corresponent cura. És el cas del document de donació que el 1059 signa Ramon Berenguer I en favor del cavaller Bernat Amat tot atorgant-li el puig d'Ullastrell, és a dir el castell de Santa Margarida de la Riera de Gaià. Quan marca els seus límits, crida l'atenció d'un: l'església de Santa Maria d'Alcover. El fet ha motivat la sospita si ens trobem amb un document fals. Però també ha suscitat altres explicacions: una comunitat mossàrab o una zona eremítica, com suggereix Ezequiel Gort.⁴²⁹⁰ Recordem que el topònim Alcover és andalusí i es vincula a *al-kubair*,⁴²⁹¹ enterrament, i que en aquesta zona hi ha els coneguts mausoleus romans del Burguet i el Cogoll,⁴²⁹² els quals poden haver donat peu al nom de lloc, tot i que seria més plausible pensar en algun altre espai o edifici sepulcral, vinculable potser a un centre religiós i funerari cristià. Pensem en el fragment de capitell visigòtic que procedeix del Cogoll (Alcover) que es pot associar a un espai religiós... o civil.⁴²⁹³ Però com sempre ens movem en la pura conjectura (**Fig. 12.79**).

I precisament al museu d'Alcover es conserva un capitell de pedra calcària procedent de Casa Cesari, a l'igual que una mènsula zoomorfa datada al segle XII. La peça de la que ara parlem fa 32 x 41 x 31'5 cm. Va ingressar al museu als anys 60 del segle XX. És força senzilla, amb quatre fulles marcades per una incisió que s'ha volgut relacionar amb l'esquematisme cistercenc,⁴²⁹⁴ però per exemple apareix també en cimacis visigots reciclats a la mesquita de Còrdova decorats amb geometries molt senzilles. Cal deixar doncs una porta oberta⁴²⁹⁵ (**Fig. 12.80**).

Quan el 1158 Ramon Berenguer IV dona Alforja a Ramon de Gavalgan s'especifica clarament el topònim: "*ipsum locum Sanctae Mariae de Alfurgia*." És l'església que ja es cita a la butlla d'Anastasi IV. Tot fa pensar que en aquest lloc ja hi ha una comunitat cristiana abans de la conquesta de Siurana.⁴²⁹⁶

Entre Vilallonga i la Selva del Camp tenim el santuari de Santa Maria de Paretsdelgades, construït sobre una interessant vil·la romana de la qual procedeixen algunes peces visigòtiques com un capitell⁴²⁹⁷ (**Fig. 12.81**). La continuïtat d'ocupació humana és més que plausible, així com la funció religiosa. Però com sempre ens cal la verificació arqueològica.

El selvatà Eufemià Fort i Cogul, que com hem vist en altres punts d'aquest capítol es va dedicar a estudiar l'eremitisme a les terres tarragonines, fa glossa de la tradició

4290 CORTIELLA, F. 1987; GORT, E. 1997. p. 54-55; VIRGILI, A. 1991, p. 47-49.

4291 ARRAYÁS, I. 2002, p. 392; CORTIELLA, F. 1987; GORT, E. 1997. p. 54-55.

4292 CIURANA, J. 2007; CIURANA, J. 2011, p. 531-537; PUIG I CADAFALCH, J. 1921-26; PUIG I CADAFALCH, J. 1934, fig. 148; ROIG PÉREZ, J. F. 2005, p. 101-104; SANMARTÍ, J. 1984.

4293 MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A; TEIXELL, I. 2011b; DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2011b, p. 122-123, núm. 25.

4294 CRISPÍ, M.; COMPANYS, I. 1995.

4295 PAVÓN, B. 2010a; PAVÓN, B. 2010b.

4296 BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, p. 363; cfr. capítol 9. FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 110, p. 162-164.

4297 DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2011b, p. 121, núm. 15; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A; TEIXELL, I. 2011b; MORERA LLAURADÓ, E. 1899: p. 831; SALES, J. 2012, p. 305-306.

anacoreta de les terres de Samuntà. Es tracta d'una antiga batllia de les Muntanyes de Prades, amb la vall de Rascaç (del riu Glorieta),⁴²⁹⁸ i que ocupava més o menys part dels actuals termes d'Alcover, l'Albiol i la Selva del Camp fins més o menys l'estret de la Riba. A més, forma part dels territoris que s'inclouen a la carta de població de Siurana, de 1153.⁴²⁹⁹

En aquestes terres tenim una sèrie de topònims associables a la presència andalusina, i vinculats geogràficament a cursos d'aigua com es veu en el cas de Benijau -ara Guiri-Jau- prop del barranc de la Font Major. I encara més es veu a la vall del riu Glorieta, amb el lloc i torre de Montravà; riu avall, a tocar al terme del Milà hi ha Els Quints, i aigües amunt el Niu de l'Àguila.⁴³⁰⁰ I és en aquesta vall on tenim per exemple el popular santuari de la Mare de Déu del Remei (**Fig. 12.82**).

Eufemià Fort ens explica que a La Selva hi ha presència eremítica molt antiga al Puig i al Puig d'En Cama, a les vessants de la Mussara i l'Albiol i les valls del Glorieta fins les carenes de Samuntà.⁴³⁰¹ Precisament segueix Morera Llauradó quan explica que la fundació dels grans monestirs de Poblet, Santes Creus, Vallbona, Escaladei i Bonrepòs *"alejó de las sierras de Montagud, Prades y Ciurana á los inclinados a la vida contemplativa, que se refugiaron en los siguientes XIII y XIV en las montañas de la Selva y Alforja, y con el nombre de donados y donadas ocuparon las ermitas erigidas en dichos puntos, dedicándose á fomentar el culto de sus imágenes, vistiendo cierto hábito religioso, pero sin profesar regla alguna monástica, mas que los estatutos impuestos por los párrocos, á cuya jurisdicción estaban adscritos los santuarios referidos."*⁴³⁰²

El Puig d'en Cama és documentat el 1298, dedicat a l'advocació mariana i prop Sant Pere del Puig.⁴³⁰³ Una altra ermita és la de les Virtuts, a la vall de Rascaç i prop de la Roca de les Virtuts, documentada en època baix medieval, però.⁴³⁰⁴ Poca cosa queda de l'ermita segons Fort: *"En donde hubo el santuario, actualmente solo existen ruinas más o menos informes. Los restos de paredes que todavía subsisten miran al abismo del valle del Glorieta y dominan la panoràmica hasta Mont-ral y son el testimonio todavía evocador de una ubicación eremítica de gran importancia, quizá muy anterior a su época documentada, y afortunadamente avalada por el testimonio de documentos conservados."*⁴³⁰⁵ Més endavant explica que al Puig d'en Cama havia una ermita dedicada a Santa Maria amb una marededéu romànica cremada pels fets revolucionaris de 1936. El proper de Sant Pere *"es de origen documentado muy antiguo; probablemente edificado sobre los restos de algún asceterio de antes de la reconquista. Espléndido mirador sobre todo el Camp de Tarragona..."*⁴³⁰⁶

4298 Caldria pensar que el topònim Rascaç és andalusí. Cfr. capítol 11.

4299 GORT, E. 1994b, p. 56.

4300 Sobre aquests topònims cfr. capítol 9.

4301 FORT I COGUL, E. 1970, p. 100-101.

4302 MORERA LLAURADÓ, E. 1899, 2 p. 830

4303 FORT I COGUL, E. 1970, p. 101; GORT, E. 1995e; MORERA LLAURADÓ, E. 1899: p. 830-831.

4304 CAPDEVILA FELIP, S. 1927, p. 10; FORT I COGUL, E. 1970, p. 102.

4305 FORT I COGUL, E. 1970, p. 103-104.

4306 FORT I COGUL, E. 1970, p. 105.

El següent lloc de culte eremític és l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia, entre la serra de Lloera i el Pic de Marc, al mas de Gràcia, Alcover i abans també Samontà. És una capella del segle XVII però parla de les restes d'una construcció on havia una finestra gòtica i *"la piedra o linde superior de un portal orientado hacia levante, con unas cruces esculpidas de aparente traza romànica."*⁴³⁰⁷ La tradició parla d'uns frares que cobraven en espècie els drets dominicals...

I com no, el santuari de la Mare de Déu del Remei, al bell mig de la vall del Glorieta. El conjunt actual és d'estil barroc, però *"a unos doscientos metros del actual santuario, hacia el monte, hay unas concavidades u oquedades, aunque poco profundas donde la tradición dice que fue encontrada la imagen mariana que actualmente es la titular del santuario. Estas covachas, actualmente muy mal conservadas, fueron probablemente la habitación de los anacoretas cuya práctica ascética fue evolucionando hacia un lugar de devoción dedicado al patriarca del desierto, San Antonio."*⁴³⁰⁸

Altres llocs de possible tradició eremítica antiga als límits del districte de Xibrana són per Fort i Cogul, l'església de Sant Pau de la Selva, documentada al segle XIII que *"fue edificada sobre ruinas de un lugar de devoción o asceterio muy anterior,"* l'ermita de Santa Anna a Castellvell del Camp *"posiblemente con antecedentes muy antiguos de culto cristiano, e incluso pagano,"* Sant Blai, Sant Bartomeu a l'Aleixar, Sant Bertomeu, Escornalbou⁴³⁰⁹ i a tenir en compte el ja citat el santuari de Puigcerver, a Alforja, de clara vinculació mariana i referent del territori de la vall de Riudecols.⁴³¹⁰ La talla romànica va ser destruïda el 1936.⁴³¹¹

A estudiar la possible ascendència anacoreta, serien l'ermita de la Mare de Déu de Barrulles, a Capafonts,⁴³¹² amb origen del lloc al segle XII tot i que es documenta diplomàticament el 1225; i ja a la Conca Sant Domènec de Rojals, malmesa el 1936, a la vall del Brugent, al costat del pont de la carretera de La Riba a Farena.⁴³¹³ Afegim l'ermita de Santa Magdalena del Bosc de Valls. la qual es documenta per primera vegada gràcies a una donació testamentària de Ferrer de Vacarisses el 1258 i havia fet d'hospital d'infecciosos.⁴³¹⁴ Però el cert és que evidències arqueològiques ara per ara, no en tenim a excepció d'una estela funerària discoïdal datable entre els segles XIII i XIV⁴³¹⁵ (Fig. 12.83).

⁴³⁰⁷ FORT I COGUL, E. 1970, p. 104.

⁴³⁰⁸ FORT I COGUL, E. 1970, p. 104-105.

⁴³⁰⁹ FORT I COGUL, E. 1970, p. 130-131. L'argument és però molt feble: *"La donación que el rey Alfonso I hizo del lugar -al parecer en 1165- nos lo describe como un bosque denso y selvático apto para la rapacidad y el pillaje 86; esta densidad vegetativa y frondosidad selvática de una montaña en donde no faltan las cuevas naturales, nos conduce hacia la verosimilitud del anacoretismo practicado allí antes de la reconquista."*

⁴³¹⁰ FORT I COGUL, E. 1970, p. 104-105; MORERA LLAURADÓ, E. 1899, p. 831.

⁴³¹¹ GORT, E. 1995b.

⁴³¹² GORT, E. 1995c.

⁴³¹³ FORT I COGUL, E. 1970, p. 132.

⁴³¹⁴ FORT I COGUL, E. 1970, p. 133; PAPELL, J. 1995.

⁴³¹⁵ Peça en estudi per C. Benet Arqué i J. Menchon.

Al camí que va al Mas de Llaneta (Alcover) es van fer treballs arqueològics on es van trobar una sèrie de tombes de lloses i prop seu una construcció de planta quadrada que s'ha pres com habitatge, però que podria tenir una funció religiosa.⁴³¹⁶ Pensem també en la possibilitat que el conjunt de la Roca del Grínojol de Prades es pugui vincular a un asceteri, encara que les excavacions de la necròpolis ens parlen de la presència femenina. És aviat encara per dir gaire res.⁴³¹⁷

Per acabar, cal parlar del conjunt de la Mare de Déu de la Roca de Mont-roig. Dalt d'un torm de pedra vermella, en una posició visual semblant a la que té Escornalbou, s'erigeix aquest conjunt format per l'ermita de la Mare de Déu i dalt de tot la de Sant Ramon. L'ermita ja es documenta al segle XIII⁴³¹⁸ (**Fig. 12.84**).

La geologia com succeeix en altres casos, ha generat una sèrie d'espais buits en forma de balma aptes per a l'eremitisme. De fet, s'observen reguerons, forats de pal, fins i tot una mena de límit o defensa. R. Vilardell i V. Romero, que fa uns quants anys van publicar un article sobre troballes arqueològiques (sílex, ceràmica), van estudiar una sèrie de peces al costat del camí, i que daten al bronze final i època ibèrica, a més d'un fragment de *terra sigillata hispanica*. Val a dir que també interpreten una inscripció funerària d'època moderna com part d'una peça romana dedicada a Isis, però la seva revisió ha demostrat que no és així.⁴³¹⁹

*A més, signifiquen que "Según antiguos manuscritos recopilados por el conservador de estas ermitas, explican que al edificar las correspondientes capillas se observaron en la parte más alta del peñasco antiguas ruinas formando una muralla o fortificación que en parte se aprovecharon para las nuevas construcciones. Es curioso también la forma en que fue encontrada la imagen de la Virgen; ésta estaba escondida entre arbustos en uno de los covachas o balmas y, según explican, presentaba una 'rara indumentaria' que por desgracia ha desaparecido, y nos queda solamente la talla actual del siglo XVI. Se da referencia también al antiguo camino excavado en la roca, diciendo que existía desde tiempos remotos muy anteriores a las nuevas construcciones; hemos de tener en cuenta que estos comentarios, recopilados por el conservador, algunos datan de 1242."*⁴³²⁰

Les imatges proporcionades per Vilardell i Romero no aporten informació especial, però cal recordar com s'explica en el capítol 11, la semblança gairebé irreverent entre ceràmiques protohistòriques i de l'antiguitat tardana i època alt medieval (**Fig. 12.85**).

Si ens atensem al santuari observarem que al peu del seu mur de tancament hi ha una sèrie de retalls a la roca, bàsicament reguerons per la conducció d'aigua i forats de pal, que també es deixen veure al camí costerut que va de l'ermita de la Mare de Déu de la Roca dalt del cim, on hi ha la de Sant Ramon Nonat. També es veuen punts d'extracció de pedra així com grans alvèols semblantment naturals en la matriu de la penya. Difícil es establir datació de tot plegat, de manera que la seva adscripció cronològica i cultural ara per ara no és possible (**Fig. 12.86**).

⁴³¹⁶ VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1996.

⁴³¹⁷ Cfr. capítol 6, fitxa 114.

⁴³¹⁸ GORT, E. 1995n.

⁴³¹⁹ CIL II 2 suppl. 14, núm. 56*; VILARDELL, R.; V. ROMERO, V. 1977-1978.

⁴³²⁰ VILARDELL, R.; V. ROMERO, V. 1977-1978, p. 79.

12.7 ECOS DE TRADICIÓ ANTIGA: SANTES CREUS

L'interès monàstic per les terres de frontera es documenta ben aviat, com el cas ja comentat de Centcelles al segle IX (o X) amb el monestir de Ripoll i poc abans Santa Cecília de Montserrat,⁴³²¹ o la de Sant Pere d'Ambigats a la Conca.⁴³²² Cal afegir el paper del monestir de Sant Cugat del Vallès⁴³²³ especialment notori a partir del segle X; i després el dels cistercencs de Valldaura,⁴³²⁴ Sant Vicenç o Pedrabona del Garraf o els cartoixans a Escaladei,⁴³²⁵ i per suposat el Císter.

Si bé es certa la voluntat monacal de la vida en el desert com espai d'espiritualitat i evangelització, no es pot amagar que les fundacions de monestirs són en zones amb productivitat agrícola, ramadera i fins i tot minera que d'una manera o altra cal organitzar i potenciar. La seva ubicació a Santes Creus i Poblet és pregona, i com a Escaladei, la vinculació amb un precedent eremític també és clara.⁴³²⁶

Al curs mig del Gaià, ja hem parlat en el capítol 8 de dos topònims prou insinuants: Sant Pere de Gaià i Santes Creus. El fet és que es troben a banda a i banda del riu, el primer a la riba dreta i el segon a l'esquerra. Refresquem memòria.

L'any 980 el comte Borrell II feia donació del castell de Cabra a Ervigi. En marcar el límit castral diu que va pel riu fins les Ribes Roges (*Rippas Rubeas*) que són sota l'església de Sant Pere del Gaià.⁴³²⁷ Recordem que el temple és per Bonnassie un dels exemples de l'existència de cert poblament a la frontera.⁴³²⁸ Torna a aparèixer en un diploma de 1009 quan un altre comte, ara Ramon Borrell i la seva muller Ermessenda venen l'alou de *Castro Serras* (Casserres) a Guillem. Aquí es cita el camí de Sant Pere de Gaià a Cabra com un dels afrontaments.⁴³²⁹ Finalment s'enumera en les col·lacions de la diòcesi que apunta la butlla d'Anastasi IV el 1154.⁴³³⁰

Eufemià Fort en el seu intuïtiu estudi sobre l'eremitisme de la diòcesi tarraconense és del parer que Sant Pere de Gaià, com Santes Creus són dos exemples d'eremitisme anterior a la conquesta feudal. Aporta com a dada interessant que l'asceteri seria promogut per Guitart de Murallell "*dueño del citado lugar*."⁴³³¹ El fet és versemblant doncs el 977 l'arquebisbe Vives de Barcelona li donava els castells de l'Albà i Celma,

4321 BENET CLARÀ, A. 1981.

4322 BENET CLARÀ, A. 1981; CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b.

4323 RIUS, J. 1946-1947, *passim*.

4324 PAPELL, J. 2005, vol. I, 2005, *passim*.

4325 PLADEVALL FONT, A. 1974, p. 59. El 1263 la cartoixa d'Escaladei compra el poble de Porrera al monestir de Sant Vicenç de Serrabona per la quantitat de 1300 morabatins. Vid. GORT, E. 1994a, p. 83, 95-98, 101-108. Quant a la donació, vid. GORT, E. 1995g, p. 372.

4326 GORT, E. 1994a; LLADONOSA, J. 1962, p. 325-385.

4327 BONNASSIE, P. 1979-1981, vol. I, p. 110; MORERA LLAURADÓ, E. 1897: apèndix cap. xi, doc. 2, II.

4328 BONNASSIE, P. 1979-1981, vol. I, p. 110.

4329 BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006a, doc. 131.

ESPAÑOL, F. 1991, p. 27: "...*vadit per ipso flumine usque ad Rippas Rubeas que sunt subtus ecclesia beati Petri de Gayano...*"

4330 BELLÈS, J. 1995b.

4331 MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 329

termes on està Sant Pere de Gaià. Com també és factible que el lloc de culte ja hi fos d'abans.

A partir del 1170 els eremites de Sant Pere de Gaià van ingressar a Santes Creus, a quatre hores de camí, i els seus bens passaren a formar part del seu patrimoni.⁴³³² Fort recull la cita documental: "*De incorporatione monachorum sancti Petri de Gayano: ... a monachis sancti Petri de Gayano, qui monachi de licencia domini Pape incorporaverunt cum suis bonis mobilibus et immobilibus ipsi monasterio Sacrarum Crucum.*"⁴³³³ Amb posterioritat, el monestir va anar fent-se amb les terres al voltant de l'ermita.⁴³³⁴ El 1253 l'església es torna a citar amb la de Santes Creus com un dels temples de l'arquebisbat de Tarragona segons descriu la butlla d'Innocenci IV: "*ecclesias Sancti Petri et Santis Crucibus de Gayano*"⁴³³⁵ (Fig. 12.87).

El lloc de Santes Creus ja es cita en la donació que el bisbe Vives de Barcelona fa a Guitart l'any 977: "*dominicationem que vocant Sanctas Cruces.*" El document demostra que el lloc estava organitzat i en producció: "*cum omnibus suis terminis et pertinentiis totis, cum molendinos cum regos et caputregos et cum omnibus que ad usum hominum pertinent.*"⁴³³⁶ El discurs del document parla d'un territori organitzat i en explotació agrícola, imatge també llunyana del mite de l'eremitisme de frontera, com també succeeix amb Sant Pere de Gaià.⁴³³⁷

A l'est del monestir hi ha l'ermita de Sant Sebastià del Bosc, al costat de la carretera que va a Les Pobles, i així com una cova. La llegenda diu que allí dins vivia un anacoreta de nom Sebastià, el qual va ajudar als monjos a construir el monestir de Santes Creus.⁴³³⁸ Per Fort l'existència de Santes Creus "*otorga todas las garantías de un culto eremítico anterior allí a la reconquista,*" així sense més.⁴³³⁹ Però la veritat és que l'església de Santes Creus es cita el 1154 a la butlla d'Anastasi IV, anys abans de l'arribada dels cistercencs⁴³⁴⁰ (Fig. 12.88).

⁴³³² FUENTES, M. M. 1995b.

⁴³³³ FORT I COGUL, E. 1970, p. 98, referit a AHN còdex 459 *Compendium* de fra Bernat Mallol, f. 7 v

⁴³³⁴ PAPELL, J. 2005 doc. 205, any 1178 L'abat Pere compra a Bertran de Vilafranca i la seva esposa Laura la tinença que tenen a Sant Pere de Gaià (p. 305-306); doc. 2015 any 1179 Ponç de Timor permuta l'honor de Sant Pere de Gaià amb el monestir de Santes Creus, a canvi d'una parellada a les Piles.

⁴³³⁵ MORERA LLAURADÓ, E. 1899, 2 app. 23, p. XVI-XV.

⁴³³⁶ MORERA LLAURADÓ, E. 1897 apèndix cap. XI, doc. 1, l. Per alguns autors és un document suspecte. La donació del lloc i els camps de Santes Creus als monjos de Valldaura és de 1160. Cfr. CABESTANY, J. F. 1995d; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 8, p. 13-14; PAPELL, J. 2005 doc. 2, p. 60-61 i doc. 88 i 89, p. 165-166, 167-168.

⁴³³⁷ MORERA LLAURADÓ, E. 1897, cap. XI, doc. 1, l. Per alguns autors és un document suspecte. La donació del lloc i els camps de Santes Creus als monjos de Valldaura és de 1160. Cfr. CABESTANY, J. F. 1995d; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 8, p. 13-14; PAPELL, J. 2005, doc. 2, p. 60-61 i doc. 88 i 89, p. 165-166, 167-168.

⁴³³⁸ FORT I COGUL, E. 1970, p. 96-98; FORT I COGUL, E. 2018, p. 111-114. Tingui's en compte que és la reedició del llibre de 1973. RIBES, D. 2005, p. 47 es torna a recollir la llegenda. L'ermita va ser malmesa i la cova va servir de refugi de preveres durant la Guerra Civil.

⁴³³⁹ FORT I COGUL, E. 1970, p. 96, i ja pot tenir raó, però el tema és que no té arguments sòlids per ser tan categòric.

⁴³⁴⁰ BELLÉS, J. 1995b.

Temps després, el 1160, Guerau de Jorba i Guillem de Montagut atorguen a l'abat de Valldaura l'honor de Santes Creus.⁴³⁴¹ El mateix any Ramon Berenguer IV els hi dona quatre parellades de terra.⁴³⁴² Sis anys després el rei Alfons I donava a l'abat Pere de Valldaura la fusta de les muntanyes de Siurana des del coll de Balaguer fins el de Cabra per les obres del monestir: "*dono, concedo tibi Petro, abbati Vallis Lauree, et fratribus tuis monachis, tam presentibus quam futuris, ut habeatis et accipiatis omni tempore in montibus Siurane et per omnia ipsa loca a collo, videlicet, de Balacher usque ad collum de Cabra, ligna et fustam quantamcumque necessariam habebitis semper ad ipsam domum vestram de Sanctis Crucibus ad omnia edificia ipsius domus vestra construenda atque domos.*"⁴³⁴³

És interessant el fet que el monestir es localitza a la riba del riu Gaià, una zona agrícola prou fèrtil com demostren els documents i l'actual paisatge històric. I el fet és que aquí es comptabilitzen per exemple més de trenta vil·les i establiments romans des d'època tardo-republicana fins l'antiguitat tardana⁴³⁴⁴ (Fig. 12.89).

Per referendar la seva proposta d'un origen tardoromà de la vida religiosa a Santes Creus, Fort i Cogul es basa en el peu d'altar d'època visigoda estudiat per Pere de Palol i en un finestral que també pren del mateix estil "*de medidas reducidas, actualmente se guarda en el almacén de la planta baja del palacio real de Santes Creus, en espera de una mejor adecuación.*"⁴³⁴⁵ Val a dir que al museu del monestir es conserva un fragment d'arquet de finestra biforada cisellat en pedra sorrenca, però que es data a finals del segle XII.⁴³⁴⁶

Palol explica, en base a la informació que li va proporcionar J. Sánchez Real, que fins 1933 va estar a l'església de Santa Llúcia, on feia de beneiter.⁴³⁴⁷ És una peça de marbre vetejat de 68 cm. d'alt, de la qual es conserva el fust i la base. Sencera podria arribar a medir 1'40 m. Els costats fan 23 x 26 cm. la base 43 cm. Baix és circular i la columna és quadrada amb les quatre cares decorades amb elements vegetals, arbre o palmera, esquematització de l'Arbre de la Vida. En una cara, que seria la frontal, una creu de braços eixamplats dels quals pengen les lletres A i Ω. És suggerent la proposta cronològica que fa Palol, doncs el compara amb el peu d'altar de Quintanilla de las

4341 PAPELL, J. 2005 doc. 84, p. 160-161.

4342 PAPELL, J. 2005 doc. 87, p. 164-165.

4343 PAPELL, J. 2005 doc. 117, p. 201.

4344 GÜELL AGRAMUNT, M.; MENCHON, J.; MIQUEL VIVES, M. 1990.

4345 FORT I COGUL, E. 1970, p. 96.

4346 COMPANYYS, I.; MONTARDIT, N.; VIRGILI, J. 1994, p. 45 núm. 37. CRISPÍ, M.; COMPANYYS, I.; VIRGILI, J.; MONTARDIT, N. 1995. La peça visigoda és la núm. 24 del catàleg de Companys, Montardit i Virgili (p. 39).

4347 En aquest monestir també hi ha dues interessants peces de pòrfir. La primera és una columna aprofitada al palau reial, i la segona és la famosa banyera de la tomba de Pere el Gran. Tot i que hi ha una llarga i interessant discussió sobre el seu origen, de fet Schlunk proposava que el vas funerari venia de Centcelles, l'estudi de la documentació diplomàtica deixa clar que ve de Sicília, i de retruc també cal pensar que d'aquí procedeix el fust. Cfr. DUPRÉ, X. 1997; FRANCO MATA, A. 1988; ESPAÑOL, F. 2011; SCHLUNK, H. 1959; VIVES I MIRET, J.; GIBERT, G. 1964, p. 362.

Villas que "a juzgar por la propia fecha de la iglesia, de los últimos tiempos del reino de los visigodos en la Península, primer cuarto del siglo VIII."⁴³⁴⁸

Doncs bé en referir-se a la peça de Santes Creus fa el següent discurs: "No tenemos ningún dato científico, ni histórico, que nos permita fechar la pieza. No hay nada en el arte prerrománico, ni románico de Cataluña, que sea semejante. Por tanto, el único dato que debemos valorar en el momento de buscarle una cronología es la identidad de disposición en relación a Quintanilla de las Viñas. Queda plantearnos la prioridad o posterioridad de ambas piezas. Nosotros estamos inclinados en pensar que es posterior a Quintanilla y, por tanto, no lejos de los tiempos musulmanes, quizá fundamentalmente por tratarse de una pieza hallada en la periferia del reino visigodo; pero reconocemos que éste no es argumento alguno, y que podemos algún día conocer el origen de la disposición tipo Quintanilla y comprobar una filiación o, tal vez, un origen de tema común para ambos ejemplares."⁴³⁴⁹ De nou s'obre el debat de la continuïtat estilística i també de poblament més enllà de la conquesta islàmica (**Fig. 12.90**).

També de Santa Llúcia procedeix una pica baptismal. És de marbre, material que se'ns fa estrany fora de Tàrraco, i més amb aquestes dimensions: 35 cm. d'alt per 70 cm. de diàmetre màxim. La seva forma és hemiesfèrica i es data al segle XIII.⁴³⁵⁰ La decoració consisteix en un entrellaç vegetal format per una tija del qual surten fulles de cinc i set lòbuls o pàmpols estilitzats i cercells a més de palmetes amb quatre volutes; una vora superior mostra motius semicirculars que recorden unes anses. El seu estil evoca més el món visigòtic que no pas el romànic, de manera que Companys, Virgili i Montardit pensen en l'existència "d'una primitiva construcció religiosa a les proximitats del monestir cistercenc" que faria d'inspiració.⁴³⁵¹ De fet a Santes Creus, com també en altres grans conjunts cas de Poblet o la Catedral de Tarragona, es veuen solucions formals que evocuen clarament la decoració escultòrica visigòtica. Es pot interpretar com un *revival* propi de l'època entre altres per la influència del món de la Provença, com també per voler-se lligar amb el passat tot recuperat amb la restauració de la seu metropolitana, com s'observa a Tarragona. La concomitància dels models usats al segles XII-XIII amb els dels VI-VII és més que una casualitat, un préstec decoratiu⁴³⁵² (**Fig. 12.91**).

Sant Pere de Gaià i Santes Creus són en dos punts fèrtils, regats pel riu i en explotació agrícola ben consolidada al segle X, cosa que fa pensar en una llarga tradició. Cal tenir present que ens trobem en una zona amb força establiments d'època romana, tal i com han demostrat els estudis territorials.⁴³⁵³

4348 PALOL, P. de 1957, p. 20.

4349 PALOL, P. de 1957, p. 20.

4350 MATA DE LA CRUZ, S. 2014, p. 22-23

4351 COMPANYS, I.; VIRGILI, J.; MONTARDIT, N. 1995a; MATA DE LA CRUZ, S. 2014, p. 22-23.

4352 COMPANYS, I.; VIRGILI, M. J.; MONTARDIT, N. 1995b; MENCHON, J. 2020a 291.

4353 Arrayás compta amb aquest total de jaciments entre època Ibèrica plena i alt imperial: Aiguamúrcia: 9; Bràfim: 2; Montferri: 4; Pont d'Armentera: zero; Vilabella: 2; Vila-rodona: 21. Cfr. ARRAYÁS, I. 2002 p. 262-264 i 713-750. La carta arqueològica per posar un referent dona els següents llocs; A Aiguamúrcia la Font Cervellona (IPAC núm. 1026, 1089) i Les Palomoses II (IPAC núm. 751) al límit amb Vila-rodona; a Vilabella, Les Cabesses (IPAC núm. 1024) i la Vila Abella (IPAC núm. 1023); a Montferri, a tocar Vila-rodona, Vilardida (IPAC núm. 869) i sense partió

12.8 POBLET PRECISTERCENC, POSSIBILITATS I LÍMITS

Passem ara al monestir de Poblet, a la Conca de Barberà.⁴³⁵⁴ S'implanta en un lloc molt determinat de la comarca, tal com diu el document de donació als monjos de Fontfreda en un llunyà 1150.⁴³⁵⁵

És als peus de les muntanyes de Prades, als ara coneguts com Boscos de Poblet. Aquí tenim una àmplia regió muntanyenca amb importants recursos naturals, derivats de l'explotació del bosc, pastures per a ramaderia transhumant i una mineria de tradició romana, dedicada a l'extracció de ferro i plata. Per descomptat que és un lloc fèrtil i ric en aqüífers que permeten l'agricultura de llarga tradició com apunta la presència d'assentaments romans, eremitoris i una arrelada comunitat pagesa en aquestes terres que en defensar els seus drets ancestrals genera un conflicte de propietats prou important com el del Codoç, a pocs quilòmetres de l'Esplugu i Poblet.⁴³⁵⁶ I no tan lluny el conjunt encara per explorar amb profunditat de Castellfollit, del qual se n'ha parlat en el capítol corresponent.

L'elecció de l'*Hortus populeti* per la implantació cenobítica ja indica una intencionalitat agrícola, el regadiu, fàcilment relacionable amb l'explotació i la gestió de l'aigua en època romana que ens explica la inscripció de Riudabella ⁴³⁵⁷ (**Fig. 12.92**). L'hort de Poblet és la partida de les Ermites que es cita a la carta de donació de Vimbodí de 1151.⁴³⁵⁸ Es genera doncs un paral·lelisme clar amb Santes Creus, doncs tots dos monestirs neixen en llocs de culte cristià i amb vida eremítica i són terres fèrtils.⁴³⁵⁹ I com no, la realitat documental va acompanyada de la llegenda d'un primer eremita de nom Poblet, que serà l'*incipit* de la comunitat cistercenca. Així ho recull el monjo Josep Finestres:

"Para que se sepa el motivo que tuvo el Conde de Barelona para fundar este Monasterio de Poblet, á mas de la aficion á San Bernardo, y á la Religion Cisterciense, que diximos Dissert V. def. desde el num. I y Dissert. VI num 7 entro desde luego en la Historia de las tradiciones, que como advertimos en la Dissertacion IV num. 10 no devian passarle en silencio. En el pueblo de Ulles en la Conca de Barberà, territorio del Arzobispado de Tarragona, distante de éste Monasterio cosa de dos leguas, nació un Santo Varon llamado Poblet, de cuyos Padres, y de la calidad de su linage no se halla noticia alguna: pero de su Apellido duran aun oy en dia diversas Familias, assi en dicho Lugar de Ullés, como en la Vulla de Valles, y aun en este Monasterio huvo en diferentes

amb altres municipis el Mas Ravell (IPAC núm. 973); a Vila-rodona, Mas Barberet (IPAC núm. 1028); Carretera de Can Ferré de la Cogullada (IPAC núm. 1048); Columbari i vil·la (IPAC núm. 1061 i 1091) i Els Plans de la Serra (IPAC núm. 1062). Vid. també GÜELL AGRAMUNT, M.; MENCHON, J.; MIQUEL VIVES, M. 1990 i MARTÍNEZ LARRIBA, M. 1980.

⁴³⁵⁴ Seguim aquí la nostra aportació al pla director del monestir: MENCHON, J. 2010c

⁴³⁵⁵ ALTISENT, A. 1993 doc. 123 p. 115-116; BATET, C. 2006.

⁴³⁵⁶ ALTISENT, A. 1966a; BATET, C. 2006.

⁴³⁵⁷ IRAT 2010 núm. 53 / CIL II² suppl. 14 núm. 2299; MAYER, M.; POBLET, M. 1992; MENCHON, J. 2012b; OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013.

⁴³⁵⁸ ALTISENT, A. 1993 doc. 143 i 436; FORT I COGUL, E. 1970.

⁴³⁵⁹ Vid. MENCHON, J. 2009b.

siglos Monges de aquel Apellido, y entre otros consta por escrituras autenticas aver florecido en el siglo XV, Don Berenguer Poblet, que fué Sindico del Monasterio por los años 1403 y Abad del Monasterio de Santa Maria de Rueda los años de 1433 y en el siglo XVI. Don Bartholomé Poblet por los de 1504. Sin duda devio á sus Padres una educacion muy Christiana; con cuya disposicion, dando oídos en edad mas credida a las vizes de la Divina Gracia, que le llamavan al desierto, determinó renunciar al Mundo, y libre de los impedimentos, y estorvos del siglo, empezar una vida penitente, y austera. Ofrecióle para esto oportunidad, y sitio un lugar solitario en medio de una intrincada maleza en un término, y partida que los Moros llamava Lardeta, (oy llamamos Granja mitjana, tal vez porque media entre el Monasterio, y otra Granja llamada Riudeabella) distante cosa de un cuarto de hora del marage, donde oy está el Monasterio; y aviendo alli fabricado una pobre Hermita, se ocupava solamente en devotos ejercicios, atesorando virtudes con ayunos, y penitencias. Llegó en breve á tanta perfeccion, y á tan prodigiosa virtud este Siervo de Dios, y penitente Anacoreta, que de ella tuvo conocimiento hasta la ceguerad de los Bárbaros, y la confesió el mismo Alcalifa Rey, ó Regulo de Ciurana en una Donacion que le hizo, y vá inserta mas abaxo num. 3.

2. Eran aun entonces dominantes en aquella comarca los Moros, y vivia su Rey, ó Caudillo llamado Almira Almominiz en la Villa de Ciurana, que por su alto, y enriscado Castillo servia juntamente de atalaya, y cabeza de su corto y vacilante dominio. Cazando pues un dia por aquella partida de Lardeta, ó haziendo correrias contra los Christianos vezinos), que es mas conforme al contexto de la misma donacion; como despues veremos) encontró al dicho Hermitaño Poblet, al cual mandó prender, y llevar maniatado al referido Castillo de Ciurana. Pero por mas que alli li encarcelaron en un estrecho, y obscuro calabozo con gran cuydado, como Dios misericordioso no queria que aquell su Siervo padeciese entre aquella Morisma, fué milagrosamente restituido á su Hermita. Luego que los moros advierieron la ausencia del Hermitaño, fueron buscandolo con toda diligencia; y aviendolo encontrado en la dicha Hermita; Bolvieron á llevarlo maniatado hasta tres veces, y aviendose otras tantas desaparecido de entre ellos fué siempre hallado en su heremitico retiro. Toda esta prodigiosa Historia, á mas de refirla, ó mencionarla el Privilegio, por Instrumento de donacion, que luego isertaremos, y leerse en un Poema latino de cierto Escritor anonymo, (I) se mira representada en unas pinturas antiguas, que sirven de adorno á las paredes de un Magestuoso atrio á la segunda puerta del Monasterio, fabricada desde el año 1458 hasta 1498 siendo abades de Poblet Don Miguel Delgado, y Don Juan Payo Coello, segun lo indican sus Armas. Lo cual con la antigüedad de cerca de tres siglos, parece que confirma razonablemente aquella tradicion.

3. Visto por el Rey Arabe aquel estupendo prodigio, conoció, aunque infiel, que alguna oculta, y superior providencia cuydava de la Persona de aquel Hermitaño, y que la santidad de éste movió al gran Dios librarlo tres veces de la prision, y cautiverio. A la luz de ésta consideracion dexó ya de perseguirle, y mudando los rigores en agasajos, no solo le dió libertad, sio quele concedió todo aquell territorio, ó distrito de Lardera con Dominacion autentica, que aunque el Instrumento (que se conserva en nuestro Archivo cva. I ligarza de num. I) está en Idioma Arabigo, se dexa comprender su contenido por una traduccion en lengua Castellana, que traen casi todos los Manuscritos, y dizen hallarze en el Archivo al lado del Instrumento. Y aunque aora en busca de aquella traduccion he registrado con diligencia el lugar citado de nuestro Archivo, y no he topado sino cna traduccion en lengua vulgarCatalana: per el P. D. Martin de Marquina

Momge, y Archivero que fué de éste Monasterio, en un Tomo de Folio enterio en que de orden del Abad D. Pedro Boques por los años de 1552 notó las Escrituras del Archivo, testifica averla él mismo copiado de él. La qual aviendo yo mismo comprobado con aquella traduccion Catalana en el mismo Archivo, halle que concuerda totalmente con ella. Y sacada de el referido tomo el P. Marquina, y copiada fielmente palabra por palabra, es del tenor siguiente.

"DONACION DEL REY MORO DE CIURANA AL HERMITAÑO POBLET

*En el nombre de Dios piadoso apiadador, y la salvacion de Dios sea sobre Mahoma su Profeta honrado, sobre él, y los suyos, y loores a Dios el uno. Esta es la Donacion del honrado Rey Almira Almominiz. Esfuerzeos Dios, y Ayudeos con su ayuda a vos el Hermitaó Poblet, aquel que habita en la partida de Lardeta. Esfuerzeos Dios, y ayudeos, y os faga cercano á su misericordia la grande. En lo qual vos fuistes preso den la Villa de los Moros en el tiempo de la Guerra, y por vuestra dignidad, y gracia, que Dios os quiso facer, fuisteis buelo á vuestra Hermita. Por ende yo el dicho Rey Almira Almominiz os fago gracia de todas estas montañas y Tierras, que son de esta partida para vos, y para quien vos querreis distintamente, sin ninguna revocacion. Y que nigun Moro no se aosado de ir contra la dicha Donacion so pena de la vida. Otro si vos asseguro, que ninguno de los mios, no menos otros Moros que sean, no sean osados á damnificar vuestra Persona, ni cosas vuestras. Y assi li formo con firma honrada, y juro á Dios de no ir contra lo que vos he prometido. E pongo á Dios por testigo, aquel que no ay otro Criador sinó él. Fue hecha la dicha escritura á veinte dias del mes de Febrero, aó de la Era de Mahoma de D.XIII. años."*⁴³⁶⁰

Finestres ja expressa dubtes seriosos sobre la tradició i recull el parer del bisbe de Solsona Juan Alvarado com tampoc acaba d'acceptar la veracitat de la traducció en no saber àrab. Ara bé, deixa la porta entreoberta d'un rerefons de certesa.⁴³⁶¹ Però la realitat històrica és tossuda i el document en àrab que dona fe de la donació existeix però no parla d'això: és un escrit almohade, possiblement redactat a València, i datat el 1217 en el qual s'autoritza que els ramats de Poblet puguin pasturar en territori andalusí⁴³⁶² (Fig. 12.93).

12.8.1 Una zona amb vil·les romanes

La implantació del monestir en una vessant, just al peu de la muntanya de la Pena sembla il·lògica quan una mica més enllà podríem comptar amb terres més aptes per construir un conjunt de l'envergadura de Poblet. No obstant això hem de tenir en compte una sèrie d'aspectes. El primer és l'existència d'un aquífer, reflectit en el barranc de Pruners, que proporciona l'aigua suficient, tant per a la vida quotidiana, com per al regadiu i la construcció. A això cal sumar l'existència de població prèvia d'altres terres de la zona amb uns drets a respectar, almenys de moment, però a controlar pel poder feudal.

⁴³⁶⁰ FINESTRES, J. 1757, p. 58-61.

⁴³⁶¹ FINESTRES, J. 1757, p. 61-62.

⁴³⁶² ALTISENT, A. 1974, p. 124-125.

A més, la situació del monestir en el camí que enllaçaria l'antiga via romana de Tàrraco a Ilerda i l'interior de la Península (*ab Asturica Augusta Terracone*), i amb la zona d'explotació minera de les muntanyes de Prades. Sumi's la ubicació al peu de l'antic districte andalusí, l'anomenat valiat de Siurana i el camí que pel barranc de Castellfollit anava cap al seu interior, amb els passos ancestrals cap a Prades i la carena de la Serra Carbonera o Boscos de Poblet: una zona rica en recursos naturals, des de minerals a fusta passant per les pastures tal i com marca al nom de lloc de la Vila Vermella.⁴³⁶³

De fet, els recursos derivats de la silvicultura permetien tirar endavant, com explica Altisent en referir-se ja als temps de control cistercenc: "*Del bosc, el majoral, amb els jornalers que contracta, en treu, per a vendre, llenya, carbó, fonells, teia, 'tegells,' cabirons, posts i algun pi sencer. Però el bosc té altres aspectos econòmicament rendibles: és un lloc de pastura i diversos propietaris ramaders de Prades, Vilanova de Prades, Capafonts i Mont-ral paguen diverses quantitats al convers de Castellfollit (granja cistercenca) per pastura-hi porcs i bous. Igualment, el bosc és font d'ingressos en numerari per a la comunitat, a través de la granja, pels cobraments que el majoral efectua d'alguns particulars i dels jurats de Prades, Montblanc, Rojals i Vimbodí, sigui per dret de talla, que pagaven periòdicament, sigui per bans, deguts, sens dubte, a infraccions del dret del monestir.*"⁴³⁶⁴

És un lloc que permet el control estratègic de les planes agrícoles de la vall del Francolí, zona precisament explotada des d'època antiga. I finalment la possibilitat que la implantació de la cel·la cistercenca sigui damunt o molt a prop d'un antic assentament d'època romana.

La veritat és que al *hinterland* de Poblet hi ha una llarga ocupació humana des de la prehistòria fins època feudal. Sens dubte les condicions climàtiques, edafològiques i hidràuliques en són determinants. Comença en la prehistòria, amb tallers de sílex se superfície.⁴³⁶⁵ En època ibèrica s'han identificat dos *oppida*, Riudabella II, amb origen a l'Edat de bronze i el Turó del Camí de la Muralla.⁴³⁶⁶ En el primer cas, la seva cronologia final, mitjan segle I aC coincideix amb la implantació d'assentaments rurals romans a la plana,⁴³⁶⁷ en el marc de l'explotació extensiva amb el sistema conegut de *villae*. Recordem que a la Conca de Barberà no és precisament pobra en assentaments rurals d'aquesta cronologia.⁴³⁶⁸

Són jaciments relacionables amb *villae* que es localitzen a les planes, propers a cursos fluvials, com els rius Francolí, Anguera o Corb. Hi coneixem algunes estructures

4363 CABESTANY, J. F. 1980a

4364 ALTISENT, A. 1972, p. 99.

4365 Prop del monestir hi ha el del Camí de la Muralla, que és al peu del clos exterior, tocant al municipi de l'Espluga de Francolí. I a l'entrada del camí a Castellfollit, a tocar la carretera de Prades, el dels Xaragalls o Aixaragalls, estudiat fa força anys per Lluís Monreal i Agustí Altisent. Cfr. MONREAL TEJADA. L.; ALTISENT, A. 1966

4366 Un clar exemple a la comarca és el *oppidum* de Montblanc, sota el castell medieval. Cfr. MAZAIRA, L.; MIRÓ ALAIX, M. T.; ROVIRA, C.; SUBIAS, E. 1990; MENCHON, J. 1995al.

4367 IPAC núm. 631 i 632

4368 CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b

arquitectòniques, elements relacionables amb mosaics, ceràmiques i enterraments.⁴³⁶⁹ Afegim que es va recuperar fa uns anys un sarcòfag en Riudabella, sense oblidar la celebrada inscripció citada repetidament.⁴³⁷⁰ Aquest epígraf ha permès a F. i O. Olesti vincular l'aprofitament de l'aigua d'aquesta explotació entre Vimbodí i l'Espluga de Francolí per via de la privatització de terres públiques, amb un *fundus* que podia fer ús de l'aigua caduca. L'actuant en nom d'Adrià tenia un *praenomen* que comença amb S i té cinc lletres, que es pot relacionar amb un *Severus* que O. i F. Olesti vinculen amb *Severiana*/ Siurana, tot seguint l'etimologia proposada per Coromines.⁴³⁷¹ És plausible associar el lloc amb castell de *Severus* citat a les cartes de Consenci enviades a sant Agustí d'Hipona.⁴³⁷² També donen com a factible que es tracti d'una finca imperial associada a Luci Septimi Sever, el qual va realitzar importants confiscacions a Hispànica als seguidors de Clodi Albí, cas del governador de Tàrraco Novi Ruf.⁴³⁷³

Pel que fa a la localització de les vil·les, queda clara l'ocupació de les zones planes i per tant més aptes per a l'agricultura, així com properes a les vies de comunicació, sigui la de *Tarraco a Caesaraugusta* per Ilerda, sigui els ramals secundaris. A més recordem que en aquesta zona J. Bolòs detecta evidències clares de cadastre romà,⁴³⁷⁴ de manera que la idea que la Conca fos un *ager arcifinalis*, és a dir sense centuriar, queda descartada.⁴³⁷⁵

Finalment s'ha de fer la consideració que almenys part d'aquests assentaments d'època romana tenen continuïtat en l'antiguitat tardana i l'edat mitjana. La cita del *campo Barberano* en els primers documents de la conquesta feudal apunta cap aquí,⁴³⁷⁶ prenent-se el nom de lloc com una clara derivació d'un antropònim llatí. Per Sans Travé, aquesta vila és la dels Borrells (Barberà de la Conca), d'on sabem de terrissa romana, andalusí i feudal. En el cas de la vila de Pedrinyà (Sarral), el plantejament ve a ser el mateix, els documents parlen de *Pitrignano*, és a dir una persona anomenada Pere.⁴³⁷⁷ En alguns d'aquests, estudiats per Antoni Carreras, hi ha troballes, bé que fora de context que apunten a la continuïtat de l'ocupació del lloc, que no del sistema d'explotació de les vil·les.⁴³⁷⁸

Els jaciments d'època romana que es localitzen al voltant del monestir enriqueixen la panoràmica. Es troben en l'arc que formen les fal·des de les Muntanyes de Prades-Boscós de Poblet, a distàncies entre 1'5 i 2'5 km entre ells, és a dir les mateixes que

4369 ADSERIAS, M.; MUÑOZ, J. A.; SARDÀ, M. 1984.

4370 Vid. capítol 6, fitxa 059.

4371 *Onomasticon Cataloniae* vol. VII, 1997, p. 142. en base a la primera cita del lloc de 1151, *Montana Siurane*.

4372 Cal esperar que O. Olesti avanci amb aquesta proposta i la publiqui aviat.

4373 *Vita Severi* 13; OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013, p. 53.

4374 BOLÒS, J. 2010b, p. 104-105.

4375 Vid. el capítol 8 en el que es refereix a la Conca de Barberà.

4376 BENET CLARÀ, A. 1981; CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b.

4377 FONT RIUS, J. M. 1969-1983; doc. 20, p. 37-39; *Liber feudorum maior* 1945-47, p. 257. Però també s'ha pres com a fals. Cfr. SANS TRAVÉ, J. M. 2014.

4378 CARRERAS CASANOVAS, A. 2000a; CARRERAS CASANOVAS, A. 2006.

Anton Carreras apunta per la resta de la comarca.⁴³⁷⁹ Ja hem dit que és una zona prou fèrtil, però també de pas entre les pastures de la zona de Prades i la vall, on hi havia una ruta de pas i carrerada antiga. També estem al peu de les explotacions mineres, documentades en l'edat mitjana, sota domini directe de la família comtal, i en funcionament des de l'antiguitat.

Les galeries de l'Avenc dels Bassots han proporcionat materials ceràmics des de l'edat del bronze fins època romana, però no s'ha pogut definir la tipologia de l'assentament: cova sepulcral, hàbitat? La sèrie de perforacions en el terreny pot bé relacionar-se amb una explotació minera?⁴³⁸⁰

La troballa de contenidors ceràmics de dimensions importants al Camí de la Font de Nerola es pot vincular amb un assentament agrícola, però també amb un espai d'emmagatzematge i primer tractament de mineral, més quan estem a prop d'un curs d'aigua.⁴³⁸¹ A més està sota la visual de la torre islàmica de Castellfollit i prop de les tombes del Tossal de les Forques, datables entre l'antiguitat tardana i moments anteriors a la conquesta/repartiment del segle XII.⁴³⁸² Sumem el conjunt de l'hàbitat targari de Castellfollit, estudiat per Antoni Carreras i que clama a crits una actuació arqueològica⁴³⁸³ (**Fig. 12.94**).

Tot això porta a plantejar que ens trobem amb una sèrie d'assentaments d'època romana, alguns amb arrels d'època ibèrica i llarga perduració en l'antiguitat tardana fins època medieval, com apunten els enterraments en fosses del tipus banyera, i la posterior implantació de granges cistercenques com la del Titllar, Mitjana, Castellfollit o Riudabella.⁴³⁸⁴

Val la pena observar la distància entre aquests jaciments d'època romana i el lloc d'implantació del monestir de Poblet. Per a això portem a col·lació els citats anteriorment i dos més, que poden ser el mateix donada la seva proximitat, Hostal del Senglar i la Serreta II (**Fig. 12.95**).

La distància menor a 1 km entre el jaciment del Reguer i l'Hostal del Senglar pot venir marcada per poder ser el mateix conjunt, o perquè el primer està en un lloc alt, i el segon al pla. També s'observa que la separació augmenta a mesura que ens trobem amb assentaments a la plana: Milmanda, Reguer, Hostal del Senglar.

Però el més interessant és que hi ha una clara pauta de distància entre Poblet i els assentaments romans propers. Si a això unim el tema de la proximitat d'un d'ibèric presumiblement abandonat al segle I aC, com el Turó del Camí de la Muralla, és més que probable pensar que es substitueix una *villa*, en el marc de l'explotació i organització del territori. La veritat és que en les excavacions arqueològiques

⁴³⁷⁹ CARRERAS CASANOVAS, A. 2002a, p. 311-314; CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b p. 281.

⁴³⁸⁰ IPAC núm. 15984.

⁴³⁸¹ CARRERAS CASANOVAS, A. 2006; IPAC Núm. 610. Es conserva una peça a la porxada de les Cases Noves de la clausura de Poblet. La tradició de la casa el vincula amb la Granja Mitjana.

⁴³⁸² ADSERIAS, M.; MUÑOZ, J. A.; SARDÀ, M. 1989; CARRERAS CASANOVAS, A. 1984; DUPRÉ, X. 1984; MENCHON, J. 1995aw; VIVES BALMAÑA, E. 1989.

⁴³⁸³ CARRERAS CASANOVAS, A. 2006

⁴³⁸⁴ Vid. el capítol 6.

realitzades els últims anys al monestir, han anat apareixent materials ceràmics d'època romana, encara que no hi ha evidències arquitectòniques d'aquesta època.

Així és lògic pensar que el lloc on es va implantar el Monestir de Poblet ens trobem amb una vil·la romana, que ha pogut perdurar fins l'antiguitat tardana i fins i tot els primers temps de la conquesta feudal. La toponímia pot ajudar en aquest sentit: l'*Hortus populeti* i Les Ermites. A més la coincidència de vil·la romana i granja cistercenca, no sembla ser només una reocupació de l'espai després de la conquesta feudal.

Si ens atansem amb una mica més de detall a l'antiguitat tardana, veiem com hi ha enterraments d'aquests temps en algunes de les vil·les on després es documenten granges monàstiques: Granja Mitjana i Riudabella.⁴³⁸⁵

Pel que fa a la torre de Castellfollit, ja se n'ha parlat de la seva cronologia i funcionalitat així com la vinculació amb el camí que puja per la barrancada des de la Font de Nerola i el jaciment estudiat per Anton Carreras.⁴³⁸⁶

Pel que fa a la torre localitzada al Turó del Camí de la Muralla, ja al municipi de Vimodí, hauria també de ser estudiada detingudament per si és realment una fortificació relacionable amb les defenses del monestir, o amb la torre de Castellfollit, i per tant amb la defensa andalusí del territori de Siurana, o amb l'organització feudal des del segle XI per part dels Cervera (**Taula 12.1**).

12.8.2 Unes suposades restes precistercenques a la nau de l'antiga infermeria

El 1964 la revista *Analecta Monserratensia* en el seu núm. X va publicar el segon volum de la miscel·lània en homenatge a Anselm M. Albareda. Entre els articles, n'hi ha un de consagrat a les "restes precistercenques" del monestir de Poblet, signat per l'historiador Josep Vives i Miret i el monjo pobletà, Guiu M. Gibert.⁴³⁸⁷

L'assaig defensa que Santa Maria de Poblet es troba en un lloc on en època romana hi havia una important vil·la romana, una *mansio* de la via *Tarraco-Ilerda-Caesaraugusta*; i a l'antiguitat tardana un important establiment que amb perdurabilitat en època mossàrab. Per començar Vives i Gibert s'estranyen de la ubicació del monestir a un extrem de l'extensió de terreny que Ramon Berenguer IV dóna per fundar Poblet doncs la ubicació del cenobi es deu a l'aprofitament d'una sèrie de vestigis anteriors, que pretenen haver localitzat (**Fig. 12.96**).

Els arguments per defensar aquestes idees són bàsicament l'estudi de les restes arquitectòniques de la part més antiga de la casa, a la zona de la capella de Sant Esteve i la Torre d'Armes. A això sumen una sèrie d'observacions sobre un suposat *opus testaceum* romà i diferents peces arqueològiques que segons els autors són

⁴³⁸⁵ Cfr. ALTISENT, A. 1972; CARRERAS CASANOVAS, A. 2006; CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b. IPAC núm. 614 Granja Mitjana; IPAC núm. 631 Riudabella I; IPAC núm. 632 Riudabella II; IPAC núm. 612, El Codoç o Milmanda (IPAC núm. 617).

⁴³⁸⁶ CARRERAS CASANOVAS, A. 1981; CARRERAS CASANOVAS, A. 2006.

⁴³⁸⁷ VIVES I MIRET, J. 1962; VIVES I MIRET, J.; GIBERT, G. 1964.

procedents "de troballes entre la runa del propi monument."⁴³⁸⁸ Així s'identifiquen com visigots dos capitells, un fragment de marbre esculptat i la figura d'un orant o guerrer.

Suposen que la fonamentació de la vella nau de la Infermeria del segle XII, coneguda a la casa com la del Joc de Pilota (recinte I) era obra romana, i formava part d'una vil·la, ateses "les seves dimensions, el seu aparell constructiu, i el gruix i elevació ens sembla que ho delaten, a part de la presència de ceràmica típica (fragments de " tegulae ", àmfiores i " doliae ") localitzada per l'exterior."⁴³⁸⁹

L'assimilació d'aquesta construcció, del més pur estil cistercenc amb una nau romana és una proposta a descartar categòricament a partir dels treballs arqueològics desenvolupats el 1995. Si bé Vives i Gibert discriminen correctament un canvi d'aparell constructiu en els murs de la nau, que interpreten com dues fases edilícies, la primera del segle II dC i la segona cistercenca. Però és la diferenciació de tipologia, i per tant d'acabat, entre la fonamentació i la part aèria o vista de la construcció. El fet és que en les cales realitzades el 1995, es va localitzar la fonamentació interior, a base de maçoneria, però no es va observar precedent arqueològic d'època romana: tot era la mateixa fase constructiva del darrer terç del segle XII.⁴³⁹⁰

Vives i Gibert ens diuen que es va realitzar una cala a l'extrem nord-est de la nau i van descobrir un paviment d'*opus testaceum* (és a dir *signinum*, o millor dit de *picassó* o *crespes*) i sota aquest, "semblen endevinar-se altres paviments més senzills."⁴³⁹¹

És interessant la troballa de ceràmiques d'època romana, que Vives i Gibert indiquen que han aparegut per l'exterior. La veritat és que a les excavacions arqueològiques realitzades al monestir al llarg dels darrers vint-i-cinc anys, s'han documentat ceràmiques romanes, encara que en quantitats molt minses. Altres procedeixen de la Granja Mitjana, tal com va testificar en el seu moment Eduard Toda.⁴³⁹² I el més inquietant és un tors d'estàtua romana de marbre que es conserva al Museu de Poblet. Es troba confós entre els alabastres del mausoleu renaixentista dels Cardona. El fet és que si procedeix realment de Poblet, ens indica per força un assentament rural d'importància com s'enflaira amb els indicis i la interpretació de F. i O. Olesti en parlar de la inscripció romana de Riudabella (**Fig. 12.97**).⁴³⁹³

A aquestes suposades construccions precistercenques associen una sèrie de peces que interpretat com a visigòtiques.⁴³⁹⁴ La primera és un frontal de sarcòfag decorat amb

4388 VIVES I MIRET, J.; GIBERT, G. 1964.

4389 VIVES I MIRET, J.; GIBERT, G. 1964.

4390 MENCHON, J. 1995a; MENCHON, J. 2007d.

4391 VIVES I MIRET, J.; GIBERT, G. 1964.

4392 ALTISENT, A. 1974, p. 25; TODA, E. 1935, p. 89.

4393 Vid. capítol 6, fitxa 059.

4394 Mala fe és la que te Guidi (GUIDI SÁNCHEZ, J. J. 2012, que té ni vergonya de pagar) en el l'estudi perpetrat sobre les Muntanyes de Prades quan parla de les restes precistercenques de Poblet i diu "La problemàtica encara no s'ha pogut solucionar ja que J.M. Macias, J.J.Menchon i A.Muñoz han identificat un conjunt de peces visigodes localitzades a Poblet. La presència d'aquestes peces visigodes a Poblet plantegen una sèrie de problemes, si bé són un clar indicatiu de l'ocupació en la Conca. Els mateixos J.M.Macias, J.J.Menchon i A.Muñoz esmenten l'existència d'aquestes peces

una seriació d'estrelles de vuit puntes emmarcades per un entrellaç. Les dimensions són 189 cm de llarg, per 48 cm d'alt i entre 13 i 18 cm de gruix, havent-se perdut la resta de la caixa. Si bé Vives i Miret i Gibert semblen apuntar que procedeix de la runa del monestir, en un mecanoscrit inèdit, corresponent a un esborrany de l'article, indiquen que és una antiga peça usada com abeurador, d'acord amb la tradició oral de la casa. Certament la funció de la peça és correcta, encara que la seva cronologia és molt posterior: és un frontal de sarcòfag dels segles XII-XIII⁴³⁹⁵ (Fig. 12.98).

Un altre element que també s'ha de prendre com medieval, és un bloc hemiesfèric decorat amb la figura d'un guerrer, encara que reutilitza una peça anterior, decorada amb un entrellaç. Fa 40 cm d'alt per 25 cm d'ample i 14 cm de gruix i es cisella en pedra calcària local. També es data entre els segles XII i XIII i es defineix bé que amb dubtes, com una estela funerària.⁴³⁹⁶ Caldria veure però, de quan és la decoració d'entrellaç de la peça. Islàmica? Cistercenca? Visigoda? (Fig. 12.99).

En canvi sí que és clarament visigòtica una placa de marbre decorada amb el relleu d'una palmera. Va aparèixer en 1951 entre la runa de l'exterior de la Torre de les Armes, és a dir prop de la nau de la Infermeria. Al costat, dos capitells conservats al monestir. El primer és una peça decorada amb sengles volutes que evoquen exemples estilitzats de l'antiguitat tardana i alta edat mitjana.⁴³⁹⁷ S'ha cisellat en un bloc de pedra calcària grisenc i es conserva la meitat, de manera que ens ha arribat mitja cara amb les dues volutes que neixen d'una tija central, i les dels laterals fins la citada tija. Les mides són alçada conservada 18 cm, amplada 25 cm i gruix conservat de 15 cm (Fig. 12.100). Queda el dubte de saber si realment és de procedència populetana o pot ser una de les peces que Eduard Toda va dur al monestir, podent venir per exemple de Tarragona. Però el cert és que la litologia ens acosta, a simple vista, més a la pedra de la zona que no pas a la utilitzada en l'escultura visigòtica tarraconense, on

però no especifiquen quines són." Dona com a referència el nostre article MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1995a, que per cert no sap ni citar (això de fer de copista no se li dona gaire bé com es demostra en el una altra obra dels annals del plagi, la inconsistència científica i la simple incomprensió de la bibliografia, cas de GUIDI SÁNCHEZ, J. J. 2012, com expliquem detalladament a MENCHON, J. 2020a, p. 213, 226, 227, 233, 247, 254, 256, 258, 262, 270). En aquest article dèiem textualment: "*Respecte als materials suposadament visigots (als quals es referien Vives i Miret i Gibert), s'esmenta un fragment de marbre decorat, la filiació del qual és versemblant. Tot i la seva procedència, descobert el 1951 'entre el runam exterior de la Torre de les Armes' no hi ha més elements arqueològics—estratigrafia—que ens permetin defensar la seva veritable filiació pobletana, encara que el lloc de la troballa és força significatiu.*" (p. 96). Llavors a què ve el comentari de J. Guidi? o no sap llegit o té mala fe... o les dues coses. I penso que es mala fe perquè quan parla de les excavacions al Joc de Pilota de 1995 va el possible per no citar-me quan ja hi havia publicacions al respecte (MENCHON, J. 1995at, MENCHON, J. 2007d). Senzillament es no donar referència per fer mal i amagar la cita per ignorar l'autor i manllevar la informació quan li convé.

⁴³⁹⁵ MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1995a.

⁴³⁹⁶ MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1995a.

⁴³⁹⁷ MENCHON, J. 2010c; MENCHON, J. 2013a; VIVES i MIRET, J. 1962; VIVES i MIRET, J.; GIBERT, G. 1964.

bàsicament tenim marbres i alguna peça de pedra del tipus Mèdol o Loreto, és a dir biocalcarenita o calcisiltita.⁴³⁹⁸

El segon és un capitell corinti decorat per dos nivells de fulles, de factura molt rústega, i que Vives i Gibert prenen com d'estil o influència cordovesa. I no anaven desencaminats. Aquesta peça, de 24'5 x 27 cm ha estat datada entre els segles XI i XII. Es va tallar en pedra calcària de la zona i la talla fa pensar més en un esbós que no pas en un acabat, amb dos nivells de fulles gruixudes amb acabat arrodonit, amb les angulars més grans i decorades amb incisions imitant nervis. Mn. Martínez és del parer que *"la rusticitat i la senzillesa de la factura d'aquest capitell fan pensar que ens trobem davant un capitell del període inicial del romànic, probablement del principi del segle XI. Seria aleshores la versió rudimentària i elemental del capitell corinti, on la doble sèrie de fulles es redueix a la mínima expressió."*⁴³⁹⁹ Ara bé, Cèsar Martinell no dubtava en relacionar-lo amb l'anomenat art califal⁴⁴⁰⁰ (**Fig. 12.101**).

La veritat és que cap de les peces té paral·lels amb la decoració cistercenca del monestir tot i que Mn. Martínez vincula el darrer capitell amb un que hi ha a l'absis de la capella de Sant Benet. Es pot tenir el dubte d'una procedència al·lòctona a relacionar amb els desplaçaments d'elements per part de Bonaventura Hernández Sanahuja i Eduard Toda,⁴⁴⁰¹ però la troballa d'almenys la placa de marbre és clara: la runa dels exteriors de la Torre d'Armes. Una tercera peça és una derivació de capitell jònic del qual resta una cara sencera i part d'una lateral, cisellada en pedra local (**Fig. 12.102**).

Però tornem a la descripció i interpretació de la zona de la nau de la Infermeria, que ens ofereixen Vives i Gibert.⁴⁴⁰² Diferencien un seguit d'espais, numerats de I al VI. L'estança I es correspon a la nau de la Infermeria. Allà van descobrir el que defineixen com un *opus testaceum*, en l'angle nord-est. Sota identifiquen una sèrie de paviments o sòls d'ocupació. Els treballs de seguiment arqueològic de l'any 1995 no van permetre identificar el supòsit *testaceum* o *signinum* però clarament medieval, el sòl original de la nau.⁴⁴⁰³

Quant als paviments a cotes inferiors, tant poden ser-ho, com també farciments o horitzons constructius, amb la qual cosa, poca cosa més podem dir. Pel que fa a la definició de la fonamentació romana d'aquesta volta, i d'acord amb el que ja hem apuntat, estem davant d'una diferenciació d'aparell entre la fonamentació de la nau, i la part aèria o paraments i volta (**Fig. 12.103**).

4398 Cfr. per exemple DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2019; DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2020.

4399 MARTÍNEZ SUBÍAS, A. 1995.

4400 MARTINELL, C. 1966.

4401 BASSEGODA, J. 1983, p. 327.

4402 S'ha de tenir en compte que aquest espai ja va ser objecte de l'interès de Jeroni Martorell, qui va preparar un primer projecte de restauració. BASSEGODA, J. 1983 p. 327; LACUESTA, R. 2000, p. 87-88. També veure, MASOLIVER, A. 1982, p. 78-86.

4403 MENCHON, J. 2007d. És el que el P. Altisent definia com paviment de picassó, i en els documents medievals *crespey*. Cfr. MENCHON, J. 2020a p. 223

L'estança II es correspon a la cripta de la capella de Sant Esteve. La tradició de la casa defineix aquest espai com un carner per la descomposició dels cadàvers. Les estances IV, V, VI i VII es corresponen a construccions posteriors a la nau de la Infermeria i la Torre d'armes- Cal significar que es fixen en tres finestres amb gelosia o amb bipartició interior de semblança alt. La realitat és que les peces interiors que les converteixen en finestres geminades, són una restauració / reinterpretació de mitjan segle XX (**Fig. 12.104**).

L'habitació III és una volta subterrània al nord de la nau de la Infermeria, que ha de relacionar-se amb el sistema hidràulic del monestir. S'ha de recordar que els treballs de restauració dirigits per l'arquitecte Joan Bassegoda, van descobrir la zona de latrines i aigües del monestir, és a dir el *necessarium*.⁴⁴⁰⁴

La veritat és que l'article de Vives i Gibert obre les portes a un debat que no està tancat ni de bon tros. I s'ha de reconèixer que la hipòtesi d'una vila romana sota el monestir, i la seva continuïtat d'ocupació fins a la fundació del mateix, és una idea més que atenedible. Però també s'ha de dir que si bé Vives i Gibert ens posen sobre una interessant i suggerent pista històrica, la interpretació de les restes arquitectòniques és força més discutible, per no dir errònia.⁴⁴⁰⁵

Cal que recordem que manquen exemples en què prop de l'antiga vil·la, o damunt seu, hi ha un establiment rural datable a partir del segle V o VI, però ja no és pas una vil·la en sentit estricte... sinó cal parlar de granges, vilatges, aldees, palaus... i paral·lelament neixen nous patrons d'assentament com els petits nuclis de poblament amb cabanes senzilles, sitges i alguns elements industrials com els que es documenten al centre peninsular, el Vallès, Castella o Euskadi, que hom vincula amb les comunitats de vilatges (aldees)⁴⁴⁰⁶ o de més complexos com Vilaclara que es

⁴⁴⁰⁴ BASSEGODA, J. 1983, p. 220-221, 237. Quant a les darreres interpretacions d'aquesta zona del monestir, vid. LIAÑO, E. 2010.

⁴⁴⁰⁵ Malgrat tot, la seva publicació va ser tant aplaudida en el seu moment com també qüestionada. Cfr. ALTISENT, A. 1974, p. 580-581 i MASOLIVER, A. 1965. I per acabar, FORT I COGUL, E. 1970 qui el va aplaudir p. 91: "*Y precisamente en los últimos años excavando en el monasterio populetense se han encontrado hallazgos de construcciones muy antiguas y anteriores a la venida de los monjes blancos, que, no solamente abonan y documentan la ubicación anacorética, sino que igualmente plantean una sugerente problemática de la que probablemente no podríamos excluir la ubicación de un culto cristiano muy primitivo, o, quizá, incluso un culto pagano.*" Més endavant diu p. 99: "*Estos antecedentes documentales tan precisos y evidentes han sido reforzados egregiamente por importantes restos arqueológicos descubiertos recientemente en los cimientos de las construcciones posteriores del gran cenobio. Es un hecho indiscutible que el monasterio de Poblet se levantó, ya desde sus comienzos, aprovechando restos de construcciones anteriores más o menos ruinosas o aprovecha bles al nuevo destino. Estas edificaciones podían tener una ascendencia remotísima, esta probabilidad confiere base ara formular las más audaces hipótesis sobre sus orígenes. Entre tales hipótesis no creemos totalmente desacertada la posibilidad de una práctica anacorética, quizá ubicada en un lugar ya de tradición cultural cristiana muy antigua, y, quién sabe si incluso esta tradición de culto podí a ascender hasta los tiempos paganos.*"

⁴⁴⁰⁶ LÓPEZ QUIROGA, J. 2009; VIGIL-ESCALERA, A., 2000.

defineixen,⁴⁴⁰⁷ les balmes o abrics que cal veure si són d'us estacional o permanent, i si s'han de vincular també amb comunitats de tipus eremita i cenobita.⁴⁴⁰⁸

Per acabar, comentar les lectures del georadar realitzat el 2011 entre la nau del Joc de Pilota i el pati de les Cases Noves. Ens indiquen l'existència de murs i estances a partir de 0'77 metres de profunditat que caldria saber si pertanyen al conjunt cistercenc o a una fase anterior. Però el significatiu és que no afloren a superfície com es veu en altres construccions monàstiques desaparegudes però que es deixen veure pels vestigis arqueològics muraris⁴⁴⁰⁹ (**Fig. 12.105, 12.106**).

4407 ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, L. 1995.

4408 SALES, J.; BUENACASA, C. 2018.

4409 SALA, R.; GARCIA, E.; TAMBA, R. 2011. Agraïixo a R. Sala permetre'm reproduir els plànols de la memòria.

FIGURA 12.1: l'ermita de Paretsgadades a la Selva del Camp és un clar exemple de vil·la romana amb una fase de l'antiguitat tardana associable possiblement a un espai de culte cristià, i que té continuïtat fins l'edat mitjana. Le imatges es corresponen a l'actual santuari marí i als murs romans encara visibles a l'aparcament.

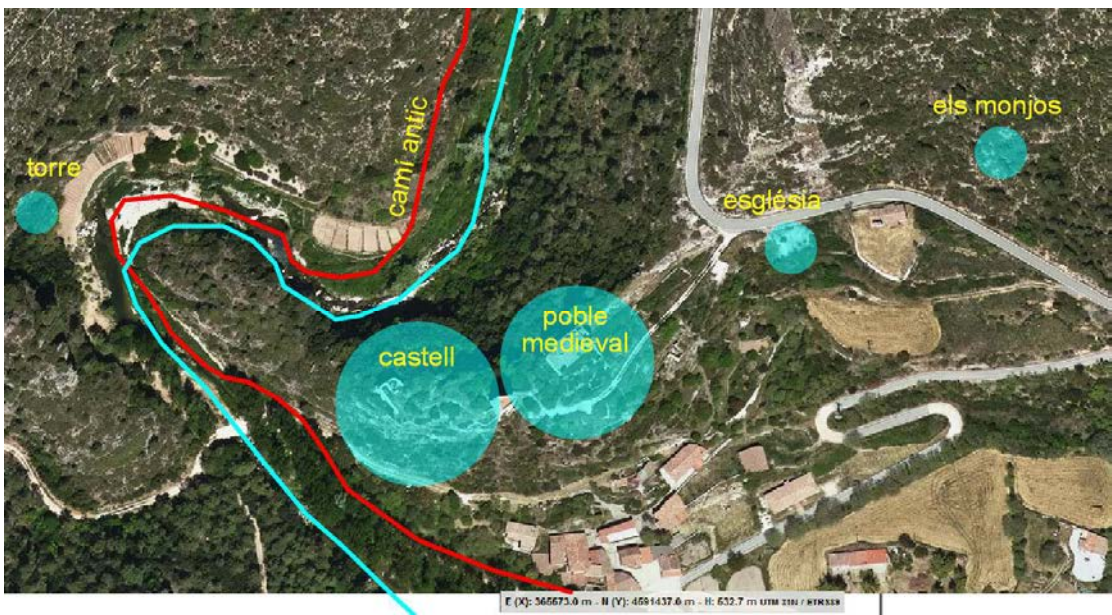

FIGURA 12.2: espais i elements significatius de l'entorn de Santa Perpètua de Gaià (en base a HOFBAUEROVÀ, V. 2011, p. 41, fig. 4, foto aèria IGCC).

FIGURA 12.3: plànol dels camins ramaders del centre de Catalunya, gravat de Ricard Vives Sabaté (1950-1960) publicat a DD.AA. 2013, p. 12.

FIGURA 12.4: construccions dels Monjos o el Convent, a uns centenars de metres de l'església de Santa Susanna.

FIGURA 12.5: estela discoïdal del segle XII procedent del cementiri de Santa Susanna.

FIGURA 12.6: església de Santa Susanna, a Santa Perpètua de Gaià, des del castell.

FIGURA 12.7: façana sud i interior de l'església de Santa Susanna.

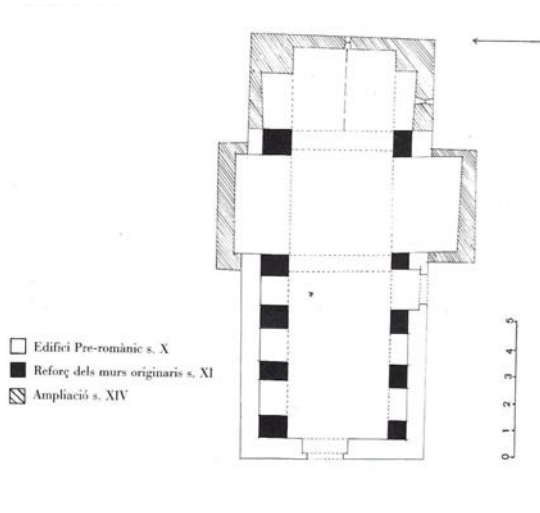

FIGURA 12.8: planta de l'església de Santa Susanna segons F. Español (1991, p. 294).

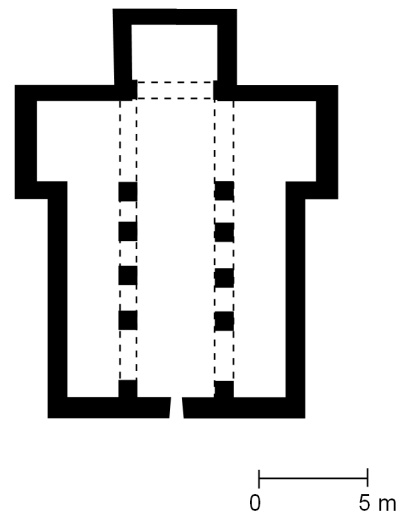

FIGURA 12.9: proposta de restitució de l'església de Santa Susanna.

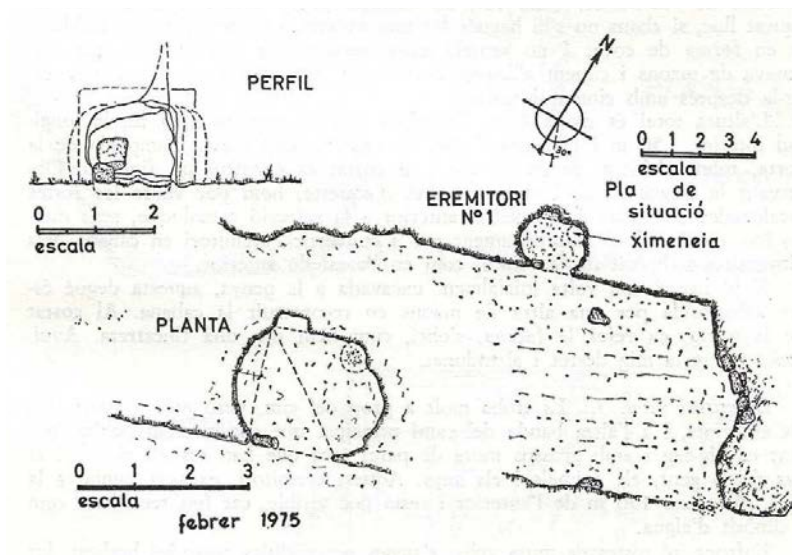

FIGURA 12.10: l'anomenat eremitori 1 de Martorell (RIU I RIU, M. 1978, p. 113).

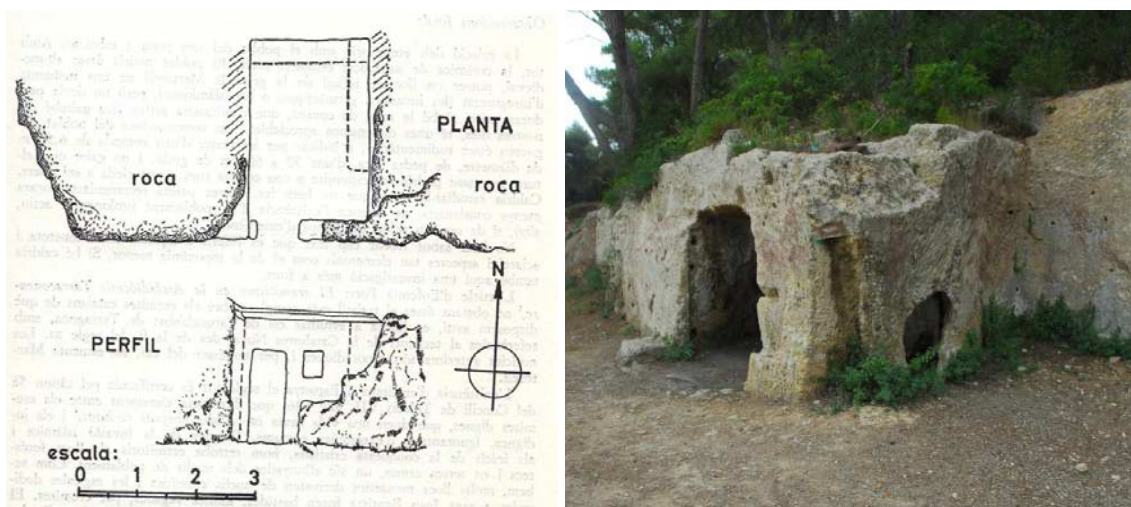

FIGURA 12.11: comparació entre l'anomenat eremitori núm. 2 de Martorell (RIU I RIU, M. 1978, p. 115) i un dels habitatges troglodítics del despoblat de Tamarit, al terme de Tarragona.

FIGURA 12.12: a la zona de l'antiga Horta Gran, entre el Riu Clar i el Rec Major hi ha algunes petites balmes aprofitades pels pagesos, i ara per rodamons, semblants a les dels Montgons, també a la llera del citat curs fluvial, i podrien formar part d'un conjunt eremític entre els termes de Tarragona i Constantí.

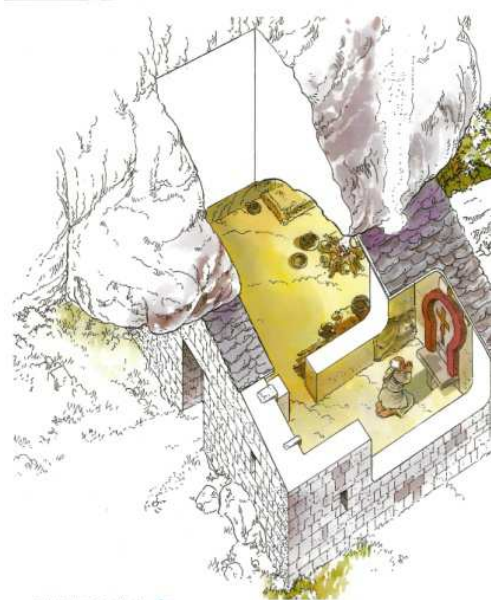

FIGURA 12.13: proposta reconstructiva de l'eremitori de Cueva Andrés, a Burgos (dibuix de F. Riart publicat a PADILLA, J. I. 2003, p. 80).

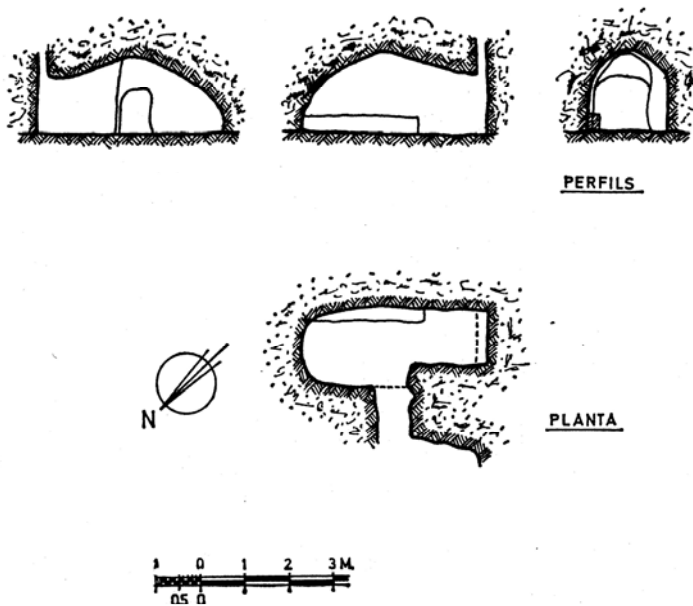

FIGURA 12.14: eremitori núm. 4 de Martorell segons M. Pagès (1983, fig. 11, p. 67).

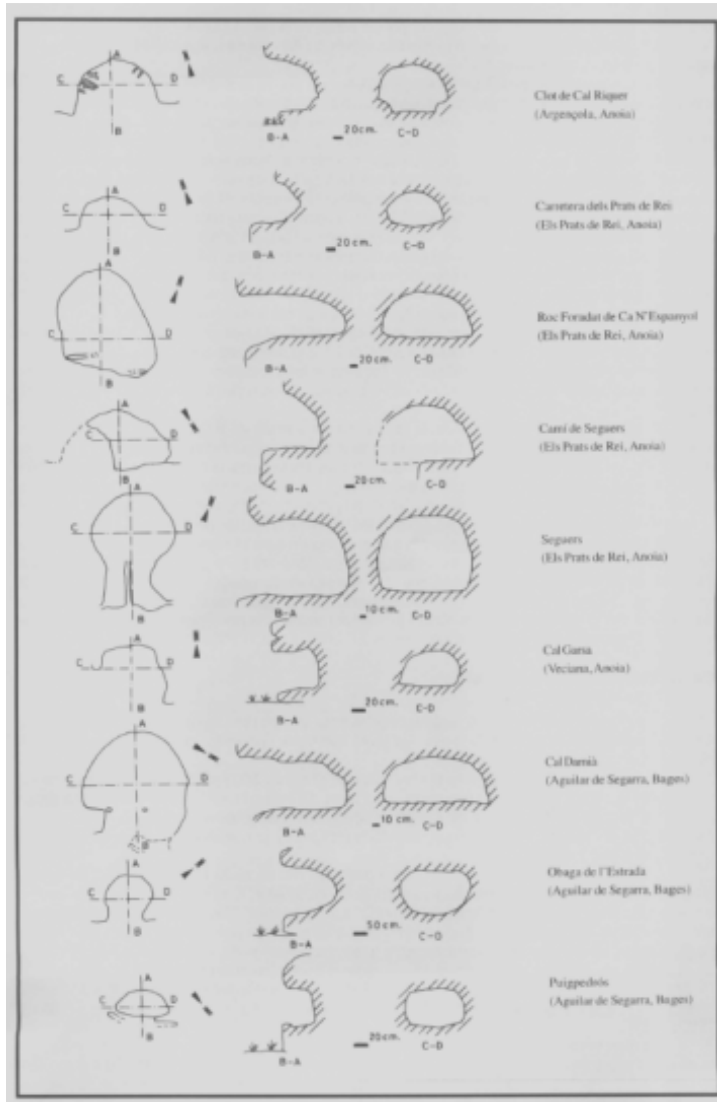

FIGURA 12.15: quadre dels anomenats eremitoris de la zona de l'Anoia-Segarra (ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J. 1999, p. 268).

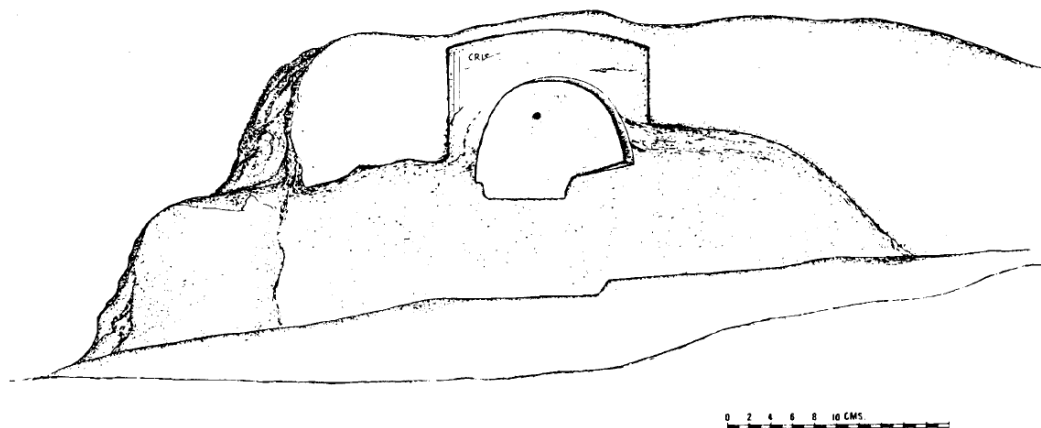

FIGURA 12.16: fornícula propera a Santa Maria (Eudald) de Sorba, vinculada a la zona eremítica allí estudiada (BOLÒS, J.; PADILLA, I.; PAGÈS, M. 1981p. 358).

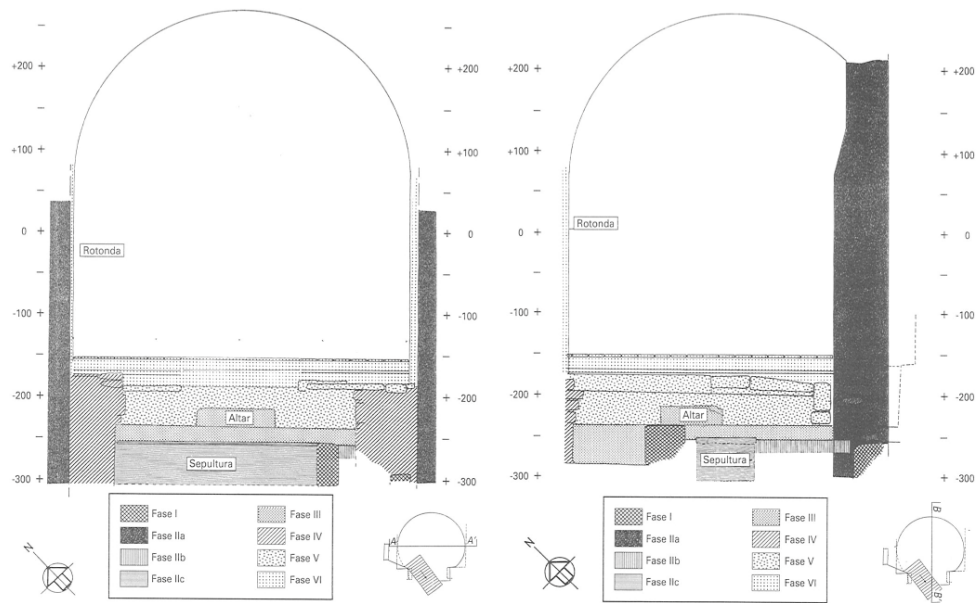

FIGURA 12.17: seccions estratigràfiques dels treballs arqueològics de J. Pujades a la rotonda de Santa Maria de Sorba, any 2014 (PUJADES CAVALLERIA; J. 1998, p. 188).

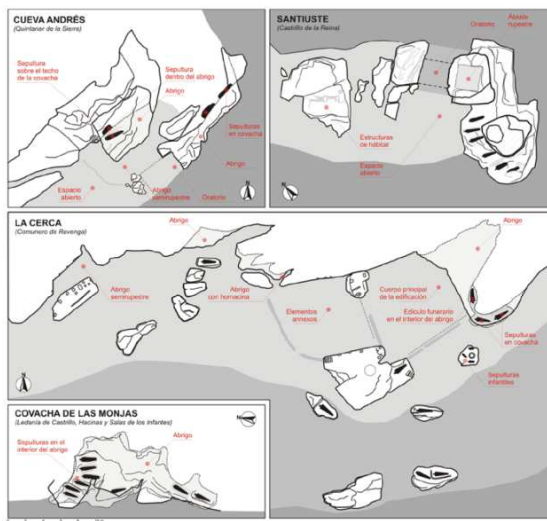

FIGURA 12.18: planta d'eremitoris de la zona del Alto Arlanza a Burgos, vinculats a establiments humans propers, i per tant mostren la poca consistència del seu paper d'espais de fe aïllats del món (ÁLVARO, K.; TRAVÉ, E.; LÓPEZ, M. D. 2018, fig. 3, p. 154).

FIGURA 12.19: als voltants d'Escaladei l'orografia de pedra sorrenca vermella genera una sèrie de balms que tradicionalment s'han associat al precedent eremític de l'establiment de la cartoixa.

FIGURA 12.20: zones eremítiques. En groc el riu Gaià, en verd la vall del riu Corb (*Alphe*), en blau clar, les Muntanyes de Prades; en blau fosc, el Samuntà i la vesant meridional de les Muntanyes de Prades; en morat, Tarragona; en vermell el Montsant i el Priorat; en rosat, la zona de la serra de Llaberia, Mont-roig.

FIGURA 12.21: esglésies i zones eremítiques del Gaià. 1. Santa Susanna del Gaià; 2. Balma de l'Abalç al Catllar; 3. Sant Magí de la Brufaganya; 4. Santes Creus; 5. Sant Pere de Gaià.

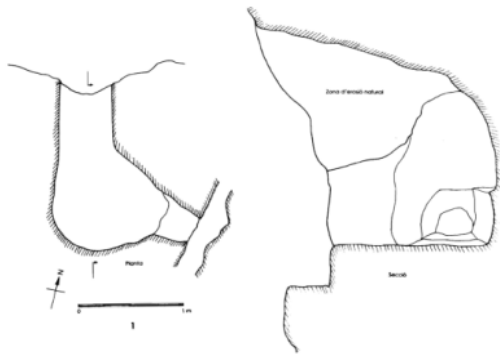

FIGURA 12.22: planta i secció de la balma inferior o eremitori de l'Abalç al Catllar i calc de les creus incises la balma superior seu interior (VERGÈS, J.M.; ZARAGOZA, J. 1999, fig. 1, p. 48).

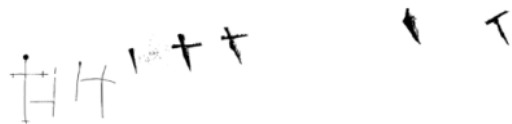

FIGURA 12.23: zona eremítica de Sant Magí de la Brufaganya, plànol topogràfic (base IGCC).

FIGURA 12.24: capella de Sant Magí, a les fonts del santuari (CAPDEVILA, S. 1924b s/p).

FIGURA 12.25: santuari de Sant Magí, vista de l'altar i la tomba del sant, malmesa durant la Guerra Civil (CAPDEVILA, S. 1924b s/p).

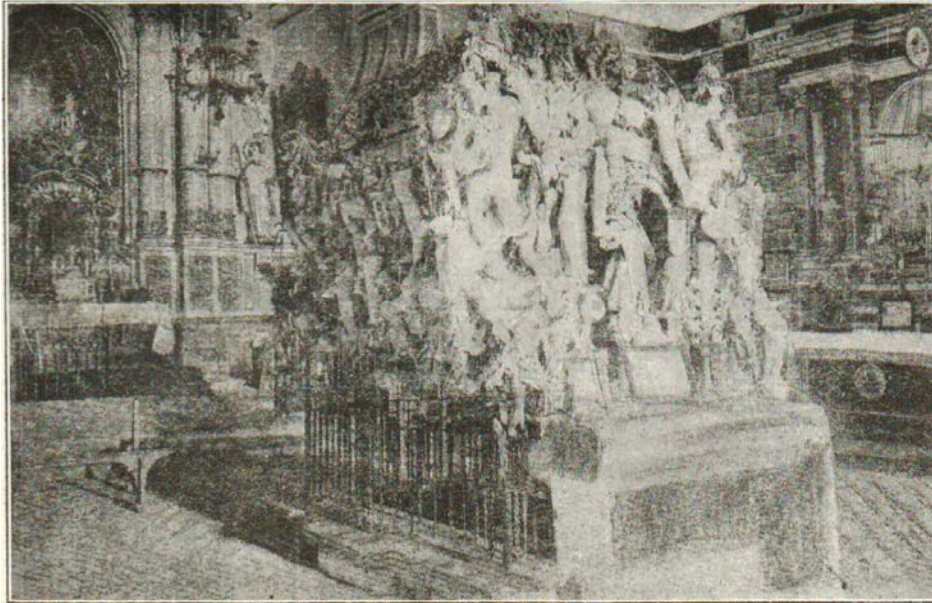

FIGURA 12.26: detall del sepulcre de sant Magí, al centre del santuari (CAPDEVILA, S. 1924b s/p).

FIGURA 12.27: antiga imatge gòtica de sant Magí, desapareguda durant la Guerra Civil (CAPDEVILA, S. 1924b s/p).

FIGURA 12.28: fotografia de la cova de Sant Magí als anys 20 del segle passat (CAPDEVILA, S. 1924b s/p).

FIGURA 12.29: una de les coves o balmes atribuïdes a la vida eremítica de la Brufaganya (BOLÒS, J. 1995o, p. 523).

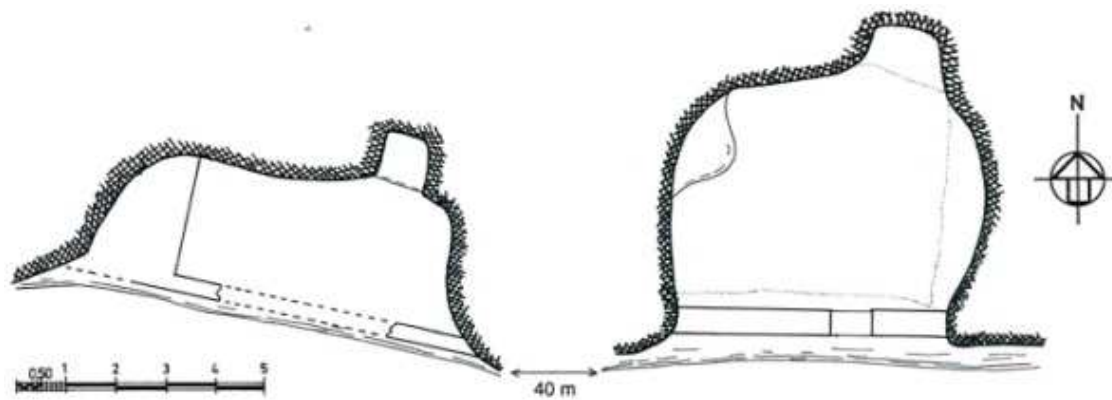

FIGURA 12.30: balmes murades de Sant Magí de la Brufaganya, segons J. Bolòs (1995o, p. 523).

FIGURA 12.31: capella del contractor de San Miquel de Aralar, a Navarra, al costat de l'altar hi ha una *fenestrella* que dona a una cavitat que la tradició diu que és on es va aparèixer l'arcàngel sant Miquel. Precisament és per on aquesta visitant està ficant el cap (Pepe Beunza).

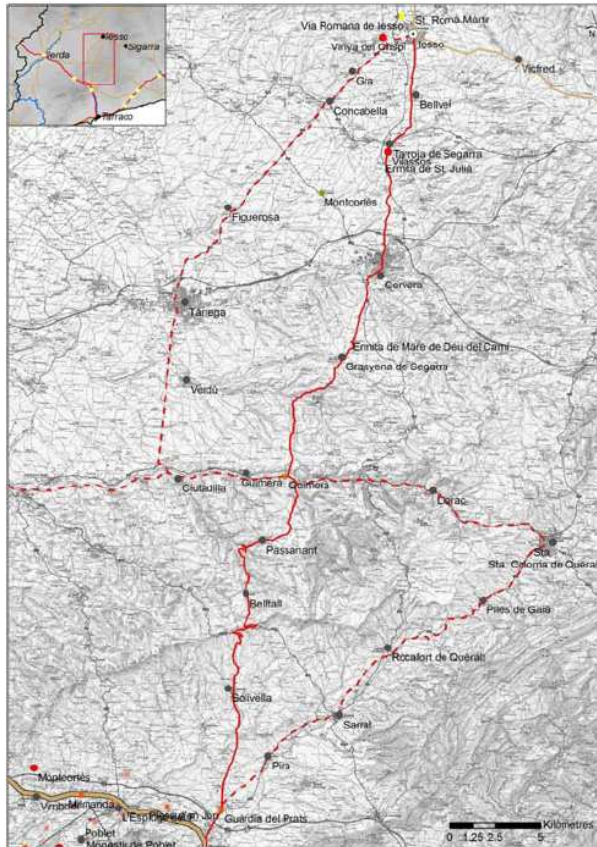

FIGURA 12.32: itinerari 29 de les vies d'època romana a l'actual Catalunya (SOTO, P. de 2010, fig. 166, p. 231).

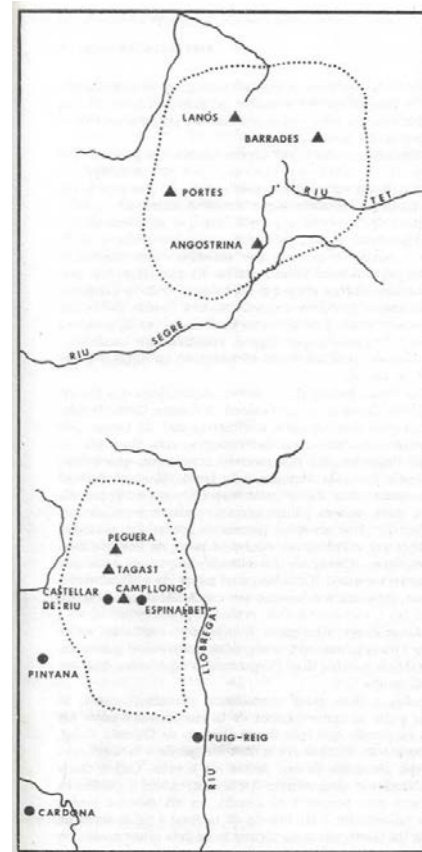

FIGURA 12.33: zones de pastura dels ramats del monestir de Poblet i Santes Creus a l'alt Llobregat i la Cerdanya segons A. Altisent (1974, p. 65).

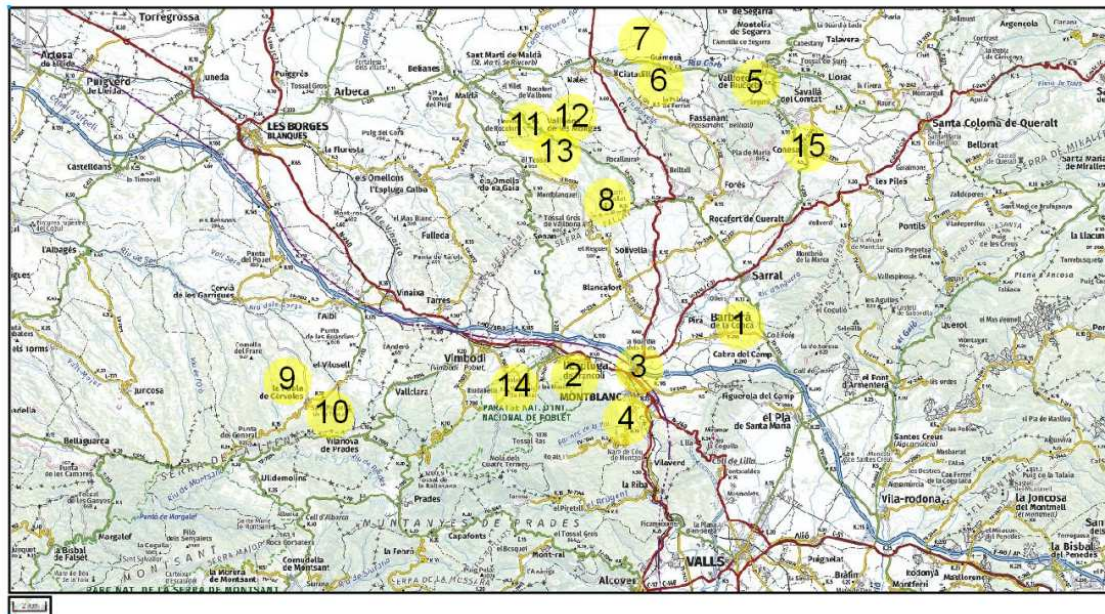

FIGURA 12.34: esglésies i espais eremítics de possible origen prefeudal entre Muntanyes de Prades, Conca de Barberà i vall del riu Corb o *Alphe*. 1. Sant Pere d'Embigats, Barberà; 2. La Trinitat, Esplugua; 3. La Serra; 4. Sant Joan de Montblanc; 5. Sant Pere dels Bigats de Vallfogona; 6. Vallsanta; 7. La Bovera, Guimerà; 8. El Tallat, Rocallaura; 9. Cèrvoles, Pobra de Cèrvoles; 10. La Tosca, El Vilosell; 11. Vallbona de les Monges; 12. Sant Esperit; 13. Sant Joan de Vallbona; 14. Poblet; 15. Conesa.

FIGURA 12.35: restes de l'església de Sant Pere dels Bigats, a Vallfogona (<https://www.wikiloc.com/hiking-trails/tomb-des-de-vallfogona-de-riucorb-69625344/photo-45823353> consulta 23.06.2021).

FIGURA 12.36: planta general del conjunt cistercenc de Vallsanta, prop de Guimerà (VILA CARABASSA, J. M. 2016, p. 328).

FIGURA 12.37: granja de Sórboles o Cèrvoles, vinculada a la comunitat liderada per Ramon de Vallbona, i després en mans dels cistercencs (FARRÉ LLORETA; B.; BOSCH, J. 1987, p. 31).

FIGURA 12.38: monestir de Vallbona de les Monges.

FIGURA 12.39: les serres de Montserrat i Montsant són els dos grans referents religiosos de Catalunya. La primera al nord del Llobregat i la segona, a les terres conquerides als agarens al segle XII, de manera que conformen dos espais d'espiritualitat corresponents a la Catalunya Nova i Vella. Un tercer espai seria el Montsec, a les comarques de Ponent.

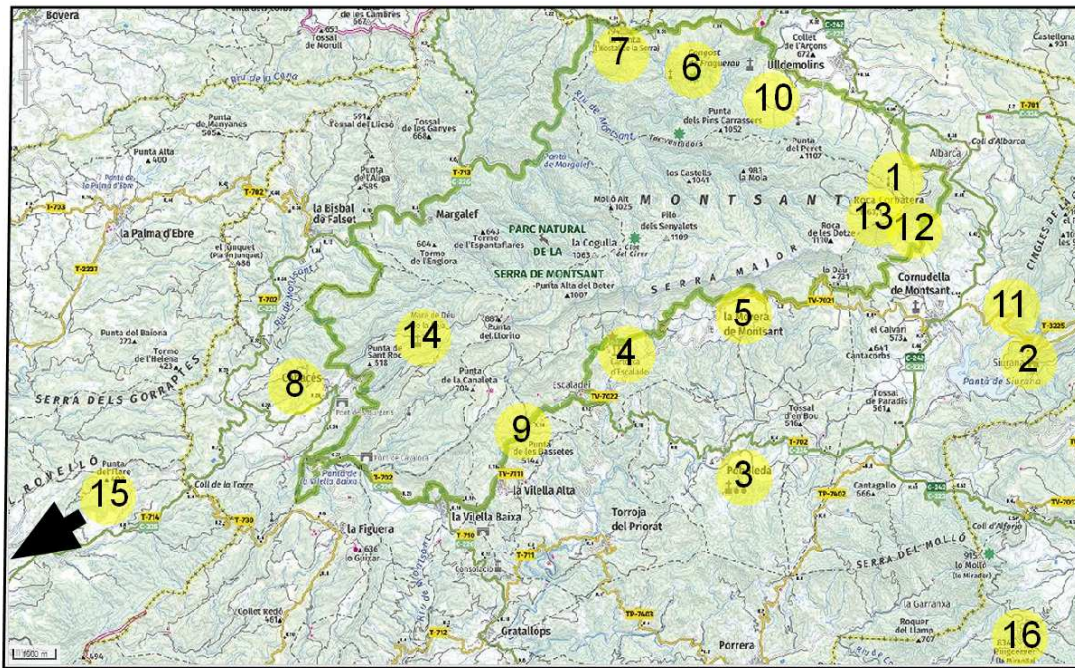

FIGURA 12.40: punts d'eremitisme d'origen antic i medieval i espais de culte de la zona del Priorat i evirons referenciats en el text. 1. Santa Maria de Montsant; 2. Siurana; 3. Poboleda; 4. Escaladei; 5. Bonrepòs-Sant Blai; 6. Sant Bartomeu de Fraguerau; 7. Coll de Mònecs; 8. Cabassers-Vallclara; 9. Tormo del Frare; 10. Sant Antoni (abans Santa Bàrbara); 11. Cova de Donya Blanca o del Titi; 12. Sant Joan del Codolar; 13. Cova Santa; 14. La Foia; 15. Cova del Palau; 16. Puigcerver.

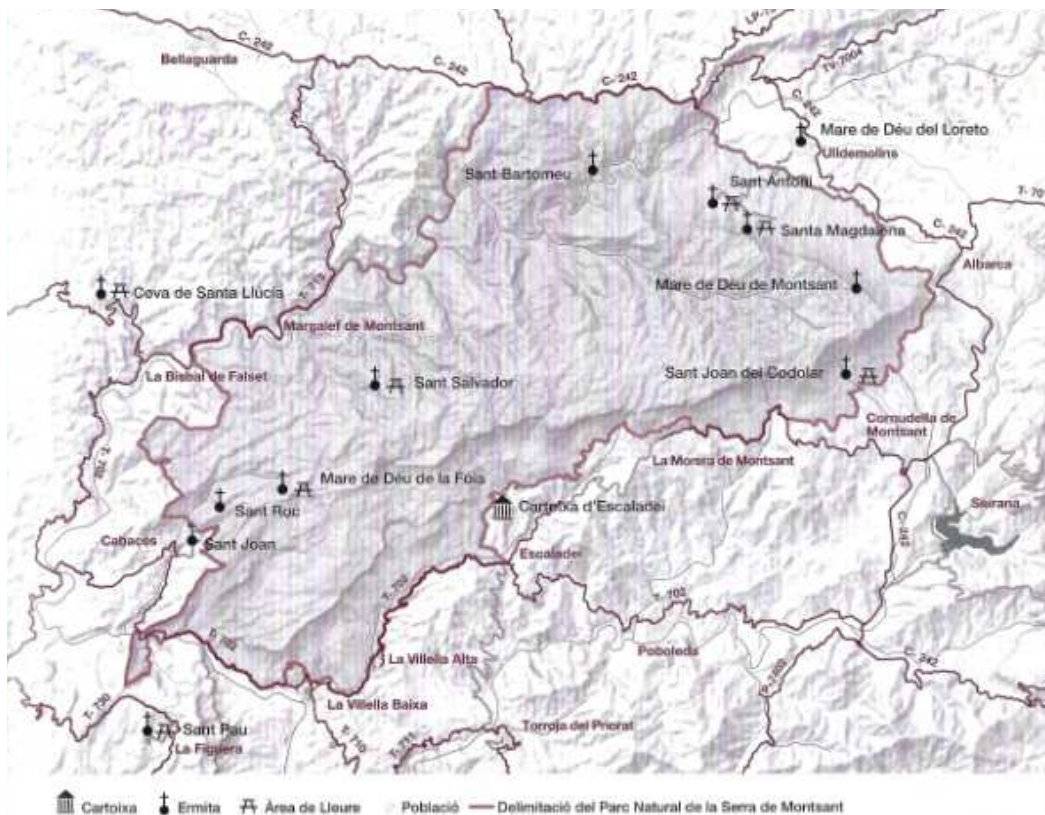

FIGURA 12.41: ermites de la zona del Montsant (PALOMAR, S.; SOLÀ, M. 2008 p. 13).

FIGURA 12.42: ermita de Santa Maria de Montsant (A. Cabré).

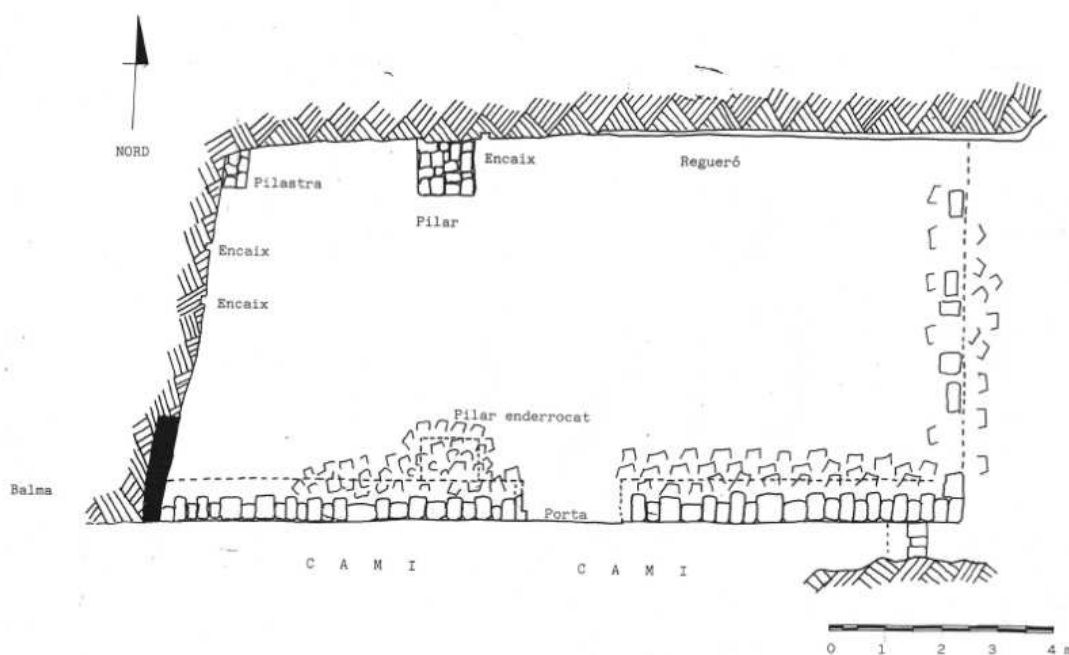

FIGURA 12.43: planta de les restes atribuïdes a la primitiva ermita del Montsant (J. Menchon a PALOMAR, S.; FONTS, M. 1993, fig. 1, p. 28).

FIGURA 12.44: delimitació dels dominis de Bonrepòs entre Poboleda i La Morera, segons E. Gort (2017, p. 6),

FIGURA 12.45: imatge del Mas de Sant Blai a la Morera, on va haver el monestir de Bonrepòs (S. Palomar a GORT, E. 2017, p. 130).

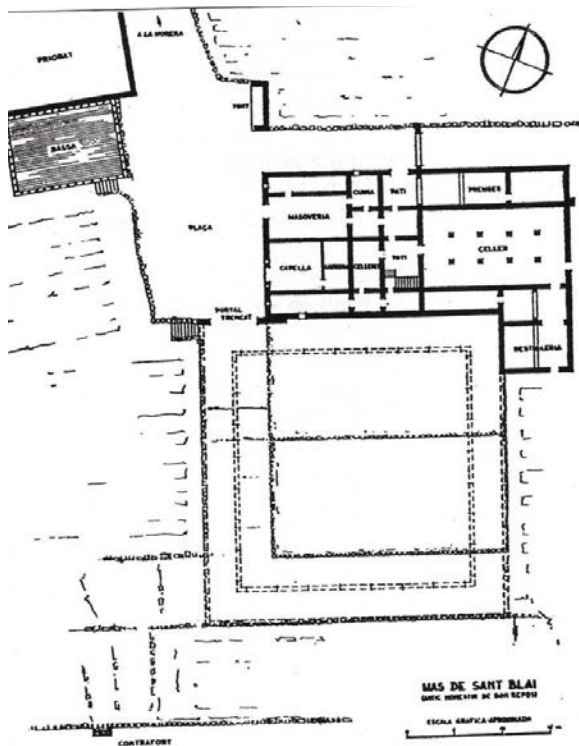

FIGURA 12.46: proposta de planta del monestir cistercenc de Bonrepòs, al Mas de Sant Blai, segons J. Vives i Miret (1955 fig. 2, p. 87).

FIGURA 12.47: congost de Fragnerau i en primer terme l'ermita romànica de Sant Bartomeu (A. Cabré).

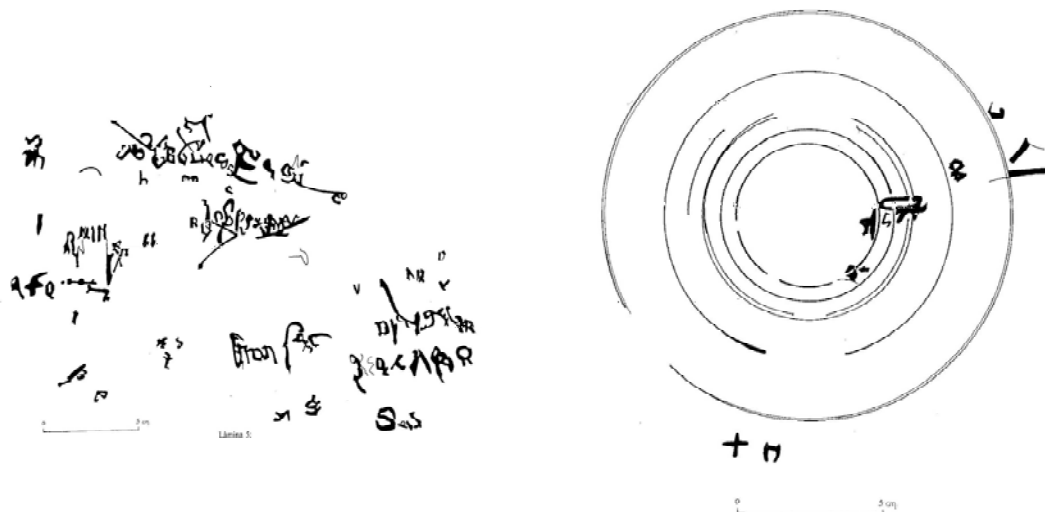

FIGURA 12.48: grafiti medievals en a la balma de Sant Bartomeu de Fraguerau (FERRAN, D.; ROIG DEULOFEU, A. 1988, làm. 5 i 6, p. 235, 236).

FIGURA 12.49: balma dels Cossis o de Sant Bartomeu de Fraguerau (foto A. Cabré).

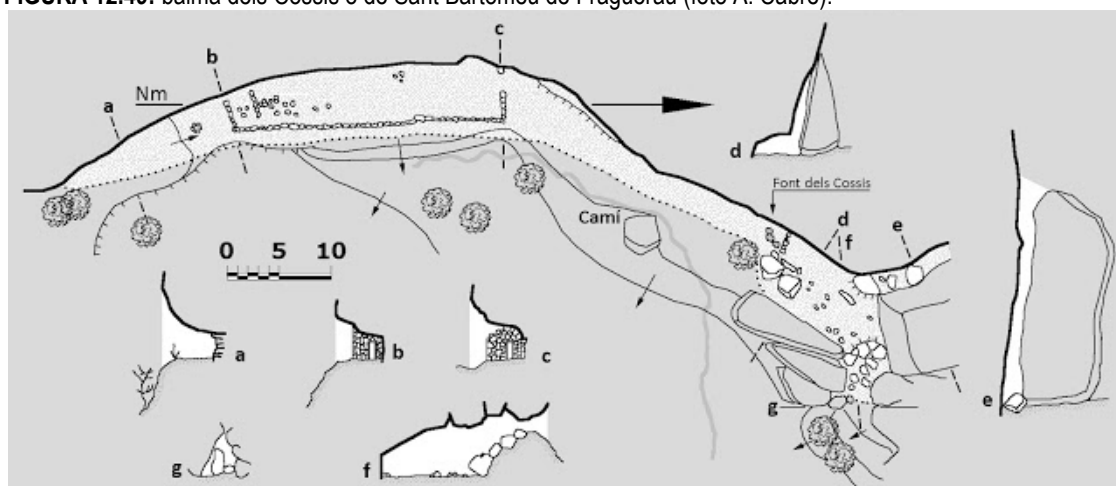

FIGURA 12.50: planta-croquis de la balma de Sant Bartomeu de Fraguerau segons J. Ferreres, H. Moreno i G. Aymami (<https://trogloditisme.blogspot.com/2017/11/> consulta 24.06.2021).

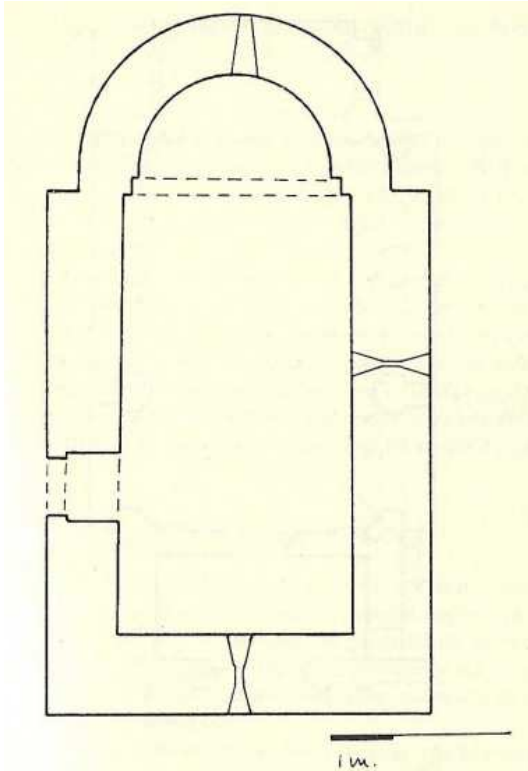

FIGURA 12.51: planta de l'església de Sant Bartomeu de Fraguerau segons E. Liaño (1983, vol. III, p. 175).

FIGURA 12.52: dos detalls fotogràfics del Coll de Mònecs publicats per J. Lladonosa (1964, p. 61). A l'esquerra vista de la Cova dels Ermitans des del camí al Coll, i detall de la cova des de l'est.

FIGURA 12.53: una de les balmes del Coll de Mònecs (any 1992).

FIGURA 12.54: base de forn per extracció d'essència de ginebró, de cronologia imprecisa.

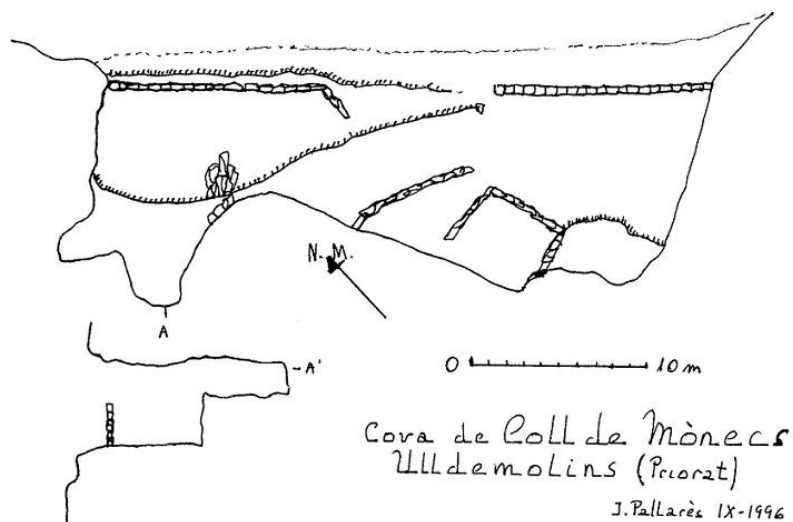

FIGURA 12.55: croquis de la cova del Coll de Mònecs segons J. Pallarès-Personat (<https://espeleoworld.com/c/cova-del-coll-de-monecs> consulta 24.06.21).

FIGURA 12.56: el Tormo del Frare des de la carretera de les Vilelles a Escaladei, que és la perduració d'un vial i eix romà. Llavors l'eremitori és perfectament imbricat en un territori organitzat de ben antic, cosa que contrasta amb la idea que l'eremitisme és propi de zones desèrtiques. Més aviat és el contrari.

FIGURA 12.57: elements que conformen el Tormo del Frare segons Eduard Miquel Solsona (2011, p. 108).

FIGURA 12.58: balma al costat meridional del Tormo.

FIGURA 12.59: balma murada al costat meridional, interpretada com oratori (<https://trogloditisme.blogspot.com/search/label/CATALUNYA%20-%20PRIORAT> consulta 25.06.2021)

FIGURA 12.60: graons, inscripció moderna i creus a la part superior del torm (foto P. Bravo).

FIGURA 12.61: creu gravada a la roca (foto P. Bravo).

FIGURA 12.62: ermita de Sant Antoni d'Ulldemolins, abans de Santa Bàrbara.

FIGURA 11.63: la coneguda Cova de Donya Blanca o del Titi (foto J. Olivé).

FIGURA 12.64: Sant Joan del Codolar, a Cornudella.

FIGURA 12.65: ermita de la Mare de Déu de Puigcerver, a Alforja.

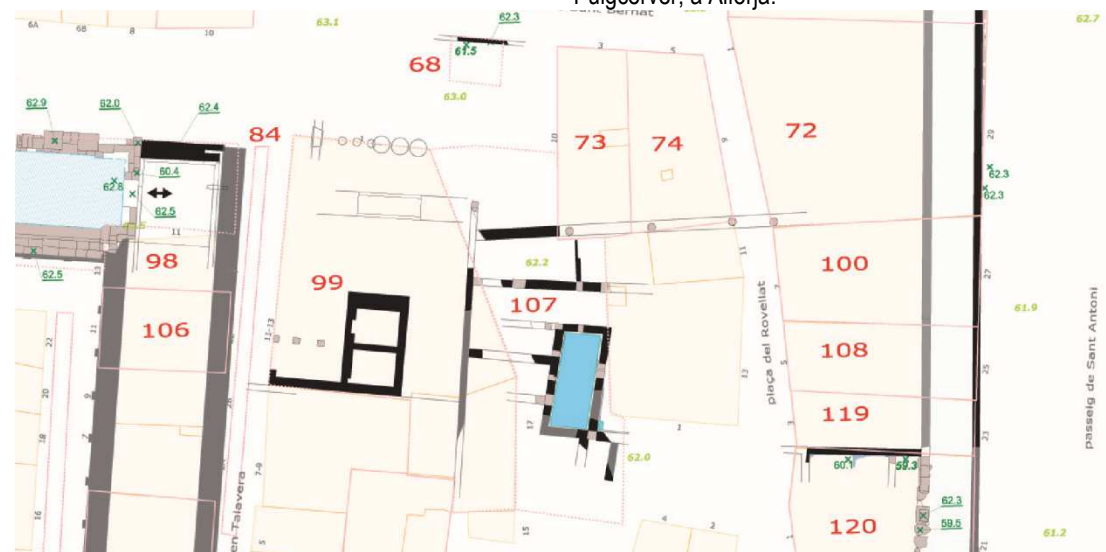

FIGURA 12.66: conjunt de la plaça del Rovellat (*Planimetria* 2007).

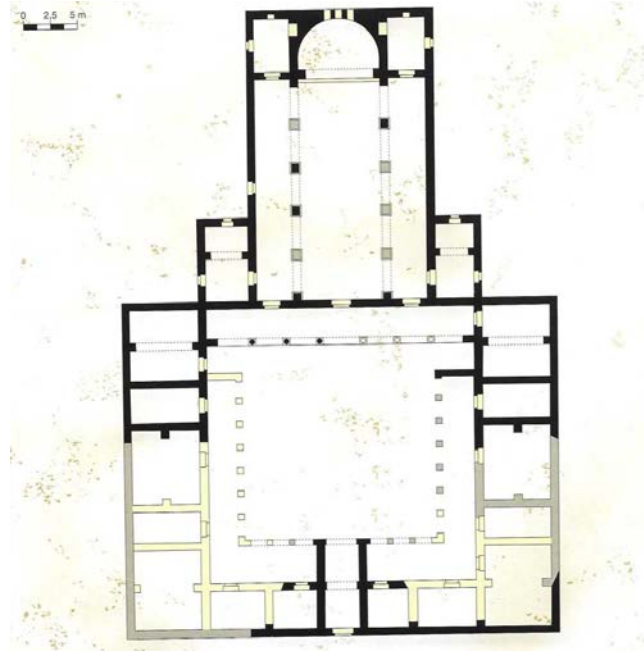

FIGURA 12.67: comparació del conjunt d'església amb atri de Parc Central de Tarragona i del monestir de d'Ib-Dêr a Síria (A. Rifà a MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 2005, p. 55 i Butler H. C. 1929 a ADELL, J. A.; RIU-BARRERA, E. 1999, p. 171).

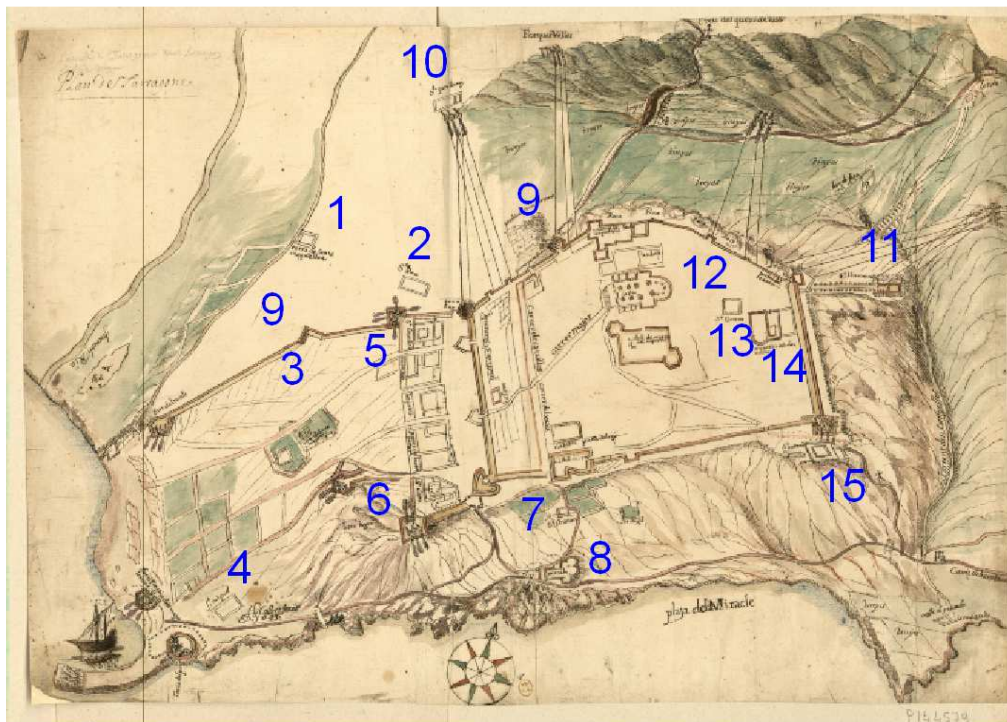

FIGURA 12.68: el plànol de Tarragona de 1643 és un interessant document que ens mostra com la ciutat de Tarragona es transforma entre els setges de la Guerra dels Segadors (anys 1640 i 1644). El primer va provocar que la corona espanyola manés convertir la ciutat en presidi i comencés un lent procés de fortificació que entre altres va provocar l'enderrocament d'esglésies, convents i capelles extramurs, alguns d'ells d'arrel molt antiga. Sobre el document en marquen els llavors encara dempeus i els que van patir la seva eliminació. 1. Santa Magdalena de Bell-lloc; 2. Santa Anna; 3. Sant Fructuós (ja desaparegut); 4. Sant Miquel del Mar; 5. Sant Francesc; 6. Santa Clara; 7. Sant Semin (sic); 8. Santa Maria del Miracle; 9. Sant Domènec ("endarrocat"); 10. Sant Pere Sacelades ("lluny"); 11. Sant Jeroni; 12. Catedral; 13. Sant Llorenç; 14. convent dels Descalços; 15. Sant Antoni (La Mercè) (font <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b69036389/f1.item.r=.langFR.swf>, consulta 13.11.2018).

FIGURA 12.69: vista de Tarragona des del convent de Sant Fructuós, el qual es representa amb una construcció rodona i campanar (MACIAS; F. 1986).

FIGURA 12.70: al voltant de Tarragona hi ha una sèrie de llocs vinculables amb eremitisme d'arrel antiga. Sobre plànol es marquen aquests així com nuclis poblats d'arrel medieval. 1. Llentisclell (primer Constantí); 2. Sant Pol/Sant Pau i partida dels Monjos; 3. Constantí medieval; 4. Centcelles; 5. Els Montgons; 6. zona de balnes del barri de Riu-clar; 7. Tarragona.

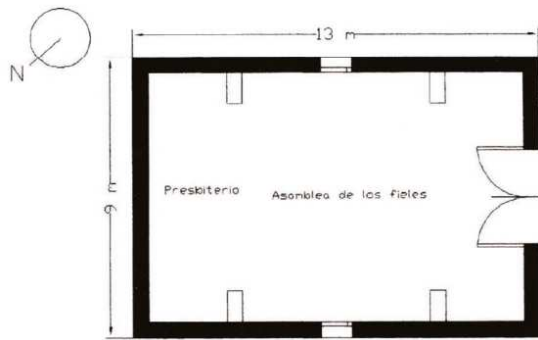

FIGURA 12.71: ermita de Sant Llorenç i Santa Llúcia, al terme de Constantí propera al Riu Clar, a la partida dels Monjos. Per Cortiella és el Constantí Vell o Llentisclell (MARIN, F. 1997, fig. 1, p. 91).

FIGURA 12.72: vista aèria del despoblat dels Montgons, entre els termes de Tarragona i Constantí (base IGCC). 1. balnes; 2. castell; 3. església de Sant Julià; 4. espai obert relacionable amb antiga pedrera.

FIGURA 12.73: balnes de l'entorn dels Montgons, interpretades per J. Bolòs com espais d'habitatge dels eremites de la zona (*Catalunya romànica* vol. XXI, p. 210 i autor).

FIGURA 12.74: mur nord del castell dels Montgons.

FIGURA 12.75: vista general de l'església de Sant Julià.

FIGURA 12.76: portalada romànica desapareguda (J. Massó).

FIGURA 12.77: vil·la romana de Centelles.

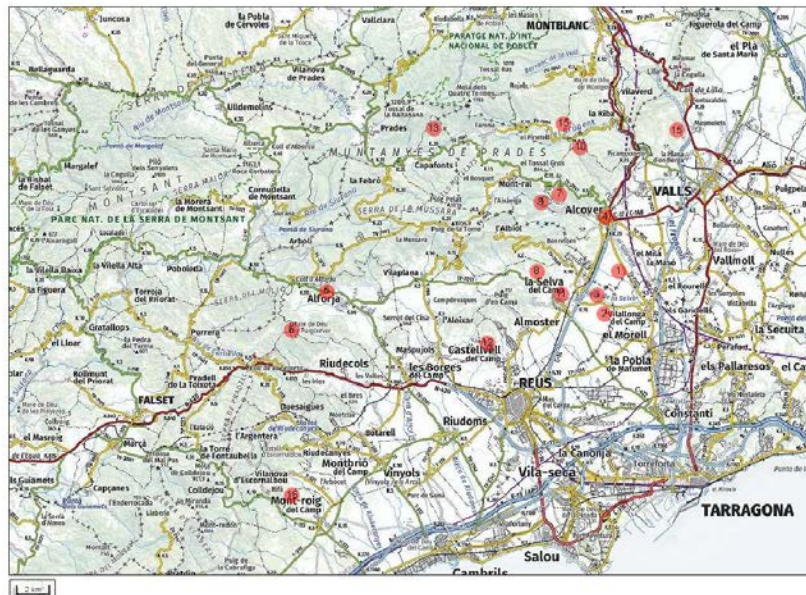

FIGURA 12.78: punts d'eremitisme d'origen antic i medieval i espais de culte de la zona del Camp al peu de les Muntanyes de Prades. 1. Vil·la del Cogoll; 2. vil·la de Parets Delgades; 3. Ermita del Roser; 4. Alcover, Santa Maria; 5. Alforja, Santa Maria; 6. Santa Maria de Puigcerver; 7. Ermita del Remei; 8. San Pere del Puig d'en Cama; 9. Les Virtuts; 10. Mare de Déu de Gràcia; 11. Sant Pau de la Selva; 12. Santa Anna de Castellvell; 13. Sant Domènec de Rojals; 14. Santa Magdalena del Bosc de Valls; 15. Mare de Déu de la Roca.

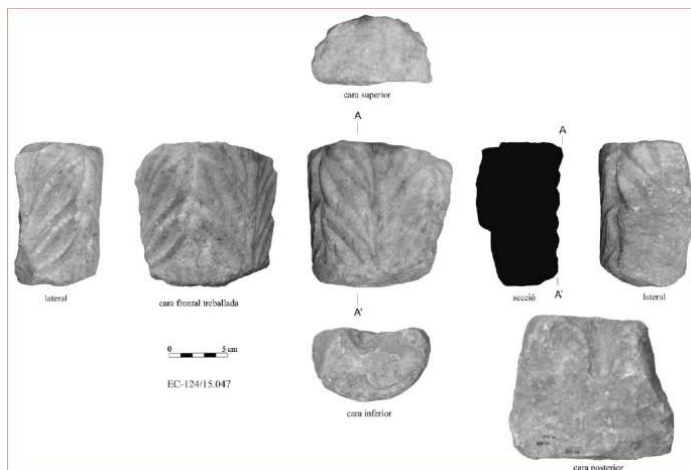

FIGURA 12.79: capitell visigòtic procedent del Cogoll, Alcover (ROIG PÉREZ, J. F. 2014, fig. 3, p. 68).

FIGURA 12.80: capitell del museu d'Alcover, interpretat com una peça del segle XIII però amb paral·lels andalusins (I. Companys a *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 325).

FIGURA 12.81: capitell visigòtic de la vil·la de Paret Delgades (P. Serres-MNAT).

FIGURA 12.82: santuari del Remei, mig amagat per la boscúria de la vall del Glorieta, a Alcover.

FIGURA 12.83: estela medieval procedent de l'ermita de Santa Magdalena del Bosc de Valls (R. Palau-CODEX).

FIGURA 12.84: el conjunt de la Mare de Déu de la Roca, a Mont-roig del Camp, presidit per la capella de Sant Ramon dalt de tot de la cresta on s'erigeix el santuari.

FIGURA 12.85: ceràmica a mà dels vorals de l'ermita de la Mare de Déu de la Roca de Mont-roig (VILARDELL, R.; V. ROMERO, V. 1977-1978, làm. III).

FIGURA 12.86: retalls a la roca i cavitats de l'entorn de l'ermita de la Mare de Déu de Mont-roig.

FIGURA 12.87: ortofotomapa de la ubicació de les restes atribuïdes a Sant Pere de Gaià (IGCC).

12.88: el bosc de Sant Sebastià, prop de Santes Creus, on la tradició diu que hi vivia un eremita que va ser l'origen del conjunt monàstic.

FIGURA 12.89: vil·les amb fase baix imperial de la zona del Gaià Mig: 11. vil·la de la Font Cervellona; 12. Els Vinyets; 14. Barberet; 17. Vilardida; 32. Montferri (GÜELL AGRAMUNT, M.; MENCHON, J.; MIQUEL VIVES, M. 1990, p. 51).

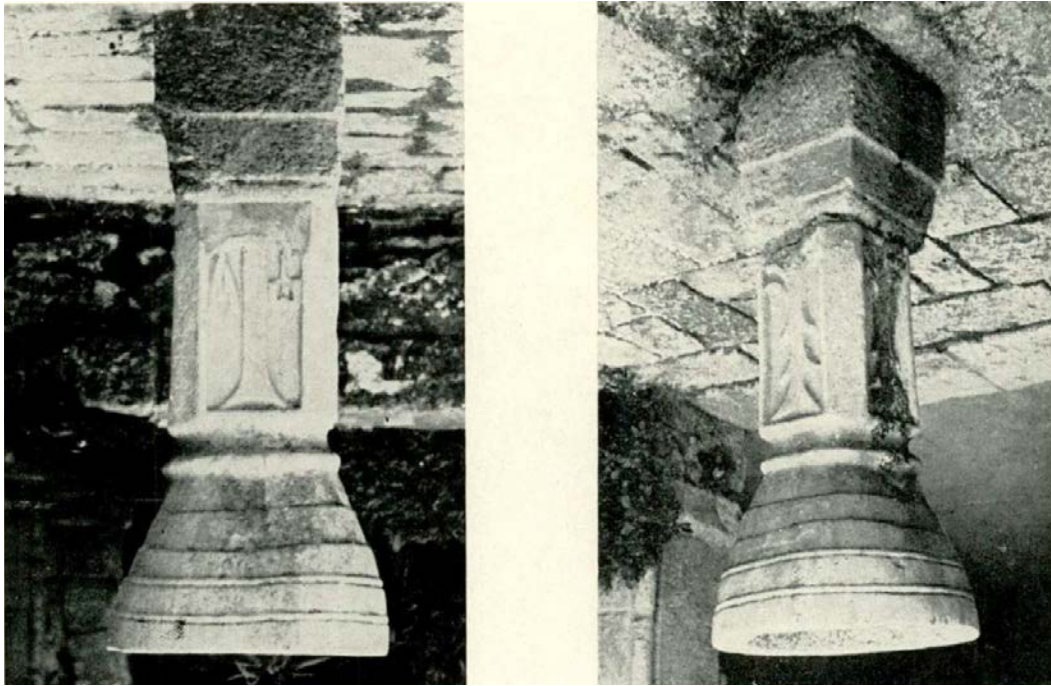

FIGURA 12.90: peu d'altar visigòtic del monestir de Santes Creus (foto J. Sánchez Real publicada a PALOL, P. de 19571957. làm. I).

FIGURA 12.91: pila baptismal de la capella de Santa Llúcia de Santes Creus (J. Farré/MDT a MATA DE LA CRUZ, S. 2014, fig. 3, p. 23).

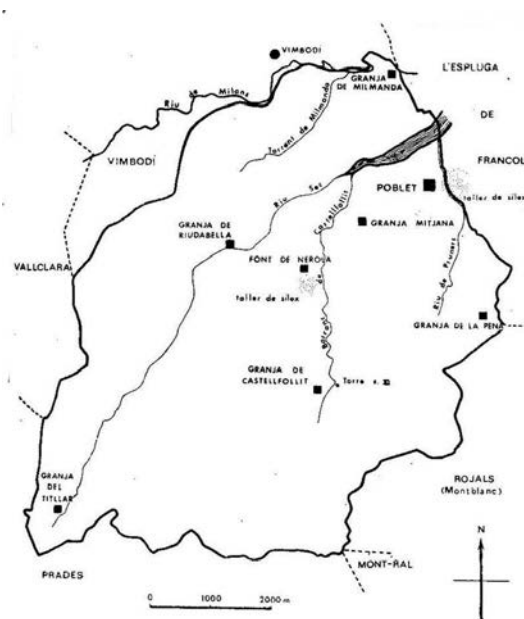

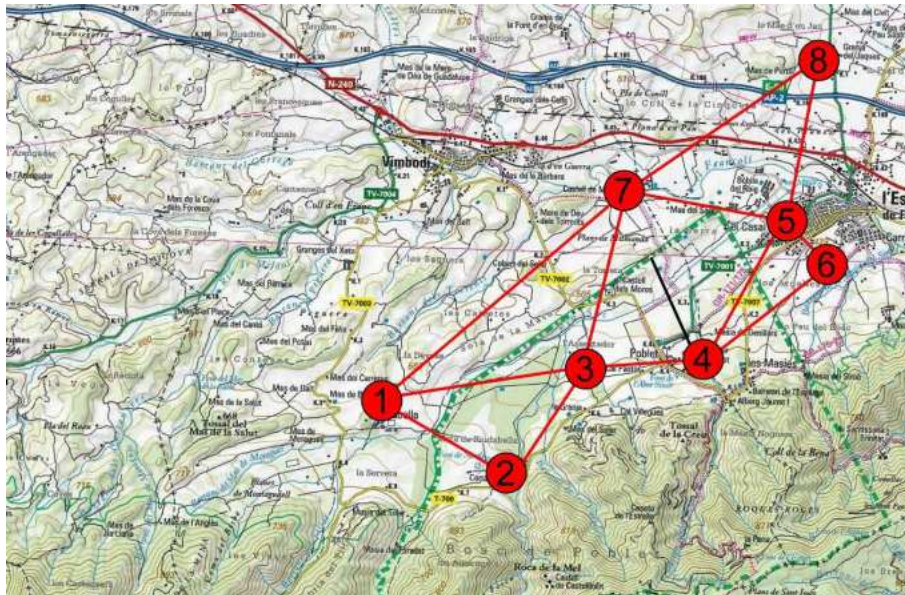
FIGURA 12.92: plànol de la donació de Ramon Berenguer IV per la fundació del monestir de Poblet (ALTISENT, A. 1974, p. 31).

FIGURA 12.93: document andalusí de 1217 procedent probablement de València, en el qual s'autoritza als ramats de Poblet de pasturar en territori sarraí. La tradició deia, però, que es tractava del permís atorgat a l'ermità Poblet de continuar vivint en el lloc on després es va fundar el monestir (AHN llig. 6744, núm. 8, foto Servicio Nacional de Microfilm, publicada a ALTISENT, A. 1974, s/p).

FIGURA 12.94: gran contenidor, identificat com a *dolium* procedent dels voltants de Poblet, ara a les Cases Noves del monestir.

distància entre	metres
Riudabella i Camí de la Font de Nerola	1531 m.
Camí de la Font de Nerola i Granja Mitjana	1449 m.
Granja Mitjana i Poblet	1536 m.
Poblet i Hostal del Senglar	2100 m.
Poblet i la Serreta II	1972 m.
Poblet i Milmanda	1942 m.
La Serreta II i Hostal del Senglar	890 m.
El Reguer i Hostal del Senglar	2200 m.
Hostal del Senglar i Milmanda	1811 m.

FIGURA 12.95: relació i quadre de distàncies entre els jaciments d'època romana de la zona de Poblet: 1. Riudabella. 2. Camí de la Font de Nerola. 3. Granja Mitjana. 4. Poblet. 5. Hostal del Senglar. 6. La Serreta III 7. Milmanda. 8. El Reguer.

PREHISTÒRIA				
IPAC	MUNICIPI	NOM	TIPUS	CRONOLOGIA
614	Vimbodí i Poblet	<i>Granja Mitjana</i>	taller de sílex	neolític-bronze
618	Vimbodí i Poblet	<i>Sota Milmanda</i>	taller de sílex	neolític-bronze
619	Vimbodí i Poblet	<i>Camí del Tossal de les Forques</i>	taller de sílex	epipaleolític a edat de bronze
634	Vimbodí i Poblet	<i>Xaragalls</i>	taller de sílex	epipaleolític a edat de bronze
635	Vimbodí i Poblet	<i>Cova dels Xaragalls</i>	hàbitat en cova	bronze / bronze final III
611	Espluga de Francolí	<i>Camí de la Muralla</i>	taller de sílex	Paleolític Superior-Neolític
ÈPOCA ROMANA FINS CONQUESTA FEUDAL				
610	Vimbodí i Poblet	<i>Camí de la Font de Nerola</i>	indeterminat	romà-antiguitat tardana
614	Vimbodí i Poblet	<i>Granja Mitjana</i>	vil·la romana, necròpolis i granja cistercenca	romà-antiguitat tardana i medieval
631	Vimbodí i Poblet	<i>Riudabella I</i>	Vil·la romana, necròpolis i granja cistercenca	romà-antiguitat tardana i medieval
632	Vimbodí i Poblet	<i>Riudabella II</i>	<i>oppidum</i> ibèric	bronze final a Ibèric final
1812	Vimbodí i Poblet	<i>Tossal de les Forques o Nerola</i>	necròpolis	antiguitat tardana-edat mitjana
15984	Vimbodí i Poblet	<i>Avenc dels Bassots</i>	hàbitat? enterraments? explotació minera?	bronze / ferro-Ibèric / romà
—	Vimbodí i Poblet	<i>Torre de Castellfollit</i>	torre de defensa i hàbitat	islàmic
—	Vimbodí i Poblet	<i>Entrada a Castellfollit</i>	hàbitat i defensa	islàmic
507	Espluga de Francolí	<i>Turó del Camí de la Muralla</i>	<i>oppidum</i> ibèric	ibèric ple-ibèric final
507	Espluga de Francolí	<i>Turó del Camí de la Muralla</i>	torre de defensa?	medieval?

TAULA 12.1: jaciments arqueològics de l'entorn de Poblet, en base a l'IPAC.

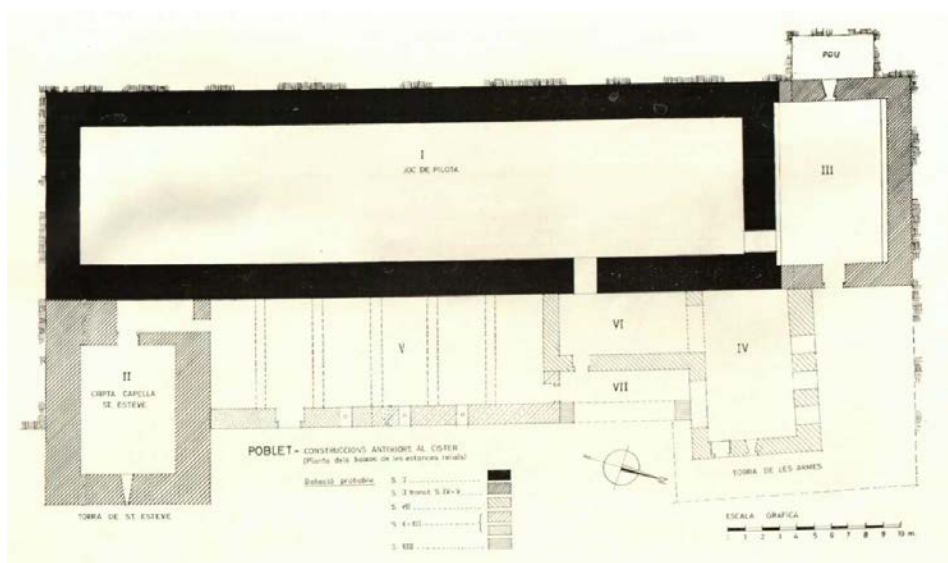

FIGURA 12.96: planta de la zona del Joc de Pilota, que es correspon a les dependències més antigues del monestir, i que Vives i Miret i Sanfeliu interpreten erròniament com construccions precistercenques, com es veu en la llegenda gràfica (VIVES I MIRET, J.; GIBERT, G. 1964, fig. 6).

FIGURA 12.97: tors romà de marbre conservat al Museu de Poblet. Caldria confirmar si procedeix d'alguna de les vil·les precedents del monestir, o d'allí mateix.

FIGURA 12.98: frontal de sarcòfag dels segles XII-XIII que Vives i Miret i Gibert volen veure'l com a peça visigòtica. És a l'entrada del Museu de Poblet.

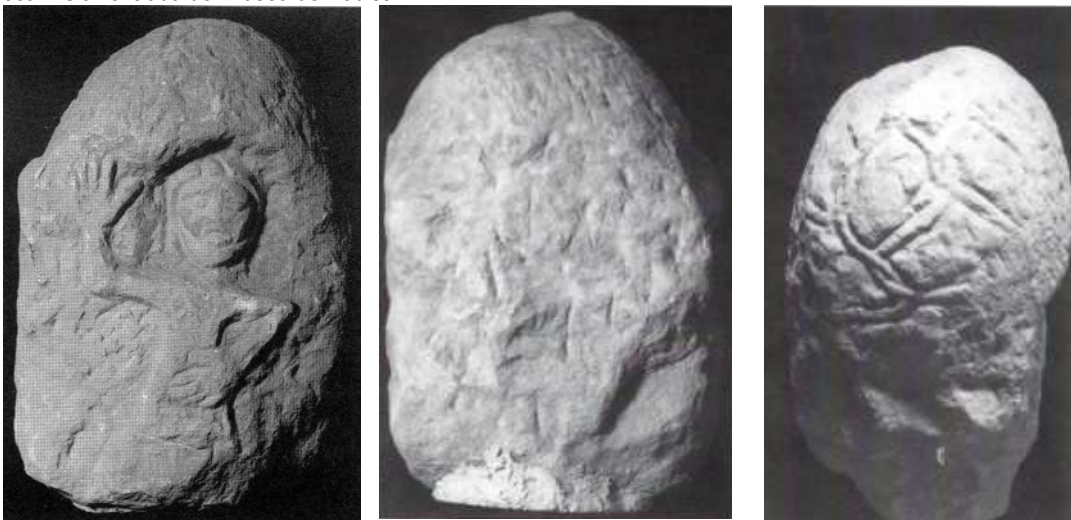

FIGURA 12.99: peça del monestir de Poblet, possible estela funerària dels segles XII-XIII però que reaprofitava una peça anterior, que Vives i Miret i Gibert volen veure com una peça més antiga.

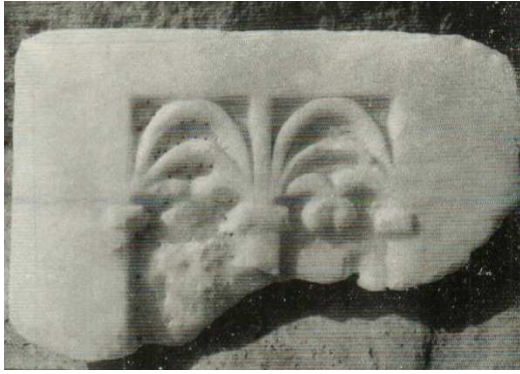

FIGURA 12.100: placa de marbre amb decoració visigòtica procedent de Poblet, ara desapareguda (VIVES I MIRET, J.; GIBERT, G. 1964, fig. 4).

FIGURA 12.101: capitell del Museu de Poblet, interpretat com una peça d'influència cordovesa.

FIGURA 12.102: capitell del monestir de Poblet.

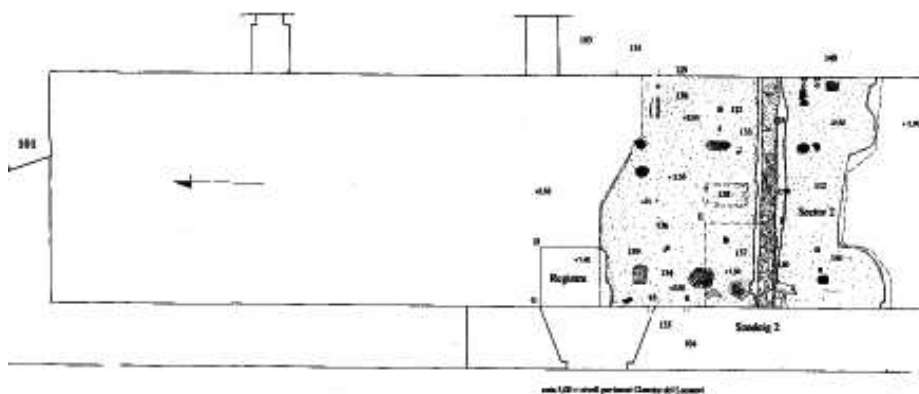

FIGURA 12.103: planta de les excavacions de 1995 a la nau del Joc de Pilota. Es marca el paviment de picassó o crestep medieval que Vives i Miret i Gibert prenen erròniament com un *signinum* medieval.

FIGURA 12.104: una de les finestres de la zona de les Cambres Abacials, entre la Torre d'Armes i la capella de Sant Esteve, que Vives i Miret i Sanfeliu prenen com obra precistercenca, però que realment la seva fesomia actual es correspon a una restauració d'estil.

FIGURA 12.105: situació de la zona del monestir objecte de prospecció de georadar (SALA, R.; GARCIA, E.; TAMBA, R. 2011).

FIGURA 12.106: diagrama de lectura del georadar realitzat entre la Biblioteca i les Cases Noves del monestir de Poblet (SALA, R.; GARCIA, E.; TAMBA, R. 2011).

13. JUEUS A TARRAQUINA? JUEUS AL TERRITORI?

L'estudi de les comunitats jueves entre l'antiguitat tardana i època medieval a la ciutat de Tarragona i el seu territori, ha quedat fins a cert punt en un segon pla.⁴⁴¹⁰ Possiblement es deu a l'escassetat d'elements de cultura material clarament identificables amb la fe mosaica, encara que ens proporcioni alguns d'excepció, com la *hagadah* del monestir de Poblet, o els segells de pa àzim de l'Espluga de Francolí i Santa Coloma de Queralt,⁴⁴¹¹ la famosa pileta trilingüe de Tarragona, ara al Museu Sefardí de Toledo. No obstant els estudis de Fita, Cantera, Millás i Vallincrosa, Sánchez Real, Palma, Salvat i Bové, Casanovas, Lascorz o Secall ens ofereixen una informació preciosa que a més és precisa, i amb el pas del temps, procedirà a ser actualitzada.⁴⁴¹²

13.1. JUEUS A TÀRRACO I L'AGER TARRACONENSIS

Tàrraco com a port important durant l'antiguitat, capital de la província, va ser una ciutat en la qual no van faltar immigrants procedents del *Mare Nostrum*. Era contínua l'afluència i establiment de gents d'altres llocs, atreta per les possibilitats econòmiques que oferia la capital de la Citerior. Això és una realitat tangible epigràficament.

Destaquen els immigrants arribats a la ciutat, que un cop establerts, van fixar la seva residència de manera definitiva. A principis de l'imperi es signifiquen els itàlics i els gals, després s'incorporen africans i balcànics, sense oblidar els d'altres punts de les

⁴⁴¹⁰Aquest capítol també és resultat dels projectes finançats pel Ministeri d'Economia, Indústria i Competitivitat: *Seus Memoriae. Espais, usos i discursos de la memòria en les catedrals medievals de la Tarraconense* [HAR2015-63870-R] i *Memòries de la guerra medieval Hispana* [HAR2013-45266-P]; del projecte subvencionat per RecerCaixa i l'Associació Catalana d'Universitats Públiques *Landscape and Identitarian Heritage of Europe: Cathedral Cities es Living Memories* [programa 2015]; i del Grup de Recerca *Edificis i escenaris religiosos medievals a la Corona d'Aragó*, de la Generalitat de Catalunya i l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca [2014 SGR 110].

⁴⁴¹¹ ALTISENT, A. 1966b; LASCORZ, A. 2009; SECALL, G. 1983; SECALL, G. 1984.

⁴⁴¹² MENCHON, J.; SERRANO COLL, M. en premsa.

províncies hispanes.⁴⁴¹³ Encara que amb nombre menor però significatiu, cal comptar amb gentes vingudes d'Aquitània, Dalmàcia, Grècia, Àsia Menor o Egipte. A l'antiguitat tardana l'existència de persones de procedència oriental es manifesta epigràficament, com un *Aurelius* que va arribar de a la Cilícia després de viure a *Hispalis*.⁴⁴¹⁴

La vinguda de gent de diferent procedència també va comportar l'arribada de religions i creences orientals que conuiu amb més o menys fortuna amb el culte imperial, més quan Tàrraco va ser pionera en el seu establiment ja en temps d'August.⁴⁴¹⁵ Els testimonis arqueològics parlen de Mitra, Cibeles, Isis, Attis, Amon lligat a Júpiter, i naturalment el cristianisme i el judaisme.⁴⁴¹⁶

El 259 van ser executats el bisbe Fructuós i els seus diaques Auguri i Eulogi, durant les persecucions en temps de l'emperador Valerià. Les actes martirials són un dels primers exponents de l'organització de l'Església en el món hispà i són sens dubte un testimoni històric de primera magnitud.⁴⁴¹⁷

El document mostra de forma diàfana una comunitat ben organitzada i d'arrels profundes, relacionada amb els no cristians i amb importants vinculacions amb les classes altes de la capital de la Hispània Citerior. El seu origen és plausible lligar-ho amb la hipotètica vinguda de sant Pau a Hispània, que no oblidem va ser l'apòstol dels gentils. Però la veritat és que no deixa de ser una tradició "*venerable i atendible*" com en el seu moment va indicar el P. Miquel Batllori.⁴⁴¹⁸ De tota manera, cal pensar que l'antiguitat de la comunitat cristiana de Tàrraco pot anar de la mà de l'existència d'una de jueva des d'època imperial. Però continuem movent-nos en el camp de la conjectura.

De fet poc o gens ens demostra la presència mosaica fins a l'antiguitat tardana. El mateix passa amb el cristianisme. Si no fos per les actes martirials i alguns sarcòfags relacionables amb la simbologia cristiana, no es pot parlar clarament de testimonis arqueològics cristians i ben clars fins els temps de Teodosi, amb la formació del gran conjunt martirial de la Necròpolis de Sant Fructuós o Tabacalera.⁴⁴¹⁹

És al segle IV o una mica després quan es documenta, i en àmbit rural, la inscripció funerària d'Isidora, filla de Jonàs i Axia, decorada amb dues menoràs (pl. *menorot*) que marquen el seu indiscutible caràcter mosaic.⁴⁴²⁰ També és interessant un padellàs de *terra sigillata hispanica* tardana recuperada a les excavacions del jaciment de Vilardida,

4413 ALFÖLDY, G. 1991.

4414 CIL II 2 supl. XIV, núm. 2111 / RIT núm. 958.

4415 FISHWICK, D. 1982.

4416 CIURANA, J. 2013a; MENCHON, J. 2016e.

4417 FRANCHI DEI CAVALLIERI, P. 1959.

4418 BARBARÀ ANGLÈS, M. 2011.

4419 MUÑOZ MELGAR, A. 2013; MUÑOZ MELGAR, A. 2014.

4420 CIL II 2 supl. XIV, núm. 2295 / RIT núm. 1074; CASANOVAS MIRÓ, J. 2005, p. 86; MENCHON, J. 2012b; NOY, D. 2005.

en la qual hi ha incisa una altra menorà.⁴⁴²¹ Ens trobem amb presència jueva precisament en una vil·la que ha estat ocupada de manera ininterrompuda més de 2000 anys o és un simple recurs gràfic o simbòlic com ara podrien tenir una *mandala* o un ull de Fàtima?

13.2. INDICIS INDIRECTES: EL COMERÇ AMB ORIENT I LA CAIXRUT

A Tàrraco les relacions comercials amb les províncies orientals, malgrat no tenir la intensitat que van tenir per exemple amb Àfrica, es verifiquen amb l'arribada de productes transportats en àmfores, i determinades importacions de vaixel·la de taula i de cuina, especialment a partir del baix imperi.

J. A. Remolà en el seu estudi sobre les àmfores de Tàrraco en època baix imperial i visigòtica diferencia un seguit de produccions procedents de la zona de Palestina. En primer lloc les LRA4 / Keay 54, amb les variants LRA 4a / Zemer 53, Keay 54a, típica del segle V; LRA 4b / Zemer 51 / Keay 54b-d: variant del segle VI, i present ja en el V; i LRA 4C: característica del segle VII, encara que també arriba anteriorment. Es tracta d'un tipus de contenidor relacionat amb el transport de vi, com podrien ser les produccions de Negev i Gaza, de gran reputació en aquella època, tot i que també hi ha la possibilitat que fossin usats per oli de sèsam o conserves de peix. Les diferències de les seves dimensions potser indiquen els diversos aliments traginats (**Fig. 13.1**).

La LRA5 / 6 / Keay 66, datada a Tàrraco entre els segles V i VII s'ha pres també com a contenidor de vi. És més, De Vitto la relaciona amb el *havith* del *Talmud*. És destinada al transport d'aliments en general, com oli, figues seques, fesols, nous, ordi.

El judaisme com a religió segueix les prescripcions de textos com el *Talmud*. Aquesta és una paraula jueva tardana que significa estudi, ensenyança, coneixement, en particular, coneixement de la Torà. No deixa de ser l'explicació dels textos jurídics jueus i també l'estudi de les *kalakot* o dret consuetudinari, reunides a la *Misnà*. Així el *Talmud* és el comentari de la *Misnà*. La *caixrut* designa el què és correcte o apropiat per al consum, el que aconsegueix els preceptes de la *coixer*, *kosher* o *kasher*, que conforma els preceptes jueus per la ingestió d'aliments basant-se en els textos sagrats, bàsicament el Levític i el *Tanaj*.⁴⁴²²

Lejem és el vocable jueu que indica en principi el pa, però que en extensió vol dir aliment. Hom diu que de la sedentarització del poble jueu, es fan dos àpats al dia,⁴⁴²³ essent el més important al vespre quan es reuneix tota la família. La menjada es feia al terra, de genolls sobre una estora o una pell d'animal, amb un plat comú del qual cadascú agafa amb els dits⁴⁴²⁴ i temps després va aparèixer la vaixel·la i les taules.⁴⁴²⁵ Més tardanament l'ablució de les mans es fa general, tant per raons d'higiene com de

⁴⁴²¹ MORERA, J. 2020; MORERA CAMPRUBÍ, J.; CUBO; A. en premsa. Vid. capítol 6, fitxa. 006.

⁴⁴²² Cfr. LASCORZ, A. 2009, p. 95-100.

⁴⁴²³ Ex 15, 12.

⁴⁴²⁴ Rut 2,14.

⁴⁴²⁵ 1Re 13,20.

puresa religiosa, per influència farisea⁴⁴²⁶ cosa que explica la importància de les tenalles reservades a l'aigua.⁴⁴²⁷ El cap de família els presenta i pronuncia una benedicció sobre els aliments i de vegades sobre cada plat i al final de la menjada.⁴⁴²⁸

Els productes alimentaris es diferenciaven, com esdevé en altres pobles antics, entre purs i impurs, que van anar canviant al llarg del temps, com el cas de la llet de camella que en època patriarcal es bevia normalment⁴⁴²⁹ i temps després es declara impura.⁴⁴³⁰ La ingestió d'aliments impurs fa impura a la persona que ho fa. Així que estaven totalment prohibits.

Es prohibeix menjar sang⁴⁴³¹ doncs es considera l'ànima o la seu de l'ànima i la vida.⁴⁴³² El motiu primitiu era que es podria barrejar l'ànima pròpia amb una altra. En aquest context s'entén la interdicció de consumir animals no designats. No es pot menjar un animal mort i esquarterat, doncs conserva la sang,⁴⁴³³ ni tampoc tocar-lo.⁴⁴³⁴ La sang també torna impurs els aliments i begudes que hi són en contacte.⁴⁴³⁵ Fins i tot s'arriba a prohibir menjar carn de brau mort per haver matat algú.⁴⁴³⁶

Tampoc no es poden ingerir determinats animals: els grans quadrúpedes menys els remugants; els animals aquàtics que no tinguin aletes ni escames; les aus rapinyaires i caçadores; els insectes amb ales; els rosegadors etc. Tampoc no es poden menjar els primers fruits de l'arbre durant els tres primers anys,⁴⁴³⁷ ni el greix dels sacrificis i els aliments contaminats perquè a la casa hi ha un cadàver..⁴⁴³⁸ Ni els dels països estrangers en general,⁴⁴³⁹ especialment els que consumien els gentils.⁴⁴⁴⁰

Resta clar que el món jueu té una clara preocupació per l'alimentació i el seu estat pur, higiènic, saludable, és a dir *kosher*. S'entén una clara malfiança per la manipulació dels aliments per part dels gentils i els processos productius són vigilats estretament pels rabins com a coneixedors de la llei.

Vincular contenidors ceràmics amb la comercialització d'aliments *kosher* és plausible clar, tot i que el client no ha de ser únicament jueu. Pensem per exemple en la qualitat

4426 *Mc* 7, 3-4.

4427 *Jn* 2, 6.

4428 *MT* 14, 19, *Act* 27,35.

4429 *Gen* 32,15.

4430 *Lev* 11,4; *Dt* 14,7.

4431 *Gen* 9,4; *Lev* 19,26; *1Sam* 14,32-35.

4432 *Gen* 9, 4; *Dt* 12,23; *Lev* 17,11.

4433 *Lev* 11, 39s; 17, 15; *Dt* 14, 21.

4434 *Lev* 11, 19; 17, 15.

4435 *Lev* 11, 34.

4436 *Ex* 21, 28.

4437 *Lev* 19, 23-25.

4438 *Dt* 26,14.

4439 *Am* 7, 17; *Os* 9, 3.

4440 *Dan* 1,8.

i fama dels vins del Negev, un producte de luxe per a les classes més afortunades. Però tornem a Tàrraco.

El percentatge d'àmfores orientals identificades a Tàrraco durant l'antiguitat tardana és petit encara que significatiu, com succeeix també amb les ceràmiques de cuina. Al segle IV és un 4% davant el predomini de les occidentals (58-82%) o africanes (64-74%). Augmenta en el V i en el VI és de més del 12%.⁴⁴⁴¹

J. M. Macias ha estudiat les ceràmiques comunes de l'antiguitat tardana. Observa també la importació de peces orientals, amb la constatació d'exemplars de Palestina a datar entre els segles V i VII, i bizantins en el VII. Es tracta bàsicament d'olles de determinat tipus que si bé apareixen de forma esporàdica, la seva arribada s'ha de relacionar amb la comercialització d'àmfores i vaixel·la de taula orientals. Cal associar aquest increment amb la influència de l'Imperi d'Orient, igual que es documenta en altres camps com la decoració arquitectònica, els bronzes litúrgics, o la indumentària cas de les sivelles o fíbules, etc.⁴⁴⁴²

Però aquesta realitat arqueològica no implica directament la presència de jueus. La veritat és que elements que indiquin clarament la seva vida a la ciutat de Tàrraco són pocs, tot i que és precisament quan s'han de datar en aquests segles.

D. Bea, J. Navarro i A. González treuen a col·lació un fragment de llàntia africana de mitjans del segle V decorada amb una menorà.⁴⁴⁴³ Procedeix d'un nivell d'abocador excavat arqueològicament a la zona del PERI-parcel·la 22 B (Felip Pedrell 12 / Vidal i Barraquer 44-46), és a dir la zona de barri portuari a uns 250 metres de la Necròpolis Paleocristiana.⁴⁴⁴⁴ Es tracta d'un espai d'important activitat urbana en l'antiguitat tardana. Però la veritat és que aquesta peça no indica forçosament que s'hagi de relacionar amb grups jueus⁴⁴⁴⁵ (**Fig. 13.2**).

La correlació comerç i comunitats jueves sembla fins i tot una obvietat que té la seva referència documental. Així el rei visigot Ègica al XVI Concili de Toledo (693) va vetar als jueus als *cataplús*, és a dir a les llotges comercials dels ports.⁴⁴⁴⁶ No en va l'acció d'aquest rei a l'hora de perseguir els jueus va estar encaminada "a privar-los de la possibilitat de guanyar-se la vida." Un any després, en el XVII Concili va decretar reduir-los a l'esclavitud tal com explica el cànon VIII. La prohibició és genèrica, però en aquesta època es constata epigràficament la presència de jueus a *Terracona*, que per Gómez Moreno i King formarien una important comunitat.⁴⁴⁴⁷

⁴⁴⁴¹ REMOLÀ, J. A.; USCATESCU, A. 1998; REMOLÀ, J. A. 2000, p. 204-228; REMOLÀ, J. A. 2013; VITTO, F. 1986.

⁴⁴⁴² MACIAS, J. M. 1999, p. 275-276; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 2005; REMOLÀ, J. A. 2000, p. 204-228.

⁴⁴⁴³ LASHERAS, A. 2015, concretament p. 128, fig. 41.3.

⁴⁴⁴⁴ *Planimetria* 2007, notícia 621.

⁴⁴⁴⁵ BEA, D.; NAVARRO, S.; GONZALEZ, A. 2015, p. 70-71. Els autors també parlen d'una sèrie de monedes amb llegenda en hebreu trobades a Tarragona en data imprecisa, però que realment són falses. Quant a la llàntia romana, vid. LASHERAS, A. 2015.

⁴⁴⁴⁶ RODRÍGUEZ MARTORELL, F. 2018.

⁴⁴⁴⁷ FERRER HIGUERAS, B. 1997; GÓMEZ-MORENO, M. 1993, p. 56; KING, P. D. 1972, p. 224; MACIAS, J. M. 1999, p. 382-383; THOMPSON, E. 2011, p. 290-291.

13.3 EVIDÈNCIES A TERRACONA I AL TERRITORI

13.3.1 La necròpolis de Mas Rimbau-Mas Mallol

La morfologia de Tàrraco en l'antiguitat tardana s'havia modificat substancialment si la comparem amb la d'època imperial. A partir de la crisi del segle III i la recuperació en el IV s'observa un gradual procés en què es va abandonant l'estructuració *d'urbs-territorium* amb àrees urbanes ben definides i delimitades per les muralles. S'evoluciona cap a l'abandonament progressiu de determinats espais intramurs i l'ocupació d'altres com la zona alta on hi havia la seu del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*. Ens trobem amb un plantejament *d'urbs-suburbium-territorium*, on els espais suburbans prenen carta de naturalesa i són fins i tot més puixants que les zones intramurs. De manera gradual s'obrien les portes a la urbanística medieval.

En els capítols 5, 6 i 7 s'ha parlat sobre l'evolució dels conjunts funeraris rurals i de la vella Tàrraco, tot explicant el cas de Mas Rimbau-Mas Mallol.⁴⁴⁴⁸

Quant al comportament funerari de la ciutat en l'antiguitat tardana s'observa que la reserva de necròpolis al costat de les vies de comunicació, que significa l'existència d'una sèrie de zones d'enterrament a l'entrada i sortida de la ciutat. Però hi ha una important variació d'usos funeraris amb l'oficialització del cristianisme. És llavors quan eclosiona la gran Necròpolis Paleocristiana de la Fàbrica de Tabacs, organitzada al costat del conjunt martirial/episcopal de la tomba de sant Fructuós i els seus diaques Auguri i Eulogi. A partir del segle VI, amb la *translatio* de la seu episcopal al Recinte de culte imperial a la Part Alta o la construcció de l'església martirial de l'Amfiteatre, s'observa com neixen les zones funeràries associades a edificis religiosos cristians.⁴⁴⁴⁹

En aquest context ens trobem amb una zona funerària que semblen trencar el clàssic binomi via romana-necròpolis i l'innovador església funerària o martirial i cementiri. És el cas de Mas Rimbau-Mas Mallol, a menys d'un kilòmetre en via recta de la Part Alta de Tarragona.

Per arribar-hi des d'aquí s'havia de creuar el desnivell corresponent al barranc de Sant Pere-Terres Cavades. A més pel que sabem, per aquesta zona no hi ha traces de vies romanes d'importància com es veu en altres punts de la ciutat, per on passava la *via Augusta* o la *d'Asturica Augusta*. El grup funerari, a més no es troba al peu del turó de Sant Pere, sinó en el vessant sud-oest.

Al llarg de la dècada dels noranta del segle passat es van desenvolupar una sèrie d'excavacions arqueològiques motivades per diferents fases d'urbanització i construcció d'habitatges. El fet va comportar la localització d'una àmplia zona funerària amb al voltant de cinc-cents enterraments excavats. Es data entre els segles III i almenys fins el VII.⁴⁴⁵⁰ I això és interessant doncs és una primerenca data per la

⁴⁴⁴⁸ En concret capítol 6, fitxa núm. 164.

⁴⁴⁴⁹ MENCHON, J. 2015d.

⁴⁴⁵⁰ BEA, D.; VILASECA CANALS, A. 2000; BEA, D.; CARILLA, A.; VILASECA CANALS, A. 1999; BENET ARQUÉ, C.; FÀBREGA, X.; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1992; REMOLÀ, J. A.; MACIAS, J. M.; BURÉS, L.; NAVAJAS, M. 1994; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1995; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1999.

pauta funerària d'enterrar-se en espais aparentment aïllats associats a faldars de turons i pendents naturals.

Remolà, al seu estudi de les àmfors tarragonines apunta que en aquesta zona hi ha un 27'69% de tombes de *tegulae* (36 casos) i un 26'5% d'àmfora (34), un 6'15 de coberta de lloses (8), 2'30% de coberta mixta de *tegulae* i lloses (3), un 2'30% de taüts de fusta (3), un sarcòfag (0'76%) i 45 de tipus indeterminat (34'61%).⁴⁴⁵¹

Els tipus amfòrics són bàsicament d'origen indeterminat. Els identificats es daten entre els segles III i IV. Quant als africans, són de dimensions mitjanes per la qual cosa permeten el seu reciclatge com a contenidor funerari s'identifica el tipus Keay 4 i el Keay 5. De procedència oriental, un exemplar de LRA 4.

Els individus amfòrics són dels segles VI-VII: LRA 1 tardana, i LRA 4 c tipus Cisterna de Samos / Keay 67 que es van utilitzar per tombes infantils. Tots dos són de procedència oriental: la primera de la zona de Cilícia-Nord de Síria, i la segona de l'Egeu-Àsia Menor. Com a dipòsits funeraris, la deposició d'algun unguentari i un ou de gallinàcia als peus d'una de les tombes.

En un dels enterraments localitzats en aquesta zona (any 1997) es va trobar el grafiti d'una menorà.⁴⁴⁵² És una caixa de blocs de pedra tallada, amb un cert aspecte antropomorf o trapezoïdal en mostrar un èntasi a l'altura de les espatlles. Al seu interior hi havia una dona que possiblement va ser amortallat donada la connexió anatòmica de les extremitats. Es va dipositar directament al fons de la tomba. No es va documentar ni aixovar ni dipòsit funerari (**Fig. 13.3**).

La llosa que cobria la capçalera de la tomba és una peça de roca sedimentària coneguda localment com pedra de Lloera, altrament d'Alcover. A la cara que donava a l'interior de la fossa s'havia incís una menorà, fet que ha cridat l'atenció dels investigadors. Per J. Casanovas "és com si algú en el darrer moment hagués volgut deixar constància amb vista al futur que el difunt era un jueu."⁴⁴⁵³

Les característiques d'aquest canelobre el fan similar a d'altres com la pileta trilingüe o la inscripció d'Isidora: una base de tres peus o en forma de trident, tija i al quart superior, els sis braços concèntrics de forma semicircular que s'enrasen tots al mateix nivell.

Ja fora de context es van documentar diversos fragments d'una inscripció funerària datada a partir del segle V cisellada en una placa de calcària grisa local, coneguda com llisós. Lamentablement ha arribat mutilada i fragmentada. Les dimensions conservades són 46 x 16'5 x 5 a 5'5 cm. La restitució epigràfica que ofereix Niquet és la que segueix:

Memoria
be(ne)m(erentis) p(atris?) Samueli

⁴⁴⁵¹ REMOLÀ, J. A. 2000, p. 108-109.

⁴⁴⁵² CIL II 2 supl. XIV núm. 2231.

⁴⁴⁵³ CASANOVAS MIRÓ, J. 2013, especialment p. 16.

[- -] Cosimi⁴⁴⁵⁴

En canvi el CIL 2 supl. XIV⁴⁴⁵⁵ ofereix una altra lectura:

Memoria
Remp(itis) (i. e. rabii) Samueli
[- -] Cosimi (**Fig. 13.4**)

L'ús del substantiu *memoria* fa pensar en un enterrament de certa entitat, diguem-ne mausoleu, cosa que quadraria amb el fet que la inscripció és una làpida per a ser incrustada o encaixada.

Com ja s'ha dit repetidament, la ubicació d'aquest conjunt funerari de l'antiguitat tardana trenca els esquemes clàssics del món de la mort a Tàrraco. Aparentment no estem davant d'una zona associada a una via, però tampoc davant d'un espai relacionable amb un edifici funerari, martirial o no, com seria el cas de la Necròpolis de Sant Fructuós.

Estem en un espai que hem de veure apartat dels vòrtex urbans de la Tàrraco dels segles III-VIII. És quan es passa d'una ciutat contínua protegida per unes potents muralles, a una *urbs* que ocupa els espais de la Part Alta amb la seu del Concili Provincial per una banda, i la zona portuària i de necròpolis paleocristiana per un altre. Deixa espais amplis que es ruralitzen o abandonen com l'àrea central intramurs.

Com hem dit, en línia recta estem gairebé a un quilòmetre de la Part Alta ja més d'un i mig del barri portuari. Les evidències arqueològiques d'ocupació urbana estan lluny d'aquest espai funerari, almenys del què ara sabem.

El conjunt funerari més proper és a uns 500 m, en el fons de la vall o barranc de Sant Pere-Terres Cavades: el mausoleu del carrer Sant Auguri, datat al segle IV i que també es volgut relacionar amb el teòric traçat de la Via Heràklia, més o menys continuat pel desviament de la N 340.⁴⁴⁵⁶ Més aviat s'ha de vincular aquest mausoleu amb l'hàbitat suburbà dispers, per no dir rural dels voltants de Tàrraco, igual que altres evidències aïllades de la zona.⁴⁴⁵⁷ A més, la seva orientació està més d'acord amb la de l'aqüeducte romà proper i la seva zona de servitud que no amb una via que per descomptat no s'ha localitzat⁴⁴⁵⁸ però que pot ser el Camí Vell del Llorito, que organitzaria aquesta zona suburbana de Tàrraco i era un eix de centuriació.⁴⁴⁵⁹

⁴⁴⁵⁴ NIQUET, H. 2004, especialment p. 169-173; NIQUET, H. 2007. Traducció: *Tomba (construïda) que es mereixien els pares Samuel (- -) Còsima (?)*.

⁴⁴⁵⁵ CIL II 2 supl. XIV, núm. 2230. Traducció: *Tomba del rabí Samuel (- -) Còsim*.

⁴⁴⁵⁶ ADSERIAS, M.; MACIAS, J. M.; RAMÓN SARIÑENA, E.; REMOLÀ, J. A. 2000; ARBELLOA, J. V. M. 1982-83; ARBELLOA, J. V. M. 1989; REMOLÀ, J. A.; MACIAS, J. M.; BURÉS, L.; NAVAJAS, M. 1994.

⁴⁴⁵⁷ BERGES, M. 1969-1970b; BOSCH PUCHE, F.; DÍAZ GARCIA, M.; MACIAS, J. M. 1999-2000; MENCHON, J. 2002c; *Planimetria* 2007, *passim*; TERRÉ, E. 1990.

⁴⁴⁵⁸ CIURANA, J. 2013a

⁴⁴⁵⁹ Dec aquesta informació al Dr. Josep Maria Palet, director de l'ICAC i especialista en arqueologia del territori. La informació va ser proporcionada el juny de 2019 en plantejar els treballs arqueològics previs a la redacció del pla parcial urbanístic de la zona de Viladegats-pedrerres del Llorito.

La muntanya de Sant Pere / l'Oliva té una llarga tradició com a espai religiós. Al segle XVI, Pons d'Icart localitzava restes arquitectòniques i epigràfiques que relacionava amb un temple dedicat a Isis,⁴⁴⁶⁰ i en l'edat mitjana a prop d'aquí, a la zona de l'actual avinguda Catalunya, hi havia l'església de Sant Pere Sacelades, enderrocada durant la Guerra dels Segadors (1640-1652).⁴⁴⁶¹

L'itinerari per enterrar-se precisament aquí genera un esforç més gran que el que s'hauria d'utilitzar en altres espais: baixar de la Part Alta, creuar el barranc, pujar al turó i fer el sepeli a la falda sud-oriental del turó de Sant Pere / L'Oliva. Des de la zona del port, encara és més llarg i en pendent. D'altres són de més fàcil accés almenys en aparença: tradició d'ús funerari, vies en funcionament etc.

S'ha de buscar una explicació diferent, i per tant molt més arriscada amb les poques dades que actualment tenim. Però val la pena esmentar-ho encara que provoqui controvèrsia i una reacció negativa en cercles acadèmics. La veritat és que aquesta part de Tarragona evoca la topografia de Jerusalem: dues ciutats a la part alta d'un turó, les valls de Josafat i de les Terres Cavades, la muntanya de les Oliveres i el de l'Oliva que es confon amb el de Sant Pere. Potser és una casualitat, però la similitud fa pensar⁴⁴⁶² (Fig.13.4).

La situació de la necròpolis en un punt alt, amb un possible precedent religiós de culte oriental, que també apareix en l'edat mitjana fa pensar que la situació d'aquest cementiri no es deu a la dinàmica pròpia del de les necròpolis extramurs relacionades amb vies de comunicació, sinó a un nou patró funerari que veurem tant en l'antiguitat tardana com l'alta edat mitjana: la generació d'espais funeraris en llocs alts, turons o vessants, l'origen es deu a uns arguments de tipus religiós o simbòlic que hi haurà estudiar amb deteniment. Per exemple, el plantejament de la mort com un pas cap a la resurrecció, a una vida en el més enllà, pot motivar aquest nou ús.

Un altre tema a debatre és si realment tota la necròpolis és jueva, o només una part. 2008 es va dir que calia "*pensar que podria tractar-se de d'una necròpolis utilitzada per la comunitat jueva de Tàrraco, o potser tota ella jueva*"⁴⁴⁶³ El 2011 s'apuntava que "*els enterraments amb signes inequívocs de la fe jueva, la presència d'àmfores orientals, tal vegada associables a alimentació caixer... ens indiquin que almenys part de la necròpolis és relacionable amb la comunitat hebraica de la Terracona de l'antiguitat tardana.*" La veritat és que aquests comentaris possibilistes, com passa moltes vegades en la literatura arqueològica, s'han forçat a l'hora de ser tinguts en compte, prenent-se la part com el tot, i de forma acrítica es passa del temps verbal condicional a l'indicatiu, de la idea a l'argument. Així D. Bea, S. Navarro i A. González ens diuen que "*la presència d'elements relacionats amb la comunitat jueva, juntament amb la suposada existència en*

⁴⁴⁶⁰ CIL II 2 supl. XIV, núm. 827.

⁴⁴⁶¹ Malgrat que aquesta església s'havia relacionat amb la de Sant pere del *Codex Veronensis*, tot indica que no és així doncs aquesta era intramurs, a la zona de la plaça d'en Rovellat i plaça dels Àngels. Cfr. MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1997b; MENCHON, J. 2020a, p. 70, 194, 284; MENCHON, J.; RAMOS, LI. 1995b; PONS D'ICART, LI. 1883 (1981), p. 222-223.

⁴⁴⁶² MENCHON, J. 2012b; MENCHON, J. 2013a; MENCHON, J. 2020a, p. 26; MENCHON, J.; SERRANO COLL, M. en premsa.

⁴⁴⁶³ MENCHON, J. 2009b.

aquest emplaçament d'un temple dedicat a Isis, i la troballa d'àmfores de procedència oriental, han servit d'argument a alguns autors per tal de relacionar la necròpolis de Mas Rimbau amb el fossar jueu de la Tàrraco baix imperial."⁴⁴⁶⁴

Els indicis d'enterraments de persones de fe mosaica són pocs: la menorà i la inscripció dedicada a Samuel, que és un antropònim present en epígrafs clarament cristians.⁴⁴⁶⁵ Però si seguim la proposta de restitució epigràfica del *Corpus Inscriptionum Latinarum*, queda clara la filiació jueva, i a més d'associar a un rabí.

Es pot pensar que si Samuel hagués estat un cristià. Però, no hauria estat més lògic enterrar-lo en una necròpolis en voga com la de Sant Fructuós o en un altre espai funerari associat a una església funerària posem per cas? A part del nom i la menorà en aquest cementiri no hi ha simbologia hebrea, cert, però tampoc cristiana.

S'ha de tenir en compte que a l'antiguitat tardana, la pràctica funerària de les comunitats jueves no estava encara regulada fins al punt de dificultar força poder diferenciar les seves necròpolis de les dels gentils, de manera que les seves tombes apareixen al costat de les de cristians i no cristians, com es veu en la mateixa Roma. Ciurana ens cita el cas de l'actuació d'Ambrós de Milà, per exemple, quan al 293 mana recuperar les restes dels màrtirs Agrícola i Vital, enterrats d'un cementiri jueu de Bolonya: "*inter ipsorum (sc. Judaeorum) sepultura.*" Però això també ens indica la presència de necròpolis mosaïques a l'antiguitat tardana.⁴⁴⁶⁶

11.3.2 Testimonis epigràfics

La veritat és que les evidències materials de presència jueva a Tàrraco i el seu territori es daten clarament en l'antiguitat tardana gràcies a les inscripcions. Ja hem esmentat la de Samuel localitzada a Mas Rimbau-Mas Mallol. Sumem tres peces més:

La inscripció bilingüe de Lasies

L'any 1952 es va trobar al llavors Escorxador Municipal,⁴⁴⁶⁷ al centre històric o Part Alta, a uns 250 de la zona del barri jueu. Es tracta d'una làpida sepulcral cisellada en marbre de Luni-Carrara. Les seves mesures són 48,6 x 20,3 x 9,9 cm. La peça ha perdut la seva esquerra (dreta per al lector). Sota la inscripció hi ha una menorà sobre trespeus. El text està escrit en llatí i grec i ha tingut diferents traduccions i interpretacions. Es data entre els segles VI i VII.⁴⁴⁶⁸ Segons Canós diu:

⁴⁴⁶⁴ BEA, D.; NAVARRO, S.; GONZALEZ, A. 2015, p. 67. I donen com a referència els articles MENCHON, J. 2009b i MENCHON, J. 2012b.

⁴⁴⁶⁵ WILLIAMS, M. H. 1992.

⁴⁴⁶⁶ RUTGERS, L. V. 1992. CIURANA, J. 2013a qui cita Ambrós de Milà quan "rescata" les despulles dels màrtirs Agrícola i Vital d'un cementiri de Bolonya (*Exhortatio virginitatis*, 1.7).

⁴⁴⁶⁷ Carrer de l'Escorxador y actualment seu de la Universitat Rovira i Virgili.

⁴⁴⁶⁸ CIL II 2 supl. XIV núm. 2229 / RIT núm. 1075 / NOY, D. 2005 núm. 186. CANÓS, I. 1996; CANÓS, I. 2002, núm. 155, p. 135-139; MILLÀS I VALLINCROSA, J. M. 1957; SÁNCHEZ REAL, J. 1952a. Traducció text llatí segons Canós: En el nom del Senyor, descansi en pau la nascuda a Cízic, la rabina Lasies, sogra del didàscal. Que reposi en pau. Amén (¿?).

IN NOMINE [DOMI-]
 NI REQUIESCI[T NA-]
 TA IN QUISIC[O RAB(bi)]
 LASIES SOCE[RA]
 5 DIDASCALI IAC
 IT CUM PAC[E AMEN?]
 ENΘA KATAK[ITE]
 PAB(βι) ΛΑΤΟΥΕ[Σ ΠΙΕΝΘΕ-]
 PA TOY MAK[APIE-]
 10 TOY KYPHE[IOY]
 APXHEY[ΝΑΓΩΓΟΥ]
 KYZHO[Y]
 ΑΗΚΕΩ[Σ ΣΥΝΑΓΩ-]
 ΓΗ ΑΝΗ[ΘΗΚΕ-]
 15 Ν ΕΥΛΩ[ΓΙΑΝ ΕΝ]
 ΚΥΡΗΕ[Ι]
 ΤΕΘΝΕΚ[Ε ΑΜΗΝ (?)]

Per Canós, Lasies seria l'esposa del rabí, i sogra del didàscal, arxisinagog o rabí, que interpreta com a sinònims. En vida o ja morta rebria el títol de rabina. El nom Lasies equivaldria al masculí *Lasius*, probablement de Gelasius. En el text grec es cita com Latoues. En base als formularis epigràfics i la paleografia es data entre els segles VI i VII (**Fig. 13.6**).

La pileta trilingüe conservada al Museo Sefardí de Toledo

L'arqueologia de Tarragona és capriciosa com ella sola. Per exemple, l'anomenat *mihrab* de la Catedral de Tarragona, que s'havia pres com el testimoni més feient d'una mesquita, i per tant la demostració d'una *Tarraquna* islàmica activa, és realment una finestra decorativa que s'ha pres com procedent de la casa de Ya'far de Madinat ar-Zahra i darrerament de procedència tortosina.⁴⁴⁶⁹ I la pileta trilingüe, recuperada fortuïtament a mitjans del segle XX és la peça de referència iconogràfica del Museu Sefardí de Toledo (**Fig. 13.7**).

Reconstruïm els fets a partir d'un recent article de l'historiador J. Parral.⁴⁴⁷⁰ Doncs bé, a peça es va recuperar en 1955 durant l'enderroc de les finques 9-13 del carrer Enrajolat, al barri de la Part Alta, a uns 200 metres del call jueu. Estava reutilitzada com a pica.

El contractista, Josep Avià la va lliurar a Joan Molas, qui la va exposar en el seu museu particular al Pla de la Seu, a pocs metres de la Catedral. La peça aviat va cridar

Traducció text grec segons Canós: "Aquí rau la rabina Latoues nascuda a Cízic, sogra del piadós senyor arxisinagog, que amb justícia va consagrar aquesta làpida sepulcral a la sinagoga. Va morir en el Senyor. Amén (¿?)." Kyzikos, Cyzicus o Cyzicum, ciutat grega de la Porpòntida, Mísia y ara Aidinjik, Bal Kiz, Turquia.

⁴⁴⁶⁹ Cfr. ACEÑA, R. 1995; MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2014; MIRAVALL, R. 1999, p. 119-120.

⁴⁴⁷⁰ PARRAL, J. 2016.

l'atenció de personalitats com el catedràtic d'hebreu de la *Universidad Complutense* Francisco Cantera, o el director del recentment creat *Museo Sefardí*, Federico Pérez Castro. Després d'una sèrie de gestions, els hereus de Joan Molas van vendre la peça a la institució toledana el 1971, qui va realitzar l'adquisició gràcies al mecenatge de César Kajon.

Tornem a la realitat arqueològica. Es tracta d'una peça de marbre blanc, amb tota probabilitat Luni-Carrara i procedent del reciclatge dels materials arribats a Tàrraco durant època imperial. Mesura 56 x 44'7 cm, amb una alçada de 14'50 cm i pesa uns 5'7 kg. La part superior mostra el corresponent buidatge que li dona el seu caràcter de pila per a líquids, així com un forat de drenatge (**Fig. 13.8**).

El frontal mostra la decoració i l'epigrafia emmarcada per un petit llistell irregular a l'aresta superior. Està incisa amb una tècnica poc elaborada, imprecisa, gairebé infantil. Mostra en el centre una menorà amb un peu triple similar al grafiti de la tomba de Mas Rimbau, la inscripció de Lasies, o la d'Isidora. A la dreta de l'observador hi l'esquematzació de l'Arbre de la Vida símbol de la felicitat eterna, i a l'esquerra un traç esbiaixat amb rematada que s'ha definit com el *xofar* o trompeta sagrada, encara que per altres investigadors pot ser una serp. Si fos així, tots dos elements es poden relacionar per exemple amb el pecat original, Adam i Eva. Llavors podria ser la pomera o l'Arbre de la Ciència del Bé i del Mal del Gènesi. A banda i banda, sengles paons encarats, i un d'ells sembla picar els fruits de l'arbre. Simbolitzen la immortalitat i la resurrecció. Es tancaria així el cercle: serp i arbre, pecat i mort, paons, resurrecció i immortalitat en una pila d'aigua que simbolitza purificació.

L'epigrafia és extraordinàriament interessant, i es desenvolupa com en altres casos de l'època en llatí i grec, a més de l'hebreu. La transcripció és:

שלום על ישראל
ועלינו ועל בנינו אמן

PAX FIDES

ΠΑΗ [..]

Pel que fa a la funció de la peça, els diferents especialistes que l'han tractat pensen en el seu ús com a pica de ablucions d'una sinagoga, encara que altres han suposat que era una ossera o sarcòfag d'un nونات. Però la veritat és que les dimensions del buidatge, especialment la seva profunditat, fan descartar aquesta idea. Els diferents estudis situen la pileta entre els segles V i VI.⁴⁴⁷¹

⁴⁴⁷¹ CIL II 2 suppl. XIV núm. 2228 / RIT núm. 1076 // NOY, D. 2005 núm. 185; BEINART, H. 1967; CANTERA, F. 1955; RABELLO, A. M. 1996. Traducció:
"Pau sobre Israel i sobre nosaltres i sobre Pau, fe
els nostres fills Pau?"

Grafit d'Isaies en una inscripció romana

Durant els treballs arqueològics realitzats el 1994 al carrer Civaderia 22-24 es va recuperar un fragment d'inscripció romana. Formava part del farciment constructiu d'un mur d'època contemporània (**Fig. 13.9**).

Es tracta d'un fragment d'inscripció sepulcral d'un militar, cisellada en una placa de marbre de la qual es conserva una porció de 12 x 16'5 x 5 cm. El text es correspon a un membre de la *Legio VII* i es data en un moment posterior al segle II.⁴⁴⁷² A més a la banda esquerra es va poder identificar un grafit de lectura i cronologia dubtosa, amb lletres de petites dimensions i que es data al segle IV, no sense reserves.⁴⁴⁷³

I · s · aia
V (- - -)

La inscripció d'Isidora, municipi dels Pallaresos

Es tracta d'una inscripció funerària gravada en marbre blanc. Mesura 27 cm d'alt, per 30 d'ample i gruix de 9 cm. L'encapçalament mostra dues *menorot* sobre trípede similars a altres casos tarragonins i tres branques o palmes (*lulav*).

L'estudi que J. Casanovas fa dels fons de la Reial Acadèmia de la Història referents a la localització d'aquesta singular peça indica que va aparèixer el 1918 a la propietat de D. Sebastià Marimon Cullaré, al municipi dels Pallaresos, a uns 7 km. de Tarragona. La va cedir al Museu Diocesà, gràcies a les gestions de l'arquebisbe López Peláez, promotor d'aquesta institució de l'Església tarraconense, i a les gestions del rector, M. Eusebi Mir.⁴⁴⁷⁴ Sembla ser que es va trobar temps enrere "en un terreno de olivos de las afueras del pueblo de Pallaresos, donde repetidamente se han hallado sepulturas formadas con tegulas romanas y fragmentos de ánforas funerarias."⁴⁴⁷⁵ Va ser publicada pel llavors director del Museu Arqueològic Provincial i corresponent de la Real Acadèmia de la Història, Àngel del Arco.

El text ha estat objecte de diverses transcripcions i interpretacions. La versió del CIL II 2 supl. 14:

Hic est
memoria bon(a)e re-
cordationis. Isid-
ora filia bene me-
morii (j) Ionati (j) et Ax-
iaes. Pauset ani-
ma eius in pace cu-
m omne (j) Israel

⁴⁴⁷² CIL, II, supl. 14, núm. 1075. Sobre les circumstàncies de la troballa, vid. PEÑA, I.; DÍAZ GARCIA, M. 1994.

⁴⁴⁷³ CIL II 2 supl. XIV núm. 2232.

⁴⁴⁷⁴ MATA DE LA CRUZ, S. 2020, p. 43.

⁴⁴⁷⁵ CASANOVAS MIRÓ, J. 2005, p. 86.

[a]men, amen, amen⁴⁴⁷⁶

Hem de destacar l'aparició del nom de la difunta, Isidora, al costat dels seus pares, Jonàs o Jonatan i Axia. Com en el cas de la inscripció de Mas Rimbau, la paraula memòria també indicaria l'existència d'un enterrament construït, un mausoleu o similar (**Fig. 13.10**).

El fet que tot el text hagi estat escrit en llatí va motivar a Ángel del Arco a datar després de l'edecte de Sisebut (612-621) pel qual s'obligava als jueus a convertir-se al cristianisme. No obstant això, tant l'epigrafia com els formularis porten a datar al segle IV.⁴⁴⁷⁷ Així és el testimoni material més antic de presència jueva a Tarragona, anterior fins i tot als relacionats amb la comunitat cristiana. I pot ser un clar indicatiu de comunitat mosaica de llarga tradició.

Una menorà en una peça de terrissa a Vilardida

Finalment, com apunt d'una troballa que esperem aviat surti publicada. A les excavacions de Vilardida, on hem vist una interessantíssima seqüència des del món antic a medieval, amb diferents espais funeraris, fins i tot enterraments andalusins, va aparèixer una peça ceràmica de vinculació mosaica.

Procedeix dels habitatges semiexcavats al terreny, datats entre els segles VI i VII. Es tracta d'un fragment de terra sigillata hispanica tardana, amb el grafit d'una variant de menorà o potser arbre de la vida.⁴⁴⁷⁸

13.4. COMUNITATS JUEVES DESPRÉS DE LA INVASIÓ ÀRABO-BERBER I ANTERIORS A LA CONQUESTA FEUDAL?

Ja s'ha anat explicant que cada vegada és més complicat pensar que l'*ager tarraconensis* quedés despoblat després de la conquesta del 713-714. És el moment de recordar el què diuen alguns textos de geògrafs àrabs. I entre altres, coses hi ha indicis per pensar que una part d'aquest poblament es pot correspondre a comunitats d'origen mosaic.

Cronistes com el canonge Mari⁴⁴⁷⁹ relaten que abans de la conquesta feudal havia jueus a Tarragona: "*Más aún, después del año 852 de Cristo, presa por los moros la ciudad de Barcelona a causa de la perfidia de los judíos, muchos de éstos, con la tolerancia de aquellos, parece que se instalaron en Tarragona: a partir de aquí se entiende por qué en la Geographia Nubiensis, Tarragona es distinguida con el calificativo de ciudad de judíos; también porque, en los escritos antiguos la parte que se construye sobre su puerto es llamada torre de los judíos.*"

⁴⁴⁷⁶ Traducció: Aquesta és la memòria (tomba) d'Isidora, de bon record, filla de bon record de Jonàs i Axia. Que la seva ànima descansi en pau amb tot Israel. Amén, amén, amén.

⁴⁴⁷⁷ CIL II 2 supl. XIV núm. 2295 RIT núm. 1074 / NOY, D. 2005, núm. 187; ARCO, A. DEL 1918; IRAT núm. 44.

⁴⁴⁷⁸ Fitxa 006 del capítol 6. Entre Montferri i Vila-rodona. Cfr. IPAC 869, 15205; COLL RIERA, J. M. 2020a; CUBO, A.; MORERA CAMPRUBÍ, J. 2020; MORERA CAMPRUBÍ, J.; CUBO, A. en premsa.

⁴⁴⁷⁹ ESCOLÀ, J. M. 1989, p. 64-65.

Interessant és la citació que Mari fa de la *Geographia Nubiensis*, és a dir el *Nuzhat al-mustaq* d'Al-Idrisi. I certament quan es refereix a Tarragona el que diu és tan eloqüent com enigmàtic: "La ciutat de Tarragona, a la vora del mar, és una ciutat jueva que té muralles de marbre, edificis fortificats i torres inaccessibles, on viuen pocs cristians. Està fortificada i és inexpugnable." I més tard torna a repetir: "De Tortosa a la ciutat de Tarragona, la dels jueus, hi ha 45 milles."⁴⁴⁸⁰

Aquesta obra es data en 1160, és a dir després de la conquesta feudal de Tarragona. Però recordem que els autors àrabs, igual que els del món antic, recullen i componen les seves obres bevent de textos anteriors.⁴⁴⁸¹

En ambdues citacions d'Al-Idrisi l'esment de Tarragona com a ciutat de jueus és òbvia. Però potser hi ha una altra menció que aclareix el tema, o potser ho complica. En efecte, Al-Himyari a *Kitab al-Rawd*⁴⁴⁸² ens diu que "Tarragona està en a al-Andalus i entre ella i Lleida hi ha [una distància] de cinquanta milles. És una ciutat molt antiga, que va ser una de les capitals dels amalequites".

Els amalequites eren una de les tribus nòmades establertes en el Negev, i s'esmenta a la Bíblia com a descendent d'Amaleq, nét d'Esau. En els textos islàmics sembla ser que aquest recurs s'utilitza com a indicatiu de gran antiguitat ... però també és cert que les úniques ciutats d'Alandalús que se citen com jueves són precisament Tarragona, Elvira i Lucena.

Llavors hi ha el dubte raonable si realment quan es parla de Tarragona com a ciutat de jueus és per la presència d'una comunitat estable o com un recurs, literari o no, per reconèixer la presència de població prèvia a la conquesta feudal. És una zona en què els diplomes insisteixen en excés en voler-la mostrar com un desert, tal i com s'ha anat explicant anteriorment.⁴⁴⁸³ I quan aquesta gent no es podia obviar, se'ls titlla sense embuts com a cristians perversos o mala gent. En aquest enquadrament parlar de jueus té sentit.⁴⁴⁸⁴

Hi ha alguns aspectes que no s'han d'oblidar. Primer de tot, malgrat les circumstàncies, la vella *via Augusta* continuava sent el principal eix de comunicació del llevant peninsular, i per tant una via comercial. No oblidem que Ascari M. Mundó⁴⁴⁸⁵ quan parla de comerç a l'alta edat mitjana i la seva relació amb els jueus ens diu: "Quant al comerç entre el nord i el sud dels nostres comtats, exercit especialment pels jueus -que en el període carolingi gairebé només habitaven els nuclis ciutadans de Barcelona, Girona, Elna i sobretot Narbona-, demostra prou quins eren els itineraris vers Lleida i Saragossa més freqüentats per a mercaderia." El paper de les comunitats mosaïques queda clar, però la comunicació amb Alandalús és bàsicament via Lleida i Saragossa, la qual cosa no implica que la vella *via Augusta* deixi de funcionar. No en va els textos d'època

⁴⁴⁸⁰ BRAMON, D. 2000, § 125 p. 120 referint-se a AL-IDRISI, *Nuzhat al-mustaq* vol. 5, p. 555c. La segona cita és § 162 p. 139.

⁴⁴⁸¹ BRAMON, D. 2000, § 125, 120 referint-se a AL-IDRISI, *Nuzhat al-mustaq* vol. 5, 555c i § 162, 139.

⁴⁴⁸² BRAMON, D. 2000 referit a AL-HIMYARI *Kitab al-rawd* § 116 (§ 130, 121).

⁴⁴⁸³ Cfr. BARCELÓ, M. 1989b, p. 73-87.

⁴⁴⁸⁴ IGLÉSIES, J. 1963, p. 110.

⁴⁴⁸⁵ MUNDÓ, A. M. 2001, p. 17.

la denominen *calciata francisca*, *strata francisca* o *strata maurisca*, per on va circular una de les asèfies d' Al-Mansur.⁴⁴⁸⁶

Sens dubte va ser un eix de comunicacions essencial, ja que va ser utilitzada per uns i altres tant en les expedicions militars com en les relacions comercials, i *Tarraquna* era un punt de pas per força en les comunicacions de la costa lleuantina.⁴⁴⁸⁷ També és interessant que Tarragona s'esmenti com a escala marítima en la ruta entre al-Andalus i l'*Ifranj* (és a dir el territori dels francs o comtats catalans), com a ciutat de la costa, i fins i tot com a port.⁴⁴⁸⁸ Cal tenir en compte que per exemple en la donació de la ciutat al normand Robert d'Aguiló, ja se citen les lleudes portuàries.⁴⁴⁸⁹

Toca ara fer el regest de la referència a una notícia escrita que fa uns anys va posar en valor X. Gonzalo a la seva memòria de màster a la universitat de Tolosa.⁴⁴⁹⁰ Es tracta del *Sefer ha-Kaballah* del jueu Abraham ben David. Doncs bé, ens parla que al segle X dos jueus fabricants de seda, Jacob i Josef ibn Jau eren al palau d'un eunuq governador del califa Hixam, que sembla ser era el responsable de *Tarrakuna* (*Takurunna*). En la versió de J. Bages llegim:

*"Ya antes de esto había decaído aquella fracción que promovió la división contra el rabino, la de todos los amigos de ibn Stans. Mas entre éstos había dos hermanos comerciantes, fabricantes de seda, Jacob ibn Jau y Josef. Estando éstos una vez en el patio de uno de los eunucos del rey, prefecto de la región de Tacoronna (2) fueron los ancianos de los musulmanes del país que tenía en su poder, para reclamar contra el gobernador que los mandaba, trayendo de regalo para el eunuco diez mil monedas de oro; mas, así que empezaron ellos a hablar, el eunuco mandó que se les despojase, apalease y metiese en la cárcel, con el espanto y turbación de ellos. Y he aquí que a las puertas del palacio había varios fosos, en uno de los cuales cayeron los miles de monedas de oro que traían de regalo y, aunque ellos gritaron, nadie les hizo caso."*⁴⁴⁹¹

Precisament a la nota 2 Bages diu que en el text parla de Tarragona,⁴⁴⁹² però Neubauer esmena i indica que és *Tacoronna*, és a dir la ciutat de Ronda. A més el text és de temps del califa Hixam II, qui va regnar entre el 976 i 1013, i ens parla d'Al-Mansur, qui va ser el seu *há'yib* entre el 978 i la seva mort el 1002.

Ara bé, la traducció de Lola Ferré, de 1990 no és ben bé la mateixa:

⁴⁴⁸⁶ MUNDÓ, A. M. 2001, p. 58. També ARRAYÁS, I. 2002, p. 391, és la mateixa *via Augusta*. Cfr. RIUS, J. 1945, vol. I, p. 109 doc. 979; PALLÍ, F. 1985, p. 122-124.

⁴⁴⁸⁷ Ja s'ha comentat que per aquest autor la vella calçada és la via dels Banu Darrag tot i que no ho veu així Dolors BRAMON. Cfr. BRAMON, D. 2000, p. 137; GARCÍA BIOSCA, J. E. 1999; MANZANO, E. 1991, p. 81; SAAVEDRA, E. 1881.

⁴⁴⁸⁸ Cal tenir en compte les referències de BRAMON, D. 2000, p. 136-141, i en especial: § 23, 80, IBN SA'ID AL MAGRIBI a *Kitab bast al-ard*, 113b; § 126, 120; AL-IDRISI, *Nuzhat al-mustaq* vol. 7, 734b; § 127 p. 120, YAQUT, *Mu'gam al-buldan* vol. 4, p. 32; §128 p. 121, AL-QAZWINI, *Atar al-bilad*, 366; § 148, 148, *Crónica del Moro Rasis*, 40-41b; § 151, 135, YAQUT a *Mu'gam al-buldan*, vol, I, 264a.

⁴⁴⁸⁹ BONET, M. 2011.

⁴⁴⁹⁰ GONZALO, X. 2011, p. 110.

⁴⁴⁹¹ BAGES, J. 1922, p. 53-54.

⁴⁴⁹² BAGES, J. 1922, p. 53-54.

"Antes de esto, el grupo que había planteado una oposición al maestro y los amigos de Ibn Sutanás se debilitaron. Dos de ellos, un par de hermanos comerciantes que trabajaban con la seda, Yaqob ibn Gau y Yosef entraron una vez en la corte de los ministros del rey, que estaba embarcado en Tarkunah. Había allí unos ancianos ismaelitas de un país que estaba bajo su poder para lamentarse por el funcionario que tenían sobre ellos y le llevaron un regalo de diez mil piezas de oro. Cuando empezaron a hablar, ordenó el ministro humillarlos y golpearlos con palos y meterlos en la cárcel. Los asustaron y empujaron, a la salida de su palacio había varios recodos y en uno de ellos se cayeron las (diez) mil piezas de oro que llevaban de presente, ellos gritaron pero nadie les escuchó."⁴⁴⁹³

Comptat i debatut, el que apareix és el topònim *Tarkunah* i la seva situació marítima doncs el rei, Hixam II, que diu era embarcat en aquell lloc. La possibilitat que sigui Tarragona és més plausible que no pas Ronda, població de l'interior. I potser més que el rei, o millor dit el califa seria un dels seus homes, el seu *háyib* Al-Mansur, en plena campanya marítima a l'*Ifranj*, i per això passaria per *Tarraquna*. Tingui's en compte que Hixam va ser més un ostatge del seu primer ministre que no pas un home de guerra.

Per altra banda, la cita d'un governador del territori de *Takurunna* és una suggerent insinuació de Gonzalo.⁴⁴⁹⁴ Ara bé, aquest investigador ens recorda un altre aspecte important: els jueus sovint feien d'ambaixadors entre sarraïns i cristians, com es veu en el secretari d' *Abd ar-Rahman, Hasday b. Ishaq* quan el 940 el califa va signar el tractat amb el comte Sunyer. Precisament en aquestes negociacions Riquilda de Tolosa, filla de Borrell II, va fer un pacte comercial i va enviar un jueu al califa, de nom Bernat.⁴⁴⁹⁵

Complicuem una mica més el tema. En 1009, abans de l'ocupació definitiva de la ciutat de Tarragona, el comte de Barcelona Ramon Borrell i la seva dona Ermessenda venen l'alou de *Castro Serras* a Guillem. Entre les afrontacions de la possessió se citen les *vilas Yudaicas* topònim que s'identifica amb l'actual població de Puigpelat. Després de la conquesta feudal, aquest nom torna a aparèixer quan el 1208 Júlia de Banyeres i el seu *veguer* Mir de Castellvell donen a Guillelma, senyora de Castellvell i vescomtessa de Narbona, els *puigs* de Nulles i *vilas Yudaicas* amb la condició d'activar la seva colonització, construir fortaleses i viles⁴⁴⁹⁶ (**Fig. 13.11**).

⁴⁴⁹³ FERRÉ, L. 1990, p. 87.

⁴⁴⁹⁴ Per ser honestos, el que diu és: "Cal remarcar l'aportació del filòsof i historiador jueu Abraham ben Daud, qui en la seva obra *Sefer ha-Kabbalah* ens presenta a dos comerciants jueus, fabricants de seda, anomenats Jacob i Josef ibn Jau. Aquests dos personatges es troben, a finals del segle X, al palau d'un eunuc governador del califa Hisam que, segons el text hebreu, és el responsable de la ciutat de Tarrakuna. Tot i que els editors i traductors identifiquen aquest topònim amb el territori de *Takurunna*, creiem que totes aquestes referències a poblacions jueves a Tarragona no s'haurien de *menystenir*" (GONZALO, X. 2010, p. 110). Advertim també que Gonzalo fa anar una reedició de J. Bages de l'any 1972, que no hem aconseguit consultar.

⁴⁴⁹⁵ GONZALO, X. 2011, p. 111.

⁴⁴⁹⁶ BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006a, doc. 131; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 225; VIRGILI, A. 1981, p. 12; VIRGILI, A. 2011.

Uns quants anys abans, el 959, se cita el *ortum de Habraham* en la donació del *castrum Frexanum*.⁴⁴⁹⁷ El 1007 o 1010 apareix per primera vegada el lloc de Salomó o Salamó en un document del cartulari de Santes Creus: "*Et afrontat ipsa turre cum ipsas terras in torrente qui discurrit de meridie in ipsa conamina comtale, de occiduo un ipso campo de Solmo sive in ipso monte de la Figera, de circi in ipsa terra de Duravul qui es condam.*"⁴⁴⁹⁸ Torna a aparèixer el lloc com a partida de terra en un document de 1011⁴⁴⁹⁹ i el 1088 quan s'esmenta com a límit "*ipsum torrentem que vocant Salamon,*" que també es grafia en el mateix document com *Salamo*.⁴⁵⁰⁰ A més, tenim la notícia d'un Salomó i la seva esposa Ranlo que el 1001 van bescanviar unes vinyes amb el monestir de Sant Cugat, precisament al terme del castell de Querol. Els personatges apunten clarament a presència de pagesos jueus treballant la terra.⁴⁵⁰¹ També podem pensar que Zelema que apareix en el document de 1154 on es delimita el terme de Siurana, pot ser també jueu.⁴⁵⁰²

Salomó i Bràfim fan pensar en antropònims jueus. Però el segon més pot ser àrab: Abraham o Ibrahim. I en el cas de Salomó també es pot parlar de la seva caràcter feudal o llatí com apunta J. Balañà. Bonastre,⁴⁵⁰³ també s'ha pres com a nom jueu, tot i que és discutit.⁴⁵⁰⁴ I no tan sols això, la presència mosaica també es veu en les zones rurals conquerides a mitjan segle XII com el cas dels territoris de la baronia d'Entença. En concret a Tivissa el 1191 es documenta un *auin Xueb*.⁴⁵⁰⁵ Es més hi ha citat un *Moferrig Xueig*⁴⁵⁰⁶ i la parada de l'Algira de Xueus a la partida de Banyoles, al mateix municipi.⁴⁵⁰⁷ Dona la impressió que al darrere de la llegenda dels jueus que van facilitar la presa de Siurana hi ha una clucada d'ull per indicar-nos la presència de comunitats mosaïques en aquestes terres. De fet, ben aviat es documenten a la vila de Falset.⁴⁵⁰⁸

4497 FÀBREGA, A. 1995, doc. 54, p. 248.249.

4498 Torna a documentar-se com a partida de terra el 1023 i el 1088 quan es parla del *torrent de Salamó*. Cfr. FÀBREGA, A. 1995, doc. 54, p. 248.249. MENCHON, J.; SERRANO COLL, M. en premsa; MIQUEL VIVES, M. 1997, núm. 1, 27-35; PAPELL, J. 2005, doc. 6, p. 65-66, que el data el 1007; VIRGILI, A. 2011

4499 RIUS, J. 1946, doc. 432, p. 76-77.

4500 FÀBREGA, A. 1995, doc. 54, p. 248.249; MIQUEL VIVES, M. 1997; PAPELL, J. 2005, doc. 6; RIUS, J. 1946, doc. 730, 26 de febrer de 1088, p. 392-93; VIRGILI, A. 2011.

4501 RIUS, J. 1946, doc. 361, p. 8-9.

4502 BADIA I MARGARIT, A. 1987; TODA; E. 1924, p. 41-43.

4503 Actualment Bonastre forma part del Baix Penedès, però fins el 1990 era al Tarragonès. Limita amb la Pobla de Montornès, Salomó, Creixell i Roda de Berà, que formen part d'aquesta comarca. Realment en aquesta zona el límit entre el Camp i el Penedès és més administratiu que altra cosa, si és que no acceptem que realment és el Gaià qui marca el Camp de Tarragona.

4504 CASELLAS, M. 1996, concretament p. 32-33. VIRGILI, A. 2004, 11-12. Ara bé, tot seguint a J. Balañà, proposa l'origen llatí del topònim; CASELLAS, M. 1996, concretament p. 32-33; BALANÀ, P. 1989, p. 229.

4505 ROMERO TALLAFIGO, M. 1977, p. 531-532, 575.

4506 ROMERO TALLAFIGO, M.; PALET, M. T. 1984, p. 78 fol. 36 r.

4507 ROMERO TALLAFIGO, M.; PALET, M. T. 1984, p. 50, fol. 16r.

4508 SECALL, G. 1983, p. 63-76.

S'obre una altra vegada el debat: estem davant eufemismes per parlar d'una població estable anterior a la conquesta feudal, o realment es tracta població jueva prèvia a la conquesta feudal?

Hi ha un altre aspecte que caldrà ponderar detingudament. És el fet que les comunitats jueves medievals del Camp, la Conca de Barberà i Priorat no només es localitzen en poblacions importants, com Tarragona, Reus, Montblanc, Santa Coloma, la Selva del Camp o Valls. També les trobem en pobles molts dels quals tenen arrels islàmiques: Alcover, l'Aleixar, Prades... i que formarien part de l'antic districte musulmà de Siurana. Pot tenir sentit si relacionem això amb la llegenda de la conquesta, les cites d'Al-Idrisi i Al-Himyari, i els topònims de Salomó, Bràfim i les *vilas Yudaicas*, la presència jueva al territori no comença amb la conquesta feudal, sinó que ja ve d'abans. Potser ens trobem amb comunitats relacionades amb les vies de comunicació interior i el mercadeig, cas d'Alcover, o amb la comercialització de recursos ramaders i miners. No en va en aquesta zona l'extracció de mineral de plata o de plom és una activitat documentada des de l'antiguitat i verificada pels textos islàmics (Fig. 13.12).

En aquest context pren també sentit la inscripció funerària d'Isidora recuperada als Pallaresos. Ens indica la presència de grups familiars jueus, i segurament amb una bona posició econòmica (ciudadans lliures, terratinents...) explotant el *ager tarraconensis* en època tardoromana i potser produint aliments *kosher*. Els seus costums no diferirien de les d'altres grups humans, cristians o no. Així ho demostra el context funerari que ens descriu A. del Arco en parlar de la troballa de la inscripció: enterraments de tègula i àmfora. La no diferenciació substancial és també motiu de la dificultat d'identificar els grups jueus tant a la ciutat com al territori, sigui en l'antiguitat tardana, sigui en el període islàmic i encara després. De tota manera, reconeguem-ho, ens movem en el terreny de la pura conjectura, o com a molt de la hipòtesi.

I posats a especular, tornem a la ciutat de Tarragona. El call o barri jueu es localitza en una zona molt concreta de la topografia urbana.⁴⁵⁰⁹ És un espai d'uns 1000 m² entre el carrer de Santa Anna i la muralla, i les places actuals del Fòrum i del Rei. En època imperial era una zona de funcionalitat no determinada entre el tancament sud de l'anomenat Fòrum Provincial o Plaça de Representació del Concili Provincial i la muralla romana.

A l'antiguitat tardana, en el context de la transformació urbana del complex provincial, en aquesta zona es va construir un important conjunt datable entre els segles V i VI, conegut com el de la plaça Rovellat. Es pot identificar amb un espai de prestigi d'ús civil com podria ser el palau del *dux*; o de tipus religiós a relacionar amb l'església de Sant Pere del Oracional de Verona i amb el palau episcopal arrià.⁴⁵¹⁰

En època medieval era la *vila veteris comitisse*, referint-se a Agnès, segona esposa de Roberto d'Aguiló. Eren els senyors d'aquesta part de la ciutat fins que les seves

⁴⁵⁰⁹ Sobre aquest tema, vid. SERRANO COLL, M.; MENCHON, E. en premsa.

⁴⁵¹⁰ AQUILUÉ, X. 1997; BEA, D.; GONZÁLEZ, A.; NAVARRO, S. 2011, p. 291-292; BERGES, M. 1974; FORTUNY, K.; MACIAS, J. M. 2020; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1997b; MENCHON, J. 2020a p. 156; SALOM, C. 2011. Vid. el capítol 7.

propietats i feus passen a mans del comte de Barcelona Alfons I i l'arquebisbe Guillem Torroja en 1173. La vella torre romana coneguda popularment com el Pretori era el castell de la família Aguiló que passa després a les mans reals: el castell del Rei. I és significatiu que el barri jueu estigui al seu costat. Precisament en un document del 1173 que fa a aquesta zona es parla d'una volta (romana?) Que antigament es deia església de Sant Pere, i de l'existència d'uns banys antics (*balnea antiqua*) la qual cosa implica uns nous. Es tracta doncs d'una zona de llarga i intensa vida urbana.⁴⁵¹¹

Però el tema és un altre. Potser és casualitat que la pileta trilingüe i la inscripció funerària de Lasies apareguessin fora de context però a 200 i 250 metres del barri jueu respectivament, és a dir prop del conjunt visigòtic de la plaça Rovellat. Què fan dues peces jueves dels segles V-VII prop del call que es documenta al segle XIII? Hi ha continuïtat de la comunitat? Ho van ocupar durant el període islàmic? Van ser rescatades per l'aljama medieval? llavors com sabien on habitava la comunitat jueva de *Terracona* en una ciutat suposadament abandonada durant gairebé quatre segles? O simplement és un fet fortuït? (**Fig. 13.13**).

L'historiador Josep Maria Recasens⁴⁵¹² ja va plantejar aquest tema fa uns quants anys i amb la prudència i objectivitat que el caracteritzava advertia per exemple que Benjamí de Tudela al segle XII no esmentava comunitat mosaica a Tarragona,⁴⁵¹³ tot i que l'epigrafia funerària de la Catedral, apunta el contrari com demostren els epitafis de Erm de Rabinat i Pere de Tarragona, flagell d'heretges i perseguidor de jueus.⁴⁵¹⁴ La veritat és que en la història, les casualitats són ben poques ... Potser Al-Idrisi i Al-Himyari no anaven tan desencaminats⁴⁵¹⁵ (**Fig. 13.14**).

4511 MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1997b.

4512 RECASENS COMES, J. M. 1975, p. 44-46.

4513 RIPOLL PERELLÓ, E. 1991.

4514 SERRANO COLL, M.; LOZANO, E. 2016. Ara bé, tingui's en comte que a la baronia d'Òdena es documenta el *castrum* de Rabinat, que caldria saber si el nom també ve d'un assentament jueu. Cfr. ÀLVAREZ MÁRQUEZ, M. C. 1990, doc. 17 (p. 55-57), 33 (p. 74-45), 37 (p. 77-80), 38 (p. 80-84), 47 (p. 92-93) i 51 (p. 97-98).

4515 BRAMON, D. 2000, § 125 p. 120, que es AL-IDRISI, *Nuzhat al-mustaq* vol. 5, p. 555c. Cal sumar dues inscripcions jueves que estudia J. Casanovas. La primera va ser descoberta el mes de març de 2017 a la façana lateral de l'església de la Trinitat de Tarragona. La segona, ara al Museu Diocesà de Tarragona, una fotografia de la qual va ser publicada sense indicar procedència per ROVIRA SORIANO, J.; MARTIN BIELBA, O. 2012, p. 309 i la versió castellana, ROVIRA SORIANO, J.; MARTIN BIELBA, O. 2014, p. 325. Vid. també SERRANO COLL, M.; MENCHON, J. en premsa.

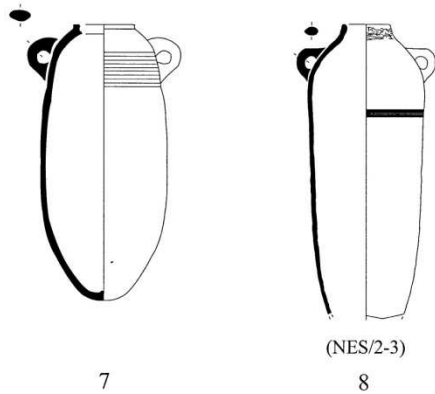

FIGURA 13.1: àmfores orientals tipus LRA 4 y LRA 4C localitzades a Tàrraco (REMOLÀ, J. A. 2000, FIGURA 71, p. 205).

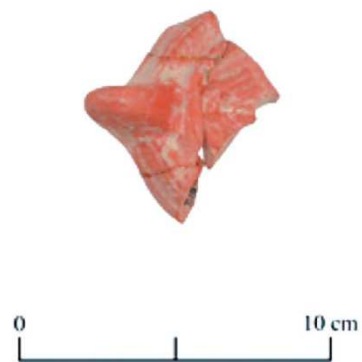

FIGURA 13.2: llàntia romana de procedència africana decorada amb una menorà. Localitzada en un abocador de la zona del port (LASHERAS, A. 2015, FIGURA 41.3, p. 128).

FIGURA 13.3: llosa de coberta d'una tomba de la necròpolis de Mas Rimbau-Mas Mallol, amb un endotafi consistent en una menorà (MNAT-45183, foto MNAT-G. Jové).

FIGURA 13.4: inscripció funerària del rabí (?) Samuel procedent de la necròpolis de Mas Rimbau-Mas Mallol (CIL II 2 supl. XIV, núm. 2230, MNAT TMR5-95-5779-1, foto MNAT-G. Jové).

FIGURA 13.5: comparació de Jerusalem des de la Muntanya de les Oliveres i Tarragona des de l'Oliva, amb els cementiris als peus de les dues ciutats. Fa de pensar... (Museu Bíblic Tarraconense i autor).

FIGURA 13.6: inscripció funerària de Làsies (CIL II 2 supl. XIV núm. 2229 / RIT núm. 1075, MNAT-25397, foto MNAT-R. Cornadó).

FIGURA 13.7: pileta trilingüe de Tarragona. Actualment forma part de les col·leccions del Museu Sefardí de Toledo (foto: Museo Sefardí de Toledo).

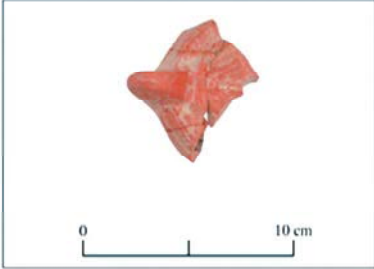
Els Pallaresos		
Pileta trilingüe		
Endotafi Mas Rimbau-Mas Mallol		
Llàntia de la zona portuària		 <p>3 (5323-28)</p>

FIGURA 13.8: quadre de menorot de l'antiguitat tardana localitzades en peces arqueològiques de Tarragona.

FIGURA 13.9: grafiti d'un possible Isaies en una inscripció romana (CIL II 2 supl. XIV núm. 2232, MNAT MNAT EV/CIV, foto MNAT-A. Saludes).

FIGURA 13.10: inscripció funerària d'Isidora, procedent dels Pallaresos, ara al Museu Diocesà de Tarragona (CIL II 2 supl. XIV núm. 2295 RIT núm. 1074).

FIGURA 13.11: localització de llocs amb presència jueva entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal. 1. Tarragona; 2. Els Pallaresos; 3. Vilardida; 4. Vilas Yudaicas/Puigpelat; 5. Bràfim; 6. Salomó; 7. Castell de Querol; 8. Siurana; 9. Bonastre; 10. Tivissa; 11. Vilardida.

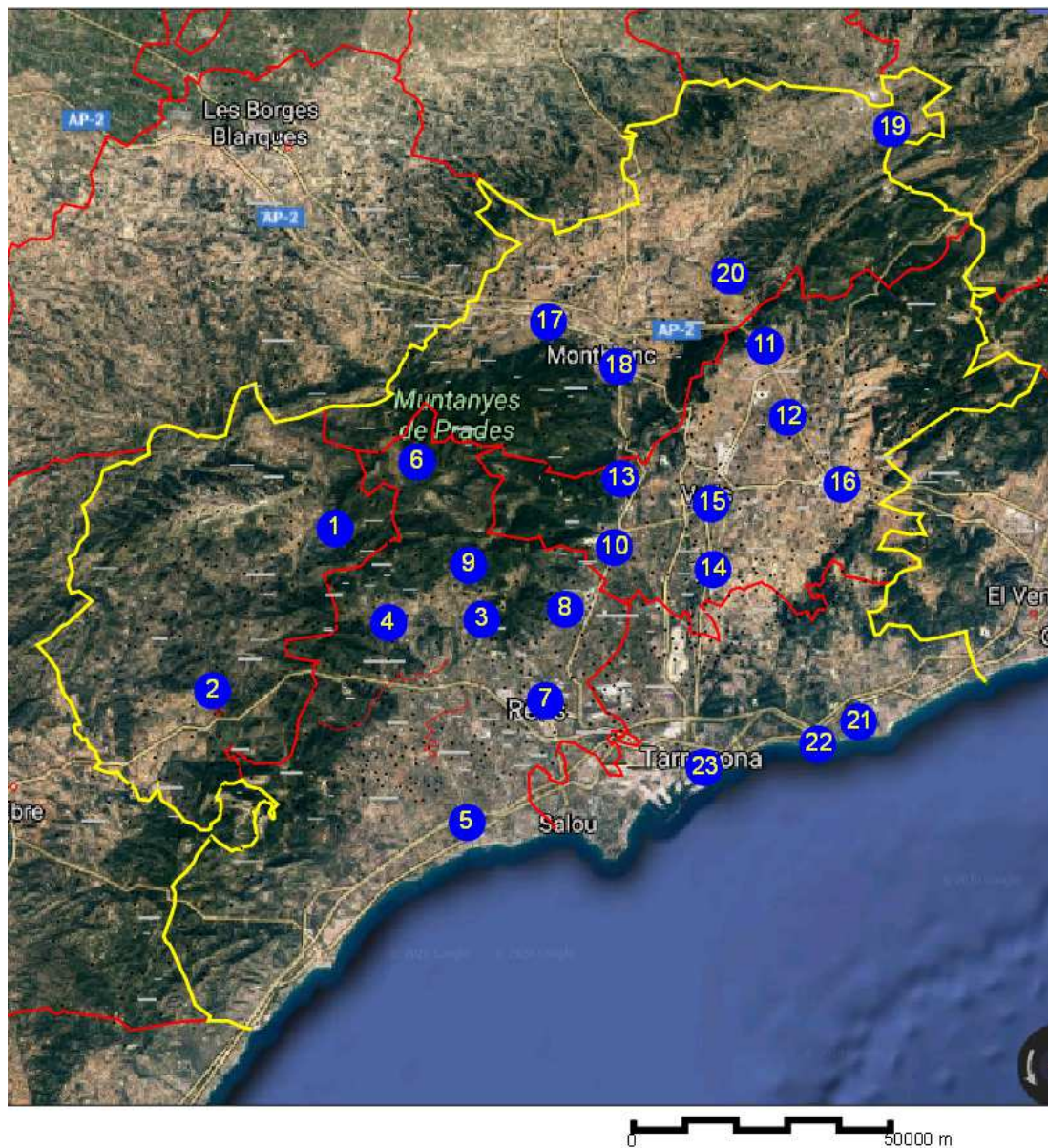

FIG 13.12: ubicació de calls jueus. PRIORAT. 1. Cornudella de Montsant; 2. Falset; BAIX CAMP. 3. L'Aleixar; 4. Alforja; 5. Cambrils; 6. Prades; 7. Reus; 8. La Selva del Camp; 9. Vilaplana; ALT CAMP. 10. Alcover; 11. Cabra del Camp; 12. Pla de Santa Maria; 13. La Riba; 14. Vallmoll; 15. Valls; 16. Vila-rodona; CONCA DE BARBERÀ. 17. Espluga de Francolí; 18. Montblanc; 19. Santa Coloma de Queralt; 20. Sarral; TARRAGONÈS. 21. Altafulla; 22. Tamarit; 23. Tarragona.

FIG 13.13: situació del call jueu de la Tarragona medieval en relació a la troballa de la inscripció de Làsies (1) i la pileta trilingüe (2).

FIGURA 13.14: inscripció amb forma de *tabula ansata* del jueu convers Erm de Rabinad († 1196) cisellada a l'absis major de la Catedral de Tarragona.

14. TEMPS DE CONQUESTA

14.1 TOT EL QUE PUJA, DESPRÉS BAIXA

L'islam no tenia aturador a la primera meitat del segle VIII. En pocs anys es van fer amb la vella Hispània visigoda i van saltar a les Gàl·lies, establint-se i controlant la seva expansió des de Narbona.

Són els encara poc coneguts primers temps de control agarè d'Hispània i la Septimània. És llavors quan l'emirat vinculat a Damasc (711-756) i durant els decennis inicials de l'emirat independent es va establir la corresponent xarxa d'exacció d'impostos i control territorial que a Catalunya es veu en les medines i els *palatia*, així com una sèrie de fortificacions i comunicacions, en part d'origen tardoromà, que permeten guardar els territoris sota el seu control. La posterior pressió dels francs de la marca, la llunyania de *Qurtuba* junt a una manca d'efectius humans per enquadrar les terres conquerides, i l'estat de sedició constant a la frontera, sia els líders visigots convertits o els berbers i iemenites descontents pel repartiment de terres, indiquen una època convulsa i poc coneguda al mateix temps (**Fig. 14.1**).

Per exemple, a Narbona estant, el governador Munusa es va aixecar contra el poder cordovès i va ser encaçat a Llúvia, on el bisbe Nambad va ser cremat viu per seguir fidel a l'emir.⁴⁵¹⁶ Els jocs d'aliances, traïcions, pronunciaments i dissensions al segle VIII van ser una constant en els territoris del que serà l'Alandalús. Fins i tot tenim l'associació de faccions muladís, berbers, iemenites o àrabs amb els francs per tal d'anar en contra de l'emirat. Serà un axioma en un període llarg en què la religió no va ser pas el motor de l'enfrontament, al contrari del que sovint se'ns ha argumentat de manera força matussera. Però si que s'utilitzarà a partir del tombant de mil·lenni, amb el plantejament de croada per anar en contra dels infidels a Terra Santa i a

⁴⁵¹⁶ Uthman ibn Naissa, governador d'*Arbuna*, és a dir Narbona. Conegut per Munusa; Munussa o Manusa pels francs. Vid. SANCHO, M. 2005, p. 34-35.

l'Alandalús. La invasió almoràvit, les croades... el pes de la religió en tot plegat va anar enrarint la situació... fins ara.⁴⁵¹⁷

Fins l'any 1000 -per posar una data rodona- l'expansió feudal anava liderada pels diferents nobles de frontera i l'Església tot i que ja destacava el paper del comte de Barcelona, qui consolida el seu lideratge. A partir de llavors l'empresa s'ha d'identificar amb si mateixa i s'ha d'entendre més enllà d'un simple acaparament de terres i mitjans de producció i de plusvàlues. Cal el relat polític i identitari de tot plegat i en conseqüència també és necessari tenir el contrapunt on reflectir-se, que son les gents dels territoris sota control islàmic, l'Alandalús que denominen Hispània.⁴⁵¹⁸

Si Carles Martell a la batalla de Poitiers (732) no hagués vençut Abd-ar-Rahman ibn Abd-Al-lah al-Ghafiquí segurament la història de l'Europa medieval hagués estat diferent. El fet és important doncs a partir d'aquell moment els francs pressionen els musulmans fins posar setge a Narbona, tot començant el retrocés de l'islam a l'occident europeu.⁴⁵¹⁹ I el 759 Pipí el Breu havia fet fora els agarens de la Septimània i ja era als Pirineus.⁴⁵²⁰

El 777 la dieta de Paderborn rep els governadors de Saragossa, Girona, Barcelona i Osca, queixosos que Abd ar Rahman I, el primer emir independent de Còrdova doncs els havia bandejat com a conseqüència de posar ordre a l'endèmic estat de sedició dels límits d'Alandalús (**Fig. 14.2**). Fruit d'això, demanen auxili al fill de Pipí, l'emperador Carlemany. L'estratègia de l'emperador era organitzar a partir del 795 zones tampó als límits dels seus reialmes. És el que coneixem com les marques. Al Pirineu tindrem la Marca Gòtica o Hispànica com a avantsala dels territoris de la Septimània, i estava controlada per una sèrie de marquesos amb categoria de *comes*. Eren elegits pels reis carolingis i amb el temps seran els veritables senyors dels comtats que configuraran la Catalunya alt medieval.

El concepte marca no tenia originàriament significació política ni administrativa. És una denominació que si bé ja apareix als *Annales regni Francorum* i els *Annales Bertiniani* a la primera meitat del segle IX, s'explota a partir del segle XVI i XVII per la monarquia francesa. El perquè d'això s'ha de buscar en la justificació de les seves aspiracions sobre els territoris peninsulars. Força temps després la marca s'usa com argument per defensar el naixement dels *nacions* pirenaïques, com es veu en el cas català.⁴⁵²¹

L'avenç o expansió comtal, abans en dèiem *reconquesta*, abans en dèiem *re població*, comporta voler entendre que la Marca Hispànica o Gòtica inicial es va desplaçant cap

⁴⁵¹⁷ Un interessant resum sobre el paper de la religió vinculat a la conquesta feudal peninsular i el context de les Croades és l'estudi que fa Lucas Villegas-Aristizábal referent a la presència de cavallers normands en la colonització del Camp (VILLEGAS-ARISTIZÁBAL, L. 2018).

⁴⁵¹⁸ En efecte, els textos parlen que es va "*contra Hispania*" o "*contra sarracenos*" però no li busquem ara tres peus al gat de la política del segle XXI. Hispània és sinònim d'Alandalús. Cfr. per exemple VIRGILI, A. 2001 *passim*; MIQUEL VIVES, M. 1997, p. 31; ESPAÑOL, F. 1991, p. 371-372.

⁴⁵¹⁹ Cfr. COLLINS, R. 1986; COLLINS, R. 1991; COLLINS, R. 2005.

⁴⁵²⁰ Sabaté Curull, FL. 1992.

⁴⁵²¹ MARTÍNEZ LLORENTE, F. 2014; SABATÉ I CURULL, FI. 2003; SABATÉ I CURULL, FI. 2007; ZIMMERMANN, M. 1991.

al sud. Els documents parlen de *marcha* i de *marcha extrema*, un vòrtex el remolí del qual va donant compliment a les expectatives expansionistes dels comtes, bisbes i abats que estenen els seus tentacles a costelles de l'organització territorial preexistent i per suposat dels territoris d'Alandalús (Fig. 14.3). Però alerta, no entenguem la marca com una concepció lineal.⁴⁵²² És una denominació que comporta altres coses, com explica magistralment M. Miquel:

"Atès que la Marca serà pensada com un espai nou, conquerit progressivament al llarg d'un període de temps prou extens i segons uns ritmes determinats, aquest mot definirà un àmbit espacial sovint imprecís i canviant. Indeterminat i movedís aquest territori, tal com l'ha definit M. Zimmerman, recollint les paraules de P. Bonnassie; no pot ser res més que així, ja que, es troba en permanent constitució. Aquests adjectius sobretot són aplicables fins a finals del segle X al front més avançat, el que els mateixos documents anomenen ...'ipsa marcha extrema,' qualificatiu reservat a aquelles terres que es troben, en un moment determinat, en els confins dels dominis del comtat, a tocar d'Hispania, a tocar d'al-Andalus. L'espai englobat dins aquest mot no va definir mai una unitat geogràfica o una regió natural, tot al contrari, la Marca, s'estén sobre una àrea d'una diversitat de relleus que constitueixen diverses regions naturals. Entre els segles X i XI marca defineix un territori que abasta dos sistemes orogràfics: la serralada litoral —massís de l'Ordal i Garraf—, i la serralada prelitoral —serra de Montmell-Bloc del Gaià-Serra d'Ancosa-Miralles—; dues depressions prelitorals —la Plana del Penedès i el Camp de Tarragona—; el litoral costaner —de Tamarit fins al Garraf— I quatre conques fluvials —Anoia, Foix, Gaià i Francolí—. I és que per la seva pròpia naturalesa funcional —la creació d'un sistema defensiu que protegeixi el rerepaís— la Marca no respon, i de fet durant molt de temps no va ser mai pensada així, a un criteri geogràfic sinó que clarament designa un espai que hauríem de definir com a geopolític.

Pel que fa en concret a la marcha extrema, seria un error voler identificar aquesta expressió amb l'existència d'una frontera lineal, que fixés perfectament els límits entre els dominis cristians i la zona d'influència andalusí. Encara que poguéssim reproduir els territoris que s'adscriuen a un terme castral de l'extrem de la marca, no podríem valorar el grau de control sobre aquest espai. I si no és possible establir la relació entre marca extrema i frontera lineal, tampoc ho és situar aquesta franja de terres més exposades o, si més no, oposades als dominis musulmans, segons cap referència topogràfica. La zona d'influència del comtat avança sectorialment, segons les possibilitats del moment, sense que sigui possible establir una planificació en la conquesta de territori. En aquest sentit, tot i que tradicionalment molts historiadors han considerat com a límit extern de la Marca el riu Gaià, aquesta assignació no pot ser considerada com a certa. Tot i que com a referent geogràfic pot ser vàlida, i així nosaltres l'emprem, almenys des del darrer terç

⁴⁵²² ZIMMERMANN, M. 1989, p. 20: "potser, al capdavant, no és més mobilitzador, més concret, definir la marca per allò que es troba més enllà, per allò que és alhora la seva raó d'ésser i l'objectiu que cal aconseguir perquè desaparegui?"

del segle X i fins a la primera meitat del segle XI, el riu Gaià no es pot assimilar a una frontera lineal.” 4523

14.2 SEGLES VIII-X, LA CONSOLIDACIÓ INESTABLE DE LA MARCA / EL TAGR

La política de Carlemany va anar acompanyada de l'atac a les ciutats principals al nord d'Alandalús. Aprofità les dissensions de frontera, com és natural, tot i que de vegades la jugada no li va sortir com esperava. És el que s'esdevé el 778 quan va posar setge a la ciutat de Saragossa, la *madina* més important del que després serà el *Tagr-al-Ala*. Es va aliar amb la facció iemenita de la frontera per anar contra Abd-ar Rahman I ad-Dakhil, el primer emir omeia. Però no va tenir més remei que aixecar el setge: va haver de tornar als seus territoris per causa de la sublevació dels saxons. Durant el viatge va ordenar enderrocar la muralla de Pamplona, fet que va provocar la ira dels vascons els quals el van atacar i per suposat derrotar al pas d'Orreaga/Roncesvalles, on mor un dels seus homes, Rotlan (**Fig. 14.4**).

Als territoris més orientals Carlemany té més èxit. Així el 785 es fa amb Girona i el 801 Barcelona és ja sota el seu control. La riba esquerra del Llobregat i el Cardener amb el peudemont del Montsec delimitaran l'extrem meridional de la marca, i a un temps seran la separació *mutatis mutandi* del que coneixem com la Catalunya Vella de la Nova.

El límit Llobregat-Cardener-Montsec dibuixa una línia, o millor dit una franja de vegades més mental que real. A banda de la geografia que condiona clarament la zona, el fet és que la Marca Gòtica deixa fora de la zona tampó grans ciutats antigues, com la citada Saragossa, però al mateix temps Lleida, la llunyana Tortosa com és geogràficament lògic. I per suposat Tarragona, la vella metròpoli imperial enormement difícil de assegurar per uns i altres. Són en zones més planes, de més difícil control efectiu -és a dir militar- amb els recursos materials, econòmics i humans que es podrien tenir en aquell moment. Però en estar en funcionament, generaven unes plusvàlues més fàcils de ser objecte d'exaccions mitjançant ràtzies i l'extorsió de les pàries que no pas una acció de conquesta i control efectiu per part de l'òrbita carolíngia. El pacte amb els líders de frontera, sia muladís, sia iemenites, sia berbers... va ser una realitat com es veu en la mateixa campanya de Carlemany contra Saragossa. Aquest sistema d'obtenció de riqueses amb importants rèdits tot i els riscos van generar durant molt de temps les algarades dels uns contra els altres.

L'expansió de la frontera cap el sud va significar la conquesta de Girona, veritable nus de comunicacions de la vessant nord-oriental de la Tarraconesa, el 778, i després Barcelona, l'antic referent polític visigot, ciutat costanera que obria les portes a l'expansió meridional (801). L'*ager tarraconensis* marcava també un corredor terrestre cap a la vall de l'Ebre amb Tortosa com a referent oriental, i Lleida com a far de les terres de l'interior, ambdues zones en principi dins l'òrbita de Saragossa com a capital del que després seria la Marca Superior. Les vies romanes continuaven funcionant tal i com marquen els fets històrics, o les seves referències en la documentació alt

4523 MIQUEL VIVES, M. 1997; MIQUEL VIVES, M. 1998.

medieval: la *strata francisca* si s'anava de sud a nord, i la *strata maurisca* si es viatjava en sentit invers.⁴⁵²⁴

La marca carolíngia, a la vessant sud-oriental coincideix amb el final de l'antic *territorium* de Tàrraco, el vell riu *Rubricatum* i el pont de Martorell com a fita construïda pels romans. És una obvietat dir que la conquesta del vell *ager tarraconensis*, per la seva extensió, la seva orografia, la seva dimensió, va ser prou lenta i complexa... i no culmina fins el 1153-1154 amb la presa de Siurana i Miravet. Però el nou ordre a establir, el feudal, no és pas el romà o visigot. Les coses van canviar força.

Els límits dels territoris urbans antics, els convents jurídics i la província són substituïts pels atermenaments castrals, els comtats i les noves diòcesis. Antigues ciutats cedeixen el seu paper als *castra*, la nova xarxa parroquial hi va subordinada i s'implanta sobre els vells *territoria* antany organitzats amb *villae*. Els límits de les diòcesis es reajusten tot i que encara depenen d'uns bisbes urbans i d'unes ciutats que són molt diferents a les del món clàssic. Una organització que en part segueix el sistema antic, més que res formalment, però que té poc a veure.

Les terres que ens ocupen, el Camp, La Conca i el Priorat, les hem d'entendre en una àmplia zona prou lluny del control franc, però també excèntrica dels focus de poder andalusins. Diguem-ne franja de frontera, marca o *tagr* que massa vegades s'ha entès com un lloc desert i amb població residual de *mala gent*.⁴⁵²⁵

La pressió contra l'Alandalús per part dels carolíngis no va esperar gaire després de fer-se amb Bàrcino. Entre el 806 i el 809 Lluís el Pietós va dur a terme la seva famosa expedició a Tortosa, de saqueig i càstig i no pas de conquesta. Els fets recorden en certa manera l'acció de son pare Carlemany contra Saragossa el 778: anar lluny contra una medina de referència no solament a advertir la seva força militar, sinó per aprofitar per fer-se amb el corresponent botí de guerra. I els beneficis s'assoleixen especialment quan s'hostiguen ciutats on hi ha o hauria d'haver acumulacions de béns cobejables, més que contra vil·les, vilatges, castells, pobles i cases escampades... massa feina, massa perill pel benefici que es pugui obtenir. Saquejar, robar, prendre hostatges i fer esclaus, cobrar rescats dels captius amb possibles tenia el seu risc, però els beneficis s'ho valien. I això ho van fer uns i altres com explica la carta de l'*amil* de Tortosa Ubayd Al-lah b. Yahyàva a l'emir Abd ar-Rahman II a mitjan segle IX: part dels impostos recaptats al *tagr* es van utilitzar per alliberar captius.⁴⁵²⁶ Un cicle tancat, pervers fins i tot, però lucratiu (**Fig. 14.5**).

4524 MUNDÓ, A. M. 2001.

4525 BONNASSIE, P. 1979, p. 106-112.

4526 BALLESTÍN, X. 1994; BALLESTÍN, X. 1997. D'aquesta carta ja n'hem parlat al capítol 9.4. L'explica Ibn Hayyan a *Al-Muqtabis*, vol 2, p. 6: § 251 p. 205-206 (cfr. BRAMON, D. 2000): "Aquest any 236 [15 juliol 850-4 juliol 851] va arribar a l'emir [Abd al-Rahman] una carta d'Ubayd Al-lag b. Yanhà des de la Frontera Superior manifestant que prescindia de la dotació de guàrdies que se li havia ordenat mantenir amb ell i que en tenia prou amb cent trenta mossos, mawali i esclaus (gilman), que [ja] eren amb ell, la valentia dels quals li agradava i la conducta dels quals lloava, [tot afegint] que li produïen tranquil·litat i servei satisfactori perquè la Frontera -gràcies a Déu!- estava calmada i tranquil·la després de la guerra de càstig a l'enemic, satisfeta amb les seves decisions i aplaudint el seu parer. Ell mateix havia enviat un grup de genets dels muts (hurs) a les seves guarnicions de la costa i havia pagat els sous, la manutenció i els farratges que es devien al contingent que

Fem memòria. La *Crònica de l'Astrònom* explica que el 806-809 des de Barcelona i ben segur seguint la *via Augusta* van atacar Tortosa: "*Profectusque per Barchinonam et veniens Tarraconam, quos ibidem repperit coepit, alios fugavit, universaque loca, castella, municipia, usque Tortuosam vis militaris excidit et flamma vorax comsumpsit.*"⁴⁵²⁷ Vaja, que el territori els va plantar cara amb als llocs, castells i poblacions fins arribar a la capital de les terres de l'Ebre. Explicació exagerada? resistència numantina? El que apunta el text és que aquestes terres no eren abandonades, ans al contrari i que serien sota l'òrbita del poder emiral o com a mínim no tenien gaires ganes de ser hospitalaris amb els guerrers d'ulls blaus que venien del nord.⁴⁵²⁸ Però hi ha un fet inquietant, no es dirigeix a Tarragona, sinó a Tortosa...

Anton Virgili, qui ha estudiat aquest període de fa uns quants anys, no fa tant de temps que es va mostrar més refractari a ubicar els *loca, castella* i *municipia* al vell *ager tarraconensis*: "*no es pot deduir que els llocs saquejats i destruïts fossin assentaments de l'entorn de la ciutat i del camp,*"⁴⁵²⁹ el contrari del que defensa Sanç Capdevila.⁴⁵³⁰ Ara bé que vol dir moro,⁴⁵³¹ tan un com l'altre fan referència a la revolta del 829 d'Aissó contra el comte de Barcelona amb l'ajut dels musulmans com un altre moment de crisi que va afectar la frontera: "*iunctique sarracenis, Cerditaniam et Vallensem rapinis atque incendiid quotidie infectabant.*"⁴⁵³² No hi ha res que en aquest cas digui que va passar als territoris del Camp de Tarragona i la Conca de Barberà.⁴⁵³³ Això no té perquè ser així. Tingui's en compte per exemple que el nivell d'incendi documentat a la torre d'Ardèvol, "*in solitududine Ardevolense,*" al Solsonès, es va interpretar en el seu moment com efecte de la sublevació.⁴⁵³⁴ Però qui va cremar què? (Fig. 14.6).

conservava amb ell a càrrec dels fons del sultà (mal al-sultan) dels quals disposava. [També deia] que destinaria la totalitat del que recaptés a la Frontera en concepte de capitació (gizya), del delme ('usur) i de tot tipus d'impostos -una vegada ateses totes les despeses fixes- al rescat de captius, a l'aprovisionament de cavalcades per a tots els descavalcats [per haver perdut la seva], a la reparació de fortaleses, als interessos de les fronteres i a tot allò que contribuís a enfortir-los contra l'enemic. [L'emir] li va permetre reservar-se cada mes per al seu govern 200 dinars de plana (dinar darabim) i assignar-se com a gratificació anual per les percepcions d'impostos en el seu districte 1000 dinars [més]. I aquella actuació de l'emir 'Abd al-Rahman a la Frontera fou una de les accions més il·lustres."

4527 FLÓREZ, E. 1859, p. 97; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, vol. I, p. 230 i 303 i VIRGILI, A. 1984, p. 23. Tot i que la cita ja s'ha utilitzat, val la pena tornar a fer-ne esment.

4528 "*Temps era temps la nostra terra / era un camí de mal passar/ Homes armats hi feien guerra, / enloc no hi havia pa / A l'un costat gent de Mahoma / a l'altra cap guerrers d'ulls blaus / el qui és al mig el mal entoma, / ningú no fa mai les paus!*" És el poema de Jaume Picas sobre Guifré el Pilós, musicat per Antoni Ros-Marbà. Va ser gravat per la Trinca i Guillemina Motta en un LP de 1971 publicat per la marca Picap: *Història de Catalunya amb cançons*, i destinat bàsicament al públic infantil.

4529 VIRGILI, A. 2011. Cfr. VIRGILI, A. 1984.

4530 SOBERANAS, A. J. 1964-1965, p. 48-49.

4531 Vell joc de paraules, ara políticament incorrecte.

4532 SOBERANAS, A. J. 1964-1965, p. 50-51.

4533 Cfr. SOBERANAS, A. J. 1964-1965, especialment p. 50-51; i el comentari que en fa VIRGILI, A. 2011, p. 52.

4534 GONZÁLEZ PÉREZ, J. R.; MARKALAIN, J. 1991. Sobre el document, vid. VILLANUEVA, J. 1821d, p. 225-228. També se'n parla a BARBE, J.; CASTELLET, L. de 2015; CASTELLET, L. de 2014; CASTELLET,

Continuem amb les boires. La campanya del comte Sunyer a principis de la dècada dels 40 del segle IX, prou discutida historiogràficament, es correspon a les accions com la cèlebre donació de Centelles al monestir de Ripoll, tot i que per altres és un document de temps del comte Guifré.⁴⁵³⁵ Cal insistir: ens trobem amb un territori entre un dels extrems de l'Alandalús i els comtats, una zona geogràficament complicada, molt gran i perifèrica gens fàcil de controlar per uns ni altres. Un lloc de pas, cert, un punt per fer aiguada i refugi a la navegació, per emboscar-se, per atacar i també per viure fora del control dels poders. No en va, les perifèries mai no han estat espais abandonats del tot. Fins i tot són són llocs d'oportunitats (**Fig. 14.7**).

Que Tarragona estigués dins l'òrbita andalusina, o dit d'altra manera, fora de la influència comtal/carolíngia té la seva lògica més enllà de la llunyania geogràfica afegida a la incapacitat de control efectiu. De fet la Crònica d'Al-Razi cita clarament un districte a Tarragona.⁴⁵³⁶ Hi ha un rerefons geoestratègic important. *Terracona* com a ciutat mediterrània hauria tingut un paper de pes per la seva ubicació costanera doncs li donava visibilitat. Després de la conquesta àrabo-amazic i el canvi dels nodes de poder, és Saragossa qui té el pes polític al nord peninsular, amb l'eix de comunicacions que no deixa de ser la vall de l'Ebre. El contacte amb la capital, Còrdova era terrestre a diferència del que passava en època romana quan Roma i Tàrraco es comunicaven per mar, a quatre dies en vaixell de vela; però les coses canvies quan la capitalitat passa a Milan o Ravenna. El fet és que *Tarraquna* geogràficament queda en una situació marginal, i aviat es trobarà en un territori de domini efectiu complicat, el *tagr*.

La marca, la frontera, el *tagr* no deixa de ser el reconeixement per part dels poders omeia i carolíngi de la necessitat d'unes zones-tampó, unes franges de seguretat davant la impossibilitat material de fermar els atacs i les dissidències en els seus límits territorials. Zozaya apunta en el cas andalusí, a la incapacitat demogràfica del poder omeia per establir el control dels confins d'Alandalús.⁴⁵³⁷

Amb el califat, la frontera es reforça per frenar l'expansió dels comtats i regnes cristians del nord. Se les veien a venir, però la cosa venia d'abans. No tan sols això, de la Marca Superior amb capital a Saragossa, es segrega una nova demarcació, el *Tagr al Xarquí* o Marca Oriental.⁴⁵³⁸ Aquesta el 940 es va lliurar a Muhammad b. 'Abd Allah b. Abi 'Isà per la seva gestió.⁴⁵³⁹ I dos anys després, el califa estableix la Supervisió General de les Fronteres,⁴⁵⁴⁰ amb Mundir b. Sa'id al-Balluti. De fet ja va ser cadí de la Marca Oriental i sabia el que portava entre mans.⁴⁵⁴¹ L'esforç va ser important com

L. de 2020. Ara, per R. Martí és un document fals. Cfr. BOLÒS, J.; HURTADO, V. 2006, doc. III, p. 753-755. Però el nivell d'incendi és real.

4535 Vid. el que es comenta més amunt en referir-nos a la documentació diplomàtica. Vid. també Soberanas, A. J. 1964-1965.

4536 BRAMON, D. 2000, p. 50.

4537 ZOZAYA, J. 1993a, p. 54.

4538 MANZANO, E. 1991, p. 54.

4539 BRAMON, D. 2000, § 398 p. 292 referint-se a Ibn Hayyan, *Al-Muqtabis*, vol. 5, p. 307-308.

4540 BRAMON, D. 2000, § 406 p. 301 referint-se a Ibn Hayyan, *Al-Muqtabis*, vol. 5, p. 329. Vid. NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

4541 BRAMON, D. 2000, § 407 p. 301 referint-se a Ibn al-Abbar, *al-Takmila* biografia núm. 792.

explica Ibn Hayyan a mitjan de segle IX en la ja comentada carta de l'*amil* de *Turtusha*, Ubayd Al-lah b. Yahyà a 'Abd al-Rahmàn b. al-Hakam el 850/855 on explica l'estat de la frontera després d'ajudar al Guillemó contra els carolingis el 849 en la qual li comunicava entre altres coses que havia utilitzat els ingressos fiscals per reparar les fortificacions, ensinistrar homes forts i preservar el *tagr*.⁴⁵⁴²

Està clar, primer l'emirat i després el califat veu en que la pressió cristiana a la Marca Superior va en augment i cal preparar-se. No solament els territoris de frontera són colonitzats/organitzats, com apunta Gort pel Priorat: el 1154 els andalusins de Siurana afirmaven que eren allí des de feia 244 anys, és a dir del 869.⁴⁵⁴³ Les medines són emmurallades: Montsó el 896, Lleida el 884, Balaguer el 897,⁴⁵⁴⁴ a les quals hem d'afegir Tortosa, i un seguit de *husun* de la riba de l'Ebre⁴⁵⁴⁵ (Fig. 14.8).

I no anaven desencaminats. Guifré el Pilós, a finals del segle IX, ja controlava el castell de Queralt i a finals del segle X el domini s'estenia per la zona de Santa Coloma.⁴⁵⁴⁶ El que costa és pair la reacció diguem-ne tèbia dels agarens. Un estat, diguem-ho així, potent i ric que no és capaç de posar en cintura un seguit de senyors de la guerra que no paren de fustigar. La consciència andalusina de les seves possibilitats comporta la consolidació del *tagr* com a límit dels territoris deixant zones àmplies o coixí respecte als naixents comptats i regnes cristians. La política de fustigament basada en ràtzies, pactes, accions punitives i cobrament de pàries havien de fer la resta. Però el cert és que l'Estat califal no va ser capaç d'aturar la pressió dels feudals, que fa temps cobejaven conquerir territoris invertint la major part dels seus recursos en la maquinària militar, que al final acaba triomfant⁴⁵⁴⁷ (Fig. 14.9).

L'enfrontament entre musulmans i cristians no era pas la única violència. De fet uns i altres s'aliaven per anar contra ells mateixos, bàsicament per dirimir les seves diferències de tipus polític i territorial. Com també es va patir l'acció violenta de gents vingudes de terres i mar enllà. I no es estrany, més quan sabem que els normands,⁴⁵⁴⁸ diguem-ne víkings van fer no poques incursions als territoris peninsulars. Per exemple, entre el 912 i 913 hi ha un episodi apuntat per Mas'Udí, un atac de la costa del *Sharq al-Andalus* per una flota procedent del Mar Negre: "*Després m'arribà que aquestes fronteres afronten amb l'Ifranga, que és la part més estreta de les terres andalusines, i*

4542 BALLESTÍN, X. 1999b; BRAMON, D. 2000, § 251, referit a IBN HAYAN, *Al-Muqtabis*, vol. 2, p. 205-206.

4543 GORT, E. 1995g. *Liber feudorum maior* 1945-47, doc. 249. Malgrat el pes que la llegenda ha donat gran antiguitat al castell, al *hisn* de *Xibrana*, no hi ha dades que permetin afirmar la idea, ans al contrari. A la *Cronica del Moro Rasis*, redactada pels volts del 920 i on es descriu la frontera el superior d'Alandalús, no es cita pas Siurana, quan sí s'esmenten alguns castells del districte de *Larida*. No és fins el 1095 quan tenim la primera cita, i precisament en un document feudal: "*Et terminum el supradictum kastrum... circi chacumin[a] montis karbonera vel in kastrum Siurana*" (BOFARULL I MASCARÓ, P. de 1836, p. 17-20). Aquesta tardança en tenir esments sobre el castell de Siurana podria ser deguda a què en un principi la fortificació tindria menys importància que la qual va assolir al segle XI, quan es converteix en un punt estratègic de la defensa de la frontera davant l'avenç feudal. Vid. MENCHON, J. 2003a; PIERA TEIXIDÓ, M., MENCHON, J. 2011.

4544 BALANÀ, P. 1992, p. 40.

4545 SCALES, P. 1986; SCALES, P. 1990.

4546 SABATÉ CURULL, FL. 1992.

4547 SUÑÉ ARCE, J. 2020.

4548 RIOSALIDO, J. 1997.

que abans del 399 [18 agost 912-6 agost 913] havien arribat a al-Andalus vaixells, capturats per milers d'homes, i algarejar contra les seves costes. Els andalusins es pensaven que eren aquells normands (magus) que apareixien sobtadament en aquesta mar cada dos-cents anys i que arribaven al seu país des d'un estret que travessa de l'Oceà (bahr al-Uquiyanus) i no pas des del [de Cadis] que té una almenara de coure. Però vaig veure -I Déu és més savi!- que aquest estret era limítrof del mar d'Azov (Mayutis) i del Negre (Nitas) i que els d'aquesta nació eren russos (al-rus), dels quals ha n'he parlat en aquest llibre."⁴⁵⁴⁹

Les accions d'aquest tipus d'uns i altres no eren solament terrestres, sinó que es combinaven amb estols que atacaven la costa. De fet estem parlant d'expedicions marítimes molt properes a les falconades pirates i corsàries; i per terra, a pillatges que evocuen les accions de les bandositats que es repeteixen al llarg dels segles. És el cas del 935, quan una ràtzia marítima, ara dels agarens va provocar la corresponent reacció militar l'any següent: el comte Sunyer va atacar l'Alandalús. S'ha convingut explicar que l'expedició indirectament comportaria que el Camp de Tarragona passés l'òrbita comtal doncs es pensava que l'objectiu de l'acció era Tortosa.⁴⁵⁵⁰ La font textual és Ibn al-Attir i la situa entre els anys 936 i 937, però com diu Bramon és un text incomplet, mal ubicat i pitjor interpretat.⁴⁵⁵¹ A més, és del 941-42.

Albert Benet quan parla d'aquesta expedició, afirma categòricament que va ser un fracàs. Certament Sunyer responia a les asèfies d'Abd ar-Rahman III amb campanyes militars o l'auxili dels enemics del califa, cas de la sublevació citada de Muhammad b. Hasim al-Tugibi a Saragossa estant. Però els guerrers catalans van ser massacrats durant el setge. Aquest és el relat d'Ibn Hayyan:

"En aquell moment, esperant aprofitar l'ocasió, també s'agitaren els francs a la Frontera Superior. Sortiren contra els musulmans amb el senyor de Barcelona, [Sunyer] que Déu el destrueixi!, amb els esquadrons que se li havien unit i altres, aplegant una mainada nombrosa. Sortí al seu encontre l'alcaid Ahmad b. Muhammad b. Ilyas, de la guarnició del setge de Saragossa, amb els soldats del califa i altres homes de la frontera. S'originà entre ells una dura batalla en la qual els musulmans mostraren una gran constància, bo i premiant-los Déu amb la victòria: Déu derrotà els enemics infidels, als qui delmaren calamitosament, apilonant-se en la seva derrota a causa de la contundència amb què foren rebutjats, tot xafant-se entre ells mateixos i matant-se els uns als altres. El riu on tingué lloc l'escomesa se'n emportà un bon nombre i la terra se'n empassà altres tants, de tal manera que els barrancs quedaren anivellats amb els seus cadàvers. Els anorrearen totalment, per milers, i obtingueren una gran victòria.

Aquesta batalla ocorregué el dimarts, 2 de sawwal d'aquest any [23 agost 936] i l'alcaid Ahman b. Muhammad b. Ilyas envià 1300 caps tallats dels seus notables cap a la porta de la suda de Còrdova i el nombre de morts i dels ofegats passà de més de 10000. Així

⁴⁵⁴⁹ AL-MAS'UDI a *Murug al-dahab* (vol I, p. 184), § 411, vid. BRAMON, D. 2000, p. 305-306.

⁴⁵⁵⁰ BALLESTÍN, X. 1999b, p. 91; VIRGILI, A. 2011.

⁴⁵⁵¹ BRAMON, D. 2000, p. 285-86. La referència és d'IBN AL-ATIR, *al-Kamil* vol. 8, p. 339, § 387 p. 285: "En aquest any 325 [19 de novembre de 936-7 novembre 937] els francs sortiren cap a la part d'al-Andalus que era dels musulmans, saquerajen, mataren i s'emportaren captius. Entre els musulmans cèlebres que hi moriren figurava Gahhaf b. Yuman, cadí de València." Realment aquest personatge va morir a la batalla d'Al-Handega el 327 H (938-939). Quant a la datació de 941-942, cfr. BRAMON, D. 2000, p. 305-306, nota 169.

anaren succeïnt-se les victòries contra francs i lleonesos, aplastant-los en els combats tant a llevant com a ponent, de manera que cap d'ells podia sortir al camp sense ser aixafat per penyes o atrapat per la mort, perquè allà on eren encaçats resultaven agafats i morts."⁴⁵⁵²

El que passa és que realment Sunyer va anar en auxili de Ramir II de Lleó, aliat del senyor de Saragossa Muhammad b. Hasim al-Tugibi, que s'havia aixecat contra el califa.⁴⁵⁵³

L'any 942 una expedició de magiars entra a Hispània, tot fent de les seves als comtats de Besalú i Girona. Arriben a les portes de Barcelona poc després són en terres de *Larida* on són derrotats pels musulmans. De retirada per la Cerdanya són tornats a vèncer a Baltarga per una coalició de catalans i occitans, però hi va morir el l'hereu de Sunyer I, Ermengol d'Osona, germà del futur comte de Barcelona i Urgell Borrell II.⁴⁵⁵⁴ Sunyer va aprofitar les forces per atacar les serres d'Albinyana i el Montmell fins el Francolí, dirigint-se després a Tortosa a efectes de càstig, botí i saqueig.⁴⁵⁵⁵ Al Mas'Udi explica, que llavors Tarragona va passar a mans comtals:

"El darrer que quedava en mans dels musulmans entre les ciutat d'al-Andalus i de les seves fronteres per la part d'Ifranga era Tarragona (Arbuna per Tarrakuna) que sortí del poder dels musulmans l'any 330 [26 setembre 941-10 juliol 942] juntament amb altres ciutats i fortalises. [Amb això] ha quedat com a frontera dels musulmans en aquest moment -que correspon a l'any 332 [4 setembre 943-23 agost 944]- a l'est, Tortosa, en la costa de la mar Mediterrània propera a Tortosa; al nord, Fraga, sobre un gran riu; i, finalment, Lleida." ⁴⁵⁵⁶

És a dir, més o menys el què deia Al-Himyarí: *"Tarragona fou la més allunyada de les ciutat de les fronteres d'al-Andalus que estigué en mans dels musulmans, a la ratlla del país d'al-Ifranga, i sortí del poder dels musulmans l'any 330 juntament amb altres ciutats i fortalises."*⁴⁵⁵⁷

L'acció va dur conseqüències, com el cobrament de pàries: el 944 Sunyer i la seva esposa Riquilda fan donació a la seu de Barcelona de l'impost de pas de ramats (ràfica) que rebien de Tortosa, tot i que R. Martí opina que aquest lloc es refereix a una

⁴⁵⁵² BRAMON, D: 2000, La cita és IBN HAYYAN *al-Muqtabis* vol. 5, p. 256-257, § 386, p. 284.

⁴⁵⁵³ BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 41-56.

⁴⁵⁵⁴ VERGÈS PONS; O. 2018b.

⁴⁵⁵⁵ BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 51-52.

⁴⁵⁵⁶ Al-Mas'Udi a *Murug al-dahab* (vol I, p. 184), § 411 de BRAMON, D. 2000, p. 305-306. BRAMON (Nota 169) deixa clar que Benet corregeix la data de la presa de Tarragona proposada en el seu moment per R. d'Abadal: no és el 936-37 sinó el 941-42 Cfr. ABADAL, R. d' 1958, p. 314. BENET CLARÀ, A. 1988a p. 50fa referència a Al-Mas'Udi i el que explica de la batalla de Zamora. Realment és Al-Maqqari a *Nahf al-tib*, IV, p. 351 qui cita a Mas'Udi, però el text transcrit per Benet és una interpretació lliure, tal i com explica D. BRAMON (2000 § 412, p. 306-307 i nota 169).

⁴⁵⁵⁷ BRAMON, D. 2000, § 129, p. 121.

carrerada prop de Caldes de Montbui.⁴⁵⁵⁸ *Tarraquna* passa a la zona d'influència comtal.⁴⁵⁵⁹ Però Al-Razi encara parla d'un districte castral andalusí.

La situació es manté estable una bona temporada: "*Tarragona estigué durant un període de temps superior al 960, sota el domini dels comtes de Barcelona, la qual cosa no vol dir que fos intensament poblada.*"⁴⁵⁶⁰ No en va, el canonge Marí a l'*Arxiepiscopologi* defensa que la ciutat era sota poder àrab.⁴⁵⁶¹ En el mateix sentit s'explica la butlla del Papa Joan XIII del 971. El tema és que el document papal comunica als bisbes francs que ha concedit el pal·li de Fructuós al bisbe Ató de Vic. Ironies de la vida, també els fa saber que no es pot fer efectiu doncs "*jam dicta civitas Tarraconensis a Saracenis capta et pastore destituta, nullum recuperandi locum, aut inhabitandi usque hactenus reperire valeat.*"⁴⁵⁶²

Es tracta d'un document de la cancelleria de Roma, reflecteix la realitat o té més significat polític que altra cosa tot cercant a recursos fàcils? un *topos* (τόπος) recurrent dir que la ciutat en mans dels musulmans? O és per alleugerir la mala passada al bisbe de Narbona en deslliurar la dependència de les seues episcopals catalanes, tot

⁴⁵⁵⁸ BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 144. MAS, J. 1914 doc, 14: "*Et iterum dono q. ego Suniarius comes de ipsim meum directum quod ego habeo recipere de ipsas raficas in Tortuosa omnem decimam.*"

⁴⁵⁵⁹ ABADAL, D. d' 1958, p. 314. MIRAVALL, R. 1969, p. 15-24. I per què no pensar que aquest dret ja el tenia Sunyer i els seus antecessors de molt abans d'aquestes campanyes bèl·liques?. Vid. també, BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 143-144 i 167-168.

⁴⁵⁶⁰ BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 43

⁴⁵⁶¹ Alerta però, doncs la citació es vincula amb el controvertit poema de Luitprand de Cremona referent a Santa Tecla, que s'ha discutit i molt sobre la seva veracitat històrica, com s'explica al capítol 9. Vid. ANTONIO, N. 1788, p. 522; DEL AMO, M. D. 1997, p. 123-124; MISSER, S. 1977, p. 286-288, nota 23; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 77; PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2006 p. 33-34; PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2006, p. 35-37, 40-43; SÁNCHEZ REAL, J. 195; VIRGILI COLET, A. 1984 p.25 i nota 116.

⁴⁵⁶² VIRGILI, A. 2011, p. 25; SOBERANAS, A. J. 1964-1965, p. 56 i nota 21; RECASENS COMES, J. M. 1975, p. 38. El text complet transcrit a FLÓREZ, E. 1770, p. 102:

"Joannes Episcopus servus servorum Dei, omnibus in Christo dilectissimis confratribus nostris in Galliarum partibus commorantibus, charissimis, Reverendissimis Archiepiscopis, atque Episcopis, apostolicam benedictionem et perpetuam in Christo salutem. Dilectionem et fraternitatem vestram scire volumus, qualiter Borrellus honorabilis et laudabilis Comes, orationis et redemptionis suce causa, ad Apostolorum Petri et Pauli limina veniens, prostratus pedibus nostris lacrimabiliter questus est nobis, quemadmodum Tarraconensem Archiepiscopatum, qui olim caput in filis partibus fuerat, Ausonensi Ecclesie subderemus, eo quod peccatis merentibus ipsa jam dicta Civitas Tarraconensis a Sarracenis capta, et Pastore destituta, nullum recuperandi locum, aut inhabitandi usque hactenus reperire valeat.

Propter quam causam praedecessorum meorum secutus auctoritatem modo et usque in perpetuum volumus, atque statuentes roboramus et confirmamus, ut Ausonensis Ecclesia potestates et primatus teneat Tarraconensis Ecclesiae, et ut omnes Episcopi suffraganei ejusdem Sanctae Tarraconensis Ecclesiae; ad Ausonensem Ecclesiam confugiant, et quando aliquis ex illis ab hac luce migraverit, successor illius ab Ausonensi Archiepiscopo, qui a nostra Apostolica Sede confirmatus est, consecratur... Prout melius scimus et possumus, nostrum Privilegium abbreviare curavimus, et Athonem virum venerabilem nuper Episcopum, ex modo et in antea, Deo favente, Archipraesulem Ausonensis Ecclesiae praesse decrevimus, ita sane ut nullus nostrorum successorum Pontificum dictum Athonem Archipraesulem confratrem nostrum in ómnibus quee superius exarata vel scripta sunt, audeat inquietare, vel in aliquo diminuerere. Scriptum per manum Georgii notarii et Secretarii Sanctae Romanae Ecclesiae in mense Januario Indictione quartadecima. Bene Valente."

posant aigua al vi dient que passen a dependre d'una seu que és en una ciutat deserta i en mans dels agarens? Els camins de la diplomàcia eclesiàstica sempre han estat inescrutables.⁴⁵⁶³

Comptat i debatut, l'ocupació de Tarragona del 941-42 si és que va acabar de ser efectiva per part dels homes de Sunyer, no va acabar de reeixir. Certament el 950 el comte s'intitulava príncep de Tarragona al costat del seu germà Miró com expliquen els textos àrabs, però aquests títols no es van fer anar⁴⁵⁶⁴ de nou ... fins el segle XII, i breument, amb Robert d'Aguiló. Les seves pretensions eren grans, però no tenien suficient força i menys davant del califat. De fet la situació era per ells força inestable per no dir feble: els comtes catalans encara havien d'acotjar el cap tant davant dels reis francs com del califa.

I és el que es veu amb l'ambaixada en què el Miró, fill de Sunyer, rei de Barcelona i Tarragona, envia a Còrdova per renovar la pau el 953: "*Quan arribà l'ambaixador de Gui (Kilduh), rei d'al-Ifranga que és a l'orient, com ha estat dit, vingué també amb ell l'emisari de Miró, fill de Sunyer (Mugira b. S.bir), rei (malik) de Barcelona i de Tarragona, bo i sol·licitant la pau, a la qual al-Nasir accedí.*"⁴⁵⁶⁵

La situació es repeteix el 966:

"Després els dos reis (malika) de Barcelona i de Tarragona i d'altres [territoris] enviaren [missatgers]. Ambdós sol·licitaren la renovació de la pau i el seu reconeixement del que ambdós posseïen i trameteren un obsequi que consistia en el següent: vint eunucs esclaus, cinc quintars de llana de marta, cinc quintars d'estany, deu cuirasses esclaves i cent espases franques. [l califa] acceptà l'obsequi i acordà amb ells que destruirien les fortaleses que perjudicaven les fronteres, que no ajudarien la gent de la seva religió a anar en contra seu i que l'advertirien del que es proposessin els cristians en la lluita contra els musulmans."⁴⁵⁶⁶

I de nou el 971:⁴⁵⁶⁷

"El dissabte ...[de sawwal] s'assegué el califa al-Mustansir bi-l-lah al seu tron del saló orient al de l'alcàsser de [Madinat] al-Zahrá... per a la recepció...; un cop tot organitzat, fou enviat [Ibn Gawzan] amb un escamot de cavalleria [per tal de cerca r] el barbar ('ilg) Bonfill (Bun Fily), juntament amb els cristians cordovesos que els feien d'intèrprets. Foren introduïts al saló del califa i se'ls feren honors, se'ls dona la resposta

⁴⁵⁶³ Recordi's que després que Ató assolís el pal·li tarraconense, algú el va enviar violentament a la Casa del Pare...un 22 d'agost. Tradicionalment s'ha dit que l'instigador del seu canvi d'estat físic va ser l'arquebisbe de Narbona com aparentment el gran perjudicat. Però Josep Maria Salrach apunta que seria Oliba Cabreta en el context de l'enfrontament dinàstic de les branques comtals de Barcelona-Girona-Osona versus Cerdanya-Besalú. No solament els interessos polítics estaven en joc, sinó els d'unes diòcesis en procés de consolidació i la supremacia de les de Barcelona. Vid. SALRACH, J. M. 2018, p. 24-25.

⁴⁵⁶⁴ BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 72; BENITO RUANO, E. 1994.

⁴⁵⁶⁵ IBN HALDUN, *Kitab al-ibar* vol. 4, p. 143b i AL-MAQQARI, *Nafh al-tib* vol. 1, p. 365b, a § 419 de BRAMON, D. 2000, p. 313-314.

⁴⁵⁶⁶ IBN HALDUN, *Kitab al-ibar* vol. 4, p. 145 i AL-MAQQARI, *Nafh al-tib* vol. 1, p. 384-385, a § 424 de BRAMON, D. 2000, p. 316-317. Referit a l'ambaixada del 966.

⁴⁵⁶⁷ IBN HAYYAN, *Annals palatins*. § 6 (ed. AL-HAGGI, p. 32) a BRAMON, D. 2000, § 426, p. 320-321.

a la carta de Borrell així com un important pretext per al seu vicari Bonfill en correspondència dels captius que havia alliberat i dels altres obsequis que li havien portat. El califa els donà a conèixer el que havien de transmetre a Borrell sobre la seva actitud i com havien de romandre en l'obediència. En marxar, foren oferts a Bonfill i als seus acompanyants regals, robes i atzembles apropiades llurs categories... Autoritzats a seguir el seu camí, partiren de Còrdova, de tornada, a mitjan mencionat [mes de] sawwal." 4568

4568 Del mateix autor, hi ha un relat força més extens i interessant:

"A finals del saban d'aquell any [360/ finals de juny del 971] acampà el cas de la policia, alcaid de Tortosa i de la cora de València, Hisam b. Muhammad b. Utman, al campament de Fahs al-Suradiq provinent de la seva demarcació. Era amb ell el comte Bonfill, fill de Sendred (Bun fily Sindarit), home de confiança de Borrell, fill de Sunyer (Burril b. Sunir), i el seu avançat sobre les seves forteses i principals ciutats. [Portava] una carta seva per al califa al-Hakam donant-li notícies d'ell i informant-li que estava en completa obediència i vassallatge. [Afegia que desitjava] la conciliació amb ell tot oferint-li trenta captius musulmans -homes i dones- que havia aplegat a la capital i a les fronteres del seu territori, ja que sabia que aquell present complauria l'emir dels creients i ell en seria recompensat.

L'acompanyaven vint cavallers, dels més notables homes d'en Borrell i seguidors seus: amb ells [anava] el delegat de Guitart (Citar) -el noble comte avançat de Borrell a la ciutat de Barcelona que ja havia encapçalat una delegació a la capital amb una carta pel califa -amb tres dels seus cavallers i amb una carta de Guitart per al califa.

El cap de la policia, Hisam b. Muhammad b. Utman, partí amb ells el dimarts, darrer [dia] de sa'ban [27 juny 971]. [amb] l'equipament complet. En arribar al pont de Còrdova [rebé l'ordre] d'allotjar els estrangers a l'almúnia de Nasr, al costat del riu, on els hostatjà. Hisám es dirigí a [Madinat] al-Zahra i fou rebut per l'emir dels creients, al-Hakam, a qui assabentà de la seva [arribada]. [El califa] mana que els donessin un tracte deferent.

El dissabte dia quatre del mes de ramadà d'aquell any [1 juliol 971] els rebé el califa al-Hakam [assegut] sobre el seu tron al mihrab del saló oriental, que dóna als jardins, en sessió solemne i amb el ritual de magnificència que se seguia en ocasions semblants. Foren introduïts els visirs i s'assegueren segons llurs categories: entre ells, a la dreta, li col·locaren el visir i alcaid Galib b. Abd al-Rahman; sota seu, el visir cap de la guàrdia personal (sahib al-hasam) Qásim b. Muhammad b. Tumlus; a l'esquerra, el visir salmedina (sahib al-madina) de Còrdova Ga'far b. Utman i, més avall, el salmedina de [Madinat] al-Zahra, Muhammad b. Aflah.

Per tal de rebre Borrell, fill de Sunyer, fou enviat Gahwar h. al-Sayl amb part de l'exèrcit i un grup de notables cristians (kubar al-nasara) de Còrdova com a intèrprets. Aquest s'atansarà i avançaren bo i portant el regal de Borrell per al califa al-Hakam, que consistia en trenta captius musulmans, entre homes, dones i nens, sense comptar càrregues de brocat i d'armes,

Gahwar els conduí als seus llocs al saló de l'exèrcit a l'alcàsser de [Madinat] al-Zahra' en espera que estigués enllestida la sessió del califa. En donar-se el permís per a la seva [entrada], avançaren precedits per Bonfill, el comte, juntament amb els cinc cristians cordovesos designats intèrprets. Arribaren a la porta del saló del tron, es prosternaren inclinant-se, fins que s'acostaren i besaren la mà del califa; recularen i, encara drets, entregaren la carta del seu senyor. El califa els mira i els interrogà sobre l'estat de qui els enviava, el seu senyor Borrell i sobre el seu país. Els explica la bona impressió que la seva gent li produïa i com se'n congratulava i ho agraià. Els enviats contaren el que els havia succeït i els intèrprets anaven traduint per a uns i altres. Conclou la sessió, Gahwar b. al-Sayh els retornà a l'almunia de Nasr, lloc del seu allotjament, seguits per les tropes. El califa ordenà donar socors als captius que li havien estat oferts per tal que poguessin tornar a llurs terres, manament que es complí.

Com a felicitació al califa pel seguit d'ambaixades d'idòlatres (tawagit) que anaven i venien [a la cort], i tot sol·licitant el seu favor, Ahmad b. Ibrahim, tresorer de [Madinat] al-Zahra, digué en un poema: [tawil] Enhorabona!, que no resta cap traïdor ni politeïsta / que no acudeixi a tu demanant pau i / aquest Ibn Sang, que és el seu rei, / ha vist que el millor era sotmetre's / i tenir tranquil·litat

Estem doncs en un període molt oscil·lant en què les gents de les terres de la marca patien, suportaven, en treien benefici o potser es miraven amb ulls escèptics les pujades i baixades de les hosts dels uns i els altres. I no és d'estranyar que Hixam II volgués parar els peus les pretensions de Sunyer i acordés destruir els castells, doncs estem en un temps en que s'estava consolidant la presència comtal al Penedès i Gaià.⁴⁵⁶⁹ Valia la pena esperar i no avançar en les terres del Camp i assegurar aquesta part de l'*ager tarraconensis*, així com la conca alta del Gaià i la Conca-Baixa Segarra, ja sota l'òrbita de Manresa. La combinació de la política califal amb les expedicions de càstig aturà temporalment les ambicions dels feudals, però el cert és que els territoris on ja s'havien consolidat, no tornaven a mans dels agarens, tot i accions com la de 1003-1004 a Montmagastre, i amb l'intent d'assentar població andalusí a la frontera.⁴⁵⁷⁰

Malgrat els pactes de submissió al califa, la feudalització de la Marca es va consolidant a les actuals comarques de l'Anoia, Penedès, Garraf i Alt Camp. A la primera meitat del segle XI cristal·litza al Penedès, continua a l'Alt Camp i Conca tot aproximant-se a l'enigmàtica ciutat de Tarragona, territori que s'acaba organitzant definitivament a partir de 1129 i sobretot després de la presa de Tortosa (1148) i Lleida (1149).⁴⁵⁷¹

Les terres més enllà de la Marca Penedesenca són en un lloc massa llunyà i dilatat tot i que ple d'oportunitats, però que necessita d'un esforç enorme per dominar de manera efectiva, prou força militar per controlar els punts estratègics i les comunicacions, a més de l'enquadrament dels col·lectius pagesos i ramaders per poder fer les corresponents exaccions de les plusvàlues; en altres paraules, cobrar rendes. Un país que és objectiu estratègic dels uns i dels altres però que costarà dominar-lo, encara que d'una forma o altra és reivindicat com a propi o plorat per causa de la pressió andalusí (**Fig. 14.10**).

Però malgrat la força del califat, la llunyania de Còrdova, va preferir el pacte amb els seus senyors de frontera que no pas l'enfortiment militar i per tant donar-els-hi instruments per la sedició.⁴⁵⁷² Sobretot l'ambició dels comtes de la frontera que aprofiten la mínima per peixar els seus desitjos expansionistes, aniran assolint els seus objectius tot i les respostes militars dels agarens, traduïdes en forma d'expedicions de càstig i botí i no pas destinades a la consolidació territorial.⁴⁵⁷³

Abans del tombant de mil·lenni, els comtats del que després serà Catalunya consoliden el control dels seus territoris i continuen amb el seu procés d'expansió a

*com a objectiu./ Catalunya (lfranja) i el seu governant ('amid) es rendeixen a tu / perquè, si no ho fessin, vindrien emmanillats. / Això és un avis tant per als d'Orient com d'Occident, / igual que el fulgor del llamp anuncia el tron./ Tan sols resta que [el califa] vagi a la Meca / i en foragiti els mereixedors d'expulsió." IBN HAYYAN, *Annals Palatins*, § 3-6 ed. AL-HAGGI, p. 20-23, a BRAMON, D. 2000, § 425, p. 317-320.*

⁴⁵⁶⁹ BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 73 sobre les ambaixades a Al-Hakam II.

⁴⁵⁷⁰ Extret d'ERITJA, X. 1998, p. 32, referit a *Ibn al-Kardabús al Kitáb al-Iktifa* publicat per MAILLO, F. 1986, p. 15-16.

⁴⁵⁷¹ BONET, M. 2006, p. 429.

⁴⁵⁷² SUÑÉ ARCE, J. 2020.

⁴⁵⁷³ BALANÀ, P. 1997, p. 36.

costelles d'Alandalús, exercint pressió sobre la marca/el *tagr*.⁴⁵⁷⁴ Es veu en les actuals comarques del Penedès, l'Anoia, La Segarra és a dir fins la línia generada pel Gaià i Llobregós (Riubregós). Comtes i nobles, l'estament eclesiàstic van organitzant aquestes terres en base a la xarxa de *castra* o castells termenats que trenquen definitivament amb l'estructura territorial antiga i andalusí. El control jurisdiccional, de la terra, l'enquadrament de la població, l'exacció de rendes, serveis i obligacions a les comunitats pageses s'emmarcaren en els *acords* feudals.

El que s'havia assolit pels comtats quedava assegurat, com es veu a Castellví de la Marca i les terres de l'actual Baix Penedès fins el riu Gaià: "A grans trets podem deduir que l'Alt Camp mantingué l'estructura defensiva i, possiblement el repoblament, mentre que el Tarragonès la defensa i repoblament es desmantellaren, i les línies defensives es retiraren a la línia del riu Gaià o qui sap si més enrere."⁴⁵⁷⁵ El Camp quedava enmig del tot i el no-res, a un temps entre l'Alandalús i els comtats catalans, i un lloc apte per l'emboscada com explica Al-Himyari⁴⁵⁷⁶ i altres escriptors àrabs. La butlla de Joan XIII en la que es donava el pal·li tarragoní a Ató deixa clar que la ciutat era buida.... però com ja hem dit... fins quin punt ho hem de seguir al peu de la lletra? una medina abandonada o desestructurada? una *balda*?⁴⁵⁷⁷ o es que no tenien prou força per controlar-la ni els uns i els altres i s'aplica allò de la dita: la guineu diu que són verdes quan no les pot haver.

Recordi's també que l'expansió territorial dels comtats que amb el temps formaran Catalunya no es pot entendre separada del procés de feudalització. No en va, a l'alta edat mitjana un fantasma recorre Europa: el fantasma del feudalisme.⁴⁵⁷⁸

Aquests comtats s'han deslliurat dels darrers vincles, ja formals, amb els reis francs, i la presa de territoris cap al sud i l'oest és un fet que s'escapa de les mans del poder de més enllà del Pirineu i de les capacitats dels comtes de la marca. Seran prou potents les iniciatives particulars fins i tot alienes al seu control: la seu de Barcelona, el monestir de Sant Cugat del Vallès, Arnau Mir de Tost, Mir Geribert d'Olèrdola, o la nissaga dels Castellvell. S'està en una dialèctica en la qual finalment s'imposarà el casal de Barcelona com veurem de manera definitiva al segle XII amb Ramon Berenguer IV i Alfons I.

Els feudals s'organitzaven amb una xarxa de castells termenats, és a dir la construcció defensiva i *domicilium* més un territori sota la seva jurisdicció. Es tenien per donació del comte o per apriació, és a dir ocupació i explotació almenys durant trenta anys d'unes terres que es pressuposen ermes, sense propietari conegut i ves a saber que aquests senyors no hi fossin allí des d'època antiga. I aquí rau la clau de tot. L'expansió feudal implica la inexistència de drets de propietat previs: o s'ocupa una

⁴⁵⁷⁴ VIRGILI, A. 2019a, p. 6-7.

⁴⁵⁷⁵ BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 73.

⁴⁵⁷⁶ BRAMON, D. 2000: § 130, p. 121-122, referint-se a Al-Himyari, *Kitab al-rawd* § 116.

⁴⁵⁷⁷ BRAMON, D. 2000, § 127 p. 120 referint-se a Yaqt, *Mu'gam al-buldan* vol. 4, p. 32.

⁴⁵⁷⁸ Faig un *meme* del que va escriure fa força anys Karl Marx: "Un fantasma recorre Europa: el fantasma del comunisme. Totes les potencies de la vella Europa s'han unit en una santa aliança per acorrallar aquest fantasma: el Papa i el Tsar, Metternich i Guizot, els radicals de França i els polissons d'Alemanya." Vid. MARX, K; ENGELS, F. 2000, p. 23.

zona erma i més si és deserta, o s'adquireix per dret de conquesta com es veurà descaradament amb la presa de Balaguer, Tortosa, Siurana i Lleida (**Fig. 14.11**).

Llavors, cal desfer-se dels drets dels posseïdors anteriors, sia amb la seva eliminació física, sia amb la seva dislocació, sia negant legalment la seva existència mitjançant el redactat dels documents que donen validesa jurídica a al control de la terra en alou o el feu. De fet la reorganització feudal del Camp i la Conca no és tan filla de campanyes militars de conquesta, sinó de la colonització, enquadrant i reordenament del territori per part dels feudals. Pacífica? no pas, amb seguretat. Per això el redactat dels documents s'obvia el precedent de la tinença dels béns de producció... o com a molt admet que hi ha un poblament que es pren ... com anecdòtic o senzillament són *outsiders*. Malgrat tot aquests textos intencionals, tal i com s'ha parlat anteriorment, traeixen la intenció original, es contradiuen, i parlen de recs, camps de conreu, vinyes, torres, poblacions que indiquen que ni desert, ni deshabitat, sinó més aviat el contrari. La posterior conquesta de Tortosa, Lleida i Siurana consolida el repartiment de les terres de frontera, on el paper preponderant del comte de Barcelona i els seus agents queda establert de manera definitiva.

Dels termes castrals depenien castells menors i torres, sovint amb una església i un nucli habitat. Són subinfeudats als agents colonitzadors. Neixen les quadres, els vilatges molts d'ells abandonats en temps de la Pesta Negra (1348).⁴⁵⁷⁹ A la Conca tenim un seguit de punts com Lavid, Figuerola, Guialmons, Montargull, la Cirera, Rauric, Seguer, Sabella de la Conca...⁴⁵⁸⁰ No manquen exemples a l'Alt Gaià a tocar el Penedès com La Cogullada,⁴⁵⁸¹ i al Camp La Secuita,⁴⁵⁸² Clarà⁴⁵⁸³ o Puigperdiguers.⁴⁵⁸⁴

4579 Reproduïm aquí la definició de quadra que ens donen M. Miquel i J. M. Vila en estudiar el cas de la Cogullada, a la serra del Montmell (Alt Camp): "*La quadra, sovint anomenada també turren en els documents dels segles XI-XII, es pot definir com una subunitat jurisdiccional dins els termes d'un castell termenat. Strictu sensu la quadra és formada per la suma de dos elements: n terme més o menys extens amb jurisdicció pròpia a l'interior del qual s'hi troba un petit nucli fortificat, anomenat domus, a recés del qual, algunes vegades, creix un poble. Sent esquemàtics diríem que una quadra és un petit castell termenat dins d'un castell termenat. L'aparició d'aquest tipus d'unitat de poblament es troba plenament lligat a les estratègies de colonització agrícola de bona part de les terres de la Marca a partir del segle XI. El model de colonització endegat es basa d'una manera sistemàtica en la divisió dels castra fundats durant la segona meitat del segle X i la repetició del mateix patró de territorialització a escala reduïda. Segons les seves dimensions, la castellanía es transforma en dues noves castellanies o bé es divideix en quadres. A diferència de les primeres fortificacions castrals del segle X, les quadres o torres se situen a les valls i planes més fèrtils, a tocar de les explotacions agràries. L'anàlisi comparativa de diferents casos situats a les terres més meridionals del comtat de Barcelona —a la Conca de Barberà, el Baix Penedès i la vall del Gaià (FONT i RIUS 1969)—, indicaria que la majoria d'aquestes unitats es planifiquen amb la voluntat de formar un nucli de poblament concentrat, que no sempre podrà tenir èxit. Però no necessàriament totes les quadres són de nova creació. Antigues villae alt medievals, com per exemple la vila Ardida, reapareixen a partir del segle XI-XII sota la designació de quadres, fet que indica que no només estem davant d'un procés de creació d'assentaments i de densificació demogràfica sinó també de reordenació feudal del conjunt del territori castral. En aquests cas es trobaria també la Cogullada"* (MIQUEL VIVES, M.; VILA CARABASSA, J. M. 2005, p. 71).

4580 ESPAÑOL, F. 1991, *passim*.

4581 MIQUEL VIVES, M.; VILA CARABASSA, J. M. 2005.

4582 RIUS, J. 1945 núm.248; VIRGILI, A. 2011, p. 58.

El 936-37 el comte de Barcelona ja controlava Castellví de la Marca, el terme del qual afrontava amb Marmellar, Castellet i Banyeres. El castell es torna a documentar el 991, després de les accions d'Al-Mansur. És llavors quan Calabuig i el seu germà Guadamir el venen a Sendred de Gurb, amb un atermenament molt gran per no dir ambicions, que va del riu Foix al Francolí, tot afrontant amb Espinaversa i el castellar de Valls.⁴⁵⁸⁵

Aquesta extensió enorme es torna a veure el 1023 quan un descendent de Sendred, Guillem Amat compra els drets del castell a Berenguer Ramon I i la seva muller Sança.⁴⁵⁸⁶ Es va mantenir fins el segle XIII com es veu en un document de 1215 i un altre de 1217 en què s'explica que Vilabella (*Villa Pulchra*) en forma part.⁴⁵⁸⁷ Això ve a tomb perquè ja des del segle X ja es marquen aquestes grans divisions del territori que trenquen definitivament amb el món anterior, sigui amb elements i trets de tradició romana, visigoda o andalusí. Tingui's en compte una certesa que en els darrers anys ens està apuntant l'arqueologia d'aquests castells, almenys una part tenen un origen a l'antiguitat tardada com enclavaments militars que controlaven el territori. Pensem en Santa Perpètua de Gaià,⁴⁵⁸⁸ probablement Prenafeta,⁴⁵⁸⁹ o el mateix Castellví de la Marca.⁴⁵⁹⁰ Afegim Olèrdola, a més d'altres punts que així ho apunten a la Catalunya Vella.⁴⁵⁹¹ Durant els primers temps de la conquesta agarena, formarien part, almenys alguns, del sistema organitzatiu del territori, combinat amb les medines i els *palatia*.

Les ambicions dels feudals no eren petites, com es veu en les accions de Sunyer al Camp, a mitjan segle X. Encara que va tenir un efecte relatiu doncs no consolidava la seva posició al vell *ager tarraconensis*, ja marcava un objectiu a llarg termini tot i les pertorbacions posteriors. Es manté en l'imaginari comtal i cristal·litza definitivament al segle XII. La conquesta del Camp era una fita estratègica, fer-se amb un territori que es coneixia prou bé com mostra la documentació en descriure els corresponents atermenaments i donacions ambicioses. Realment marca fites que amb el temps s'assoliran amb uns o altres agents com el cas de Centcelles atorgat al monestir de Ripoll o el 1050 amb tot el Camp al vescomte de Narbona i després d'Amat de Claramunt.⁴⁵⁹² A banda dels resultats que comporta no es pot obviar el prestigi de conquerir una gran ciutat antiga i que a més va ser seu metropolitana i antiga capital imperial.⁴⁵⁹³

⁴⁵⁸³ VIRGILI, A. 1991, p. 55. En termes generals p. 54.

⁴⁵⁸⁴ VIRGILI, A. 1991, p. 56-57

⁴⁵⁸⁵ BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 72.

⁴⁵⁸⁶ BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 72, nota 35; UDINA, F. 1947, doc 8.

⁴⁵⁸⁷ BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 72, nota 36. Es més el 1222 un altre document citat per Benet explica que el terme de Vilabella arriba a Nulles.

⁴⁵⁸⁸ MENCHON, J. 2019b.

⁴⁵⁸⁹ Cfr. capítol 9.

⁴⁵⁹⁰ FOLCH, CH.; GIBERT REBULL, J.; GONZALO, X.; MARTÍ, R.; MARTÍNEZ, M. 2018.

⁴⁵⁹¹ PANCORBO, A.; MENCHON, J. 2020.

⁴⁵⁹² Com a darrera aportació sobre aquest procés, SERRA RIAL, R.; VIRGILI, A. 2018.

⁴⁵⁹³ Sobre el prestigi de Tarragona com hereva de la vella Tàrraco, MCCRANK, L. 2014-2015.

L'ambició es veu clarament en els límits dels castells del Penedès, que no tenen cap recança en establir uns afitaments occidentals fins la gola del llop, és a dir, els territoris del *tagr* amb la punta de llança del districte de Siurana, fins la Marca Extrema: Tamarit, Ullastrell, Castellvell, Montmell són exemples clars.⁴⁵⁹⁴

Les altituds de la Serralada Prelitoral controlen la corona muntanyenca del Camp des del Montmell a la Mussara, l'Argentera i Llaberia. Aquesta ambició geoestratègica roman en els objectius de l'ideari comtal. Hiperbòlicament es veu en els límits del bisbat de Barcelona marcats en la seva dotàlia el 1058,⁴⁵⁹⁵ més una declaració de voluntats que no pas el reflex del control real: "*Terminos quoque episcopatus sancte sedis barchinonensis ita volumus esse distinctos et ab ausonensi et gerundensi episcopatu esse discretos, sicut per anticos novimus populos et sicut debite constituti sunt contra orientalem et septentrionalem plagam, sive per plana seu per colles devexos atque montes excelsos, et contra meridiem longe per gurgites maritimos, et contra occidentem versus Dertosam annotatos Balagarii locos, ut quicquid intra et extra predicta sedes adquisivit vel adquisierit, per iuste largitionis modos habeat confirmatum per nos predictos episcopos et manu nostra roboratum sive per alios, atque per me Remundum comitem et per me comitissam Almodem et successores nostros, filios et nepotes et pronepotes et deinceps alios.*"⁴⁵⁹⁶ No deixen de ser unes donacions de tempteig: es concedeix el territori a un agent i si no prospera, es concedeix a un altre. A la llarga això genera conflictes que caldrà resoldre satisfactòriament.

Lliguem això amb el fet que el comte va fer donació de Tarragona al vescomte de Narbona el 1050. El que si és efectiu és el domini de la conca alta del Gaià des del segle X,⁴⁵⁹⁷ tal i com explana el 959 la donació del *castrum Frexanum* / l'Albà a la seu de Barcelona, precisament uns predis ja organitzats amb llocs com la "*Villa Rotunda, cum villas vel villariumculis*" o la que "*vocant Ortum de Habrahim.*" Terres aquestes amb regadius, pedreres i comunicacions en funcionament. Vaja que poc de desert i menys, desorganitzat.⁴⁵⁹⁸

El mateix apunta el document en què el 974 Borrell concedeix al bisbe Vives de Barcelona el castell del Montmell tot volent atraure els mossàrabs, aquells "*homes que romanen entre les gents d'Espanya*" els quals no serien gaire lluny: al Camp de Tarragona o les terres de Tortosa a molt estirar.⁴⁵⁹⁹ Tres anys després, el 977, altra

⁴⁵⁹⁴ VIRGILI, A. 2019a, p. 23.

⁴⁵⁹⁵ BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 67.

⁴⁵⁹⁶ Dotàlia de l'església de Barcelona, 18 de novembre de 1058, BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006c, doc. 973.

⁴⁵⁹⁷ MIQUEL VIVES, M. 1997; VIRGILI, A. 1991.

⁴⁵⁹⁸ Fàbrega, A. 1995, doc. 54; MIQUEL VIVES, M. 1997, p. 28.

⁴⁵⁹⁹ BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 69. De fet a la consagració de la Catedral de Barcelona (1058) assisteix el seu bisbe tortosí Patern. I apareix amb els principals prelats de les terres catalanes, això sí, amb la seu vacant de Tarragona: "*In nomine sancte et individue Trinitatis. Ego Guifredus, archiepiscopus narbonensis, et ego Rayemballus, archiepiscopus arelatensis, et ego Guilelmus, episcopus urgellensis, et ego alius Guilelmus, episcopus ausonensis, et ego Berengarius, episcopus gerundensis, et ego Arnaldus, episcopus elnensis, et ego Paternus, episcopus civitatis tortosensis, et ego Guilabertus, episcopus barchinonensis...*" Cfr. BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS,

vegada Vives signa una conveniència amb Guitard de Mura referent al castell d'Albà en el qual retenia les esglésies amb delmes, primícies, oblacions, i les seves parellades entre aquest castell i Selma així com Santes Creus, inclosos molins i tot. Estem doncs en un procés de deixar sobre pergamí un nou sistema de funcionament d'un territori que ni molt menys era erm... fins i tot estava equipat amb esglésies.⁴⁶⁰⁰

14.2 AL-MANSUR I LA FI DEL MIL·LENNI, RELAT EXAGERAT?

La tradició historiogràfica ens explica que el 978 el país va tremolar amb l'expedició d'Al-Mansur. Va passar pel sud de la Conca, devastant Lilla en direcció a l'Alt Camp, tot seguint l'estrada romana que comunicava aquestes terres amb el Penedès. No sabem del cert si va afectar la resta de la comarca, encara que per Benet el territori semblava estar abandonat. En arribar als environs de Barcelona, van ser aturats pels homes del comte Borrell.⁴⁶⁰¹

L'efecte psicològic, polític i sobretot historiogràfic de les expedicions del *hajib* d'Hixam II es va fer durar de manera que els fets violents explicats al judici del bisbe Borrell, Sal·la i Hug de Cervelló a Santa Perpètua (1013) es vinculen a les accions d'Al-Mansur. Precisament expliquen que Amat, germà d'Hug, i fill d'Asnulf de Gurb fou decapitat durant la batalla.⁴⁶⁰² La proposta és versemblant si relacionem els fets amb l'algarada del 978, com apunta A. Benet.⁴⁶⁰³

Malgrat tot la tossuderia del corró feudal segueix avançant i tot sembla que sense especials sobresalts. Per això el 980 Borrell II donava el castell de Cabra a Ervigio,⁴⁶⁰⁴

J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006c, doc. 973, en concret p. 1547. També BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 70, nota 30.

⁴⁶⁰⁰ BENET CLARÀ, A. 1988a p. 70, nota 31. MORERA LLAURADÓ, E. 1897, app. cap. XI, doc. 1, l. I. Per alguns autors és un document suspecte. La donació del lloc i els camps de Santes Creus als monjos de Valldaura és de 1160. Cfr. Papell, J. 2005, doc. 88 i 89 i anteriorment. FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc.8. També CABESTANY, J. F. 1995d; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 8.

⁴⁶⁰¹ BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 71, nota 33.

⁴⁶⁰² Santa Perpètua i referent a aquest castell i el del Selma: "*Et contra hec, prelibatus Rugo ita respondit: nequaquam ita est, ut afirmatis, sed pater meus quondam Ansulpus, primitus hec comprehendit, et postea frater meus quondam Amatus, in loco quo dicitur Atonel, ad construendum ascendit, et jam diu ibi permansit, quosque á paganis ibi obsesus et comprehensus, capite amputato ibi vitam finivit; et post enim successi ego, et triginta. annos et amplius babeo loca possessa predicta cum jam dicto pugo Ceumela per nostrum propium alodium.*" MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix al capítol XI, doc. 5, p. III-IV.

⁴⁶⁰³ BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 71

⁴⁶⁰⁴ MORERA LLAURADÓ, E. 1897, app. xi, doc. 2, p. II. Però el cert és que no diu pas res de les devastacions d'Al-Mansur: "*Traslatur.- In Dei nomine; ego Borellus, comes et marchio donator sum tibi Ervigio, filio Ricarii, et uxori tue Almaltrude, et filio vestro Viefredo, per hanc scripturam donationis mee dono vobis jam dictis et omni progeniei vestre ipsum castrum de Capra, cum suis terminis et pertinetiis, ad alodium franchum et liberum. Estque dictum costrum in comitatu Barquinone in ipsa Marca; et afrontat de oriente in Ponte de Armentera, et in flumine Gayani, et vadit per ipso flumine usque ad Rippas Rubeas que sunt subtus ecclesia beati Petri de Gayano; de meridie in ipso flumino et vadit de Clot de Lapaços et sic pervadit ab Oleastro grosso, et ad torrentem de Figarola, et ascendit ad sumitates serre et vadit ad Hocam Albam que est in Silva Jordanis; de occiduo in ipsa Roca et vadit ad Pugio Grosso, sicut aguas discurrunt per sumitatem serre usque ad Petrafita, et ipsas Rippas Rubeas et pervenit ad fontem do Solivella; de circio in*

amb un terme de nou ampli que arribava a Sant Pere de Gaià, prop del Pont d'Armentera, on havia una comunitat cristiana.⁴⁶⁰⁵ L'explicació historiogràfica de la donació és restituir el control feudal després d'aquestes ràtzies, però el document, *strictu sensu* no en diu pas de la presumpta devastació anterior.

L'abast de la ràtzia del 985, que va anar per la *via Augusta*, va ser molt més gran, com demostra el setge de Barcelona. Com a conseqüència directa, Borrell II va demanar auxili al seu senyor el rei Lotari I tot rebent la callada per resposta. Aquest silenci s'ha entès com la formalització de la fi de la relació vassallàtica del comtat de Barcelona amb la monarquia franca, i per tant la independència política del que després serà Catalunya. De fet, el 988 el comte ja no va voler renovar el pacte de submissió amb Hug Capet.

Un any després, el 986, Lotari confirmava les possessions del monestir de Sant Cugat a instàncies de l'abat Ot, doncs el seu arxiu va ser destruït pels agarens. El fet marca un clar interès de la comunitat monàstica del Vallès en demostrar les seves múltiples possessions, de manera que queda clara la consolidació legitimada diplomàticament de les propietats. A les terres del Penedès i Gaià cita: "(...) *ipsum alodium quod Ansulfus ibidem dedit infra terminos de castro Fonterubeo et Monteacuto et Piniana et Kerol; ecclesiam s. Olive cum ipso alodo in latitudine de ipsa villa Domenio usque ad ipsum mare, simul cum ipsos stagnos, cum decimis et primiciis; decimas quoque et primicias ut conseutum est ipsi loco ab antiquis temporibus accipere concedimus, ut amodo accipiat, teneat et absque ulla retractatione possideat; (...)*" i inclou els "(...) *terminis et finibus illorum, ecclesiis, domibus, curtis, terris cultis et incultis, vineis, pratis, pascuis, silvis, calminibus, molendinis (...)*." Altra vegada es parla d' un territori habitat i organitzat d'antic, amb topònims com Santa Oliva o Sant Jaume dels Domenys (Baix Penedès). A més, els tenien "*ab antiquis temporibus*" quan encara eren sota influència islàmica,⁴⁶⁰⁶

ipsa fonte, et vadit ad ripo Despes et descendit in Ponte Darmentera et in flumine Gayani. Quantum istas quatuor afrontationes includunt, sic damus vobis predictis et progeniei vestre predictum castrum, cum suis terminis et pertinentiis, pronum et plasum, silvis et garricis etc.

Facta carta donationis, quinto Kal. octobris, anno vigesimo sexto, regante Leuterio regie. Sigñum Borellus comes et marchio, qui istam donationem fecit et firmavit, et testes firmare rognvit.- Sigñum ... Sigñum, Jacobus presbyter, qui istam donationem scripsit, die quo supra.- Raymundos clericus arque decanus †. Sigñum Raymundi presbiteri.- Sigñum Berengarii Dionisii.- Sigñum, Guillelmi pictoris, hii sunt testes translati hyus.- Istud translatum fecit et scripsit Petrus de Corron, secundo nonas octobris, anno Dominice Incarnationis millesimo centesimo octogessimo octavo.-Ego, frater Petrus de Copons hoc translatum fideliter translatavi, idus februarii, anno Domini millesimo duecentesimo quadragessimo sexto, et hoc † feci." Vid. també BONNASSIE, P. 1979-1981, vol. I, p. 110.

⁴⁶⁰⁵ FORT I COGUL, E. 1970, especialment p. 96-98.

⁴⁶⁰⁶ RIUS, J. 1945, doc. 173. Temps després, els interessos del monestir del Vallès queden refermats en nous documents. El 1002 el papa Silvestre II confirma de nou les propietats i rendes: "*Et infra terminum de castrum s. Stephani, cellam s. Stephani (de Calders) cum terminis et adiacentibus suis, et cellam sancte Olive cum terminis et adiacentiis suis. In longitudine de villa Domenio usque ad mare simul cum ipsos stagnos et in latitudine de ipsa Guardia de Bagnarias usque in villa Domabuis, et infra terminos de castrum Fonte Rubea et de Monte Acuto, et de Piniano et de Kerol ipsum alodum quod ibidem dedit Ansulfus, (...)*."¹ cinc anys després, el 1007 Joan XVIII les confirma de nou: "*En infra terminum de castrum sancti Stephani, cella sancti Setphani cum terminis et adiacentiis suis, et cellam Sancte Olibe cum terminis et adiacentiis suis. In longitudide de villa Domenio usque ad mare simul cim ipsos stagnos, et in latitudine de ipsm Guardia de Bagnarias*

sinó abans. La vida continuava i la pressió comtal també. Els diplomes apunten a la normalitat pròpia d'unes terres estabilitzades malgrat la violència no solament dels agarens, sinó la que generarien els mateixos feudals.

Però aquestes possessions de Sant Cugat, com a gran referent eclesiàstic d'uns grans propietaris, potser venen de molt més antic. Pensem en la documentació del monestir de San Martín de Asán com a referent: en època visigoda tenien una nodrida sèrie de propietats no solament al que després serà l'Aragó, sinó en territoris del que esdevindran comtats catalans.⁴⁶⁰⁷

El 992 Bellaró reparteix els llocs de Montagut i Valldossera, incloses torre i vinyes,⁴⁶⁰⁸ el 999, son fill Sendred amb la seva muller Matrecinda venen a Hug una torre amb les seves cases al mateix lloc. L'any següent, un altre fill, ara Pere i la seva esposa Jovaina li cedeixen la seva part de la torre. Les transaccions de propietats indiquen normalitat i la presència d'uns assentaments estables. No són operacions estranyes com quan el 1001 Solmó (Salomó) i la seva esposa Ranlo permuten amb el monestir de Sant Cugat unes vinyes al castell de Querol.⁴⁶⁰⁹

Una mica després, entre 1003 i 1004 l'expedició del fill d'Al-Mansur, Abd al-Malik b. Abí Amir al Penedès tal vegada va tenir repercussions a la Conca. De fet van arribar a Lleida i es van dirigir a Barcelona. Durant el retorn a la capital del Segrià van fer captius destruïren força castells, o això sembla.⁴⁶¹⁰ Tot i l'intent de recuperar terres amb l'establiment de colons i una guarnició a Montmagastre i Meià, l'acció fracassa.

Les cinquanta dues asèfies promogudes per Al-Mansur a les quals hem d'afegir les accions de son fill no van aconseguir ni recuperar territoris pel califat -a excepció d'algunes terres sorianes- ni aturar l'empenta dels comtats i regnes cristians. El poder islàmic no va saber o no va voler respondre amb una veritable eficàcia militar la pressió constant i creixent dels cristians. La por a la sublevació i l'aixecament, a la sedició com va passar als territoris de frontera temps abans, més una visió total del poder els va impedir cedir parcel·les d'aquest a gestors de la situació. L'excepció va ser precisament Al-Mansur i malgrat tot no se'n va sortir. El *hajib*, mor el 1002 i la *fitna* comença el 1009, que comporta la disgregació del califat en els famosos regnes taifes.⁴⁶¹¹

El 1009 Ramon Borrell I Ermessenda venen l'alou de Casserres a Guillem. Es situa entre Santes Creus, Vilardida i el camí de Sant Pere de Gaià a Cabra, el reguer de Valls, les *vilas Yudaicas* (Puigpelat) i Nulles.⁴⁶¹² Paral·lelament Sant Cugat continua

usque in villa Domabuis et infra terminos de castrum Fonte Rubio, et de Monte-Acuto et de Piniana, et de Kerol, ipsum alodum quod ibidem dedit Asnulfus." Vid. RIUS, J. 1945, doc. 382 i doc. 412.

4607 ARIÑO GIL, E; DÍAZ, P. C. 2003; DÍAZ MARTÍNEZ, P. C. 1998; FORTACÍN, J. 1983; TOMÁS-FACI, G.; MARTÍN-IGLESIAS, J. C. 2017.

4608 MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix cap. XI, doc. 3, II-III.

4609 RIUS, J. 1945, doc. 361.

4610 També a IGLÉSIES, J. 1963, p. 20.

4611 SUÑÉ ARCE, J. 2017; SUÑÉ ARCE, J. 2020.

4612 BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006a, doc. 131. ESPAÑOL, F. 1991, p. 27: "...vadit per ipso flumine usque ad Rippas Rubeas que sunt subtus ecclesia beati Petri de Gayano..."

fent transaccions al Baix Penedès com es veu amb l'obtenció de la torre de Moja i el castell d'Albinyana el 1011,⁴⁶¹³ o quan l'any següent l'abat concedeix Santa Oliva a Hisnabert, i es fa una encesa proclama sobre el deslliurament d'aquestes terres del jou agarè.⁴⁶¹⁴ Però observi's un detall, no parlen de conquesta, sinó d'organització del territori.

Passem ara a les terres de la Conca i Alta Segarra. Formaven part dels límits occidentals de l'*ager tarraconensis* ja en contacte amb els territoris d'Ilerda, ara una potent *medina* en mans musulmanes, i l'antic *municipium Sigarrens* (Prats del Rei). La situació de la comarca envoltada per les serralades de Miramar, Queralt, El Tallat i al sud les Muntanyes de Prades la fan ser un punt interessant per veure com se les empesquen els feudals per controlar el territori. Queda clara la presència islàmica com es veu a la vall d'*Alphe*, o a les estivacions de les muntanyes de Prades amb el *hisn* de *Xibrana*. Sumem les sospites d'una més que inquietant existència de poblament d'arrel molt antiga -diguem-ne mossàrab- que d'una manera o altra conviu o suporta la implantació agarena.

Doncs bé, si seguim la documentació, es pot veure la iniciativa del comtat de Manresa a la zona de l'Alt Gaià-Baixa Segarra, mentre que la Conca estricta és acapada pel de Barcelona.⁴⁶¹⁵ A finals del segle IX Guifré ja havia activat la *re població* (o millor dit l'organització i colonització) del comtat de Manresa fins els rius Anoia i Gaià.⁴⁶¹⁶ Això s'entreveu en el sobradament comentat document de 1012 en el qual Sal·la de Santa Perpètua i la seva muller Quintulo també anomenada Llobeta venen ficticiament el *castrum* al bisbe Borrell de Vic junt al de Barberà (de la Conca).⁴⁶¹⁷ El personatge era el net de l'homònim Sal·la de Conflent, a l'ensens fill del vescomte Unifred, home al servei del comte de Barcelona i amb gran quantitat possessions i castells en aquest comtat i els d'Osona, Manresa i Urgell.⁴⁶¹⁸ Va ser un important agent a l'hora d'organitzar el territori tot fent *aprisio* de castells com Maials, Clariana i Roqueta.⁴⁶¹⁹

4613 RIUS, J. 1945 doc. 432. Estem en un lloc del Baix Penedès però que s'inclou per proximitat al Camp de Tarragona. També AIGUADÉ I VECIANA, J. 1990, p. 75-82, 155-172; AIGUADÉ I VECIANA, J. 1971, p. 9.

4614 Any 1012. RIUS, J. 1945, doc. 449, any 1012.

4615 BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 75.

4616 BENET CLARÀ, A. 1988a p. 75 "Això no obstant no vol dir que no existís una població anterior a l'ocupació del castell de Queralt que, inicialment, estigués sota domini musulmà i ara es trobés en terra de ningú, i no volgués traslladar-se a la reraguarda del castell de Queralt, però això és pura hipòtesi fins que no es conegui fins on es retiraren els musulmans, si encara ocupaven llocs estratègics com Conesa i Forès, des d'on podien impedir qualsevol intent d'ocupació de la zona."

4617 SANS TRAVÉ, J. M. 1977.

4618 PLADEVALL FONT, A. 1992. Va ser vicari del comte a Osor i Sant Hilari (circa 919). Cap el 925 va començar a actuar al Bages i Anoia tot apriant els castells de Guardiola (Sant Salvador), Maions (Castellfollit del Boix) que Borrell II li concedí en domini. Cap el 955 fa el mateix al terme d'Òdena i la Roqueta (Tous), que el 960 Borrell confirma a Isarn, hereu de Sal·la. Després de la mort de la seva primera esposa Filmer, es casa amb Ricarda de la casa vescomtal d'Osona, també viuda, i li llega l'alou de les Preses (Garrotxa). Ell era pare d'Isarn i Guifré i també tenia dues filles, Algo i Quíxol. El 950 va fundar el monestir de Sant Benet del Bages, Ell i son fill Isarn van donar els seus aous al cenobi, on va ser enterrat. Això succeiria cap el 970.

4619 BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 77.

El castell de Queralt, ara comarca de l'Anoia, era el gran referent de l'organització d'aquestes terres.⁴⁶²⁰ Doncs bé el 976 el comte Borrell i la seva esposa Letgarda el venen al vescomte Guitard de Barcelona deixant clar que limitava amb els territoris islàmics. Els afrontaments parlen de *Taracha* (Tàrrega), Preixana, les torres d'*Alchaceran* (Almenara) i la Portella, l'Antiga fins la Roqueta.⁴⁶²¹

Com en el cas de Castellví de la Marca, i no tan exagerat amb l'Albà Vell ("*castrum Frexanum*")⁴⁶²² o Cabra, tenim una extensió prou gran i unes ambicions d'expansió no menors. D'aquí estendre el límit fins el cor de les planes de l'Urgell, amb Tàrrega, a 44 km en línia recta de *Larida* i 30 de Queralt.

De manera més o menys directa el document de 1012 marca la continuïtat del control comtal tant a Santa Perpètua, per la vinculació familiar dels dos Sal·les, com en els castells de Barberà, Solivella, Santa Perpètua, o Solivella que semblantment no van patir la ràtzia del 978 tal i com ho mostra l'arqueologia, una situació que s'ha volgut veure diferent a l'Alt Camp.⁴⁶²³ Però el cert és que la manca de dades no permet sustentar ni el relat de la desertització de les terres ni la continuïtat, encara que l'aplicació del principi de parsimònia porta cap a la segona opció. De fet l'absència de documentació no té perquè concretar res.

La visió apocalíptica de les accions d'Al-Mansur ha quedat fixada i ben fixada en l'imaginari col·lectiu, i l'exageració de tot plegat segons com sembla més un teixit historiogràfic que no pas històric. Per exemple, Anton Carreras⁴⁶²⁴ ja adverteix que l'expedició del 985 que en teoria va provocar la devastació de la Conca neix de la interpretació que fa Emili Morera del ja masegat document del judici del bisbe Borrell, Sal·la i Hug de Cervelló al castell de Santa Perpètua: el seu germà Amat va ser occit pels musulmans.⁴⁶²⁵ La giragona que el 1897 fa l'historiador tarragoní és curiosa:

4620 CABESTANY, J. F. 2000.

4621 BENET CLARÀ, A. 1995.

4622 FÀBREGA, A. 1995, doc. 54; MIQUEL VIVES, M. 1997; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix cap. XI, doc. 1, l. Per alguns autors és un document suspecte. La donació del lloc i els camps de Santes Creus als monjos de Valldaura és de 1160. Cfr. Papell, J. 2005, doc. 2, 88 i 89.

4623 SANS TRAVÉ, J. M. 1977. Les excavacions arqueològiques en aquests jaciments no han mostrat, almenys de moment cap evidència de nivells d'incendi o destrucció vinculables a les asèfies d'Al-Mansur. Cal dir, que no tots ells es documenten abans del tombant de mil·lenni, cosa que no vol dir que no hagués cap construcció militar, com es veu en el cas de Santa Perpètua que es clarament més antic però la documentació diplomàtica parla d'ell després del tombant de mil·lenni. Cfr. BADIA, M.; GIRBAL, J.; GUASCH, N.; MENCHON, J.; PASTOR, I.; PRADA, J. L. 2015; MAZAIRA, L.; MIRÓ ALAIX, M. T.; ROVIRA, C.; SUBIAS, E. 1990; MENCHON, J. 2002a; MENCHON, J. 2014; MENCHON, J. 2018a; MENCHON, J. 2019b; ROVIRA MATA, C. 1993.

4624 CARRERAS CASANOVAS, A. 2000a, vol. III, p. 42-43.

4625 Santa Perpètua i referent a aquest castell i el del Celma. "*Et contra hec, prelibatus Rugo ita respondit: nequaquam ita est, ut afirmatis, sed pater meus quondam Ansulpus, primitus hec comprehendit, et postea. frater meus quondam Amatus, in loco quo dicitur Atonel, ad construendum ascendit, et jam diu ibi permansit, quosque á paganis ibi obsesus et comprehensus, capite amputato ibi vitam finivit; et post enim successi ego, et triginta. annos et amplius babeo loca possessa predicta cum jam dicto pugo Ceumela per nostrum propium alodium.*" MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix al capítol XI, doc. 5, p. III-IV.

"Desde la muerte de Alhakem II, en que ya no pudieron considerarse vigentes los tratados de paz celebrados con el califa, comenzaron los cristianos de la Marca á extender sus dominios más allá del Llobregat, corriéndose por las crestas de las montañas del Coll de Cabra y Santa Cristina, haciéndose en ellas fuertes, y ocupando el norte de la ribera del Gayá, con el objeto sin duda de adelantar el condado hasta la orilla izquierda de dicho río, para que su cauce sirviera de límite y frontera al territorio musulmán. Almanzor, una vez pasado el Ebro, se dirigió á la persecución de estas avanzadas cristianas, bien marchando hacia Tarragona y corriéndose desde allí hacia el interior en busca de las montañas de la cuenca del indicado río, bien dejando á la derecha la ciudad y su campo, y atravesando el Priorato y la sierra de Prades, para vadear el Francolí por Esplugá, y desde allí encaminarse directamente hacia el Coll de Cabra para llegar al Gayá. A ello responden, sin duda, las manifestaciones hechas en juicio celebrado en Santa Perpetua el año 1012 entre Borrell, obispo, y su tío Sallana, sobre la posesión del territorio denominado Puig Ceumella. Consta en el acta que al declarar los demandantes (Borrell y Sallana) que les pertenecía el castillo mencionado y sus términos, el demandado Hugo contestó que no era exacto lo que aquellos afirmaban, pues dice que su padre Ausulpho ya fué dueño de lo que abrazaba aquel castillo y términos; que luego su hermano Amado (Amatys) llegó á Puig Ceumella y construyó el castillo de Atoner, permaneciendo allí hasta que sitiado y apresado por los musulmanes (a paganis) le decapitaron, sucediéndole entonces el citado Hugo que venía ocupando el territorio desde unos treinta años, mediante mediante propio alodio"⁴⁶²⁶ (Taula 14.1).

I com no pot ser d'altra manera, aquesta expedició va destruir el castell de Cabra del Camp i per això el 980 Borrell II el donava a Ervigio.⁴⁶²⁷ L'explicació historiogràfica de és restituir el control feudal, però el document, *strictu sensu* no en diu pas res de l'algarada. Malgrat tot la contumàcia de Morera és clara: "*dicho castillo fué arrasado por*

⁴⁶²⁶ MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 266-67.

⁴⁶²⁷ MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix cap. XI, doc. 2, p. II. Però el cert és que no diu pas res de les devastacions d'Al-Mansur:

"Traslatum.- In Dei nomine; ego Borellus, comes et marchio donator sum tibi Ervigio, filio Ricarii, et uxori tue Almaltrude, et filio vestro Viefredo, per hanc scripturam donationis mee dono vobis jam dictis et omni progeniei vestre ipsum castrum de Capra, cum suis terminis et pertinentiis, ad alodium franchum et liberum. Estque dictum costrum in comitatu Barquinone in ipsa Marca; et afrontat de oriente in Ponte de Armentera, et in flumine Gayani, et vadit per ipso flumine usque ad Rippas Rubeas que sunt subtus ecclesia beati Petri de Gayano; de meridie in ipso flumino et vadit de Clot de Lapaços et sic pervadit ab Oleastro grosso, et ad torrentem de Figarola, et ascendit ad sumitates serre et vadit ad Hocam Albam que est in Silva Jordanis; de occiduo in ipsa Roca et vadit ad Pugio Grosso, sicut aguas discurrunt per sumitatem serre usque ad Petrafita, et ipsas Rippas Rubeas et pervenit ad fontem do Solivella; de circio in ipsa fonte, et vadit ad ripo Despes et descendit in Ponte Darmentera et in flumine Gayani. Quantum istas quatuor afrontationes includunt, sic damus vobis predictis et progeniei vestre predictum castrum, cum suis terminis et pertinentiis, pronum et plasum, silvis et garricis etc.

Facta carta donationis, quinto Kal. octobris, anno vigesimo sexto, regante Leuterio regie. Sigñum Borellus comes et marchio, qui istam donaionem fecit et firmavit, et testes firmare rognvit.- Signum ... Signum, Jacobus presbyter, qui istam donationem scripsit, die quo supra.- Raymundos clericus arque decanus †. Signum Raymundi presbiteri.- Signum Berengarii Dionisii.- Signum, Guillelmi pictoris, hii sunt testes translati hyus.- Istud traslatum fecit et scripsit Petrus de Corron, secundo nonas octobris, anno Dominice Incarnationis millesimo centesimo octogessimo octavo.-Ego, frater Petrus de Copons hoc traslatum fideliter traslatavi, idus februarii, anno Domini millesimo duecentesimo quadragesimo sexto, et hoc † feci." BONNASSIE, P. 1979-1981, vol. I, p. 110.

completo cuando Almanzor invadió á Cataluña."⁴⁶²⁸ La generació d'un argumentari circular és clara... però com ja hem comentat després de llegir A. Benet, és versemblant si ho relacionem amb l'algarada del 978...

Però hi ha una cosa que es fa estranya: van passar al mateix temps per Lilla, el coll de Cabra i l'Alt Gaià? i no deixen rastre per l'estret de La Riba o de l'Embut que és per on passava la *via ab Asturica Augusta*? Es fa estrany tot plegat si donem un cop d'ull a la geografia.

Llavors, tot el que s'ha escrit sobre les devastacions d'Al-Mansur es basa en raonaments històrics certs? o son suposicions? o els documents ja d'entrada s'ho fan venir bé per confegir un relat a l'hora heroic, martirial i justificatiu?

S'ha convingut que la conquesta de Tarragona del 941-42 va propiciar atrevir-se a entrar a les planes de la Conca i iniciar el seu control per part del casal de Barcelona, tot i que el rastre documental és ben magre.⁴⁶²⁹ Només tenim notícia -a més discutida- que el 945 Sunyer cedeix a Santa Cecília de Montserrat l'església de Sant Pere d'Ambigats, fet que de nou torna a incidir en presència de població organitzada - i cristiana- en plena comarca.⁴⁶³⁰ Malgrat els acords amb el califa que es desprenen de les successives ambaixades a Còrdova, acompanyats segurament de la diplomàcia de la pressió militar van fer que el comte de Barcelona frenés l'expansió de l'immens Camp de Tarragona, encara que la presència a la Conca es va mantenir. O se'n aprofita?

Del gran terme castral de Queralt, amb el temps s'aniran segregant de nous que conformaran la malla feudal de la Conca.⁴⁶³¹ El mateix passa amb Montclar a l'Alt Camp.⁴⁶³² En aquest cas no deixa de ser interessant veure com un lloc com Santa Perpètua, amb ocupació segurament ininterrompuda almenys des de l'època visigoda, i una impressionant torre dels segles VII-VIII no ocupa la centralitat territorial al segle X, sinó que n'és perifèric. La cosa demostra clarament que la consolidació del feudalisme implica una nova organització de la regió que no tindrà a veure amb els temps pretèrits. La geoestratègia és una altra.

Entre els segles X i XI la Marca del Gaià, "*ipsa marca extrema*" queda ben travada pels feudals. Queralt, Montlcar, Santa Coloma, Santa Perpètua, Pontils... als que hem de sumar els castells de l'Alt Camp, com Montagut, Querol, Pinyana, Selmella, Selma, L'Albà, Montmell, Catllar... fins arribar a Tamarit. El contrapès andalusí seria davant per davant, però a uns 15 kilòmetres en línia recta, a les Muntanyes de Prades: Siurana, l'Albiol, Almoster, l'Aleixar, Alforja, les Borges del Camp... i més enllà Tivissa.

La castralització de la Conca es va completant amb el control de la serra del Tallat i Forès, pas a les planes de l'Urgell i guaita de la vall del Corb, l'*Alphe* dels documents,

⁴⁶²⁸ MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 329.

⁴⁶²⁹ SANS TRAVÉ, J. M. 1977.

⁴⁶³⁰ BENET CLARÀ, A. 1981; CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b.

⁴⁶³¹ MIQUEL VIVES, M. 2008

⁴⁶³² MIQUEL VIVES, M. 1997.

amb una comunitat humana vinculada a l'aprofitament hidràulic del riu.⁴⁶³³ Tindrem les citacions del Tallat, i Forès tot i que hi ha sospites sobre l'autenticitat d'alguns documents.⁴⁶³⁴ A mitjan segle XI es veu la consolidació del procés com es demostra el 1054 quan Ramon Berenguer II cedeix el puig de Barberà a Arnau Pere per tal que construís un castell i repoblés la contrada.⁴⁶³⁵ Una mica més tard, el 1079 Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II donen a Ponç Hug de Cervera el lloc de l'Espluga de Francolí.⁴⁶³⁶

L'ocupació comtal a la Conca no deixa de ser una estratègia basada en fer la tenalla: fer-se amb les estivacions muntanyenques que envolten la comarca, controlant així les planes, les seves comunicacions i recursos. Pensem per exemple en les eternes carrerades que connecten aquests territoris amb el Pirineu, i acostant-se de manera entre agressiva i provocadora a les Muntanyes de Prades amb el *hisn* de *Xibrana* com a objectiu. Els castells de l'Embut (La Riba) i Lilla, que diuen patí la l'algarada d'Al-Mansur del 978, serien els punts més meridionals del teatre d'operacions comtal. Aquí es controlarien el coll de muntanya que menava al Camp, així com el pas del riu Francolí, on la toponímia històrica apunta a un *ribat* el lloc de La Riba, com els que també es suposen al pas septentrional com és Cabra del Camp, i a les faldes de la Serra Carbonera o Muntanyes de Prades: Almoister i a la *Silva Constantina*, ara Selva del Camp.

14.4 SEGLES XI-XII: DE LA FITNA A LA CONQUESTA DE SIURANA I MIRAVET

Després de les asèfies d'Al-Mansur aviat es veurà com cau el califat amb la *fitna*. La guerra civil entre els agarens és una realitat que els regnes i comtats cristians saben aprofitar per la seva expansió. De fet, les taifes que sorgeixen de l'atomització política d'Alandalús amb prou feines podran aturar els feudals, una veritable màquina de guerra que avança inexorablement cap el sud. I és així. Si els anys 953, 966 i 971 els comtes de Barcelona enviaven ambaixades a *Madinat ar-Zahra*, el 1010 els seus homes saquejaven la ciutat palatina i la medina de Còrdova. Els temps estaven canviant i molt. La balança s'inclinava inexorablement cap el costat dels cristians. Malgrat tot no mancaven respostes dels andalusins. De fet, el colofó de les campanyes d'Al-Mansur el va ficar el seu fill abd al-Malik b. Abí Amir entre 1003 i 1004.⁴⁶³⁷

La violència a la frontera substanciada en expedicions dels uns contra els altres continua sent una realitat. Així el 1032 es coneix una asèfia musulmana entre Argençola (Anoia) i el castell de Queralt, i que hauria afectat la Conca.⁴⁶³⁸ S'ha interpretat com un fre de l'expansió feudal a manca de documents de donacions fins

⁴⁶³³ El riu va generar una interessant explotació del territori des d'època ben antiga. Cfr. capítol 8.

⁴⁶³⁴ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 20; ALTISENT, A. 1993, núm. 124. Però també s'ha pres com a fals. Cfr. SANS TRAVÉ, J. M. 2014.

⁴⁶³⁵ Queda clar que es un formulisme. El castell ja es documenta el 945 i el 1012. Cfr. SANS TRAVÉ, J. M. 1977.

⁴⁶³⁶ ALTISENT, A. 1993, doc. 24.

⁴⁶³⁷ IGLÉSIES, J. 1963, p. 20. Cfr. BRAMON, D. 2000, p. 61, 258.

⁴⁶³⁸ ABADAL, R. d' 1974, vol. II, p. 242; CARRERAS CASANOVAS, A. 2000a, vol. III, p. 43; SANS TRAVÉ, J. M. 1977, p. 26, nota 56.

que el 1050 Ramon Berenguer I el Vell arriba a un acord amb el reietó de Lleida Al-Muzaffar. El pacte respon a la política del comte en pro de la solució diplomàtica i el corresponent cobrament de pàries. A partir de llavors es documenten nous castells i quadres. En el sentit contrari, Anton Carreras, un període llarg, de mig segle, de situació calmada que va permetre l'avenç comtal.⁴⁶³⁹ I encara no s'han acabat les escames islàmiques.

La campanya de Còrdova del 1010 va ser prou lucrativa per la noblesa catalana i de fet els comtats passen definitivament de ser tributaris a rebre les pàries. El canvi el va saber aprofitar molt bé el casal de Barcelona. A mitjan segle XI es veu el progrés havent-se consolidat al Penedès no sense el problema de les dissensions de Mir Geribert d'Olèrdola i els nobles de la marca penedesenca que plantaren cara a Berenguer Ramon I i Ramon Berenguer I.

Llavors hi una clara embranzida en el procés de castralització de la Conca. Si a finals del segle X hi ha constància de *castra* a Sant Pere de les Roques (986), Montagut, Querol, Pinyana i Santa Perpètua,⁴⁶⁴⁰ al segle XI hem de comptar de nous com Pontils, Montclar, Queralt, Aguiló o Santa Coloma.⁴⁶⁴¹ Dit d'una alta manera, la part nord de la Conca s'organitza feudalment amb castells com Montclar, Santa Coloma, Aguiló amb enclavaments que apareixen a la documentació segons avança el temps: Conesa, Prenafeta, Forès, Solivella, Ollers, Barberà, Pira, Albió, Savallà fins l'Espluga de Francolí. En un segon nivell, les quadres i torres amb dependència directa dels senyors dels castells, que reorganitzaran el poblament antic: Bufalla (Vallverd, el 1073), els termenals de Forès (1079), o Montornès (1082) dins el castell de Barberà. Quina seria la seva morfologia? Se situarien en punts alts propers als camps de conreu, i constaven de torre sovint circular, clos murat dins el qual hi haurien els habitatges i no manquen exemples amb capella i tot, com es veu a Sant Pere de Sabella (Fig. 14.12).

La malla castral del Gaià estava prou consolidada, l'empresa de conquerir el Camp era a tocar. El 1049 el senyor de Tamarit Bernat Sendred de Gurb ven el seu domini al comte. L'any següent el concedeix a Sunyer a canvi que hi residís. S'estableixen les bases del què després l'avenç pel Camp de Tarragona, tot i que encara s'haurà d'esperar uns quants anys per veure-la assolida.

El 1050 Ramon Berenguer I pacta amb el seu cunyat Berenguer de Narbona per tal que lideri l'ocupació de ciutat i territori, "*civitatem de Tarragona simul cum ipso comitatu Terraconensis.*" Establia molt clarament uns límits a diferenciar del comtat de Barcelona.⁴⁶⁴² La maniobra anava més enllà del control del Camp, al darrere havia la voluntat d'aïllar Mir Geribert d'Olèrdola que s'havia fet fort al Penedès.⁴⁶⁴³ I com no, es cobejava el vell projecte de fer-se amb Tarragona i restaurar la seu metropolitana.

⁴⁶³⁹ CARRERAS CASANOVAS, A. 2000a, p. 43.

⁴⁶⁴⁰ MORERA LLAURADÓ, E. 1897, app. núm. 5, p. III-IV.

⁴⁶⁴¹ BENET CLARÀ, A. 1995; SEGURA VALLS, J. 1897, p. 43-44.

⁴⁶⁴² BOFARULL I MASCARÓ, P. de 1836, p. 17-20; MIQUEL VIVES, M. 1997.

⁴⁶⁴³ "*Fué entonces cuando, en el esfuerzo de aislar al rebelde Mir Geribert y limitar su influencia más allá del Panadés, Ramon Berenguer parece haber decidido la creación de algo más que una nueva*

El límit és Tamarit, “*in comitatu Barchinonensi, in termino de Terragona.*”⁴⁶⁴⁴ Les futures donacions quedaran incloses en aquest territori tot i que es mantenen els districtes castrals amb base al Penedès i Alt Camp: Albinyana, Castellví de la Marca o Cabra.⁴⁶⁴⁵ Els documents parlen del Camp com una nova realitat geogràfica separada del Penedès, com també es veu en el “*Plano Barberano.*”⁴⁶⁴⁶ L'operació no va reeixir de manera que el 1055 el vescomtat de Tarragona amb Tamarit com a punta de llança va passar a mans d'Amat de Claramunt.⁴⁶⁴⁷

Cert, es va trigar a establir el control, però la delimitació ja estava establerta, cosa lògica doncs s'adapta força a la geografia del territori.⁴⁶⁴⁸ Això es veurà després quan Ramon Berenguer III en fa donació al bisbe Oleguer de Barcelona el 1119. Estem en un context de clara expansió tot i alguns desenganys: el 1095 fracassa en el seu atac a Tortosa i dos anys després el mateix quan ho fa a Amposta. Però el 1105 el comte de Barcelona ja havia conquerit Balaguer, de la mà de Pedro Ansúrez, tutor del comte Ermengol VI d'Urgell. El mateix any venç els almoràvits a Martorell, el 1114 fracassa l'intent de conquerir Mallorca i el 1120 aconseguix Corbins gràcies al pacte amb Abu-Hilal de Lleida per tal de frenar les pretensions aragoneses...

La política expansionista va ser constant tant amb Ramon Berenguer I com el seu fill Berenguer Ramon II. Però als darrers vint anys del segle XI entra en joc un nou element pertorbador, els almoràvits. Havien fornit un potent imperi al Magrib, el qual es fonamentava en les relacions tribals, acomboiades per una interpretació radical de l'islam.

L'any 1085 el rei Alfons VI de Castella va conquerir la ciutat de Toledo (1085). Llavors el rei taifa de Sevilla, al-Mut'amid va demanar ajut dels *al-murabitun*. I van venir no solament a donar auxili sinó amb l'objectiu de conquerir i incorporar l'Alandalús al seu imperi. El seu rigorisme religiós va implicar endurir les relacions amb jueus i cristians, i la seva política agressiva va implicar el fustigament dels comtats i regnes feudals. Tampoc no ens estranya la situació: al bàndol cristià Urbà II feia a Clermont-Ferrant la crida a la primera Croada precisament el 1095.

Hom pensa que va haver una primera acció almoràvit, tot i que molt mal coneguda entre 1086 i 1087, la qual afecta la Conca de Barberà.⁴⁶⁴⁹ S'hi vincula a l'atac que patí el castell de Barberà on “*perde Arnallus Petri suum caput et XXX milites*” i es van captivar homes, dones i nens. A Maldà fou mort Ramon Folc I de Cardona. S'ha interpretat com causant d'una altra aturada en l'expansió territorial⁴⁶⁵⁰ (**Fig. 14.13**).

comarca (un distrito militar unido a Barcelona como el caso de Olérdola) y decidió establecer un condado separado con la capital en Tarragona.” MCCRANK, L. 1976, p. 13.

⁴⁶⁴⁴ *Liber feudorum maior* 1945-47, doc. 212.

⁴⁶⁴⁵ MIQUEL VIVES, M. 1997.

⁴⁶⁴⁶ MIQUEL VIVES, M. 1997.

⁴⁶⁴⁷ SERRA RIAL, R.; VIRGILI, A. 2018.

⁴⁶⁴⁸ ICART, J. 1985, vol. I, p. 80-81.

⁴⁶⁴⁹ PAPELL, J. 2005, doc. 24, p. 93-94.

⁴⁶⁵⁰ SANS TRAVÉ, J. M. 1977., p. 27.

Uns anys més tard, entre 1101 i 1102 hi ha una campanya almoràvit més àmplia que s'ha volgut veure com la causa del fre de l'expansionisme feudal fins 1130, al poc que els almohades es fessin amb aquest imperi nord africà i per la seva banda Ramon Berenguer IV activava les seves accions cap el sud.

Quin va ser l'abast de les operacions d'almoràvits? van ser realment un llast a la conquesta feudal? Tornem a trobar-nos amb un context en què ha pesat i força la interpretació historiogràfica, però el cert és que els documents parlen de destrucció. Fins i tot això s'escriu abans, cosa que indica que la violència de frontera no seria pas puntual: Al-Mansur, almoràvits... En un document de 1078 s'estableix a Guillem Ponç la torre del Codony. Era una construcció defensiva de pedra i calç, en unes terres que van patir el ferro dels infidels musulmans: "*Donamus tibi turrem de ipso Codoin, ex petra et calcem constructam, cum domibus universis undique constructis, solis et suprapositis, cum terris et vineis, cultis et incultis, arboribus diversi generis, fructuosis et infructuosis, que etiam cuncta metu perfide gentis hismahelitarum vacua et absque habitatore deserta erint et pene in solitudinem redacta, insistente barbarorum intolerabile terrore.*"⁴⁶⁵¹ La pretesa destrucció en unes terres cultivades que al mateix temps són buides i desertes d'habitatges és certa? de quan parla? o es un altre *topos*?

Ramon Berenguer IV tenia les coses clares: conquerir el Camp i la Conca com a prèvia de fer-se després amb Tortosa i Lleida. Però la iniciativa es veu pertorbada per les accions d'altres nobles. És el cas d'Ermengol d'Urgell que el 1135 dona el castell de Barberà als templers, mentre que Ramon Berenguer el 1150 fa el mateix amb l'hort de Poblet als cistercencs, precisament prop de l'Espluga on s'estava fent forta la nissaga dels Cervera, els quals cobejaven fer-se amb el districte andalusí.⁴⁶⁵² Quedava clara la intenció del casal de Barcelona de no deixar que altres nobles lideressin el procés d'expansió.⁴⁶⁵³

Que el comte s'imposés als interessos dels Cervera de conquerir el districte de Siurana, està clar. És una acció de l'estil de la que Ramon Berenguer el Vell va fer un segle abans a Tamarit per tal de segar les pretensions olerdolanes de Mir Geribert. La imposició dels comtes de Barcelona ara és amb les ordres militars, i ell Cister, així com agents externs com els normands.⁴⁶⁵⁴

Tarragona, després de ser donat el pal·li a Berenguer Seniofred de Lluçà el 1091 no va acabar de ser reactivada del tot com a ciutat episcopal encara que els indicis apunten que va haver ja establiment urbà.⁴⁶⁵⁵ Les accions almoràvits, les dimensions de l'empresa van condicionar-ho, si seguim els historiadors. Però també la manca d'al·licients: quins beneficis a curt termini es podien treure de fer-se amb una ciutat desarticulada que no oferia botí i massa propera als *husun* controlats per *Turtusha*? Quin esforç s'havia per activar i endreçar una *urbs* antiga, enorme i plena de ruïnes, i

4651 MIQUEL VIVES, M. 1997, p. 31 que el data el 1072. Abans, BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006d, doc. 1339. Vid. també BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006a, p. 240.

4652 Cfr. ALTISENT, A. 1966a; BONET, M. 2006, p. 436.

4653 BONET, M. 2006, p 443 seguint ALTISENT, A. 1966a.

4654 BONET, M. 2006, p. 431.

4655 MENCHON, J. 2015d.

quin rèdits es traïen per finançar tot plegat?⁴⁶⁵⁶ Per això la noblesa no es va implicar del tot, més quan l'operació de colonització i no pas de conquesta, i saqueig, però si que ho va fer en els setges de Tortosa i Siurana, ja d'entrada més lucratives davant l'expectativa de beneficis.⁴⁶⁵⁷ I de fet l'embranchida fort de l'organització de el Camp és després de la presa de Tortosa.

McCrank, que ha estudiat el període ha volgut veure que l'objectiu de Ramon Berenguer I era generar un comtat i bisbat amb entitat pròpies, projecte que li falla després d'infeudar sense èxit les terres al seu cunyat Berenguer de Narbona i de seguit a Bernat Amat de Claramunt. Berenguer de Lluçà tampoc no acaba de sortir-se'n del tot. Per això Berenguer Ramon II, a instàncies d'Urbà II, va reunir una gran host per conquerir Tarragona, operació tampoc no reeixida tot i que s'ha volgut veure revestida de creuada contra els infidels.⁴⁶⁵⁸

El fet va comportar que el 1119 Ramon Berenguer III atorgués el pal·li al bisbe de Barcelona Oleguer Bonestruga, confirmat un any després pel Papa de Roma Gelasi II.⁴⁶⁵⁹ Però encara va haver d'esperar-se uns anys més perquè el 1129 es donés la ciutat i el camp a Robert de Colei o Aguiló, agent normand que va ser capaç d'activar la colonització del territori... tot i que uns anys més tard serà bandejat per comte i arquebisbe.⁴⁶⁶⁰

Assegurat el riu Gaià a mitjan segle XI, tocava avançar pel Camp de Tarragona. Les donacions dels castells d'Ullastrell (La Riera de Gaià) i Tamarit marquen la pauta. El control dels passos terrestres estaven assegurats, i per mar amb Tamarit, només a 8 km de Tarragona.

És de remarcar l'extensió inicial del castell d'Ullastrell o Montoliu, donat a Bernat Amat de Claramunt el 1060.⁴⁶⁶¹ Arribava al puig de Monterols o Llentisclell, que no és més que el primer assentament de Constantí. Un seguit de traces documentals fan pensar a H. Mir que ja al segle XI s'estava colonitzant la zona del Codony, entre les actuals Pobla de Mafumet-El Morell i Perafort, tot i que també cal pensar en una ocupació estable, prefeudal i tot.⁴⁶⁶² De fet, la tasca colonitzadora endegada després pel normand Robert d'Aguiló, tant en l'organització de la ciutat com en el territori, era

4656 RIU-BARRERA, E. 1987a.

4657 VIRGILI, A. 2011; McCrank, 1976, p. 224 i ss; A VIRGILI, A. 2001, p. 34-42.

4658 MCCRANK, L. 1976; de manera resumida i força clara, BONET, M. 2011.

4659 BONET, M. 2011.

4660 No és el moment d'entrar en el detall de la pugna entre comte, arquebisbe i els Aguiló. Ens remetem a la literatura existent, p. ex. BONET, M. 2006, p. 443-444. Vid. també GORT, E. 2018 i VIRGILI, A.; ROVIRA RAFECAS, M. 2018.

4661 La identificació toponímica a VIRGILI, A. 1991, p. 47-50.

4662 Segons H. Mir (MIR LLORENTE, H. 2011), l'antic districte del Codony a l'esquerra del Francolí abastava els termes de Perafort i Puigdelfí, els Pallaresos i el sector més septentrional de l'actual terme de Tarragona, i a la dreta, els termes de la Pobla de Mafumet, el Morell, Vilallonga, el Rourell i una part dels termes de Constantí i de la Masó. De fet, doncs, l'honor que Santes Creus posseïa al Codony és a la dreta del Francolí. El fet d'haver-lo inclòs en el sector entre el Gaià i el Francolí es deu al fet de pertànyer al castell de Montoliu i al paper que van jugar en les transaccions els seus senyors, els Claramunt.

prou reeixida tot i que poc reconeguda per la documentació i la historiografia⁴⁶⁶³ (Fig. 14.14).

Però havia un problema important: la proximitat de Tortosa que controlava el sud del Camp i els passos a la vall de l'Ebre: coll de Balaguer, d'en Fatxes o Tivissa, i sobretot les Muntanyes de Prades amb el *hisn* de Siurana. La nova organització del territori necessitava quelcom més que redistribuir les terres, calia una acció militar definitiva que s'inicia el 1146. Hem d'esperar a la conquesta de Tortosa (1148) i Lleida (1149) per deixar aïllat el districte de les Muntanyes de Prades. La resta ho decidiria el fred de l'acer de les espases i els pactes de capitulació en el millor dels casos.

El districte de Siurana anava de les Garrigues a les faldes de les Muntanyes de Prades al Camp i la Conca, i no era pas una territori pobre: pastures, mines d'argent, plom, boscos... Una zona muntanyenca apta per parapetar-se i resistir amb prou eficàcia. Era el referent del *tagr* al Camp de Tarragona, Priorat i la Conca; a més dels *husun* (sing. *hisn*) del districte de Lleida que haurien a les comarques de l'Urgell, Segarra i Garrigues. Hem de veure el seu castell com a base militar i refugi del territori de frontera, establert per iniciativa estatal al segle IX en un moment en què l'expansió dels comtes cristians començava a pressionar el *tagr-al Xarquí*. Al voltant cal localitzar una sèrie de d'alqueries, almúnies i rafals tant a Muntanyes de Prades i Montsant així com en direcció a la Cubeta de Mora i les Garrigues. En part són els orígens de les actuals poblacions, com mal dissimula la toponímia (Fig. 14.15).

El corró de les hosts feudals no es va aturar. Assolides les conquestes del districte de Lleida el 1151, només calia preparar la propugnació de Siurana el 1153-1154, tot i que no sabem si va ser gràcies a un pacte o al setge pur i dur. Malgrat això, els agarens van resistir amagats entre els boscos fins que finalment són liquidats amb la presa d'Escornalbou el 1170. Va caldre l'acció coordinada del rei Alfons I, l'arquebisbe Hug de Cervelló i del *milites* Albert de Castellvell⁴⁶⁶⁴ (Fig. 14.16).

Ramon Berenguer IV havia assolit la conquesta de les terres que conformen la realitat històrica de Catalunya. S'havia organitzat el territori i deixar clar el seu paper de líder, és a dir controlar les pretensions d'altres nobles que havien tingut protagonisme temps abans. I per suposat, consolidar un arquebisbat renascut amb una nova xarxa parroquial que respongués als interessos comtals. El prelat Bernat Tort, qui va assolir el pal·li tarragoní el 1146 ja residia a Tarragona i el 1154 no solament organitza la canònica catedralícia amb un ambiciós projecte urbanístic i eclesiàstic, sinó que rep la butlla del Papa Anastasi IV, en la qual marcava les parròquies sota el seu control així com la seva primacia sobre les seus episcopals de l'antiga Tarraconesa.⁴⁶⁶⁵ L'any següent es resolien serrells de les esglésies fins llavors dependents dels bisbats de la Catalunya Vella, bàsicament Vic, però en els territoris de l'interès de l'arquebisbe Tort. El nou ordre s'havia imposat. La resta, el que quedava de l'organització i vida prèvia, del que restava dels àrabo-berbers o dels mossàrabs ja és història.

⁴⁶⁶³ GORT, E. 2018 i VIRGILI, A.; ROVIRA RAFECAS, M. 2018 i en especial VILLEGAS-ARISTIZÁBAL, L. 2018.

⁴⁶⁶⁴ BAGUÉ, CABESTANY, SCHRAMM 1980, 75; BLANCH 1951, I, 95-96; GORT 2003, p. 31.

⁴⁶⁶⁵ BELLÉS, J. 1995b.

Els diplomes feudals palesen com el comte, l'arquebisbe i Robert d'Aguiló fan donacions i atorguen cartes de poblament fins que se les tenen i primer de tot arraconen els successors del *militēs* normand, no sense que corri la sang. Però això és una altra història en la qual no cal entrar.⁴⁶⁶⁶ Així tenim dos models, com explica M. Bonet: la infeudació i la carta de poblament,⁴⁶⁶⁷ al qual s'ha de sumar l'aprisió com es veu per exemple a Vilanova (Prades)⁴⁶⁶⁸ o Albarca.⁴⁶⁶⁹ En alguns casos, com la donació de Duesaigües a Pere Berenguer de Vilafranca, es presumeix un establiment previ i tot.⁴⁶⁷⁰ S'observa també com al marge esquerre del Francolí tenim bàsicament nuclis urbans al voltant d'un castell com a node generatriu, mentre que a riba dreta, pesa més una organització urbana, sovint ortogonal, però en la qual⁴⁶⁷¹ tampoc no manca la residència senyorial, que no té perquè ser una construcció castral en sentit estricte.

La intenció és generar nuclis controlats pels feudals, amb aportació de poblament independentment que n'hagués d'anterior o no, i es construeix una fortificació, no solament a efectes militars, sinó com a seu del poder: "*ut facias ibi fortitudinem et populationem*" diuen els documents.⁴⁶⁷² La llista és llarga⁴⁶⁷³ i comença una mica abans de la presa de Tortosa, Lleida i Siurana:

- **1146:** Ramon Berenguer IV dona a Berenguer Arnau el castell i vila de Siurana amb el seus termes, i la reserva d'una cinquena part pel Temple.⁴⁶⁷⁴
- **1148 o 1149:** Guerau de Granyena i la seva esposa Sança cedeixen a Arnau de Montpaó i la seva esposa Lloreta el castell de Milmanda.⁴⁶⁷⁵
- **1149:** Ponç de Timor concedeix via carta de població els Montgons a Guillem i Ramon de Vilafranca i Arnau Berenguer d'Om amb la condició de construir una fortificació.⁴⁶⁷⁶

⁴⁶⁶⁶ BONET, M. 2006; VIRGILI, A. 2011.

⁴⁶⁶⁷ BONET, M. 2006, p. 446.

⁴⁶⁶⁸ BONET, M. 2006, p. 448-449; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 153.

⁴⁶⁶⁹ ALTISENT, A. 1993, doc. 131; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 92 però el data el 1152; GORT, E. 1994b, p. 56; GORT, E. 1995g.

⁴⁶⁷⁰ ALTISENT, A. 1993, núm. 173; BONET, M. 2006, p. 447; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 98. És possible, com apunta Lluís París Bou (1966), però no hi ha referent diplomàtic concret. I arqueològicament parlant som del parer que sí. Cfr. capítol 11.

⁴⁶⁷¹ Cfr. BONET, M. 2011, MENCHON, J. 2015d; Menchon, J. 2020a, p. 262-263.

⁴⁶⁷² FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 109; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 449; Virgili, A. 2011.

⁴⁶⁷³ Bona part dels documents que es citen tot seguit són regestats al capítol 9 en el què es refereix a un poblament previ. De tota manera, es tornen a oferir les fonts documentals i bibliogràfiques en el l'aparell crític desenvolupat a les notes.

⁴⁶⁷⁴ GORT, E. 2003, p. 27; BOFARULL I MASCARÓ, P. de 1851, vol. IV, p. 112-113 doc. L.

⁴⁶⁷⁵ CARRERAS CASANOVAS, A. 2006.

⁴⁶⁷⁶ Cuadrada, C. 2002, doc. 70; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 70; Bolòs, J. 1995b. Queda diàfanament clar amb aquest document que els qualificatius d'erm, inhabitable, i per extensió els que s'han anat comentant al llarg del text, no volen dir forçosament el que signifiquen. Són més formulismes que altra cosa.

- **1150:** Ramon Berenguer IV dona a l'abat Sanç de Fontfreda el lloc anomenat Hort de Poblet en lliure i franc alou.⁴⁶⁷⁷
- **1150:** Ramon Cervera, fa dona una sèrie de llocs a Pere de Pinós: Espluga de Francolí, el Tallat, Albarca (que tenia per *aprisio*).
- **1150:** Robert d'Aguiló, intítulat príncep, dona a Asensi i els seus, Albert i la seva esposa, el lloc de Boella.⁴⁶⁷⁸
- **1151:** Ramon Berenguer dona en alou el lloc de Vimbodí als seus habitants.⁴⁶⁷⁹
- **1151:** Ramon Berenguer IV dona a l'abat Sanç de Fontfreda el lloc de Poblet.⁴⁶⁸⁰
- **1151:** Robert d'Aguiló i els seus atorguen a Riudoms ("*Rivio de Ulmis*") a Arnau de Palomer o Palomar.⁴⁶⁸¹
- **1151:** Robert príncep de Tarragona i la seva esposa Agnès amb el fill Guillem donen en feu el lloc de Riudoms ("*Riviero de Ulmis*") a Arnau de Palomer o Palomar.⁴⁶⁸²
- **1152:** Ramon Berenguer IV dona el lloc de Cambrils a Ponç de Regomir.⁴⁶⁸³
- **1153:** Ramon Berenguer IV concedeix carta de població als habitants de Siurana.⁴⁶⁸⁴
- **1154:** Bernat Tort infeuda Reus a Bernat de Castellet. Es confirma el 1186 a favor del cambrer Joan de Sant Boi.⁴⁶⁸⁵
- **1154:** butlla d'Anastasi IV en la qual confirma a l'arquebisbe Bernat Tort els béns de l'Església de Tarragona.⁴⁶⁸⁶
- **1155:** confirmació que Ramon Berenguer IV fa als pobladors i habitants de Dues Aigües i Vilaverd de les possessions que els ha donat el batlle Pere Berenguer de Vilafranca.⁴⁶⁸⁷

⁴⁶⁷⁷ ALTISENT, A. 1993, p. 115-116. BATET, C. 2006, p. 63. Bonet recull la possibilitat que sigui un document fals. BONET, M. 2006, p. 437 nota 24. Casa, C. de la; Doménech, M.; MENCHON, J. 1998.

⁴⁶⁷⁸ L'original no es conserva i es té referència indirecta. Cfr. FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 80; VIRGILI, A. 2011.

⁴⁶⁷⁹ ALTISENT, A. 1993, doc. 143; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 88. Sans Travé també observa l'esment específic del cànem i el lli, tot i que no s'atreveix a dir que ja era en producció: "*les collites de cànem i lli de les quals els habitants presents i futurs del lloc haurien de donar la novena part al comte, confirma el conreu, si no present almenys fàcilment possible, d'aquestes plantes.*" SANS TRAVÉ, J. M. 2002, p. 142.

⁴⁶⁸⁰ ALTISENT, A. 1993, doc. 140.

⁴⁶⁸¹ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 84.

⁴⁶⁸² ALTISENT, A. 1993, doc. 134; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 84.

⁴⁶⁸³ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 91.

⁴⁶⁸⁴ ALTISENT, A. 1993, doc. 155; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 94; GORT, E. 1994b, p. 56; GORT, E. 1998, p. 9-18; GORT, E. 2003, p. 29.

⁴⁶⁸⁵ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 95. Referència indirecta. Cfr. VIRGILI, A. 2011; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 179.

⁴⁶⁸⁶ BELLÈS, J. 1995b.

⁴⁶⁸⁷ ALTISENT, A. 1993, doc. 174; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 99.

- **1155:** Ramon Berenguer IV dona a Pere Berenguer de Vilafranca la vegueria de Dues Aigües ara Vilasalva per raó del poblament i construcció que està fent. Les terres que inclouen el Francolí i el riu Brugent amunt fins Farena i d'aquí a Miravet (de la Conca). Concedeix una quarta part dels drets dels forns i mercaderia amb algunes excepcions que es reserva.⁴⁶⁸⁸
- **1155:** Ramon Berenguer IV i l'arquebisbe Bernat Tort donen carta de poblament als habitants d'Espinaversa, que després coneixerem com Valls.⁴⁶⁸⁹
- **1155:** Robert d'Aguiló i família, amb el vist i plau del comte Ramon Berenguer IV i l'arquebisbe Bernat Tort donen el lloc de Barenys (després Salou) a Pere Rasura.⁴⁶⁹⁰
- **1157:** Agnès, esposa de Robert d'Aguiló dona als germans Berenguer i Tomàs Eixamús el lloc del Burgar, que amb el temps formarà part del terme de Reus.⁴⁶⁹¹
- **1157:** Guillem de Tarragona i la seva mare Agnès concedeixen a Pere Rasura i els seus successors el castell i terme de Salou.⁴⁶⁹²
- **1158:** Ramon Berenguer IV dona i confirma l'església de Santa Maria i la vall d'Alforja a Ramon Gavalgan.⁴⁶⁹³
- **1158:** Ramon Berenguer IV dona l'Albiol a l'ardiaca Joan de Tarragona.⁴⁶⁹⁴
- **1159:** el bisbe de Barcelona Guillem de Torroja dona carta de poblament a la gent de les viles de Bràfim.⁴⁶⁹⁵
- **1159:** l'arquebisbe Bernat Tort dona carta de franqueses al Llentisclell o Monterols. Anys després, el 1177, l'arquebisbe Berenguer de Vilademuls ordena traslladar la població al lloc on ara hi ha Constantí.⁴⁶⁹⁶
- **1159:** Ramon Berenguer dona carta de poblament als habitants de Prades.⁴⁶⁹⁷
- **1159:** Ramon Berenguer IV atorga carta de poblament als habitants de Cambrils.⁴⁶⁹⁸

⁴⁶⁸⁸ ALTISENT, A. 1993, doc. 173; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 98.

⁴⁶⁸⁹ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 94; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 102; ROIG, J. F. 2005, *passim*.

⁴⁶⁹⁰ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 105, notícia indirecta. VIRGILI, A. 2011 ens diu que *"no s'han conservat els documents originals, ni tampoc trasllats ni còpies d'aquestes concessions. En tenim notícies breus a través del testimoni del canonge Blanch recollides per Font Rius."*

⁴⁶⁹¹ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 104

⁴⁶⁹² ALTISENT, A. 1993, doc. 200

⁴⁶⁹³ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, p. 363; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 110.

⁴⁶⁹⁴ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 109; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 449; VIRGILI, A. 2011; MENCHON, J. 2012a. Posteriorment es fan noves concessions dins del terme de l'Albiol, que són els llocs de Sàlvia i Cogoll Roig els anys 1174 i 1257. Vid. FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 152, i núm. 385, p. 578.

⁴⁶⁹⁵ Fàbrega, A. 1995, doc. 54; MIQUEL VIVES, M. 1997.

⁴⁶⁹⁶ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 112; ICART, J. 1985, p. 94.

⁴⁶⁹⁷ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 113; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix cap. xi, doc. 23bis, XXVI.

- **1160:** Guillem de Claramunt dona a l'abat de Santa Maria de Valldaura (després passarà a Santes Creus) les terres del Codony.⁴⁶⁹⁹
- **1162:** Ramon Berenguer IV o mes tard Albert de Castellvell amb el seu consentiment van donar el lloc de Cornudella a un cavaller de la família dels Navarra. També es donaria carta de població en la qual es reconeixerien els emprius i s'adherien als usos de Siurana.⁴⁷⁰⁰
- **1163:** el rei Alfons I dona Vilanova a Pere d'Avellà, com l'havia tingut Pere, capellà de Pinós, i avi seu.⁴⁷⁰¹
- **1163:** el rei Alfons I mana a Pere Berenguer de Vilafranca canviar de lloc de Vilasalva i la construeixi de nou al lloc anomenat Montblanc.⁴⁷⁰²
- **1164:** l'arquebisbe Guillem de Torroja atorga carta de poblament a la *Villa Constantina* (Selva del Camp).⁴⁷⁰³
- **1166:** Alfons I atorgava carta de privilegis als habitants d'Alcover.⁴⁷⁰⁴
- **1166:** Alfons I i Arbert de Castellvell donen i confirmen als habitants i pobladors d'Ulldemolins tots els termes de la vila, a excepció de determinades terres.⁴⁷⁰⁵
- **1168:** Alfons I Albert de Castellvell dona a Pere de Deu i esposa Domènega i els seus fills el lloc de Falset.⁴⁷⁰⁶
- **1169:** Druas d'Alençon, home de Robert d'Aguiló dona la Guàrdia del Llestisclell (després Constantí) a la Mitra.⁴⁷⁰⁷
- **1169:** l'arquebisbe Hug de Cervelló dona un manso al terme de Tarragona a Calbó. És el que coneixem com Mas Calbó.⁴⁷⁰⁸
- **1170:** Albert de Castellvell, senyor de Siurana dona el lloc de la Morera (de Montsant) a Arnald de Salfores.⁴⁷⁰⁹
- **1170:** Alfons I dona al canonge de Tarragona Joan de Sant Boi el lloc d'Escornalbou després de sufocar les darreres resistències agarenes.⁴⁷¹⁰
- **1171:** el rei Alfons I fa donació de la vall de Porrera al monestir de Santa Maria de Pedrabona (Garraf).⁴⁷¹¹

4698 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 97

4699 Papell, J. 2005, doc. 93; Mir Llorente, H. 2011, p. 46-55.

4700 GORT, E. 1994b, p. 67. Aquesta carta de població es dedueix per la documentació aportada per Franquet (GORT, E. 1994b, p. 69) quan parla d'un plet pels emprius el 1786 en que es fa referència a la carta de població de 1162.

4701 ALTISENT, A. 1993, doc. 236; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 121.

4702 ALTISENT, A. 1993, doc. 234; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 119.

4703 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 125; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix cap. xvi, doc. 25, XXVIII.

4704 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 131

4705 ALTISENT, A. doc. 78 p. 218-219; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 128; GORT, E. 1994b, p. 66-67; GORT, E. 1995g.

4706 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 133; GORT, E. 1995g; GORT, E. 2003, p. 25, 34 ; PLADEVALL FONT, A. 1995.

4707 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 394; MIR LLORENTE, H. 2011, p. 44; VIRGILI, A. 2011.

4708 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 136.

4709 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 139; GORT, E. 1994b, p. 66; TRENCHS, J. 1983, doc. 2.

4710 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 138.

- **1171:** l'arquebisbe Guillem de Torroja i el rei Alfons I donen Rocabruna (Picamoixons) a Pere de Vilagrassa.⁴⁷¹²
- **1172:** Albert de Castellvell i la seva esposa Sibil·la donen al monestir de Sant Vicenç de Serrabona el lloc de Porrera.⁴⁷¹³
- **1172:** el rei Alfons I concedeix a Ramon de Vallbona i els seus la granja de Poboleda.⁴⁷¹⁴
- **1173:** l'arquebisbe Guillem de Torroja atorga de nou el lloc d'Alforja a Ramon de Gavalgan.⁴⁷¹⁵
- **1173:** l'arquebisbe Guillem de Torroja atorga a Berenguer de Prats carta de poblament del Morell, que fins llavors formava part del Codony.⁴⁷¹⁶
- **1174:** Alfons I dona en feu els castells de Tivissa, Mora, Garcia i Marçà a Guillem de Castellvell "*que habuerunt tempore sarracenorum.*"⁴⁷¹⁷
- **1174:** Guillem de Claramunt dona castell i terme dels Garidells a Arnau i Berenguer Garidells.⁴⁷¹⁸
- **1174:** l'arquebisbe Berenguer de Vilademuls fa donació de Salvià al prior Joan de Santa Eulàlia, al terme de l'Albiol.⁴⁷¹⁹
- **1175:** El rei Alfons I dona carta de poblament a Vilanova de Prades.⁴⁷²⁰
- **1178:** Alfons I dona la carta de població als habitants de Cambrils. En el document es fa constar la donació d'unes terres de Botarell a Bernat Mancús.⁴⁷²¹
- **1179:** Joan de Sant Boi o Santboi, prior d'Escornalbou dona a Pere de Déu i esposa Pradell (de la Teixeta).⁴⁷²²
- **1180:** Alfons I dona a Pere de Deu la vall de Porrera i Sant Marcel.⁴⁷²³
- **1180:** l'arquebisbe Berenguer de Vilademuls, el rei Alfons i Bertran de Castellet atorguen carta de poblament als habitants de Mont-roig.⁴⁷²⁴

4711 "*Exceptis meneriis argenti et plumbi et stagni et ferri.*" GORT, E. 1994a, 96-100 i 108; GORT, E. 1995g; TRENCHS, J. 1983 doc. 3; OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013.

4712 ALTISENT, A. 1993, doc. 412; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 140.

4713 TRENCHS, J. 1983, doc. 4.

4714 TRENCHS, J. 1983, doc. 5.

4715 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 146. Vid. també GORT, E. 1995g, ROMERO TALLAFIGO, M. 1977, p. 556 doc 2.

4716 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 144, en referència indirecta a ICART, J. 1985, vol. I, p. 110.

4717 ROMERO TALLAFIGO, M. 1977, p. 556 doc 2 p. 575. Vid. també GORT, E. 1995g.

4718 MIR LLORENTE, H. 2011, p. 31-32; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 509.

4719 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 152.

4720 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 153.

4721 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 157.

4722 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 201; GORT, E. 1990, p. 60; GORT, E. 1994a, p. 35-36; TODA; E. 1924, p. 60.

4723 Font Rius, J. M. 1969-1983, doc. 161; GORT, E. 2003, p. 36; TRENCHS, J. 1983, doc. 7; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 496. De fet la colonització va tenir un cert èxit doncs el 1258 ja havia una església sufragània. Cfr. GORT, E. 1994b, p. 70-71. Anys després, el 1194, Pere de Déu amb el vist-i-plau del prior de Serrabona concedia part d'aquestes mines, a la vall del Llorer, a Ramon Girberga. Cfr. TRENCHS, J. 1983, doc. 12.

4724 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 159.

- **1180:** el rei Alfons I dona carta de població als habitants de Sarraí.⁴⁷²⁵
- **1182:** Guillem de Claramunt dona una quadra a la Secuita a Berenguer de Tallada.⁴⁷²⁶
- **1183:** Bernat de Bell-lloc dona carta de poblament als habitants de Reus.⁴⁷²⁷
- **1188:** el rei Alfons I dona la primera carta de població a Vilallonga del Camp, la qual es trasllada per una segona del 1285.⁴⁷²⁸
- **1191:** Arbert de Castellvell i el seu castlà Arnau de Fenollar donen a Raimon de Riudoms el lloc de Vandellós al terme del castell de Tivissa.⁴⁷²⁹
- **1191:** La reina Sança, muller d'Alfons I dona a Ramon d'Obac i els seus descendents el domini de la Morera de Monstant, antic rafal andalusí.⁴⁷³⁰
- **1191:** Pere de Déu concedeix carta de població a Falset.⁴⁷³¹
- **1208:** Júlia de Banyeres i el seu veguer Mir de Castellvell donen a Guillelma, senyora de Castellvell i vescomtessa de Narbona, els *puijs* de Nulles i " *vilas Yudaicas*."⁴⁷³²
- **1275:** Berenguer d'Entença i Bernat de Fonollar donen carta de població al Coll de Balaguer a Berenguer Alemany i més persones⁴⁷³³ (**Fig. 14.17**).

Les darreres grans operacions de conquesta es tanquen doncs al Priorat amb la presa de Siurana. De fet la documentació apunta de manera clara -diplomes de 1154 i 1173- en què almenys part dels agarens que hi havia van ser deportats.⁴⁷³⁴ I no va ser una pràctica estranya en l'expansió feudal. Els pactes de capitulació, els acords de conquesta ja poc beneficiosos pels andalusins més aviat que tard deixen de respectar-se i els que no marxen en arribar els feudals, sovint ho fan temps després. Estava tot calculat.

D'aquí que quan s'han de marcar els límits del districte els hagin d'anar a buscar antics habitants a Garcia o terres valencianes per verificar l'extensió de L'anomenat waliat.⁴⁷³⁵ Per aquest argument cal pensar si no es va fer el mateix amb els

⁴⁷²⁵ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 160.

⁴⁷²⁶ FORT, E. 1972, 359-368; MIR LLORENTE, H. 2011.

⁴⁷²⁷ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 169; GORT, E. 1986, p. 9-11; http://www.reus.cat/sites/reus/files/arxiu/carta_1183.pdf

⁴⁷²⁸ ESPAÑOL, F. 1983.

⁴⁷²⁹ ROMERO TALLAFIGO, M. 1977, doc. 4; ROMERO TALLAFIGO, M.; PALET, M. T. 1991, doc. 1.

⁴⁷³⁰ MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix, doc. XXXVII; TRENCHS, J. 1983, p. 216.

⁴⁷³¹ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 189; GORT, E. 2003, p. 43. Ara bé, Gort apunta dubtes si la carta és d'aquest moment, 1171 o 1193.

⁴⁷³² FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 225, "*ita quod vos faciatis et construatis ibi villas et forcias cum muros et sine muros cum vallibus et barbacanis et. Et concedimus vobis et laudamus quod in predicta loca mittatis et constituatis et populetis omnes homines qui sint citra Gaianum versus campum Terrachone usque ad Valli Mollis.*" BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006e, doc. 131; VIRGILI, A. 1981, p. 12; VIRGILI, A. 2011.

⁴⁷³³ ROMERO TALLAFIGO, M.; PALET, M. T. 1984, p. 115-117 doc. 2.

⁴⁷³⁴ GORT, E. 1995h.

⁴⁷³⁵ GORT, E. 1994b, p. 51-52. Vid. MCCCRANK, L. 1998.

musulmans que havia a la resta del territori, o a l'inrevés, si amb el repartiment del Camp, Conca i Priorat no vinguessin ara gents d'Alandalús de bon grat o a la força, sia mossàrabs, sia musulmans. Una cosa semblant va passar el 1258 quan els moriscos sollevats a Silla es substitueixen per cristians i són dislocats a l'Aldea.⁴⁷³⁶ De tota manera hi ha un fet clar, certa presència de musulmans després de la conquesta es deixa veure com apunta Romero Tallafigo amb la seva cita en documents de la zona de Tivissa.⁴⁷³⁷

Fora bo estudiar si el repartiment de les terres respon al fet de primer atorgar les zones més productives als homes més propers al poder -comte, arquebisbe, Robert d'Aguiló- tot seguint l'estructura de tinença de la terra d'origen prefeudal (per no dir andalusí) com es veu a Lleida i Tortosa.⁴⁷³⁸ Pensi's que en el cas ilergeta les primeres concessions són directament propietats d'agarens, on es combinen predis rurals amb urbans.

Comptat i debatut, amb la conquesta dels *husun* de Siurana i Miravet, es tancava el cercle de l'expansió feudal en el territori que gairebé podem definir com Catalunya. Un nou ordre social, polític, econòmic i religiós que trenca definitivament amb el món antic tot i que rep una herència que convenientment es processa i transforma: la llengua, la religió, el dret, toponímia, comunicacions, la primacia de la seu metropolitana...

Però no era el mateix, el poder comtal funcionava d'una altra manera: *“En conclusión, la cúspide señorial se consagró en el proceso de la feudalización del Camp de Tarragona no sin enormes tensiones, y de forma parecida actuó en conde en el territorio de Ciurana. Los grandes señores imponían su autoridad y definían un nuevo mapa de poderes dependientes, basado en núcleos fortificados donde se concentraba la población. Esta fue una estrategia fundamental de las intervenciones señoriales y el proceso culminó mediante la concesión de cartas de población en décadas sucesivas. La concentración del poblamiento en buena parte de la Cataluña Nueva resultó de la propia consolidación del poder feudal, capaz incluso de reorganizar y ordenar la ocupación poblacional, y cuyo objetivo era ejercer un mayor y mejor control sobre la población y las cosechas. El reconocimiento del señorío eminente se exigía a menudo de forma exclusiva y a través de diversas manifestaciones, como las rentas o el juramento de fidelidad, que cada vez más involucraba a todos los dependientes, y de este modo el señor estaba más presente pese a que vada vez estuviese más lejos, o fuese más poderoso.”*⁴⁷³⁹

Pres a Siurana Bertran de Castellet primer i Albert de Castellvell poc després controlaran bona part d'aquest territori que serà la batllia de les Muntanyes de Prades i finalment el seu comtat, ja en mans reials.⁴⁷⁴⁰ Part es disgrega i va a mans del bisbat de Tortosa o es generen les baronies de Cabacés (1159) i Escornalbou (1170) mentre que per la Conca es funda la batllia i vicaria de Montblanc (1163).⁴⁷⁴¹ Sumem a tot plegat el paper de les grans ordres monàstiques del Císter, Cartoixa, templers i

⁴⁷³⁶ BONET, M. 2006, p. 562-563.

⁴⁷³⁷ ROMERO TALLAFIGO, M. 1977.

⁴⁷³⁸ ERITJA, X. 1998; VIRGILI, A. 2011.

⁴⁷³⁹ BONET, M. 2006, p. 449.

⁴⁷⁴⁰ GORT, E. 2003, p. 28; ROMERO 1977.

⁴⁷⁴¹ MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 513.

hospitalers: Poblet el 1150, Bonrepòs el 1170, o l'efímera presència benedictina de Pedrabona a Poboleda (1171), i per suposat els cartoixans a partir del 1194.⁴⁷⁴²

Les cartes de poblament marquen l'estrebat del nou sistema feudal, tot seguint els usos de Siurana que no són més que els de Lleida: 1153 la mateixa Siurana, 1159 Prades, 1166 Ulldemolins, 1170 Alforja, 1175 Vilanova de Prades i Falset.⁴⁷⁴³ I com no pot ser d'una altra manera, l'organització de la xarxa d'esglésies parroquials i sufragànies com marca per començar la butlla d'Anastasi IV, amb indicis de l'enquadrament de temples que ja funcionaven en època andalusina com Santa Maria d'Alcover, Santa Maria d'Alforja, sense oblidar la reestructuració i domesticació dels focus de comunitats eremites.

Els nobles que van ser actius en la conquesta d'aquestes terres van tenir una força important, ara es veuen marcats pel comte-rei i l'arquebisbe tal i com es veu en els documents que traven el repartiment. Hi ha una clara intenció de limitar el poder senyorial a favor del comtal i episcopal. Robert d'Aguiló es un exemple, com també el cas dels Cervera a l'Espluga i Albert de Castellvell. En aquest cas, després del seu decés el 1173, el rei Alfons mana una nova enquesta per marcar els límits antics del districte de Siurana. Com apunta Gort, al darrere havia l'objectiu de limitar el poder del nou castlà cara a mantenir la senyoria, i a un temps es preparava la dot pel casori amb la reina Sança.⁴⁷⁴⁴

Establir agents del poder senyorial, repartir les terres, edificar una fortificació -més per control feudal que no pas defensa d'atacs agarens- instal·lar colons i enquadrar el poblament previ, controlar les comunitats mossàrabs i sarraïnes, rompre terres, acaparar i construir equipaments industrials com forns, fargues etc. seran la constant dels atorgaments feudals. I en això hi ha un ordre ben marcat.

L'atorgament de cartes de poblament i donació de les terres no té perquè ser immediata a la seva colonització real, tal i com es veu en altres punts com a les terres de l'Ebre.⁴⁷⁴⁵ De fet la redacció parla de donar els llocs als seus habitants. Tot i això no manquen casos en que aquestes concessions, per dir-ho d'alguna manera, s'han de redactar de nou sia per resoldre conflictes sia per enquadrar, reactivar o incentivar la colonització. Doncs bé, en el cas de la vessant oriental del Camp i el territori de Siurana hi ha una clara intenció d'anar per feina.

El primer objectiu ja es el mateix *hisn* de Siurana i les seves faldes en una maniobra clara d'estrenyiment del cercle abans i tot de la victòria militar amb donacions el 1146 i 1153. I per suposat el territori des dels límits al bell mig: 1148 o 1149 Milmanda, 1150 i 1151 Poblet i Albarca, 1151 Vimbodí, 1155 Duesaigües (Montblanc) i Vilaverd, 1158 Alforja i l'Albiol, 1159 Prades. A la dècada dels 60 i 70 s'observa la intensificació de les donacions en relació a les valls del districte i el millor repartiment de les faldes de Muntanyes de Prades, amb control també de les conques fluvials i els passos de muntanya: 1162 Cornudella, 1163 Vilanova de Prades, 1166 Alcover i Ulldemolins,

⁴⁷⁴² GORT, E. 2003, p. 30

⁴⁷⁴³ FONT RIUS 1969-1983, p. 205-206; GORT 2003, p. 30

⁴⁷⁴⁴ GORT, E. 2003, p. 28-31.

⁴⁷⁴⁵ BONET, M. 1991.

1168 Falset, 1170 La Morera. Sufocats els darrers nuclis de resistència islàmica a la serra de l'Argentera hi ha una nova tongada de donacions acompanyada a la continuïtat de les concessions en valls hidrogràfiques prioratines i del Camp en els límits amb el districte del *hisn*: 1170 Escornalbou, 1171 Porrera i Picamoixons, 1172 de nou Porrera, 1172 Poboleda, 1173 Alforja, 1174 Tivissa, Mora, Garcia i Marcà, 1174 Salvà, 1175 Vilanova de Prades, 1179 Pradell, 1180 Porrera i Sant Marcel, 1191 La Morera i Falset. El territori queda doncs ben estrebat.

Al Camp es veu una dinàmica no menys interessant tot reforçant en primer lloc les donacions de la riba dreta del Francolí amb especial atenció a la ciutat de Tarragona, zones amb curs fluvial o aigua i la costa: 1149 els Montgons, 1150 La Boella, 1151 Riudoms, 1152 Cambrils, 1154 Reus, 1155 Espinaversa (Valls), 1155 Barenys (Salou), 1157 El Burgar (Reus), 1159 Llentisclell/Monterols (Constantí), 1159 Cambrils, 1160 El Codony. Paral·lelament s'observa la reactivació de zones amb ocupació feudal de molt antic com les viles de Bràfim (1159): què hi ha al darrere? lloc poc poblat quan és una zona prou atractiva agrícolament o es van desfer de població incòmoda com musulmans i calia *gent nova* tot seguint l'expressió utilitzada per A. Virgili?⁴⁷⁴⁶

Estem en uns anys interessants on el rei Alfons promou reubicacions d'assentaments previs com Vilasalva que passa a Montblanc el 1163, Vilallonga el 1188 que després canviarà de lloc (1279),⁴⁷⁴⁷ o d'altres que al final formaran part de poblacions més grans o n'hi seran traslladades com la Guàrdia del Llentisclell, ara Constantí, el 1169, Mas Calbó el mateix any, així com nuclis que han continuat fins ara com Rocabruna, ara Picamoixons el 1171 o els Garidells el 1174. No oblidem que el 1173 amb la concòrdia *Ad Perennem* el rei Alfons pactava amb l'arquebisbe Hug de Cervelló el repartiment definitiu de Tarragona, de manera que els familiars del normand Robert d'Aguiló acabaven bandejats per sempre.⁴⁷⁴⁸

En altres casos es promocionen llocs com El Morell, que és una segregació del Codony (1173). Sumem el reforç de donacions anteriors com Reus (1183), o reorganització de llocs com La Secuita (1182) i més tard Nulles i Puigpelat, les *vilas Yudaicas* (1208). També es veu una clara intencionalitat reial de controlar les vies de comunicació i de refermar el seu poder, potser reubicant col·lectius díscols o massa independents del seu poder. La carta de Sarral al bell mig de la Conca amb la reinstal·lació de la gent del Saüc n'és un exemple clar (1180), uns anys abans amb la Selva del Camp, la *Villa Constantina* (1164) ara ben a prop del Samuntà i les Muntanyes de Prades.

Com a darrer episodi per acabar de tancar el cercle del llarg períple de la conquesta del Camp, tindrem les donacions del límit amb la Marca Oriental, és a dir, la zona del Coll de Balaguer, serres de Llaberia i Tivissa. És on hem de situar els casos de Montroig (1180), Vandellós (1191) i força més tard el coll de Balaguer (1275).

⁴⁷⁴⁶ VIRGILI, A. 2010.

⁴⁷⁴⁷ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 333

⁴⁷⁴⁸ BONET, M. 2006.

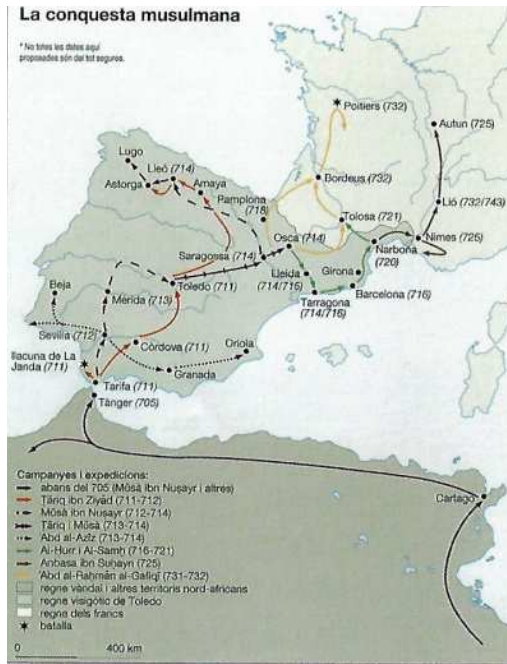

FIGURA 14.1: mapa d'expansió de l'islam a la Hispania i la Gal·lia (*Atles d'Història de Catalunya* p. 56).

FIGURA 14.2: catedral de Padernorn, Ciutat on Carlemany va celebrar la dieta del 777 i rep els governadors sarraïns de Saragossa, Girona, Barcelona i Osca.

FIGURA 14.3: mapa de la *Marca Hispanica* publicat al conegut llibre del mateix nom (*MARCA*, P. de 1688).

FIGURA 14.4: monument commemoratiu de la derrota de Rotlan a Orreaga/Roncesvalles, Navarra.

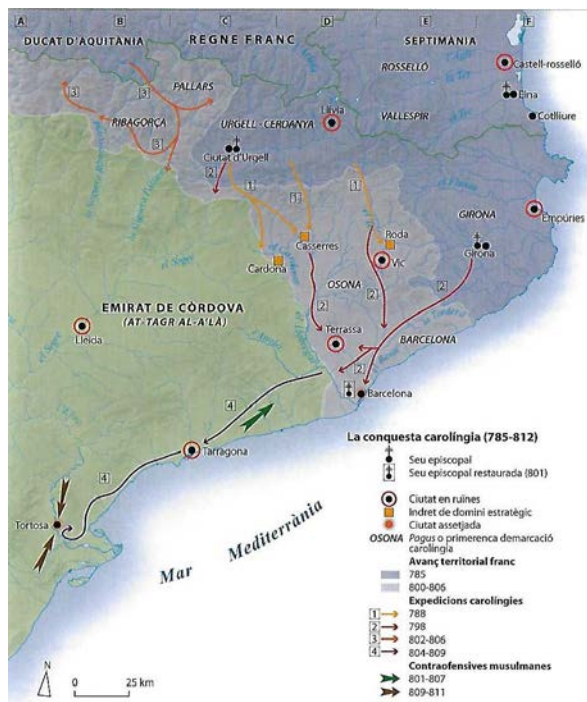

FIGURA 14.5: accions de conquesta carolíngia dels territoris de l'antiga Tarraconesa occidental, ara Catalunya (*Atlas manual d'Història de Catalunya*, p. 155).

FIGURA 14.6: torre d'Ardèvol, al Solsonès. Les excavacions arqueològiques van documentar un nivell de destrucció que hom ha vinculat amb la sublevació d'Aissó del 829.

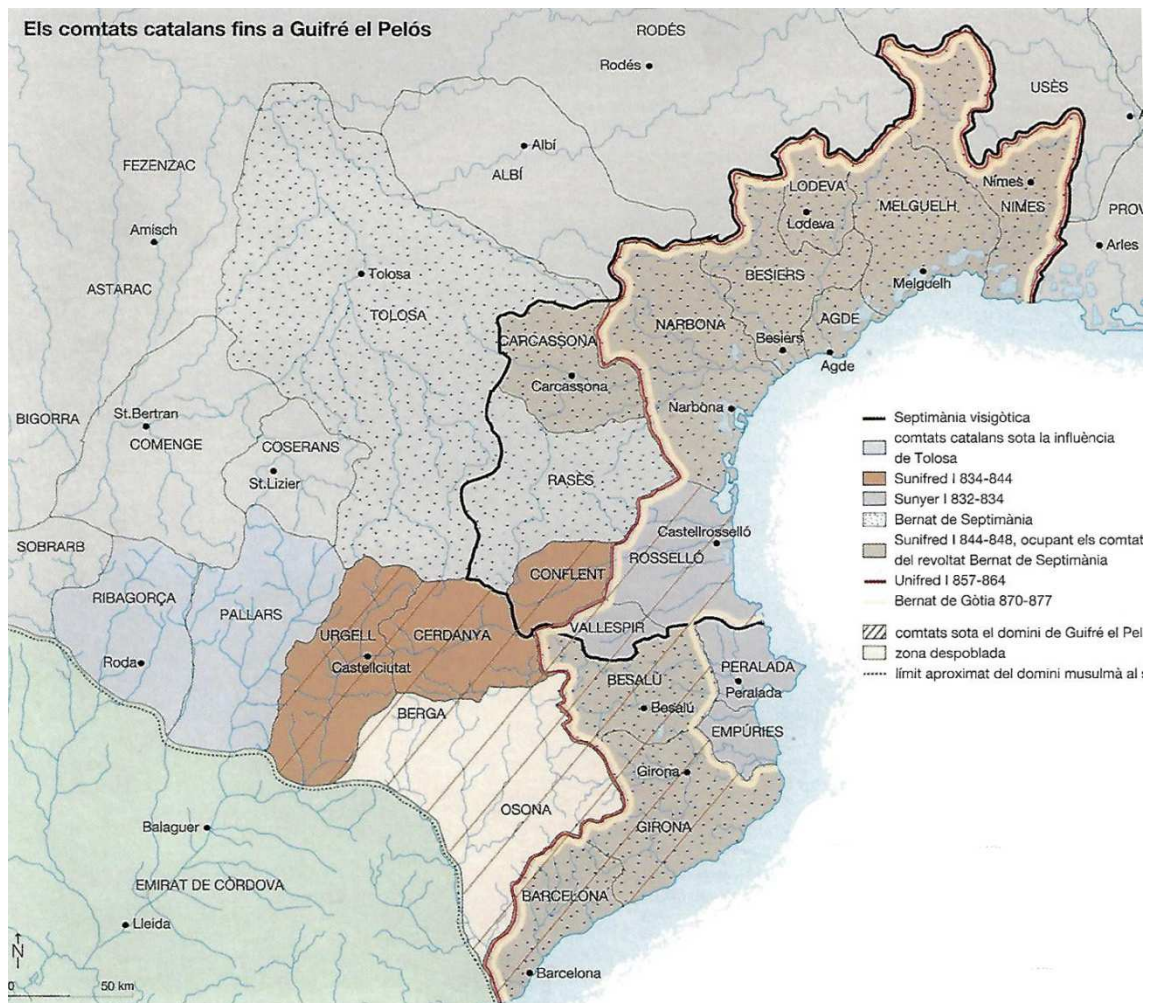

FIGURA 14.7: comtats de la marca en temps de Guifré el Pilós, segle IX (*Atles d'Història de Catalunya* p. 60).

FIGURA 14.8: vista del *hisn* de Xibrana, actual Siurana.

FIGURA 14.9: imatge de Pere Català Pic del castell de Queralt el 1918 (CABESTANY, J. F. 2000, p. 24).

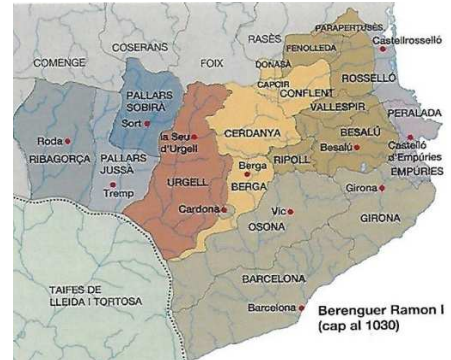

FIGURA 14.10: evolució de l'expansió feudal entre el segle X i Ramon Berenguer III (*Atles d'història de Catalunya*, p. 61).

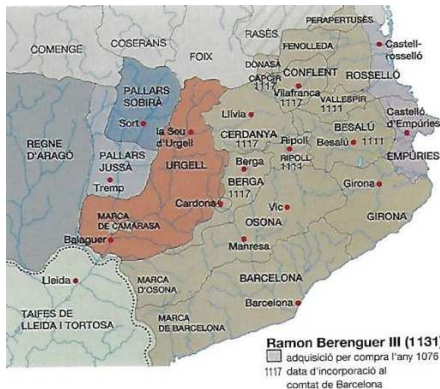
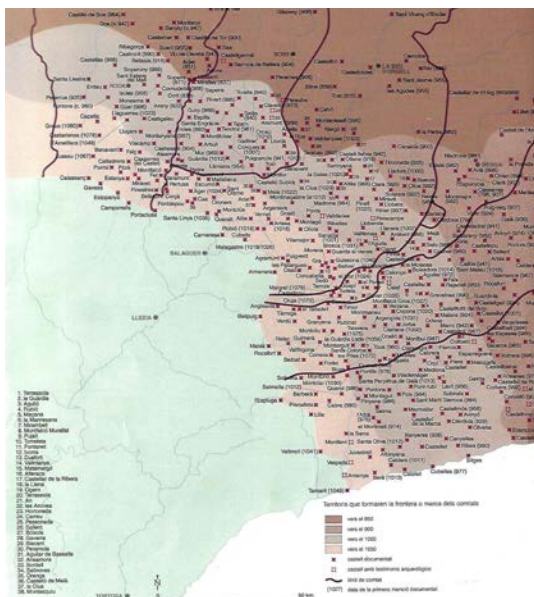

FIGURA 14.11: xarxa dels castells comtals a la marca i evolució entre els segles IX i XI a la zona occidental de Catalunya de l'expansió feudal entre el segle X i Ramon Berenguer III (*Atles d'història de Catalunya*, p. 72).

781	Abd ar-Rahman I	La Cerdanya
793	Abd-al-Malik ben Abalguhahid ben Moguits	Girona, Narbona, La Cerdanya
796	Abd-al-Karim ben Mogits	contra els francs
797	Bahlul ben Marzuc	contra França sublevada
811	Al-Hakem I	contra els francs
814	Al-Hakem I contra Barcelona	
825		Incurcions contra Barcelona
827	Abd-ar-Rahman II	contra Barcelona i Girona
840	Abd-ar-Rahman II	contra Narbona i Cerdanya
845	Abd-ar-Rahman II	contra el territori de Barcelona
846	Guillem fill de Bernat de Septimània i aliats musulmans	Barcelona
850	Abd-ar-Rahman II	contra Barcelona
852	Muhammad	contra Barcelona
856	Muhammad envia Muzà ben Buza	contra Barcelona, conquesta castell Terrassa
861	Muhammad	Barcelona
881	Muhammad	Roda d'Isàbena? la Cerdanya?
891	Llop de Lleida	lloc desconegut
897	Llop de Lleida	castell d'Aura
898	Un personatge tortosí mor en lluites contra cristians	
890	Un personatge tortosí mor en lluita contra els francs	
904	Llop de Lleida	Pallars
909	Atoil	Pallars, destrucció castell de Roda d'Isàbema i Montpedrós
909	Atoil	Pallars, castell d'Oliola?, Gualter?, Alguaire'
911	Atoil	vall de Barcelona, incursions a Terrassa
913	Atoil	mor en campanya contra vall de Barcelona
935	Abd ar-Rahman III	esquadra contra país dels francs, ataca costa gironina i barcelonina
939	Abd ar-Rahman III	esquadra contra el país dels francs
940	Abd ar-Rahman III	esquadra a la costa de Barcelona, atac frustrat
942		esquadra intenta atacar Barcelona
960	valís de Saragosa, Osca, Fraga, Tarragona?	Pallars? Urgell? Barcelona?
965	Al-Hakem II	contra el territori de Barcelona
976	Al-Hakem II	contra el Barcelona?
978	Al-Mansur	Conca de Barberà, Alt Camp pel Coll de Lilla fins el Pla de Barcelona i derroten el comte Borrell.
982	Al-Mansur	Vallès fins Girona, de retorn arrasen l'Anoia i el castell d'Òdena
984	Al-Mansur	contra el Pla de Barcelona
985	Al-Mansur	contra Barcelona i el Vallès
999	Al-Mansur	atac al Pallars i Manresa
1000	Al-Mansur	Cervera
1003-1004	Abd-al-Malik	Penedès, Barcelona i Pla d'Urgell, on és vençut
1006	Abd-al-Malik	Ribagorça
1007	Abd-al-Malik	Torà, on és vençut
1032		Entre Argençola i Queralt
1086-87	Almoràvits	Conca?
1101-1102	Almohades	

TAULA 14.1: incursions sarraïnes contra els territoris de l'actual Catalunya (en base a SANCHO, M. 2005 i BENET, A. 1988A, i BRAMON, D.; LLUCH, R. 2009-20120).

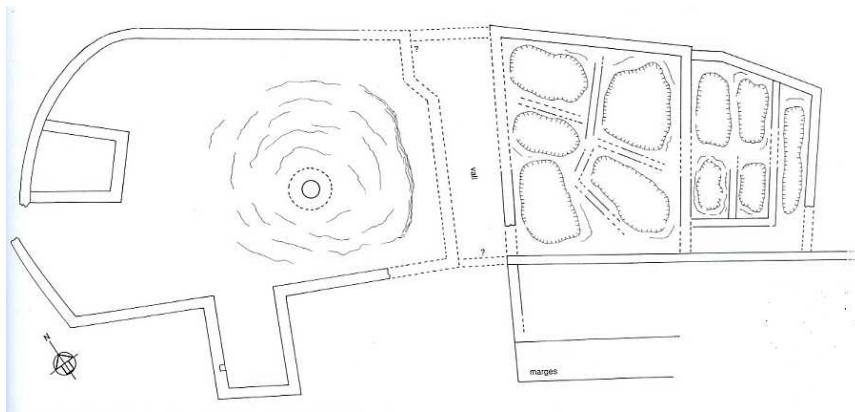

FIGURA 14.12: vilatge de Sant Pere de Sabella, terme de Conesa, Conca segons J. Bolòs (*Catalunya romànica* vol. XXI, p. 471).

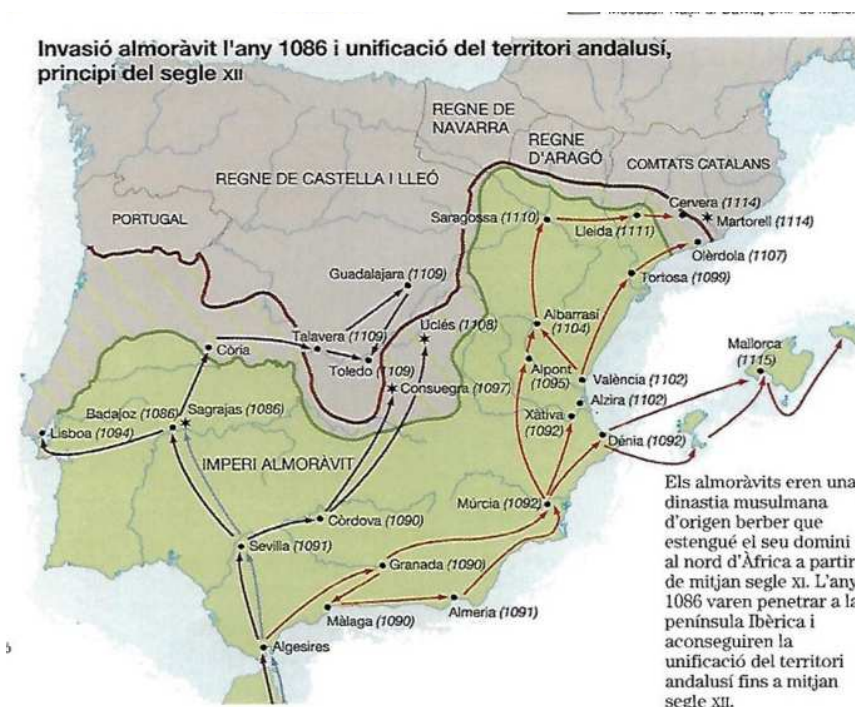

FIGURA 14.13: invasió almoràvit, fases de conquesta (*Atles d'història de Catalunya*, p. 77).

FIGURA 14.14: muralla del castell dels Montoliu, a la Riera.

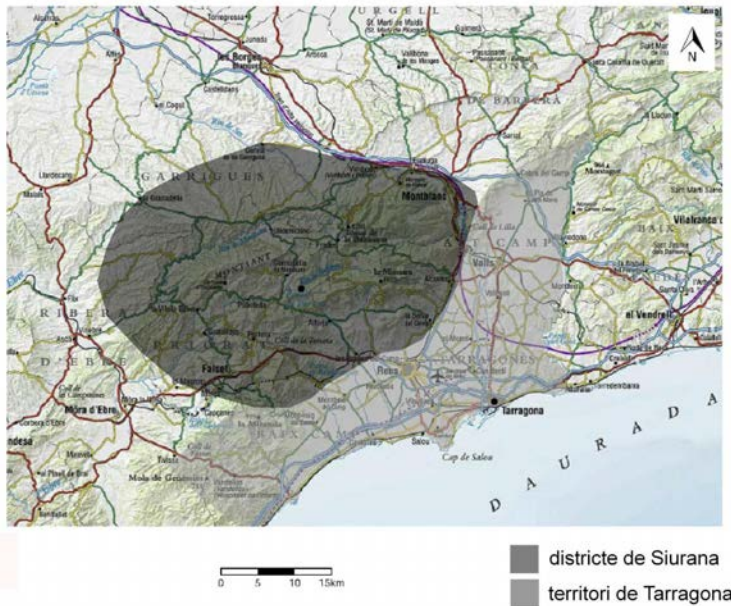

FIGURA 14.15: districte de Siurana en relació al territori del Camp conquerit al segle XII (basat en A. Puy i publicat a VIRGILI COLET, A. 2011, p. 48).

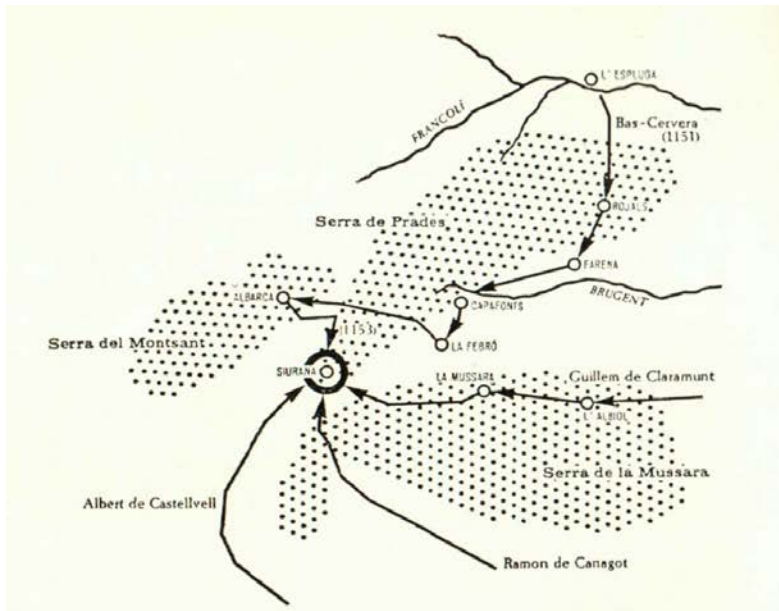

FIGURA 14.16: mapa de les operacions de conquesta de Siurana entre 1153 i 1154 (S. Albertí a CATALÀ, P. 1973, p. 416).

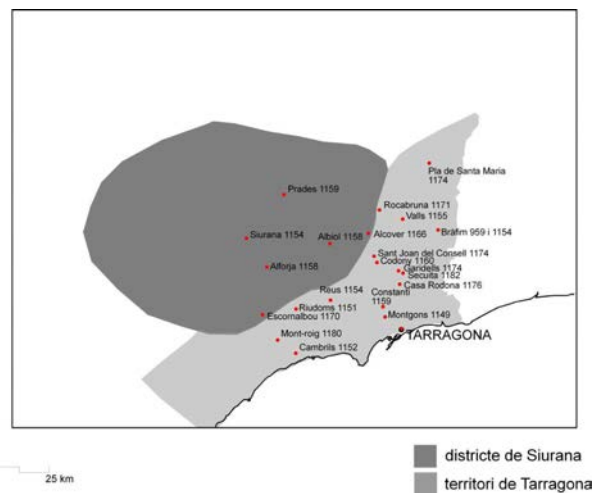

FIGURA 14.17: assentaments del Camp de Tarragona i Muntanyes de Prades amb la data de carta de poblament (basat en A. Puy, publicat a VIRGILI COLET, A. 2011, p. 62).

15. CONCLOURE PER OBRIR NOUS INTERROGANTS

La Dialèctica Històrica hegeliana explica que el desenvolupament de la nostra disciplina com a ciència es regeix per l'etern conflicte de tres etapes: tesi, antítesi, síntesi. Un historiador marca una proposta (tesi) que se segueix durant un temps fins que un altre en defensa una de diferent, fins i tot contrària (antítesi). Llavors s'estableix una lluita -entra en dialèctica- fins que se'n destil·la una de nova que beu de la primera, de la segona o és totalment diferent (síntesi). Amb el temps esdevé tesi, i tornem a començar.

La crítica textual basa la reconstrucció dels textos antics en el que el filòleg Karl Lachmann (1793-1851) estableix per discernir l'escrit en la seva forma prístina. El plantejament és el que s'estableix en l'estudi de la documentació diplomàtica: la *recensio* o recollida i comparació de les fonts escrites, *examinatio* (o *collatio*) és a dir anàlisi de les variants, i *emendatio* o selecció de les lectures correctes.

De vegades les tesis no han estat objecte d'antítesis i síntesis, les *recensiones* no han patit les corresponents *examinationes*, de manera que en determinades parcel·les el coneixement històric ha romàs encallat, fins que de cop i volta, com si fos una riuada, es revolucionen. De fet, el progrés del coneixement del passat necessita que de manera regular, i millor si és contínua, es materialitzi la dialèctica històrica, la *recensio*, *collatio* i *emendatio* de la informació que anem disposant.

Massa vegades l'argument d'autoritat ha pesat excessivament a l'hora de fer la *collatio* de les fonts històriques, on cal incloure les arqueològiques, les toponímiques, les geogràfiques... de manera que un treball d'un autor destacat, afí al lector, al poder, o a la moda intel·lectual de torn, es converteix en un axioma inamovible.

Però la maduresa de la disciplina històrica s'ha basat cada vegada més en realitats palpables, en proves empíriques, cosa que es veu especialment quan s'escriu a partir

de l'arqueologia. I aquesta maduresa porta a entendre que a més, cal conèixer molt bé quins han estat els enfocaments que han dut a uns i altres a explicar el procés històric d'una manera o altra.

La *collatio* d'excavacions interpretades fins ara d'una manera unívoca d'acord amb uns plantejaments predeterminats pot dur a canvis en l'epistemologia, en la seva interpretació. Ho hem observat en les necròpolis i tombes explicades en base només dels arguments d'autoritat, o sota paradigmes teòrics ara en revisió, com el despoblament previ a conquesta feudal, el germanisme en base als aixovars i dipòsits rituals, o criteris simplement tipologistes, tal i com es veu en la datació de les tombes de lloses o excavades a la roca.

Si a aquesta *examinato* afegim la revisió d'altres fonts de coneixement històric, podem arribar a propostes o *antitesis*, que modifiquen, rectifiquen o varien substancialment el relat fins ara en boga. De fet és el que s'ha intentat en aquest assaig d'història del Camp, Conca i Priorat entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal.

És hora doncs de proposar el corol·lari de tot plegat, del llarg capítulat escrit fins ara. Una primera lectura fa pensar que s'estan juxtaposant informacions i interpretacions que no acaben de lligar: un coneixement parcial del món funerari, un coneixement parcial del que va succeir entre els segles V i XII a partir de la informació escrita, la toponímia, l'arqueologia, un coneixement parcial del que pensem que podria haver passat en més de vuit segles en què es va migrar del món antic a l'edat mitjana.

Però abans recordem els objectius generals i específics marcats en el capítol 2. Fem memòria:

Objectius generals

1. Fer un estat de la qüestió del que sabem i no sabem del món funerari entre els segles III i la conquesta feudal (segles X-XII dC) a les comarques del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat, com part de l'antic *ager tarraconensis* primer, després com la zona més externa del *Tagr al Xarquí* o Marca Extrema Oriental i la Marca Hispànica, fins l'expansió feudal i l'establiment de la xarxa parroquial com a marc d'enquadrament tant del poblament i per tant de nous usos funeraris controlats ara per l'Església.
2. Establir les pautes d'evolució dels models funeraris en relació als espais dels vius i organització territorial en aquest període, i la seva relació amb el que sabem de la resta de l'actual territori de Catalunya.
3. A partir del món funerari, ja més com a pretext segons com, veure aquesta evolució i la seva relació amb la ciutat de Tarragona, com a reflex/contrapunt de la relació camp-ciutat.

4. Precisar si el món funerari i el fixament de les necròpolis en la línia de la història entre els segles III i X, per donar dues tabulacions cronològiques convencionals, permet entendre l'evolució i organització del poblament entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal.
5. I si aquesta evolució mostra en primer lloc que davant el plantejament historiogràfic d'unes terres abandonades i buides de poblament després de la invasió agarena del 711 fins la cristallització del feudalisme en aquestes terres entre els segles X i XII, i si cal revisar-lo i generar noves propostes explicatives.

Objectius específics

Aquests cinc punts es fixen en un seguit d'objectius específics on cal diferenciar dos grans apartats:

En referència al món de la mort

1. Quines són les pautes funeràries entre l'antiguitat i la conquesta feudal, estudiant l'evolució dels sistemes d'enterrament des de les incineracions a les inhumacions, els espais funeraris i la seva evolució tant en el món urbà -Tàrraco, *Tarraquna*, Tarragona- com en el rural -*ager tarraconensis*, Marca Hispànica, *tagr*, Camp de Tarragona, Conca i Priorat.
2. Vincular aquestes pautes funeràries al món de les creences en el món rural i urbà, cara a veure l'impacte del cristianisme, la perduració de ritualitats precristianes -indígenes, romanes- i les altres religions del Llibre, és a dir, islamisme i judaisme, i la seva evolució, tot vinculant-les si és possible amb l'etnicitat dels seus practicants -el món romà, el món germànic, el món àrab, berber i jueu, l'arribada de contingents d'altres llocs.

En referència a l'organització i evolució del territori del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat:

3. Vincular aquests espais funeraris amb l'organització i hàbitat territorial entre l'antiguitat i la conquesta feudal.
4. Vincular aquests espais amb l'explotació i gestió del territori entre l'antiguitat i l'edat mitjana fins les vespres de la conquesta feudal
5. Plantejar en base a tot això que no hi ha un buit poblacional entre les conquestes àrabo-berber / àrabo-amazic del 711-714 i la conquesta feudal, que cristal·litza historiogràficament amb les preses de Tortosa i Lleida els

anys 1148 i 1149, l'anorreament de l'Estat islàmic, en les terres de l'actual Catalunya amb la caiguda dels *husun* de Siurana i Miravet entre 1153 i 1154 i la liquidació de la resistència agarena amb les darreres operacions a Escornalbou entre 1169 i 1170.

6. Observar aquestes relacions tant en la ciutat de Tarragona com en el territori, i contrastar-ho amb el que es coneix en diversos punts de la geografia de la Tarraconesa oriental / Marca Oriental d'Alandalús /Marca Hispànica o Catalunya Vella: el Pirineu, les terres de Lleida, el Penedès i les terres de Tortosa.
7. I finalment, plantejar que realment el món antic amb una interessant evolució no solament política, sinó de pautes d'ocupació, relació i gestió del territori, no acaba amb la invasió agarena sinó amb la definitiva implantació del feudalisme, donant com a data de convenció l'entorn de l'any 1000, és a dir el tombant de mil·lenni.

Passem ara a veure quin entrellat podem treure de tot això. Però abans cal fer-nos dues preguntes.

15.1 LA DELIMITACIÓ ESPACIAL I TEMPORAL ÉS COHERENT? QUI VIURIA AQUÍ? PERÒ HI VIVIEN?

Sempre es fa difícil poden enquadrar un espai i un temps en un assaig de tipus històric, no diem pas cosa nova. I més quan l'arc cronològic és ampli: parlem aquí del baix imperi a la conquesta feudal, prop d'un mil·lenni, en el qual aquestes terres passen de formar part de la Tarraconesa oriental ser incorporades al comtat de Barcelona.

No es tan fàcil reconstruir el recorregut entre l'antiguitat tardana amb una Tàrraco encara amb un paper important com a referent de la vella província i seu metropolitana, com evoluciona i es transforma en època andalusí, quan s'emmarca primer en les terres més llunyanes del domini islàmic peninsular, el *tagr*. I a un temps unes terres al sud de la zona tampó de l'imperi carolingi, després passa a formar part la *marca extrema*, per acabar essent conquerides pels feudals, un epígon que tampoc és curt, entre en tombant de mil·lenni i mitjan segle XII.

Són molt segles, i encara que no ho sapiguem totalment del cert, amb gents que venien de força llocs, o que ja hi eren de tota la vida. Primer, els grups d'ascendència antiga que podem convenir que eren els hispanoromans, i els d'arrel germànica, diguem-ne hispanovisigots. Uns i altres, i especialment els primers formarien la base demogràfica del territori *ad portas* de la invasió àrabo-amazic del 711-714. Afegim

col·lectius encara no prou coneguts, com els jueus o d'altres que se'ns escapen i eren presents en aquestes terres quan van arribar els agarens, des d'esclaus a mercaders, de captius a homes d'armes i de fortuna.

Sumem els nouvinguts després de la conquesta de Tariq i Mussa, per dir-ho d'alguna manera: àrabs, iemenites, amazics, també jueus. El rastre d'uns i altres en la toponímia i en l'antroponímia es deixa veure a la Tarraconesa oriental. Després la gent del nord, els francs, van arribar a establir-se aquí? és una pregunta que ens hem de fer. Els pagesos que venien de la marca carolíngia o d'Alandalús, de manera organitzada pel poder de cada banda, potser de més enllà del Pirineu, però també les gents que ja hi eren des de temps immemorials. Juntem-los amb els valents que de manera espontània o autònoma venen a regions on poden tenir millors oportunitats. Fins i tot gent de terres ben llunyanes com els normands que arriben al Camp a principis del segle XII de la ma de Robert d'Aguiló. Qui va dir que la gent no es desplaçava abans de l'era industrial?

Quant a l'àmbit espacial, té coherència doncs estem tractant del sector occidental de l'*ager tarraconensis*. També s'hagués pogut parlar de tot el territori vinculat a la capital de la Citerior, és a dir afegint el Penedès i el Garraf fins el riu Llobregat. Són terres objecte d'estudi en els darrers anys i hagués estat fins certa manera redundar en la investigació aportant bo i res. Per això s'han trancat en un capítol com a contrast amb el què es veu al Camp, Conca i Priorat.

En canvi la delimitació del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat, a més d'enquadrar-se en la zona ponent del *territorium* de Tàrraco, porta a tractar unes terres que entre el segle VIII i XII eren primer en l'òrbita de l'Alandalús. Paulatinament passen a ser el *tagr* / la *marcha extrema* per acabar formant part de l'expansió meridional del comtat de Barcelona. La distància màxima, uns 50 km entre el Gaià i la serra de Llaberia, permet plantejar, i tampoc no és tan fàcil, què passava en un mateix moment en terres d'òrbita comtal, sota el domini islàmic, i a la zona entre les dues, un *no man's land* que al final difereixen que no ho és.

15.2 LA INFORMACIÓ QUE TENIM D'AQUEST PERÍODE ÉS SUFICIENTMENT COMPLETA AL CAMP DE TARRAGONA, CONCA DE BARBERÀ I PRIORAT?

No fem trampes al solitari. La resposta és no. Però també ens hem de preguntar el mateix en altres llocs de la Tarraconesa oriental, i la resposta no serà tan diferent. De fet mai no estarem satisfets per la qualitat i quantitat d'informació.

Tenim mancances importants que s'han de suplir amb el coneixement i desconeixement, i les hipòtesis explicatives que es donen en altres llocs. Observem la situació, primer parlant de la ciutat de Tàrraco, i després del territori.

A Tàrraco hi ha una informació important, en bona part gràcies a la intensa activitat generada per l'arqueologia urbana, la transformació de la *urbs* entre el baix imperi i la conquesta islàmica. Però queden força temes per resoldre de manera satisfactòria, com la ciutat o no ciutat dels segles VII i VIII, tot i que en els darrers anys es veu que Tàrraco no col·lapsa per causa immediata de la invasió agarena. Per començar no sembla haver destruït la *urbs* com apuntaven algunes fonts àrabs.

Tenim dubtes sobre el paper d'una medina la qual ja no tenia referent de poder urbà, és a dir bisbe, i no sabem si va tenir-ne després de la conquesta sarraïna. La figura de Pròsper, més llegendària que veraç, encara entela l'òptica de la història. Tampoc no tenim certesa del què passava a Tàrraco quan Lluís el Pietós activa l'expedició el 806-809 contra terres de Tortosa. La crònica parla de la resistència de "*loca, castella et municipia*." Algunes peces arqueològiques indiquen però, que havia continuïtat urbana, fins i tot una arquitectura d'inèrcia visigòtica als segles VIII-IX.

Manca doncs força informació de la ciutat de Tarragona entre els segles VIII i XII. Potser perquè s'ha partit del perjudici historiogràfic d'una *urbs* abandonada fins almenys la restauració episcopal de les acaballes del segle XI. Precisament aquesta s'ha volgut veure com un intent fallit que no es consolida fins mitjan segle XII amb la conquesta de Tortosa (1148) i finalment la presa, pacífica o no, del *hisn* de Siurana (1153-1154).

Al territori la panoràmica tampoc és gaire més diferent. Partim d'un important avenç, del que se sap dels assentaments romans i l'organització de l'*ager tarraconensis*. També ha influït l'activitat arqueològica derivada d'intervencions preventives, com d'actuacions programades i en especial dels estudis de territori.

Podem establir les pautes de les centuriacions, la densitat dels assentaments i la seva evolució entre època ibèrica fins les acaballes del baix imperi, però encara manquen dades, especialment d'època visigoda i post visigoda a la Conca de Barberà i el Priorat. No comptem de moment, a excepció del cas de Vilardida, amb una seqüència ininterrompuda entre el món antic i la conquesta feudal, tot i que hi ha almenys dos vil·les que poden referendar que el fil històric no es trenca: Els Munts i Centelles. Aquí la investigació s'ha centrat en les fases més monumentals però en ambdues hi ha una clara presència de l'antiguitat tardana i indicis d'època medieval prou sòlids. Com a contrapunt, a les Terres de l'Ebre al mas del Catxorro demostra la continuïtat funerària almenys fins època andalusí. Aquesta és la realitat.

Un altre cas podria ser la vil·la marítima de Cal·lípolis però aquí es compta amb dos handicaps importants. El primer és la presència del nivell freàtic; com el fet que les fases més tardanes han estat alterades per l'activitat agrícola fins la segona meitat del segle XX. Per contra, els pol·lens de les columnes sedimentàries als aiguamolls de la Pineda, on precisament hi ha aquesta vil·la, mostren la continuïtat de l'explotació del territori des de l'antiguitat fins època baix medieval.

Cal ampliar les investigacions en vil·les on s'intueix o es deixa veure que una part de les construccions passen a ser espais de culte cristià. És el cas citat de Centcelles, on darrerament les construccions de planta central de l'antiguitat tardana s'han interpretat com el *praetorium* del *comes Asterius*. Però la seva identificació amb un espai de poder cristià vinculat al poder episcopal és una proposta prou engrescadora. La donació del lloc del 942 per part del comte Sunyer al monestir de Ripoll suggereix no solament continuïtat i coneixement del territori, sinó també una comunitat monàstica, a vincular amb el topònim: *Centum Sellis*.

Tenim casos no menys interessants, encara que a observar de manera més àmplia si és possible: Paret Delgades, Els Antigons, El Cogoll, a més dels precedents antics dels monestirs de Santes Creus i Poblet. Sumem les traces que ofereixen algunes vil·les de la Conca, precisament el *Campo Barberano*: Pedrinyà, o les troballes de materials ceràmics i numismàtics, islàmics i feudals a Els Borrells i Riudabella.

L'excavació arqueològica d'esglésies medievals o a la llarga donarà, i esperem que sigui així, la dada científica que almenys algunes són sobre assentaments d'època antiga, com es veu als exemples penedesencs de Santa Oliva, Sant Valentí de Cabanes o el cas prou eloqüent de Santa Margarida de Martorell. Si això succeeix en unes terres teòricament incultes i despoblades a llevant de l'*ager tarraconensis*, també ha d'haver la seva correlació a ponent del *territorium* de Tàrraco. De fet, alguns topònims de poblacions del Camp, així com la seva ubicació al costat d'eixos de centuriacions romanes, suggereixen aquesta realitat. Per què no s'han trobat encara? *Qui lo sá!* és qüestió de temps poder-ho verificar o desmentir.

Pensem també en el tema de l'eremitisme i els moviments religiosos dels primers temps de la conquesta feudal, amb Sant Pere de Gaià, Sant Magí de La Brufaganya, o líders religiosos com Ramon de Vallbona, Pere de Montsant, fra Guerau Miquel o Pere de Pinós. Aquests personatges els hem de veure com agents que de manera més o menys acordada o forçada enquadren comunitats cristianes prèvies al control comtal, les quals acabaran sota l'ègida dels grans monestirs en boga al segle XII. El seu origen ara per ara se'ns escapa i pot ser perfectament tardoromà com alt medieval. De tota manera recordi's que de vegades l'eremitisme no és tal, sinó que són grups al marge dels poders establerts, en aquest cas el califal i el comtal, que s'han disfressat sota aquest epítet. Es vinculen amb la *mala gent* i els *perversos cristians* de la frontera que ens esmenten els documents feudals: és a dir, mossàrabs. Afegim que la butlla d'Anastasi IV, el 1154, és a dir poc després de la presa Siurana, estableix les parròquies de la diòcesi amb les corresponents advocacions: previsió o enquadrament de les comunitats ja existents? o les dues coses?

No podem oblidar tampoc la cristianització d'espais antics dels quals sabem bo i res. Hem de ser molt prudents com es veu en el cas de la Catalunya Vella en la consagració de Santa Maria de la Quar, on una lectura errònia feia pensar en la

destrucció d'uns ídols (*idolorum* per *illorum*), o confondre un Isidre d'època moderna amb Isis com va succeir amb una inscripció de l'ermita de la Roca de Mont-roig. Però els símbols que cristianitzen pedres fites com Botarell, el mil·liari del Vendrell o les del Coll de Creus entre la Pobla de Montornès, Altafulla i Tarragona, apunten aquesta realitat. Afegim els llocs alts reordenats amb ermites com el cas de Mont-roig, Puigcerver, Sant Joan de Montblanc etc.

En altres punts de la geografia de l'actual Catalunya s'observa com algunes fortificacions alt medievals tenen realment origen en l'època visigoda i les hem d'entendre com punts de control militar del territori i les comunicacions. Al Camp, Conca i Priorat, no tenim encara constància fefaent de tot això. Hi ha l'excepció de Santa Perpètua de Gaià, amb datacions radiocarbòniques que porten la seva espectacular torre entre els segles VII i VIII. Podem sumar, i discutir, Castellfollit, i pensar en les mateixes possibilitats en castells com Prenafeta i El Catllar. Aquesta seqüència dona gruix al fil de la continuïtat entre els temps visigots i l'època feudal.

Un altre aspecte important en què tenim mancances de coneixement és l'explotació de les zones de muntanya i de la mar. En el primer cas, poqueta cosa sabem de què succeïa per exemple a la Serralada Prelitoral des d'època imperial, tot i que els indicis apunten a una explotació en regla dels recursos naturals. No tan sols la fusta, sinó també les pastures, les carboneres, i per suposat els minerals extrets des d'època ben reculada com demostra el fet que Plini el Vell parli del plom negre d'*Oleastrum*, o les encara gasiveres evidències d'explotació dels meners o *crossos* prioratins. Precisament en aquestes terres, els estudis de mineria protohistòrica han mostrat la seva continuïtat en època tardoromana i andalusí, i com no en època feudal.

La suggerent interpretació d'Oriol i Josep Olesti sobre el castell de *Severus* de la carta XI* de Consenci a Sant Agustí, la seva vinculació amb *Xibrana* i el seu districte, i per tant amb la Siurana medieval, doncs dona escalfor al plantejament defensat. Manquen però força dades, com saber el funcionament, la intensitat de les grans rutes de transhumància abans de l'antiguitat tardana, sigui regionals o transregionals. No en va hom defensa una important activitat que es perllonga fins l'edat mitjana. Però cal saber que succeïa en els segles "feliços" de l'alt imperi.

Les expedicions marítimes contra territoris andalusins i cristians necessitaven escales tècniques per fer aiguada, obtenir provisions i també mercadejar. I com no, fer-se amb materials de reciclatge que proporcionava Tàrraco, un veritable *outlet*. Això explicaria l'activitat agrícola i el coneixement dels productes de la terra que esmenten les fonts àrabs al territori de Tarragona, on paradoxalment la vella ciutat la imaginem que no tenia la vida urbana que tindria Tortosa o Barcelona posem per cas. Per tant no és el seu destinatari principal, com a mínim des de mitjan segle IX. Llavors, on anava aquesta producció? Recs, molins, cultius, pesqueres, conserves, almadraves que indiquen activitat, així com un intrigant interès per les imposicions feudals en el

trànsit marítim en els primers documents de donació de Tarragona. I com no, el paper portuari i de punta de llança del castell de Tamarit i el poble que neix al seu redós. No ens oblidem, és a 3 km de Setna, l'antiga vil·la dels Munts, i a 8 km de Tarragona.

15. 3 QUÈ PODEM DIR DE LES PAUTES FUNERÀRIES ENTRE L'ANTIGUITAT TARDANA I LA CONQUESTA FEUDAL AL CAMP DE TARRAGONA, CONCA DE BARBERÀ I PRIORAT?

Pensem en primer lloc en una qüestió: entre el baix imperi i l'inici de la conquesta feudal passen nou (si, 9) segles, i si observem l'evolució del món funerari entre l'alt imperi i la consolidació del feudalisme en aquestes terres són mil dos-cents anys, és a dir dotze (si, 12) segles.

I està clar que l'*ager tarraconensis* al segle I no era com l'*ager tarraconensis* al segle V, ni al segle VIII. Com tampoc és el mateix aquest territori en el moment de la conquesta àrabo-amazic, quan es consolida el *tagr* i la marca al segle IX, o quan els feudals ja eren a les portes de Tarragona ciutat a mitjan segle XI.

Això porta a fer-nos força preguntes que encara no podem respondre. I no solament no és possible per les característiques de la informació que disposem -per exemple les necròpolis aïllades en la seva majoria són troballes casuals, excavacions antigues o inèdites- sinó perquè per molt que esperem del registre arqueològic, dona pel que dona. Per exemple no ens han arribat elements materials que parlen d'aspectes més simbòlics, des de l'ofrena de flors, menjar funerari, o senyals de sepultura cas de pedres, làpides de fusta, o altres objectes que amb el pas dels segles s'han anat fonent en la matriu de la terra. I encara més complicat quan les tombes són a la roca. La màxima *memento homo, pulvis es et in pulverem reverteris* es una mala passada per l'arqueologia, i en especial per aquests segles d'evidències arqueològiques més aviat eixutes.

L'antropologia física, les datacions radiocarbòniques i en especial els estudis de l'ADN mitocondrial en un futur podran donar força informació no solament cronològica, sinó de l'origen geogràfic i relacions de parentiu entre els habitants eterns de les necròpolis. Queda molt per recórrer en aquestes investigacions, i sens dubte seran clau per entendre el món dels morts i per tant dels vius en aquests segles foscos o enfosquits.

15.3.1 Què ens diuen les tombes?

Malgrat sembli xocant, el percentatge més gran d'enterraments que coneixem de l'època romana són inhumacions, tant imperials com de temps posteriors. La incineració no era tan de moda per la causa que fos, i també per l'esforç que comporta combustionar un cos sense vida. Fusta, espais *ad hoc*, gestió de les restes... és més

onerós que no pas colgar el finat de forma més o menys ordenada, pietosa, mal que sigui en una àmfora, un llit de tègules o un simple clot al terra.

Tenim una variada panòpia de sistemes d'enterrament en època imperial que amb el temps es van sintetitzant per causes diverses. Les incineracions en urnes de vidre, en vasos ceràmics, la seva deposició en monuments sepulcral, columbaris a partir del baix imperi tendeix a desaparèixer. Les caixes de fusta, de plom, d'obra, els sarcòfags de pedra i marbre, els mausoleus, les inscripcions funeràries de diversa tipologia i llargs epitafis fúnebres, alguns veritables obres poètiques, cada vegada són més estranys.

Al baix imperi hi ha encara una interessant tipologia funerària present per exemple a la Necròpolis Paleocristiana de Tàrraco, com a referent principal: des de la cripta als sarcòfags de pedra o d'obra, les tombes en forma de *mensa*, les caixes de tègules, de bipedals, les àmfores, les laudes musivàries, les inscripcions en materials reciclats.

Afegim el reaprofitament hierofànic de peces del Fòrum Local a la Necròpolis del Francolí. Van ser testimoni, o així ho marcaria la tradició i el *Peristephanon*, del judici del bisbe Fructuós i els seus diaques. Per això eren santes i esdevenen uns excel·lents catalitzadors *a contactu* (o millor *in presentia*), i els seus tinentes podessin accedir més fàcilment al paradís... o senzillament perquè eren uns objectes de prestigi social.

És una època en que la tipologia de l'enterrament deixa de ser essencial i passa a ser-ho la ubicació en un context espacial funerari i religiós determinat. És el cas dels enterraments del conjunt de Parc Central, on sebollir-se en una caixa de tègules posem per cas, jo implicava directament pobresa. L'antropologia física indica el contrari: gent ben alimentada, benestant, d'edat avançada a vincular amb les classes altes de la ciutat i segurament amb l'estament eclesiàstic. Reposen en un espai de prestigi vinculat a una tomba privilegiada.

Els epitafis es redacten de manera més senzilla, es transformen els textos fúnebres on poc a poc es deixa la descripció del *cursus honorum* i es redueix a la citació del darrer càrrec, com el de *primigenius domesticorum*, o el rol de eclesiàstic, ja expressat icònicament al mosaic de la tomba d'Òptim. Tot i que no manca el sincretisme amb el *D(is) M(manibus)* vinculat a un signe o nom cristià, es va optant per inscripcions pietoses que marquen clarament una cultura cristiana.

Les evidències dels àpats funeraris encara són presents com indiquen els dispositius per libacions, i també en el món rural. Tampoc manquen tombes en forma de *mensa*. Els aixovars i dipòsits rituals van disminuint i en època visigoda són poc presents, alguna sivella, alguna moneda, alguna arracada i poc més. No tenim els grans conjunts d'objectes dins les tombes, com els que s'observen a Castella per exemple, fet explicat sovint pel germanisme o no de les persones enterrades. A què es deu aquesta diferència a l'hora d'enterrar? un tema d'etnicitat? un tema cultural? és només a una qüestió de menys possibilitats econòmiques i materials que intercedeixen en

amortitzar definitivament objectes de valor? És possible. Però també un nou plantejament en l'actitud davant la mort: fer el darrer viatge tal i com es va venir a aquest món, lleugers d'equipatge com deia Antonio Machado.

A partir del baix imperi, fins l'alta edat mitjana ens trobem essencialment amb tombes anònimes, o així ens ho sembla, de vegades reaprofitades pel mateix grup familiar. Ara bé, el seu respecte en no ser malmeses per nous enterraments indica l'existència de senyalitzacions i record comunitari. Podem dir sense embuts que la necessitat d'eternitat de l'individu es substitueix per la vida eterna del col·lectiu, conduïda això si per l'Església.

Però inscripcions, cada vegada menys i reservades a personatges importants, amb algun cas de representació gràfica i simbòlica, com algunes laudes musivàries i sarcòfags de Tàrraco. Però en època imperial, on si que hi ha força inscripcions funeràries, tampoc totes les tombes serien marcades amb inscripcions. I no oblidem un altre aspecte: la desaparició d'identificadors funeraris més senzills, d'obra, de pedra, de fusta, potser amb epitafis pintats o gravats.

En alguns casos com el del conjunt funerari de Pere Martell 48-50 de Tarragona, hi ha símbols cristians: un *signinum* que segella la tomba amb un crismó; també en algunes tègules i àmfores de tombes urbanes i rurals. Però ens hem de preguntar si signifiquen que la persona enterrada, l'artesà que va fer la tomba, el conjunt funerari és realment cristià o el símbol és només un amulet que es vincula amb el més enllà, senzillament perquè està de moda. Cal anar molt en compte.

Si quantifiquem les tombes amb clars símbols cristians, sigui a partir del tombant dels segles IV-V, sigui d'època visigoda o alt medieval, la llista es fa curta. És que no ho eren? o més aviat és el context, la necròpolis que ho indica? no calia? s'han perdut? potser la segregació per motius religiosos no s'havia consolidat. És a dir, a la Necròpolis de Tabacalera de Tàrraco tots els enterraments eren realment gent de fe cristiana? També s'hi havien fet enterrar allí per una qüestió social, política o de moda? era la necròpolis de les elits? Per la mateixa regla de tres, els escassos signes cristians fora seu què indiquen realment? no ho eren? no eren dins l'òrbita episcopal o monàstica? eren cementiris privats? O son simples amulets?

Complicuem una mica més la reflexió. La inscripció pagana dels segles IV-V procedent de la zona funerària de llevant de Tàrraco implica forçosament que allí hagués el darrer focus sepulcral pagà? de fet en aquesta zona el coneixement del món funerari baix imperial és pobre. I recordem que on hi ha l'Amfiteatre, precisament on s'executen el bisbe Fructuós i els seus diaques Auguri i Eulogi. Allí al segle VI basteixen una església martirial amb el corresponent cementiri. Precisament eixut en símbols cristians funeraris, però que sense cap pudor el definim com àrea sepulcral de les elits eclesiàstiques.

L'altre tema és de Mas-Rimbau/Mas Mallol, que apunta de manera prou matinera -segle III- una nova pauta sepulcral, els enterraments en llocs alts i faldars. S'han de vincular tot ell a la comunitat jueva de la Tàrraco romana? Hi ha àmfors orientals que podem associar a la *caixrut*, hi ha una menorà en una tomba, fins i tot l'epitafi d'un Samuel. Tots jueus? O potser no? Hi ha coses que se'ns escapen. Però tinguem en compte el simbolisme: la topografia ens recorda que la necròpolis de Mas Rimbau/Mas Mallol respecte Tarragona, és semblant a la de Jerusalem respecte a l'Hort de les Oliveres.

De fet partim massa sovint de l'axioma que estem amb unes societats cristianes que mantenen tradicions, creences paganes o precristianes, quan potser ho hem de proposar a l'inrevés. En altres paraules, tan en el món urbà, més permeable a evolucionar i canviar, com en el món rural, més tradicional i conservador, el que tenim és un fort arrelament dels costums que venen del món antic, per dir-ho d'una manera, que s'enriqueix de manera més o menys natural, més o menys forçada, amb aportacions noves com serà el cristianisme, el judaisme i l'islam, totes tres religions amb trets comuns. Fins i tot cal pensar en el substrat d'altres creences que precisament donen resposta al què hi ha més enllà de la mort, tema recurrent en tota societat. Una preocupació que es manifesta especialment en èpoques de mudança com seria el llarg període que va entre la crisi de l'imperi i la cristianització del feudalisme, a la Península abonat, amb la irrupció de la fe del Profeta.

Observem ara les tipologies de tombes en el món rural, les que es documenten en vil·les, vilatges i les necròpolis aïllades, les quals es poden vincular conceptualment amb conjunts funeraris com el de Mas Rimbau-Mas Mallol.

La mostra que tenim d'enterraments indica arquitectures similars a les del món urbà, tan en època imperial com a l'antiguitat tardana. Poc direm però d'època medieval doncs el que sabem de Tàrraco respecte als segles VIII-XI és ben poca cosa.

Ara bé, al camp s'observa una major senzillesa doncs no comptem ara per ara amb sarcòfags esculpturats, mosaics funeraris -i no entrem expressament en el tema de la cúpula de Centelles -ben cristiana tota ella- encara que no manquen edificis sepulcral que van des dels turriformes als que tenen forma de temple: Escipions i Vila-rodona. Tampoc són estranys els exemples d'epigrafia funerària, que com s'ha vist, ens està parlant de les elits de la Tàrraco imperial i dels grans propietaris d'aquestes terres.

Si sorprèn, però, l'escassíssima presència d'evidències de manifestació religiosa, especialment cristiana. A què es deu això? El cert és que si es fa difícil establir com la nova religió es consolida en la societat urbana encara es complica més en la rural. Pensem en les esglésies en vil·les, els que s'hi enterraven eren realment cristians de fe o costum? els havien fet cristians? o anaven allí a descansar eternament pels vincles amb els propietaris i familiars? Quin paper tenen les elits cristianitzades en tot això i

quina és la relació amb els bisbats i el monaquisme que sabem present tant a la ciutat com en el territori? Els grans propietaris eren enterrats a les seves vil·les o van preferir reposar en espais de més prestigi a la ciutat? Hi ha una correlació directa entre ciutat i territori? Encara hi ha força preguntes a fer-nos.

Un contrapunt: la inscripció jueva d'Isidora, als Pallaresos, en un context funerari molt mal conegut però que no diferiria gaire d'altres enterraments de l'època, pel que sabem. Un cas aïllat o ja tenim presència jueva estable a l'*ager tarraconensis*? De fet els textos àrabs parlen de Tarragona com ciutat de jueus, i la documentació feudal fa referència de Puigpelat com les *villas Yudaicas*. La presència d'aquestes comunitats israelites al *territorium* de Tàrraco i a la *Tarraquna* andalusí és un altra balda de la cadena no trencada de la continuïtat de població.

S'observa, a partir d'època baix imperial, el tractament diferencial d'alguns col·lectius, que hom ha relacionat amb mà d'obra esclava. Ens referim a la seva inhumació, més aviat amortització de cossos inerts, de persones dins sitges: una simple qüestió de residus biològics. No és una pràctica estranya en altres temps com s'ha comentat en el corresponent capítol, però a l'antiguitat tardana es relaciona amb la gestió de cadàvers, de vegades morts violentament, que per força s'han d'associar a presoners, captius o simplement esclaus i serfs.

Tornem a la tipologia. Com hem dit, la varietat es va simplificant conforme s'avança en la línia del temps. Per això en època visigoda pràcticament podem parlar de tombes de lloses, fosses, algun sarcòfag, els enterraments en sitges i clots, i com no les tombes excavades a la roca, per cert en menor intensitat que en altres punts de la Tarraconesa. Aixovars i dipòsits funeraris, són escassos, però encara apareixen tan en context urbà com en establiments rurals.

Per acabar, la posició del difunt. Bàsicament estem parlant de decúbits supins, amb variacions en posició de braços i cames; algun cas de posició fetal en infants, tradició ancestral i respectuosa a nivell simbòlic davant la puresa del nen de curta edat. I pocs decúbits laterals.

Precisament el decúbit lateral es vincula a la religió musulmana. I els casos que tenim són pocs, alguns d'ells associats a antigues vil·les de dilatada cronologia que indiquen clarament continuïtat de poblament: Vilardida, Marçà. Mas del Fesoler, les Roques Roges d'Alcover, o el cas ja citat del Mas del Catxorro. En necròpolis aïllades també apareixen en algun cas, com a la vall de Sant Marc, prop de Vila-rodona, o Viern. Son comunitats andalusines? de quina datació hem de parlar? És un préstec cultural? Els altres enterraments amb les deposicions en decúbit supí són forçosament hispans o descendents seus? No té perquè més quan sabem que una part significativa dels arribats a partir del 711 no eren musulmans de religió.

També cal considerar els enterraments en espais funeraris prehistòrics, com la tomba de lloses excavada sobre el dolmen de Querol, si bé no podem dir gaire cosa per la

poca informació que tenim. Pensem també en les anàlisis de ^{14}C dels ossos de la cova de l'Heura a Ulldemolins. Precisament aquí hi ha una inhumació de l'antiguitat tardana i una altra d'època andalusí. Algú ho va dir: una vegada és atzar, dues és accident, tres és llei...

Tinguem present els enterraments infantils, tant a ciutat com al camp, dins d'habitatges com en les zones industrials de les vil·les, fins i tot algun espai reservat expressament per al seu enterrament. És un vell costum això de colgar els més petits dins casa o sota el ràfec de la teulada, i cal pensar en el pes de tradicions precristianes que lluny de ser desplaçades per l'Església, al final acaben reconvertint-se. Es veu per exemple en tombes de nens prop dels altars de les esglésies medievals o en els llocs de pas tant dels temples, com de cases o fortificacions, el cas dels infants de l'antiguitat tardana del carrer de la Mercè de Tarragona, o la tomba infantil al costat de la porta de l'església ja feudal de Santa Maria del Miracle.

15.3.2 Què ens diuen els agrupaments de tombes?

Més enllà de la tomba es veu una evolució important entre l'antiguitat clàssica, i època feudal. Però també s'observa el manteniment de costums funeraris, independentment del paper controlador que va agafant l'Església com institució. Just fa un moment hem vist el tema dels enterraments infantils.

Però abans de continuar, parlem d'un altre tema: hi havia abans o no una separació espacial real entre el món dels vius i dels morts tant en el món urbà com el rural?

La legislació, el *mos* i la religió així ho estableixen a partir de les XII Taules, amb l'interdicte d'enterrar intramurs. Però això és argument suficient? Observi's per començar que en els *suburbia* de les ciutats romanes conviuen en l'espai i el temps els llocs reservats pels vius i els dels morts: habitatges, espais de producció i àrees d'enterrament.

Si això es veu en els cementiris, passem a veure com es fa el culte als avantpassats, present en tota societat evolucionada. Doncs bé, en el món romà queda en l'àmbit familiar i es deixa veure en els lararis de les cases. De manera ostentosa, gairebé escandalosa en algun cas, en l'escenografia arquitectònica del paisatge funerari de les vies, en l'associacionisme per poder afrontar les despeses fúnebres, cas dels *collegia*. Es genera una rica arquitectura en el subsòl, el sòl i el vol destinada a enterrar i recordar els avantpassats, la qual mostra tan el nivell socioeconòmic dels mateixos com una actitud davant la mort. Segons com aquesta és més propera a plantejaments filosòfics agnòstics o ateus doncs una vegada traspassada la persona va a l'hades, i poca cosa més. El record, la immortalitat es confia a la qualitat i monumentalitat del sepulcre, a la imatge del difunt i a la lletra de l'epigrafia.

Hem de calibrar, si això és possible, la pervivència o continuïtat de cultes preromans en els territoris hispànics que es puguin vincular a la mort. Hi ha alguns aspectes que poden apuntar la seva pervivència, o tal vegada no. Des de les incineracions, les representacions de signes solars i lunars en l'epigrafia -especialment en esteles de tradició indígena al costat de representacions de guerrers- a la ja comentada localització d'enterraments infantils dins els habitatges, espais d'ús públic o industrial, costum que no és pas exclusiu d'aquesta part del món. Sí que es documenta en època ibèrica, té continuïtat en època clàssica, tardoantiga, medieval, fins al segle XX.

La separació entre els llocs dels vius i els morts en època imperial és realment així o és una qüestió legal i higiènica en els espais intramurs? La pregunta porta a la reflexió. De fet, el costum de no enterrar-se dins les muralles, a Tàrraco es manté a l'antiguitat tardana, i quan apareixen s'associen a espais religiosos, cas de la seu metropolitana a l'antic Recinte de Culte.

L'actitud davant la mort en contextos històrics d'estabilitat es sublima sovint amb respostes epicúries o hedonistes, el *carpe diem* i el *bel vivire* de qui pot, amb l'ànima de notorietat palesat en el prestigi social que recordi la persona quan hagi marxat indefectiblement. L'evergetisme, l'epigrafia, els monuments funeraris en són exponents. Però la cosa canvia en moments d'instabilitat i tribulació: les dificultats en la vida quotidiana, la incertesa en el dia a dia, on les estretors materials, la fam, la malaltia, la violència, la guerra, la mort et poden sorprendre en qualsevol moment, provoca la necessitat de donar sentit a la vida i perllongar-la més enllà de l'arribada de la parca.

L'angoixa davant la gran veritat de la qual no ens escaparem porta a creure que després de la mort no hi ha res, com també incita, provoca creure que hi ha una vida més enllà. Les respostes les tenim en els corrents filosòfics, les religions. Aquí els cultes orientals porten -a més del seu exotisme, novetat i moda- un missatge nou a l'hora d'enfrontar-se a la mort. Donen resposta i sentit a la vida: hi ha un més enllà. No vol dir això que abans no es cregués en un altre món, ans al contrari. *Manes, penates, lares*, espectres, làmies de la religiositat romana, de les religions tradicionals parlen d'un inframón, un més enllà fosc i emboirat més enllà del riu Arqueront i la llacuna Estígia, i una corrua de divinitats, esperits que protegeixen, amenacen o empaiten des del més enllà.

Però en el cas del cristianisme, el relat del transcendent s'estructura i organitza de manera no solament mística sinó amb una lògica i una organització social que es fa familiar: Déu pare, Déu fill, els sants i màrtirs com agents que uneixen els mortals amb la divinitat, gràcies a la construcció teològica i filosòfica sincrètica que es realitza en els primers segles de l'establiment i consolidació de les doctrines oficials.

No és sol l'atracció per una nova moda religiosa amb un déu únic i més intel·ligible per la gent que no pas un embolic gairebé panteïsta com el del món romà on la

condició que li importa a l'Estat era retre culte a l'emperador. Precisament la seva carcassa cerimonial té per objectiu no pas la fe i la divinització del *princeps*, sinó donar cohesió social i política primer de tot a les elits provincials. Al cap i a la fi, l'emperador no se'l venerava com un déu, sinó com si fos un déu.

Isis, Osiris, Zoroastre, Yahvé, Attis, Cybele donen el missatge d'una vida més enllà de la mort. Mitra va destacar i va arrelar força i va entrar en clar xoc amb el cristianisme, que es va imposar gràcies a la nova modalitat de la veneració de l'heroi: el culte als màrtirs. A més, amb el seu plantejament teològic que els humans són fills de Déu genera un aspecte igualitarista entre les persones que s'enrasa definitivament en l'*exitus*, que és un nou naixement en el fons, que porta a la vida eterna.

És un missatge trencador? Fins certa manera si, i com també és fruit de la mateixa elaboració intel·lectual del món romà, prou obert a implementar la seva base conceptual amb les aportacions d'altres cultures que permetin mantenir i desenvolupar l'*status quo*. I aquí el cristianisme fusiona força bé en una societat necessitada de nous referents i relats explicatius en un món que comença a canviar a un ritme fins llavors no percebut. Però al final és el mateix: la monumentalitat de la tomba privilegiada minva fins que gairebé es fon, però no de l'espai sepulcral que serà una església o un àmbit funerari associat. Sovint és producte de l'evergetisme d'un potentat.

El cristianisme és un clar vincle de cohesió política i social que substitueix el culte imperial i per tant l'imperi. Però no solament a nivell públic, sinó també privat, i a més inclou esperança doncs en el col·lectiu, l'Església com assemblea, els vius i els morts són reunits en uns espais controlats pel poder eclesiàstic, les esglésies i monestirs, i al seu costat els cementiris. Precisament el plantejament de comunitat que té l'Església tant en la vida com en la mort trenca amb el pensament més individualista del món antic. El fet no solament dona escalfor davant el gran pas al final de la vida amb la promesa d'un més enllà, sinó que és un excel·lent argument per al control social i econòmic que veurem com es va imposant amb el pas de temps.

El successor natural de l'imperi romà és l'Església com institució. Es passa d'un estat global que és Roma a un estat transversal, totalment adaptatiu que és l'Església, en especial la catòlica, present arreu de l'espai i del temps, amb la dualitat pròpia de comunitat de creients amb uns llaços solidaris entre generacions, on vius, avantpassats i els que vindran formen part del mateix col·lectiu. I a un temps aquesta una institució política com qualsevol altre estat amb límits geogràfics. És el dilema de la *felix Ecclesia, semper virgo semper meretrix*.

Si analitzem el comportament funerari a nivell macroespacial observem més o menys el que ja sabíem. A ciutat, a Tàrraco, tenim la generació de necròpolis al rodal dels camins d'entrada, amb agrupacions d'enterraments que es daten en alguns casos ja en època republicana: mausoleus i monuments sepulcral de les classes més afavorides, i

al seu costat els clients i esclaus; enterraments col·lectius dels *collegia*, agrupacions funeràries etc. L'estranya per nosaltres convivència d'espais funeraris suburbans amb habitatges, tant de manera sincrònica, com diacrònica s'associa a la intencionalitat de fer-se veure pel caminant, pel viatger que deambula pels vials d'entrada i sortida de la *urbs*. El *siste viator!* era una realitat ben palesa i no solament hi ha una explicació vinculada a la classe social, sinó la voluntat de perviure en el temps, en el record, doncs realment morim quan ens oblidem.

La progressió del cristianisme, i al final oficialització trenca el fil urbanístic del món clàssic en uns temps de crisi -entesa com canvi- on una multiplicitat de factors porten a canviar el rumb de les coses a la vella Europa. La nova fe anirà xopant la manera de fer, de ser, de viure i de morir. O potser dit d'una altra manera, el món romà rep una gran aportació que és el cristianisme el qual de forma prou ràpida arrela en la seva manera de ser, estar i semblar. De fet, necessitava de nous referents cohesionadors que substitueixen els de l'Estat, ja caducats.

A ciutat, el binomi *urbs-territorium* s'amplia i passa a ser *urbs-suburbium-territorium*. Els espais periurbans, i això ho veiem clarament a Hispània, agafen un important protagonisme doncs és on havien les necròpolis d'època clàssica. Precisament hi estaven enterrats els campsions de la nova fe, els sants màrtirs. Els seus espais funeraris aviat seran centre de culte on es barreja la veneració per les seves relíquies i el voler enterrar-se prop seu el llaor de santedat per poder anar més fàcilment al cel. Afegim també les esglésies funeràries on al voltant d'un enterrament privilegiat o significat, el *patronus*, el bisbe, l'abat, la monja santa, el magnat, el propietari, ja cristià, es genera el corresponent cementiri -eclesiàstic o privat- que amb el pas dels segles acabarà formant part del patrimoni institucional de l'Església. Recordem el judici de 1054 pel control de la sagrera privada de Sant Boi de Llobregat, o les actes de consagració d'esglésies alt medievals de promoció local però lliures, almenys al començament, del control episcopal.

La *tumulatio ad martyres* i els cementiris cristians substitueixen les necròpolis dels *collegia* i dels *optimates* al voltant dels quals haurien els seus clients i esclaus. El cementiri privat, l'associacionisme professional i el seu paper funerari i assistencial. Es va mudant vers un nou sistema relacional més ampli, que és l'Església, l'*ἐκκλησία*, l'assemblea de fidels, ja universal. La força de l'oració és cohesionadora del col·lectiu, on el missatge de la resurrecció és l'aglutinant de l'assemblea de fidels formada pels vius, pels que van marxar i també pels que vindran gràcies al sagrament del baptisme.

La mentalitat ha anat canviant. L'Estat centralitzador del poder i motor immòbil en temes de religió més enllà del culte imperial dona pas a l'Església i que acaba essent el lligam de l'Imperi un nou sistema relacional: l'assemblea dels fidels, d'aquí li ve el nom, que roman junta com a col·lectiu en el món dels vius i dels morts a l'espera de la

parusia. Els sants i els màrtirs intercedeixen amb el més enllà, amb Déu, i d'aquí que és important enterrar-se prop seu.

A l'antiguitat tardana les necròpolis en vials es substitueixen per les corones funeràries, on no tindrem solament els *coemeteria* cristians que acabaran sota control monacal i episcopal; sinó les agrupacions de privats que són o no seguidors del Natzarè. Algunes al voltant de temples, però d'altres aïllades o aparentment aïllades que donen pas a noves pautes d'enterraments. Per exemple, els cementiris en àrea oberta en cims i faldars. Mas Rimbau-Mas Mallol n'és un cas clar. Aquí tindrem enterrades comunitats no vinculades a la nova fe, cas dels jueus, i en altres casos, com la zona funerària de llevant de Tàrraco, al segle V encara s'hi colgaven pagans, o així ho sembla. A més, la ubicació en un lloc elevat i visible manté la pauta ja observada dels espais funeraris com referent geogràfic.

Amb el col·lapse polític de l'Imperi l'Església acabarà ocupant els seus espais de poder. És el desenllaç d'un procés llarg, en el qual veurem per exemple que els temples pagans es desmunten sota control estatal per tal d'obtenir beneficis de la venda dels materials, com també es converteixen en els nous focus de representació de la religió. De fet, el culte oficial canvia l'emperador per Déu.

Alguns passen a ser esglésies, i altres a ser els solars on s'hi construeixen. Al seu redós s'estableixen cementiris de les elits, com els dedicats a eclesiàstics i el seu entorn, que no deixaven de ser els vells *honestiones* que tenen el seu rol com a líders de les comunitat que per una causa o altra es van sumant a la nova fe.

Cal veure també la promoció personal d'espais de culte i enterrament. Pensem en Frontó de la carta XI* de Consenci a sant Agustí, qui era fundador d'un monestir; o l'existència de temples i *coemeteria* cristians privats, fora del control episcopal i per tant susceptibles de caure en l'heretgia, és a dir en l'heterodòxia, si és que aquesta no és una excusa per acabar fent-se amb ells. I el fet no és exclusiu de l'antiguitat tardana sinó que s'allarga fins més enllà del tombant de mil·lenni com diu el ja citat judici per la sagrera privada de Sant Boi, al segle XI.

Ara bé, la implantació del paper de l'Església com ens controlador dels vius i els morts no és d'un dia per l'altre, com es veu a la mateixa Tàrraco: la Necròpolis Paleocristiana i després les eclesiàstiques, cas de la Catedral i Amfiteatre, no es queden amb l'exclusiva de la gestió dels enterraments de fidels. Mas Rimbau-Mas Mallol, els espais funeraris de la zona portuària o de l'àrea de llevant així com el cas del mausoleu del carrer Sant Auguri així ens ho indiquen: no solament amb zones funeràries a redós d'un edifici sinó de desenvolupament horitzontal o en àrea lliure. Pensem en les tombes a la roca que Hernández Sanahuja i Josep Maria de Torres identifiquen a la zona de la plaça de Ponent o altres punts de la ciutat. I com no, enterraments en espais a explicar com l'edifici del Pretori o els de la plaça del Fòrum que no sense una agosarada figuereta hem gosat de vincular-los amb la mort violenta

del príncep Hermenegild. Per no parlar de la possible, i no menys incerta proposta, que les fosses que Hernández Sanahuja situa a la pedrera del Port sobre el famós -i per suposat fals- sarcòfag egipci, siguin una *maqbara* andalusina.

Els conjunts funeraris imperials i baix imperials a l'*ager* mantenen pautes força semblants al món urbà, com la proximitat, més o menys relativa, als vials i als accessos, doncs també es certa una certa intimitat o distància de la bullícia, doncs l'espai d'enterrament no deixa de ser un lloc sagrat. Les tombes s'orienten seguint camins i vies, estan agrupades i visibles des de la vil·la. Després la cosa canvia, com hem dit, i l'explicació encara no és del tot satisfactòria.

Un altre tema: la tomba com a referent territorial i simbòlic. La disposició de determinats conjunts funeraris és en llocs visibles i amb visuals àmplies i passen a ser punts d'orientació, de referència geogràfica, però segur que també expliquen aspectes de tipus polític, metafísic, de propietat o territorial. L'arquitectura romana té aquest paper que es veu en el món funerari i continua fins època medieval. No oblidem el paper del pont de Martorell i el seu arc honorífic com indicador del *limes* entre l'*ager tarraconensis* i el *barcinonensis*, l'aqüeducte de les Ferreres que anuncia al viatger que és prop de la capital provincial, l'arc de Berà que indica que s'està en les terres de Luci Licini Sura, senador vinculat al *princeps* Octavi August. I el mateix amb edificis sepulcral, com el columbari de Vila-rodon, en la zona de contacte entre l'Alt Gaià i les planes del Camp, el mausoleu de les Roques Roges d'Alcover, prop del Francolí i de l'estret de La Riba; o els del Cogoll-El Burguet que indiquen límits de propietat, com segurament les monumentals *cuppae* de La Barquera. Aquesta intencionalitat es veurà a l'antiguitat tardana i alta edat mitjana amb les necròpolis aïllades en alçada. I recordem la simbologia hierosolomitana de Mas Rimbau-Mas Mallol...

Al món rural la implantació del cristianisme es deixa veure més dificultosament. Hom ha convingut que els patricis de l'antiguitat tardana, amb els seus domicilis urbans, són els que començaran a traslladar la nova fe, per convicció, per prestigi social o per moda a les seves vil·les rurals, son els primers agents en cristianitzar el territori. Es converteixen espais de representació en llocs de culte, cas de *Villa Fortunatus* prou conegut; neixen comunitats monàstiques en vil·les tant suburbanes com rurals, tal i com deixa veure la carta XI* de Consenci a Sant Agusí. Aviat els concilis episcopals malden per controlar aquestes esglésies privades on la nova fe pot fins i tot ser explicada de manera diferent a l'ortodòxia romana, o es poden desenvolupar veneracions religioses no cristianes, cas de la vella polèmica no resolta dels monestirs pagans.

Els espais funeraris en bona part es vinculen a aquests nous focus de religió i poder. La diversitat d'enterraments tant en el món rural com en l'urbà es va simplificant paulatinament, així com el descens dels aixovars, dipòsits funeraris o rituals, inscripcions funeràries etc. Comença un enrasament, un microigualitarisme en la

manera d'enterrar-se i es va cap a una uniformització que quedarà travada als segles X i XI. Després es tornaran a enriquir, o potser millor incentivar velles formes d'escenografia funerària inspirades en el món antic, des del sarcòfag a la *cuppa*, passant per l'arcosoli o la inscripció mètrica en un món ben llunyà ja de l'antiguitat. La conceptualització del relat del mes enllà, on el purgatori a partir del segle XI trenca el maniqueïsm de cel-infern, té a veure amb aquest repunt en els aixovars, la recuperació de la tomba monumental i per suposat la vanitat i el garantia material l'eternitat manifestats en la perduració del record, especialment per les elits.

Com a ciutat, és el context espacial i també la posició de l'inhumat que indiquen la seva posició en l'escala social. No és el mateix enterrar-se a tocar de l'església del Bovalar, *Villa Fortunatus*, o dins un mausoleu, que et llencin dins una sitja, o el colguin de bocaterrosa a l'Hort del Pelat de Riudoms, tot i que en aquest cas caldria saber quan van enterrar aquest/a infeliç.

El col·lapse del sistema les vil·les rurals, que s'ha convingut és definitiu al segle V no indica forçosament que aquests espais siguin abandonats, ans al contrari. L'explotació del territori tindrà altres fórmules que podem definir com castells, palaus, granges, viles i vilatges, coves, espais de vida estacional... que marquen una clara regionalització dels fluxos de comerç i poder. Lluny va quedant l'Estat i es van atansant el que seran els vincles vassallàtics derivats del colonat. Els espais eclesiàstics i funeraris de les vil·les de l'antiguitat tardana -algunes ja viles- tenen continuïtat en determinats casos amb els *palats* andalusins, i les quintes filles del *hums* o repartiment de la conquesta àrabo-berber. També en les esglésies de la Marca Hispànica que aniran estenent-se per la pressió del poder polític i eclesiàstic dels carolingis fins que al segle XII esdevenen la xarxa parroquial implantada després de la conquesta i repartiment de les medines de Tortosa i Lleida entre 1148 i 1149.

La fragmentació de les relacions de poder i organització tant rural com urbana es tradueix en això, però també en el naixement de noves fórmules d'ocupació llunyanes dels grans centres: hàbitats de cabanes amb sitjars com els documentats a la Catalunya Central, Terres de l'Ebre, Penedès i més recentment al Camp de Tarragona. Al costat, vilatges que organitzen nous espais o són sobre antigues vil·les que donen noves pautes de funcionament del món dels vius ben al costat del dels morts. Necròpolis sobre la *pars urbana* potser per haver una església i també per ser un espai funerari al costat de l'espai dels vius, continuant així la seva vinculació, fins i tot estretint el vincle familiar en el sentit més ampli, el de grup, i perquè no, de fe. També sobre la *pars rustica* o a prop seu.

A tot això, una nova pauta d'enterrament, o així ens ho sembla: la generació d'agrupaments funeraris en alçada, en faldars de turons, prop de fonts i rius, vies i carrerades. El precedent tarraconense de Mas Rimbau-Mas Mallol és clar i es situa ja al segle III. Però el conjunt dels Munts, separat una mica de la vil·la imperial fa de

pensar: un ampli conjunt d'enterraments també amb fase inicial al segle III, en disposició radial, el centre del qual és la zona termal de la vil·la o un punt que desconeixem i del què no tenim explicació satisfactòria. Hi ha la intencionalitat, que es veu en altres establiments rurals, de mantenir l'enllaç amb els espais referència antics, sigui la *pars urbana*, sigui la *pars rustica*. És la resistència a trencar amb les arrels, amb la tradició, i poc més podem dir, però és així. A més en aquest cas podem pensar en la continuïtat funerària, i per tant d'habitatge, fins ben entrada època medieval tal i com marca la documentació del segle XI, que parla del vilatge de *Setna*, i els pocs però significatius elements materials visigòtics i andalusins.

Grans agrupaments funeraris, bé que poc coneguts per ser troballes antigues, com la necròpolis del Padrós prop de Vilabella (*Villa Pulchra*) insinuen aquesta continuïtat, com es manifesta clarament a Vilardida amb un conjunt d'enterraments proper al camí i encara més pròxims a l'església medieval. Cal investigar sobre el tema però dona la impressió que aquí el temple feudal, s'implanta sobre o prop d'un espai funerari de l'antiguitat tardana.

Aquests agrupaments funeraris en àrea oberta, sovint a sobre o al costat de vil·les romanes mostren un desenvolupament horitzontal i no pas vertical. És a dir no s'acumulen en capes successives al voltant d'un edifici que pot ser un espai funerari o església. Es desenvolupen unes al costat de les altres, amb agrupacions vinculables per exemple a relacions socials com és el parentiu, i s'orienten amb el cap a l'oest i els peus a l'est, havent variacions per l'evolució de l'arc solar en el seu períple anual, així com adaptacions a la microtopografia de cada lloc. S'hi observen alguns reaprofitaments que fan pensar en vincles familiars entre els enterrats i en ben pocs casos ens han arribat els senyals de sepultura que sens dubte tenien doncs la majoria d'enterraments no son violentats, almenys d'antic. Poquíssims aixovars i dipòsits funeraris, i algunes vegades apareixen cendres i restes d'aliments a vincular amb àpats funeraris i ofrenes. Els pocs traçadors cronològics, especialment el ¹⁴C, parlen del seu funcionament als segles VI, VII i també VIII, i hem de tenir oberta la proposta que vagin més enllà. De fet les tombes de Vilardida i Santa Tecla-La Gravosa són la demostració empírica.

En certa manera podem establir el paral·lel d'aquestes necròpolis properes a antics assentaments rurals amb els conjunts funeraris suburbans i urbans, associables o no a edificis funeraris/religiosos. Donen continuïtat a una manera de viure i morir a l'*urbs* i al *territorium*.

A un temps es genera una nova pauta de comportament, si és que no existia abans i no l'hem sabuda identificar correctament. Pensem que de manera mecànica una tomba de lloses sense aixovar ni dipòsit ritual o la situem a partir de l'antiguitat tardana o pensem en una cronologia prehistòrica, sense imaginar que podria ser d'època imperial per exemple. Mas Rimbau-Mas Mallol i en certa manera la distància

el conjunt del carrer dels Munts respecte a la vil·la ens indiquen que a partir del segle III, i és una datació matinera, comencen a documentar-se agrupaments funeraris aparentment sense relació de contacte amb espais d'habitatge. És a dir, les anomenades necròpolis aïllades.

Al Camp de Tarragona, Conca i Priorat són bàsicament fosses, fosses amb caixa de lloses, i també algunes a la roca. En altres punts de la Tarraconesa oriental encara apareix algun enterrament de tègules, però.

No són contigües a assentaments, però sens dubte seran més o menys properes. Així ho indiquen els casos de la Roca del Grínjol, Castellfollit amb les tombes de Nerola i Tuells amb Pedrinyà. Conjunts més o menys amplis, sense superposicions de tombes però amb reaprofitament per raons familiars, sense construccions associades excepte el cas del Mas de Llaneta d'Alcover. Es documenten en punts alts, amb visibilitat i a un temps visibles des de l'entorn, de vegades prop d'una surgència d'aigua i sovint al costat de camins, de manera que és relativament senzill el transport dels cadàvers. Aprofiten la geomorfologia del terreny per la confecció del *loculus* on s'enterren: forat al terra, utilització de la pedra de l'entorn per tallar les lloses, o un promontori de roca, visible però, on és fàcil cisellar una tomba i travar una coberta.

Què ens estan dient aquestes necròpolis que en principi són associables a un hàbitat en llocs alts, a muntanya com es veu a la Serralada Prelitoral i la Depressió Central? En primer lloc les orientacions i la seva posició en decúbit supí en la majoria de casos fa pensar en grups de tradició romana, fins i tot de professió cristiana. Un particular que no es pot verificar per la manca de signes inequívocs, cosa que també passa si estudiem de manera aïllada la majoria de tombes de les necròpolis de l'antiguitat tardana i època medieval, on l'adscripció religiosa es dona pel context espacial quan s'adscriu a un edifici com una església.

Podem parlar de grups humans que viuen de l'explotació dels recursos de muntanya, des de la silvicultura a la mineria, passant òbviament per la ramaderia. Però també de l'agricultura en un període, entre antiguitat tardana i conquesta feudal, en què es detecta l'explotació agrària en punts alts, més o mes propers a surgències d'aigua que permeten el rec. Això explicaria per exemple la ubicació del conjunt del Tormo del Frare o Nerola. Caldria tenir més anàlisis antropològiques per saber no solament cronologia sinó altres trets com insuficiències alimentàries vinculables a una vida pràcticament de subsistència, una activitat física forta, com així es veu en els casos amb estudis antropològics, a relacionar amb el treball agrícola, ramader, silvícola o miner, fins i tot a l'elaboració industrial o millor dit artesanal: transformació de mineral, producció de carbó...

Tot i que comptem amb pocs exemples en què coneixem la totalitat de la necròpolis, potser és així en casos com Tuells i Nerola i poc més, podem diferenciar agrupaments més grans, posem a partir de 15 o 20 enterraments com a xifra de conveniència, i de

més petits. Caldria veure però si aquests conjunts són propers o separats cronològicament entre ells. Són grups de funcionament vinculable a famílies extenses o clànics? són reflex d'un funcionament social més igualitari i lliure, aliè a una estructuració més vertical que imaginem en assentaments al pla? És possible però no tenim prou arguments. La presència d'algun element de luxe, com una arracada, un anell, una peça de vidre, pot indicar persones de cert nivell dins el grup, amb capacitat per ser enterrades amb elements que queden definitivament amortitzats fins que els rescatem en època contemporània gràcies a les excavacions, les troballes i ... també el furtivisme.

Els associarem en principi amb hàbitats en alçada, que poden anar des d'agrupacions de cabanes a l'aprofitament de balms i coves, poden ésser estables si pensem en activitat agrícola o extractiva, com també temporals vinculables a la transhumància o l'aprofitament estacional dels productes de la terra i el bosc, o la mineria com el cas de Nerola al costat de Castellfollit. Ara per ara no tenim prou elements de valoració al Camp, Conca i Priorat. Però cal tenir en compte la proximitat, fins i tot la coincidència espacial, amb llocs ocupats en època prehistòrica com es veu en coves on apareixen materials d'època romana fins època medieval. Fins i tot enterraments com la Cova de l'Heura o el sepulcre megalític de Querol. És casualitat o hi ha una certa continuïtat d'ocupació mal que sigui puntual? Dona la impressió que hi ha record, hi ha memòria d'aquests llocs.

La seva situació apunta a conjunts funeraris amb una intencionalitat com la de marcar centralitat en el territori vinculat a un grup. D'aquí l'elecció en lloc alt amb visuals i perceptible des de diversos llocs, plantejament que ja s'observa en el món antic: l'espai funerari com a referent del paisatge. Seria el cas de Tuells per exemple i es pot vincular amb grups més o menys organitzats i de llarg funcionament capaços de controlar un territori més o menys gran i amb vincles que porten al seu sebelliment de manera concentrada: hi ha un lideratge i un *mos* que implica aquestes actituds.

Però també ens trobem amb agrupacions molt més petites de poques tombes, encara que properes entre elles, que fan pensar primer de tot si són part de la mateixa àrea funerària amb una especial significació per al grup, com es veu en els casos de Prades-La Febró. O es tracta d'espais de referència de les comunitats de l'antiguitat tardana i alta edat mitjana, en els quals per la causa que sigui s'hi enterren les agrupacions familiars cadascuna en el seu punt concret? Són possibilitats.

Les orientacions est-oest d'aquests agrupaments funeraris, bàsicament tombes de lloses i excavades a la roca, indiquen en un plantejament filosòfic davant la mort: sol ixent, vinculable al judaisme, i al cristianisme o a religions naturalistes que tenen clar l'alfa i l'omega de la vida, el naixement i la mort que es simbolitza amb la sortida i la posta del sol. Però que no té perquè ser-ho forçosament.

Si que pot ser indicatiu d'implantació del cristianisme en el món rural el fet del reaprofitament dels *loculi*, així com la seva concentració en el sentit comunitari cristià, però també es pot explicar per un plantejament de col·lectivitat familiar extensa, clànica o tribal, que no vol dir com s'ha pretès, un plantejament de societats igualitàries. Precisament el cas contrari dels enterraments de persones, i animals, en sitges, apunta a esclaus i marginats que senzillament es llancen a un clot sense cap pietat. De fet l'esclau es defineix com un *instrumentum vocale*. L'adscripció del lloc d'enterrament a l'espai de treball, i per descomptat amb el lloc on vivien els menys afortunats no deixa de ser un dels trets del sistema del colonat, del feudalisme.

En alguns casos aquestes necròpolis sobre vil·les, sobre punts alts, acaben cristianitzant-se per iniciativa privada o eclesiàstica, episcopal o monàstica. L'arqueologia mostra la implantació d'esglésies i monestirs sobre necròpolis anteriors. S'explica tant per una idea de cristianitzar uns territoris, però moltes vegades serà per reenquadrar uns col·lectius fins llavors excèntrics al cada vegada més fort poder feudal, siguin cristians o no.

I un altre aspecte ja apuntat, la necròpolis com a referent espacial d'una comunitat més o menys àmplia, sigui de família nuclear o extensa, sigui d'un territori liderat per una elit de la qual podem dir bo i res, hereva tal vegada del món antic i que continua amb el seu paper fins l'arribada del corró del feudalisme (**Fig. 15.1**).

15.4 DEL 711-714 AL 1154: D'UNA TRENCADISSA QUE POTSER VA SER MENYS DEL QUE ENS HAVIEN EXPLICAT A LA FI DEL MÓN ANTIC A L'AGER TARRACONENSIS.

Confiteor! forma part del nostre ADN historiogràfic: encara pesa en el subconscient que la invasió agarena va significar l'ensulsiada definitiva del món antic.

Els àrabs, els iemenites, els amazics, els musulmans, els sarraïns, els *moros*, van envair la vella Hispània i la gent va fugir de les ciutats, va marxar a les muntanyes i va creuar el Pirineu com un estrany precedent a la *débaçle* de la Guerra Civil, amb un Argelès particular que eren les terres de la Septimània. Conseqüència: un país desert, però amb alguns escàpols al nou ordre que malvivien en aquestes terres de frontera, *ipsa marcha*, el *tagr*. Després l'heroisme de la *reconquesta*. Doncs si és una *reconquesta*, és un fracàs, doncs van passar gairebé vuit segles quan el *comes Julianus*, el famós *don Julián* el 711 obre les portes de *Septem* (Ceuta), fins quan el rei Boadbil lliura les claus de Granada als Reis Catòlics, Isabel i Ferran, just encetat l'any de Nostre Senyor de 1492.

Comptat i debatut, el discurs de conquesta agarena fill del romanticisme per generar l'argumentari de cercar un relat nacional - i és igual si espanyol o català- ha arrelat com una figuera cercant aigua en el nostre subconscient historiogràfic. Però fa un temps que entrà en crisi.

Una conquesta on va pesar més el pacte que la fredor del coltell, on un estat en fallida com el visigot no van poder o no va voler avaluar les conseqüències de l'arribada dels agarens, i on va poder més els interessos de les faccions a fer front a la surgència, gairebé riuada de l'islam fins que el franc Carles Martel els frena a la batalla de Poitiers el 732. Una conquesta, en que bisbes i no pocs nobles visigots van sortir-ne beneficiats i s'aliaren amb els àlarbs i berbers, on les *urbes* de principis del segle VIII passen a formar part de la constel·lació de l'islam a les terres que aviat en diem l'Alandalús. La vida va continuar, tot i que va començar a transformar-se en un interessant procés d'aculturació/islamització/arabització no assolit del tot com contrasten els grups mossàrabs i jueus. L'assentament de gents vingudes de Pròxim Orient, del nord d'Àfrica, en coexistència més o menys forçada amb els *hispani*, els pactes amb els seus líders com Teodomir o els Banu Qasi de la vall de l'Ebre, inicien un període prou interessant.

És indefectible, van haver canvis en els equilibris de forces perquè el poder era en mans d'uns altres, i van venir gents de fora. La islamització i l'arabització va ser un procés gradual, per interès, per no pagar tributs, per subsistència, de bon grat o a la força segons el lloc i el moment. Les ciutats i el camp es van transformant, així com muta la ubicació dels grans centres de poder. Tàrraco, Toledo, Bàrcino... donen pas a Saragossa, Sevilla, Còrdova, Lleida, Tortosa.

I en tot això, un altre mite que cal desemascarar: en els primers temps el problema no era pas religiós, sinó polític, com es veu en les revoltes de la frontera i les aliances d'uns i altres. Ser cristià no era el tema, tot i que hi ha execucions de bisbes com Nambad de Llivia en el context de la revolta de Munusa. Però el van occir per causes polítiques.

Amb el temps, els hispanoromans es van anar convertint a l'islam, es van aculturar, es van arabitzar per raons d'interès i adaptació per força, des de lliurar-se de càrregues fiscals o poder prosperar, tot i que al final ser musulmà, jueu o cristià si que va ser causa de segregació. L'integrisme dels almoràvits, la crida a la *yihad* d'uns i la guerra santa revestida de conquesta de Jerusalem i de les terres de moros dels altres van complicar les coses. I de fet encara estem en aquesta situació.

L'arqueologia de moment diu poc dels primers temps de les medines andalusines, i menys de Tàrraco. Però s'observen temes interessants. Per exemple, continua la tradició, filla de la legislació islàmica i dels costums de l'Alcorà, d'enterrar-se al costat dels vials. Es veu a Tortosa sense anar més lluny, o a Barcelona i Girona. També la presència de *maqabir* (sing. *maqbara*) de prestigi, com la *rawda* de la Suda. I com no en el món rural com palesa un enterrament en decúbit lateral al costat d'un dels accessos al *hisn* de Xibrana.

Com en el cas de Rossio do Carmo (Mértola, Portugal) en els primers temps hem de suposar la coexistència del ritual musulmà, diguem-ne decúbit lateral, amb el d'arrel

romana, per no dir cristià, com en el cas de la necròpolis de Sant Fèlix de Girona, que no oblidem vinculada a la seu episcopal de la *Gerunda* visigoda, i fora muralles. O en les fases més tardanes en algunes vil·les, com el Mas del Catxorro. La vida continuava.

Els estudis de territori, les datacions radiocarbòniques indiquen això. Al Roc d'Enclar d'Andorra, l'església visigòtica passa a ser mesquita a jutjar per les inscripcions cúfiques, i fora es continuava enterrant en decúbit supí. Força necròpolis de lloses i a la roca apunten gràcies als aixovars i dipòsits i a les cronologies de laboratori que continuen funcionant. L'agricultura i la ramaderia segueix tant en les zones d'influència andalusí com en les de l'òrbita carolíngia i després feudal. Els documents mossàrabs d'Aguilaniu i Àger, ens diuen que hi ha preveres i bisbes en ciutats sota domini sarraí, que es mouen sense especials problemes. L'aiguabarreig d'antropònims islàmics, romans i germànics apunten a un dia a dia més normalitzat del que ens deixa veure el subconscient historiogràfic. Les coses amb el temps es van anar complicant.

Tot plegat indica que la conquesta islàmica va portar canvis, va aportar nous elements en el gresol humà que sens dubte van alterar el decurs històric. Però no el van acabar de trencar, hi ha una evolució més o menys natural o forçada. És una situació interessant en la qual la continuïtat del món antic es va transformant per l'aportació dels agarens, jueus, normands, magiars... de manera que es genera un nou context cada vegada més islamitzat que es trenca de cop per l'expansió feudal.

L'expedició de Lluís el Pietós, el 806-809 indica que el vell *ager tarraconensis* era habitat i es va resistir a l'embat carolingi, encara que el paper de Tàrraco sembla diluït. Però Santa Margarida de Martorell, els castells d'origen visigot i punts de control dels primers temps de la presència agarena, així ho apunten. Repassem la toponímia i veurem com es mantenen noms de lloc d'origen preromà, per suposat els d'arrel llatina i mossàrab, però sumem els d'origen germànic i islàmic (ara no diferenciarem si àrabs o berbers). Si això passa és perquè hi ha presència humana continuada. Els documents de conquesta tot i parlar d'atacs, de mort violenta, de desert, mostren unes terres que eren en funcionament, amb camins que unien els dos extrems de la marca, del *tagr*, com les vies que menen a Siurana des del Camp. Molins, boscos, serres Carboneres, recs, horts, antropònims que parlen de jueus, d'andalusins i de cristians. No oblidem els espais vinculats a llocs de culte com Santes Creus, Sant Pere de Gaià, Sant Pere d'Ambigats, Santa Maria d'Alcover tot i els dubtes d'autenticitat diplomàtica, o la butlla d'Anastasi IV de 1154. Eremites que lideraven o guiaven comunitats de cristians, en unes terres on havien alguna mesquita la memòria de la qual es conserva en la toponímia com a Albinyana, a més dels *rubut* (és a dir ràpites) com a contrapunt monàstic i militar per part del món andalusí. Els *husun* com Siurana o l'Albiol, la discussió de l'origen d'altres fortificacions com Castellfolliot o Santa Perpètua de Gaià, els assentament ben inicials de Selmella o El Catllar...

Andalusins... i mossàrabs que es deixen veure en la toponímia, en la documentació, en els girs fonètics arcaics d'alguns documents o en els diplomes de delimitació del districte de Siurana. Unes terres en funcionament però entre dos mons, el feudal amb clares ànsies d'expansió i que acaba sent imparabile, i l'andalusí que malgrat els esforços no sap o no pot aturar la pressió dels cristians.

L'arqueologia dona indicis, ja n'hem parlat, però cal fixar el relat. Vilardida per exemple mostra la continuïtat entre el món antic i la conquesta feudal. No solament l'estratigrafia, sinó també els enterraments amb presència de decúbits laterals, pocs però presents, en una zona marginal del jaciment. Allí estan. El mateix al mas de Fesoler de Riudoms, o a Marçà. Són antigues vil·les que amb la conquesta islàmica passen a formar part de la constel·lació dels *palats* com centres de control fiscal del territori. És un tema a estudiar.

Alguns enterraments, bé que documentats d'antic i per tant d'identificació en reserva, són en decúbit lateral, casos de Viern i la vall de Sant Marc. En principi els hem d'associar a necròpolis aïllades. Podem parlar d'andalusins que també vivien de l'explotació del territori en les zones de muntanya, com de préstecs rituals en aquesta zona d'aiguabarreig. Però també cal pensar si altres grups de tombes aïllades, precisament enterraments en decúbit supí, es poden vincular a grups berbers, que en la seva arribada a Alandalús no eren encara islamitzats, fins i tot eren de fe cristiana.

Continuen havent esglésies i per tant necròpolis associades? la toponímia i el seu rastre documental així ho indica. En principi es poden relacionar amb col·lectius que venen del món antic, lliures de moment de vincles amb l'Església romana, que formaran part de l'estol de *perversos cristians*, mala gent que diuen els documents. En el fons ens estan parlant dels epígons de l'església visigoda.

Serien grups humans capaços d'organitzar-se i viure en unes terres de frontera. Al Gaià es veu clarament en els documents, com també a la Conca amb el reflex de la conflictivitat al Codoç o l'organització de la vall d'*Alphe*, és a dir la vall del Corb. I és interessant com els documents ja dels primers temps de conquesta feudal parlen de regadiu, cosa que implica tant un esforç per al seu manteniment com per la gestió, és a dir una societat prou organitzada com per controlar un tema vital i complex com és l'aigua. Hom pot pensar en el pes del poder califal en l'organització d'aquests espais com es veu a la zona de Tortosa, però estem massa allunyats de la capital de l'Ebre, com també de *Larida* en el cas del Codoç o la vall d'*Alphe*. Són potser zones de regadiu que tenen origen en el món antic? On vivien aquests grups? On s'enterraven? Qui era el destinatari de la seva producció quan les ciutats són força lluny? la mateixa gent que vivia a la frontera? els cada vegada més propers territoris cristians?

A la vall de Corb tenim enterraments romans i de lloses, fins i tot datacions d'època visigoda. A la zona del Codoç també hi ha tombes de lloses. Tenen a veure amb aquesta explotació del territori? En el segon cas, quan la vall acaba sent dominada

definitivament pels cistercencs de Poblet, sabem d'una església romànica dedicada a Sant Bernat. Una excavació ens dirà si està associada a una necròpolis anterior o si la implantació és *ex novo*, de manera que es va fer cau i net, trencant del tot amb la manera d'organitzar-se abans de l'expansió feudal.

L'explotació minera, del bosc va continuar com demostren les anàlisis de la mina de la Turquesa a Cornudella de Montsant. Tot menys uns espais marginals dedicats a la mera subsistència. Les comunicacions terrestres i marítimes continuaven, com demostren les algarades d'Al-Mansur, les quals segueixen els recorreguts de les antigues vies romanes, a més de les expedicions marítimes que farien aiguada i necessitaven provisions.

Ara bé, des de mitjan segle X, per posar una data de conveniència, comença aquí el que podem definir com la trencadissa definitiva amb el món antic. La pressió dels comtats cristians i el seu avenç arriba al Gaià. El califat reforça el *tagr* i Tortosa es converteix en el bastió de la defensa dels límits septentrionals del *Sharq al-Andalus*. Uns i altres es fortifiquen i mostren la seva força militar i política. Els comtes de Barcelona, tot i retre vassallatge al califa es van consolidant i a un temps es desempalleguen dels vincles amb la monarquia franca. El seu objectiu era a llarg termini: l'expansió a costelles dels territoris de frontera i els controlats pel califat, i ho assolixen.

Els sarraïns reforcen el *tagr* però de fet renunciem al Camp de Tarragona: massa gran, massa lluny i necessitat de massa esforç per al seu control. Uns i altres es fan forts en les zones de muntanya però aviat el comte de Barcelona comença les operacions per fer-se amb el Camp i la Conca. Donacions, castells, establiments que mostren no sols que havia vida organitzada en aquestes terres fins feia poc sota l'òrbita agarena, sinó que l'objectiu expansionista no té aturador.

I de *reconquesta* res, de restabliment del vell ordre visigot tampoc. Les pautes són unes altres. Les vil·les, o millor dit viles ja no apareixen com a centres del poder en el repartiment feudal, es citen com a límits, com afrontacions. I si es parla d'elles és perquè existien i eren actives. Són els castells termenats els que organitzen el territori a conquerir i passada la riba esquerra del Francolí, els pobles i viles. Antigues fortificacions, com Santa Perpètua perden el seu paper de centralitat, formen part de donacions, d'aprisions, d'infeudacions més grans que amb el temps s'aniran fraccionant fins generar el mapa feudal de la Catalunya meridional. I en el millor dels casos, com Siurana, aviat cedeixen el seu paper a les viles de Prades i després Falset.

La implantació a partir del segle X d'esglésies i els seus fossars va acabant amb les necròpolis en velles vil·les/viles i les de zona de muntanya. Es veu a Vilardida amb la construcció d'un temple, com també s'haurà de contrastar en els altres llocs conforme s'avança en el procés. Observem per exemple, com la majoria de necròpolis aïllades

objecte d'estudi són en el territori de *Xibrana* i la Conca, terres que acaben en l'òrbita feudal als segles XI i XII.

Les zones funeràries fins llavors controlades o acapades pels grups locals, i no entrem si són cristians o no, acabaran sent amortitzades pel feudalisme. S'imposaran les parròquies sota el poder de l'arquebisbe a més de les esglésies amb vincle monàstic, acompanyades això sí, dels corresponents fossars generadors de rendes. Els nuclis d'hàbitat concentrat, força d'ells traçats a cordill pel poder eclesiàstic o comtal marquen un nou control dels espais dels vius i els morts. El castell, la torre i o el casal del senyor i prop, l'església amb el fossar, generalment en posició de centralitat i gairebé sempre intramurs són trets característics (**Fig. 15.2**). Els centres d'espiritualitat d'arrel antiga, Sant Pere de Gaià, Sant Pere d'Ambigats, Santes Creus, Poblet, Montsant, La Brufaganya, els Montgons... es reorganitzen amb noves pautes marcades per les ordres religioses, l'arquebisbe i el comte o senzillament passen a ser simples possessions feudals, com a molt espais religiosos reconvertits als cultes marians. El corró comtal és imparable tot i les oscil·lacions de l'empresa, que no es consolida fins mitjan segle XII amb la caiguda de Siurana i una mica abans la conquesta i repartiment de Tortosa i Lleida. És llavors quan aquí realment es trenca el món antic amb un nou ordre que segueix i evoluciona fins època moderna.

Un dels temes a resoldre satisfactòriament al Camp, Conca i Priorat és la localització i excavació d'espais on es quedi manifestada estratigràficament la continuïtat de poblament entre l'antiguitat tardana i la conquesta i repartiment feudals. Els estudis dels darrers anys en altres punts de la Tarraconesa oriental, i per suposat a les terres de l'*ager tarraconensis* que ara formen part de la província de Tarragona deixen clara aquesta realitat. Llavors, la zona més occidental del *territorium* de Tàrraco per lògica ha de tenir un comportament diacrònic similar. De fet, al Baix Penedès, hom ha hipotetitzat que les fases més antigues documentades al castell de Calafell, tombes a la roca i sitges, a més d'una possible església, donen sortida en el fil històric a la vil·la del Vilarenc, i darrerament hom planteja sense embuts que el castell, i més amb el topònim, és un *qalat* dels primers temps del domini andalusí. Després s'hi estableix una comunitat de l'òrbita feudal, amb una primera església i cementiri de tombes a la roca, i amb el temps després es basteix una església romànica.

Hem de tenir present la localització de vil·les i enterraments prop o dins dels nuclis rurals documentats dels diplomes de la conquesta i repartiment. Es veu a Almofter, Els Pallaresos, La Nou de Gaià o Barberà de la Conca, sense oblidar casos com la Granja Mitjana o Milmanda. La idea cara a generar una hipòtesi de treball és l'existència de vil·les amb continuïtat ocupacional des de l'antiguitat tardana, i també vilatges que en son hereus o de nou encuny, segueixen fins l'organització territorial feudal, altament definida com repoblament. El cas de Vilardida, ja comentat és prou clar.

L'etimologia d'Almoster porta a parlar de monestirs o *rubut*, Barberà ens evoca la cita del *Campo Barberano* del 945, i Els Pallaresos amb la seva inscripció jueva dedicada a Isidora, porta a pensar en les *villas Yudaicas* citades en un diploma de 1009 i que s'identifiquen amb Puigpelat. A Vilardida la fase de necròpolis de lloses dels segles V-VIII és només a 30 metres de l'església actual i la temptació de pensar en continuïtat - amb temple o no- és evident. Tal vegada la citació d'una *insula* a la carta de població de Rocabruna (Picamoixons) o el topònim de les Irlles ens estan parlant de l'explotació agrícola d'illes fluvials, a l'estil de les *yuzur* (sing. *yazira*) d'època islàmica sinó anteriors a la vall de l'Ebre.

A Altafulla, topònim andalusí, l'església de Sant Martí -per cert sant de tradició carolíngia- és sobre una vil·la romana. Som prop dels Munts/*Setna*. A Vila-seca, el nom de lloc també és d'arrel islàmica vinculable a la via romana. Afegim les vil·les de la Canaleta, Mas d'en Gras i el Polígon Alba, a Riudoms, la vil·la de l'Hort del Pelat a poca distància de la implantació feudal. L'ermita de Sant Bertomeu dels Tascals, amb el sarcòfag de *Q. Clodius Evangelus* és la cronificació de l'església del primer assentament que després es trasllada on ara hi ha les Borges del Camp. L'ermita de Parets Delgades és eloqüent. No oblidem tampoc el cas de Centcelles.

Altres cas és l'ermita de la Mare de Déu del Camí de Cambrils, al peu de la *via Augusta*. Precisament l'urbanisme de la vila mostra un carrer que travessa l'estructura ortogonal de la traça medieval a cordill, vinculable a la calçada romana. En altres poblacions s'intueix la mateixa relació amb l'*iter* romà, com es deixa veure també a Altafulla, Vila-seca, Torredembarra. De fet la inexistència d'antecedents visibles en les poblacions del Camp, Conca i Priorat es pot explicar perquè són sota dels actuals nuclis urbans. Potser algunes peces arqueològiques romanes documentades en esglésies és perquè tenen aquest origen, com podria pensar-se a Puigdelí. I com no, els topònims també apunten en aquest sentit; el jaciment del Vilar i ben a prop Valls, Vila-rodona i la vil·la del Columbari tot i que es pensa que abans va ser a la de la Font Cervellona, Vallmoll amb la vil·la de les Cavallerisses, Vilabella amb jaciment hipotètic sota el seu perímetre urbà. O el cas del Coll de Creus, amb els seus enterraments a la roca i de *tegulae*, en un lloc on el 1057 es documenta la vila Llentisclosa (**Taula 15.1**).

El corró feudal trenca amb el món antic en tot el que li convé, però queden velles traces de la seva existència, com no pot ser d'altra manera. El poder comtal aprofita sense embuts el que li escau, des dels camins a permetre el manteniment, mal que sigui de moment, de certs parcel·lars agrícoles que a la llarga queden amortitzats: Alphe, Codoç, Les Llenguaderes a Capçanes, potser també al Milà. Els molins passen a mans senyoriales, el comte manté la major part dels drets de les explotacions mineres, i juga amb els drets del bosc a la seva conveniència, fa donacions, infeuda i torna a infeudar quan la colonització no acaba de reeixir. Els documents de

repartiment, cartes de poblament, donacions, vendes, marquen un territori ben conegut, travat toponímicament i del que sabien què produïa.

El feudalisme amortitza definitivament establiments i parcel·lars d'arrel antiga i no s'està de traslladar les poblacions que ja controlen o fer-ne de noves, i les que continuen tenen un paper secundari. Pensem amb Vilasalva i Montblanc, Saüc i Sarral, Centelles i Constantí, Sant Bertomeu dels Tascals i les Borges del Camp, Clarà i Torredembarra, Setna amb Altafulla i Tamarit... o la doble carta de població amb trasllat i tot del poble de Vilallonga.

Per acabar aquesta part de les conclusions. S'adjunten en diverses figures-resum, ja presentades en els corresponents capítols, però aquí una al costat de l'altra, la correlació sobre plànol els diversos aspectes tractats, com les necròpolis, toponímia, espais de culte, fortificacions, traces documentals. La superposició en els mateixos espais és eloqüent: els mapes indiquen que no hi ha trencament després de la invasió sarraïna (**Fig. 15.3, 15.4, 1.5**).

15.5 L'ENIGMA NO RESOLT: QUÈ VA PASSAR A TARRAGONA?

Si defensem que les comarques del Camp, Conca i Priorat van tenir continuïtat fins la restauració de Tarragona a finals del segle XI i la seva consolidació urbana a mitjan del XII, resulta xocant pensar que la vella *urbs* era abandonada. Però no ens enganyem, una ciutat massa gran, massa complexa, massa plena de restes antigues com per ser controlada de manera efectiva per uns i altres, almenys fins la defecció d'una part dels enemics, en aquest cas els agarens. Fem una reflexió al respecte, gairebé com a cloenda.

Recordem que la història, i on s'inclou l'arqueologia, és una disciplina capriciosa com ella sola doncs les fonts d'informació –el que diem cultura material– apareixen de manera gairebé aleatòria. Recordem per exemple que si no arriben a conservar-se les Actes de Sant Fructuós, gairebé no tindriem cap base científica per parlar d'una comunitat cristiana com la de Tàrraco. Parlem ara d'aquesta ciutat i del que podria succeir entre la fi de l'imperi i la conquesta feudal.

La fi política de l'imperi va comportar conseqüències a la vella Tàrraco. Ja no tenia sentit el manteniment dels espais de poder de la Part Alta de manera que el vell Recinte de Culte, encara amb paper representatiu com marca la inscripció de Lleó i Anthemi: aviat és ocupat pel poder emergent del bisbe metropolità. A l'*area sacra* imperial de Tàrraco es desmunten els pòrtics de marbre i el material és reciclat per noves construccions a vincular amb el nou episcopi, començant també un encara poc estudiat procés de reciclatge de materials de qualitat dedicat a la venda i exportació, el qual continua fins època medieval.

El temple d'August, tot i que es discuteix, passa a ser la *Sancta Iherusalem*, la Sala Axial, església funerària i manca cal ubicar el baptisteri. Tenim construccions a la zona de l'actual seu del Col·legi d'Arquitectes de la construcció de dependències episcopals. Es detecten enterraments en l'antiga plaça del temple i cal pensar en el trasllat de peces significatives de l'episcopi del Francolí a la nova seu metropolitana: capitells del baldaquí de la basílica de la Necròpolis de Tabacalera, inscripcions funeràries de marbre que passen a ser reciclades en els programes decoratius derivats de l'adaptació litúrgica del vell temple, sarcòfags de pedra i marbre com el de Bethesda. Mantenien l'enllaç simbòlic amb la tomba de Fructuós i els diaques Auguri i Eulogi. Uns trasllats de materials molt significatius que legitimitzen l'enllaç amb els orígens episcopals i els seus referents heroics, els tres màrtirs al voltant dels quals es cus el relat de la *Tàrraco christiana civitas*.

A l'Amfiteatre, on van ser occits els màrtirs el 259, a finals del segle VI es construeix una basílica martirial amb baptisteri, i es genera un nou lloc de veneració si és que ja no ho era abans. Al seu costat, una necròpolis de tombes privilegiades a relacionar amb les elits eclesiàstiques, i una mica més enllà, en direcció al port, alguns enterraments a la roca que poden ser enquadrables en aquests temps, o una mica abans, o una mica després.

La ciutat, polaritzada a la Part Alta i el port té un comportament diferent al que tenia en època imperial. Un ampli espai intramurs encara protegit per les muralles d'època republicana on no sabem ben bé que succeïa però amb algunes tombes de l'antiguitat tardana o potser ja a l'alta edat mitjana. Fora muralla, l'arqueologia apunta que algunes zones, com el suburbi occidental, tenen encara vida urbana, i com no la zona del port.

Tornem a la Part Alta. Les construccions tardoromanes entre plaça del Rovellat i el que ara coneixem com el Pretori, castell del Rei o Pilat, es transformen. La vella *officina marmorea* del segle I passa a ser taller de reciclatge de marbres i al seu costat es construeix un conjunt monumental encara per definir satisfactòriament. Aquí la documentació feudal apunta que havia una volta dedicada a Sant Pere. Recordem que dels vorals procedeix un important lot de marbres decorats d'època visigoda, algun del qual pot ser posterior fins i tot. Dos enterraments impertinents, clarament *deviant burials*, a l'actual plaça del Fòrum fan pensar que són la liquidació del príncep Hermenegild i el seu servent. Altres tombes al Pretori encara no tenen una explicació òptima. Ens trobem amb la seu del *dux*? es també un espai amb funcions de seu episcopal arriana. Per què no?

No podem negar la importància tan religiosa com topogràfica del vòrtex que significava el conjunt de la Necròpolis Paleocristiana. Però alerta, no és l'únic espai funerari ni cristià del *suburbium* de Tàrraco. Recordem els enterraments del carrer Sant Auguri amb un mausoleu que reconverteix un antic dipòsit, i una sèrie de tombes

infantils; o a la zona del port els enterraments del carrer Pere Martell 48-50 amb un crismó, que pot interpretar-se com un simple préstec cultural, però. Sumen l'Amfiteratre i altres espais dels quals parlarem més endavant: la zona del Fòrum de la Colònia, les excavacions de Pere Martell 15 i la topografia d'algunes capelles i ermites d'època feudal. Alguns d'aquests espais ens fan pensar que la vida a Tàrraco va continuar més enllà de la conquesta agarena. La restauració de la seu metropolitana no va ser sobre un espai buit, sinó que encara havia gent, fins i tot religiosos, doncs es va mantenir la memòria dels llocs de culte de l'antiguitat tardana.

La invasió àrabo-berber sembla ser que no va destruir Tàrraco, com ho testifica la manca d'evidències arqueològiques. És més, l'arqueologia apunta que almenys a la zona del port, va continuar l'activitat urbana i per suposat comercial. Fins quan? Potser la citació de passada en el recorregut de l'expedició de Lluís el Pietós el 806-809, on parla de la resistència de "*loca, castella et municipia*" sigui un indicatiu. Però precisament quins *municipia* es trobaria entre *Barcino* i *Dertosa*? Tarragona.

Algunes peces d'escultura arquitectònica de la Part Alta, que de manera mecànica les datariem als segles VI i VII, també poden ser del VIII-IX, i del X a molt estirar. La coincidència de troballes d'inscripcions jueves de l'antiguitat tardana relativament a prop d'on en època medieval havia el call, potser són clucades d'ull per indicar que per aquella zona vivia una comunitat de fe mosaica. Dona sentit a la cita de *Tarraquna* com ciutat de jueus què ens parlen Al-Idrisi i Al-Himyari. Gents tampoc estranyes en el territori en aquests temps foscos, com hem vist, dedicades al comerç marítim i terrestre, més quan tot apunta que la vella *via Augusta* i el port encara funcionaven, com també el què expliquen els textos islàmics.

La certificació arqueològica de la continuïtat de poblament, però no pensem ara en una *madina* en ebullició, és més aviat escassa. Podem interpretar que el mur sobre el podi del temple localitzat a les excavacions de la nau central de la Catedral és evidència de la compartimentació de la seu catedralícia com a mesquita. Però no hi ha dades. Podem suposar que el padellàs de ceràmica omeia trobat en aquesta intervenció arqueològica pot ser un *souvenir* del *havy* o pelegrinació a la Meca.

Tal vegada, i és una suposició més que arrauxada, els enterraments que Hernández Sanahuja localitza a la Pedrera del Port, amb una curiosa postura de cames marcada en els dibuixos d'època, es corresponguin a decúbits laterals, però no és més que això, i la informació de les circumstàncies de la troballa, vinculada a la famosa i *iucunda* "descoberta" d'un sarcòfag egipci més que fraudulent, enterboleixen la idea.

Però hi ha altres enterraments que podrien vincular-se a aquest període fosc, entre la conquesta agarena i la *repoblació* feudal. Ens referim a les tombes trobades intramurs, de manera esparsa i documentades al segle XIX, a la zona de l'actual eixample de la ciutat. Hernández Sanahuja en dona fe: les descripcions mostren que són tombes sense aixovar ni dipòsit funerari, alguns directament al terreny natural, i altres més

sense aixovar ni dipòsit funerari, alguns directament al terreny natural, i altres més moderns. Seria també el cas dels de la zona del que defineix com el Portal de Sagunt, és a dir més o menys a la plaça de Ponent, que descriu sense embuts com a tombes olerdolanes.

Però hi ha dos casos que ens han de cridar l'atenció. El primer, els enterraments documentats per Serra Vilaró a la zona del Fòrum de la Colònia, un d'ells és una clara caixa de lloses. Això no indica res per si mateix. Però recordem que el Fòrum seria un dels *loca sanctorum* de Tàrraco, doncs en base al *Peristephanon* podem deduir que seria el lloc de judici dels tres màrtirs el 259. Tinguem present que això va comportar l'aprofitament de peces d'aquí a la Necròpolis de Tabacalera, tal i com s'ha explicat. I aquesta és la causa, i el paral·lelisme del judici pel martiri de Fructuós, Auguri i Eulogi, amb el de Julià, del reciclatge d'un capitell de la basílica del Fòrum com a pila baptismal de l'església dels Montgons (que recordem el topònim és un mossarabisme derivat de *monachus*) dedicada a aquest sant.

La matinera donació d'un bot de vi que fa el prevere Guillem Geribert pel monestir de Sant Fructuós, precisament el 1091, quan es restaura la seu metropolitana porta a fer una reflexió. El fet per si mateix és interpretable de moltes maneres. Però és que aquest monestir, desaparegut durant la Guerra dels Segadors era molt a prop d'on va haver el Fòrum de la Colònia. I el text de la deixa és clar: el monestir ja existia.

L'altre és Santa Magdalena de Bell-lloc, un altre espai religiós fora muralla en època feudal, com Sant Fructuós. Aquí la cosa es posa més interessant. Recordem que sobre una vil·la suburbana es documenta una fase funerària baix imperial i la inscripció funerària de Cal·lístrata, clarament cristiana. A prop, tenim constància d'enterraments a la roca, a més d'altres d'època romana. I no oblidem que la necròpolis i aquesta vil·la suburbana és afectada per un seguit de fonaments de pilars i uns murs medievals que marquen una planta d'església: Santa Magdalena de Bell-lloc. Podem parlar de reocupació, però Pons d'Icart i Antoni Agustín donen referència d'una altra inscripció funerària, la del prevere Teutici o Eutici, de possible origen eivissenc. L'epigrafista Josep Vives la veu postvisigoda és a dir del segle VIII o més tardana i pensa que és al·lòctona. Segurament pesa el prejudici d'una Tarragona abandonada després de la conquesta agarena. Però si acceptem el seu origen local, estem parlant la presència de clergat en època andalusí, és a dir mossàrab.

Podríem lligar-ho això amb Luitprand de Cremona i el que diuen que va escriure, i també amb el culte a Tecla. Però recordem que els estudiosos han vist que les referències a l'himne que va escriure per parlar de Tarragona són una interpolació renaixentista. Ara bé, hi ha altres qüestions que permeten mantenir obert el debat: la presència humana a Tarragona després de la conquesta islàmica, i per suposat, de comunitat religiosa mossàrab.

La primera és la datació radiocarbònica dels ossos del reliquiari de Sant Cebrià. recordem-ho es fan tres analítiques del munt de restes humanes que conté l'urna gòtica conservada a la Catedral, coincideixen en els segles IV-V. Casualitat? Fem memòria: una vegada és atzar, dues accident, tres, llei. Es fa difícil de pair. Com és que no es va trencar la cadena de custòdia d'aquestes relíquies i algú no va ficar ossos més antics o més moderns? S'ho van inventar a la baixa edat mitjana? L'explicació pot ser perquè algú en tenia cura més en ser relíquies santes: una comunitat religiosa.

Dos aspectes més. La donació de Tarragona al vescomte de Berenguer de Narbona el 1050 és eloqüent quan li atorga "*ipsum castrum quem habuerint ipsum episcopum in civitate Tarragona.*" Hi ha memòria espacial d'on havia la seu visigoda, senzillament perquè com a mínim coneixen la ciutat i vincular el *castrum* amb el vell Recinte de Culte imperial, i per tant l'episcopi visigot, és més que una temptació. No podem amagar el fet que el rol la seu tarraconense perduda a les acaballes del segle VII o per causa de la invasió agarena, no entrarem ara en disquisicions, és adoptat per la càtedra de Narbona. La restauració de la seu tarraconense té com objectiu polític que els bisbats catalans hi passin a dependre, com succeeix el 1091. Però el 1087 hi ha constància epigràfica de Bernat de Torelló, com mostra una lauda en *tabula ansata* a la vella Sala Axial del Recinte de Culte. La interpretem com l'església funerària de l'episcopi visigot, i seu transitòria fins la construcció de la Catedral, i llavors passa a espai funerari i memòria dels primers canonges. Massa coincidències.

La fundació d'esglésies, diguem-ne capelles, diguem-ne ermites als rodals de Tàrraco, en època medieval pot deure's al fet de reordenar antics espais de culte antic, és a dir mossàrab, coincidents també amb espais d'enterrament de l'antiguitat tardana, com el cas de Sant Pere Sacelades, Santa Anna o l'església dels Santa. I especialment l'Amfiteatre, on van ser martiritzats els tres sants. Però alerta el nou ordre feudal si bé manté el culte a Sant Fructuós, això si vinculat a la càtedra episcopal, incorpora misteriosament el de Tecla, potser perquè és el de la *Thecla* egípcia de la inscripció funerària de Parc Central, però mutada en Tecla d'Iconia com companya de sant Pau de Tars. Desplacen el vell santoral per un altre més acord amb l'època. S'imposen santa Maria, sant Miquel, que hom coneix com els sants de batalla, tal i com es veu en força advocacions de la butlla de 1154.

Una vella ciutat que encara va mantenir elements propis de la Tarragona visigòtica, com un cert poblament en els espais urbans i territori immediat, donant continuïtat al comerç terrestre i portuari, més quan la ingent quantitat de marbres romans és un producte de luxe i prestigi; i amb una comunitat cristiana més o menys organitzada, diguem-ne mossàrab, que custodiava espais de culte d'arrel ben antiga. Serien els que van mantenir la memòria local de la seu metropolitana, no sabem com, però pot ser així. Afegim a això el col·lectiu jueu present ja a l'antiguitat tardana.

La conquesta del territori, la recuperació de la catedral arquebisbal porta a restaurar el paper de la primacia de Tarragona com a seu metropolitana. Però alerta, s'aprofita el que convé del vell ordre, però no es va més enllà. Es reestableixen els espais de culte, es recupera el fossar de la seu visigòtica que passa a ser el cementiri medieval. S'aprofiten les carcasses arquitectòniques i espacials, les inscripcions, els vells sarcòfags fins i tot les maneres de construir, les inscripcions romanes vinculades al flaminicat o divinitats acaben en altars i construccions com les capelles de la Catedral, potser per formar part del conjunt episcopal visigot, potser per una reutilització culteranista, no ho sabem. Fins i tot les inscripcions més antigues del fossar de la Seu, cisellades als murs romans i l'absis major, tenen forma de *tabula ansata*. Però la temptació és clara: Bernat de Torelló, aquest desconegut i enigmàtic canonge osonenc traspassat el 1087, podia ser un agent del bisbe de Vic que va tenir l'encàrrec d'ordenar i organitzar una comunitat eclesiàstica que encara havia a la vella Tàrraco.

Però tot té un nou significat: no és el metropolità, és l'arquebisbe primat; no és el *dux* de la Tarraconesa, és primer el *princeps* Robert d'Aguiló però poc després serà el comte de Barcelona, més quan és rei d'Aragó; són els espais de la *Tarracona* visigoda, al port i a la Part Alta, però amb una nova ordenació urbana i uns líders ben clars. Es recupera la seu metropolitana i la primacia de la Citerior, però amb uns paràmetres molt diferents als de l'antiguitat tardana. Tot plegat, amb les velles brases fan foc nou.

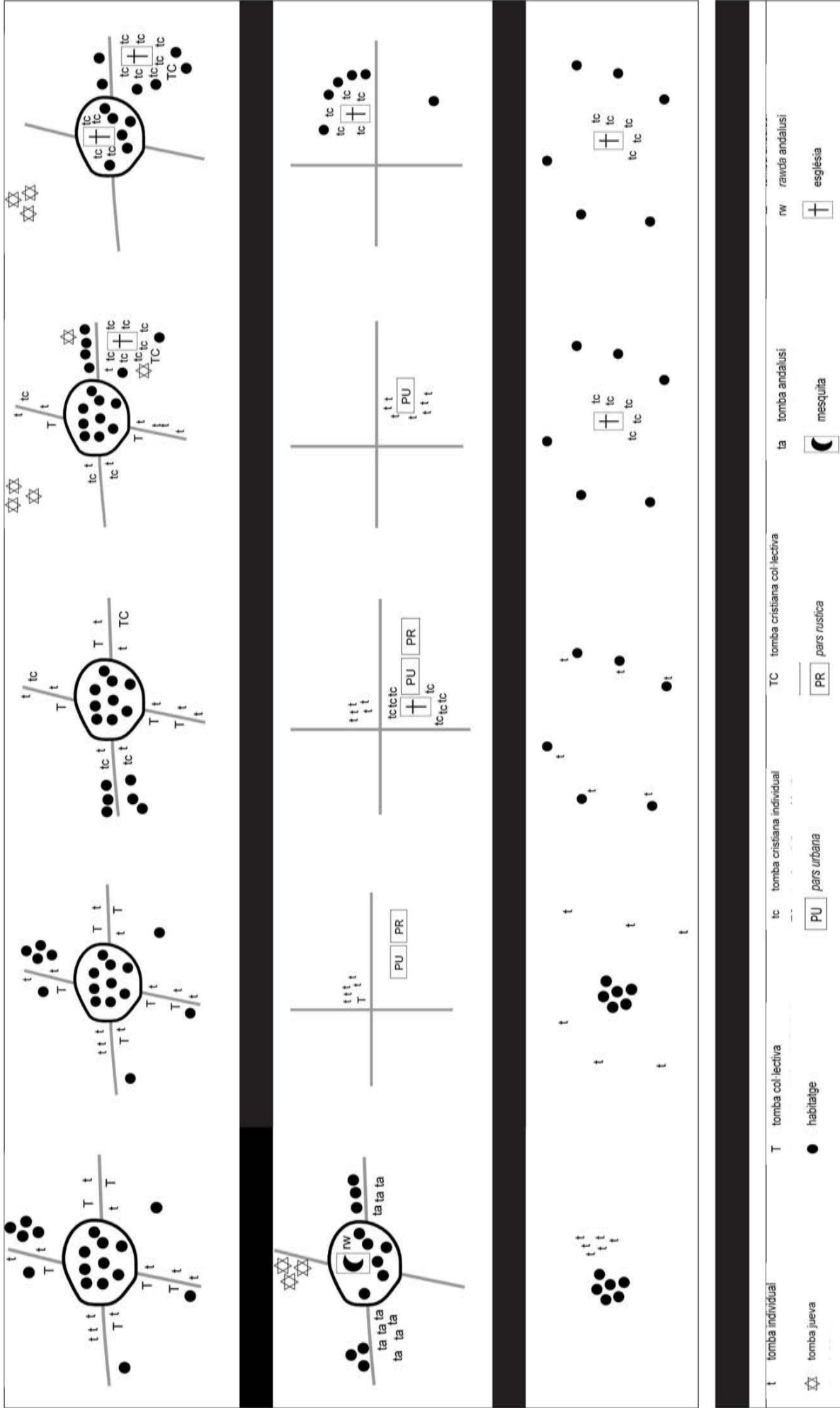

FIGURA 15.1: models de relació d'espai funerari, religiós i habitatge en base a RENFREW, C. 1983; OLLICH, I. 1983-94.

ALT CAMP

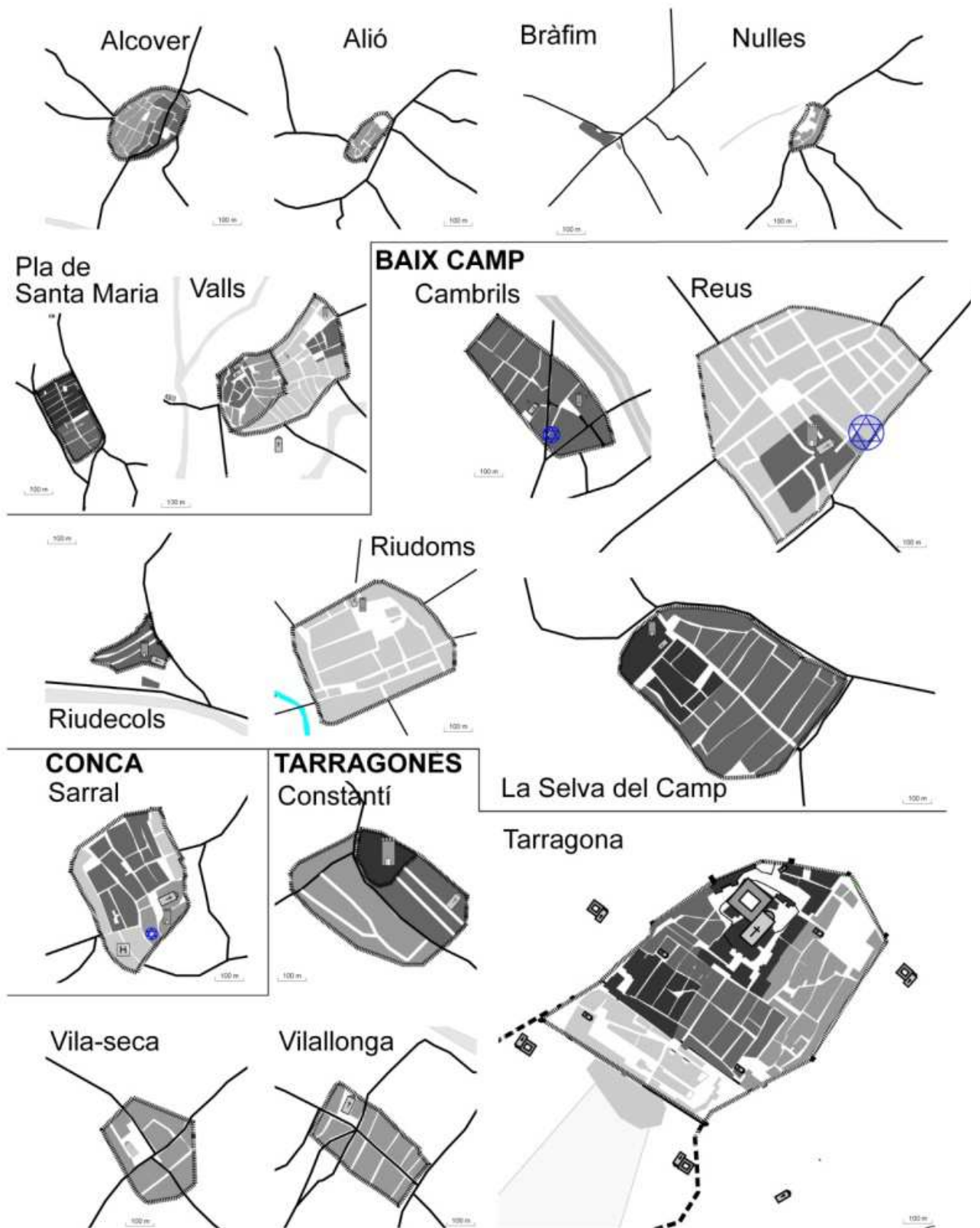

FIGURA 15.2: Planta de diverses poblacions medievals de traça ortogonal del Camp de Tarragona i Conca de Barberà. S'observa la vinculació amb vials preexistents a relacionar amb traces de vies anteriors. Caldria estudiar en un futur si responen a assentaments més antics, com es veu clarament a Tarragona i s'intueix en altres punts (MENCHON, J. 2015, p. 107, fig. 15 amb modificacions).

COMARCA	POBLACIÓ	JACIMENT
ALT CAMP	Alió	Traçat c 246
ALT CAMP	Bràfim	El Vilà
ALT CAMP	Garidells, els	vil·la de la Malacuca
ALT CAMP	Montferri	Mas Ravell
ALT CAMP	Nulles	camí de valls cfr
ALT CAMP	Puigpelat	la Bassa, Torrent de les Voltes
ALT CAMP	Vallmoll	cavallerises
ALT CAMP	Valls	El vilar
ALT CAMP	Vilabella	Vila Abella
ALT CAMP	Vila-rodona	Vil·la del columbari, vil·la de la Font cervellona / <i>villas rotundas</i>
BAIX CAMP	Albiol, l'	Mas de maideu
BAIX CAMP	Alforja	Mas del Metge, Camí d'El, Les Deveses
BAIX CAMP	Almoster	tomba
BAIX CAMP	Borges del Camp, les	Sant Bertomeu dels Tascals
BAIX CAMP	Cambrils	Mare de Deu del Camí, La Parellada-La Mineta
BAIX CAMP	Mont-roig del Camp	Vil·la del Velòdrom
BAIX CAMP	Prades	Les Purrides, topònim Vila Vella
BAIX CAMP	Reus	E Vilar, Gas Reusenc, Cra. Tarragona 18, Forn del Cabalet, mas del Tallapedra
BAIX CAMP	Riudoms	Hort del Pelat
BAIX CAMP	Hospitalet de l'Infant	<i>Mansio Oleastrum</i>
BAIX CAMP	Vinyols	Camp 202 Ager Tarraconensis
	Arcs, Els	Els Antigons
CONCA DE BARBERÀ	Barberà de la Conca	vil·la
CONCA DE BARBERÀ	Espluga de Francolí, L'	Font Major, Hostal del Senglar, La Serreta
CONCA DE BARBERÀ	Santa Coloma de Queralt	Gubià II
CONCA DE BARBERÀ	Sarral	Freginals
CONCA DE BARBERÀ	Vallfogona de Riucorb	Moli de la cadena
CONCA DE BARBERÀ	Vilaverd	Topònim, <i>mansio</i>
CONCA DE BARBERÀ	Vimbodí i Poblet	Monestir de Poblet, Granja Mitjana, Riudabella, Milmanda
PRIORAT	Bellmunt del Priorat	Mina Eugenia
PRIORAT	Cornudella de Montsant	Siurana <i>Severiana</i>
PRIORAT	Marçà	Can Montagut
PRIORAT	Molar, el	Mas de l'Engràcia, Font del Molar
TARRAGONÈS	Altafulla	Vil·la del costat del Poble, Setna- Els Munts
TARRAGONÈS	Argilaga, L'	Vil·la romana
TARRAGONÈS	Canonja, La	Vil·la sota el poble, Els Antigons
TARRAGONÈS	Constantí	Hospital de les Monges
TARRAGONÈS	Creixell	Port romà i Rincon del Cesar-La Clota
TARRAGONÈS	El Catllar	Mas d'en Ros
TARRAGONÈS	Nou de Gaià, La	Vil·la de la Nou de Gaià
TARRAGONÈS	Pallaresos, Els	Finca de Sebastià Marimon
TARRAGONÈS	Perafort	La Guineu II
TARRAGONÈS	Puigdelfí	Turó de Puigdelfí, Mas de Quarts, Malacuca
TARRAGONÈS	Pobla de Mafumet, La	Vil·la del Mas Blanc
TARRAGONÈS	Pobla de Montornès, La	Ermita de Montornès/Puigperdiguers-propera al Coll de Creus
TARRAGONÈS	Renau	Mas de Pujals, Cementiri
TARRAGONÈS	Riera de Gaià, La	Castell dels Montoliu-vil·la de la Fabrica d'Alabastres
TARRAGONÈS	Ardenya	Vil·la romana d'Ardenya
TARRAGONÈS	Roda de Berà	Pedrerres de l'Elies, Pedrera del Mas d'en Nin
TARRAGONÈS	Salou-Barenys	Vil·la de Barenys
TARRAGONÈS	Secuita, La	Vil·la romana de la Secuita
TARRAGONÈS	Tarragona	Tàrraco
TARRAGONÈS	Torredembarra-Clarà	Vil·la del Moro
TARRAGONÈS	Vespella de Gaià	Urbanització Sant Miquel, Les Masietes
TARRAGONÈS	Vilallonga del Camp	Les Costetes, El Roser
TARRAGONÈS	Vila-seca	Polígon Alba, La Canaleta, Mas d'en Gras

TAULA 15.1: Poblacions i vil·les romanes properes al nucli medieval. Poden ser indicatius de continuïtat de població.

FIGURA 6.1: necròpolis rurals.

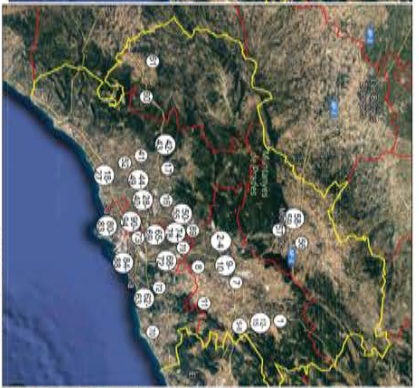

FIGURA 6.28: necròpolis en vil·les.

FIGURA 6.38: necròpolis aliades.

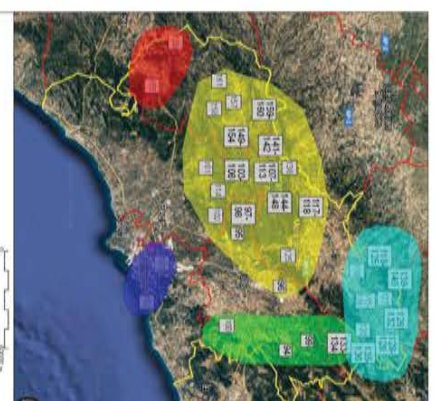

FIGURA 6.244: grans àrees de necròpolis de lloses aliades.

FIG. 9.34: toponím paleu.

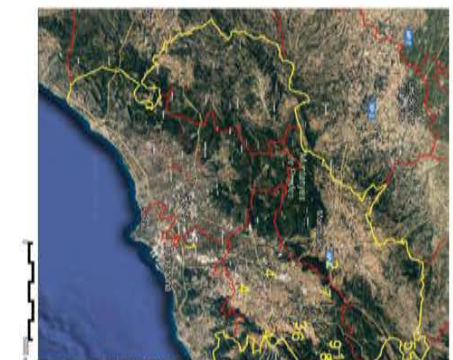

FIG. 9.45: documents anteriors a l'any 1000 amb índexs de poblament previ.

FIG. 9.46: documents anteriors a l'any 1100 amb índexs de poblament previ.

FIG. 9.47a: documents anteriors a l'any 1200 amb índexs de poblament previ.

FIG. 9.48: vil·les / vil·les ciutats en documentació i toponímia.

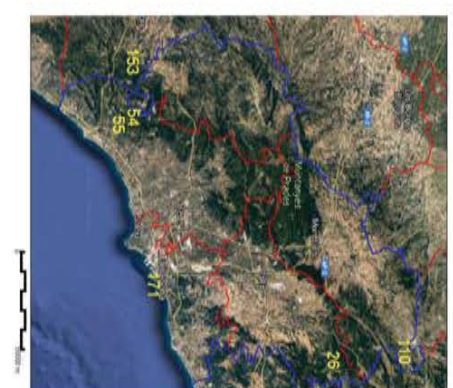

FIG. 9.57: toponímms preromans.

FIGURA 15.3: resum de plànols amb diferents aspectes tractats al llarg de la tesi. La coincidència en els mateixos llocs indica la continuació de poblament (base ICC i elaboració pròpia). Es donen els números de figura a tall informatiu.

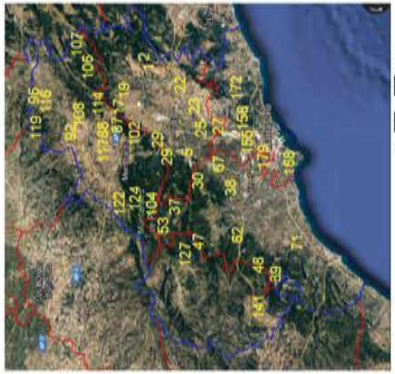

FIG. 9.58: topònims llatins.

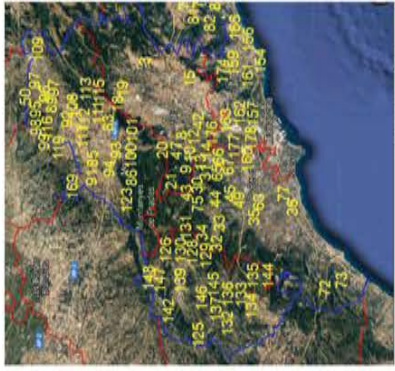

FIG. 9.59: topònims andalusins.

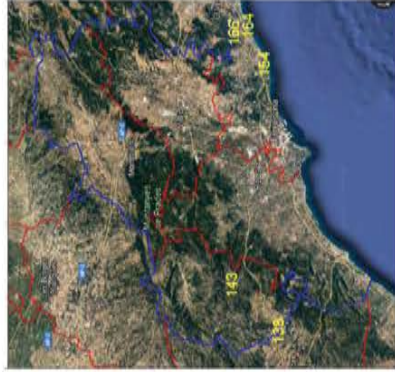

FIG. 9.60: topònims germànics.

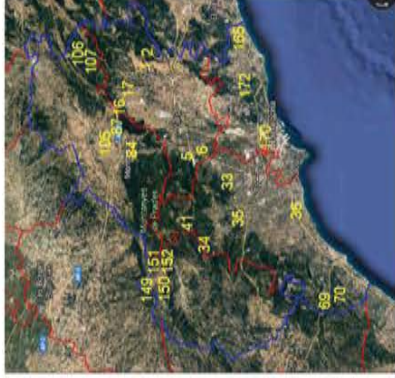

FIG. 9.61: topònims mossàrabs.

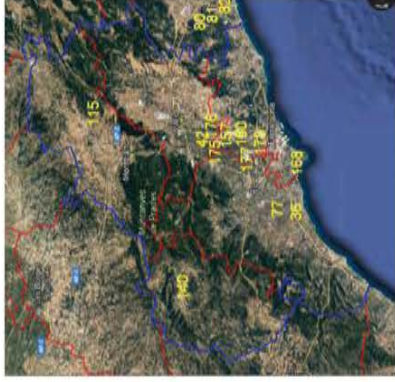

FIG. 9.62: topònims catalans.

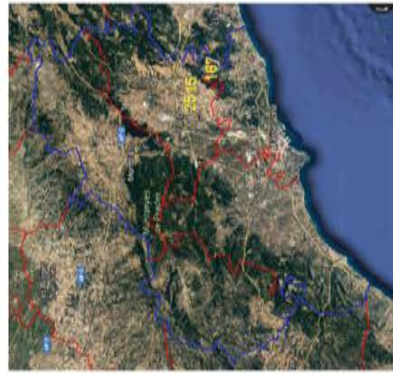

FIG. 9.63: topònims hebreus.

FIG. 9.64: topònims occitans.

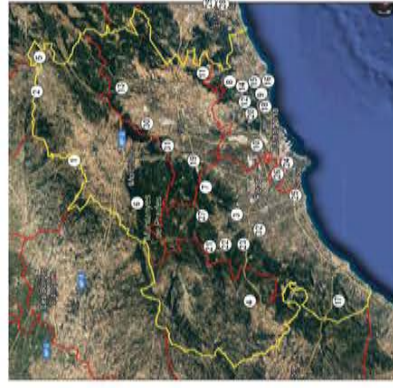

FIGURA 11.68: torres i fortificacions.

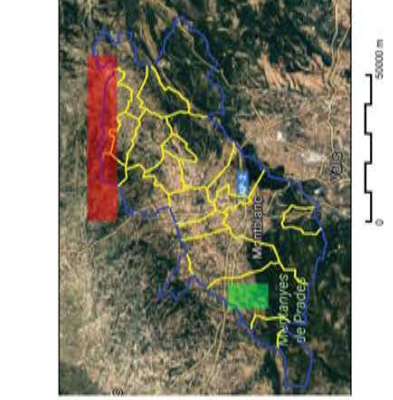

FIG. 11.197: les valls del Codoç (verd) i Alphe o del riu Corb (vermell).

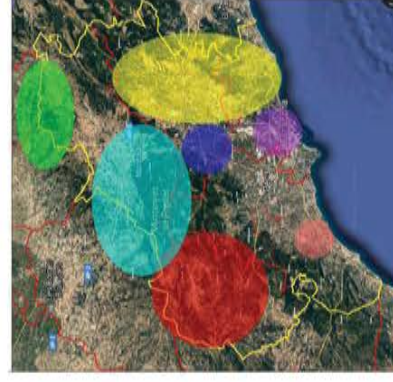

FIGURA 12.20: zones eremítiques.

FIGURA 15.4: resum de plànols amb diferents aspectes tracials al llarg de la tesi. La coincidència en els mateixos llocs indica la continuació de poblament (base IGCC i elaboració pròpia). Es donen els números de figura a tall informatiu.

FIGURA 12.21: esglésies i zones eremítiques del Gaia.

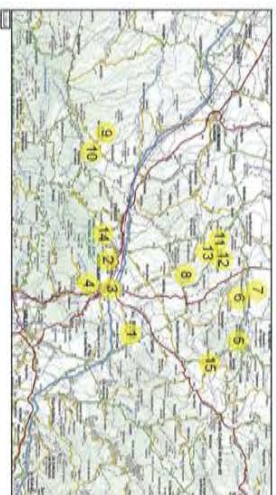

FIGURA 12.24: esglésies i espais eremítics de possible origen prefeudal entre Muntanyes de Prades.

FIGURA 12.40: punts d'eremitisme d'origen antic i medieval i espais de culte de la zona del Piroval i environs.

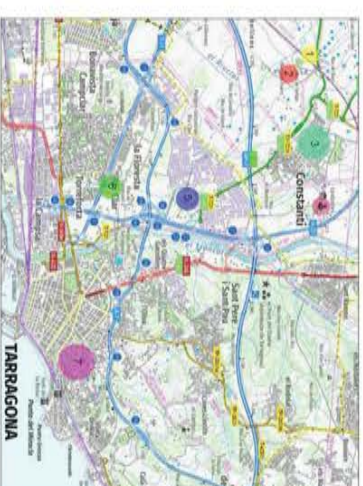

FIGURA 12.70: llocs vinculables amb eremitisme d'arrel antiga a Tarragona.

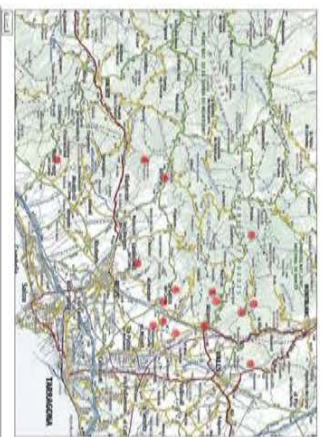

FIGURA 12.78: punts d'eremitisme d'origen antic i medieval i espais de culte de la zona del Camp al peu de les Muntanyes de Prades.

FIG 13.11: llocs amb presència jueva entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal.

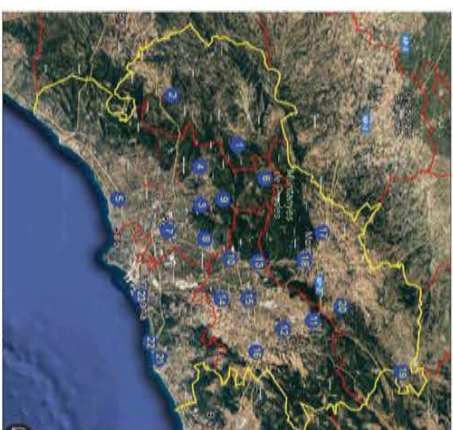

FIG 13.12: ubicació de cais jueus en època feudal.

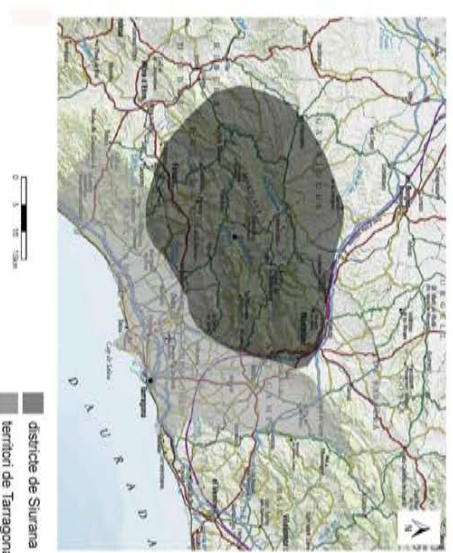

FIGURA 14.15: districte de Suriana en relació al territori del Camp conquerit al segle XII.

FIGURA 15.5: resum de plànols amb diferents aspectes tractats a llarg de la tesi. La coincidència en els mateixos llocs indica la continuació de poblament (base IGCC i elaboració pròpia). Es donen els números de figura a tall informatiu.

16. BIBLIOGRAFIA I FONTS

FONTS ANTIGUES

- AELI ESPARTIÀ: *Vida d'Adrià (Vides dels Augusts)*. Madrid, ed. Viuda de Hernando, ed. 1919.
- AMBRÓS DE MILÀ: *Sobre las vírgenes. La virginidad. La educación de la Virgen. Exhoración a la virginidad*. ed Domingo Ramon-Lissón. Madrid, Ciudad Nueva, 2011.
- APIÀ: *Historia romana*. Madrid, Gredos, 2004.
- BEJARANO, V. 1987 (ed.): *Hispania Antigua según Pomponio Mela, Plinio el Viejo y Claudio Ptolomeo*. Barcelona, "Fontes Hispaniae Antiquae" VII.
- Biblia Sancti Petri Rodensis* 601-1100: Remigius Autissiodorensis, *Biblia Sancti Petri Rodensis*. Latin 6 (3) (gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France. Département des manuscrits. Latin 6 (3) (consulta 20.11.2020).
- CHINBAL, M. 1986: *The ecclesiastical History of Orderic Vitalis*. Oxford, vol. VI.
- CICERÓ: *Discursos*, vol. III: *segona acció contra Verres: La pretura de Sicília*. Barcelona, Bernat Metge, 1950.
- CICERÓ: *Discursos*, vol. XIV: *defensa de Publi Sesti*. Barcelona, Bernat Metge, 2005.
- Codex Theodosianus (C.Th.)*. Londres, John Murray 1875.
- CONSENCI: *Correspondència amb sant Agustí*, Barcelona, vol. I i II, Bernat Metge, 1987.
- Corpus Iuris Civilis: Cuerpo del derecho civil romano a doble texto, traducido al castellano del latino / publicado por los hermanos Krieger, Hermann y Osenbrüggen; con las variantes de las principales ediciones antiguas y modernas y con notas de referencias por Ildefonso L. García del Corral*. Valladolid, 1988.
- DDAA: *Hispania Antigua según Pomponio Mela, Plinio el Viejo y Claudio Ptolomeo*. Barcelona, "Fontes Hispaniae Antiquae" fasc. VII, 1987.
- ESTACI: *Silves III*. Barcelona, Bernat Metge, 1960.
- FÉROTIN, M. 1904: *Le liber Ordinum en usage dans l'Église wisigothique et mozarabe d'Espagne di cinquième au onzième siècle*. Paris.
- GREGORI DE TOURS: *De gloria confessorum. Liber unius, de virtutibus et miraculis S. Martini. Libri III*. Colonia 1633.
- GROSSE, R. 1947 (ed.): *Las fuentes de la época visigoda y bizantinas*. Barcelona, "Fontes Hispaniae Antiquae" fasc. IX.
- HOMER: *Il·líada* vol. I. Barcelona, Bernat Metge, 2009.
- HOMER: *Il·líada* vol. II. Barcelona, Bernat Metge, 2009.
- HOMER: *Odissea* vol. I. Barcelona, Bernat Metge, 2019.
- HOMER: *Odissea* vol. III. Barcelona, Bernat Metge, 2019.
- HOMER: *Odissea* vol. IV. Barcelona, Bernat Metge, 2019.
- ISIDOR DE SEVILLA: *Etimologías*. Madrid, Gredos ed. 1982.
- La Bíblia de Montserrat*. Montserrat, 1992.
- LÓPEZ PEREIRA, J. E. 1980 (ed.): *Crónica mozárabe de 754. Edición crítica y traducción*. Saragossa.
- MARC VITRUVI POLIÓ: *De l'arquitectura (Los diez libros de la Arquitectura)*. Ed. Madrid, Alianza, 2009.
- PLINI EL JOVE: *Naturalis Historia*. Madrid, Gredos, vol. III, 2016.
- PTOLOMEU: *Ptolemy's Geography*. Pinceton-Oxford, 2000.
- SALVIÀ DE MARSELLA: *De gubernatione Dei*. Vienne, "Corpus Inscriptorum Ecclesiasticorum Latinorum," 1883.

SUETONI: *Vides dels dotze cèsars* vol. II. Barcelona, Bernat Metge, 2008.

TERTUL·LIÀ: *Apologètic*. Barcelona, Bernat Metge, 1960.

TITUS LVI: *De la fundació de Roma (Ab Urbe condita)*. Barcelona, Bernat Metge, 2011.

TITUS LVI: *De la fundació de Roma (Ab Urbe condita)*. Barcelona, Bernat Metge, 2011.

TREMP, E. 1995 (ed.): *Astronomus Das Leben Kaiser Ludwigs*. Hannover, "Monumenta Germanie Historica" núm. LXIV.

RECURSOS

BLECUA, A. 1990: *Manual de crítica textual*. Madrid.

MARX, K; ENGELS, F. 2000: *Manifiesto Comunista*. Madrid.

NAVARRO GÓMEZ, P. 2014 (coord.): *Toca Peron!!! Parlaments del Ball de Dames i Vells de Tarragona (1981-2013)*. Tarragona.

NOLA, R. de 1935: *Llibre de coc de la Canonja de Tarragona*. Barcelona.

VERDAGUER, J. 1885: *Cançons de Montserrat*. Barcelona.

VIDAL ALCOVER, J. 1979: "El Llibre de Mallorca (*Liber Maiolichinus* o *Maiorchinus*). Introducció a l'edifició del poema llatí i la seva traducció catalana." In DDA, *La primera conquesta cristiana. El 1114, cent quinze anys de la de Jaume Nadala* 1979. Barcelona.

VIDAL ALCOVER, J. 1992: "Els balls parlats: tipologia i utilització." *Els balls parlats a la Catalunya Nova (Teatre popular català)*. Tarragona, p. 115-126.

RECURSOS ONLINE

<http://antropologiames.blogspot.com/2015/04/la-pedra-alta-de-can-ferrer.html> (consulta 25.12.2019).

<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000230122&page=1> (consulta 10.11.2019).

<http://bibliotecadigital.rah.es/dgbrah/es/consulta/registro.cmd?id=13028> (consulta 20.03.2021).

<http://calaix.gencat.cat/handle/10687/119681> (consulta 02.05.2020).

<http://dbe.rah.es/biografias/11897/juan-agustin-cean-bermudez> (consulta 10.11.2019).

<http://dbe.rah.es/biografias/12116/eugenio-de-llaguno-y-amirola> (consulta 20.03.2021).

<http://dbe.rah.es/biografias/5527/eduardo-saavedra-moragas> consulta 28.05.2021

<http://dipta.cat/marc/web/diputacio-de-tarragona/querol/sepulcre-megalitic-de-mas-pla> (consulta 27.02.21).

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b69036389/f1.item.r=.langFR.swf> (consulta 13.11.2018).

<http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/Fitxa?index=8&consulta=MCU0KzQzMDMzMiU=&codi=49060> (consulta 21.08.2021).

<http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/FitxaGeneral?index=2&consulta=MSUxK2NhbGFmZWxsJTlrlTEI&codi=892> (consulta 06.09.2019).

<http://www.bisbatgirona.cat/bisbat.php?idm=1&subpagina=1&subseccio=6> (consulta 06.09.2019).

http://www.catpaisatge.net/pahisca/cat/resultats_cp.php (consulta 06.09.2019).

<http://www.concadebarbera.cat/patrimoni.concadebarbera.cat> (consulta 06.09.2019).

<http://www.concadebarbera.cat/patrimoni.concadebarbera.cat> (consulta 06.09.2019).

<http://www.culturaydeporte.gob.es/mtraje/visita/visita-virtual/sala-indumentaria-tradicional/pervivencias-identidades-1/arguizaiola.html> (consulta 02.05.2020).

<http://www.icac.cat/recerca/projectes-de-recerca/projecte/testimonis-arqueologics-de-la-segona- guerra-punica-al-camp-de-tarragona/> (consulta 06.09.2019).

<http://www.manfredclauss.de/es/> (consulta 06.09.2019).

http://www.reus.cat/sites/reus/files/arxiu/carta_1183.pdf (consulta 06.09.2019).

<https://aragon-rioja.cnt.es/wp-content/varias%20026.jpg> (consulta 04.06.2020).

<https://arxiuonline.ahat.cat/Document/0000002492#imatge-228> (consulta 06.09.2019).

<https://arxiuonline.ahat.cat/Document/0000002492#imatge-534> (consulta 15.08.2019).

<https://arxiuonline.ahat.cat/Document/0000002492#imatge-535> (consulta 06.09.2019).

<https://arxiuonline.ahat.cat/Document/0000002492#imatge-544> (consulta 06.09.2019).

<https://arxiuonline.ahat.cat/Document/0000031667#imatge-291> (consulta 06.09.2019).

<https://arxiuonline.ahat.cat/Document/0000031667#imatge-292> (consulta 06.09.2019).

<https://arxiuonline.ahat.cat/Document/0000031667#imatge-294> (consulta 06.09.2019).

<https://bisbattortosa.org/episcopologi/> (consulta 06.09.2019).

<https://ca.wikiloc.com/rutes-senderisme/pais-catar-castell-de-montsegur-9904122/photo-5946748> (consulta 07.06.2020).

<https://catholicsaints.info/book-of-saints-magnus-of-anagni/> (consulta 15.12.2019).

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Estela_commemorativa_a_Germ%C3%A1n_Rodr%C3%ADguez_y_a_los_sucesos_de_los_sanfermines_de_1978.jpg (consulta 04.06.2020).

<https://dlc.iec.cat/results.asp> (consulta 06.09.2019).

<https://eqipci.cultura.gencat.cat/login.aspx> (consulta 10.06.2021).

https://ejercito.defensa.gob.es/unidades/Malaga/gcr_ii_legion/Inicio/Espiritu_legionario/credo_legionario.html (consulta 20.05.2020).

https://es.wikipedia.org/wiki/El_novio_de_la_muerte (consulta 20.05.2020).

<https://espeleoworld.com/c/cova-del-coll-de-monecs> (consulta 24.06.21).

<https://malagapedia.wikanda.es/wiki/Archivo:Razias.jpg> (consulta 26.05.2021).

<https://musique-militaire.fr/legion-etrangere/le-boudin> (consulta 20.05.2020).

[https://seu.tarragona.cat/documentPublic/download/4771;diaridigital.urv.cat/es/hallados-restos-de-fortificacion-romana-del-siglo-ii-ac-en-la-sequita-el-tarragones/;http://www.icac.cat/recerca/projectes-de-recerca/projecte/testimonis-arqueologics-de-la-segona- guerra-punica-al-camp-de-tarragona/](https://seu.tarragona.cat/documentPublic/download/4771;diaridigital.urv.cat/es/hallados-restos-de-fortificacion-romana-del-siglo-ii-ac-en-la-sequita-el-tarragones/) (consulta 06.09.2019).

<https://trogloditisme.blogspot.com/2017/11/> (consulta 24.06.2021).

<https://trogloditisme.blogspot.com/search/label/CATALUNYA%20-%20PRIORAT> (consulta 25.06.2021).

<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3f/Ars.mori.endi.pride.a.jpg>. (consulta 22.05.2020).

<https://www.agendapriorat.cat/activitat/davant-el-conflicte-fem-xarxa-solid%C3%A0ria-al-priorat> (consulta 10.08.2021)

<https://www.arquebisbattarragona.cat/arquebisbat/historia/>

<https://www.bisbatvic.org/ca/el-bisbat/historia-del-bisbat> (consulta 06.09.2019).

https://www.brainyquote.com/quotes/george_s_patton_102496 (consulta 20.05.2020).

<https://www.catalunymedieval.es/la-torre-botarell-baix-camp/> (consulta 21.08.2021).

<https://www.despertaferro-ediciones.com/2020/los-banu-qasi-senores-del-medio-ebro-zaragoza-navarra/> (consulta 10.08.2021).

<https://www.elperiodico.com/es/politica/20200327/la-generalitat-limitara-el-precio-de-los-entierros-7907383> (consulta 04.05.2020).

<https://www.encyclopedia.cat/ec-gec-0144477.xml> (consulta 02.06.2020).

<https://www.encyclopedia.cat/ec-gec-0189669.xml> (consulta 15.06.2021).

<https://www.encyclopedia.cat/obra/diccionaris/gran-diccionari-de-la-lengua-catalana> (consulta 29.08.2019).

https://www.flickr.com/photos/smb_flickr/2081964606 (consulta 04.06.2020).

https://www.google.cat/url?sa=i&url=http%3A%2F%2Fsentsla.musica.blogspot.com%2F2014%2F02%2F&psig=AOvVaw2hz-mlgm2Y_AkQd5oRbNy8&ust=1588399529009000&source=images&cd=vfe&ved=0CAIQjRqFwoTCMCM4rKAKukCFQAAAAAdAAAAABAD (consulta 01.05.2020).

<https://www.juaneloturriano.com/juanelo-turriano> (consulta 29.02.2020).

<https://www.lavanguardia.com/politica/20200324/4884038931/valencia-cierra-cementerios-y-salas-de-velatorio-y-reduce-horario-de-mercados.html> (consulta 04.05.2020).

<https://www.museodelprado.es/aprende/enciclopedia/voz/madrazo-pedro-de/0931bfd5-a04f-4b4c-b435-3dec628fa9bc>. Consulta 19.03.2020.

<https://www.praga.es/wp-content/uploads/2014/09/cementerio-judio-de-praga-001-500x331.jpg> (consulta 22.05.2020).

<https://www.tdx.cat/handle/10803/320/recent-submissions?offset=15> (consulta 16/3/2019)

<https://www.tesisenred.net/handle/10803/662733> (consulta 06.09.2019).

<https://www.wikiloc.com/hiking-trails/tomb-des-de-vallfogona-de-riucorb-69625344/photo-45823353> (consulta 23.06.2021).

Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya. <<http://invarque.cultura.gencat.cat/>> (consulta 14/10/2018).

Joan Duch i Mas, <<http://www.guimera.info/wordpress/histories>> (consulta 06.09.2019).

NOTMC: Nomenclàtor Oficial de Toponímia Major de Catalunya, 2007. <https://www.icgc.cat/Ciutada/Informa-t/Llibres-i-fons-documentals/Llibres-en>

[PDF/Toponimia/Nomenclator-oficial-de-toponimia-major-de-Catalunya](#) (consulta 13.08.2021)

DOCUMENTACIÓ D'ARXIU

Suport físic

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1880: *Catálogo razonado del Museo Arqueológico de Tarragona*. Tarragona. Arxiu Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.

Libro de Actas 1918-1922: Libro de Actas de las sesiones celebradas por la Comisión Provincial de Monumentos Artísticos é Históricos. Empieza en 18 de jilio de 1904 u termina en 2 de octubre de 1922, vol. C 3/5 Arxiu Històric de Tarragona.

Libro de memorias 1899-2001: Libro de memorias de la Parroquia de P. Martin Obispo, de Altafulla, arzobispado de Tarragona. Comenzó á redactarse el año mi ochovientos noventa y nueve. Al final del mismo se halla un apéndice, que contiene algunas cosas curiosas. Parròquia de Sant Martí d'Altafulla (fotocòpia del Centre d'Estudis Altafullencs).

VILASECA ANGUERA, S. 1956: *Contribución al estudio del poblamiento de las comarcas tarraconenses en la Antigüedad*. Carpeta amb notes, fotografies i textos manuscrits, arxiu del Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus.

VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis: *Sepulcros de losas, antiguos y alto medievales de las comarcas Tarraconenses*. Carpeta amb notes, fotografies i textos manuscrits, arxiu del Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus (parcialment inèdit i base de VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966).

VIVES I MIRET, J. 1962: *Notícia del Poblet pre-cistercenc*. Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus.

Online

DELGADO HERNÁNDEZ A. 1844-1856: *Antigüedades de Tarragona*. Fons Antonio Delgado de la Universidad de Sevilla, via Augusta 12. Comisión de Tarragona (332/176) a https://fama.us.es/discovery/fulldisplay?docid=alma991009067309704987&context=L&vid=34CBUA_US:VU1&lang=es&search_scope=all_data_not_idus&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=all_data_not_idus&query=any,contains.sepulcro%20egipcio (consulta 20.06.2021).

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1851: *Descripción razonada del sepulcro Egipcio encontrado en Tarragona en marzo de 1850. Manuscrit inèdit conservat a la Real Academia de la Historia de Madrid*. Signatura: CAT/9/7974/4(1). Parcialment a <http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmzcz9m9> (consulta 14.04.2020).

Índex Vell 1675: Índex de los índices más modernos que es troben en lo arxiu del il·lustríssim senyor archebisbe de Tarragona a 10 de juny de 1675 y que-s troben foliats. Arxiu Històric de l'Arquebisbat de Tarragona: <https://arxiuenlinia.ahat.cat/Document/0000002492> (consulta 15.08.2019).

LLAGUNO; E. 1815: *Noticias de los arquitectos y arquitectura de España desde la Restauración por el señor D. Eugenio*

Laguno y Amirola ilustradas y acrecentadas con notas, adiciones y documentos por D: Juan Agustín Ceán Bermúdez. Manuscrit inèdit Biblioteca Nacional, Ms 24.459-6, 1815 inèdit, pàg. 49 i 50. <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000230122&page=1> (consulta 10.11.2019).

Mapa d'Altafulla 1:25.000, any 1921 <https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/minutes/id/911/rec/11> (consulta 27.11.2020).

Mapa de Torredembarra 1:25.000, any 1921 generica <https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/minutes/id/1652/rec/9> (consulta 27.11.2020).

Vista Alegre, al mapa de Torredembarra 1:25.000 <https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/minutes/id/1652/rec/9> (consulta 27.11.2020).

PUBLICACIONS ONLINE

ANGELUCCI, D. 2003: "Geoarchaeology and micromorphology of Abric de La Catiuera (Catalonia, Spain)." *Catena*. Núm. 54, p. 573-601 [https://doi.org/10.1016/S0341-8162\(03\)00132-2](https://doi.org/10.1016/S0341-8162(03)00132-2) (consulta 27.11.2020).

BADIA I PUIG, C. 2015: "El repte és fer arqueologia del paisatge de Brufaganya. Entrevista." <https://www.icac.cat/actualitat/noticies/2015/el-repte-es-fer-arqueologia-del-paisatge-de-brufaganya/> (consulta 06.10.2015).

BOLÒS, J.; BONALES, J.; FLÓREZ, M.; MARTÍNEZ, A. 2016: *Caracterització històrica del paisatge del Priorat-Montsant-Siurana*. Dossier de la candidatura UNESCO Priorat-Montsant Siurana, Paisatge agrícola de la muntanya mediterrània." Consell Comarcal del Priorat-Diputació de Tarragona-PRIORITAT http://www.catpaisatge.net/pahiscat/cat/resultats_pr.php (consulta 26.12.2020).

BONAMUSA, J.; CLARIANA, F.; GARÍ, R. I. 2003: "Dades per a l'estudi de l'hàbitat medieval en el jaciment arqueològic de Can Modolell (Cabrera de Mar)." *Il Jornades d'Història i Arqueologia medieval del Maresme*. Mataró <http://www.rosaisabelgari.eu/arxiu/Modolell-medieval.pdf> (consulta 22.05.2020).

BRULL, C. 2016 (dir.): *Pla director per a la restauració de les muralles de Tarragona. Anàlisi del monument, recull documental i propostes d'intervenció*. Barcelona, Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya, 2015-2016, inèdit <https://www.tarragona.cat/patrimoni/fitxers/altres/pla-director-de-la-muralla> (consulta 16/3/2019).

Catàleg de Paisatge del Camp de Tarragona: NOGUÉ, J.; SALA, P. 2010 (coord.) *Camp de Tarragona. Catàleg del paisatge*. Departament de Política Territorial i Obres Públiques. Consulta online a http://www.catpaisatge.net/cat/catalegs_presentats_T.php (consulta 20.06.2021).

FLORES, M. 2003: "Les mines de Bellmunt al segle XIV." *Cros Ric* núm. 1, <https://www.carrutxa.cat/biblioteca/ftp/minesCrosRic1.pdf> (consulta 03.08.2021).

FLORES, M. 2004: "Els sards de les mines de Falset al segle XIV." *Cros ric* núm. 2. <https://www.carrutxa.cat/biblioteca/ftp/sards.pdf> (consulta 13.08.2021).

- GARCIA, A.; OLIVER, J.; JAIME, M. 2014: "The 'Aiguafreda de Dalt' Projecte. An historical and archaeological research programme on sites, people and territories between Late Antiquity and the Middle Ages in a mountainous landscape (Aiguafreda, Montseny massif, Catalonia.)" 3rd International Landscape Archaeology Conference. Roma 17-20 setembre 2014 <https://www.icac.cat/es/difusio/activitats-dels-investigadors/activitat/the-aiguafreda-de-dalt-project-an-historical-and-archaeological-research-programme-on-sites-people/> (consulta 05.05.2020).
- GUIDI SÁNCHEZ, J. J. 2012b: *Les muntanyes de Prades, poblament i territori entre els segles V i XIII dC. Història, arqueologia i patrimoni des de l'època romana fins a la consolidació del sistema feudal*. I Beca Josep Roig https://parcsnaturals.gencat.cat/web/.content/home/poblet/coneix-nos/centre_de_documentacio/beca-josep-reig/i-beca-josep-reig-autor-jose-javier-guidi-sanchez.pdf (consulta 15.12.2020).
- JONES; G. 2015: "Herds, roads an water: a dinachronic approach to Sant Magí de la Brufaganya." Conferència del 9 de setembre de 2015 a l'ICAC, Tarragona. http://www.icac.cat/wp-content/uploads/2016/02/Jones_Seminar_Sept2015.pdf (consulta 06.10.2015).
- JUAN VILLANUEVA, J. 2011a: *Hidraulisme històric del monestir de Poblet i el seu hinterland immediat* (http://www.poblet.cat/pfw_files/cma/Content/Fundaci/Hidraulisme_historic_del_monestir_de_Poblet_i_els_seu_hinterland.pdf) (consulta 20.06.2020).
- MANIFEST 2010: "Manifest per a l'estudi i la conservació del paisatge històric a Catalunya i la resta d'Europa." <http://www.paisatgehistoric.udl.cat/PaHisCat/ca/presentacio/manifester.php> (consulta 07.04.2020).
- MÁRQUEZ, S. 2018: "La tecnología constructiva andalusí: obra encofrada y revestimientos en la arquitectura militar (ss-XI-XIII). El ejemplo de las torres." *Arqueología de la arquitectura* núm. 15 <https://doi.org/10.3989/arq.arqt.2018.007> (consulta 20.06.2021).
- Memorandum de Viena 2005: Memorandum de Viena sobre el Patrimonio Mundial y la Arquitectura contemporánea. Gestión del Paisaje Histórico Urbano*. Viena . <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002150/215084s.pdf> (consula 21.06.2020).
- MENCHON, J. 2015f: "Masos fortificats al terme de Tarragona. Una aproximació." *I Congrés del Món de la Masia. Barcelona, 11-13 març 2015*, Institut d'Estudis Catalans. <http://congres-masia-territori.espais.iec.cat/files/2015/08/1.1.8-Masos-fortificats-al-terme-de-Tarragona.pdf>. (consulta 29.08.2019).
- MERCADÉ, J. 2017: "La presència directa i indirecta de Bonastre al Cartulari de Sant Cugat del Vallès." *Jornades Arnau Estella*. Bonastre <https://arnauestella.weebly.com/descargraverrega-de-ponegravencies.html> (consulta 29.08.2019).
- MIQUEL VIVES, M.; SAROBE, R.; SUBIRANAS, C. 2016: *El panteó reial de Santes Creus. Estudi i restauració de les tombes de Pere el Gran, de Jaume II i Blanca d'Anjou i de l'almirall Roger de Llúria*. Barcelona. https://www.mhcat.cat/recerca/biblioteca_chcc_publicacio/ns/publicacions_del_museu/el_panteo_reial_de_santes_creus (consulta 29.08.2019).
- MONTAÑÉS, J. A. 2019: "La catedral antes de la catedral. Restos romanos, visigodos y románicos sobreviven, camuflados y casi ocultos, en el edificio gótico de Barcelona." *El país*, edició Barcelona, 04.05.2019 <https://elpais.com/ccaa/2019/05/03/catalunya/1556908925155701.html> (consulta 21.06.2021).
- PAVÓN, B. 2010a: *Capiteles, basas y cimacios en la arquitectura árabe de occidente (primera parte)*. Octubre 2010. <http://www.basiliopavonmaldonado.es/Documentos/Capiteles.pdf> (consulta 16.08.2019).
- PAVÓN, B. 2010b: *Capiteles, basas y cimacios en la arquitectura árabe de occidente. (segunda parte)*. Març 2011. <http://www.basiliopavonmaldonado.es/Documentos/Capiteles2.pdf> (consulta 16.08.2019).
- PEDRO, M. 2001: Prospecció del conjunt paradolmènic de Catalunya: comarques del Baix Penedès i el Priorat. Inèdita <http://www.calaix.cat/handle/10687/122114> (consulta 28.11.2020).
- PORTÚS, J. sense data: "Madrazo, Pedro de." <https://www.museodelprado.es/aprende/enciclopedia/voz/madrazo-pedro-de/0931bfd5-a04f-4b4c-b435-3dec628fa9bc> (consulta 19.03.2020).
- PRATS FERRÉ, C. 2018: *La Cova del Palau, un establiment eremític al Riu de la Cana, entre el Priorat i la Ribera d'Ebre*. https://www.vallclara.com/public/La_cova_del_Palau.pdf?189db0&189db0 (consulta 21.06.2021).
- REMOLÀ, J. A. 2009: "Mithra en la villa romana dels Munts (Ager Tarraconensis)." *I Jornades mitraicas de Cabra (29-30 mayo 2009)*. <http://www.elpaseocultural.es/jornadasmithraicas/index.php?sec=1264537431&sub=1264> (consulta 21.06.2021).
- SANTACANA MESTRE, J. 2017: "La torre del casalot d'en Viola, un enigma històric de Calafell, tal vegada resolt." Publicació 15.04.2017 <https://didcticadelpatrimonicultural.blogspot.com/2017/04/que-era-el-casalot-d-en-viola.html> (consulta 09.09.2019).
- SELFA, M. 2008: *Onomàstica d'Alcover*. Barcelona <https://www.onomastica.cat/wp-content/uploads/Alcover.pdf> (consulta 09.09.2019).
- SELFA, M. 2010: "Toponímia militar a les Muntanyes de Prades." *A carn. Publicació electrònica d'Història Militar Catalana* núm. 13, juny de 2010, p. 11-14 www.acarn.cat ((consulta 09.09.2019)).
- Servicio de Información Bibliográfica Biblioteca Nacional-Eduardo Saavedra Moragas sense data: <http://escritores.bne.es/web/authors/eduardo-saavedra-moragas-1829-1912/> (consulta 19.03.2020).
- SICART, J. 2012: *Els topònims del terme municipal de Bonastre (Baix Penedès)*. <https://arnauestella.weebly.com/uploads/2/8/7/6/28762133/toponimia-bonastre.pdf> (consulta 29.08.2019).
- TORT, J. 2000: "Toponímia y territorio. Los nombres de los núcleos de población de la comarca del Baix Camp, Tarragona, desde una perspectiva onomasiológica." *Scripta Nova. Revista electrònica de geografia y ciencias*

- sociales. *Barcelona* núm. 67 <http://www.ub.edu/geocrit/sn-67.htm> (consulta 21.06.2021).
- TORTOSA, R.; BLASCO, J.; APARICIO, O.; GIMENO, L.; VILAPLANA, A.; MENCHON, J. 2016: "Documentación geométrica de la torre Vallferosa de Torà." *Proceedings of the 8th International Congress on Archaeology, Computers Graphics, Cultural Heritage and Innovation ARQUEOLOGICA 2.0, Valencia, 5-7 setembre 2016*. València, p. 324-326 <http://hdl.handle.net/10251/85775> (consulta 21.06.2021).
- TREPAT, E.; VILASECA, A. 2010 i 2013: *Camins ramaders i transhumància a Catalunya. Recomanacions i propostes*. Barcelona: Fundació del món rural <http://www.fmr.cat/web3/documentacio/ACTIVITATS/Informe%20Transhumanciaok.pdf> (consulta 21.06.2021).
- TREPAT, E.; VILASECA, A. 2013: *Camins i Ramaders transhumància a Catalunya. Recomanacions i Propostes*. Lleida.
- ESTUDIS, INFORMES I MEMÒRIES INÈDITS**
- ALÓS, C.; CARRENO, C. 1991: *Memòria del seguiment arqueològic realitzat a l'església de la Verge, Llimiana (Pallars Jussà)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. <http://calaix.gencat.cat/handle/10687/8056> (consulta 21.06.2021)
- AROLA, R.; BEA, D. 2000: *Memòria intervenció arqueològica a la vil·la romana de l'Hort del Pelat, 1999-2000*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- ASENSIO VILARÓ, D.; MORER, J. 1998: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada l'any 1998 en el Casalot d'en Viola (Calafell, Baix Penedès)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- ACHON, O. 2013: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al castell de Falset. Expedient DGPC 501 K121 N-276-2011/1-7499*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- ACHON, O. 2017: *Memòria de la intervenció arqueològica preventiva realitzada a la torre de Gavada, Vandellós i l'Hospitalet de l'Infant. Baix Camp*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- BENET ARQUÉ, C.; POCIÑA, C. A.; GARCÍA NOGUERA, M. 2007: *Memòria de les intervencions arqueològiques realitzades en l'A.A. Vial del Mas Parella. C.R.T. Sector Sud del Parc Universal Port Aventura (Salou, Tarragonès). Any: 2006/2007*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- BLANCH, R. M. 1985: *Excavació en el torrent de Maspujols*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. http://www.calaix.cat/bitstream/handle/10687/8006/qmem308_web.pdf?sequence=1&isAllowed=y (consulta 21.06.2021).
- BLANCO MOZO, J. L. 2001: *Forma y función al servicio de una idea: la torre-campanario de la catedral de Tarragona*. Geocisa-Ministerio de Fomento, 2001 (facilitada per l'autor).
- BRAVO, P.; GARCIA NOGUERA, M.; RAMON, E.; ADSERIAS, M.; 2002: *Memòria de l'excavació arqueològica realitzada en el subtram VI, tram llerda-Martorell, línia d'Alta Velocitat Madrid-frontera francesa. Vil·la del Mas dels Quarts. Perafort (Tarragonès)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- BRAVO, P.; ROIG PÉREZ, J. F. 2018: *Memòria de la intervenció arqueològica al "Projecte Bàsic per a la construcció de nou habitatges, aparcaments i trasters al carrer de Comte, 11 i 11 bis i al carrer de Misser Sitges, 1 de Tarragona - Ca l'Abadessa"* (Tarragona, Tarragonès). Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- BRU, M.; MENCHON, J. 2002: *Memòria: Intervenció arqueològica al número 73 de la Via Augusta de Tarragona (Tarragonès)*. Tarragona. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- CABAÑAS, N. 2015: *Intervenció arqueològica a la torre del Calvari. Botarell*. Tarragona. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya (no consultat).
- CABRELLES, I. 2005: *Memòria: intervenció arqueològica a la UA 6-La Clota. Creixell. Tarragonès*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. <http://calaix.gencat.cat/bitstream/handle/10687/24111/qmem7047.pdf?sequence=5> (consulta 15.03.2020).
- CALCAGNILE, L. 2012: *Results of Radiocarbon Dating*. Brindisi, CEDAD-Centro di Datazione e Diagnostica de la Università del Salento [Santa Perpètua de Gaià]. Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- CARRASCAL, S. 2016: *Informe antropològic. Estudi de les restes humanes de la Canonja (Tarragonès)*. In SIRISI, M. 2021: *Informe de tractament de restes identificades dins del projecte d'urbanització del PPU-10 de Tarragona*. Ajuntament de Tarragona.
- CASTELLET, L. de 2014: *Pels camins de la sal. Arqueologia i paisatge i de les dinàmiques de poblament ininterromput a i des de Cardona, de l'antiguitat al feudalisme*. Cardona (facilitada per l'autora).
- COROMINAS, M. 2007: *Memòria de la intervenció arqueològica efectuada en les obres de construcció de l'autovia A-34, al tram comprès entre els PK 26+500 i 27+200 al terme municipal de Cambrils (Baix Camp)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- CUBO, A.; MORERA, J. 2020: *Memòria de les intervencions arqueològiques a Viladida (Montferri/Vila-rodona). Març 2018-juliol 2019*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- FABREGAT, R. 2006: *Sondeig arqueològic sector Cal Montagut (Marçà)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. http://cultura.gencat.cat/web/.content/dgpc/documents/documents2008/qmem6746_web.pdf.pdf (consulta 21.06.2021)
- FADRIQUE, TH. 2007: *Informe antropològic. Cinc individus del jaciment tardoromà de la Torre Bargallona (Cambrils, Tarragona)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- FADRIQUE, TH.; NÚÑEZ, A.; MALGOSA, A. 2007: *Informe sobre tres individus procedents de la primera campanya del jaciment tardoromà de Torre Bargallona (Cambrils, Tarragona)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- FARRÉ BARRUFET, R. 1989: *Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment d'Els Masos (Forès, Conca de Barberà)*. Barcelona, lliurada al Servei d'Arqueologia i

- Paleontologia, Generalitat de Catalunya. http://calaix.gencat.cat/bitstream/handle/10687/8956/qmem411_web.pdf?sequence=1&isAllowed=y (consulta 21.06.2021).
- FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J. C. 1996: *El Pla Director de la catedral de Tarragona*. Tarragona (facilitat pels autors).
- GARCÍA NOGUERA, M. 2003: *Memòria de les intervencions arqueològiques realitzades en el sector sud (Zones 1, 2.1, 2.2 i 3) del Parc Universal Port Aventura (Salou, Tarragonès)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- GARCÍA-ANTÓN, M. D. 2007: *Informe de la intervenció arqueològica "Excavació arqueològica al carrer Comte núms. 3-5-7" (Tarragona, el Tarragonès)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- GIRAL, F. 2003: *Sondeigs arqueològics al Castell de Calaf*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- GONZÁLEZ, J. 2011: *Memòria de la intervenció arqueològica al Pla de Carretes (Vimbodí i Poblet= Conca de Barberà. Maig 2011)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- GRIÑO, D. 2007: *Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència realitzada la necròpolis de Palous (Camarasa, Lleida)*, Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. <https://cultura.gencat.cat/web/.content/dgpc/documents/arxiu/qmem5748.pdf> (consulta 21.06.2021).
- LÓPEZ REYES D. 2005: *Memòria científica de la intervenció arqueològica a la torre de la Talaia (Calafell, Baix Penedès)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- MAS VÉLEZ, B.; CIURANA, J. 2020: *Memòria. Delimitació arqueològica al jaciment de Mas de Gassol terme municipal Alcover (Alt Camp)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- MASSÓ, J.; BERMÚDEZ, A. 1992: *Informe de l'aparició de restes humanes en el carrer de l'Arc de Sant Llorenç, al Casc Antic de la ciutat de Tarragona*. Ajuntament de Tarragona.
- MAZAIRA, L. 1985: *Castillo de Falset. Memoria de excavación*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- MAZAIRA, L. 1986: *El castillo de Falset. Priorato-Tarragona, 1985-1986*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- MENCHON, J. 1994c: *Memòria: intervenció arqueològica a Can Montagut (Marçà, el Priorat)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- MENCHON, J. 1994d: *Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència en el col·lector d'aigües del riu Francolí (carrer Francesc Bastos)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- MENCHON, J. 2000c: *Memòria de la intervenció arqueològica al castell de Falset (el Priorat). Novembre de 1998*, Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. <http://cultura.gencat.cat/web/.content/dgpc/documents/document2008/qmem3100> (consulta 20.11.2015).
- MENCHON, J.; OLESTI, I.; PASTOR, I. 2020: *Memòria de la intervenció arqueològica a la necròpolis de la Roca del Grinjol (Prades, Baix Camp)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- MENCHON, J.; PUCHE, J. M. 1996: *Memòria de la intervenció arqueològica desenvolupada a la plaça de l'església de l'Esplugu de Francolí*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- MENCHON, J.; TEIXELL, I. 1999: *Codex Arqueologia i Patrimoni, Memòria de la Intervenció arqueològica a la planta de Repsol Química SM-OP*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- MESAS, I. 2010: *Memòria de la intervenció arqueològica en el "Proyecto básico y de ejecución: Acceso a la arena del Anfiteatro romano de Tarragona" (Tarragona, Tarragonès)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- MESTRES, J. S. 2010: *Datació per radiocarboni de fusta procedent de la torre de Vallferosa (Torà, La Segarra)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- MESTRES, J. S. 2012b: *Datació per radiocarboni d'ossos d'origen humà procedents del jaciment arqueològic anomenat entorn de la Torre Bargallona (Cambrils, Baix Camp)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- MESTRES, J. S. 2014: *Datació per radiocarboni de fustes procedents de la torre de Vallferosa (Torà, La Segarra)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- MESTRES, J. S. 2017: *Datació per radiocarboni de fusta procedent de la torre de Vallferosa (Torà, La Segarra)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- MONTES, N.; FERNÁNDEZ-VILELA, A.; SUBIRÀ, E. 2018: *Estudi antropològic de les restes recuperades a la intervenció de juny de 2018 a la necròpolis de la Roca d'en Grinjol, Prades (Baix Camp)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- MORELL, A.; PIZA, T. 2020: *Estudi antropològic de les restes humanes identificades a la vila i necròpolis tardo-antiga de Vilardida. Vila-rodonà (Alt Camp)*. In ASENSIO VILARÓ, D.; MORER, J. 1998: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada l'any 1998 en el Casalot d'en Viola (Calafell, Baix Penedès)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- MORER, J.; NAVAJAS, M. C.; ADSERIAS, M. 1997: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a Plans d'en Jori (Montblanc)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. <https://calaix.gencat.cat/handle/10687/7873> (consulta 30.12.2020)
- OLESTI VILA, O.; MENCHON, J. PASTOR, I.; SUBIRÀ, E. 2017: *Memòria de la intervenció arqueològica a la necròpolis de la Roca del Grinjol (Prades, Baix Camp). Juliol 2015*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- PORTAL, J.; PALLUEL, CL.; CASANOVAS, A.; GARCÍA, D.; LIAÑO, E.; MENCHON, J.; PATRIMONI 2.0: *Plan director de las futuras intervenciones en el conjunto edificado. Real monasterio de Santa Maria de Poblet*. Vimbodí. Reial Monestir de Santa Maria de Poblet.

- PUCHE, J. M. 1994: *Memòria dels treballs arqueològics realitzats a la Ciutat de Repòs (Tarragona)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. <http://calaix.gencat.cat/handle/10687/423371> (consulta 10.03.2020).
- RAMON SARIÑENA, E. 1987: *Memòria de l'excavació d'urgència practicada a la vil·la romana de l'Esquirol*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya http://calaix.gencat.cat/bitstream/handle/10687/8540/qmem292_web.pdf?sequence=1&isAllowed=y (consulta 21.06.2021).
- REMOLÀ, J. A.; SÁNCHEZ GIL DE MONTES, J. 2005-2006: *Memòria de les intervencions arqueològiques a la vil·la romana de Centelles. Constantí*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- RIU-BARRERA, E. 1987b: *Memòria de l'excavació del temple de Sant Andreu de Sagàs*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. https://cultura.gencat.cat/web/contenidgpc/documents/documents2008/qmem282_web.pdf.pdf (consulta 18.12.2019).
- SALA, R.; GARCIA, E.; TAMBA, R. 2011: *Memòria d'intervenció. Prospecció georadar al Reial Monestir de Santa Maria de Poblet (Vimbodí i Poblet, Conca de Barberà)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. <http://calaix.gencat.cat/handle/10687/425265?locale-attribute=en#page=1> (consulta 15.08.2021).
- SALAZAR, N. 2007: *Torre de la Mixarda. Figuerola del Camp (Alt Camp). Agost de 2007. Memòria de la intervenció arqueològica preventiva (neteja i excavació)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya
- SÁNCHEZ CAMPOY, E.; GUERRERO, LL. A.; SOLÉ, J. 1993: *Memòria sobre la intervenció arqueològica al sarcòfag de la vil·la romana de Riudabella. Vimbodí, Conca de Barberà. 29 d'agost de 1993*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya
- SANTOS ARÉVALO, F. C.; GÓMEZ MARTÍNEZ, I. 2018: "Informe de datación y calibración. Código de muestra: UE 100-1 [muralla de Tarragona-Baixada del Roser]." Sevilla, Centro Nacional de Aceleradores. Ajuntament de Tarragona.
- SERRANO COLL, M. 2007: *L'edifici "Ca la Garsa" de la Plaça dels Àngels de Tarragona. Estudi formal i documental*. Ajuntament de Tarragona.
- SIRISI, M. 2021: Informe de tractament de restes identificades dins del projecte d'urbanització del PPU-10 de Tarragona. Ajuntament de Tarragona
- TEIXELL, I. 2007: *Memòria de les excavacions arqueològiques al castell de Falset (Priorat)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya
- VILA FÀBREGAS, G.; VILA, J. M.; CANTOS, J. A.; FAUQUET, J. 2004: *Memòria de les intervencions arqueològiques al castell de Castellallat (Sant Mateu de Bages, Bages). Campanyes 1999-2003*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya
- VILA FÀBREGAS, G.; VILA, J. M.; CANTOS, J. A.; FAUQUET, J. 2004: *Memòria de les intervencions arqueològiques al castell de Castellallat (Sant Mateu de Bages, Bages). Campanyes 1999-2003*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- TESIS, TESINES, TREBALLS FI DE GRAU, MEMÒRIES INÈDITES**
- ALARCÓN, V. 2015: *Geomàtica del 'Rec Major' de Tarragona*. Treball fi de grau, Universidad de León.
- ÁLVARO, K. 2012: *El poblamiento altomedieval y sus manifestaciones funerarias en las cuencas del Alto Arlanza (s. IX y XI)*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona. <https://www.tdx.cat/handle/10803/80651> (consulta 05.05.2020).
- AQUILUÉ, X. 1992: *Relaciones económicas, sociales e ideológicas entre el Norte de África y la Tarraconense en época romana. Las cerámicas de producción africana procedentes de la Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona.
- ARAGUÀS, Ph. 1979a: *Recherches sur les châteaux des marches de Catalogne et Ribagorce, 950-1100*. Tesis de Tercer Cicle, Universitat de Burdeos III (no consultada).
- ARRAYÁS, I. 2002: *Morfologia històrica del territorium de Tarraco en època tardo-republicana romana o ibèrica final (ss. III-I aC): cadastres i estructures rurals*. Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona. <https://www.tdx.cat/handle/10803/5537#page=1> (consulta 29.02.2020).
- BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017: *L'escenari del feudalisme a la frontera del comtat de Barcelona. Anàlisi territorial dels assentaments, l'espai obert i els camins del terme castral d'Olèrdola (segles X-XI)*. Tesis Doctoral. Universitat de Barcelona. <https://www.tesisenred.net/handle/10803/525826> (consulta 16.08.2021).
- CIURANA, J. 2011: *Pràctiques i rituals funeraris a Tarraco i el seu ager (segle II aC- III/IV dC)*. Tesis doctoral, Universitat Rovira i Virgili. <https://www.tesisenred.net/handle/10803/37343> (consulta 14.08.2021).
- COLL RIERA, J. M. 2020b: *El vidre a l'antiguitat tardana a Catalunya i Andorra: contextos i tipologia del vidre a la Tarraconense Oriental entre el baix imperi romà i l'antiguitat tardana (segles IV-VIII)*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona. <https://www.ub.edu/portal/web/geografia-historia/tesi/-/detall/el-vidre-de-l-antiguitat-tardana-a-catalunya-i-andorra-contextos-i-tipologia-del-vidre-a-la-tarraconense-oriental-entre-el-baix-imperi-roma-i-l-antigu> (consulta 21.06.2021).
- DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2007a: *Capiteles tardorromanos y altomedievales de Hispania (ss. IV-VIII dC)*. Tesis doctoral, Universitat Rovira i Virgili. <https://www.tesisenred.net/handle/10803/8611> (consulta 14.08.2021).
- DUCH MAS, J. 1980: *Contribució a l'arqueologia de la vall del Corb (Segarra i Urgell)*. Tesis de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona (no consultada).
- FOLCH, Ch. 2012: *Els territoris del nord-est de Catalunya durant l'alta edat mitjana (segles VI-XI d.C): Organització territorial i arqueologia del poblament*. Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona. <http://hdl.handle.net/10803/107883> (consulta 13.08.2021).
- GARCIA-ARGÜELLES, P. 1990: *Las industrias epipaleolíticas del sur de Cataluña: antecedentes, desarrollo y evolución*

- hacia nuevas formas neolíticas*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona.
- GENERA, M. 1979: *Evolució del poblament prehistòric i protohistòric a les comarques de la Ribera d'Ebre i del Priorat*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona.
- GIBERT REBULL, J. 2012: *L'alta edat mitjana a la Catalunya Central (Segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat.*, Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona. <http://hdl.handle.net/10803/79098> (consulta 13.08.2021).
- GONZALO, X. 2011: *Dinàmiques d'organització social i territorial en territori Terrachone. Aproximació històrico-arqueològica al territori de Tarracona/Tarrakuna/Terrachona i els seus marges (s. VII-X DNE)*. Memòria de màster, Universitat de Tolosa de Llenguadoc. www.acamedia.edu (consulta 14.08.2021).
- GUIDI SÁNCHEZ, J. J. 2016: *De Tàrraco a Terrachona. De la Tarragona visigoda a la medieval [segles VII-XII]: els condicionants clàssics en la nova arquitectura feudal. Documentació arqueològica i fonts històriques d'un patrimoni monumental*. Tesis doctoral, Universitat Rovira i Virgili. <https://www.tesisenred.net/handle/10803/401579>. (consulta 21.06.2021).
- GUTIÉRREZ CUENCA, E. 2015: *Génesis y evolución del cementerio medieval en Cantabria*. Tesis doctoral, Universidad de Cantabria. https://www.researchgate.net/publication/282649787_Genesis_y_evolucion_del_cementerio_medieval_en_Cantabria (consulta 14.08.2021).
- JONES, G. 1996: *Church dedications and landed units of lordship and administration in the pre-Reformation diocese of Worcester*. PhD thesis, University of Leicester (no consultada).
- LASHERAS, A. 2018: *El suburbi portuari de Tarraco a l'antiguitat tardana (segles III-VIII dC)*. Tesis doctoral, Universitat Rovira i Virgili. <https://www.tesisenred.net/handle/10803/664701> (consulta 21.06.2021).
- LÓPEZ VILAR, J. 2005: *Tàrraco paleocristiana. El suburbi del Francolí*. Tesi doctoral, Universitat Rovira i Virgili. <https://www.tdx.cat/handle/10803/8619> (consulta 14.08.2021).
- MARTÍNEZ ELCACHO, A. 2014: *"Pro crisis argenti." La plata comtal de les Muntanyes de Prades i baronia d'Entença en època del comte Pere (1342-1358): regulació i rendiment de les mines de Falset*. Lleida, Universitat de Lleida. <https://www.tdx.cat/handle/10803/284994#page=1> (consulta 23.12.2019).
- MARTÍNEZ MOLINA, K. 2005: *El paleolític superior final del Molí del Salt (Vimbodí, Tarragona)*. Tesi doctoral. Universitat Rovira i Virgili (no consultat).
- MAURI, A. 2006: *La configuració del paisatge medieval: el comtat de Barcelona fins al segle XI*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. <http://hdl.handle.net/2445/35556> (consulta 21.06.2021).
- MENCHON, J. 2000d: *Necròpolis i enterraments aïllats de l'antiguitat tardana i alta edat mitjana al Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat*. Memòria de Llicenciatura. Universitat de Barcelona.
- MOYA OLLER, A. 2017: *Ascetisme i monacat tardoantic a La Tarraconense (ss. IV-VII). Una Aproximació Sociocultural i Arqueològica*. Tesi doctoral, Universitat Rovira i Virgili. <https://www.tesisenred.net/handle/10803/662733> (consulta 14.08.2021).
- MUÑOZ MELGAR, A. 2013: *Sant Fructuós de Tarragona. Aspectes històrics i arqueològics del seu culte, des de l'antiguitat a l'actualitat*. Tesis doctoral, Universitat Rovira i Virgili. <https://www.tesisenred.net/handle/10803/127105> (consulta 21.06.2021).
- NEGRE, J. 2013: *De Dertosa a Turruša. L'extrem oriental d'al-Tagr al-A là en el context del procés d'islamització d'al-Andalus*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona. <http://www.tdx.cat/handle/10803/116319> (consulta 21.06.2021).
- NOGUERA, J. 2006: *Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior del riu Ebre: la llercavònia septentrional*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona. <http://www.tdcat.cesca.es> (consulta 21.06.2021).
- PALET, J. M. 1997: *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època iberoromana i l'altmedieval*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona (no consultada).
- PERA, J. 1993: *La romanització a la Catalunya interior. Estudi històric-Arqueològic de lesso i Sigarra i el su territori*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona (no consultada).
- PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2010: *Tarraco christiana. Cristianización y organización eclesiástica de una capital provincial romana (siglos III al VII)*. Tesi doctoral, Universitat Rovira i Virgili. <https://www.tesisenred.net/handle/10803/8638> (consulta 21.06.2021).
- RIERA MORA, S. 1995: *Evolució del paisatge vegetal holocè al Pla de Barcelona a partir de les dades pol·líniques*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona (no consultada).
- PUIG PUGÈS, M. 2014: *Arqueologia funerària islàmica a Catalunya*. Treball fi de Màster, Universitat de Barcelona. <https://prezi.com/8uxqch9ghedp/arqueologia-funeraria-islamica-a-catalunya/> (consulta 16.05.2020).
- ROIG PÉREZ, J. F. 2013b: *La figlina del Vila-sec (Alcover, Alt Camp): un centre de producció ceràmica de l'ager tarraconensis*. Tesi doctoral, Universitat Rovira i Virgili. <https://www.tdx.cat/handle/10803/108958?show=full> (consulta 14.08.2021).
- SOTO, P. de 2010: *Anàlisi de la xarxa de comunicacions i de transport a la Catalunya romana: estudis de distribució i mobilitat*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona. <http://www.tesisenred.net/handle/10803/5560> (consulta 21.06.2021).
- SUÑÉ ARCE, J. 2017: *Gihad, fiscalidad y sociedad en la Península Ibérica (711-1172): evolución de la capacidad militar andalusí frente a los reinos y condados cristianos*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona. <https://www.tdx.cat/handle/10803/434474#page=1> (consulta 21.06.2021)

LEGISLACIÓ

Decret 78/2002 de 5 de març del Reglament de protecció del patrimoni arqueològic i paleontològic (DOGC núm. 3594 de 13.03.2002).

Llei 8/2005 de 8 de juny de protecció, gestió i ordenació del Paisatge (DOGC núm. 4407 de 16.06.2005).

Decret Legislatiu 1/2010 de 3 d'agost del Text Refós de la Llei d'Urbanisme de Catalunya (DOGC núm. 5686 de 05.08.2010).

Llei 12/2017 de 6 de juliol de l'Arquitectura (DOGC núm. 4711, 13.07.2017).

A

ABAD CASAL, L.; GUTIÉRREZ LLORET, S.; SANZ GAMO, R. 1998: *El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete): una historia de 3500 años*. Toledo.

ABADAL, R. d' 1949: *La batalla del adopcionismo en la desintegración de la Iglesia visigoda*. Barcelona.

ABADAL, R. d' 1953: "El paso de la Septimania del dominio goda a franco a través de la invasión sarracena (720-768)." *Cuadernos de Historia de España* núm. XIX, Buenos Aires, p. 14-18.

ABADAL, R. d' 1955: *Catalunya Carolíngia*. Barcelona vol. III (II), Comtats de Pallars i Ribagorça.

ABADAL, R. d' 1958: *Els primers comtes catalans*. Barcelona.

ABADAL, R. d' 1974: *Dels visigots als catalán*. Barcelona, 2ª edició.

ABADAL, R. d' 1989: *Els temps i el regiment del comte Guifred el Pilós*, Barcelona.

ABADAL, R. d' 1991: *Els primers comtes catalans*. Barcelona, 2ª edició.

ABELLA, J. 2007: *Minerals i mines a la conca de Bellmunt del Priorat*. Sabadell.

ABELLA, J. 2009: *La terra del dòlar. L'activitat minera al poble de Bellmunt del Priorat*. Barcelona.

ACEÑA, R. 1995: "El *mirhab* hispano-musulmà." *Catalunya romànica* vol. XXI p. 196-198.

ACEÑA, R. 2006: "Finestra àrab al claustre de la catedral de Tarragona." In CASANOVAS, J., QUÍLEZ, F. M. *El viatge a Espanya d'Alexandre de Laborde (1806-1820)*. Barcelona, p. 166-167.

ACHON, O. 2015: "Intervenció arqueològica al castell de Falset." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*. Barcelona, vol. I, p. 859-868.

ACHON, O. 2016: "Apèndix 3. Les excavacions arqueològiques dels anys 2010-2011." In CONEJO, A. (ed.) *L'infant Pere d'Aragó i d'Anjou "molt graciós e savi senyor"*. Valls, p. 206-209.

ACIÉN, M. 1989: "Poblamiento y fortificación en el sur de al-Andalus: la formación de un país de *husun*." *Actas III Congreso de Arqueología medieval Española* vol. 1, Oviedo, p. 137-150.

ACIÉN, M. 1998: "El final de los elementos feudales en al-Andalus: fracaso del *incastellamento* e imposición de la Sociedad islámica." *L'incastellamento. Actes des rencontres de Cérone (1992) et de Rome (1994)*. Roma, p. 291-305.

ACIÉN, M. 1999: "Poblamiento indígena en al-Andalus e indicios del primer poblamiento andalusí." *Al-Qantara* núm. XX, p. 62.

ACIÉN, M. 2000: "La herencia del protofeudalismo visigodo frente a la imposición del Estado islámico." *Visigodos y omeyas: un debate entre la antigüedad tardía y la alta*

edad media. Madrid, *Anejos de Archivo español de arqueología* núm. 3, p. 429-441.

ACIÉN, M.; MANZANO, E. 2009: "Organización social y administración política en Al-Ándalus bajo el emirato." *Territorio, Sociedad y Poder* anex 2, p. 331-348.

ACIÉN, M.; TORRES PALOMO M. P. 1995 (coord.) *Estudios sobre cementerios islámicos andalusíes*. Málaga.

ACRAM I: DDAA 2000, *I congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. 15 anys d'intervencions arqueològiques: mancances i resultats. Igualada del 13 al 15 de novembre de 1998*. Barcelona.

ACRAM II: DDAA 2003, *II congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, 2 vol.

ACRAM III: DDAA 2007, *III Congrés d'arqueologia medieval i Moderna a Catalunya. Sabadell del 18 al 21 de maig de 2006*. Barcelona 2007, 2 vol.

ACRAM IV: DDAA 2011, *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011*. Tarragona, 2 vol.

ACRAM V: DDAA 2015, *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*. Barcelona, 2 vol.

ACRAM VI: DDAA en premsa, *VI Congrés d'Arqueologia medieval i Moderna a Catalunya. Lleida, 29 de novembre-2 de desembre de 2018. Actes*. Lleida.

ADELL, J. A. 1982: "L'hospital de pobres de Santa Magdalena de Montblanc i l'arquitectura hospitalària medieval de Catalunya." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 4, p. 239-263.

ADELL, J. A. 1986: "L'arqueologia medieval i la intervenció en el patrimoni arquitectònic." *I Congreso de Arqueología Medieval Española (Huesca, 1985)*. Osca, vol. I, p. 85-88.

ADELL, J. A. 2016: "VI. Origen de l'art mossàrab a Catalunya." In GUITART, J.; PAGÈS, M.; RODÀ, I.; SANS TRAVÉ, J. M. (ed.) *Puig i Cadafalch, J.; Falguera, J. de; Goday, J. L'arquitectura cristiana preromànica a Catalunya*. Barcelona, p. 573-576.

ADELL, J. A. 2017: "La construcció en pedra als comtats catalans a l'entorn de l'any mil. De l'*opus craticium* als *magistri comacini* (?)." In GIRÁLDEZ, P.; VENDRELL, M. (coord.) *Bella pedra vella. Explotació, usos i conservació en l'àmbit de la Corona d'Aragó*. Barcelona, p. 67-114.

ADELL, J. A.; MENCHON, J. 2004-2005: "Les fortificacions de la frontera meridional dels comtats catalans o les fortificacions de la marca superior d'Al Andalus." *Lambard* núm. XVII, p. 65-85.

ADELL, J. A.; MENCHON, J. 2014: "La recuperació del castell de Solivella (1993-2008)." In MENCHON, J. (coord.) *El castell de Solivella. Entre el gòtic i el renaixement a la Catalunya Nova*. Tarragona, p. 66-71.

ADELL, J. A.; RIU-BARRERA, E. 1980: "La torre de l'alta edat mitjana de Ribes (Garraf)." *Quaderns d'estudis medievals* vol. 1, núm. 2, p. 87-94.

ADELL, J. A.; RIU-BARRERA, E. 1998a: "L'antic monestir de Sant Pere de Rodes. Arqueologia i restauració." *Lambard. Estudis d'art medieval* núm. 14, p. 109-146.

ADELL, J. A.; RIU-BARRERA, E. 1998b: "Sant Pere de Rodes." *Catalunya romànica* vol. XXVII, p. 148-155.

- ADELL, J. A.; RIU-BARRERA, E. 1999: "La configuració arquitectònica dels monestirs." *Temps de monestirs. Els monestirs catalans entorn l'any 1000*, Barcelona, p. 168-185.
- ADELL, J. A.; BESERAN, P.; SIERRA, A.; VILLARÓ, A. 2000: *La Catedral de la Seu d'Urgell*. Manresa.
- ADELL, J. A.; LLINÀS, J.; MATARÓ, M.; RIU-BARRERA, E.; SAGRERA, J. 1996-97: "Sant Pere de Rodes (Catalunya). La cel·la i el primer monestir (s. IX-XI)." *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins vol. XXXVIII*, "Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995." p. 1415-1443.
- ADELL, S., OTIÑA, P. 2003: "Nova figura de terracota ibèrica a Tarragona." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 25, p. 19-23.
- AGRAZ, J.; DUPRÉ, X. 1990: "Dos enterraments d'època romana a la Via Augusta núm. 35." *Quaderns d'història tarraconense IX*, p. 181-184.
- ADSERIAS, M. 1998: *Evidències del passat. Prehistòria i món antic a Vila-seca. Vila-seca. Vila-seca*.
- ADSERIAS, M.; BENET ARQUÉ, C. 2003: "El celler del Paborde (Valls, Alt Camp). *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. I, p. 657-661.
- ADSERIAS, M.; CARBONELL, M. C. 2003: "El claustre del convent de Sant Francesc de Montblanc." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. I, p. 159-163.
- ADSERIAS, M.; RAMON SARIÑENA, E. 1996: *El jaciment neolític de Vilagrassa, Cambrils (Baix Camp)*. Cambrils.
- ADSERIAS, M.; RAMON SARIÑENA, E. 2004: "La vil·la romana del Vilar (Valls, Alt Camp)." *Quaderns de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp* núm. 45, p. 5-18.
- ADSERIAS, M.; RAMON SARIÑENA, E. 2008: "La vil·la romana del Vilar." In VERGÉS, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. (coord.) *Valls i la seva història*. Valls, vol. 2, p. 369-376.
- ADSERIAS, M.; SOLÉ, M. 1994: "L'ocupació paleolítica de la Balma de la Vall (Montblanc, Conca de Barberà)." *Arqueologia* 83. Madrid, p. 200.
- ADSERIAS, M.; TEIXELL, I. 2003: "L'assentament medieval dels Molins de la Vila: Duesaiçgues i Vilasalva." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. II, p. 529-535.
- ADSERIAS, M.; FUSTÉ, E.; LEÓN, A. M. 1984: "Enterrament del parking de Saavedra. Tarragona." *Arqueologia* 83. Madrid, p. 200.
- ADSERIAS, M.; POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. 2000: "L'hàbitat suburbà portuari de l'antiga Tàrraco. Excavacions al sector afectat pel PERI 2 (Jaume I-Tabacalera)." In RUIZ DE ARBULO, J. (ed.) *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona, 137-154.
- ADSERIAS, M.; GARCIA NOGUERA, M.; TEIXELL, I. 2001: "Noves troballes d'època romana a l'entorn del Tarragonès: les villae del Mas dels Canonges i del Camí Vell de Salou (Tarragona, Tarragonès)." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 23, p. 213-248.
- ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; RAMON, E. 1994: "L'evolució del sector sud-occidental de Tàrraco (segle II aC-V dC). Excavacions en un solar del carrer de Pere Martell." *La ciutat en el món romà. Actes del XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona (1993)*. Tarragona, p. 17-19.
- ADSERIAS, M.; BURÉS, J.; MIRÓ, M. T.; RAMON, E. 1993: "L'assentament pre-romà de Tarragona." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 3, p. 177-227.
- ADSERIAS, M.; FERRER, C.; GARCÍA, M.; OTIÑA, P. 2002: "Els balnea tardoantics del sector sud-occidental de Tàrraco." *Empúries* núm. 53, p. 56-65.
- ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; MIRÓ, M. T.; RAMÓN, E. 1994a: "L'assentament pre-romà i el seu paper dins de l'evolució de la ciutat de Tàrraco." *La ciutat en el món romà. Actes del XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona (1993)*. Tarragona, p. 15-17.
- ADSERIAS, M.; BURÉS, J.; MIRÓ, M. T.; RAMON, E. 1994b: "L'assentament pre-romà i el seu paper dins de l'evolució de la ciutat de Tàrraco." *La ciutat en el món romà. Actes del XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona (1993)*. Tarragona, p. 15-17.
- ADSERIAS, M.; BURÉS, J.; MIRÓ, M. T.; RAMON, E. 1995: "Excavacions arqueològiques al carrer Pere Martell de Tarragona. 1000 anys d'evolució urbana (del segle V aC al V dC)." *Tribuna d'arqueologia 1993-1994*. Barcelona, p. 75-86.
- ADSERIAS, M.; ARBELOA, J. V. M.; DUPRÉ, X.; LEÓN, A. M.; MASSÓ, J.; PALANQUES, LL.; SOLÉ PALACÍN, X. 1986: "Les excavacions realitzades a Tarragona durant el Pla de Solidaritat amb l'Atuer l'any 1984." *Tribuna d'arqueologia 1984-1985*. Barcelona, p. 35-42.
- ADSERIAS, M.; MASSÓ, J.; PALLEJÀ, LI. 1986-87: "La 'Balma d'en Roc,' un nuevo hallazgo de pintura rupestre en Vandellòs (Tarragona)." *Bajo Aragón Prehistoria* núm. VII-VIII, Actas del I Congreso Internacional de Arte Rupestre, I (1986-1987, Zaragoza). VII-VIII, p.131-132.
- ADSERIAS, M.; MASSÓ, J.; PALLEJÀ, LI. 1987: "La balma d'en Roc, un nuevo hallazgo de pinturas rupestres en Vandellòs (Tarragona)." *Bajo Aragón. Prehistoria* núm. 7-8, p.131-132.
- ADSERIAS, M.; MENCHON, J.; MESTRES, D. 2000: "Programa d'Arqueologia Urbana de Montblanc." *Tribuna d'arqueologia 1997-1998*. Barcelona, p. 187-194.
- ADSERIAS, M.; MENCHON, J.; MESTRES, D. 2003: "Les cases de Montblanc." *L'art gòtic a Catalunya*. Barcelona, Arquitectura III, Dels palaus a les masies, p. 161-162.
- ADSERIAS, M.; MENCHON, J.; MESTRES, D. 2007: "La vila de Montblanc. Aproximació a la seva evolució urbana (segles XII-XV)." *III Congrés d'Arqueologia medieval i Moderna a Catalunya. Sabadell del 18 al 21 de maig de 2006*. Barcelona, vol. II, p. 337-342.
- ADSERIAS, M.; MORER, J.; RIGO, A. 2000: "la vil·la dels Plans d'en Jori (Montblanc, Conca de Barberà)." *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona, p. 199-206.
- ADSERIAS, M.; MORER, J.; RIGO, A. 2011: "la vil·la dels Plans d'en Jori (Montblanc)." In Carreras, A. (dir.) *Història de la Conca de Barberà*. Valls, Les arrels del passat, p. 270-276.
- ADSERIAS, M.; MUÑOZ, J. A.; SARDÀ, M. 1984: "El jaciment arqueològic dels Clots Martells (Solivella)." *Miscel·lània d'Estudis Solivellencs* núm. 2, p. 58-60.

- ADSERIAS, M.; MUÑOZ, J. A.; SARDÀ, M. 1989: "Enterraments medievals en el Tossal de les Forques (Vimbodí, Conca de Barberà)." *Aplecs de treballs* núm. 9, p. 135-149.
- ADSERIAS, M.; POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. 2000: "L'hàbitat suburbà portuari de l'antiga Tàrraco. Excavacions al sector afectat pel PERI 2 (Jaume I-Tabacalera)." *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona, p. 137-154.
- ADSERIAS, I.; TEIXELL, I.; GRIÑÓ, D. 2003: "Intervencions arqueològiques als Molins de la Vila (Montblanc, Conca de Barberà)." *Tribuna d'arqueologia 1999-2000*. Barcelona, p. 179-192.
- ADSERIAS, M.; MIRÓ ALAIX, M.; TEIXELL, I. en premsa: "L'arqueologia medieval a les comarques tarragonines en els darrers 20 anys." *VI Congrés d'Arqueologia medieval i Moderna a Catalunya. Lleida, 29 de novembre-2 de desembre de 2018*. Lleida.
- ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; MIRÓ ALAIX, M. T.; RAMÓN, E. 1993: "L'assentament pre-romà de Tarragona." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 3, p. 177-226.
- ADSERIAS, M.; CARBONELL, M. C.; BRAVO, P.; TEIXELL, I. 2011: "Els enterraments del polígon l'Alba (Vila-seca, Tarragonès)." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011*. Tarragona vol. II, p. 793-804.
- ADSERIAS, M.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; PUCHE, J. M. 1997: "La transformació urbana de Tarraco al segle IV d.C. Noves dades arqueològiques." *Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995*, "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins" vol. XXVII, p. 923-938.
- ADSERIAS, M.; MACIAS, J. M.; RAMÓN SARIÑENA, E.; REMOLÀ, J. A. 2000: "El Mausoleo de la calle Sant Auguri de Tarragona." *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica Cartagena 16-19 d'abril de 1998*. Barcelona, p. 47-66.
- ADSERIAS, M.; BRAVO, P.; GARCIA NOGUERA, M.; ROIG PÉREZ, J. F.; Ramon Sariñena, E. 2011: "Noves aportacions als conjunts funeraris entre els segles IV i VII: Mas dels Quarts (Perafort, Tarragonès) i la Mineta (Cambrils, Baix Camp)." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011*. Tarragona vol. I, p. 191-199.
- ADSERIAS, M.; BARTROLÍ, R.; CEBRIÀ, A.; FARELL, D.; GAMARRA, A.; MIRÓ MIRÓ, J. M. 1994-95: "La Balma de l'Auferí (Margalef de Montsant, Priorat): un nou assentament prehistòric a la vall del Montsant." *Tribuna d'arqueologia 1994-1995*. Barcelona, p. 40-50.
- AGUADO VILLALBA, J. 1991: *Tinajas medievales españolas. Islámicas y mudéjares*. Toledo.
- AGUILERA ARAGÓN, I. 1996: "La ocupación tardoromana de la cueva del Moro." *Bolskan* núm. 13, p. 133-137.
- AGUILERA GAMBOA, E. (MARQUÉS DE CERRALBO) 1909: *El Alto Jalón. Descubrimientos arqueológicos. Discurso por el Excmo. Sr. Don Enrique de Aguilera y Gamboa, marqués de Cerralbo, individuo de número de la Real Academia de la Historia. Leído en la Junta pública del 26 de diciembre de 1909*. Madrid.
- AGUIRRE ESTOP, J. J.; CABAÑERO, B. 2009: "Memoria de restauración de la torre de Vallferosa (La Segarra, Lleida)." *Artígrama* núm. 24, p. 701-731.
- AGUIRRE SORONDO, A. 1990: "Una metodología para el estudio de las estelas discoïdals." *Signalisations de Sépulture et stèles discoïdals, Vè - XIXè siècles. Actes des Journées de Carcassonne*, Carcassonne, p. 109-113.
- AGUIRRE SORONDO, A. 1994: "Metodología y ritos en las investigaciones estelísticas." *Hilari Buruzko Nazioarteko IV Kongresua/ IV Congreso Internacional sobre la estela funeraria/ IV Congrès International sur la stèle funéraire, Donostia 1991*, San Sebastián 1994, p. 545-553.
- AGUIRRE SORONDO, A. 1995: "La mujer en la religiosidad popular: las seroras." *Sukil* núm. 1, p. 105-111.
- AGUIRRE SORONDO, A. 1996: *El rito funerario en Euskal-Herria*. Bilbao.
- AGUSTÍ, B.; CODINA, D. 2002: "Monestir de Sant Pere de Rodes (Port de la Selva, Alt Empordà). Intervenció a la zona 15, 2000-2001." *VI Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*. Girona, p. 293-296.
- AGUSTÍ, B.; BURCH, J.; LLINÀS, J. 1998: "Les sitges ibèriques de Sant Sebastià de la Guàrdia (Palafrugell, Baix Empordà)." *Estudis sobre temes del Baix Empordà* núm. 17, p. 43-58.
- MOLIST, N., RIPOLL, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular. Ss. VI-XII. Problemes de cronologia. Barcelona 18 de novembre de 2009*. Barcelona, vol. II, p. 317-330.
- AGUSTÍ B., MATARÓ M. 1999: "Les Goges. Un cementiri entre els segles VII-IX (Sant Julià de Ramis, Girona)." *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX-X)* Barcelona, p. 111-113.
- AGUSTÍ, B.; BURCH, J.; MERINO, J. 1995 (ed.): *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis (1991-1993)*. Girona.
- AIGUADÉ I VECIANA, J. 1971: "Algunes consideracions sobre el nom de Vilabella." *Revista de Vilabella* any II, p. 9.
- AIGUADÉ I VECIANA, J. 1990: *Vilabella. Historia i vida d'un poble*. Valls.
- AINAUD DE LASARTE, J. 1964: "Les fonts baptismals a la catedral romànica de Barcelona." *Analecta sacra tarraconensia* núm. 37, p. 357-359.
- ALBAREDA, M. J.; ALONSO, M.; BIOSCA, A.; MOLIST, N.; PUIG, F.; PUIG, J. M.; MELIAN, R.; SAORIN, A. 1986: "Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme dins el Pla de l'Atur a Sant Boi (Baix Llobregat)." *Tribuna d'arqueologia 1984-85*. Barcelona 1986, p. 63-72.
- ALBIZURI, S.; NADAL, J. 2015: "Producció animal i simbolisme ritual en el Serrat dels Espinyers." In GARCÉS, I. (ed.) *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà*. Isona, p. 78-85.
- ALAVEDRA, S. 1979: *Les ares d'altar* AGUSTÍ, B.; LLINÀS, J. 2012: "Pla de l'Horta i Les Goges: dues necròplis d'època visigoda a l'entorn de Gerunda." In *de Sant Pere de Terrassa-Egara*. Terrassa.
- ALAY, J. C.; CAMPOS, J.; MIRÓ, M.; PALLARÈS, J.; VÁZQUEZ, J. 1993: "Olius (Solsonès)." In MENCHON, J.; TÉVAR, A. (ed.) *Les esteles discoïdals dels Països Catalans, estat de la qüestió. Reus 9 i 10 de gener de 1988. Actes d'estudi sobre les esteles discoïdals*. Reus, p. 213.
- ALBIÑANA, J. F.; BOFARULL, A. 1849: *Tarragona Monumental, ó sea, Descripción de todas sus antigüedades y monumentos celtas y romanos*. Tarragona.
- ALEGRIA, W.; CASTELL, P. 2015: "L'evolució d'una església romànica del segle XII al Pirineu: Sant Vicenç de

- Capdella." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*. Barcelona, vol. II, p. 667-674.
- ALEGRIA, W.; HIDALGO, I. 2015: "Contextos ceramicos tardoantico i altmedievales al Montsec (Prepirineu de Lleida). Els jaciments de Els Altmiris i Sant Martí de les Tombetes." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*. Barcelona, vol. II, p. 1041-1056.
- ALFÖLDY, G.: 1973: *Flamines provinciae Hispaniae Citerioris*. Madrid, Anejos de Archivo español de arqueología núm. VI.
- ALFÖLDY, G. 1991: *Tàrraco. "Fòrum"*. Temes d'Història i Arqueologia Tarragonins" núm. 8, Tarragona.
- ALFÖLDY, G. 1992: "Una inscripció funeraria de Tàrraco del Bajo Imperio." *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, p. 13-24.
- ALFÖLDY, G. 1993: "Tàrraco y la Hispania romana: cultos y sociedad." In MAYER, M. (ed.) *Religio deorum. Actas del Coloquio Internacional de epigrafía, culto y sociedad en Occidente* (1992). Sabadell, p. 7-26.
- ALIAGA, S.; MERCADAL, O. 2003: "Sant Martí i Sant Serní de Vilavedra (Bellver de Cerdanya, La Cerdanya)." *Actes de les I jornades d'arqueologia i paleontologia 2001. Comarques de Lleida. Lleida 30 de novembre, 1 i 2 de desembre de 2000*. Barcelona, vol. 2, p. 217-224.
- ALIAGA, S.; MERCADAL, O.; OLESTI, O. 2003: "Santa Maria de Talló (Talló, Bellver de Cerdanya). La pervivència d'un centre territorial de la tardoantiguitat. Actes de les I jornades d'arqueologia i paleontologia 2001. Comarques de Lleida. Lleida 30 de novembre, 1 i 2 de desembre de 2000." Barcelona, vol. 2, p. 225-247.
- ALLUÉ MARTÍ, E.; ANGELUCCI, D.; CÁCERES, I.; FIOCCHI, C.; FONTANALS, M.; GARCÍA, M.; HUGUET, R.; OLLÉ, A.; SALADIÉ, P.; VERGÉS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 2002: "La Cativera (El Catllar, Tarragona): datos preliminares sobre el límite Pleistoceno-Holoceno en el sur de Cataluña." *Actas del III Congreso de Arqueología Peninsular (Vila Real, Portugal, Setembre 1999)*. Vila Real (Portugal), p. 81-98.
- ALLUÉ MARTÍNEZ, M. 1983a: "Rituales funerarios." *Arxiu d'Etnografia de Catalunya* núm. 2, p. 132-141.
- ALLUÉ MARTÍNEZ, M. 1983b: "La muerte en las ciencias sociales: una bibliografía." *Arxiu d'Etnografia de Catalunya* núm. 2, p. 229-247.
- ALMAGRO BASCH, M. 1953: *Las necrópolis de Ampurias*. Barcelona, 2 vol.
- ALMAGRO BASCH, M. 1954: *Las pinturas rupestres levantinas*. Madrid.
- ALMAGRO BASCH, M. 1957: *Inventaria Archeologica*. Madrid.
- ALMAGRO BASCH, M. 1975: *Necrópolis hispano-visigoda de Segobriga, Saelices (Cuenca)*. Madrid, "Excavaciones Arqueológicas en España" núm. 84.
- ALMAGRO BASCH, M.; SERRA-RÀFOLS; J. C.; COLOMINAS, J. 1948: *Carta arqueológica de España*. Barcelona.
- ALMAGRO-GORBEA, A. 2008: "La puerta califal del Castillo de Gormaz." *Arqueologia de la Arquitectura* núm. 5, p. 55-77.
- ALMUNI, V. 2007: *La catedral de Tortosa als segles del gòtic*. Barcelona.
- ALMUNI, V.; FORCADELL, T.; VILLALBÍ, M. Del M. 2000: "La necrópoli andalusí del mas Torril (La Sènia-el Montsià)." *Ir. congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. 13, 14 i 15 de novembre de 1998. Actes*. Barcelona, p. 220-227.
- ALOGUÍN, R. 1998: *Guia de fortificacions de Tarragona*. Tarragona.
- ALONSO ÁLVAREZ, R. 2007-2008: "*Patria uallata asperitatem moncium*. Pelayo de Oviedo, el arca de las reliquias y la creación de una topografía regia." *Locus Amoenus* núm. 9, p. 17-29.
- ALONSO ÁLVAREZ, R. 2010: "*Plorauerunt lapides et manauerunt aquam*. El planto por el rey según las crónicas de los reinos occidentales cristianos." In BOQUET, D.; NAGU; P. (ed.) *Polítiques des émotions au Moyen Âge*. Florència, p. 115-148.
- ALONSO MORA, A. 2015: "La mineria d'argent al terme de Prades (segle XVI)." *Aplecs de treballs* núm. 33, p. 63-81.
- ALONSO MORA, A. 2019: "La minería de la comarca del Priorat (Tarragona) durante la época moderna." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 41, p. 237-254.
- ALONSO TEJADA, A. 1979: "Aportaciones al estudio de Mas del Llor, Rojals (Tarragona)." *Caesaraugusta* núm. 49-50, p. 101-105.
- ALONSO TEJADA, A. 1992: "Algunas reflexions sobre la cronologia rupestre levantina." *IX Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà, p. 49-50.
- ALONSO TEJADA, A.; GRIMAL, A. 1988: "Observaciones sobre la técnica pictórica del Mas d'en Carles i la Cova de les Creus (Montblanc-Tarragona)." *Boletín de la Asociación Española de Arte Rupestre* vol. 1, p.20-24.
- ALONSO TEJADA, A.; GRIMAL, A. 1989: *Els pintors prehistòrics de Vandellòs*. Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant.
- ALONSO TEJADA, A.; GRIMAL, A. 1990: "Pintura rupestre en Catalunya: nuevos descubrimientos." *Revista de Arqueología* núm. 105, p. 29-34.
- ALONSO TEJADA, A.; GRIMAL, A. 1991: "Los pintores de Mas d'en Gran: ¿cazadores o pastores?" *Crónica del XX congreso arqueológico nacional. 1989 Santander*. Saragossa, p.60-72.
- ALONSO TEJADA, A.; SARRIA BOSCOVICH, E.; VIÑAS, R. 1983: *La pintura rupestre en Catalunya*. Barcelona.
- ALÒS, C.; SOLANES, E. 2010: *Catàleg de la col·lecció de materials andalusins del Museu de la Noguera*. Balaguer.
- ALÒS, C.; CAMATS, A., MONJO, M.; SOLANES, E. 2007a: "Les cases andalusines del Pla d'Almatà (Balaguer, La Noguera)." *Tribuna d'Arqueologia 2006-2007*. Barcelona, p. 273-290.
- ALÒS, C.; CAMATS, A., MONJO, M.; SOLANES, E. 2007b: "Organización territorial y poblamiento rural en torno a Madina Balagí (siglos VIII-XIII)." In SÉNAC, Ph. (ed.) *Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIè-XIIè siècle): la transition*. Tolosa, p. 157-181.
- ALÒS, C.; CAMATS, A., MONJO, M.; SOLANES, E.; ALONSO, N.; MARTINEZ, J. 2006: "El Pla d'Almatà (Balaguer, La Noguera). Primeres aportacions interdisciplinàries a l'estudi de les sitges i pous negres de la zona 5." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 16-17, p. 145-168.
- ALTISENT, A. 1966a: "Un poble de la Catalunya Nova als segles XI i XII: L'Espluga de Francolí." *Anuario de estudios medievales* núm. 2, p. 131-216.
- ALTISENT, A. 1966b: "Un segell hebraic trobat a l'Espluga de Francolí i els jueus i conversos de la vora de Poblet." *Miscel·lània populetana* núm. I, p. 337-342.

- ALTISENT, A. 1967: "Notícies socials i econòmiques de Montblanc, la Guàrdia dels Prats i la Riba pels voltants de 1200 en els documents de Poblet." *VIII Assemblea intercomarcal d'estudiosos, Montblanc 1966*. Montblanc, p. 49-65.
- ALTISENT, A. 1968: "Ramon de Vallbona i l'eremitisme a Poboleda." *Studia monástica* núm. XX, p. 141-150.
- ALTISENT, A. 1972: *Les granges de Poblet al segle XV. Assaig d'història agrària d'unes granges cistercenques catalanes*. Barcelona.
- ALTISENT, A. 1974: *Història de Poblet*. Poblet.
- ALTISENT, A. 1982: "Les relíquies de l'altar major de l'Església de Poblet." *Aplecs de treballs* núm. 4, p. 165-192.
- ALTISENT, A. 1984a: "Milmanda." *IX Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*. "Societat d'Onomàstica. Butlletí interior" núm. XVII p. 27-31.
- ALTISENT, A. 1984b: "Vallclara: no Biclara." *IX Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*. "Societat d'Onomàstica. Butlletí interior", p. 1-2.
- ALTISENT, A. 1993 (ed.): *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*. Barcelona, volum I anys 960-1177.
- ALTURO, J. 2011-2013: "Una nueva lectura de la inscripción de Tasio del monasterio de Sant Pere de Rodes del año 955." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 31, p. 11-16.
- ALTURO, J.; ALAIX, T. 2021: *El canonge Adanagell de Vic (ca. 860-925), llavor de noves semences. La cultura de la diòcesi d'Osona en els primers temps carolingis*. Barcelona.
- ALTURO, J.; MUNDÓ, A. M. 1990: "La escritura de transición de la visigótica a la carolina en la Cataluña del siglo IX." *Actas del VII Coloquio del Comité Internacional de paleografía latina*. Madrid, p. 131-138.
- ALTURO, J.; RICO, D. 2015: "Encara sobre la inscripció de Tassi del monestir de Sant Pere de Rodes." *Pyrenae* núm. 46, vol. 1, p. 147-158.
- ÁLVAREZ MÁRQUEZ, M. C. 1990: *La Baronia de la Conca d'Òdena*. Barcelona.
- ÁLVAREZ PÉREZ, A.; GARCIA-ENTERO, V.; GUTIÉRREZ GARCIA-MORENO, RODÀ, I. 2009: *El marmor de Tarraco. Explotació, utilització i comercialització de la pedra de Santa Tecla en època romana*. Tarragona.
- ÁLVAREZ PÉREZ, A.; ONDINA FIGUEIREDO, M.; GUASCH, N. 2003: "Anàlisi dels morters del castell de Siurana." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. II, p. 652-656.
- ÁLVAREZ RUBIANO, P. 1943: "La crónica de Juan Biclarense." *Analecta sacra tarraconensia* núm. 16/1, p. 7-44.
- ÁLVARO, K.; TRAVÉ, E.; LÓPEZ, M. D. 2018: "La acción monástica y eremítica en los procesos de poblamiento altomedievales (ss. VI-XI): los conjuntos singulares del Alto Arlanza y sus problemas interpretativos." *Arqueología y territorio medieval* núm. 25, p. 145-167.
- AMADES, J. 1956: *Costumari Català. El curs de l'any*. Barcelona, 5 vol.
- AMADES, J. 1969: *Folklore de Catalunya. Costums i creences*. Barcelona.
- AMADOR DE LOS RÍOS, R. 1915: "Reliquias de los musulmanes en Cataluña." *Revista de archivos, bibliotecas y museos* any XIX, núm. 9-12, setembre-desembre, p. 173-212.
- AMENGUAL, J. 1984: "L'Església de Tarragona al començament del segle V, segons la correspondència de *Consentius* a Sant Agustí." *Randa* núm 16, p. 5-17.
- AMENGUAL, J. 1999: "Carta de Consenci a Sant Agustí sobre alguns afers priscil·lianistes de la Tarraconense." *Del romà al romànic*, p. 46-50.
- AMENÓS, LI. 2004: "L'ofici de ferrer a la Catalunya medieval." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 26, p.175- 200.
- AMENÓS, LI. 2007: "Catàleg de ferrers documentats en les fonts escrites d'època medieval." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 29, p. 79-163.
- AMIGÓ ANGLÈS, R. 1968: *Els topònims del terme municipal de Constantí*. Tarragona.
- AMIGÓ ANGLÈS, R. 1987: *Neveres pre-industrials (pous de neu) al Camp de Tarragona*. Reus.
- AMIGÓ ANGLÈS, R. 1989: *Sobre inventaris de noms de lloc*. Reus.
- AMIGÓ ANGLÈS, R. 1997/2009: *Onomàstica del terme municipal d'Ulldemolins*. Barcelona (1997 paper, 2009 digital).
- AMIGÓ ANGLÈS, R. 2002: *El tràfic amb el fred, al Camp de Tarragona: segles XVI-XIX*. Barcelona.
- AMIGÓ ANGLÈS, R. 2005: "Presència de neveres (pous de neu) al Priorat." *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* núm. 60, p. 187-201.
- AMIGÓ ANGLÈS, R. 2005: "Neveres al Priorat." *Lo Violí* núm. 2, p. 20-21.
- AMIGÓ ANGLÈS, R. 2008: *Onomàstica del terme municipal de Constantí*. Barcelona.
- AMIGÓ BARBETA, J. 1992: "Proposta de treball per una carta arqueològica de la Catalunya medieval (segles V-XV)." *I Congreso de Arqueología Medieval Española*. Osca, vol. I, p. 183-189.
- AMO, M. D. del 1971-1972: "La necrópolis de Pere Martell." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 112-120, p. 103-171.
- AMO, M. D. del 1978: *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*. Tarragona (text).
- AMO, M. D. del 1981: *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*. Tarragona (làmines).
- AMO, M. D. del 1989: *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*. Tarragona (plànols).
- AMO, M. del 1994: "Bronces de la basílica y del cementerio paleocristiano de Tarragona." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 16, p. 142-145.
- AMO, M. D. del 1996: "L'ordo commendationis animae i la plàstica peninsular dels segles IV-VI dC." In BARRAL, X. (ed). *Espania: estudis de antiguitat tardana oferts en homentge al professor Pere de Palol i Salellas*. Barcelona, p. 37-46.
- AMO, M. D. del 1997: "Thecla i Theclae. De la santa de Iconio a la beata tarraconense." *El temps sota control. Homenatge a F- Xavier Ricomà Vendrell*. Tarragona, p. 123-131.
- AMO, M. D. del 1999: "Necrópoli del Francolí." *Del romà al romànic*, p. 263-264;
- AMO, M. D. del 2001: "Obispos y eclesiásticos de Tarraco desde los inicios del cristianismo a la invasión sarracena del 711 dC." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 23, p. 272-273.

- AMO, M. D. DEL; BARRIACH, F. 1975: "Hallazgos arqueológicos en el Camí de la Fonteta." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 129-132, p. 107-112.
- AMO, M. D. DEL, GRAS, J. LI. 1978: "Hallazgos de restos romanos en la calle Fortuny de Tarragona." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 141-144, p. 142-145.
- ANDREU, J. 1906: "Lo castell del Moro." *La Conca de Barberà. Setmanari comarcal*, any IV, núm. 151, 3.03.1906.
- ANDRÉ, A. 2021 (ed.): *Llibre de la fundació del convent de Sant Magí de la Brufaganya*. Santa Coloma de Queralt.
- ANDRÍO, J. 1992: El conjunto arqueológico del monasterio de San Juan de la hoz de Cillaperlata (Burgos). Valladolid.
- ANDRÍO, J. 1994: "Dos necrópolis medievales: Quintana María y Cuya Cabras (Burgos)." *Boletín de arqueología medieval* núm. 8, p. 163-188.
- ANDRÍO, J.; LOYOLA, E. 1992: "Necrópolis medieval de San Baudelio de Casillas de Berlanga." *II Symposium de Arqueología Soriana. Homenaje a D. Teógenes Ortego y Frías (Soria 1989)*. Soria, vol. II. p. 1061-1068.
- ANGELUCCI, D. 2002: "Nuevas aportaciones sobre el límite pleistoceno-holoceno en Cataluña: los yacimientos del Abric de la Catiuera y de Picamoixons (Tarragona)." *Geoarqueología y patrimonio en la Península Ibérica y el entorno mediterráneo*. Sòria, p.495-410.
- ANGELUCCI, D.; CÁCERES, I.; LOZANO, M.; OLLÉ, A.; VAQUERO, M. 2004: "El jaciment de la Cansaladeta (la Riba, Alt Camp) en el marc del plistocè mitjà català." *Cypselà* núm. 15, p.151-170.
- ANGELUCCI, D.; GENÉ, J. M.; OLLÉ, A.; VAQUERO, M.; VERGÉS, J. M.; ALLUÉ MARTÍ, E.; FONTANALS, M.; IBÁÑEZ, N.; LOZANO, M.; RODRÍGUEZ, X. P.; SALADIÉ, P.; ZARAGOZA, J. 2003: "Darreres intervencions arqueològiques en jaciments paleolítics de la Conca del Francolí: la Cansaladeta (la Riba, Alt Camp) i el Molí del Salt (Vimbodí, Conca de Barberà)." *Tribuna d'arqueologia 1999-2000*. Barcelona, p. 23-63.
- ANGELUCCI, D.; GENÉ, J. M.; OLLÉ, A.; RODRÍGUEZ, X.P.; VAQUERO, M.; VERGÈS BOSCH, J. M.; FONTANALS, M.; ALLUÉ MARTÍ, E.; CÁCERES, I.; GARCIA, M.; IBÁÑEZ, N.; LÓPEZ-POLÍN, L. LOZANO, M.; SALADIÉ, P.; VALLVERDÚ, J.; ZARAGOZA, J. 2004: "El registro paleoecológico y arqueológico de La Catiuera (El Catllar, Tarragona): Datos preliminares sobre el límite Pleistoceno-Holoceno en el sur de Cataluña." *Actas del Primer Congreso Internacional de Estudiantes de Prehistoria (Tarragona, 2003)*. Tarragona, p. 220-224.
- ANGUERA; P. 1989: *Història dels pobles del Baix Camp*. Reus.
- ANGUERA, P. 1992: "El Priorat." In CAHNER, M. (dir.) *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. Barcelona, vol. 5, Tarragonès, Baix Camp, Alt Camp, Conca de Barberà, Priorat, p. 443-458.
- ANGUERA; P. 2003 (dir.): *Història general de Reus*. Reus, vol. I.
- ANGUERA, P.; ARAGONÈS, M. 1985: *El Priorat de la Cartoixa d'Escaladei*. Santes Creus.
- ANGUERA, P.; CARDÓ, J. 1992: "Figuerola del Camp." *Gran enciclopèdia catalana*. Barcelona, vol. V, p. 309-312.
- ANGUERA, P.; LÓPEZ BONILLO, D. 1992: "El Baix Camp." In CAHNER, M. (dir.) *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. Barcelona, vol. 5, Tarragonès, Baix Camp, Alt Camp, Conca de Barberà, Priorat, p. 129-138.
- Andorra romànica*: DD.AA. 1988, *Andorra romànica*. Barcelona.
- ANTONIO, N. 1788: *Bibliotheca Hispana Vetus. Tomus primus sive Hispani scriptores qui ab Octaviani Auguste Aevo ad annum Chisti MD florerunt*. Madrid.
- ARCO, A. del 1887: *Restos artísticos e inscripciones sepulcrales del Monasterio de Poblet*. Barcelona.
- ARCO, A. del 1914: "Hallazgos arqueológicos." *Butlletí arqueològic* època II, núm. 6, p. 191-192.
- ARCO, A. del 1915: "Lápidas romanas de Tarragona." *Butlletí arqueològic* època II, núm. 8, p. 61-62.
- ARCO, A. del 1918: "IV. Lápida hebraico-cristiana de Tarragona." *Boletín de la Real Academia de la Historia* núm. 72, p. 494-500.
- ARGENTE, J. L.; DÍAZ DÍAZ, A.; IZQUIERDO, H. M.; DOMÉNECH, M.; ALONSO, A.; CASA, C. DE LA; TERÉS, E. 1984: "Excavaciones arqueológicas en Tiermes. Informes preliminares de la décima campaña (1984)." *Celtibera* núm. 68, p. 271-299.
- AQUILUÉ, X. 1984: "Las reformas augústeas y su repercusión en los asentamientos urbanos del NE peninsular." *Arqueología espacial* núm. 5 Terol, p. 95-113.
- AQUILUÉ, X. 1993: *La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*. Tarragona.
- AQUILUÉ, X. 1997: "Referent a les estructures de l'antiguitat tardana de la Plaça de Rovellat (Tarragona)." *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* vol. XVII "Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995." p. 1169-1185.
- AQUILUÉ, X.; BURÉS, L. 1999: La ciutat en l'antiguitat tardana: fase V." *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996)*. De l'assentament precolonial a l'Empúries actual. Empúries, p. 389-422.
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J. 1987: *Guia arqueològica Tarraconense*. Tarragona.
- ARAGUÀS, Ph. 1979b: "Les châteaux des marches de Catalogne et Ribagorce (950-1100)." *Bulletin monumental* núm. 137-III, p. 205-224.
- ARANDA GONZÁLEZ, R.; RUIZ, J. C. 2019: "El fenómeno de la reutilización en la necrópolis paleocristiana de Tarragona: Algunos casos concretos y primeras reflexiones." *Tarraco Biennal. Actes del 4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic/ VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El cristianisme en l'antiguitat tardana. Noves perspectives*. Tarragona, 21-24 de novembre de 2018. Tarragona, p. 91-98.
- ARANDA GONZÁLEZ, R.; RUIZ, J. C. 2020: "La reutilización de elementos arquitectónicos en contextos funerario-martiriales: El caso del complejo paleocristiano de Tarragona." *Exemplum et spolia. La reutilización arquitectónica en la transformación del paisaje urbano de las ciudades históricas*. Mérida, *Mytra* núm. 7, p. 105-115.
- ARBEITER, A. 1989: "Der Mosaikschuck des grabbaues von Centcelles und der Machtwechsel von ants zu Magnetius." *Madridrer Mitteilungen* núm. 30, 289-331.
- ARBEITER, A. 2010: "El mosaico cupular de Centcelles. Un programa iconográfico ¿en vías de descifrarse?" *Butlletí arqueològic* època V, núm. 32, 2010, p. 671-684.

- ARBELOA, J. V. M. 1982-83: "La qüestió de l'accés nord-oriental a la ciutat de Tàrraco." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 4-5, p. 155-164.
- ARBELOA, J. V. M. 1985: "Noves aportacions al coneixement de l'epigrafia de Tàrraco." *XXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Sitges 27-28 d'octubre 1984*. Sitges, vol. I, p. 121-126.
- ARBELOA, J. V. M. 1986-87a: "L'ocupació suburbial a les ciutats romanes: el sector nord-occidental de Tàrraco." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 8-9, p. 87-120.
- ARBELOA, J. V. M. 1986-87b: "Addenda. Crítica a una recent teoria sobre la problemàtica funerària en el sector nord-occidental de Tàrraco." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 8-9, p. 121-124.
- ARBELOA, J. V. M. 1986-87c: "Per una nova interpretació del Codex Veronensis i les esglésies visigòtiques de Tàrraco." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 8-9, p. 125-134.
- ARBELOA, J. V. M. 1989: "Possibilitats de l'Arqueologia medieval jueva a Tarragona." *IV Jornades d'Arqueologia medieval a Catalunya. Jueus, musulmans i cristians. Barcelona, 20, 21, 22 d'abril de 1989*. Barcelona (Actes fotocopiades).
- ARBELOA, J. V. M. 1990: "Prospeccions i excavacions arqueològiques." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 12, p. 119-265.
- ARBELOA, J. V. M. 1995: "L'arqueologia de la mort a l'Alt Imperi: el suburbi oriental de Tàrraco." *Citerior. Revista d'arqueologia i ciències de l'antiguitat* núm. 1, p. 119-138.
- ARBELOA, J. V. M. 1999: "Món funerari de la vall baixa de l'Ebre." *Del romà al romànic*, p. 280-281.
- Arbeola, J. V. M. 2000: "Dertosa a l'antiguitat tardana. Consideracions sobre els espais cultuals." *Nous Col·loquis* núm. 5, p. 45-71.
- ARBELOA, J. V. M. 2006: "O iber potamos, flumen iberis: el riu Ebre a l'antiguitat." *Recerca* núm. 10, p. 9-30.
- ARBÓS PASCUAL, A. 1983: "La romanització de la Conca de Barberà. Algunes aportacions." *Arrels. Miscel·lània d'aportacions històriques i documentals de l'Espluga de Francolí* núm. 2, "XVIII Assemblea intercomarcal d'estudiosos. Setembre 1974," p. 45-59.
- ARCE, J. 1992: "Las villae romanas no son monasterios." *Archivo español de arqueología* núm. 165-166, p. 323-331.
- ARCE, J. 1994: "Constantinopla, Tarraco y Centcelles." *Butlletí arqueològic època V*, núm 16, p. 147-166.
- ARCE, J. 2000: *Funus imperatorum. Los funerales de los emperadores romanos*. Madrid.
- ARCE, J. 2002 (ed.): *Centcelles. El monumento tardoromano. Iconografía y arquitectura*. Roma 2002.
- ARCE, J. 2006: "Obispos, emperadores o propietarios en la cúpula de Centcelles." *Pyrenae* núm. 37/ 2, p. 131-141.
- ARCO, A. del 1898: "Notas arqueológicas de la Diócesis de Tarragona. Iglesia de Constantí." *Revista de archivos, bibliotecas y museos* núm. 2, p. 180.
- ARCO, A. DEL 1915: *El Museo Diocesano de Tarragona. Memoria descriptiva*. Tarragona.
- ARCO, A. del 1918: "Lápida hebraico-cristiana de Tarragona." *Boletín de la Real Academia de la Historia* núm. 72, p. 495-500.
- ARIAS, G. 1987: "Itinerarios romanos del Pirineo a Tarragona." In ARIAS, G. *Repertorio de caminos de la Hispania romana*. Màlaga, p. 407-412.
- ARIES, Ph. 2000: *Historia de la muerte en Occidente. Desde la edad media hasta nuestros días*. Barcelona (original *Essais sur l'histoire de la mort en Occident du Moyen Age à nos jours*. Paris 1975).
- ARÍS, X. 1989: "Delimitació del sol arqueològic ibèric i romà del barri urbà de Rubí. Segles V aC a V dC." *XXXII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*. Rubí, vol. I, p. 101-110.
- ARIÑO GIL; DÍAZ, PABLO C. 2003: "Poblamiento y organización del espacio en la Tarraconense Pirenaica en el siglo VI." *Antiquité tardive* núm. 11, 2003, p. 223-237.
- ARIÑO GIL, E.; GURT, J. M.; PALET, J. M. 2004: *El pasado presente: arqueología de los paisajes en la Hispania romana*. Barcelona.
- ARIÑO GIL, E.; RIERA MORA, S.; RODRÍGUEZ, J. 2002: "De Roma al Medioevo. Estructuras de hábitat y evolución del paisaje vegetal en el territorio de Salamanca." *Zephyrus* núm. 55, p. 283-309.
- ARIÑO GIL, E; DÍAZ, P. C. 2003: "Poblamiento y organización del espacio. La Tarraconense Pirenaica en el siglo VI." *Antiquité tardive* núm. 11, p. 223-237.
- ARMADA, X. L.; GRAELLS, R.; RAFEL, N., PAYÀ, X. 2010: "La ocupación romana en la Font del Molar (Priorat, Tarragona): prospección de superficie y hallazgos fortuitos." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 20, p. 177-190.
- ARMENTANO, N.; MARTÍNEZ TOMÁS, J. 2017: "La necrópolis andalusina de Benissanet. Aportacions des de l'antropologia biològica." *Miscel·lània del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre* núm. 27, p. 13-30.
- ARMENTANO, N.; MARTÍ ROSSELL, M.; GALLART, J. 2013a: "Resultats de la intervenció arqueològica a la necrópolis altmedieval de la Creu del Rebollar de Bellpui. Estudi antropològic de les restes esquelètiques (Les Valls d'Aguilar, l'Alt Urgell)." *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i Aran*. Lleida, p. 188-195.
- ARMENTANO, N.; MARTÍ ROSSELL, M.; GALLART, J. 2013b: "Excavacions arqueològiques a la necrópoli d'Hortó de la parròquia d'Hortó (Ribera d'Urgellet, Alt Urgell)." *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i Aran*. Lleida, p. 196-204.
- ARMENTANO, N.; MEDINA, E.; SANTANDREU, M.; GALLART, J. 2013: "Resultats de la intervenció arqueològica a la necrópoli de les Fosses d'Erillcastell (El Pont de Suert, l'Alta Ribagorça)." *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i Aran*. Lleida, p. 178-187.
- ARMENTANO, N.; GALLART, J.; NOCLAROVÀ, D.; TORRES, M.; BUSQUETS, F. 2018: "Resultats de la intervenció arqueològica d'urgència al terme del jaciment de Mirambó (Sant Martí de Maldà, l'Urgell)." *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia de Ponent*. Lleida, p. 210-223.
- ARMENTANO, N.; MALGOSA, A.; GALTÉS, I.; SUBIRANA, M.; ISIDRE, A.; PRATS-MUÑOZ, G.; SUBIRANAS, C. 2015: "Blanca d'Anjou, testimoni de la maternitat medieval (1280-1320)." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*. Barcelona, vol. I, p. 837-846.

- AROLA, R.; BEA, D. 2002: "La vil·la romana de l'Hort del Pelat (Riudoms, Baix Camp)." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 24, p. 75-95.
- ARRAYÁS, I. 2005: *Morfologia històrica del territori de Tàrraco (ss. III-II aC)*. Barcelona.
- ARRIBAS, A.; RIU I RIU, M. 1974-1979: "La necrópolis y poblado de la Torrecilla (Pantano de los Bermejales, provincia de Granada)." *Anuario de estudios medievales* núm. IX, p. 17-40.
- ARROYO, P. 1991: "Conservació i restauració de l'església romànica de Sant Miquel de Segur." *Miscel·lània Penedesenca* núm. XV, p. 576-589.
- ARROYO, P. 2014: "Algunes peces escultòriques del castell de Solivella." In MENCHON, J. (coord.) *El castell de Solivella. Entre el gòtic i el renaixement a la Catalunya Nova*. Tarragona, p. 94-103.
- ARROYO, P.; MENCHON, J. 1994: "La muralla a la Baixada del Roser: proposta per a la seva restauració." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 15, p.391-416.
- ARROYO, P.; MENCHON, J. 1995a: "Conservació i restauració [de la façana de l'antic hospital de Santa Tecla]." In DDAA, *El Consell Comarcal a l'Antic Hospital*, Tarragona, p. 112-137.
- ARROYO, P.; MENCHON, J. 1995b: "Conservació i rehabilitació de les torres fuselleres del Vendrell." *7 jornades d'estudis penedesencs*. Vilafranca del Penedès, "Miscel·lània penedesenca" vol. XX, p. 505-533.
- ARROYO, P.; MENCHON, J. 2000: "Projecte de conservació i restauració dels conjunts murals de l'església del castell de Calafell." *VII Reunió tècnica de conservació i restauració. Museu d'Història de Catalunya, 22 i 23 d'octubre de 1999*. Barcelona, p. 50-58.
- ARROYO, P.; MENCHON, J. 2017: "Conservació i restauració [de la façana de l'antic hospital de Santa Tecla]." In DDAA, *El Consell Comarcal del Tarragonès. D'espai de culte romà a hospital medieval. 25 anys de la seva recuperació*. Tarragona, p. 132-154.
- ARROYO, P.; LATORRE, J.; TEIXELL, I. 2003: "Estudi preliminar històricoarqueològic del priorat de Santa Oliva." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. II, p. 140-146.
- ARTIGUES, P. LI. 1997: "El castell de Miravet: darreres actuacions." *Tribuna d'arqueologia 1995-1996*. Barcelona, p. 39-60.
- ARTIGUES, P. LI. 2002a: "El monestir de Sant Cugat del Vallès. L'evolució arquitectònica a partir de l'arqueologia." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. I, p. 18-28.
- ARTIGUES, P. LI. 2002b: "El hisn andalusí de Miravet. Segle X-XII. Miravet, Ribera d'Ebre." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. II, p. 755-764.
- ARTIGUES, P. LI.; MESAS, I. 2011: "Noves dades per al coneixement del castell de Miravet a partir de les intervencions a dues àrees: les cavallerisses i el recinte sobirà." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011*. Tarragona, vol. II, p. 985-996.
- ARTIGUES, P. LI.; VILLALBÍ, M. 1993: "L'adaptació estructural del castell d'Amposta al món feudal." *IV Congreso de arqueología medieval española. Sociedades en Transición/ IV congrés d'arqueologia medieval espanyola. Societats en transició*. Alacant, vol. II, p. 451-458.
- ARTIGUES, P. LL.; BRAVO, P.; HINOJO, E. 2007: "Excavacions arqueològiques a Can Gambús 2, Sabadell (Vallès Occidental)." *Tribuna d'arqueologia 2006*. Barcelona, p.111-140.
- ASENSIO VILARÓ, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; MORER, J.; POU, J. 2003: La fase medieval del jaciment de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès). Estudi d'una agrupació de sitges d'entre els segles X i XIV dC." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. II, p. 745-754.
- ASENSIO ESTÉBAN, J. A.; MAGALLÓN, M. A. 2011: *La fortaleza altomedieval del Cerro del Calvario. Un hisn en el extremo norte de la marca superior de al-Andalus*. Osca.
- ASÍN PALACIOS, M. 1944: *Contribución a la toponimia árabe en España*. Madrid-Granada.
- Atles d'Història de Catalunya*: HURTADO, V. 2014 (coord.) *Atles d'Història de Catalunya*. Barcelona.
- Atles manual d'Història de Catalunya*: HURTADO, V. 2004 (coord.) *Atles d'Història de Catalunya*. Barcelona, Geografia Universal, vol. XII,
- AUBRUN, M. 1986, *La paroisse en France, des origines au XVe siècle*. Paris.
- AUGÉ A., USACIOVAS O., VALLDAURA D. 2012: "Can Viader i Camps de Can Palau: dos jaciments arqueològics trobats al desdoblament de l'eix transversal a Vilobí d'Onyar." *XI jornades d'arqueologia de les comarques de Girona*, Girona, p. 169-172.
- AULÈSTIA PIJOAN, A. 1883 "Excursió. La Llacuna, Sant Magí de Brufanya y Montagut 24, 25 y 26 abril 1883." *Memorias de l'Associació Catalanista d'Excursions Científicas* vol. 7, p. 32-43.
- AULÈSTIA VINYES, J. B. 1863: *Sant Magí a Tarragona: ressenya històrica*. Tarragona (reedició a cura de ROVIRA. J.; DASCA, A. 1992, Tarragona).
- AVELLÀ, L. 1979: "Catálogo de las monedas medievales y modernas procedentes de las excavaciones en la 'Necrópolis romano-cristiana' de Tarragona. (Museo Arqueológico Provincial)." *Recull Andreu Aleu i Teixidó (1829-1900)*. Tarragona, p. 11-38.
- AVENTÍN, M. 2014: *Vivències i sentiment de la mort: microanàlisi de famílies i comunitats rurals en temps feudals*. Barcelona.
- AYATS, J. 2007: "Moros vénen, moros van." *Caramella* núm. 16, p. 29-31.
- AYMAMÍ, G. 1993: "Notes sobre la bibliografia de la cova Fonda de Salomó (Tarragona)." *V jornades d'estudis penedesencs*. Vilafranca del Penedès, "Miscel·lània penedesenca" vol. XVII, p. 95-111.
- AZKÁRATE, A. 1988: *Arqueologia cristiana de la Antigüedad Tardía en Álava, Guipúzcoa y Vizcaya*. Vitoria.
- AZKÁRATE, A. 1991: "El eremitismo de época visigoda. Testimonios arqueológicos." *Codex aquilarensis* núm. 5, p. 141-179.
- AZKÁRATE, A. 1999: *Aldaieta. Necrópolis tardoantigua de Adaieta (Naclares de Gamboa, Alava), Volumen I*.

- Memoria de la excavación e inventario de hallazgos*, Diputación Foral de Alava, Memorias de yacimientos alaveses 6. Vitoria-Gasteiz.
- AZKÁRATE, A. 2002: "De la tardoantigüedad al medioevo cristiano. Una mirada a los estudios arqueológicos sobre el mundo funerario." In VAQUERIO, D. (ed.) *Espacios y usos funerarios en el Occidente Romano*. Córdoba, p. 115-140.
- AZKÁRATE, A. 2007: "La muerte en la edad media." In HURTADO, M. A.; CAÑADA, F.; SESMA, J.; GARCIA GAZÓLAZ, J. (coord.) *La tierra te sea leve. Arqueología de la muerte en Navarra*. Pamplona, p. 177-192.
- AZKÁRATE, A.; GARCÍA Camino, I. 1992: "Pervivencias rituales precristianas en las necrópolis del País Vasco durante el medioevo. Testimonios arqueológicos." *Actas del III Congreso de Arqueología Medieval Española*. Oviedo 1989. Oviedo, vol. II, p. 483-492.
- B**
- BABOT, C. 1991: "Hernández Sanahuja i la numismàtica de Tarragona." *Butlletí arqueològic* núm. extraordinari dedicat a B. Hernández Sanahuja, p. 53-61.
- BACARIA, A. 1990: "Enterraments de la plaça del reverend Andreu Marcé. Sant Jaume dels Domenys (Baix Penedès)." *Butlletí arqueològic* època V, núm 12, p. 221-225.
- BADIA I HOMS, J. 1977: *L'Arquitectura Medieval de l'Empordà*. Girona, vol. I, El Baix Empordà.
- BADIA I HOMS, J. 1984: "Sepultures de Pals." *Catalunya romànica* vol. VIII, p. 248-249.
- BADIA I MARGARIT, A. 1987: *La formació de la llengua catalana: Assaig d'interpretació històrica*. Barcelona.
- BADIA I MARGATIT, A. 2003: "Ús formal del català a la Catalunya Nova els anys 1154 i 1173?. Reflexions metodològiques sobre història, lingüística i sociolingüística." *Estudis Romànics* núm. 25, p. 3-78.
- BADIA, M.; GIRBAL, J.; GUASCH, N.; MENCHON, J.; PASTOR, I.; PRADA, J. L. 2015: "La torre del castell de Santa Perpètua de Gaià. Avanç dels resultats dels treballs arqueològics (Pontils, Conca de Barberà)." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya*. Barcelona 22-25 de maig de 2014. Barcelona, vol. II, p. 773-784.
- BAGES, J. 1922 (ed.): *Sefer ha-Kabbaláh (El libro de la tradición) de Abraham Ha-Levi ben David*. Granada.
- BAGUÉ, E.; CABESTANY, J. F.; SCHRAMM, P. E. 1980: *Els Primers Comtes-Reis*. Barcelona.
- BAGUR, O.; NAVARRO, P.; TORT, J. 2018 (ed.): *Noms de lloc i de persona del Camp de Tarragona i altres estudis d'onomàstica*. Barcelona.
- BAIGES, I.; FELIU, G.; SALRACH, J. M. 2010 (dir.): *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, Barcelona, vol. 2.
- BAXARIAS TIBAU, J. 2002: *La enfermedad en la Hispania romana: estudio de una necrópolis tarraconense*. Saragossa.
- BALAGUER, A. M. 1999: *Història de la moneda dels comtats catalans*. Barcelona.
- BALAGUER, A. M. 1990: "Troballes i circulació monetària: corpus de les troballes de moneda àrab a Catalunya (segles VIII-XIII)." *Acta numismatica* núm. 20, p. 83-109.
- BALAGUER, A. M.; BANKS, PH.; BATLLE GALLART; CURSAFONT; M.; FELIU, G.; MUNDÓ, A. M.; RIERA, J.; ROSÀS, J. 1993: "La propagació del cristianisme (segle IV)." *Catalunya romànica*, vol. XIX, p. xxxxx.
- BALANÀ, P. 1981: "Toponímia aràbiga-catalana; Lleida, Tortosa i Tarragona segons un manuscrit àrab de la Biblioteca reial de Rabat." *Treballs de la secció de filologia i història literària* vol. II, p. 69-91.
- BALANÀ, P. 1982-1983: "Alforja: apunts d'història i de toponímia." *Diplomatari. Investigació històrica medieval dels Països Catalans i Occitània* núm. 12, p. 30-35.
- BALANÀ, P. 1984: "Sobre els mots catalans del tipus 'LI-' procedents de l'àrab." *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior* núm. XVII, p. 45-51.
- BALANÀ, P. 1988: "Una metodologia simplificada per a la recerca d'etimologies aràbigues. Aplicació al cas de Llorac." *Studia in honorem M. de Riquer*. Barcelona, vol. III, p. 11-23.
- BALANÀ, P. 1989: *Els noms de lloc de Catalunya*. Barcelona.
- BALANÀ, P. 1992: *Crònica política de la pre-Catalunya islàmica*. Barcelona.
- BALANÀ, P. 1993a: *Els musulmans a Catalunya (713-1153). Assaig de síntesi orientativa*, Sabadell.
- BALANÀ, P. 1993b: "Vestigis de la dominació islàmica a la Conca de Barberà, I: la toponímia del municipi de Llorac." *Aplecs de treballs* núm. 11, p. 203-219.
- BALANÀ, P. 1996: "Vestigis de la dominació islàmica a la Conca de Barberà, I: la toponímia del municipi de Llorac." *Aplecs de treballs* núm. 11, p. 203-219.
- BALANÀ, P. 1997: *L'Islam a Catalunya*. Barcelona.
- BALARI, J. 1899: *Orígenes històrics de Catalunya*. Barcelona.
- BALLART, E. 1973: "Restos humanos en las explanaciones de la Refinería." *La voz de la Costa Dorada* núm. 1, 07.08.1973, p. 8.
- BALLART, E. 1974a: "Desaparición de restos arqueológicos." *La voz de la Costa Dorada* núm. 34, 12/03/1974, p. 5.
- BALLART, E. 1974b: "Restos romanos junto al camping Callípolis." *La voz de la Costa Dorada* núm. 45, 12.03.1974, p. 10.
- BALLART, E. 1976a: "Nuevos hallazgos arqueológicos junto al camping Callípolis." *La voz de la Costa Dorada* núm. 145, 13.05.1976, p. 8-9.
- BALLART, E. 1976b: "Tarragona. Restos de canalizaciones de aguas de la época romana en la zona de San Salvador." *La voz de la Costa Dorada* núm. 159, 05.08.1976, p. 21.
- BALLART, E. 1976c: "Tarragona: cantera romana muy antiguos localizada al pie de la urbanización de San Salvador." *La voz de la Costa Dorada* núm. 159, 19.08.1976, p. 8.
- BALLART, E. 1976d: "Tarragona: hallazgo de unos posibles enterramientos y restos de dos aljibes romanos en la urbanización de San Salvador." *La voz de la Costa Dorada* núm. 172, 18.11.1976, p. 17.
- BALLART, E. 1977: "Callípolis: justificación de una hipótesis." *La voz de la Costa Dorada* núm. 220, 20.10.1977, p. 4-8.
- BALLART, E. 1979a: "Callípolis. Un enigma a punto de desvelarse." *La voz de la Costa Dorada* núm. 283, 14.1.1979, p. 5-10.
- BALLART, E. 1979b: "Callípolis. Nuevos hallazgos." *La voz de la Costa Dorada* núm. 286, 25.01.1979, p. 4-5.
- BALLART, E. 1979c: "Interesantes hallazgos arqueológicos." *La voz de la Costa Dorada* núm. 303, 24.05.1979, p. 4-7.

- BALIL, A. 1969: *Excavaciones en la "Torre de Pilatos" (Tarragona). Campaña de excavaciones de 1962.* Madrid.
- BALIL, A. 1980: "Sobre el tesoro de antoninianos de Altafulla (Tarragona)." *Acta numismática* núm. IX, p. 97-99;
- BALLESTÍN, X. 1994: "Prosopografía dels fuqahâ' i ulamâ' de la zona oriental del Tagr-al'Alà: Balagà, Lârida, Tûrtusa." In MARÍN, M. (ed.) *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus (homenaje a José M. Fórneas)*. Madrid, núm. VI, p. 55-119.
- BALLESTÍN, X. 1997: "Tortosa i la marca superior d'al Andalus." *Catalunya romànica*, vol. XXVI, p. 35-39.
- BALLESTÍN, X. 1999a: "Els bahriyyun min ahn al-Andalus: un grup tribal a la mar." *Musulmans i Catalunya*. Barcelona, p. 66-68.
- BALLESTÍN, X. 1999b: "De la instauració de la *hilâfa* dels Banû Marwân -317H/ 929dC- als Mulûk at-Tawâ'if." *Musulmans i Catalunya*. Barcelona, p. 79-91.
- BALSELLS, F. 2009: "La extraña muerte de una pareja del Bugar. Dos cuerpos del siglo IV hazzados en un silo desconciertan a los arqueólogos." *El País* (edició Catalunya), 14.08.2009, p. 5.
- BANGO, I. 1992: "El espacio para enterramientos privilegiados en la arquitectura medieval española." *Anuario. Revista del departamento de historia y teoría del arte de la Universidad Autónoma de Madrid* vol. IV, p. 93-132.
- BARANDIARÁN, J. M. 1966: "Diversos aspectos históricos de la cultura vasca." *IV symposium de prehistoria peninsular*. Pamplona, p. 299-312.
- BARANDIARÁN, J. M. 1980: *Estelas funerarias del País Vasco/ Euskalerriko illari-biribillak*. San Sebastián.
- BARAUT, C. 1978: "Les actes de consagracions de l'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)." *Urgellia* núm. 1, p. 11-182.
- BARAUT, C. 1979: "Els documents dels segles IX i X, conservats a l'axiu capitular de la Seu d'Urgell." *Urgellia* núm. 2, p. 7-145.
- BARAUT, C. 1980: "Els documents, dels anys 981-1010, de l'arxiu Capitular de la Seu d'Urgell." *Urgellia* núm. 3, p. 7-166.
- BARAUT, C. 1981: "Els documents, dels anys 1010-1035, de l'arxiu Capitular de la Seu d'Urgell." *Urgellia* núm. 4, p. 7-186.
- BARAUT, C. 1982: "Els documents, dels anys 1036-1050, de l'arxiu Capitular de la Seu d'Urgell." *Urgellia* núm. 5, p. 7-158.
- BARAUT, C. 1986-87: "El lloc de Ciutat, primitiu nucli urbà de la Seu d'Urgell, de l'època romana a la fi de l'edat mitjana." *Urgellia* núm. 7, p. 483-492.
- BARAUT, C. 1986: *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*, La Seu d'Urgell.
- BARAUT, C. 1992: "Visigots i àrabs. El domini carolingi." *Catalunya romànica* vol. VI, p. 26.
- BARAUT, C.; BATLLE GALLART, C.; BERTRAN, P.; BOLÒS, J.; PONS, J.; UDINA, A. M.; VILARDELL, R. 1992: "El marc històric de l'Alt Urgell." *Catalunya romànica* vol. VI, p. 27-97.
- BARAUT, C.; CASTELLS, J.; MARQUÈS, B.; MOLINÉ, E. 2002: *Episcopologi de l'Església d'Urgell*. La Seu d'Urgell 2002
- BARAY, L. 2004 (ed.): *Archéologie des pratiques funéraires. Approches critiques. Actes de la table ronde organisée par l'UMR 5594 du CNRS*. Vibracte.
- BARBARÀ ANGLÈS, M. 2011: "Sant Pau a Tàrraco. De quina certesa parlem? Altres tradicions paulines." *Església de Tarragona* núm. 254, febrer de 2011, p. 8-9.
- BARBARÀ CAMAFORT, A. 1978: "La torre de defensa de Mas de Monravà." *Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs*, núm. 6, abril juny 1978, p. 30-31.
- BARBE, J.; CASTELLET, L. de 2015: "Archéologie et reitution à Charavines-Colletière (Isère): le paysage sonore haut médiéval." In MÜLLER, W. (dir.) *L'instrumentarium du Moyen Âge. La restitution du son*. Paris, p. 153-170.
- BARBERÀ FARRÀS, J.; CAMPILLO, D.; MIRÓ ALAIX, C.; MOLIST, N. 1990: "Las inhumaciones infantiles y otros ritos en el poblado ibérico de la Peña del Moro de Sant Just Desvern (Barcelona)." *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* núm. 14, p. 161-171.
- BARBERO, A.; VIGIL, M. 1986: *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*. Barcelona, 4a edició.
- BARBERO, A.; VIGIL, M. 1974: "Sobre los orígenes sociales de la Reconquista: cántabros y vascones desde fines del Imperio Romano hasta la invasión musulmana." In BARBERO, A.; VIGIL, M. *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista*. Barcelona, p. 11-103.
- BARCELÓ, J. A. 1984: "Elementos para una teoría de la muerte y de los ritos funerarios." *Ethnica* núm. 20, p. 79-101.
- BARCELÓ, J. A.; BOGDANOVIC, I.; MORELL, B. 2017 (ed.): *Iber-crono. Actas del congreso de cronometrías para la Historia de la Península Ibérica. Barcelona 17-19 de octubre 2016*. Barcelona
- BARCELÓ M. 1971-1972: "Sobre algunos 'fulus' contemporáneos a la conquista de Hispania por los árabe-musulmanes." *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* vol. 34, p. 33-42.
- BARCELÓ, M. 1988a: "Aigua i assentaments andalusins entre Xerta i Amposta (segles VI-XII)." *II Congreso de Arqueología Medieval Española*. Madrid, vol. II, p. 411-420.
- BARCELÓ, M. 1988b: "La invasió àrab-musulmana a Catalunya." *L'Avenç* núm. 117, p. 14-17.
- BARCELÓ, M. 1989a: "Prólogo." In BARCELÓ, M.; KIRCHNER, E.; LLURÓ, E.; MARTÍ, R.; TORRES, J. M. *Arqueología Medieval. En las afueras del medievalismo*. Barcelona, p. 9-17.
- BARCELÓ, M. 1989b: "Los límites de la información documental escrita." In BARCELÓ, M.; Kirchner, E.; Lloró, J.; Martí, R.; Torres, J. M. *Arqueología medieval. En las afueras del medievalismo*. Barcelona, p. 73-87.
- BARCELÓ, M. 1991a: "Assentaments berbers i àrabs a les regions del nord-est d'Al-Andalus: el cas de l'Alt Penedès (Barcelona)." *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'Occident chrétien*. Madrid, p. 89-98.
- BARCELÓ, M. 1991b: "Els establiments àrabs i berbers de l'Alt Penedès i els seus noms." *Catalunya romànica* vol. XIX, p. 25-28.
- BARCELÓ, M. 1991c: "La cuestión septentrional. La arqueología de los asentamientos andalusies más antiguos." *Aragón en la edad media* núm. IX, p. 341-353.
- BARCELÓ, M. 1993: "Rigor y milongueras pretensiones'. ¿Es posible historiar el feudalismo sin la arqueología?. El caso

- catalán." *Arqueología y territorio medieval* núm. 1, p. 129-139.
- BARCELÓ, M.; KIRCHNER, E. 1992: "Husun et établissements arabo-berbères de la Frontière Supérieure (zone de l'actuelle Catalogne) d'Al-Andalus." *Castrum 4. Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Age, Sicília 1989*. Madrid, p. 61-74.
- BARCELÓ, M.; MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J. 2010 (ed.): *Musulmanes y cristianos en Hispania durante las conquistas de los siglos XII y XIII*. Bellaterra.
- BARCELÓ, M.; KIRCHNER, E.; LLURÓ, J.; MARTÍ, R.; TORRES, J. M. 1989: *Arqueología medieval. En las afueras del medievalismo*. Barcelona.
- BARCELÓ TORRES, C. 1992a: "Sarcòfag-maqabriya [Sant Andreu de Sureda]." *Catalunya romànica* vol. XIV, p. 355-326.
- BARCELÓ TORRES, C. 1992b: "Sarcòfags-maqabriyes [Comanda del Masdeu, Trullars]." *Catalunya romànica* vol. XIV, p. 431-433.
- BARGALLÓ, E.; HOJA, M.; SALVÀ, M. G. 1984: "Sant Pere de Casserres [capitells]." *Catalunya romànica* vol. II, p. 382-384.
- BARRAL, X. 1974: "Contribución al estudio de la circulación monetaria de los visigodos. El hallazgo de la Grassa (Tarragona)." *Actas del I congreso nacional de numismática. Zaragoza 12-16 diciembre de 1972*. "Revista Numisma" núm. 120-131, p. 331-350.
- BARRAL, X. 1976: *La circulation des monnaies suèves et visigotiques. Contribution a l'histoire économique du royaume visigot*. Munich, p. 117-124.
- BARRAL, X. 1978: "Mensae et repas funéraire dans les nécropoles d'époque chrétienne de la péninsule ibérique: vestiges archéologiques." *Atti del IX Congresso internazionale di archeologia cristiana (Roma, 21-27 settembre 1975)*. Ciutat del Vaticà, p. 49-69.
- BARRAL, X. 1981: *L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX-X*. Barcelona.
- BARRAL, X. 1988: "Le cimetière en fête." *Rites et pratiques funéraires dans la Péninsule Ibérique pendant l'Antiquité tardive*. Madrid, p. 299-307
- BARRAL, X.; NAVARRO, R. 1975: "Un motivo de orla itálico, las representaciones de murallas en los mosaicos romanos de Altafulla." *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología* núm. XL-XLI, 1975, p. 503-522.
- BARRIAL, O. 1990: "El paradigma de les inhumacions infantils i una necessitat d'enfoc." *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* núm. 14, p. 9-18.
- BARRIAL, O. 1991: "Noves dades sobre les inhumacions infantils del poblat ibèric del Turó del Can Olivé." *Limes* núm. 1, p. 136-139.
- BARRAQUER Y ROVIRALTA, C. 1906: *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*. Barcelona, vol. II.
- BARRASETAS, E.; JÁRREGA, R. 1997: *La Solana: memòria de l'excavació arqueològica al jaciment. Cubelles, El Garraf*. Barcelona.
- BARRASETAS, E.; JÁRREGA, R. 1998: "La ceràmica trobada al jaciment de la Solana (Cubelles, Garraf)." *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*. Barcelona, "Arqueo Mediterrània," núm. 2/1997, p. 131-152.
- BARRASETAS, E.; JÁRREGA, R. 2004: "La Solana (Cubelles, Garraf)." *Actes de les I jornades d'arqueologia i paleontologia 2001. La Garriga 29. 30 de novembre, 1 de desembre de 2001*. Barcelona, vol. 2, p. 722-729.
- BARRASETAS, E.; MARTÍN, A.; PALET, J. M. 1992: "Les ocupacions d'època romana i medieval de l'Aiguacuit (Terrassa). Excavacions 1989-1990." *Tribuna d'arqueologia 1990-91*. Barcelona, p. 115-122.
- BARRASETAS, E., MARTÍN, A. I PALET, J.M. 1994: *La vil·la romana de l'Aiguacuit*. Barcelona.
- BARROSO, R.; MORÍN DE PABLOS, J.; SÁNCHEZ RAMOS, I. 2020: *Hermenegildo rex. Príncipe, usurpador y mártir. Estudio crítico sobre la rebellion de San Hermenegildo (578-585)*. Madrid, *passim*.
- BARTOLOMÉ, B. 1996: "Los usos funerarios en la alta edad media. Tradición cristiana y reminiscencias paganas." *Medievalismo* núm. 6, p. 33-62.
- BASSEGODA, J. 1983: *Historia de la restauración de Poblet*. Poblet.
- BATET, C. 2006: *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de conquesta*. Bellaterra-València.
- BATISTA, R. 1961: *Sepulcros megalíticos de la comarca del Moyanés*. Barcelona.
- BATISTA, R. 1966: "El límit meridional de la cultura megalítica catalana." *Ampurias* núm. XXVIII, p.201-209.
- BATISTA, R.; BONAMUSA, J. 1976: "Trobada d'una necròpolis de l'alta edat mitjana a Vilassar de Dalt." *Información arqueológica. Boletín informativo del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona* núm. 16, p. 106-108.
- BATISTA, R.; FERRER MORRÓN, M. 1993: "Aportació a l'estudi dels sepulcres de lloses." *Empúries* núm. 48-50, vol. II, 1993, p. 100-107.
- BATISTA, R.; ROVIRA, J.; MOLIST, N. 1993: "Sant Miquel d'Olèrdola, Olèrdola." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89*. Barcelona, p. 32-33.
- BATLLE GALLART, C.; BAUCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006a: *Diplomatari de l'arxiu capitular de la catedral de Barcelona*. Barcelona, vol. I.
- BATLLE GALLART, C.; BAUCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006b: *Diplomatari de l'arxiu capitular de la catedral de Barcelona. Segle XI*. Barcelona, vol. II.
- BATLLE GALLART, C.; BAUCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006c: *Diplomatari de l'arxiu capitular de la catedral de Barcelona. Segle XI*. Barcelona, vol. III.
- BATLLE GALLART, C.; BAUCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006d: *Diplomatari de l'arxiu capitular de la catedral de Barcelona XI*. Barcelona, vol. IV.
- BATLLE GALLART, C.; BAUCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006e: *Diplomatari de l'arxiu capitular de la catedral de Barcelona*. Barcelona, vol. V.
- BATLLE HUGUET, P. 1947: "El arte paleocristiano." *Ars Hispaniae*. Madrid, vol. II, p.216-220.
- BATLLORI, A.; LLUBIÀ, LL. M. 1974: *Ceràmica catalana decorada*. Barcelona, 2 vol.
- BAYDAL, V.; PALOMO, Cr. 2020 (coord.): *Pseudohistòria contra Catalunya*. Vic.
- BAYONA, V.; CONTIJOCH, J. M. 1997a: "Mas del Gran." *Els masos de Rojals*. Montblanc, p. 70-71.

- BAYONA, V.; CONTIJOCH, J. M. 1997b: "Cova de la Mola o del Guerxet." *Els masos de Rojals*. Montblanc, p. 71-72.
- BAYONA, V.; CONTIJOCH, J. M. 1997c: "Mas d'en Llorç." *Els masos de Rojals*. Montblanc, p.78-79.
- BAZZANA, A. 1990: "Ensayo de tipología de la cerámica musulmana del antiguo *Sharq Al-Andalus*." In BAZZANA, A. (ed.) *La cerámica islámica en la ciudad de Valencia*. València, 2 vol., p. 143-162.
- BAZZANA, A. 1992: *Maisons d'al Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne orientale*. Madrid, 2 vol.
- BEA, D.; VILASECA CANALS, A. 2000: "Dues necròpolis del segle V d'ne a Tarragona: excavacions al carrer de Prat de la Riba i al Mas Rimbau." *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona, p. 155-164.
- BEA, D.; CARILLA, A.; VILASECA CANALS, A. 1999: "Un nuevo sector excavado de la necrópolis tardo-imperial de Mas Rimbau (Tarragona, Tarragonès). Nota preliminar." *XXIV Congreso nacional de arqueología. Cartagena 199*. Murcia, vol. 4, p. 587-592.
- BEA, D.; GONZÁLEZ, A.; NAVARRO, S. 2011: "L'edifici de ca la Garsa. L'evolució d'un espai històric al call tarragoní." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011*. Tarragona, vol. I, p. 291-292.
- BEA, D.; NAVARRO, S.; GONZALEZ, A. 2015: *El call jueu de Tarragona. Estudi històric i arqueològic de l'edifici de Ca la Garsa i el seu entorn*. Tarragona.
- BEINART, H. 1967: "Two 'Shalom al Israel' Inscriptions from Spain." *Eretz Israel* núm, 8, p. 298-304.
- BELARTE, C. 2001: "Tècniques constructives al món ibèric." In BELARTE, C.; POU, J.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA MESTRE, J. (ed.) *Tècniques constructives d'època ibèrica i experimentació arquitectònica a la Mediterrània. Actes de la I Reunió Internacional d'arqueologia de Calafell (Calafell, 20, 21 i 22 de gener de 2000)*. Barcelona, "Arqueo Mediterrània" 6/2001, p. 27-41.
- BELARTE, M. C. 1997: *Arquitectura domèstica i estructura social a la Catalunya protohistòrica*. Barcelona, "Arqueo Mediterrània" 1.
- BELLÈS, J. 1989a: "Acta de consagració de l'església de Santa Maria d'Ullà." *Catalunya romànica* vol. VIII, p. 328.
- BELLÈS, J. 1989b: "Acta de consagració del solar del monestir de Sant Miquel de Fluvià." *Catalunya romànica* vol. IX, p. 874, 812
- BELLÈS, J. 1995a: "Donació de la ciutat de Tarragona al príncep Robert. 14 de març de 1129." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 30.
- BELLÈS, J. 1995b: "Butlla del papa Anastasi IV a l'Església de Tarragona. 25 de març de 1154." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 50.
- BELLÈS, J. 1995c: "Donació de la ciutat de Tarragona i el seu terme per Ramon Berenguer III, comte de Barcelona, a Oleguer, bisbe de Barcelona, 23 de gener de 1118." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 114.
- BELLÈS, J. 1995d: "Carta de població als habitants de Tarragona. 3 de setembre de 1149." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 115.
- BELLET, M. E. 1992 (ed.): "Recherches archéologiques récentes à Vaison, la Romaine at aux environs." *Notices d'Archéologie Vauclusienne* núm. 22.
- BELLMUNT, J. 1968: "Notas de arqueología en Cataluña y Baleares." *Ampurias* núm. XXX, p. 320-321.
- BELLMUNT, J. 1978: "Picamoixons." *Informació arqueològica. Butlletí informatiu de l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la diputació provincial de Barcelona* núm. 27-28, p.98.
- BELLMUNT, J.; GIRÓ ROMEU, P. 1966: "Dos columbarios en la cuenca del río Anoia." *Ampurias* núm. XXVIII, p. 255-262.
- BELTRAN DE HEREDIA, J. 2005: "Las producciones locales e importaciones de la cerámica común del yacimiento de la Plaza del Rei de Barcelona, entre la época visigoda y el periodo islámico. Siglos VI-VIII." *Quaderns d'arqueologia i d'història de la Ciutat de Barcelona* època II, núm. 1, p. 68-89
- BELTRAN DE HEREDIA, J. 2006: "Los contextos alto-medievales de la Plaza del Rei de Barcelona: La cerámica de tradición carolíngia (siglos IX-X)." *Quaderns d'arqueologia i d'història de la Ciutat de Barcelona* època II, núm. 2, p. 108-139.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2007: "La *via sepulchralis* de la plaza Villa de Madrid. Un ejemplo de ritual funerario durante el alto imperio en la necrópolis occidental de *Barcino*." *Quaderns d'arqueologia i d'història de la Ciutat de Barcelona* època II, núm. 3, p. 13-63.
- BELTRAN DE HEREDIA, J. 2013: "Barcino, de colònia romana a *sede regia* visigoda, *medina* islàmica i ciutat comtal: una urbs en transformació." *Quaderns d'arqueologia i d'història de la Ciutat de Barcelona* època II, núm. 9, p. 16-118.
- BELTRAN DE HEREDIA, J. 2015: "Novedades sobre el foro de Barcino: la curia y otros edificios públicos." *Quaderns d'arqueologia i d'història de la Ciutat de Barcelona* època II, núm. 11, p. 223-224.
- BELTRAN DE HEREDIA, J. 2019: "Arrianos y católicos, nuevas perspectivas en la investigación arqueológica." *Tàrraco Biennal. Actes del 4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic/ VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El cristianisme en l'antiguitat tardana. Noves perspectives. Tarragona, 21-24 de novembre de 2018*. Tarragona, p. 189-198.
- BELTRAN DE HEREDIA, J.; RODÀ DE LLANZA, I. 2020: "*Spolia* y reutilización. Elementos de la antigüedad clásica y tardía en la catedral de Barcelona." In BELTRAN DE HEREDIA, J. (ed.) *La basílica de la Santa Creu i Santa Eulàlia: la catedral abans de la catedral. IV Jornades de les basíliques històriques de Barcelona (2 i 3 de maig de 2019)*. Barcelona, p. 37-71.
- BELTRÁN MARTÍNEZ, A. 1968: "Avance del estudio de las pinturas rupestres levantinas de la provincia de Tarragona: estado de la cuestión." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 67-68, p. 173-183.
- BENAGES, J. 1994: *Les monedes de Tarragona*. Tarragona.
- BENAGES, J. 2007: *Corpus de les monedes visigodes de Tarragona: Leovigild-Àkhila 575-714*. Barcelona.
- BENET, J. M. 1970: "Hallazgo de una necrópolis visigótica en la Seu de Urgell." *El Correo Catalán* 10.09.1970.
- BENET ARQUÉ, C.; CARRETÉ, J. M.; FÀBREGA, X.; MACIAS SOLÉ, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1992: "L'assentament rural del mas del Catxorro (Benifallet): un exemple de continuïtat tardana." *Acta arqueològica de Tarragona V*. Tarragona, p. 31-46.

- BENET ARQUÉ, C.; CARRETÉ, J. M.; FÀBREGA, X.; MACIAS SOLÉ, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1993: "La premsa de la vil·la romana del mas del Catxorro (Benifallet, Baix Ebre)." *Tribuna d'arqueologia 1991-1992*. Barcelona 1993, p. 111-116.
- BENET CLARÀ, A. 1981: "La donació de Sant Pere d'Ambigats, primer document sobre Barberà." *Aplecs de treballs* núm. 3, p. 133-153.
- BENET CLARÀ, A. 1982: "El Bages nucli de vida monàstica de tradició visigòtica?" *Dovella* núm. 4, p. 12-19.
- BENET CLARÀ, A. 1984: "La Conca de Barberà, terme municipal romà?" *Miscel·lània d'estudis solivellencs* núm. 2, p. 61-66.
- BENET CLARÀ, A. 1988a: *El procés d'independència de Catalunya (897-989)*. Sallent.
- BENET CLARÀ, A. 1988b: "La donació de Centelles al monestir de Ripoll." *Quaderns d'història tarraconense* núm. VII, p. 55-61.
- BENET CLARÀ, A. 1993: "Una comunitat mossarab a la vall d'Àger." *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior* núm. XIII, p. 3-7.
- BENET CLARÀ, A. 1994a: "La comunitat mossàrab d'Àger." *Catalunya romànica* vol. XVII, p. 29-31.
- BENET CLARÀ, A. 1994b: "Venda de la cinquena part d'una vinya a la vall d'Àger, juny de 953." *Catalunya romànica* vol. XVII, p. 30.
- BENET CLARÀ, A. 1994c: "Venda de la meitat d'una peça de terra al terme d'Àger, 29.05.994-95." *Catalunya romànica* vol. XVII, p. 30.
- BENET CLARÀ, A. 1994d: "Els mossàrabs a Catalunya. El cas de la vall d'Àger." *Catalunya romànica* vol. XVII, p. 29-31.
- BENET CLARÀ, A. 1995: "Torre d'Almenara (Santa Coloma de Queralt)." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 441.
- BENET CLARÀ, A.; PUIGFERRAT, C. 1995: "Sant Pere dels Bigats." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 454.
- BENET CLARÀ, A.; PIQUER, E.; BOLÒS, J. 1995: "Pontils. Castell de Santa Perpètua de Gaià." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 512-514.
- BENET ARQUÉ, C.; FÀBREGA, X.; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1991: "Intervenció arqueològica a l'interior de la torre de les Monges (segle XIV), Tarragona." *Butlletí arqueològic* època V, núm 13, p. 145-186.
- BENET ARQUÉ, C.; Fàbrega, X.; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1992: "L'àrea d'enterraments baix imperial de mas Rimbau/ mas Mallol, Tarragona." *Acta arqueològica de Tarragona V*. Tarragona, p. 73-86.
- BENITO RUANO, E. 1994: "El principado de Tarragona." *Miscel·lània Ramon d'Abadal*. Barcelona, p. 107-119.
- BERGADÀ ESCRIVÀ, A. 1978: *Vimbodí. Estudi històric, sociològic i religiós*. Vimbodí.
- BERGADÀ ZAPATA, M. M. 1998: *Estudio geoarqueológico de los asentamientos prehistóricos del Pleistoceno Superior y el Holoceno inicial en Catalunya*. Oxford.
- BERGADÀ ZAPATA, M. M.; FULLOLA, J. M.; SERRAT, D. 1990: "Parada nº 3. Abric dels Colls." *Los yacimientos arqueológicos y sus enclaves geomorfológicos de la zona del Montsant*. Barcelona, p. 25-28.
- BERGES, M. 1969-1970a: "Hallazgos arqueológicos submarinos ingresados en el Museo Arqueológico de Tarragona." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 105-112, p. 3-17.
- BERGES, M. 1969-1970b: "Cuatro enterramientos en la calle López Peláez." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 105-112, p. 125-126.
- BERGES, M. 1969-1970c: "Cripta tardorromana en Marsá (Tarragona)." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 105-112, p. 128-129.
- BERGES, M. 1969-1970d: "Informe sobre Els Munts." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 105-112, p. 140-150.
- BERGES, M. 1969-1970e: "Sarcófago estrigilado de mármol descubierto en la avenida Ramón y Cajal núm. 35." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 105-112, p. 152-158.
- BERGES, M. 1974: "Columnas romanas y cruces visigóticas en la plaza del Rovellat de Tarragona." *Miscel·lània arqueològica. XXV aniversari de los cursos de Ampurias*. Barcelona, vol. I, p. 153-167.
- BERGES, M. 1977a: "Nuevo informe sobre Els Munts." *Estudis altafullencs* núm. 1, p. 27-47.
- BERGES, M. 1977b: "Ruinas de Els Munts. Altafulla (Tarragona), 1973." *Noticario arqueológico hispánico* núm. 1, p. 37-42.
- BERMÚDEZ, A. 1982-83: "Interés, problemática y metodología del estudio del material de construcción de tipo cerámico en la arquitectura romana de Tárraco." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 4-5, p. 197-234.
- BERMÚDEZ, A.; MASSÓ, J. 1984-85: "El horno cerámico del "Barranc de la Premsa Cremada" (Botarell, Tarragona)." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 6-7, p. 63-106.
- BERMÚDEZ, A.; MENCHON, J.; PALAU, R. 1992: "Intervenciones arqueológicas en Tarragona." *Revista de Arqueologia* núm. 140, p. 58-59.
- BERMÚDEZ, A.; ARROYO, P.; MENCHON, J.; ÀLVAREZ, A.; NAVARRO, A.; ARGEMÍ, M.; PRADA, J. L.; GOMÀ, F. 1993: "Intervencions a la muralla de Tarragona." *III simposi sobre restauració monumental. Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, 19, 20, 21 de novembre de 1992*. Barcelona, "Quaderns científics i tècnics" núm. 5, p. 97-104.
- BERNAL, D. 1994: "Lucernae tarraconenses: las lámparas romanas del Museo Nacional Arqueológico y del Museo i Necrópolis Paleocristians." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 15, p. 59-298.
- BERNAT, M.; SERRA I BARCELÓ, J. 1997: "Espacios sagrados y comunidades rurales: algunas hipótesis sobre colonización y sagreras en Mallorca (siglos XIII-XIV)." *Boletín de arqueología medieval* núm. 11, p. 157-206.
- BERTRAL, A.; FONT, B. 2008: "Conservació-restauració de la indústria lítica en sílex i corniana del jaciment del Plistocè Mitjà Català de la Cansaladeta." *Unicum* núm. 7, p. 66-78.
- BERTRAN VALLVÉ, D. 1993: *Breu història del Molnàs*. Tarragona.
- BERTRAN ROIGÉ, P. 1982: "Hallazgo de sepulturas antropomorfas y de una ollita gris en Bergús (Cardona, Barcelona)." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 3, p. 173-183.
- BERTRAN ROIGÉ, P.; FITÉ, F. 1994: "Església de Santa Coloma d'Àger." *Catalunya romànica* vol. XVII, p. 139.
- BESERAN, P. 1991: "Capitells [de Sant Pere Galligants]." *Catalunya romànica* vol. V, p. 163-169.
- BESERAN, P. 2016: "L'escultura de Sant Jaume de Forès." p. 123-128. In FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J.; ROMERA, J.; PASTOR, I.; MARGARIT, J.; MENCHON, J.; BESERAN, P.;

- MATA DE LA CRUZ, S.; BRUACG, CH.; FERNÁNDEZ, B.; MARTÍ, C.: *Restauració de l'església de Sant Miquel de Forès, 2006-2016*. Forès, p. 123-128.
- BIARNÉS, C. 1978: "Una ara pre-històrica en el àbside de la iglesia de Albarca. Podría relacionarse con las prácticas del periodo pre-romano." *Diario español* 13.10.1978.
- BIARNÉS, C. 1984: "Crida als investigadors del Graal." *Arrels de Catalunya* núm. 1, p. 50.
- BIARNÉS, C. sense any: "L'estela de les tres religions." *Castrum de Ascho, s/a*
- BIBIÀ, J. 2005: *El Catarisme a la Corona d'Aragó*. Barcelona 2005.
- BIELSA, M. A. 1975: "Necrópolis altomedievales en Aragón." *Crónica del XIII Congreso arqueológico nacional. Huelva 1973*. Saragossa, p. 995-1002.
- BIELSA, M. A. 1977: "Tipología de las tumbas antropomorfas de la zona aragonesa al norte del Ebro." *Crónica del XIV congreso arqueológico nacional. Vitoria 1975*. Saragossa, p. 1235-1240.
- BIELSA, M. A. 1987: "Memoria de la campaña de 1985 de la excavación arqueológica de 'La Torraza,' en El Tormillo (Huesca)." *Arqueología aragonesa 1985*. Saragossa, p. 147-148.
- BIENN, S. 2003: "Contextes ceramiques du VIIè Siècle aux abords du pavillon Bargemon à Marseille." *Révue d'archéologie narbonnaise* núm. 36, p. 305-318.
- BIENN, S. 2005: "Des niveaux du VIIè siècle sous le Music-Hall de l'Alcazar à Marseille." In GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (ed.) *LRCW 1. Late Roman Coarse Wares. Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*. Oxford, p. 285-298.
- BIENN, S. 2007: "La vaiselle et les amphores en usage à Marseille au VIIè siècle at au début du VIIIè siècle: première ébauche de typologie évolutive." In BONIFAY, M. TRÉGILA; J.C. (ed.) *LRCW 2. Late roman coarse Wares. Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*. Oxford, p. 263-274.
- BIETE, V. 1983: *Toponímia de Cabacers i el seu terme*. Barcelona.
- BIETE, V. 1984a: "Santa Maria de Vallclara. L'efímer monestir de Cabacers I." *El sitjar* núm. 9, març 1984, s/p.
- BIETE, V. 1984b: "Santa Maria de Vallclara. L'efímer monestir de Cabacers II." *El sitjar* núm. 10, març 1984, s/p.
- BIETE, V. 1984c: "Santa Maria de Vallclara. L'efímer monestir de Cabacers III." *El sitjar* núm. 11, abril 1984, s/p.
- BIETE, V. 1984d: "Santa Maria de Vallclara. L'efímer monestir de Cabacers IV." *El sitjar* núm. 12, maig 1984, s/p.
- BIETE, V. 1985: *Cabacés, documents i escrits*. Barcelona.
- BIETE, V. 1991: *Cabacés, un poble al peu del Montsant*. Cabacés.
- BILLOIN, D. 2004: "Réflexions autour du funéraire médiéval. L'exemple du cimetière conventuel des Dominicaines de Sélestat (XIIIè-XVIIIè siècle). In BARAY, L. (dir.) *Archéologie des pratiques funéraires. Approches critiques. Actes de la table ronde organisée par l'UMR 5594 du CNRS*. Vibracte, p. 141-150.
- BINFORD, L. R. 1971: "Mortuary practices: their study and their potential." In BROWN J. A. (ed.) *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*. Washington, p. 1-6.
- BINFORD, L. R. 1972: *An Archaeological Perspective*, Nova York.
- BLAJOT, M.; GURT, J. M.; GUÀRDIA, M.; Tuset, F. 1986: "L'excavació del 1981-82 i les perspectives futures." *Lambard. Estudis d'art medieval* núm. II "Col·loqui sobre la problemàtica de Sant Pere de Rodes." Barcelona 1986, p. 91-96.
- BLAZOT, F. 2008: "Réflexions sur la typologie des tombes à inhumation: restitution des dispositifs et interprétations chrono-culturelle." *Archéologie médiévale* núm. 38, p. 1-30.
- BLANCH, J. 1951: *Arxiepiscopologi de la santa església metropolitana i primada de Tarragona*. Tarragona, 2 vol.
- BLANCH TORREBADELL, J. C. 2009: "Els molins hidràulics de la conca baixa del Gaià: els molins de la Riera de Gaià (El Molinet, el Molí del Mig i el Molí de la Torre)." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 13, p. 65-82.
- BLANCO FERNÁNDEZ, C. 1998: "La vil·la romana de El Moro." *Recull de treballs del centre d'estudis Sinibald de Mas* núm. 5, p. 17-33;
- BLASCO, J.; ESTEVE, J.; GIRÁLDEZ, P.; MENCHON, J.; MESTRES, J. S.; SALA, R.; SUBIRANAS, C.; VENDRELL, M.; VALLDEPÉREZ, M.; VERDES, L. 2020: "La torre de Vallferosa (Torà, la Segarra, segles VIII-IX). Primer balanç dels estudis d'una construcció singular." *Homenatge al Dr. Alberto López Mullor. Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Universitat Autònoma de Barcelona 15-16 maig 2018*. Bellaterra, p. 487-500.
- BLASCO, J.; ESTEVE, J.; GIRÁLDEZ, P.; MENCHON, J.; MESTRES, J. S.; SALA, R.; SUBIRANAS, C.; VENDRELL, M.; VALLDEPÉREZ, M.; VERDES, L. en premsa: "Torre de Vallferosa (Torà, la Segarra). Deu anys de treballs i preguntes (2006-2016)." *VI Congrés d'Arqueologia medieval i Moderna a Catalunya. Lleida, 29 de novembre-2 de desembre de 2018*. Lleida.
- BLASI, F. 1931a: "Santuàris marians de la diòcesi de Tarragona. Albarca, Albiol, Alcover, Alforja." *Revista del Centre de Lectura de Reus* núm. 209, p. 221-241.
- BLASI, F. 1931b: "Santuàris marians de la diòcesi de Tarragona. Borges del Camp, Bràfim, Cambrils, Ciurana." *Revista del Centre de Lectura de Reus* núm. 210, p. 250-269.
- BLASI, F. 1931c: "Santuàris marians de la diòcesi de Tarragona. Gratallops, Guàrdia dels Prats, Guimerà." *Revista del Centre de Lectura de Reus* núm. 211, p. 277-291.
- BLASI, F. 1931d: "Santuàris marians de la diòcesi de Tarragona. Montagut, Montblanc, Montroig." *Revista del Centre de Lectura de Reus* núm. 212, p. 305-323.
- BLASI, F. 1931e: "Santuàris marians de la diòcesi de Tarragona. Pobla de Montornès; Emita de l'Abellera." *Revista del Centre de Lectura de Reus* núm. 217, p. 157-170.
- BLASI, F. 1931f: "Santuàris marians de la diòcesi de Tarragona. Passanant, Pobla de Cèrvols; Pobla de Mafumet." *Revista del Centre de Lectura de Reus* núm. 218, p. 173-182.
- BLASI, F. 1932: "Santuàris marians de la diòcesi de Tarragona. Vilallonga, Bràfim, Cambrils, Ciurana." *Revista del Centre de Lectura de Reus* núm. 231, p. 188-201.

- BLASI, F. 1933: "Santuaris marians de la diòcesi de Tarragona. Apèndix." *Revista del Centre de Lectura de Reus* núm. 237, p. 9-26.
- BLAY BOQUÉ, J.; ANTON, S. 2001: *El patrimoni de molins de la demarcació de Tarragona. Anàlisi i estratègies d'intervenció*. Tarragona.
- BLAY BOQUÉ J.; NAVARRO, L. 2005: *Guia de Bonastre*. Tarragona.
- BLAY BOQUERA, M. 2018: *Castelló. Mirador del Camp de Tarragona des de les Muntanyes de Vandellós*. Valls.
- BLÁZQUEZ, J. M. 1985: "La crisis del bajo imperio en Occidente en la obra de Salviano de Marsella. Problemas económicos y sociales." *Gerion* núm. 3, p. 157-182.
- BOADA, E. 1970: "Cambriels: excavaciones en la Torre." *Diario español* 15.11.1970.
- BOFARULL BROCA, A. de 1876: *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña por...* tom II, Barcelona.
- BOFARULL I MASCARÓ, P. de 1836: *Los Condes de Barcelona vindicados y cronología y genealogía de los Rees de España considerados como soberanos independientes de su marca*. Barcelona, vol. I.
- BOFARULL I MASCARÓ, P. de 1851: *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*. Barcelona, vol. 4.
- BOFARULL I MASCARÓ, P. 1856: *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*. Barcelona, vol. 8.
- BOFARULL SANS, F. de 1989: "Documentos para escribir una monografía de la villa de Montblanch." *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. IV, p. 423-579.
- BOHIGAS ROLDÁN, R. 1986: *Los yacimientos medievales de los montes cantábricos*. Santander.
- BOIX POLCIELO, J. 1996: "La frontera musulmana." *Catalunya romànica* vol. XVI, p. 26-31.
- BOIX POLCIELO, J. 2003: "Antroponimia i grups aristocràtics de la Ribagorça (segles IX-XII)." *Butlletí de la Societat d'Onomàtica* núm. 93, p. 467-478.
- BOLÒS, J. 1982: "Anàlisi pol·línica i història medieval. Aportació al coneixement del paisatge pirinenc durant l'edat mitjana." *Quaderns d'estudis medievals*, vol. I, any III, núm. 10, p. 635-638.
- BOLÒS, J. 1985: "El castell de Viver." *Catalunya romànica* vol. XII, p. 504-509.
- BOLÒS, J. 1986: "Algunes torres de planta circular de les valls del Llobregat i del Cardener." *Setmana d'arqueologia medieval*. Lleida, p. 157-172.
- BOLÒS, J. 1987a: "L'excavació de la granja cistercenca d'Ancosa." *Santes Creus. Butlletí de l'Arxiu Bibliogràfic* vol. VII, núm. 59-60, p. 65-76.
- BOLÒS, J. 1987b: "L'arquitectura civil i militar." *Catalunya romànica* vol. XIII, p. 77-78.
- BOLÒS, J. 1987c: "Torre de Vallferosa." *Catalunya romànica* vol. XIII, p. 152-153.
- BOLÒS, J. 1987d: ".: "Necrópolis de Santa Maria de Ripoll." *Catalunya romànica* vol. X, p. 334-335.
- BOLÒS, J. 1989: "Sepulcres de Pals." *Catalunya romànica* vol. VIII, p.248 -249.
- BOLÒS, J. 1993a: "Sant Miquel d'Olièrdola." *Catalunya romànica* vol. XIX, p. 145.
- BOLÒS, J. 1993b: "Pla dels Albats." *Catalunya romànica* vol. XIX, p. 146-147.
- BOLÒS, J. 1993c: "Sant Pau de l'Ordal. Sarcòfag." *Catalunya romànica* vol. XIX, p. 197-198.
- BOLÒS, J. 1993d: "Castell de Calafell." *Catalunya romànica* vol. XIX, p. 237-238.
- BOLÒS, J. 1993e: "Poblament i societat. Transformacions en el tipus d'hàbitat a Catalunya a l'edat mitjana." *IV Congreso de Arqueología Medieval Española. Sociedades en Transición/ IV congrés d'arqueologia medieval espanyola. Societats en transició*. Alcant vol. II, p. 331-339.
- BOLÒS, J. 1995a: "L'arquitectura civil i militar i l'arqueologia." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 83-88.
- BOLÒS, J. 1995b: "Castell i vilatge dels Montgons." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 209-210.
- BOLÒS, J. 1995c: "Vilatge de Tamarit." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 217-218.
- BOLÒS, J. 1995d: "Habitatge proper al camí de la mola de Colldejou." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 229.
- BOLÒS, J. 1995e: "Castell d'Escornalbou." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 240-241.
- BOLÒS, J. 1995f: "Casa forta de la Torre dels Moros." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 250.
- BOLÒS, J. 1995g: "Torre de Cal Morenet." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 257.
- BOLÒS, J. 1995h: "Fortificació de Mont-ravà." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 324-325.
- BOLÒS, J. 1995i: "Torre de Montferri." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 329.
- BOLÒS, J. 1995j: "Castell de Siurana." *Catalunya romànica* p. 385-388.
- BOLÒS, J. 1995k: "Habitatge sota el castell d'Albarca." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 398.
- BOLÒS, J. 1995l: "Vilatge de Fontaubella." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 415-417.
- BOLÒS, J. 1995m: "Torre d'Ambigats." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 468-69.
- BOLÒS, J. 1995n: "Castell de Santa Perpètua de Gaià." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 512-515.
- BOLÒS, J. 1995o: "Ermitatges de sant Magí de la Brufaganya." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 522-523.
- BOLÒS, J. 1998a: "L'arquitectura civil i militar i l'arqueologia." *Catalunya romànica* vol. XXVII, p. 19-59.
- BOLÒS, J. 1998b: "Torà. Torre de Vallferosa." *Catalunya romànica* vol. XXVII, p. 221.
- BOLÒS, J. 1998c: "Castell de Sant Vicenç (o d'Enclar)." *Catalunya romànica*. vol. XXVII, p. 171.
- BOLÒS, J. 1999: "El poblament rural i urbà. Un país de frontera." *Del romà al romànic*, p. 383-391.
- BOLÒS, J. 2000: *La vida quotidiana a Catalunya en època medieval*. Barcelona.
- BOLÒS, J. 2001: "Fortificaciones y organizacion del territorio en la Marca o frontera catalana durante los siglos IX-XI." In *Actas del IV Curso de cultura medieval. Seminario: La fortificacion medieval en la Peninsula Iberica*. Aguilar de Campo, p. 101-123.
- BOLÒS, J. 2002: "La Selva i el comtat de Girona abans de l'any 1000." *Quaderns de la Selva* núm. 14, p. 23-32.
- BOLÒS, J. 2003a: "El naixement d'un nou paisatge: Catalunya als segles IX-XII." In BARCELÓ, M.; FELIU, G.; FURIÓ, A.; MIQUEL VIVES, M.; SOBREQÜÉS, J. (ed.) *El feudalisme*

- comptat i debatut. *Formació i expansió del feudalisme català*. València, p. 133-152.
- BOLÒS, J. 2003b: "L'organització de l'espai rural i diferents models de poblament a l'edat mitjana." In DDA. *II Jornades d'història i arqueologia medieval del Maresme. Actes (del 20 d'octubre al 17 de novembre de 2001)*. Mataró, p. 11-22.
- BOLÒS, J. 2004: *Els orígens medievals del paisatge català: l'arqueologia del paisatge com a font per a coneixement de la Història de Catalunya*. Barcelona.
- BOLÒS, J. 2005: "Fer mapes per conèixer la història: aportacions de la cartografia a l'estudi de l'alta edat mitjana." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 26, p. 27-52.
- BOLÒS, J. 2007: "Conèixer el paisatge històric medieval per poder planificar i gestionar el territori." In BOLÒS, J. (ed.) *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval*. Lleida, "Territori i Societat a l'edat mitjana IV," p. 145-226.
- BOLÒS, J. 2009 (ed.): *Diplomatari del monestir de la Portella*. Barcelona.
- BOLÒS, J. 2010a: "Cambios y continuidades en el habitat de los Pirineos catalanes centrales a lo largo de la alta edad media." *Villa 3. Histoire et Archaeologie des Sociétés de la vallée de l'Èbre*. Toulouse, p. 91-124.
- BOLÒS, J. 2010b: "Un paisatge complex dins d'un país molt vell. Els estudis d'història del paisatge per comprendre i valorar el territori." *Territori, societat i paisatge històric* núm. 5, p. 83-147.
- BOLÒS, J. 2010c (ed.): "La caracterització del paisatge històric." *Territori i Societat: el paisatge històric*. Lleida, p. 185-194.
- BOLÒS, J. 2012: "L'estudi de les necròpolis medievals catalanes, entre l'arqueologia i la història." In MOLIST, N., Ripoll, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular*. Ss. VI-XII. *Problemes de cronologia*. Barcelona 18 de novembre de 2009. Barcelona, vol. I, p. 71-85.
- BOLÒS, J. 2014a: "Arqueologia del paisatge de la Catalunya medieval." *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* núm. XXV, p. 101-170.
- BOLÒS, J. 2014b: "L'arqueologia del paisatge. Una nova manera de conèixer el passat i de valorar allò que tenim entorn nostre." *Afers* núm. 78, p. 423-449.
- BOLÒS, J. 2014c: "Grottes habitées, ermitages troglodytiques et châteaux bâtis dans des grottes et des abris-sous-roche en Catalogne, durant l'Haut Moyen Âge." In Bourin, M; Gardal, M. E.; Guillot, F. (ed.) *Vivre sous terre. Sites rupestres et habitats troglodytiques dans l'Europe du Sud*. Rennes, p. 131-149.
- BOLÒS, J. 2015: "Paisatges i transicions: canvis i continuïtats al llarg de la història." In DDA, *El paisatge en èpoques de transició al llarg dels darrers dos mil anys. Territori i societat; el paisatge històric*. Lleida, vol. VII, p. 59-126.
- BOLÒS, J. 2019: "Not so dark centuries: Changes and continuities in the Catalan landscape (6th-12th centuries)." In BRADY, N.; THEUNE, Cl. (ed.). *Settlement change across medieval Europe. Old paradigms and new vistas*. Leiden, p. 91-102.
- BOLÒS, J.; CASAS, G. 1987: "Tombes del Clot dels Nens Xics." *Catalunya romànica* vol. XIII, p. 147
- BOLÒS, J.; FÀBREGUES, V. 1992: "Sepultures excavades a la roca a les rodalies de Serrateix." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm.3, p. 155-171.
- BOLÒS, J.; HURTADO, V. 2006: *Atles del comtat d'Urgell (v 788-993)*. Barcelona.
- BOLÒS, J.; MOYA GUERRERO, R. 1995: "Torre de Gavadà." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 256.
- BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1982: "Les sepultures excavades a la roca." *Necròpolis i sepultures medievals a Catalunya*. Barcelona, "Acta historica et archaeologica mediaevalia" annex I, p. 59-103.
- BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1983: "Sant Llorenç prop Bagà, excavació 1983." *L'Erol* núm. 10, p. 31-33.
- BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1991: "Sant Martí d'Aiguafreda." *Catalunya romànica*. vol. XVII, p. 292.
- BOLÒS, J.; PIQUÉ, J. R. 2008: "Les parròquies: centres espirituals i demarcacions territorials." In DDA. *Arrels cristianes. Presència i significació del cristianisme en la Història i la societat de Lleida*. Lleida, vol. II, p. 111-130
- BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1985: "Coves o eremitoris de Sant Llorenç Prop Bagà." *Catalunya romànica* vol. XII, p. 303-304.
- BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1986: "El castell de la baronia de Castellví de BOLÒS (Baix Llobregat)." *Fortaleses, torres guaites i castells de la Catalunya Medieval*, "Acta historica et archaeologica mediaevalia" annex II, p. 113-151.
- BOLÒS, J.; HURTADO, V. 2006 (ed.): *Atles del comtat d'Urgell*. Barcelona.
- BOLÒS, J.; PUIGFERRAT, C. 1995: "Vilatge de la Mola de Colldejou." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 228-229.
- BOLÒS, J.; RIU I RIU, M. 1985: "Sepultura de Montclar." *Catalunya romànica* vol. XII, p. 318.
- BOLÒS, J.; RODRÍGUEZ, J. I. 1997: "El vilatge de Vinatea." *Catalunya romànica* vol. XXIV, p. 215-216.
- BOLÒS, J.; ESPAÑOL, F.; MENCHON, J. 1995: "Castell de Torlanda." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 475-476.
- BOLÒS, J.; ESQUERDA, M.; GALLART, J. 1985: "Notícia d'algunes sepultures excavades a la roca situades a la comarca de Les Garrigues." *Datos arqueológicos ildenses* núm. IX, p. 23-26.
- BOLÒS, J.; PADILLA, I.; PAGÈS, M. 1980: "La necròpolis de tombes antropomorfes de Santa Maria de Cervelló." *Quaderns d'estudis medievals* núm. 2, p. 67-80.
- BOLÒS, J.; PADILLA, I.; PAGÈS, M. 1981: "Manifestacions eremítiques a les rodalies de la rotonda sepulcral de Sorba." *Quaderns d'estudis medievals* núm. 6, p. 357-363.
- BOLÒS, J.; URPI, M. R.; RESINA, J. 1992: "Torre d'en Viola." *Catalunya romànica* vol. XIX, p. 239-240.
- BOLÒS, J.; URPI, M. R.; RESINA, J. 1995a: "Castell de Montoliu o de Santa Margarida." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 101-104.
- BOLÒS, J.; URPI, M. R.; RESINA, J. 1995b: "Torre de l'Abella." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 104-105.
- BOLÒS, J.; URPI, M. R.; RESINA 1995c: "Castell i vilatge de Vespella." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 219-220.
- BOLÒS, J.; ESPAÑOL, F.; BENET CLARÀ, A.; PIQUER, E.; FUENTES, M. M.; MENCHON, J. 1995: "Castell de Prenafeta; Sant Salvador de Prenafeta; Vilatge de Prenafeta." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 497-499.
- BOLÒS, J.; MORELLÓ, J.; VIRGILI, A.; COMPANYS, I.; VIRGILI, J.; MONTARDIT, N.; RAMOS, M. LL. 1995: "Castell de Tamarit.

- Santa Maria de Tamarit, vilatge de Tamarit." *Catalunya romànica* vol. XXI, 1995, p. 211-218.
- BONAMUSA, J. 1977: "Necròpoli de l'alta edat mitjana al veïnat de Mata (Mataró)." *Miscel·lànies arqueològiques de Mataró i el Maresme* núm. 1, p. 123-127.
- BONAMUSA, J. 1994: *El jaciment romano-medieval de Can Modolell. L'arqueologia a Cabrera II-Can Modolell*. Cabrera de Mar.
- BONNASSIE, P. 1975-1976: *La Catalogne du milieu du Xe a la fin du XIe siècle: croissance et mutations d'une société* Tolosa 1975.
- BONNASSIE, P. 1979-1981: *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI)*. Barcelona, 2 vol.
- BONNASSIE, P. 1994: "Les sagreres catalanes: la concentration de l'habitat dans le cercle de paix des des églises (XIe s.) *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales. Congrès international d'archéologie médiévale* (3r: 1989). Paris, p. 68-79.
- BONET, M. 1991: "Las cartas de población y la renta feudal en el dominio hospitalario del Montsià (s. XIII)." *Miscel·lània en homenatge al P. Agustí Altisent*. Tarragona, p. 551-571.
- BONET, M. 2006: "Las dependencias personales y las prestaciones económicas en la expansión feudal en la Cataluña Nueva." *Hispania. Revista española de Historia*. vol. LXVI, núm. 223, p. 425-481.
- BONET, M. 2011: "De la *Tarraquna* islàmica a la formació de la ciutat feudal." In Duch, M. (dir.) *Història de Tarragona*. Lleida, vol. 2, p. 57-306.
- BONET, M. 2019: "Los espacios y conflictos del poder en Tarragona." In Sabaté Curull, F. (ed.) *Els espais de poder a la Ciutat medieval*. Lleida.
- BORRÀS, J., MIÑARRO, J.M., TALAVERA, F. 1978: *Catàleg espeleològic de Catalunya. L'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Baix Penedès i el Tarragonès*. Barcelona. 2. vol.
- BOSCH, R. M. 1990: "Singular hallazgo de dos esqueletos de niños romanos." *Diari de Tarragona* 11.01.1990.
- BOSCH ARGILAGÓS, J.; FAURA, J. M.; VILLALBÍ, M. del M. 2003: "Intervenció arqueològica a l'àrea del Molinàs (Amposta, Montsià): aproximació a les pràctiques funeràries del Neolític fins a l'època andalusina a les terrasses de la zona de la desembocadura de l'Ebre." *Tribuna d'arqueologia 2000-2001*. Barcelona, p. 7-32.
- BOSCH CASADEVALL, J. M. 1992: "Excavacions de Sant Jaume d'Engordany." *Catalunya romànica* vol. VI, p. 475-76.
- BOSCH CASADEVALL, J. M. 1993: "Evolució de l'edifici." In DDA, *Engordany. La vida al solà (segles II aC-XX dC)*. Andorra, p. 53-85.
- BOSCH CASADEVALL, J. M. 1999a: "El Roc d'Enclar. El poblat fortificat d'època carolíngia." *Del romà al romànic*, p. 107-110.
- BOSCH CASADEVALL, J. M. 1999b: "Castre d'Enclar." *Del romà al romànic*, p. 150-151.
- BOSCH CASADEVALL, J. M. 1999c: "El Roc d'Enclar. El poblat fortificat d'època carolíngia." *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*. Barcelona, p. 107-110.
- BOSCH CASADEVALL, J. M. 2012: "El cementiri del Roc d' Enclar (Andorra) (segles VI-IX dC). Una proposta de canvi d'escala perceptiva." In MOLIST, N., Ripoll, G. *Arqueologia funerària al nord-est peninsular. Ss. VI-XII. Problemes de cronologia*. Barcelona 18 de novembre de 2009. Barcelona, vol. 3.1, p. 211-220.
- BOSCH CASADEVALL, J. M.; VALLÈS, J. 1988: "Sepultures tipus cista de lloses i/o 'tegulae' a Catalunya: hipòtesi interpretativa." *II Congreso de Arqueología Medieval Española*. Madrid, vol. III, p. 327-338.
- BOSCH CASADEVALL, J. M.; VALLÈS, J. 1988: "La Miranda, una necròpolis medieval de turó aïllat al Penedès." *Miscel·lània Penedesenca* núm. XI, p. 99-114.
- BOSCH CASADEVALL, J. M.; MESTRES, J.; MOLIST, N.; SENABRE, M. R.; SOCIÀS, J. 1999: "Olèrdola. El procés d'urbanització feudal: un possible exemple de continuïtat d'un lloc alt antic (segles VIII, X)." In DDA, *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*. Barcelona 1999, p. 95-99.
- BOSCH CASADEVALL, J. M.; GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, J. R.; LÓPEZ MULLOR, A.; MENCHON, J.; MIQUEL VIVES, M. 2000: "Taula rodona: espais rurals, diversitat dels objectes d'estudi i dispersió del coneixement. Diumenge 15 de novembre de 1998." *Ir. congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. 13, 14 i 15 de novembre de 1998. Actes*. Barcelona, p. 524-527.
- BOSCH GIMPERA, P. 1919: *Prehistòria catalana*. Barcelona.
- BOSCH GIMPERA, P. 1920: "Resultats de l'exploració de coves de Catalunya per l'IEC." *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* núm. VI, p.477.
- BOSCH GIMPERA, P. 1925: "Les ruïnes romanes d'Altafulla." *Butlletí arqueològic* època III, núm. 23, p. 1-3.
- BOSCH GIMPERA, P. 1926: "Problemes d'història antiga i d'arqueologia tarragonina." *Butlletí arqueològic* època III, núm. 24-29, p. 25-30.
- BOSCH GIMPERA, P. 1944: *El poblamiento antiguo y la formación de los pueblos de España*. Mèxic.
- BOSCH GIMPERA, P.; COLOMINES, J. 1921-1926: "Pintures i gravats rupestres de Catalunya." *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* núm. VII, p. 3-27.
- BOSCH PUCHE, F.; ALLIENDE, P.; ERACT 2007: BOSCH PUCHE, F.; ALLIENDE, P.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A; TEIXELL, I. "35. Cró de Santa Tecla 3-5." In *Planimetria* 2007, p. 56.
- BOSCH PUCHE, F.; BRAVO, P.; MACIAS, J. M. 2002: "Excavacions a la Boqueria medieval de Tarragona." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. II, p. 318-324.
- BOSCH PUCHE, F.; DÍAZ, M.; MACIAS SOLÉ, J. M. 1999-2000: "Excavació arqueològica al solar núm. 7 del carrer d'Hernández Sanahuja de Tarragona." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 21-22, p. 105-116.
- BOSCH PUCHE, F.; DÍAZ GARCIA, M.; MACIAS, J. M. 1999-2000: "Excavació arqueològica al solar núm. 7 del carrer d'Hernández Sanahuja de Tarragona." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 21-22, p. 105-116.
- BOSCH PUCHE, F.; DÍAZ GARCIA, M.; MACIAS, J. M. 2009: "La vil·la romana de la Burguera (Salou, *Ager Tarraconensis*): avanç preliminar." In REVILLA, V.; GONZÁLEZ PÉREZ, J. R.; PREVOSTI, M. (ed.) *Actes del simposi: Les vil·les romanes*

- a la *Tarraconense*. *Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana. Celebrat a Lleida del 28 al 30 de novembre de 2007*. Barcelona, vol. II, p.155-163.
- BOSCH PUCHE, F.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2005: "La transformació urbanística de l'acròpolis de Tarragona: avanç de les excavacions del Pla Director de la Catedral de Tarragona (2000-2002)." *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispania: cristianització i topografia*. Barcelona, p. 167-174.
- BOSCH SERRA, M. 1991: "La cova de l'Espluga de Francolí." *Espeleòleg: butlletí d'informació i relació* núm. 37, p. 7-10.
- BOTELLA, D.; CASANOVAS, J. 2009: "El cementiri jueu de Lucena (Còrdoba)." *Miscelánea de estudios árabes y hebraicos* núm. 58, p. 3-25.
- BOTO, G. 2015: "*Metaphora*, mirar la matèria para ver lo etéreo. La puerta claustral de la catedral de Tarragona." *Románico. Revista de arte de Amigos del Románico* núm. 20, p. 24-33.
- BOTO, G. 2016: "*Inter primas Hispaniarum Urbes, Tarraconensis sedis insignissima*. Morphogenesis and spatial organization of Tarragona Cathedral (1150-1225)." In BOTO, G.; KROESEN, J. (ed.) *Romanesque Cathedrals in Mediterranean Europe. Architecture, Ritual and Urban context*. Turnhout, p. 85-105.
- BOTO, G. en premsa: *Tarragona medieval. Poderes sociales y nuevo urbanismo europeo*. Girona.
- BRAMON, D. 1989: "De ràpites catalanes avui: la institució islàmica del Ribat." *Serra d'or* núm. XXXI-359, p. 778-779.
- BRAMON, D. 2000: *De quan erem o no musulmans. Textos del 713 al 1010 (continuació de l'obra de J. M. Millàs i Vallincrosa)*. Vic.
- BRAMON, D. 2004: "La ràpita del Cascall al delta de l'Ebre." FRANCO-SÁNCHEZ, F.; EPALZA, M. de 2004 (ed.): *La ràbida en el Islam. Estudios interdisciplinarios. Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita (1989, 1997)*. Sant Carles de la Ràpita, p. 117-123.
- BRAMON, D.; LLUCH, R. 2009-2010: "Una algarada andalusina a la Costa Brava, l'any 935." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 30, p. 85-88.
- BRAVO, P.; MENCHON, J. ROIG PÉREZ, J. F. en premsa: "Sitges i marbres a la zona de la plaça de l'Oli de Tarragona. Resultats dels treballs arqueològics realitzats l'any 2015." *VI Congrés d'Arqueologia medieval i Moderna a Catalunya. Lleida, 29 de novembre-2 de desembre de 2018*. Lleida.
- BRAVO, P.; BRU, M.; CERVELLÓ, FR.; CIURANA, J.; FABREGAT, R.; MENCHON, J.; YGUANZO, D. 2020: "Darreres actuacions arqueològiques a les muralles de Tarragona (2012-2017): Baixada del Roser (2a fase), Col·legi Lestonnac, Puig d'en Sitges 3 i Granada 7." *Homenatge al Dr. Alberto López Mullor. Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Universitat Autònoma de Barcelona 15-16 maig 2018*. Bellaterra, p. 405-416.
- BREUIL, H. 1933: *Les peintures rupestres schématiques de la péninsule Ibérique*. París.
- BROCA, G. M. de 1907: "Reus: etimologia de su nombre. Recientes descubrimientos." *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* núm. 25, p. 8-14.
- BROGIOLO, G. P. 1996 (ed.): *La fine delle ville romane: trasformazioni nelle campagne tra Tarda Antichità e Alto Medioevo*. Màntua.
- BROGIOLO, G. P.; CHAVARRÍA, A.; VALENTÍ, M. 2005 (ed.): *Dopo la fine delle ville: le campagne dal VI al IX secolo*. Màntua.
- BROWN, P. 1971: "The rise and function of the Holy Man in Late Antiquity." *The Journal of Roman Studies* núm. 61, p. 80-101.
- BROWN, P. 1982: *Society and the Holy in Late Antiquity*. Los Angeles.
- BRU, M. 2013: "El jaciment del barranc de Sales (La Selva del Camp, Baix Camp)." In PREVOSTI, M.; LÓPEZ VILAR, J.; GUITART, J. (ed.) *Ager Tarraconensis 5: Paisatge, poblament, cultura material i història: Actes del simposi Internacional*. Tarragona, p. 339-354.
- BRU, M.; MENCHON, J. 2016: "Apèndix 1. La intervenció arqueològica dels anys 2000-2001." In CONEJO, A. (ed.): *L'infant Pere d'Aragó i d'Anjou "molt graciós e savi senyor"*. Valls, p. 200-202.
- BRU, M.; FABREGAT, R.; YNGUANZO, D.; MENCHON, J.; VALLDEPÉREZ, M. 2015: "Noves dades sobre la muralla de Tarragona a l'antiguitat tardana i època medieval." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*. Barcelona, vol. I, p. 309-324.
- BRUFAL, J. 2007: *Les ràpites. Proposta de definició conceptual a partir del cas del nord-est peninsular*. Lleida.
- BRULL, C. 2012: "Manteniment i posada en valor de la muralla medieval de Montblanc." *Fortificaciones. Intervenciones en el patrimonio defensivo. Actas del XXXIV Curset. Jornadas Internacionales sobre la intervención en el Patrimonio Arquitectónico. Barcelona 15-18 diciembre de 2011*. Barcelona, p. 159-169.
- BRULL, C.; VILA CARABASSA, J. M. 2019: "La muralla medieval de Montblanc. Estudi, restauració i museïtzació." In FARRÉ, J.; ESTEVE, X.; FELIU, J. M.; GARCIA, J.; MIRÓ, C.; MOLIST, N.; SABATÉ, G. (ed.) *Murallas urbanas. Diàleg entre urbanisme i patrimoni. Actes de les XVII jornades d'estudis penedesencs 2018. Sitges, Vilafranca del Penedès, Calafell 19, 20 i 21 d'octubre de 2018*. Vilafranca del Penedès, p. 133-158.
- BRULL, C.; NAVARRO, S.; TEIXELL, I.; VILÀ LLORACH, J.; VILALTA, E. 2015: "El Circo romano de Tarraco: Nuevos datos arquitectónicos. La intervención arqueológica de la calle Enrajolat (Tarragona)." *XVIII Congreso Internacional de arqueología clásica. Centro y periferia en el mundo clásico*. Mèrida, p. 871-874.
- BRUNN, M. B. 2007: *Parables: Bernard of Clairvaux's mapping of spiritual topography*. Leiden-Boston, Brill.
- BRYANT, W. J. 1972: *Cartas sobre el anfiteatro tarraconense*. Vermont.
- BUENACASA, C. 2014: *Roma no es va construir en un dia. Infraestructures militars i de serveis a les ciutats romanes*. Barcelona.
- BUENACASA, C.; SALES, J. 2015: *In nomine Domini ecclesia consecrata est*. Barcelona.
- BUENACASA, C.; SALES, J. 2018: *In unum estis congregati. Arqueologia del primer monacat cristià (segles IV-VII dC)*. Barcelona.
- BUFFAT, L. 2014: "2. Anàlisi de l'excavació de salvament (1977-1978)." In PREVOSTI, M.; GUITART, J. (ed.) *Ager*

- Tarraconensis*, vol. IV "Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona." Tarragona, p. 15-27.
- BURCH, J. 2006: *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis, 2. El castellum*. Girona.
- BURCH, J.; NOLLA, J. M. 2005: "Can Bel, Pineda de Mar, el Maresme." In NOLLA, J. M.; CASAS, J. (ed.) *In suo fundo. La necròpoli oriental de la vil·la romana del Collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà) i els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae. Girona*, "Estudi General" núm 25, p. 109-115.
- BURCH, J.; CASTAÑER, P.; NOLLA, J. M.; TREMOLEDA, J. 2011: "The musealization of Roman villas in Catalonia." *The musealization of the Roman villas*. Girona, p. 23-37.
- BURCH, J.; CARRASCAL, C.; MATARÓ, M.; PUIG, A. M.; VIEYRA, G. 1992: "Excavacions arqueològiques al monestir de Sant Pere de Rodes durant l'any 1991." *I jornades d'arqueologia de les comarques de Girona*. Sant Feliu de Guixols, p. 161-170.
- BURCH, J.; CARRASCAL, C.; MATARÓ, M.; PUIG, A. M.; VIEYRA, G. 1994: "Sant Pere de Rodes, el Port de la Selva (Alt Empordà)." *II jornades d'arqueologia de les comarques de Girona*. Girona 1994, p. 166-173.
- BURÉS, L.; CARRERAS, N. 1993: "La vil·la i la necròpolis de la Riera de Teià (El Masnou, Maresme)." *Puig Castellar. Revista del Museu Torre Balldovina* núm. 5, p. 59-71;
- BURÉS, L.; GURT, J. M.; MARQUÈS, A.; Tuset, F. 1989: "Cadastres d'època romana de les ciutats de Tàrraco, Ilerda i Ilesso." *Tribuna d'arqueologia 1988-89*. Barcelona, p. 113-120.
- BURGUETE, S.; FABRA, E. 1983: "El jaciment del Vilar, una qüestió inconclusa." *Cultura* núm. 417, p. 24-29.
- BURGUETE, S.; FABRA, E. 1999: "L'església de Sant Mateu de Miramar i les seves esteles." *Quaderns de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp* núm. 35, p. 37-54.
- BUSQUETA, J.; CASES, M. Ll. 1993: "L'organització política dels comtats." *Catalunya Romànica*. vol. XV, p.24-36.
- BUSQUETS, F.; FABREGAS, M.; CORTS, A.; CAPDEVILA, N. 2017: "El conjunt monumental del castell de Besora: primeres aproximacions a un assentament amb mes de dos mil anys d'història." *Ausa*, XXVIII, núm. 179, p. 107-126.
- BUTLER, H. C. 1929: *Early churches in Syria*. Princeton.
- C**
- CABALLERO, L. 1970: *Alconétar en la vía romana de La Plata. Garrovillas (Cáceres)*. Madrid, "Excavaciones Arqueológicas en España" núm. 70.
- CABALLERO, L. 1981: "Las cruces caladas con laurea y pie para hincar de época visigoda en España." *Homenaje al Cardenal Tarancón*, Madrid, p. 85-102.
- CABALLERO, L. 1989: "Pervivencia de elementos visigodos en la transición al mundo medieval. Planteamiento del tema." *III Congreso de Arqueología Medieval Española*. Oviedo, vol. I, p. 111-134.
- CABALLERO, L. 2007: "El monasterio de Balatarnelc, Melque (San Martín de Montalbán, Toledo). En el centenario de su descubrimiento." *Monasteria et territoria. Élités, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)*. Oxford, p. 91-119.
- CABALLERO, L.; MATEO SAGASTA, A. 1988: "Atalayas musulmanas de la provincia de Soria." *Arévacon* núm. 14, p. 9-16.
- CABALLERO, L.; MATEO SAGASTA, A. 1990: "El grupo de atalayas de la sierra de Madrid." In DDAA, *Madrid del siglo IX al XI*. Madrid, p. 65-77.
- CABALLERO, L.; SÁNCHEZ CANTOS, J. C. 1990: "Reutilizaciones de material romano en edificios de culto cristiano." *cristianismo y aculturación en tiempos del Imperio Romano*. "Antigüedad y cristianismo" núm. VII, p. 431-485.
- CABALLERO, L.; ULBERT, TH. 1976: *La basílica paleocristiana de Casa Herrera en las cercanías de Mérida (Badajoz)*. Madrid, "Excavaciones Arqueológicas en España" núm. 89.
- CABALLERO, L.; FERNÁNDEZ, M.; RUBINOS, A.; ARNANZ, A. M.; LÓPEZ, P.; MACÍAS, R.; UZQUIANO, P. 1999: "Notas sobre el complejo productivo de Melque. Prospección del territorio y análisis del Carbono 14, polínicos, carpológicos y antracológicos y de morteros." *Archivo español de arqueología* vol. 72, núm. 179-80, p. 199-240.
- CABAÑERO, B. 1985: "Problemática de la castelología catalana de la segunda mitad del siglo X. El castillo de Vallferosa." *Artigrama* núm. 2, p. 305-306.
- CABAÑERO, B. 1987: "Los castillos catalanes de los siglos IX y X. Problemas de estructuras y de técnicas ructivas." *XXXIV Corso di Cultura sull' arte ravenante e bizantina Ràvenna*, p. 85-117.
- CABAÑERO, B. 1992: "La transición del prerrománico al románico en la castelología catalana y aragonesa." *Les cahiers de Saint Michel de Cuxà* núm. XXIII, p. 65-81.
- CABAÑERO, B. 1996: *Los castillos catalanes del siglo X: circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*. Saragossa.
- CABAÑERO, B. 1998: "La torre de Vallferosa (Segarra, Lérida): la obra maestra de la arquitectura militar de los reinos y condados hispanos del siglo X." *Artigrama* núm. 13, p. 195-222.
- CABAÑERO, B. 2011: " Los últimos años de arqueología medieval en la Comunidad Autónoma de Aragón." *Boletín de arqueología medieval* núm. 15, p. 25-46.
- CABESTANY, J. F. 1976: "Tres mansos medievales (Pontons)." *Atti del colloquio internazionale di archeologia medievale*. Palermo, vol. II, p. 548-556.
- CABESTANY, J. F. 1979: "Vías de comunicación medievales en la cuenca del río Francolí (Tarragona)." *XV Congreso nacional de arqueología. Lugo 1977*. Saragossa, p. 1203-1210.
- CABESTANY, J. F. 1980a: "Les mines d'argent de les Muntanyes de Prades." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 2, p. 129-131.
- CABESTANY, J. F. 1980b: "Una recerca arqueològica novedosa: els molins d'aigua." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 2, p. 129-131.
- CABESTANY, J. F. 1982a: "Els enterraments amb sarcòfag del monestir de Poblet (segles XII a XIV)." *Necròpolis i sepultures medievals a Catalunya*. Barcelona, "Acta historica et archaeologica mediaevalia" annex I, p. 203-219.
- CABESTANY, J. F. 1982b: "Esteles del monestir de Poblet." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 4, p. 262-276.

- CABESTANY, J. F. 1982c: "Prenafeta Vell, Montblanc." *Les excavacions arqueològiques a Catalunya els darrers anys*. Barcelona, p. 389-390.
- CABESTANY, J. F. 1995d: "Santa Maria de Santes Creus." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 261-272.
- CABESTANY, J. F. 2000: *La Marca de l'Alt Gaià: el castell de Queralt (segles VIII-XII). Discurs de recepció de Joan-f. Cabestany i Fort com a membre de la secció històrico-arqueològica, llegit el dia 25 de maig de 2000*. Barcelona.
- CABESTANY, J. 2003: "El monestir de Santes Creus." *L'art gòtic a Catalunya*. Barcelona, Arquitectura I, Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos 1, p. 114-119.
- CABRÉ, D.; CUGAT, F. 1986-87: "Estela i cementiri sarraïns de Ribera-roja (Ribera d'Ebre)." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 8-9, p. 235-240.
- CABRÉ LLOBET, S. 1997: "L'eremitisme a Catalunya: avanguardia de la conquesta." *Kesse* núm. 22, p. 7-9.
- CABRELLES, I. 2013: "Elits ciutadanes i propietat rural durant l'Alt Imperi. El cas dels Clodii de Tarraco." *Pyrenae* núm. 44, p. 7-32.
- CABRELLES, I.; GEBELLÍ, P. 2011: "8.3. La terrisseria romana del Mas d'en Corts (Reus)." In GUITART, J.; PREVOSTI, M. (ed.) *Ager Tarraconensis 2. El poblament*. Tarragona, p. 496-546.
- CABROL, F. 1925: "Les Fêtes chrétiennes." In CABROL, F.; LECLERQ, H.; Marrou, H. I. (ed.) *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de liturgie*. París, vol. 5.2, p. 1403-1452.
- CAIXAL, A.; CASTELLANO, A. 1995: "Una aproximació documental i etimològica al jaciment ibèric i romà de Darró (Vilanova i la Geltrú)." *Miscel·lània penedesenca* núm. XX, p. 229-248.
- CAIXAL, A.; PANCORBO, A. 2002: "L'excavació del castellet de Gotmar Callus, Bages)." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. II, p. 634-642.
- CAMATS, A.; MONJO, M.; MULET, M.; SOLANES, E. 2015: "El Pla d'Almatà (Balaguer, la Noguera): de campament militar a medina." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*. Barcelona, vol. II, p. 623-633.
- CAME I: DDA 1988, *Actas del I congreso de arqueología medieval española*. Osca, 5 vol.
- CAME II: DDA 1987-1988, *Arqueología Medieval Española, II Congreso*. Madrid 1987, 3 vol.
- CAME III: DDA 1989-1992, *Actas del III congreso de arqueología medieval Española*. Oviedo 1989 i 1992, 2 vol.
- CAME IV: DDA 1993, *IV Congreso de arqueología medieval española. Sociedades en Transición/ IV congrés d'arqueologia medieval espanyola. Societats en transició*. Alacant, 2 vol.
- CAME V: DDA 2001, *V congreso de arqueología medieval española: actas*. Valladolid, 2 vol.
- CAME VI: DDA en premsa, *VI Congreso de arqueología medieval (España-Portugal)*. Alacant, novembre 2019.
- CAMÓS, N. 1657: *Jardín de María, plantado en el Principado de Cataluña*. Barcelona.
- CAMPESINO, A. J. 2006: "Ciudades abaluartadas de la raya ibérica: de frontera a paisaje cultural." *PH. Boletín del Instituto Andaluz de Patrimonio Histórico* núm. 60, p. 74-83.
- CAMPILLO, D. 1978: "Hallazgos patológicos en cráneos de la necrópolis romana de la "Tabacalera" (Tarragona)." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 141-144, p. 75-79.
- CAMPILLO, D. 1987: "Estudi de l'individu exhumat a la tomba 61 del Parc de la Ciutat." In TED'A, *Els enterraments del parc de la ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*. Tarragona.
- CAMPILLO, D. 1990: "Estudi patològic d'algunes de les inhumacions." In TED'A, 1990c, p. 453-457.
- CAMPILLO, D. 2008 (dir.): *Quaranta anys de paleopatologia en el Museu d'Arqueologia de Catalunya*. Barcelona.
- CAMPILLO, D.; BARCELÓ, J. A. 1985: "Estudio morfométrico de la cara interna de la escama del hueso occipital." *Paleontologia i evolució* núm. 19, p. 69-129.
- CAMPILLO, D.; TARRATS, F. 1991: "Anthropological identification and paleopathological study of a skeleton, probably pertaining to the Roman doctor from the I-II century b.C., Tiberius Claudius Apollinaris (Tarragona, Spain)." *Dynamics. Acta Hispania ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam*. Granada, p. 387-414.
- CAMPILLO, D.; BAXARIAS, J. GARCÍA, A.; GONZÁLEZ, J.; TUDÓ, G.; GARCÍA-BOU, J.; PÉREZ-PÉREZ, A.; TURBÓN, D. 1998: "El ADN confirma la presencia y expansión de la tuberculosis en el medievo." *Empúries* núm. 51, p. 257-265.
- CAMPO, M.; RICHARD, J. CL.; VON KAENEL, H. M. 1981: *El tesoro de la Poblade de Mafumet. Sextercios y dupondios de Claudio I*. Barcelona.
- CAMPOS, J. 1960: *Juan de Biclario, obispo de Gerona, su vida y su obra, edición crítica*. Madrid.
- CAMPURBÍ ALEMANY, F. 1943: "I mosaici della cupola di Centelles nella Spagna." *Rivista di archeologia cristiana* núm. 19, p. 87-110.
- CAMPURBÍ ALEMANY, F. 1952: *El monumento paleocristiano de Centelles*. Barcelona.
- CAMPURBÍ SENSADA, J. 2006: *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*. Lleida.
- CAMPS, J. 1992: "Escultura [Claustre de Sant Pau del Camp]." *Catalunya romànica* vol. XX, p. 221-227.
- CAMPS, J. 1988: *El Claustre de la Catedral de Tarragona. Escultura de l'ala meridional*. Barcelona.
- CAMPS, J. 2009: "La reutilización de la escultura en la antigüedad romana en la Cataluña del románico." In QUINTAVALLE, A. C. (ed.) *Medioevo: immagine e memoria. Atti del Convegno internazionale di studi di Parma, 23-28 settembre 2008*, Parma, p. 37-43.
- CAMPS CAZORLA, E. 1940: "España Visigoda (414-711 de J.C.)" *Historia de España*. Madrid, vol. III.
- CAMPS, J.; LORÉS, I.; MANCHO, C. 1999: "L'escultura preromànica." *Del romà al romànic*, p. 416-422.
- CANAL, J.; CARBONELL, E. 1989a: "El Filador (Margalef de Montsant, Priorat)." *Catalunya paleolítica*. Girona, p. 378-379.
- CANAL, J.; CARBONELL, E. 1989b: "Els Colls (Margalef de Montsant, Priorat)." *Catalunya paleolítica*. Girona, p. 379-380.
- CANAL, J.; CARBONELL, E. 1989c: "Cova del Boix (Margalef de Montsant, Priorat)." *Catalunya paleolítica*. Girona, p. 380-381.

- CANAL, J.; CARBONELL, E. 1989d: "Cova de la Taverna (Margalef de Montsant, Priorat)." *Catalunya paleolítica*. Girona, p.381.
- CANAL, J.; CARBONELL, E. 1989e: "L'Hort de la Boquera (Margalef de Montsant, Priorat)." *Catalunya paleolítica*. Girona, p. 382.
- CANAL, J.; CARBONELL, E. 1989f: "Abric de la Font Voltada, Sarral (Conca de Barberà)." *Catalunya paleolítica*. Girona. p.382.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. 2004: *Girona de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval* Girona, vol. II.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. 2006: "Les 'villae' de Constantí a Carlemany: aportacions gironines a la qüestió de l'evolució de la transformació de les vil·les o termes rurals durant l'antiguitat tardana (segles IV-VIII)." *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* núm. 47, p. 15-50.
- CANELLAS, J. J. 2003 (coord.): *Zurita, J. Anales de la Corona de Aragón, 1562-1580*. Saragossa.
- CANET, C. 2003: "Origin of the mineralizing fluids from the Carboniferous sedex deposits of L'Alforja (SW Catalanian Coastal Ranges, Spain)." *Journal of Geochemical Exploration* núm. 78-79, p. 513-517.
- CANET, C.; ALFONSO, P.; MELGAREJO, J. C.; JORGE-VILLAR, S. 2003: "PGE-bearing minerals in Silurian sedex deposits in the Poblet area, southwestern Catalonia, Spain." *Canadian Mineralogist* núm. 41, p. 581-595.
- CANET, C.; ALFONSO, P.; MELGAREJO, J. C.; FALLICK, A. E. 2005: "Stable isotope geochemistry of the carboniferous Zn-Pb-Cu sediment-hosted sulfide deposits from the southern Catalonia Coastal Range, Spain." *International Geology Review* núm. 47, p. 1298-1315.
- CANCELA, M. L.; MARTÍN-BUENO, M. 1993: "Hispanie romaine: architecture funéraire monumentale dans le monde rural." *Actes du colloque ARCHEA/AGER (Orleans, 7-9 février)*. Tours, p. 399-409.
- CANCI, A.; MINOZZI, S. 2005: *Archeologia dei resti umani. Dallo scavo al laboratorio*. Roma.
- CANNON, A. 1989: "The historical dimension of mortuary expressions of status and sentiment." *Current Anthropology* 30, núm. 4, p. 437-458.
- CANÓS, I. 1996: "Nova lectura de la inscripció bilingüe de Tarragona (RIT 1075)." *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* núm. 9, p. 330-335.
- CANÓS, I. 2002: *L'epigrafia grega a Catalunya*. Debrecen.
- CANTALLOPS, L.; ROMANÍ, X. 1990: *La Part Alta del centre històric de Tarragona. Un aixecament de plànols de les construccions civils (1981-82, 1986-88)*, Barcelona.
- CANTERA, F. 1955: "¿Nueva inscripción trilingüe tarraconense?" *Sefarad* núm. 15, p. 151-156.
- CAÑELLAS, J. 2008: "La necròpolis de Mas de Gassol (Alcover). In VERGÉS, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. (coord.) *Valls i la seva història*. Valls, vol. 2, p. 389-392.
- CANTO, A.; IBN HAFIZ I., TAWFIQ, MARTÍN ESCUDERO, F. 2000: *Monedas andalusíes. Catálogo del Gabinete de Antigüedades de la Real Academia de la Historia*. Madrid.
- CAÑELLAS, J.; PIÑOL, LL.; VERGÉS, J. M. 1996: "La vil·la d'Alcover i la necròpolis de Mas Gassol." *Quadrens de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp* núm. 29, p. 27-41.
- CAPEL, H. 1971: "Una actividad desaparecida de las montañas mediterráneas: el comercio de la nieve." *Revista de geografía* núm. 2, vol. 4, p. 5-42.
- CAPDEVILA FELIP, S. 1924a: *El temple de Santa Maria del Miracle*. Tarragona.
- CAPDEVILA FELIP, S. 1924b: *Història compendiada del santuari de Sant Magí de la Brufaganya*. Montblanc.
- CAPDEVILA FELIP, S. 1924c: *Santa Magdalena de Bell-lloc*. Tarragona.
- CAPDEVILA FELIP, S. 1927: *L'ermitatge de les Virtuts*. Tarragona.
- CAPDEVILA FELIP, S. 1928a: *El convent de Sant Llorenç*. Tarragona.
- CAPDEVILA FELIP, S. 1928b: *Santa Magdalena de Bell-lloc*. Tarragona.
- CAPDEVILA FELIP, S. 1929: *Tarragona. Guia Arqueològica*. Tarragona.
- CAPDEVILA FELIP, S. 1935: *La seu de Tarragona*. Barcelona.
- CAPDEVILA FELIP, S. 1979: "Documents. La torre de la Mora." *Estudis altafullencs* núm. 3, p. 85-89.
- CAPDEVILA VALLVERDÚ, R. 1985: "Dos sepulcres de lloses del terme de l'Albiol." In MASSÓ, J.; CAPDEVILA VALLVERDÚ, R. (ed.) *Miscel·lània en homenatge a Salvador Vilaseca i Anguera (1975-1985)*. Reus, p. 55-61.
- CAPDEVILA VALLVERDÚ, R.; MASSÓ, J. 1976-1977: "Trabajos de salvamento de la villa romana de Els Antigons-Reus." *Butlletí arqueològic època IV*, fasc. 133-140, p. 312-313.
- CARBONELL, M. 1993: "Via del Perelló, El Perelló." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89*. Barcelona, p. 63.
- CARBONELL, E. 1989: "Prehistòria del Tarragonès." In OLIVÉ SERRET, E. (dir.) *Història del Camp de Tarragona* vol. I. El Tarragonès. Tarragona, p. 11-18.
- CARBONELL, E., DILOLI, J., GABARRÓ, J.M., SALVADÓ, M. VALLVERDÚ, J. 1989: "Picamoixons (Y-Y) 88: Estructura i potencial operatiu de les indústries lítiques de les ocupacions prehistòriques." *XXXV Assemblea intercomarcal d'estudiosos de Catalunya. Valls-Vilatorrada*. Valls, vol. 1. p.151-164.
- CARBONELL ESTELLER, E. 1975: *L'art romànic a Catalunya. Segle XII*. Barcelona, vol. II.
- CARDÓ, J.; CASTELLS, R.; PLADEVALL, A.; OLIVÉ, J. M. 1992: "L'Alt Camp." In CAHNER, M. (dir.) *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. Barcelona, vol. 5, Tarragonès, Baix Camp, Alt Camp, Conca de Barberà, Priorat, p. 239-258.
- CARO BAROJA, J. 1985: *Las formas complejas de la vida religiosa (siglos XVI y XVII)*. Madrid.
- CARRASCO, M. A.; CASTELLANO, A.; LACUESTA, R. 1997: "Anàlisi d'una estela funerària o frontal de sarcòfag trobat a l'església de Sant Vicenç de Malla." *Estudis, informes i textos del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local*. "Quadrens científics i tècnics" núm. 8, Barcelona, p. 163-166.
- CARRERAS ARTAU, T.; BATISTA ROCA, J. M. 1922: *Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya: manual per a recerques d'etnografia de Catalunya*. Barcelona.
- CARRERAS CASANOVAS, A. 1981: "La torre de guaita de Castellfollit (Serra de Prades)." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 3, p. 65-99.

- CARRERAS CASANOVAS, A. 1984: "Les cistes de Nerola. Enterraments medievals." *El Francolí* 2ª època, núm. 18, p. 6-8.
- CARRERAS CASANOVAS, A. 2000a: "L'alta edat mitjana. El pas dels visigots i els musulmans." In CARRERAS CASANOVAS, A. (ed): *Història de l'Espluga de Francolí. L'edat mitjana*, Espluga de Francolí, vol. 3, p. 19-74.
- CARRERAS CASANOVAS, A. 2000b: *Història de l'Espluga de Francolí. L'edat mitjana*. Espluga de Francolí, vol. 3.
- CARRERAS CASANOVAS, A. 2002a: "Antics pobladors." CARRERAS CASANOVAS, A. (ed.) *Història de l'Espluga de Francolí*. Espluga de Francolí, vol. 2.
- CARRERAS CASANOVAS, A. 2002b: *Història de l'Espluga de Francolí. Antics pobladors*. Espluga de Francolí, vol. 2.
- CARRERAS CASANOVAS, A. 2006: "A propòsit del poblament de la Conca de Barberà abans del domini comtal (segles v-x)." *Aplecs de treballs* núm. 24, p. 41-72.
- CARRERAS CASANOVAS, A. 2011a (dir.): *Història de la Conca de Barberà*. Valls, vol. 1.
- CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b: "La romanització de la Conca de Barberà." In CARRERAS, A. (dir.) *Història de la Conca de Barberà*. Valls, vol. 1, p. 260-313.
- CARRERAS CASANOVAS, A. 2011c: "Consideracions entorn a la necròpolis dels Masos o Tuells (Forès)." In CARRERAS, A. (dir.) *Història de la Conca de Barberà*. Valls, vol. 1, p. 298-301.
- CARRERAS CASANOVAS, A.; ROSICH, R. 2017: "Molins i sèquies de l'Espluga de Francolí durant l'edat mitjana. Recuperació d'un antic rec al Museu de la Vida Rural." *Aplecs de treballs* núm. 35, p. 71-98.
- CARRERAS DEXEUS, J. 1945: "Los hallazgos arqueológicos de Pórpuras (Reus)." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc- 23-24, p. 82-91
- CARRERAS DEXEUS, J. 1948: "Las instalaciones agrícola-industriales ibero-romanas de Pórpuras." *Butlletí arqueològic* època IV, fsc. 23-24, p. 65-70.
- CARRERAS DEXEUS, J. 1952: "De re agrícola hispano-romana tarraconense." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 37-40, p. 25-31.
- CARRERO, E. 2000: "La topografía claustral de las catedrales del Burgo de Osma, Sigüenza y Tarragona en el contexto del tardorrománico español." In DDAA, *La cabecera de la catedral caldeatense y el tardorrománico hispano*. Logroño, p. 389-417.
- CARRETÉ, J. M.; KEAY, S. J.; MILLETT, M. 1995: *A roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*. Oxford.
- CARRILLO, P. 1951: "La vía romana del Summo Pirineo a Caesaraugusta." *Seminario de Arte Aragonés* núm. III, p. 33-45.
- CARROLL, M. 2006: *Spirits of the Dead. Roman Funerary Commemoration in Western Europe*. Oxford.
- CARTES, A. 2016: "Intervenció a la torre de la Candela (L'Aldea, Baix Ebre)." In *I jornades d'arqueologia de les Terres de l'Ebre*. Tortosa, vol. II, p. 605-609.
- CARULLA, N.; ZARAGOZA, J. 2017: "Dos models de masos a Vila-rodona (Mas de l'Alzinet i Cal Franciscot) i al Catllar (Mas de Salort i Mas de Pasqual)." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 21, p. 57-81.
- CASA, C. de la 1978: "Un interesante grupo de estelas discoideas halladas en torno a la ermita románica de Nuestra Señora de Tiermes." *Revista de archivos, bibliotecas y museos* LXXXI núm. 3, p. 645-658.
- CASA, C. de la 1980: "Las estelas funerarias de Tiermes." *Tiermes I*. Madrid, 1980, p. 329-336.
- CASA, C. de la 1981: "Necrópolis medieval de Tiermes y ermita románica." *Arévacon* núm. 4, p. 17-29.
- CASA, C. de la 1984: "Las necrópolis medievales de Tiermes: sistemas de enterramiento." In DDAA. *Actas del I symposium de srqueología soriana*. Soria, p. 499-510.
- CASA, C. DE LA 1990: "Fonction des stèles d'après les données archéologiques." *Signalisations de sépulture et stèles discoïdales. Ve-XIXe siècles. Actes des journées de Carcassonne, septembre 1987*. Carcasona, p. 125-131
- CASA, C. de la 1992: *Las necrópolis medievales de Soria*. Valladolid.
- CASA, C. de la 1993: "Despoblación y repoblación de los extrema durii." *III Curso de cultura medieval. Repoblación y reconquista (Aguilar de Campóo 1991)*. Aguilar de Campóo, p. 89-94.
- CASA, C. de la 1985: "Anotaciones metodológicas: esquemas y fichas de trabajo para el estudio de las estelas medievales." *Revista de investigación del colegio universitario de Soria* núm. IX-3, p. 67-83.
- CASA, C. de la 1994: "Necrópolis medieval de Tiermes III." In DDAA. *Tiermes III. Excavaciones realizadas en la ciudad romana y en la necrópolis de Tiermes (Campañas de 1981-1984)*. Madrid, p. 83-132.
- CASA, C. de la 1995: "La muerte en la edad media peninsular." *Arqueología da Morte. Arqueología da Morte na Península Ibérica desde as Orixes ata o Medioevo*. Xinzo de Limia, p. 307-316.
- CASA, C. de la; CASA, E. de la 2001: "La idea del Purgatorio y Bernardo de Claraval." *Cistercium. Revista cisterciense* núm. 223, p. 434-356.
- CASA, C. de la; DOMÉNECH, M. 1981: "Estelas funerarias medievales II." *Tiermes II*. Madrid, 1981, p. 499-506.
- CASA, C. de la; DOMÉNECH, M.: 1983 *Estelas medievales de la provincia de Soria*. Soria.
- CASA, C. DE LA; DOMÉNECH, M. 1985: "Ágreda medieval I." *Noticiario arqueológico hispánico* núm. 26, p. 265-281.
- CASA, C. DE LA; IZQUIERDO, R. 1979a: "Avance de las excavaciones en la necrópolis medieval de Nuestra Señora de Tiermes." *Actas del XV congreso nacional de arqueología*. Saragossa, p. 1185-1189.
- CASA, C. DE LA; IZQUIERDO, R. 1979b: "Excavaciones en la necrópolis medieval de Tiermes. Campaña de 1978." *Celtiberia* núm. 57, p. 119-122
- CASA, C. de la; MENCHON, J. 1988: "Estelas medievales en Cataluña." In FRANKOWSKI, E. *Estelas discoideas de la Península Ibérica*. Madrid, p. 401-410.
- CASA, C. de la; MENCHON, J. 2002: "La mort a l'edat mitjana: els espais funeraris a Catalunya." *Butlletí arqueològic* època V, num. 24, p. 207-220.
- CASA, C. DE LA; TERÉS, E. 1980: "Excavaciones arqueológicas en la necrópolis medieval de Tiermes." In DDAA. *Tiermes I*. Madrid, p. 350-401.
- CASA, C. DE LA; TERÉS, E. 1982b: *Monasterio cisterciense de Santa María de Huerta*. Sòria.
- CASA, C. DE LA; DOMÉNECH, M.; MENCHON, J. 1998: "Los Hijos del Agua. Anotaciones sobre la Hidráulica Cisterciense."

- Monjes y Monasterios. El Císter en el medievo de Castilla y León.* Soria, p. 43-46.
- CASA, C. DE LA ; DOMÉNECH, M.; SANZ, M. J. 1990: "Trabajos arqueológicos en la ermita románica de San Mamés, Montenegro de Cameros, Soria." *Boletín de arqueología medieval* núm. 4, p. 337-348.
- CASA, C. DE LA; DOMÉNECH, M.; UCLA, P. 2016: "Espacio funerario en el medievo, las Cantigas y Renieblas (Soria, España)." *Oppidum: cuadernos de investigación* núm. 12, p. 219-244.
- CASA, C. DE LA; JUSUÉ, C.; MENCHON, J. 1989: "Estelas medievales cristianas de la Península Ibérica." *Actas del III Congreso de Arqueología Medieval Española.* Oviedo 1989. Oviedo, vol. I, p. 237-254.
- CASA, C. DE LA; JUSUÉ, C.; MENCHON, J. 1994: "Apostillas al estudio 'Estelas medievales cristianas de la península Ibérica.'" *Hilarri Buruzko Nazioarteko IV. Kongresua/ IV Congreso Internacional sobre la estela funeraria/ IV Congrès International sur la stèle funéraire* [Donostia 1991], *Cuadernos de Sección. Antropología-Etnografía. Eusko-lkaskuntza* núm 10, p. 595-608.
- CASANOVAS I ROMEU, A. 1986c: "Sant Julià de Vilatorrada. Pedra del Mas Gili." *Catalunya romànica* vol. III, p.507-508.
- CASANOVAS MIRÓ, J. 1993: "notas sobre arqueología funeraria judía en época medieval." *Espacio, tiempo y forma* serie I, Prehistoria y Arqueología núm. 6, p. 203-302.
- CASANOVAS MIRÓ, J. 2002: "Las necrópolis judías hispanas: Nuevas aportaciones." In BANGO TORVISO, I. (ed.) *Memoria de Sefarad.* Madrid, p. 209-219.
- CASANOVAS MIRÓ, J. 2003: "las necrópolis judías hispanas. Las fuentes y la documentación frente a la realidad arqueológica." In LÓPEZ ÁLVAREZ, A. M.; IZQUIERDO BENITO, R. (coord.) *Juderías y sinagogas de la Sepharad medieval.* Cuenca, p. 493-531.
- CASANOVAS MIRÓ, J. 2004 (ed.): *Las inscripciones funerarias hebraicas medievales de España.* Turnhout.
- CASANOVAS MIRÓ, J. 2005: *Epigrafía hebrea.* Madrid.
- CASANOVAS MIRÓ, J. 2013: "Inscripciones per no ser llegides, símbols per a no ser vistos." *Tamid: revista catalana anual d'estudis hebraics* núm. 9, p. 7-25.
- CASANOVAS MIRÓ, J.; MAESE, X. 2012: "La pervivència de les sepultures antropomorfes a les necrópolis jueves medievals catalanes." In MOLIST, N., Ripoll, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular. Ss. VI-XII. Problemes de cronologia.* Barcelona 18 de novembre de 2009. Barcelona, vol. II, p. 87-100.
- CASANOVAS I ROMEU, A. 1986b: "Roda de Ter. Les Graus." *Catalunya romànica* vol. III, p.457-458.
- CASANOVAS I ROMEU, A. 1986a: "Rupit. Taula de les Creus." *Catalunya romànica* vol. III, p.465-166.
- CASANOVAS I ROMEU, A.; GRÀCIA, E.; MARTÍN, R. 1986: "Tomba de Sant Bernat Calbó. Vic." *Catalunya romànica* vol. III, p. 723-724.
- CASAS GASPAS, E. 1947: *Costumbres españolas de nacimiento, noviazgo, casamiento y muerte.* Madrid.
- CASAS, J.; RUIZ DE ARBULO, J. 1997: "Ritos domésticos y cultos funerarios. Ofrendas de huevos y gallináceas en villas romana del territorio emporitano (s. III d. C.)." *Pyrenae* núm. 28, p. 221-227.
- CASAS, A.; COSENTINO, P. L.; DÍAZ, Y.; FIANDACA, G.; GARCIA, E.; HIMI, M.; LAFUENTE, M.; MARTORANA, R.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; SALA, R.; TEIXELL, I. 2008: "A la recerca del temple d'August a Tarragona: una experiència entre arqueologia i geofísica." *Cota zero. Revista d'arqueologia i ciència* núm. 23, p. 9-12.
- CASAS, A.; CONSENTINO, P.; DIAZ, Y., FIANDACA, G.; GARCIA, E.; HIMI, M.; LAFUENTE, M.; MARTORANA, R.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; SALA, R.; TEIXELL, I. 2009: "Integrated archaeological and geophysical survey for searching the roman temple of Augustus in Tarragona, Spain." *DD. AA. Scienza e patrimonio culturale nel Mediterraneo. Diagnostica e conservazione. Esperienze e proposte per una carta de rischio. Atti del convegno internazionale di studi la materia e i segni della storia. Palermo 18-21 ottobre 2007.* Palermo, p. 277-283.
- CASASSAS, LI. 2000: *Fires i mercats a Catalunya.* Barcelona.
- CASELLAS, M. 1996: "Albinyana en els primers documents de la història." *8 jornades d'estudis penedesencs.* Vilafranca del Penedès, "Miscel·lània penedesenca" vol. XXI, p. 21-42.
- CASTAÑÓN, L. 1976: *Supersticiones y creencias en Asturias.* Salinas.
- CASTELLANOS, J. 1890: "Excursions per lo Panadés." *Butlletí de l'associació d'excursions Catalana* any XIII, núm. 145-147, p. 242-250.
- CASTELLET, L. de 2020: "El paisatge de Vallferosa a l'alta edat mitjana." In ESTEVE, J.; MENCHON, J. (ed.) *Vallferosa. Una torre a la frontera de la Segarra i el Solsonès.* Torà, ajuntament de Torà, p. 18-21.
- CASTELLS, J.; HERNÁNDEZ, G. 1994a: "Balma d'en Roc." In *Corpus de pintures rupestres de Catalunya. Àrea central i meridional.* Barcelona.
- CASTELLS, J.; HERNÁNDEZ, G. 1994b: "Cova de l'Escoda." In *Corpus de pintures rupestres. Àrea central i meridional.* Barcelona.
- CASTELLS, J.; HERNÁNDEZ, G. 1994c: "Cova del Racó d'en Perdigó." In *Corpus de pintures rupestres. Àrea central i meridional.* Barcelona.
- CASTILLO, A. del 1968: "Cronología de las tumbas llamadas 'Olerdolanas'." *Crónica del XI congreso nacional de arqueología.* Saragossa, p. 835-845.
- CASTILLO, A. del 1972: *Excavaciones altomedievales en las provincias de Soria, Logroño y Burgos.* Madrid.
- CASTILLO, A. del 1973: "Las insculturas rupestres de la necropolis altomedieval de Revenga." *XII Congreso nacional de arqueología. Jaén 1971.* Saragossa, p. 967-978.
- CASTRO; P. V.; GONZÁLEZ, P. 1989: "El concepto de frontera: implicaciones teóricas de la noción de territorio político." *Arqueología espacial* núm. 13. "Fronteras. Comunicaciones que se presentan al 3er coloquio Internacional de Arqueología espacial a celebrar en Teruel del 14-16 de septiembre de 1989." Terol, p. 7-18.
- CATAFAU, A. 1998, *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (Xe-XII siècles).* Perpinyà.
- CATALÀ, P. 1973: "Castell de Santa Perpètua." In CATALÀ, P.; RIQUER, M. *Els castells catalans.* Barcelona, vol. IV, p. 327-330.
- CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1973 (ed.): *Els Castells Catalans.* Barcelona, vol. IV.
- CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1971 (ed.): *Els Castells Catalans.* Barcelona, vol. III.

- CATALÁN, R.; FUENTES, P.; SASTRE, J. C. 2014 (ed.): *Las fortificaciones en la tardeoantigüedad: élites y articulación del territorio (siglos V-VIII dC)*. Madrid, p. 43-56.
- Catalunya romànica* vol. I: DDAA, 1994 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. I, Introducció a l'estudi de l'art Romànic català. Fons d'art del Museu Nacional d'Art de Catalunya.
- Catalunya romànica* vol. II: DDAA, 1984 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. II, Osona I.
- Catalunya romànica* vol. III: DDAA, 1986 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. III, Osona II.
- Catalunya romànica* vol. V: DDAA, 1991 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. V, El Gironès, La Selva, El Pla de l'Estany.
- Catalunya romànica* vol. VI: DDAA, 1992 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. VI, L'Alt Urgell, Andorra.
- Catalunya romànica* vol. VIII: DDAA, 1984 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. VIII, L'Empordà I.
- Catalunya romànica* vol. IX: DDAA, 1984 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. IX, L'Empordà II.
- Catalunya romànica* vol. XI: DDAA, 1994 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. XI, El Bages.
- Catalunya romànica* vol. XII: DDAA, 1985 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. XII, El Berguedà.
- Catalunya romànica* vol. XIII: DDAA, 1987 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. XIII, El Solsonès, La Vall d'Aran.
- Catalunya romànica* vol. XIV: DDAA, 1993 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. XIV, El Rosselló.
- Catalunya romànica* vol. XIX: DDAA, 1993 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. XIX, El Penedès, L'Anoia.
- Catalunya romànica* vol. XV: DDAA, 1993 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. XV, El Pallars.
- Catalunya romànica* vol. XVI: DDAA, 1996 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. XVI, La Ribagorça.
- Catalunya romànica* vol. XVII: DDAA, 1998 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. XVII, La Noguera.
- Catalunya romànica* vol. XX: DDAA, 1992 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. XX, El Barcelonès, El Baix Llobregat, El Maresme.
- Catalunya romànica* vol. XXI: DDAA, 1995 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. XXI, El Camp de Tarragona, El Priorat, La Conca de Barberà.
- Catalunya romànica* vol. XXIV: DDAA, 1997 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. XXIV, Segrià, Les Garrigues, La Segarra, L'Urgell.
- Catalunya romànica* vol. XXVI: DDAA, 1997 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. XXVI, Tortosa i Les Terres de l'Ebre, 1997.
- Catalunya romànica* vol. XXVII: DDAA, 1998 *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. XXVII, Visió de síntesi. Restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índex generals.
- CATHMA 1991: "Importations des céramiques communes méditerranéennes dans le midi de la Gaule (Ve-VIIè s)." *Ceramica medieval no Mediterraneo Occidental*. Mértola, p. 27-47.
- CAU, M. A.; MAS, C.; RIPOLL LÓPEZ, G.; TUSET, F.; VALLS, M.; ORFILA, M.; RIVAS, J. M. 2012: "El conjunto eclesiástico de la Illa del Rei (Menorca, islas Baleares)." *Hortus artium medievalium* núm. 8.2, p. 415-432.
- CAU, M. A.; MACIAS, J. M.; TUSET, F. 1997: "Algunas consideraciones sobre cerámicas de cocina de los siglos IV al VIII." *Ceràmica medieval catalana. El monument, document. Actes de la taula rodona de Barcelona (1994)*. Barcelona, "Quaderns científics i tècnics" núm. 9, p. 7-36.
- CAVALLÉ, J.; BARBARÀ, A. 1982: *Guia d'Alcover*. Tarragona.
- CEBRIÀ, A.; FULLOLA, J. M.; GARCIA-ARGÜELLES, P.; GRÀCIA, V.; MILLAN, M. 1981: "Avance al estudio de los asentamientos con cerámica del Filador (Margalef del Montsant, Priorat, Tarragona)." *Saguntum* núm. 16, p. 37-61.
- CELA, X. 1999: "Les inhumacions d'epoca augusteaea de la necròpolis rural de Can Bel (Pineda de Mar, Barcelona)." *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*. núm. 20, p. 221-246.
- CEM 2011: *Centre d'Estudis Martorellencs, El castell de Rosanes, castell de Martorell. Jornades Europees de Patrimoni a Catalunya 2011*. Martorell (fulletó).
- CERDÀ, J. A.; GURRI, E. 2000: "Continuïtats i canvis a la vila d'Alarona (Mataró) a l'alta edat mitjana." *I congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. 15 anys d'intervencions arqueològiques: mancances i resultats. Igualada del 13 al 15 de novembre de 1998*. Barcelona, p. 100-112.
- CERDÀ, M. A.; ROCA, J. M.; SABATÉ, J. M. 1991: "Notícies històriques de l'ermita de Sant Llorenç a Constantí." *Estudis de Constantí* núm. 7, p. 57-68.
- CERDÀ, M. A.; ROCA, J. M.; SABATÉ, J. M. 1992: *Notes per a l'estudi dels molins hidràulics de l'antic terme de Centelles*. Constantí.
- CERRILLO, E. 1989: "El mundo funerario y religioso en época visigoda." *III Congreso de Arqueología Medieval Española. Oviedo 1989*, vol. I, p. 89-110.
- CERVELLÓ, J. M. 1986: "El carst conglomeràtic de l'Espluga de Francolí." *Espeleòleg: butlletí d'informació i relació*. núm. 37, p. 5.
- CHALMETA, P. 1991: "El concepto de *tagr*." In DDAA, *La marche supérieure d'al Andalus et l'Occident chrétien*. Madrid, p. 15-28.
- CHALMETA, P. 1994: *Invasión e islamización. La sumisión de Hispania y la formación de al-Andalus*. Madrid.
- CHALMETA, P. 2007: "La transición: de Hispania a al-Andalus." In GARCÍA-MORENO, L. A.; VIGIL-ESCALERA, A. (coord.) 711. *Arqueología e historia entre dos mundos*. Alcalá de Henares, vol. I, p. 115-120.
- CHALMETA, P. ; CORRIENTE, F.; SOBH, M. 1979 (ed.): *Al Muqtabis V*. Madrid.
- CHAMOSO, M. 1954: "Excavaciones en la catedral de Santiago de Compostela." *Archivo español de arte* XXVII, núm. 106, p. 183-187.
- CHAMOSO, M. 1958: "Excavaciones en la catedral de Santiago de Compostela." *Archivo español de arte* XX, núm. 21, p. 39-47.
- CHAPA, T. 2006: "La arqueología de la muerte: aspectos metodológicos." *Anales de Arqueología Cordobesa* núm. 17-1, p. 25-46.
- CHAPMAN, R.; KINNES, I.; RANDSBORG, K. 1981: *The Archaeology of Death*. Cambridge.
- CHAVARRÍA, A. 2001: "Poblamiento rural en el territorium de Tarraco durante la antigüedad tardía." *Arqueología y territorio medieval* núm. 8, p. 55-76.
- CHAVARRÍA, A. 2004a: "Considerazioni sulla fine delle ville in Occidente." *Archeologia medievale* núm. XXXI, p. 7-19.

- CHAVARRÍA, A. 2004b: "Interpreting the transformation of late roman villas: the case of Hispania." In CHRISTIE, N. (ed.) *Landscapes of Change: The Evolution of the Countryside in Late Antiquity and the Early Middle Age*. Aldershot, p. 67-102.
- CHAVARRÍA, A. 2005a: "Dopo la fine delle ville: le campagne ispaniche in epoca visigota (VI-VIII secolo)." In BROGIOLO, G. P.; CHAVARRÍA, A.; VALENTI, M. (ed.) *Dopo la fine delle ville: le campagne dal VI al IX secolo*. Màntua, "Documenti di Archeologia" núm. 40, p. 263-285.
- CHAVARRÍA, A. 2005b: "Villas in Hispania during the fourth and fifth centuries." In BOWES, K.; KULIKOWSKI, M. (ed.) *Hispania in the Late Antiquity. Current Perspectives, The Medieval and Early Modern Iberian World*. Leiden/Boston/Colonia, p. 518-555.
- CHAVARRÍA, A. 2006: "Villas en Hispania durante la antigüedad tardía." In ARCE, J.; BROGIOLO, P. 2006 (ed.): *Villas tardoantiguas en el Mediterráneo occidental*. Madrid, Anejos Archivo español de arqueología num. 39, p. 17-35.
- CHAVARRÍA, A. 2007: *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII dC)*. París.
- CHAVARRÍA, A. 2009: *Archeologia delle chiese. Dalle origini all'anno mille*. Roma.
- CID, C. 1947: "El monumento conocido por Torre de los Escipiones." *Ampurias* núm. IX-X, p.137-169.
- CID, C. 1949: "El sepulcro de torre mediterráneo y sus relaciones con la tipología monumental." *Ampurias* núm. XI, p. 91-93.
- CIL II: HÜBNER, E.: *Corpus Inscriptionum Latinarum. Volumen secundum. Inscriptiones Hispaniae Latinae*. Berlin, 1869.
- CIL II2 suppl. 14: ABASCAL, J. M.; HAENSCH, R.; MAYER, M.; STYLOW, A. I; VELAZA, J.; GIMENO, H.; SCHMIDT, M.: *Corpus Inscriptionum Latinarum II 2 suppl 14, 1891-2384*. Berlin 2016.
- CIL II2 suppl. 14: ALFÓLDY, G.; ABASCAL, J. M.; MAYER, M.; STYLOW, A. I; GIMENO, H.; SCHMIDT, M.: *Corpus Inscriptionum Latinarum II 2 suppl 14, 1-1199*. Berlin 2011.
- CIL II2 suppl. 14: ALFÓLDY, G.; ABASCAL, J. M.; MAYER, M.; STYLOW, A. I; GIMENO, H.; SCHMIDT, M.: *Corpus Inscriptionum Latinarum II 2 suppl 14, 1200-1890*. Berlin 2012.
- CIL XIII: HIRCHFELD, O.; ZANGERMEISTER, C. *et alii* 1899: *Corpus Inscriptionum Latinarum, Inscriptiones trium Galliarum et Germanicarum Latinae*. Berlin.
- CIRLOT, J-E. 1992: *Diccionario de símbolos*. Barcelona.
- CIURANA, J. 2006: "El jaciment Masia Figueras. Un establiment rural d'època romana (I)." *Revista cultura* núm. 669, p. 16-20.
- CIURANA, J. 2007: "El món de la mort en època romana a l'Alt Camp." *Quadrens de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp* núm. 52, p. 3-25.
- CIURANA, E. 2008a: "El jaciment de Masia Figueras (Valls)." In VERGÈS, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. (coord.) *Valls i la seva història*. Valls, vol. 2, p. 380-383.
- CIURANA, J. 2008b: "El mausoleu romà de les Roques Roges (Alcover)." In VERGÈS BOSCH, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. (coord.) *Valls i la seva història*. Valls, vol. 2, p. 393.
- CIURANA, J. 2008c: "la vil·la de les Cavalleries (Vallmoll)." In VERGÈS BOSCH, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. (coord.) *Valls i la seva història*. Valls, vol. 2, p. 394-399.
- CIURANA, J. 2008d: "El poblament romà a l'oest de l'Alt Camp." In VERGÈS BOSCH, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. (coord.) *Valls i la seva història*. Valls, vol. 2, p. 402-413.
- CIURANA, J. 2008e: "La gemma del capricorn de la vil·la romana del torrent de Vallmoll." *Cultura* núm. 659, p.16-20.
- CIURANA, J. 2013a: "11. Confessions religioses i rituals funeraris a la Tàrraco romana." In MACIAS, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A. (ed.) *Tarraco christiana civitas*. Tarragona, p. 181-189.
- CIURANA, J. 2013b: "Les àrees funeràries de l'ager tarraconensis (segles I-III dC)." In GUITART, J.; PREVOSTI, M. (ed.) *Ager Tarraconensis 5: Paisatge, poblament, cultura material i història: Actes del simposi Internacional*. Tarragona, p. 119-140.
- CIURANA, J. 2015: "L'època romana (segles II aC-IV dC)." In GUAL VILA, V. (dir.) *Història de Vimbodí i Poblet*. Tarragona, p. 183-201.
- CIURANA, J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I.; TOLDRÀ, J. M. 2013: *Amphitheatrum, memoria, martyrium et ecclesiae. Les intervencions arqueològiques a l'amfiteatre de Tarragona (2009-2012)*. Tarragona.
- CLARÀ, J. 2010: *Els fortins de Franco. Arqueologia militar als Pirineus Catalans*. Barcelona.
- CLARAMUNT, S. 1986-1987: "La muerte en la edad media. El mundo urbano." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 7-8, p. 205-218.
- CLARIANA, F. 1992: "Anotaciones al estudio de las necrópolis altomedievales de la comarca del Maresme." *III Congreso de Arqueología Medieval Española*. Oviedo, vol. II, p. 493-499.
- CLARIANA, J. F.; OROBITG, M. J.; PORTILLO, T.; PREVOSTI, M. 1986: "Datos para un estudio del poblamiento rural altomedieval del Maresme (Barcelona)." *I Congreso de Arqueología Medieval Española (Huesca, 1985)*. Osca, vol. IV, p. 569-575.
- CLARKE, D. L. 1984: *Arqueologia analítica*. Barceona, 2ª ed., p. 96-98.
- CLAVERIA, M. 1997-98: "La reutilización de sarcófagos romanos en Cataluña." *Anales de Prehistoria y Arqueología de Murcia*, núm. 13-14, p. 241-250.
- CLAVERIA, M. 2001: *Los sarcófagos romanos de Catalunya*. Múrcia.
- CLAVERIA, M. 2008: "Los altares monumentales con pulvini del nordeste peninsular." In NOGUERA, J. M.; CONDE, E. (ed.) *Escultura romana en Hispania V. Actas de la reunión internacional celebrada en Murcia del 19 al 11 de noviembre de 2005*. Múrcia, p. 345-396.
- CLAVERIA, M.; RODÀ, I. 2013: "12. L'art funerari cristià." In MACIAS, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A. (ed.) *Tarraco christiana civitas*. Tarragona, p. 191-197.
- CLAVERIA, M.; KOPPEL, E. M.; RODÀ, E. 2014: "Escultures romanes de Barcino." *Quaderns d'arqueologia i d'història de la Ciutat de Barcelona època II*, núm. 7, p. 96-121.
- CLOPAS, I. 1991: *Ceràmica catalana decorada i terrissa popular*. Barcelona.
- CLOSAS, S. 1911: "Club Muntanyenc." *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* núm. III (1911), p.705-706.
- CLOSAS, S. 1935: "La Cova Fonda de Salomó." *Sota terra* núm. 2, p. 65-81.

- CLUA, M. 1991: "Excavacions a l'església de Sant Quirze de Muntanyola." *Simposi actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII. Barcelona 5, 6, 7 octubre 1989. Barcelona, "Quaderns Científics i tècnics" núm. 3, p. 177-182.*
- CLUA, M. 1996: "Las monedas medievales del Hospitalet del Infante (Baix Camp, Tarragona)." *Boletín de arqueología medieval* núm. 10, p. 215-221.
- COBOS, A.; TREMOLEDA, J. 2009: *L'Epigrafia Medieval dels comtats Gironins*. Girona, vol. I. El comtat de Peralada.
- COBERÓ, J.; GARGANTÉ, M.; OLIVA, J.; ROS, J. 2000: *Inventari del Patrimoni arqueològic, arquitectònic i artístic de la Segarra*. Lleida, vol. II-Torà.
- COBOS, A.; TREMOLEDA, J.; VEGA, S. 2010: *L'epigrafia medieval dels comtats gironins: II. El comtat d'Empúries*. Girona.
- CODERA, F. 1879: *Tratado de numismática arábigo-española*. Madrid.
- CODINA, D.; AGUSTÍ, B.; MATARÓ, M. 1998: "Sant Quirze (o Sant Quirze) de Colera." *Catalunya romànica*. vol. XXVII, p. 166-168.
- CODINA, F.; PALAHÍ, LL.; VILÀ, M.; SAGRERA, J. 2018: *La torre Desvern de Celrà*. Girona.
- COLARDELLE, M. 1996: "Terminologie descriptive des sépultures antiques et médiévales." In GALINIÉ, H.; ZADORA-RIO, E. (dirs.) *Archéologie du cimetière chrétien, Actes du 2e colloque ARCHEA*. "Revue Archéologique du Centre de la France" suppl. 11, p. 305-310.
- COLARDELLE, M.; DÉMIANS D'ARCHIMBAUD, G.; RAYNAUD, C. 1996: "Typo-chronologie des sépultures du Bas-Empire à la fin du Moyen age dans le sud-Est de la Gaule." In GALINIÉ, H.; ZADORA-RIO, E. (dirs.) *Archéologie du cimetière chrétien, Actes du 2e colloque ARCHEA*. "Revue Archéologique du Centre de la France" suppl. 11, p. 271-303.
- COLET, A.; RUIZ VENTURA, J.; SAULA, O.; SUBIRÀ, E. 2009: "Les fosses comunes de la necròpolis medieval jueva de Les Roquetes, Tàrraga." *Urtx. Revista cultural de l'Urgell* núm. 23, p. 104-123.
- COLET, A.; MUNTANÉ, J. X.; SAULA, O.; RUIZ, J.; SUBIRÀ, M. E. 2010: "La necròpolis medieval jueva de les Roquetes (Tàrraga, Urgell)." *Tribuna d'arqueologia 2008-2009*. Barcelona, p. 238-260.
- COLET, A.; RUIZ, J.; SAULA, O.; SUBIRÀ, M. E.; PIERA, M. 2011: "Els amulets de la necropolis medieval hebrea de les Roquetes de Tàrraga (L'Urgell)." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011. Tarragona*, vol. II, p. 1021-1024.
- COLL I ALENTORN, M. 1972: "Els successors de Witiza en la zona nord-est del domini visigòtic." *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* núm. 34, p. 281-307.
- COLL RIERA, J. M. 2020a: *Estudi dels materials de vidre del jaciment de Vilardida (Montferri, Alt Camp)*. In CUBO, A.; MORERA, J. 2020. inèdit.
- COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA, J. A.; ROIG BUXÓ, J. 1995a: "Can Simó: una necròpoli romano-visigoda inèdita a l'Alt Penedès." *7 jornades d'estudis penedesencs*. Vilafranca del Penedès, "Miscel·lània penedesenca" vol. XX, p. 143-153.
- COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA, J. A.; ROIG BUXÓ, J. 1995b: "El fondal de Vandellós (Mediona, Alt Penedès): un nucli eremític-cultural en cova del s. V." *7 jornades d'estudis penedesencs*. Vilafranca del Penedès, "Miscel·lània penedesenca" vol. XX, p. 169-183.
- COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA, J. A.; ROIG BUXÓ, J. 1996-1997: "L'església vella de Sant Menna (Sentmenat, Vallès Occidental): fase I." *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. vol. XXXVII, "Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995." p. 1331-1345.
- COLL RIERA, J. M.; ROIG BUXÓ, J.; MOLINA VALLMITJANA, J. A. 1998: "Alguns contextos ceràmics d'època tardoromana i visigòtica del Vallès Occidental." *Actes de les Jornades de joves medievalistes del Vallès*. Bellaterra, p. 69-90.
- COLL TABERNER, M. 2014: "Altafulla, Tafalla i Altafalla." *Noms. Revista de la Societat d'Onomàstica* núm. 1, p. 36.
- COLL, R.; PREVOSTI, M.; BAGÀ, J. 2019: "Pervivència dels enterraments de perinatals en àmbit domèstic en el territori de *Barcino*: l'edifici octogonal de Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona)." *Tàrraco biennal. Actes del 4t congrés internacional d'arqueologia i món antic/ VII reunió d'arqueologia cristiana hispànica. El cristianisme en l'antiguitat tardana. Noves perspectives. Tarragona, 21-24 de novembre de 2018*. Tarragona, p. 205-214.
- COLL PLA, S.; PUCHE, J. M.; SOLÀ MORALES, P. DE; TOLDRÀ, J. M. 2019: "Pervivència de la Tardoantiguitat en l'arquitectura de la Vall d'Aran." *Tàrraco biennal. Actes del 4t congrés internacional d'arqueologia i món antic/ VII reunió d'arqueologia cristiana hispànica. El cristianisme en l'antiguitat tardana. Noves perspectives. Tarragona, 21-24 de novembre de 2018*. Tarragona, p. 235-241.
- COLLETER, R.; LO BOULANGER, F.; PICHOT, D. 2012: *Église, cimetière et paroissiens : Bréal-sous-Vitré (Ille-et-Vilaine), étude historique, archéologique et anthropologique (VIIe-XVIIIe siècle)*. Arlés.
- COLLINS, R. 1986: *España en la alta edad media*. Barcelona.
- COLLINS, R. 1991: *La conquista árabe: 710-797*. Barcelona.
- COLLINS, R. 2005: *La España visigoda, 409-711*. Barcelona.
- COLLS RISECH, E. 2015: "Las actuaciones realizadas en la cartuja de Escaladei por el Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya." *Papeles del Partal* núm. 17, p. 65-83.
- COLOMBAS, G. M. 1998: *El monacato primitivo*, Madrid, 2 edició.
- COLOMÉ, S. 2019: "Identificada la silla más antigua de Barcelona, milenaria y en uso. Una investigación descubre nuevos elementos de procedencia romana en la catedral." *La Vanguardia, suplement Vivir* 01.05.2019.
- COMPANYS, I. 1999: *Torredembarra i Clarà medievals (segles XIII i XIV)*. Torredembarra.
- COMPANYS, I.; MONTARDIT, N. 1983: *Embigats gòticomudèixars al Tarragonès*. Tarragona.
- COMPANYS, I.; MONTARDIT, N. 1986-1987: "Notícia sobre la construcció de la tomba de Blanca d'Anjou (1313)." *Santes Creus. Butlletí de l'Arxiu Bibliogràfic* vol. IX-X, nùms. 63-64 i 65-66, p. 19-30.
- COMPANYS, I.; MONTARDIT, N. 1988: "El treball de la pedra i la fusta a través dels autors esmentats al llibre d'obra de la seu de Tarragona." *Recull Pau Monguio i Segura (1865-1956)*. Tarragona, p. 13-37.

- COMPANYS, I.; MONTARDIT, N. 1992: "Relació d'obres. Treballs i materials consignats al llibre d'obra de la seu de Tarragona (anys 1335-1338)." *Universitas tarraconensis* X, p. 283-303.
- COMPANYS, I.; MONTARDIT, N. 1995: *El castell del Rei en temps de Jaume II. Edició comentada dels llibres de comptes de l'obra (1313-1317)*. Tarragona 1995.
- COMPANYS, I.; VIRGILI, J. 1995: "Del romànic al gòtic." In DDAA, *El Consell Comarcal a l'Antic Hospital*. Tarragona, p. 34-61.
- COMPANYS, I.; VIRGILI, J. 1995: "Frontal d'altar de la Catedral." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 166-168.
- COMPANYS, I.; VIRGILI, J. 2017: "Del romànic al gòtic." In DDAA, *El Consell Comarcal del Tarragonès. D'espai de culte romà a hospital medieval. 25 anys de la seva recuperació*. Tarragona, p. 60-83.
- COMPANYS, I.; MONTARDIT, N.; VIRGILI, J. 1994: *Catàleg del fons del Museu del Monestir de Santes Creus (I)*. Santes Creus.
- COMPANYS, I.; VIRGILI, J.; MONTARDIT, N. 1995a: "Pica [de Santa Llúcia de Santes Creus]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 203.
- COMPANYS, I.; VIRGILI, M. J.; MONTARDIT, N. 1995b: "Santa Maria de Santes Creus." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 272-284.
- CONDE, J. A. 1844: *Historia de la dominación de los árabes en España, sacada de varios manuscritos y memorias árabigas*. Barcelona, tomo II.
- CONDE, J. A. 1874: *Historia de la dominación de los árabes en España, sacada de varios manuscritos y memorias árabigas*. Madrid, tomo I.
- CONEJO, A. 2002: "L'antic hospital de Santa Magdalena de Montblanc." *Locus amoenus* vol. 6, p. 129-143.
- CONEJO, A. 2008: "Arquitectura civil: palaus i hospitals." In FUGUET, J.; PLAZA, C. (coord.) *Història de la Conca de Barberà. Història de l'Art*. Montblanc, vol. 3, p. 164-175.
- CONEJO, A. 2013: "Ostentación heràldica y peculiaridades iconogràfiques. La decoración del sotacoro de la sacristia de la catedral de Tarragona (ca. 1355-1360)." In BUTTÀ, L. (ed.) *Narrazione, exempla, retorica. Studi sull' iconografia dei soffitti dipinti nel Medioevo Mediterraneo*. Palermo, p. 127-162.
- CONEJO, A. 2016a: "L'hospital de l'infant Pere *in loco vocato Coyll de Balaguer*." In CONEJO, A. (ed.) *L'infant Pere d'Aragó i d'Anjou "molt graciós e savi senyor"*. Valls, p. 285-341.
- CONEJO, A. 2016b (ed.) *L'infant Pere d'Aragó i d'Anjou "molt graciós e savi senyor"*. Valls.
- CONEJO, A.; FRESQUET, J.; GIL, I.; LORÉS, I. 2003: "La restauració de l'entorn de la porta dels Fillols de la Seu Vella." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 13, p. 125-145.
- Conferències i sessions 1904: "Conferències i sessions." *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, any XIV, núm. 110, març de 1904, p. 97-100.
- CÒNSUL, A.; MARCO, E. 2019: "Desmuntant la Nova Història." *Sàpiens* núm. 204, març 2019, p. 10-15.
- CONTRERAS, M.; FERNÁNDEZ UGALDE, A. A. 2006a: "El espacio funerario en el poblado de época visigoda de Gózquez de Arriba (San Martín de la Vega, Madrid)." In MORÍN DE PABLOS, J. (ed.) *La investigación arqueológica de época visigoda en la Comunidad de Madrid*. Alcalá de Henares, "Zona Arqueológica 8," vol. I, p. 517-536.
- CONTRERAS, M.; FERNÁNDEZ UGALDE, A. A. 2006b: "Evolución del ritual funerario de los siglos VI y VII. Galia e Hispania en el contexto de la presencia 'germánica' ss V-VII: balance y perspectivas." In LÓPEZ QUIROGA, J.; MARTÍNEZ TEJERA, A. M.; MORÍN DE PABLOS, J. (ed.) *Archaeological studies on Late Antiquity and Early medieval Europe 400-100 AD*. Oxford, p. 273-288.
- COOPER, E. 1994: *The sentinel of Aragon, old coastal defense towers of Catalonia and Valencia*. Londres.
- COROMINES, J. 1965: *Estudis de toponímia catalana*. Barcelona.
- COROMINES, J. 1976a: "El parlar de Cardós i Vall Ferrera." *Entre dos llenguatges*. Barcelona, vol. II, p. 29-65.
- COROMINES, J. 1976b: "Tractament de la a tònica." *Entre dos llenguatges*. Barcelona, vol. I, p. 65-108.
- CORROCHANO, A. 2011: "Entre nécropoles et cimetières: tombes, lieux d'inhumation et mémoire funéraire a travers l'archéologie des VIIe-XIe siècles dans le sud de la France." *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* núm. XLII, p. 59-64.
- CORTÉS CORTÉS, R. 1981: "Excavacions al carrer de Pere Martell." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 3, p. 126-140.
- CORTÉS CORTÉS, R.; GABRIEL, R. 1985: *Tàrraco. Recull de dades arqueològiques*. Barcelona.
- CORTÉS CORTÉS, R.; LÓPEZ VILAR, J. 1999: "La Inscripció de Thecla, verge consagrada a Crist." In *Temps de monestirs. Els monestirs catalans entorn l'any 1000*, Barcelona, p. 119-122.
- CORTÉS CORTÉS, R.; BERMÚDEZ, A.; LUCENA, A. M. 1985: "Aportaciones al estudio del columbario de Vila-rodona." *XVII Congreso nacional de arqueología*. Saragossa, p. 756.
- CORTÉS CORTÉS, R.; FOGUET, G.; GÜELL, M.; LÓPEZ VILAR, J. 1993: "Resultats de la primera campanya d'excavacions del mas dels Frares de Constantí (juliol 1989)." *Estudis de Constantí* núm. 9, p. 45-58.
- CORTÉS VICENTE, A. 2011a: "L'arquitectura domèstica de la ciutat romana de Barcino." *Quaderns d'arqueologia i d'història de la Ciutat de Barcelona* època II, núm. 7, p. 16-66.
- CORTÉS VICENTE, A. 2011b: "L'arquitectura domèstica a Tàrraco, època tardorepublicana i altimperial." *Tàrraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Actes congrés internacional en homenatge a Th. Hauschild*, (2009). "Butlletí arqueològic" núm. 32, vol. II, p. 241-243.
- CORTIELLA, F. 1981: *Història de Constantí*. Constantí.
- CORTIELLA, F. 1985: "Assaig sobre la història medieval de la Riba (segles XII-XV)." *Miscel·lània ribetana* núm. 1, p. 31-60.
- CORTIELLA, F. 1986: *Història de la Pobla de Mafumet*. La Pobla de Mafumet.
- CORTIELLA, F. 1987: "Alcover medieval." In Cavallé, J. (ed.) *Alcover, estat de la qüestió*. Alcover, p. 57-69.
- CORTIELLA, F.; ANGUERA, P. 1986: *Història d'Alforja*. Alforja.
- CORTS, J. R.; TODA, J. M. 2000: *Riudoms. 850 anys d'Història, Llengua i Cultura*. Valls.
- COSTELA, Y. 2018: "La necrópolis de la ermita del Almendral y Fuente de Ramons (Puerto Serrano, Cádiz): un ejemplo

- de uso diacrònic de un conjunt funerari prehistòric." *Revista atlàntica-Mediterrànea* núm. 20, p. 53-73.
- COTS, P. 1994. "Era necròpolis deth Harò de Garòs (Naut Aran – Val d'Aran)." *Cultures i Medi. De la prehistòria a l'edat mitjana. X Col. loqui internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà, p. 555-563.
- COTS, P. 1995: "Eth populament antic en pre-Pirineu Centrau en relacion damb era Val d'Aran." *Tèrra aranesa II època*, núm. 1, p. 15-61.
- COTS, P. 2003a: "Església de Sant Joan de Boí (Vall de Boí, Alta Ribagorça)." *Actes de les I jornades d'arqueologia i paleontologia 2001. Comarques de Lleida. Lleida 30 de novembre, 1 i 2 de desembre de 2000*. Barcelona, vol. 2, p. 309-310.
- COTS, P. 2003b: "Necròpolis deth Harò de Garòs (Naut Aran, Val d'Aran)." *Actes de les I jornades d'arqueologia i paleontologia 2001. Comarques de Lleida. Lleida 30 de novembre, 1 i 2 de desembre de 2000*. Barcelona, vol. 2, p. 411-413.
- COTS, P. 2008: "La necròpolis del Harò de Garòs." *El Portarró. Boletín del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici* núm. 26, p. 4-7
- COTS, P.; GUTIÉRREZ, X.; SUBIRÀ, M. E.; RUIZ, J.; FONTANALS-COLL, M.; VILARASAU, M. 2015: "Era necròpolis deth Harò de Garòs (Naut Aran, Val d'Aran)." *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i Aran: Coll de Nargó i la Seu d'Urgell (29 i 30 de novembre de 2013)*. Lleida, p. 172-177.
- CRESSIER, P.; RIERA FRAU, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G. 1992: "La cerámica tardo almohade y los orígenes de la cerámica nasrí." *Palma de Mallorca, Quaderns de la Gran Cristiana* núm.11.
- CRISPÍ, M.; COMPANYS, I. 1995: "Fons d'art romànic del museu municipal d'Alcover." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 321.
- CRISPÍ, M.; COMPANYS, I.; VIRGILI, J.; MONTARDIT, N. 1995: "Fons d'art romànic del museu del monestir de Santes Creus." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 306-309.
- Crònica 1914: "Crònica 1914." *Butlletí arqueològic època II*, núm. 1, p. 62-68.
- CRUAÑES, E. 1990: *Esglésies romàniques de les comarques tarragonines*. Vilafranca del Penedès.
- CRUANYES, J.; CLAVER, LL.; ADELL, J. A.; LLORACH, S.; LÓPEZ MULLOR, A.; GRÀCIA, M. 1993: "Sant Valentí de les Cabanes." *Catalunya romànica* vol. XIX, p. 96-99.
- CRUBÉZY, E.; RAYNAUD, C. 1988: "Le passage de la sépulture individuelle a la sépulture collective du IIe siècle au XIIe siècle dans le sud-ouest de la France." In BUCHET, L. (ed.) *Anthropologie et histoire ou anthropologie historique? Actes des Troisièmes Journées Anthropologiques de Valbonne*. Juan-les-Pins, p. 195-208.
- CRUSAFONT, M. 1996: *Història de la moneda catalana: interpretació i criteris metodològics*. Barcelona.
- CRUZ SÁNCHEZ, P. J. 2010-2012: "La sal como ofrenda en los rituales mortuorios. Nuevas perspectivas de estudio." *Sautuola* núm. XVI-XVII, p. 561-579.
- CRUZ SÁNCHEZ, P. J.; ENCINAS, M. 2018: "Aquí yacen sepultados. Algunas notas sobre los osarios parroquiales en el Antiguo Régimen." *Sautuola* núm. XXIII, p. 371-388.
- CUADRADA, C. 1998: "La creació i destrucció de Tagr al-A'la." *Citerior. Revista d'arqueologia i ciències de l'antiquitat* núm. 2, p. 247-272.
- CUADRADA, C. 2002: "Primeros ejemplos de repoblación de Tarragona: el asentamiento de Mongons (desde el siglo XII)." In TRILLO, D. (ed.) *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo Medieval*. Granada, p. 373-389.
- CUBELLS, J. 1987: "Fonts d'informació sobre Centcelles." *Estudis de Constantí* núm. 3, p. 79-93.
- CUESTA, M.; DEVENAT, L.; CAMPILLO, D. 2007: "6.2. Estudi osteològic de les restes funeràries." In MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007b: "1. Introducció." In MACIAS, J. M.; MENCHON, J. (ed.) *La vil·la romana dels Hospitals. El Morell, Tarragona. Un assentament de la via De Italia in Hispanias*. Tarragona, p. 98-100.
- CUMONT, F. 1966: *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*. Paris.
- CURTO, A. 1988: "Resultats de les prospeccions arqueològiques al Castell de Miravet." *Acta arqueològica de Tarragona I*. Tarragona, p. 49-61.
- CURTO, A. 1997: "Castell de la Suda (o de Sant Joan)." *Catalunya romànica* vol. XXVI, p. 114-117.
- CURTO, A. 1999: "topografia del call jueu de Tortosa." *Recerca* núm. 3, p. 9-24.
- CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, CH.; ROS, E. 1984: "Excavacions al castell de la Suda de Tortosa." *Sharq al-Andalus. Estudios árabes*. núm. 1, p. 141-146.
- CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, R.; ROS, E. 1986a: "Els nivells islàmics en l'excavació en la plaça de Ntra. Sra. de la Cinta o de l'Olivera de la ciutat de Tortosa (Tarragona)." *I Congreso de Arqueología Medieval Española (Huesca, 1985)*. Osca, vol. 3, p. 99-112.
- CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, CH.; ROS, E. 1986b: "El cementiri musulmà del Castell de la Suda de Tortosa (Tarragona)." *I Congreso de Arqueología Medieval Española (Huesca, 1985)*. Osca, vol. 4, p. 655-665.
- CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, CH.; ROS, E. 1988: "Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme l'any 1984 a Tortosa (Baix Ebre)." *Tribuna d'arqueologia 1984-85*. Barcelona, p. 115-120.
- CURULLA, O.; MIR, H.; PIÑOL, LI. 2000: "El forn de ceràmica medieval de l'Antiga Audiència." *I congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. 15 anys d'intervencions arqueològiques: mancances i resultats. Igualada del 13 al 15 de novembre de 1998*. Barcelona, p. 156-166.

D

- DABROWSKA, E. 1974-1979: "La contribution des éléments païens et chrétiens à la formation du rite funéraire des slaves occidentaux dans le haut moyen age." *Anuario de Estudios Medievales*, núm 9, p. 343-352.
- DALMASES, M.; JOSÉ PITARCH, A. 1985: *L'època del Cister. "L'Art Català"*. Barcelona, vol. II.
- DANTÍ, J. 2004: "IV. El període medieval i modern." In DDA. *Atlas d'arqueologia. Urbanisme de Granollers*. Barcelona 2004, p. 37-100.
- DASCA, A.; MENCHON, J. 1988: "Estelas medievales de la Conca de Barberà (Tarragona): Vallclara." *Arqueologia medieval española, II Congreso*. Madrid, vol. 3, p. 375-383.
- DASCA, A.; MENCHON, J. 1989: "El Patrimoni artístic als pobles petits, un cas, les esteles funeràries de Rojals (Conca de Barberà)." *Jornades d'estudi sobre les àrees rurals, Cultura i Societat, Tortosa 1986*. Barcelona, p. 165-166.

- DASCA, A.; ROVIRA, J. 1991: *Aproximació a la investigació de la història antiga del Baix Gaià i conclusions de l'estudi del món indígena i el seu procés evolutiu des de l'arribada dels romans a les invasions del segle III dC.* Altafulla.
- DASCA, A.; ROVIRA, J. 1994a: *La torre dels Escipions.* Tarragona.
- DASCA, A.; ROVIRA, J. 1994b: "Reial Societat Arqueològica Tarraconense: algunes aportacions a la seva història." In FERRER JORDÀ, M. A.; DASCA, A.; ROVIRA, J. *CL anys de la RSAT. Una aproximació a la seva història (1844-1994).* Tarragona, p. 85-328.
- DAURA, A.; GALOBART, J. 1982: "Les tombes medievals excavades a la roca. El cas del Bages." *Dovella* núm. 5, p. 18-19.
- DAURA, A.; GALOBART, J. 1984a: "Necròpolis de Sant Marçal de Relat." *Catalunya romànica* vol. XI, 113.
- DAURA, A.; GALOBART, K. 1984b: "Tomba del Grau de Fals (Fonollosa)." *Catalunya romànica* vol. XI, 247-248.
- DAURA, A.; GALOBART, J. 1984b: "Tomba del Grau de Fals." *Catalunya romànica*, vol. XI, p. 247.
- DAURA, A.; GALOBART, J. 1984c: "Tombes de Sant Pere de les Cigales." *Catalunya romànica*, vol. XI, p. 347.
- DAURA, A.; GALOBART, J. 1984d: "Fossar de Sant Pere de Serraiima." *Catalunya romànica*, vol. XI, p. 375.
- DDAA 1980: *Notes historiogràfiques de Figuerola. Commemoració del Mil·lenari de la primera notícia escrita de Figuerola (980-1980).* Valls.
- DDAA 1982: *Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya.* Barcelona, "Acta historica et archaeologica mediaevalia" annex I, p. 29-57
- DDAA 1983: *Gran Geografia Comarcal de Catalunya.* Barcelona.
- DDAA 1984: *Gran Geografia Comarcal de Catalunya.* Barcelona, vol. XI, El Priorat, la Ribera d'Ebre, Terra Alta i el Matarranya.
- DDAA 1984: *Gran Geografia comarcal de Catalunya.* Barcelona.
- DDAA 1989a: "Inhumaciones infantiles en el ámbito mediterráneo español (siglos VII a.E. al II d.E.)." *Quaderns de prehistòria y arqueología de Castelló*, núm. 14.
- DDAA 1990b: *The heritage of the kingdom of Saudi Arabia.* Washington.
- DDAA 1990a: *Catàleg de monuments i conjunts històrico-artístics de Catalunya.* Barcelona.
- DDAA 1992: *La idea y el sentimiento de la muerte en la historia y el arte de la edad media (II): ciclo de conferencias celebrado del 15 al 19 de abril de 1991.* Santiago de Compostela.
- DDAA 1994a: "Abric de la Baridana II." *Corpus de pintures rupestres. Àrea central i meridional.* Barcelona.
- DDAA 1994b: "Arqueologia medieval a Catalunya: recull d'intervencions, 1990-1993." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 14/15, p. 384-430. Barcelona.
- DDAA 1994c: "Cova de les Creus." *Corpus de pintures rupestres. Àrea central i meridional.* Barcelona, p. 2.
- DDAA 1995a: "Esglésies del Camp de Tarragona anteriors al 1300." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 56-70.
- DDAA 1995b: "Esglésies del Priorat anteriors al 1300." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 374-376.
- DDAA 1995c: "Esglésies de la Conca de Barberà anteriors al 1300." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 449-454.
- DDAA 1998: *L'aigua a la història de Tarragona. 200 anys de la seva arribada (1798-1998).* Tarragona.
- DDAA 2000b: *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana.* Tarragona.
- DDAA 2001a: *El palau Alenyà de Montblanc.* Montblanc.
- DDAA 2001c: *Visigodos y omeyas: un debate entre la antigüedad tardía y la alta edad media.* Madrid, Anejos de Archivo español de arqueología núm. 3.
- DDAA 2003b: *L'art gòtic a Catalunya.* Barcelona, Arquitectura III, Dels palaus a les masies.
- DDAA 2003c: *Deu anys d'arqueologia a l'entorn d'Empúries (1993-2002).* L'Escala
- DDAA 2006: *Figuerola, 1025 anys d'història. Síntesi històrica 980-2005. Memòria fotogràfica, recull de premsa comarcal (s. XIX-XX i XXI).* Figuerola.
- DDAA 2007a: *La catedral de Tarragona. In Sede, 10 anys de pla director de Restauració.* Tarragona.
- DDAA 2007b: *Tortosa 1999. Jornades d'arqueologia 1999. Prehistòria, protohistòria i època medieval a les comarques de Tarragona (1993-1999).* Tortosa octubre de 1999. Barcelona 2007.
- DDAA. 2009: *La intervenció arqueològica a les necròpolis històriques. Els cementeris jueus.* Barcelona.
- DDAA 2011sense lletra: *Història de Tarragona.* Lleida, vol. II.
- DDAA 2015 SENSE LLETRA: *Tarragona. Enciclopèdia del romànic a Catalunya.* Aguilar de Campóo.
- DDAA 2017: *In tempore sueborum. El tiempo de los suevos en la Gallaecia (411-585). El primer reino medieval de Occidente.* Orense.
- DDAA. 2018: *A l'hora foscant. Mirades sobre la mort.* "Revista d'Etnologia de Catalunya" núm. 43.
- DDAA 2020: *Hilarricon. Jornades sobre estelas discoideas (Abaurrea Alta-Abaurregaina, 22 al 24 de juny de 2028).* Navarra.
- Del romà al romànic:* DDAA, 1999 *Del romà al Romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X.* Barcelona.
- DEAMOS, M. B. 1983: "Aportaciones al conocimiento de los rituales funerarios en la necrópolis romana de Carmona." *Homenaje al prof. Martín Almagro Basch*, vol. 3, Madrid, p. 209-226.
- DECORMEILLE-PATIN, C.; BLONDIAUX, J.; VALLET, F. 1999: "Le cimetière mérovingien de Montataire (Oise)." *Revue archéologique de Picardie* núm. 1999/1-2, p. 83-182.
- DELGADO MOLINA, P. A. 2003: "Excavación de un área funeraria urbana en época andalusí. Intervención arqueológica llevada a cabo en la calle B. Arias Montano c. c. a Avenida Reina Sofía (Mérida)." *Mérida. Excavaciones arqueológicas* núm. 9, p. 285-312
- DÉMIANS D'ARCHIMBAUD, G.; PELLETIER, J. P. 1995: "Une pratique funéraire envahissant: les pégaus de Digne, Terres de Durance." *Céramiques de l'antiquité aux temps modernes.* Digne, p. 51-62.
- DÍAZ GARCIA, M. 2009: *El castellum de Puigpelat.* Reus.
- DÍAZ GARCIA, M. 2011: "Darreres intervencions a la castllania de Cambriels. Conclusions preliminars." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011.* Tarragona vol. II, p. 621-630.

- DÍAZ GARCIA, M.; MACIAS, J. M. 2008: "La vil·la romana de la Pineda/Cal·lipolis (Vila-seca, Tarragonès)." In *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona. Actes del Seminari, Tarragona, 14, 15 i 16 de febrer de 2006. "Fòrum. Temes d'Historia i Arqueologia Tarragonins"* núm. 13, Tarragona, p.133-151.
- DÍAZ GARCIA, M.; MENCHON, J. 2011: "El Castell de Solivella: Resultats preliminars de les excavacions arqueològiques (1998-2007)." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011. Tarragona* vol. II, p. 997-1006.
- DÍAZ GARCIA, M.; MENCHON, J. 2014: "Treballs arqueològics al castell de Solivella." In MENCHON, J. (coord.) *El castell de Solivella. Entre el gòtic i el renaixement a la Catalunya Nova*. Tarragona, p. 72-93.
- DÍAZ GARCIA, M.; OTIÑA, P. 2002: "El comercio de la Tarragona antigua: importaciones cerámicas entre el siglo III a.C. y la dinastía julio-claudia." *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens, Mélanges offerts à Bernard Liou*. Montagnac, p. 171-193.
- DÍAZ GARCIA, M.; ROIG PÉREZ, J. F. 2016: "Els edificis portuaris tardoantics de l'àrea fluvial de la Tàrraco visigoda. Noves dades arran de les intervencions al tram final del carrer Vidal i Barraquer (antiga Sofrera Pallarès)." *Quaderns d'arqueologia i d'història de la Ciutat de Barcelona* època II, núm. 12, p. 78-92.
- DÍAZ GARCIA, M.; TEIXELL, I. 2013: "La plaza de representacion del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*: soluciones y dudas sobre su interpretación arquitectónica." *Actas del XVIII CIAC: centro y periferia en el mundo clásico. Espacios y edificios públicos en el mundo Greco-Romano. Modelos y difusión*. Mérida, vol. I, p. 837-841.
- DÍAZ GARCIA, M.; GIMENO, M.; MESAS, I. 2015: "Nuevos datos sobre la evolución del área portuaria occidental y fluvial de Tarraco. Últimas excavaciones en la UA 15 y en la c/ Vidal i Barraquer (Antigua Sofrera Pallarès)." In LÓPEZ VILAR, J. (ed.) *Tàrraco biennial. Actes del 2on. congrés internacional d'arqueologia i món antic. August i les províncies occidentals. 2000 aniversari de la mort d'August*. Tarragona, vol. 2, p. 229-236.
- DÍAZ GARCIA, M.; TEIXELL, I.; GARCIA BIOSCA, J. E. 2014: "Les darreres intervencions al beateri de Sant Domènec: la transformació de la plaça de representació del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris* en la Tarragona medieval i moderna." *Tribuna d'arqueologia 2011-2012*. Barcelona, p. 222-243.
- DÍAZ MARTÍNEZ, P. C. 1985: "La estructura de la propiedad en la España tardoantigua: el ejemplo del monasterio de Asán." *Studia Zamorensia Historia* núm. 6, p. 347-362.
- DÍAZ MARTÍNEZ, P. C. 1998: "El testamento de Vicente: propietarios y dependientes en la Hispania del s. VI." In HIDALGO, J. J.; PÉREZ, D.; GERVÁS, M. J. R. (ed.) *"Romanización" y "reconquista" en la península ibérica: nuevas perspectivas*. Salamanca, p. 257-270.
- DÍEZ CORONEL, L. 1963: *Una antigua torre-atalaya en el castillo de la Rápita*. Lleida
- DÍEZ CORONEL, L. 1976: "El arte romano rústico del valle de Arán y sus pervivencias medievales." *Ilerda* núm. XXXVII, p. 161-203.
- DÍEZ CORONEL, L. 1984: "Grabados prehistóricos en un sarcófago de Bovalá, del Museo Arqueológico de Lérida." *Ilerda* núm. XLV, p. 9-15.
- DÍLOLI, J. 2001: "Un tram viari d'època romana a la vora del riu Francolí. L'excavació del solar PP-16 (Tarragona, Tarragonès)." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 23, p. 187-212.
- DÍLOLI, J.; BEA, D. 1995: "Enterraments de l'edat del bronze a les comarques meridionals de Catalunya: un estat de la qüestió." *Citerior. Revista d'arqueologia i ciències de l'antiquitat* núm. 1, p. 33-50.
- DÍLOLI, J.; BEA, D.; FERRÉ, R.; GONZÁLEZ, A.; NAVARRO, S.; SARDÀ, S.; VILÀ, J. 2008: "Intervencions arqueològiques a Tortosa en el marc del projecte 'Anàlisi de l'evolució urbana de la ciutat de Tortosa des de la seva fundació fins a l'alta edat mitjana.' Anys 2003-2008." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 30, p. 151-199.
- DÍLOLI, J.; FERRÉ, R.; JÀRREGA, R.; VILÀ, J. 2012: "Darreres novetats sobre la Tortosa romana. Intervencions arqueològiques del GRESEPIA (URV) entre els anys 2006 i 2011 a la ciutat." *Auriga. Revista de divulgació i debat del món clàssic* núm. 63, p. 36-39.
- DOMÈNECH ESTÉBAN, M. 1981: "Necrópolis rupestre de Tiermes." *Arevacon* núm. 4, p. 16.
- DOMÈNECH ESTÉBAN, M. 1991: "La necrópolis hispano-visigoda de 'Fuente de la Torre.' Noviercas (Soria)." *Soria arqueològica* núm. 1, p. 173-182.
- DOMÈNECH ESTÉBAN, M. 1994: "Excavaciones en la necrópolis rupestre de Tiermes. Campañas de 1981 y 1982." In DDA. *Tiermes III. Excavaciones realizadas en la ciudad romana y en la necrópolis de Tiermes (Campañas de 1981-1984)*. Madrid, p. 63-81.
- DOMÈNECH ESTÉBAN, M.; CASA, C. de la 1992: "Necrópolis rupestre de Tiermes." In DdAa. *II Symposium de arqueologia soriana: homenaje a Teógenes Ortego y Frías, 19-21 de octubre de 1989*. Soria, p. 1061-1068.
- DOMÈNECH FAUS, E. M. 1998: "Los sistemas de producción lítica del paleolítico superior final y epipaleolítico en la vertiente mediterránea occidental. Tres ejemplos claves: la Grotte Gazel (Salleles-Cabardès, Aude), Cova Matutano (Vilafamés, Castelló) y Abric del Filador (Margalef)." *Pyrenae* núm. 29, p. 9-45.
- DOMÈNECH I MONTANER, LI. 1931: *Centcelles. Estudi històric-arquitectònic de la primitiva església metropolitana de Tarragona. Baptisteri i Cellae Memoriae*. Barcelona.
- DOMERGUE, Cl. 1988: *Catalogue des mines et des fonderies antiques de la péninsule Ibérique*. Madrid.
- DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2005: "Similitudes entre los capiteles catalanes y franceses en época paleocristiana y visigoda. Una aproximación a través del análisis de los capiteles con cuatro hojas angulares." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 27, p. 131-174.
- DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2007b: "Els capitells tardoromans i altmedievals a Catalunya (segles IV-VIII dC)." *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* núm. XVIII, p. 175-187.
- DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2010: "Talleres locales e influencias orientales en el noreste peninsular en época paleocristiana y visigoda. Tres posibles stípites de altar." *Pyrenae* núm. 41/1, p. 141-160.

- DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2011a: "La reutilización de material decorativo clásico durante la tardoantigüedad y el altomedioevo en Catalunya." *Tàrraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Actes congrés internacional en homenatge a Th. Hauschild*, (2009). "Butlletí arqueològic" núm. 32, p. 795-851.
- DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2011b: *Capiteles tardoromanos y visigodos en la península Ibérica (siglos IV-VIII dC)*. Tarragona.
- DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2014-2015: "Tendencias y modelos decorativos en los capiteles de las villas tardoromanas de Hispania del siglo IV-V dC." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 36-37, p. 83-132.
- DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2015: "El templo de Augusto en Tarraco, A. Caecina Severus y la estandarización de la arquitectuta gigantesca." *Tarraco biennal. 2n congrés internacional d'arqueologia i món antic. August i les províncies occidentals. 2000 aniversari de la mort d'August. 26-29 de novembre de 2014*. Tarragona, vol. II, p. 191-196.
- DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2019: "Nuevos elementos de escultura arquitectónica visigótica hallados en Tarragona." *Tarraco biennal. Actes del 4t congrés internacional d'arqueologia i món antic/ VII reunió d'arqueologia cristiana hispànica. El cristianisme en l'antiguitat tardana. Noves perspectives. Tarragona, 21-24 de novembre de 2018*. Tarragona, p. 105-116.
- DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2020: "Nous fragments d'escultura arquitectònica visigòtica trobats a Tarragona." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 42, p. 97-130.
- DOZY, R. P. A. 1920: *Historia de los musulmanes en España*. Madrid-Barcelona.
- DUCH MAS, J. 1979: "La vall del Corb i les seves estacions prehistòriques." *XVII Assemblea intercomarcal d'estudiosos. 21 d'octubre de 1973 a Santa Coloma de Queralt. Aplec de les ponències i comunicacions*. Santa Coloma de Queralt, p. 117-129.
- DUCH PLANA, M. 2011 (coord.): *Història de Tarragona*. Lleida, 6 vol.
- DUPRÉ, X. 1983a: "Els Munts." *Arqueologia* 83, Madrid 1984, p. 189.
- DUPRÉ, X. 1983b: "Problemática de la conservación del patrimonio arqueológico en la ciudad de Tarragona." *Primeras jornadas de arqueología en las ciudades actuales*. Saragossa, p. 55-58.
- DUPRÉ, X. 1984: "Les cistes de Nerola." *El Francolí* 2ª època, núm. 20, p. 20.
- DUPRÉ, X. 1985: "L'arqueologia a Tarragona: context i problemática." *Cota zero. Revista d'arqueologia i ciència* núm. 1, p. 29-32.
- DUPRÉ, X. 1993a: "Fòrum Provincial-església de Sant Miquel del Pla. Tarragona." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89*. Barcelona, p. 225.
- DUPRÉ, X. 1993b: *L'arc romà de Berà (Hispania Citerior)*. Barcelona.
- DUPRÉ, X. 1987: "Els Monuments funeraris." *Guia Arqueològica Tarraconense. Tarragona*, p. 153-160.
- DUPRÉ, X. 1996: "Els Monuments funeraris." *El Codony* núm. 9, p. 4-5.
- DUPRÉ, X. 1997: "Alveus de pòfir del monestir de Santes Creus (Tarragona)." *Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995*, "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins" vol. XXVII, p. 973-982.
- DUPRÉ, X. 2006b: "Un santuario foceo junto al río Oleum la antefija arcaica del Hospitalet de l'Infant (Vandellòs, Tarragona)." In VAQUERIZO, D.; MURILLO, J. F. (ed.) *El Concepto de lo provincial en el mundo antiguo. Homenaje a la Profesora Pilar León Alonso*. Córdoba, p. 55-88.
- DUPRÉ, X.; JULIÀ, M. 1984: "Un edifici de planta basilical a Vilallonga del Camp (Tarragonès)." *Informació arqueològica. Butlletí informatiu de l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la diputació provincial de Barcelona* núm. 42, p. 58-61.
- DUPRÉ, X.; PÀMIES, A. 1983: "Antiguo Ayuntamiento (Tarragona, Tarragonès)." *Arqueologia* 82, Madrid, p. 157.
- DUPRÉ, X.; PÀMIES, A. 1991: "Antic Ajuntament (Carrer Major, núm. 37)." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 10-11, p. 251.
- DUPRÉ, X.; VILARDELL, R. 1985: "El sepulcre del mas del Tancat (La Morera del Montsant, Priorat)." *Informació arqueològica. Butlletí informatiu de l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la diputació provincial de Barcelona* núm. 44, p. 1-4.
- DURAN GRAU, E. 1984: *Lluís Ponç d'Icard i el "Llibre de les Grandeses de Tarragona"*. Barcelona.
- DURAN, F. 1921: "Notulari arqueològic. 1. El castell de Prenafeta." *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* núm. 320, setembre, p. 228-230.
- DURAN PENEDA, M. 2000: "Nuevos mosaicos de la villa dels Munts en Altafulla, Tarragona. Apreciaciones iconográficas." *Monte Catano: revista del museu municipal 'Les Maleses'* núm. 3, p. 34-51.
- DURAN, A. 1975: *De la marca Superior de Al-Andalus al reino de Aragón, Sobrarbe y Ribagorza*. Saragossa.
- DURAN SANPERE, A.; MILLÁS VALLINCROSA, J. M. 1947: "Una necrópolis judaica en el Montjuich de Barcelona." *Sefarad* núm. VII, 1947, p. 231-259
- DURAND, M. 1988: *Archéologie du cimetière médiéval au sud-est de l'Oise du VIIe au XVIe siècle: relations avec l'habitat, évolution des rites et des pratiques funéraires, paléodémographie*, Revue archéologique de Picardie, Senlis.
- DUVAL, Y. 1991: "Sanctorum sepulcris sociari." *Les fonctions des saints dans le monde occidental (IIIe-XIIIe siècle)*. Roma.
- DUVAL, Y. 1988: *Aupres des Saints, corps et âme. L'inhumation "ad sanctos" dans la chrétienté d'Orient et d'Occident du IIIe au VIIe siècle*. Paris.
- DUVERT, M. 1987: "Pastorales et art funéraire." In DD.AA. *La pastorale. Théâtre populaire baste en Soule*. Baiona.

E

- Efemèrides Tarragonines 1922: "Efemèrides Tarragonines." *Butlletí arqueològic època III*, núm.5, p. 127-128.
- Efemèrides Tarragonines 1924: "Efemèrides Tarragonines." *Butlletí arqueològic època III*, núm. 198 p. 247.

- EFFROS, B. 2003: *Merovingian mortuary archaeology and the making of the early Middle Ages*. Los Angeles.
- EGEA, A. 2006: "Monacato rupestre en La Rioja y en el Alto Éufrates sirio. Puntos de contacto." *Antigüedad y cristianismo* núm. 23, p. 789-810.
- EJARQUE, A.; JULIÀ, R.; MIRAS, Y.; ORENGO, H.; PALET, J. M.; RIERA, S. 2009: "Tracing the history of highland human management in the eastern Pre-Pyrenees: an interdisciplinary palaeoenvironmental study at the Pradell fen, Spain." *The holocen* núm. 19, p. 1-15.
- EJARQUE, A.; JULIÀ, R.; MIRAS, Y.; ORENGO, H.; PALET, J. M.; RIERA, S. 2010: "Testing micro-regional variability in the Holocene shaping of high mountain cultural landscapes: a palaeoenvironmental case-study in the eastern Pyrenees." *Journal of Archaeological Science* núm. 30, p. 1-12.
- ENCINAS, M.: 2013: "Morir cristiano, judío o musulmán en la España de la edad media." *Celtiberia* núm. 107, p. 63-132.
- ENGELS, O. 1969: "La autonomía de los condados pirenaicos de Pallars y Ribagorza y el sistema carolingio de privilegios de protección." *Anuario de estudios medievales* núm. VI, p. 11-42.
- ENRICH, J. 1993: "Necròpoli i construcció del Collet de Sant Pere de Màrtir." *Catalunya romànica* vol. XIX, p. 449-450.
- ENRICH, J.; ENRICH, J. 1974: "Sepulturas medievales del 'Collet de Sant Pere Màrtir.'" *Información arqueológica. Boletín informativo del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona* núm. 15, p. 71-75.
- ENRICH, J.; ENRICH, J. 1993: "Tres conjunts d'habitacles alto-medievals a l'Alta Segarra (Anoia-Bages, Barcelona)." *Empúries* núm. 48-50, p. 300-310.
- ENRICH, J.; ENRICH, J. 1998: "12. El Collet de Sant Pere Màrtir (Ódena)." *L'arqueologia medieval a l'Anoia*. Barcelona, p. 50-51.
- ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, L. 1995: "Vilaclara de Castellfollit de Boix (Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana." *Tribuna d'arqueologia 1993-1994*. Barcelona, p. 95-106.
- ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, L. 1995: *Vilaclara de Castellfollit del Boix (El Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*. Igualada.
- ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J. 1999: "Eremitoris rupestres altmedievals a la Catalunya Central: una recerca sobre el cristianisme rural." *I congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. 15 anys d'intervencions arqueològiques: mancances i resultats. Igualada del 13 al 15 de novembre de 1998*. Barcelona, p. 260-281.
- ENRICH, J.; SALES, J.; ENRICH, J. 2003: "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia: els rituals d'enterrament i les seves pautes i models d'interrelació a l'espai rural." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. II, p. 662-673.
- EPALZA, M. de 1990: "Toponímia àrab i estructura comarcal: el Penedès." *Societat d'Onomastica. Butlletí interior* núm. 42, p. 76-82.
- ERACT 2007a: MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. "17. C/ Arc de Sant Llorenç." In *Planimetria 2007*, p. 52-53.
- ERACT 2007b: MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. "19. Pla de la Seu 1." In *Planimetria 2007*, p. 53.
- ERACT 2007c: MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. "22. C de les Coques 11, C. Arc de Sant Llorenç 1." In *Planimetria 2007*, p. 53.
- ERACT 2007d: MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. "23. Pla de la Seu 1." *Planimetria 2007*, p. 54-55.
- ERACT 2007e: MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. "27. C/ Sant Llorenç 20-22." In *Planimetria 2007*, p. 55.
- ERACT 2007f: MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. "30. C. de les Coques 3, Cró Sant a Tecla 2." In *Planimetria 2007*, p. 55.
- ERACT 2007g: MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. "33. Cró de Santa Tecla." In *Planimetria 2007*, p. 56.
- ERACT 2007h: MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. "41. Pla de la Seu, Catedral." In *Planimetria 2007*, p. 57-58.
- ERACT 2007i: MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. "42. C Sant Llorenç." In *Planimetria 2007*, p. 58.
- ERACT 2007j: MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. "45. C Sant Llorenç 10-12." In *Planimetria 2007*, p. 58-59.
- ERACT 2007k: MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. "57. Pla de la Seu 3-5." In *Planimetria 2007*, p. 59-60.
- ERACT 2007l: MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. "58. Pla de la Seu." In *Planimetria 2007*, p. 60.
- ERACT 2007m: MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. "64. Escrivanies Velles 2, C. Misser Nogués 1-3." In *Planimetria 2007*, p. 60-61.
- ERACT 2007n: MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. "66. Pla de la Seu 4-8." In *Planimetria 2007*, p. 61.
- ERITJA, X. 1998: *De l'almúnia a la turris: organització de l'espai a la regió de Lleida (ss. XI-XIII)*. Lleida.
- ESCALA, H.; MOYA GARRA, A.; TARTERA, E.; VIDAL, A. 2015: "La torre del Cargol (Força de l'Estany, Ponts, Noguera): de talaia andalusina a casal despoblat d'època moderna." *Actes del V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya*. Barcelona, vol. II, p. 1155-1172.
- ESCALON DE FRONTON, M. 1955: "Du Romanellien en Espagne. Sant Gregori." *Bulletin du Musée d'Anthropologie et Préhistoire de Monaco* núm. 4, p. 151-163.
- ESCALONA MONGE, J. 2010: "L'archéologie médiévale chrétienne en Espagne: entre recherche et gestion du patrimoine." In MAGNANI SOARES-CHRISTEN, E. (ed.) *Le Moyen Âge vu d'ailleurs: voix croisées d'Amérique latine et d'Europe*. Dijon, p. 253-274.
- ESCÓ, C.; GIRALT, J.; SÉNAC, Ph. 1988: *Arqueologia islàmica en la marca superior de Al-Andalus*. Osca.
- ESCOLÀ, J. M. 1989 (ed.): *Exposició cronològico-històrica dels noms i dels fets dels arquebisbes de Tarragona*. Tarragona, vol. I.
- ESCOLÀ, R. 1990: *Guia de la Palma d'Ebre*. Tarragona.
- ESCOLÀ, R. 1994: *L'església romànica de la Palma d'Ebre*. Palma d'Ebre.

- ESCOLÀ, R. 1999: "El catarisme (IV)." *Lo Mussol. Revista local de la Palma d'Ebre* núm. 11, p. 10-12.
- ESCUADERO, J. 2015: "El califa y el príncipe heredero." In ESCUDERO, J.; GARCÍA, A.; MUÑOZ, J. M.; ZAMORANO, A. *Madinat al-Zahra- Catálogo de la exposición permanente*. Còrdova, p. 157-163.
- ESCUADERO, J.; GARCÍA, A.; MUÑOZ, J. M.; ZAMORANO, A. 2015: *Madinat al-zahra- Catálogo de la exposición permanente*. Còrdova.
- ESPAÑOL, F. 1980: "Els casals de molins medievals a les comarques tarragonines. Contribució a l'estudi de la seva tipologia arquitectònica." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 1, p. 231-254.
- ESPAÑOL, F. 1983: "Les cartes de població de Vilallonga." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 4, p. 87-106.
- ESPAÑOL, F. 1984: "Esteban de Burgos y el sepulcro de los Queralt en Santa Coloma (Tarragona)." *D'art: revista del departament d'història de l'art* núm. 20, p. 125-178.
- ESPAÑOL, F. 1991: *L'arquitectura religiosa romànica a la Conca de Barberà i Segarra tarragonina*. Montblanc.
- ESPAÑOL, F. 1993: "Els sepulcres monumentals a l'època gòtica a l'Urgell." *Urtx. Revista cultural de l'Urgell* núm. 5, p. 109-129.
- ESPAÑOL, F. 1995a: "Els comtes d'Urgell i el seu panteó dinàstic." In SABATÉ, F.I.; GONZALVO, G; FARRÉ, J. (ed.) *El comtat d'Urgell*. Lleida, p. 149-183.
- ESPAÑOL, F. 1995b: "Sant Gil d'Albió." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 486.
- ESPAÑOL, F. 1995c: "Sant Salvador de Prenafeta (Montblanc)." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 497-498.
- ESPAÑOL, F. 1995d: "Santa Susanna de Santa Perpètua de Gaià." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 515-516.
- ESPAÑOL, F. 1998a: "El sepulcro de Fernando de Antequera y los escultores Pere Oller, Pere Joan y Gil Mortanes en Poblet." *Locus Amoenus* núm. 4, p. 81-106.
- ESPAÑOL, F. 1998b: "Le sepulcre de Sant Ramon de Roda." *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* núm. 29, p. 177-187.
- ESPAÑOL, F. 2002: "Sicut ut decet: sepulcro y espacio funerario en la Cataluña medieval." In AURELL, J.; PAVÓN, B. (ed.) *Ante la muerte: actitudes, espacios y formas en la España medieval*. Pamplona, p. 95-156.
- ESPAÑOL, F. 2005: "Los indumentos del cuerpo a la espera del juicio final." In YARZA, J. (ed.) *Vestiduras ricas. El monasterio de Las Huelgas y su época 1170-1340*. Madrid, 2005, p. 81-85; y
- ESPAÑOL, F. 2006-2007: "El retaule, els sepulcres de Gerb i la inscripció fundacional de la capella de Santa Maria i Sant Antoni." *Lambard. Estudis d'art medieval* núm. 19, p. 39-50.
- ESPAÑOL, F. 2007: "El 'córrer les armes:' un aparte caballeresco en las exequias medievales hispanas." *Anuario de estudios medievales* núm. 37-2, p. 867-905.
- ESPAÑOL, F. 2011a: "La política artística de Jaume II: els sepulcres reials i al claustre de Santes Creus portanveus àulics." *Santes Creus. Revista de l'Arxiu Bibliogràfic* núm. XXIV, p. 11-34.
- ESPAÑOL, F. 2011b: "Panthéons comtaux en Catalogne à l'époque romane. Les inhumations privilégiées du monastère de Ripoll." *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* núm. 42, p. 103-114.
- ESPAÑOL, F. 2015: "Encuadros arquitectónicos para la muerte: de lo ornamental a lo representativo. Una aproximación a los proyectos funerarios del tardogótico hispano." *Codex Aquilariensis* núm. 31, p. 93-120.
- ESPAÑOL, F. 2017: "Les pedreres a la Catalunya medieval: les explotacions, els professionals, les infraestructures." In ESPAÑOL, F.; VALERO, J. (ed.) *Les pedres medievals a la Corona d'Aragó*. Barcelona, p. 9-52.
- ESPAÑOL, F. 2019: "El sepulcro del monje en el monasterio. Aspectos topográficos, artísticos y rituales." In GARCÍA DE CORTÁZAR, J. A.; TEJA, R. (coord.) *Las edades del monje; jerarquía y función del monasterio medieval*. Aguilar de Campó, p. 233-261.
- ESPAÑOL, F.; BENET CLARÀ, A. 1995: "Sant Pere del Pinetell." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 496.
- ESPAÑOL, F.; BENET CLARÀ, A., PIQUER, E. 1995: "Castell de Prenafeta." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 496-498.
- ESPELT, J.; POBLET, C. 1978: "Una sivella visigòtica del segle VIIè." *Aplecs de treballs* núm. 1, p. 25-32.
- ESPELT, J.; POBLET, C. 1981: *Guia de Montblanc*. Barcelona.
- ESPINOSA, U. 1991: "El siglo V en el valle del Ebro. Arqueología e Historia." *Antigüedad y cristianismo* núm. VIII, p. 275-290.
- ESQUILACHE, F. 2019: ressenya de MARTÍ, R. 2008 (ed.) in *Anuario de estudios medievales* núm. 40/2, juliol-desembre 2019, p. 991-995.
- ESTÉBAN, A.; RIERA MORA, S.; MIRET, M.; MIRET, X. 1993: "Transformacions del paisatge i ramaderia a la costa catalana del Penedès i Garraf (Barcelona) a l'alta edat mitjana." *IV congreso de arqueología medieval española. Sociedades en tTransició/ IV congrés d'arqueologia medieval espanyola. Societats en transició. Alacant, octubre de 1993*. Alacant, vol. II, p. 647-655.
- ESTÉBAN, J. F. 2001a: "La teoría de la proporción arquitectónica en Vitruvio." *Artigrama* núm. 16, p. 229-256.
- ESTÉBAN, J. F. 2001b: "La 'ordinatio' y 'compositio' vitrubiana en las columnas románicas. Metrología de ejemplos escogidos." In MELERO, M. L.; ESPAÑOL, F.; ORRIOLS, A.; RICO, D. (ed.), *Imágenes y promotores en el arte medieval. Miscelánea en homenaje a Joaquín Yarza Luaces*. Bellaterra, p. 101-114.
- ESTÉBAN, M.; HORTOLÀ, P.; LORENZO, C.; PERALES, C.; ROSELL, J. 1989: "Picamoixons (Y-Y). Anàlisi Paleofaunístic de l'ocupació prehistòrica." *XXXV Assemblea intercomarcal d'estudiosos de Catalunya*. Valls-Vilarodona. Valls, vol. I, p.165-172.
- ESTEVE, J.; MENCHON, J. 2020 (coord.): *Vallferosa. Una torre singular en una frontera de temps antics*. Cervera.
- ESTRADA, A.; NADAL, J. 1993: "La indústria òssia de la Balma del Duc (Montblanc)." *Aplecs de treballs* núm. 11, p.7-24.
- Excavaciones 1982: "Excavaciones programadas por el Servicio de Arqueología del Departamento de Cultura de la Generalitat de Cataluña." *Arqueología* 82. Madrid p. 53, p. 140.
- Excavaciones 1982: "Excavaciones programadas por el Servicio de Arqueología del Departamento de Cultura de la Generalitat de Cataluña." *Arqueología* 82, Madrid, p. 53.

- FABRA, M. E. 1996: "Bibliografia arqueològica de l'Alt Camp." *Quadrens de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp* núm. 29. p. 139-153.
- FABRA, M. E. 2002: "Braçalets." In CABALLERO, M. (ed.) *El bronze en els museus de les comarques de Tarragona*. Tarragona, p.150.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1982: "Inscripciones alineae en museos y colecciones de la provincia de Barcelona." *Ampúrias*, vol. 44, p. 185-240.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1984: *Inscriptions romaines de Catalogne (sauf Barcino)*. París, vol. 1.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1998: *Inscriptions romaines de Catalogne*. Bellaterra, vol. III.
- FÀBREGA, A. 1995 (ed.): *Diplomatari de la catedral de Barcelona*. Barcelona, vol. I (844-1000).
- FÀBREGAS, X. 1979: *Tradicions, mites i creences dels catalans*. Barcelona.
- FARIA, V. 1993: "La sagrera catalana (c. 1025 - c. 1200): características y desarrollo de un tipo de asentamiento eclesial." *Studia historica-historia medieval* núm. XI, p. 81-121.
- FARIA, V.; MARTÍ, R.; CATAFAU, A. 2007: *Les sagreres a la Catalunya medieval*. Girona, Universitat de Girona.
- FARO, J. A.; GARCÍA BARBERANA, M.; UNZU, M. 2007: "Las necrópolis pamplonesas del 700." In GARCÍA-MORENO, L. A.; VIGIL-ESCALERA, A. (coord.) 711. *Arqueología e historia entre dos mundos*. Alcalá de Henares, vol. I, p. 293-312.
- FARO, J. A.; GARCÍA-BARBERENA; UNZU, M. 2007-2008: "Pamplona y el Islam." *Trabajos de arqueología de Navarra* núm. 20, p. 229-284.
- FARO J. A.; GARCÍ M.; UNZU, M. 2007: "La presencia islámica en Pamplona." In SÉNAC, Ph. (ed.) *Villa 2, Villes et campagnes de Tarraconaise et d'Al-Andalus (VI-XI Siècles): La transition*. Tolosa, p. p. 97-138.
- FARRÀS, P. 2001-2002: "Excavació d'urgència a Sant Joan de Boi: un exemple de metal·lúrgia romana al Pirineu." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 11-12, p. 321-333
- FASOLD, P.; MARZOLI, M. G.; ORTALLI, J.; SCHEID, J. 2004 (ed.): *La necropoli sulla duna. Scavi a Classe romana. Mostra a Classe (Ravenna)*. Frankfurt/Ravenna.
- FARRÉ BARRUFET, R. 1990a: "Les tombes de 'Tuells.'" *El Baluard. Revista d'informació local* 2ª època, any VIII, núm. 43, p. 24-25.
- FARRÉ BARRUFET, R. 1990b: "Les tombes de 'Tuells.' Els resultats de l'excavació d'una necrópolis medieval a la partida d'Els Masos, Forès." *El Baluard. Revista d'informació local* 2ª època, any VIII, núm. 44, p. 26-28.
- FARRÉ LLORETA, B. 1991: *Tres monjos de Poblet. Homes de Déu. Sant Bernat Màrtir a Alzira, l'abat Bartomeu Conill, fra Pere Marginet. L'espiritualitat monàstica*. Valls.
- FARRÉ LLORETA; B.; BOSCH, J. 1987: *Història de La Pobla de Cérvoles. Una vila fundada per Poblet*. Pobla de Cérvoles.
- FARRÉ HUGUET, J. 2005: "Santa Tecla-La Gravosa, els romans vora el Foix (la Ràpita, Santa Margarita i els Monjos; Alt Penedès)." *I trobada d'estudiosos del Foix*. Barcelona, p. 193-197.
- FARRÉ CARRERAS, L. 1973: "La agrupación arqueològica de Vimbodí. En busca de las raíces históricas de la villa." *El Correo Catalán* 3.05.1973.
- FARRENY, M.; MAURI, A.; NAVARRO SÁEZ, R. 2012: "La necrópolis de Santa Margarida de Martorell." In MOLIST, N.; Ripoll, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular*. Ss. VI-XII. *Problemes de cronologia*. Barcelona 18 de novembre de 2009. Barcelona, vol. II, p. 477-468.
- FAURA, M. 1906: "Excursió a les coves d'en Merla." *Butlletí Institut Català d'Història Natural* núm. 5, p. 66-71.
- FAURA, M. 1909: "Recull espeleològic de Catalunya." *Sota terra* núm. 1, p.1-26.
- FAURA, M. 1911: "Excursiones espeleológicas realizadas durante el año 1910 en la región catalana." *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural* núm. 16, p. 355-377.
- FELIU, G.; SALRACH, J. M. (ed.) 1999: *Els pergamins de l'arxiu comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Barcelona, 3 vol.
- FELIP SÁNCHEZ, J. 2001: "Una làpida hebrea a Montblanc." *Aplecs de treballs* núm. 10, p. 167-170.
- FELIP SÁNCHEZ, J. 2008: "Trobada de les restes de l'antiga església romànica de Santa Maria de Montblanc." *Aplecs de treballs* núm. 26, p. 115-124.
- FELIP SÁNCHEZ, J. 2009: "Segells i matrius de segellar de la Conca de Barberà i Camp de Tarragona (segles XIII-XVI)." *Aplecs de treballs* núm. 27, p. 81-90.
- FELIP SÁNCHEZ, J. 2012-2013: "Una nova obra arquitectònica atribuïble al mestre Bartomeu de Girona (segles XIII-XIV): Santes Creus i Girona." *Santes Creus. Revista de l'Arxiu Bibliogràfic* núm. XXV, p. 37-55.
- FELIP SÁNCHEZ, J. 2016: "El call jueu de Montblanc (ss. XIII-XV)." *Podall. Publicació de cultura, patrimoni i ciències* núm. 5, p. 496-504.
- FELIP SÁNCHEZ, J.; TELLA, S. 2015: "Els segles XIII-XV." In GUAL VILA, V. (dir.): *Història de Vimbodí i Poblet*, p. 263-301.
- FERDIÈRE, A. 2000 (dir.): *Archéologie funéraire*. París.
- FERNÁNDEZ CATÓN, J. M. 1962: "Manifestaciones ascéticas en la iglesia hispanoromana del siglo IV." *Studium legionense* núm. 3, p. 171-267.
- FERNÁNDEZ ESTÉBAN, S. 2000: "Las necrópolis medievales de la comunidad judaica. El caso de la Cuesta de los Hoyos (Segovia)." In OLIVEIRA JORGE, V. (coo rd.), *Actas del 3º congreso de arqueología Peninsular*. Oporto, vol. 8, p. 191-206.
- FERNÁNDEZ GÓMEZ, F.; HOZ, A. de la 1986: "El cementerio judío de la Buhayra (Huerta del Rey, Sevilla)." *Actas del I congreso de arqueología medieval española*. Osca vol. IV, p. 49-72.
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, J. J. 1981: *Excavaciones medievales en Valeria*. Cuenca.
- FERNÁNDEZ-GALIANO, D. 1992a: "Cadm y Harmonía. Imagen, mito y arqueología." *Journal of Roman Achaeology* núm. 5, p. 162-177.
- FERNÁNDEZ-GALIANO, D. 1992b: "Monasterios paganos: una propuesta." *Archivo español de arqueología* 65, núm. 165-166, p. 331-334.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C.; MORILLO, A. 2006: "The army and the urban walls in the Late Roman Spain: defense and strategy." In MORILLO, A.; AURRECOEHEA, J. (ed.) *The roman army in Hispania. An archaeological guide*. León, p. 189-209.
- FERNÁNDEZ VEGA, P. A. 2008: "Sondeos y prospecciones arqueológicas en Camesa-Rebolledo (2003)." In ONTANÓN

- PEREDO, R. (ed.) *Actuaciones arqueológicas en Cantabria 2000-2003*. Santander, p. 191-196.
- FERRAN, D.; ROIG DEULOFEU, A. 1988: "El grafit medieval. Mètode arqueològic. La seva aportació a la Història." *I Congreso de Arqueología Medieval Española (Huesca, 1985)*. Osca, vol. IV, p. 223-235.
- FERRATÉ, J. 1916: *Espeleología de les comarques tarragonines*. Reus.
- FERRÉ, L. 1990 (ed.): *Abraham ibn Daud, El libro de la tradición (Sefer ha-Qabbalah)*. Barcelona.
- FERRÉ, J.; PRATS, C. 1995: "El ignoto monasterio de Biclara." *Historia y vida* núm. 331, p. 45-53
- FERRÉ ANGUIX, R. 2016: "Intervenció arqueològica a l'Hospitalitat de Lourdes (Tortosa, Baix Ebre)." *I jornades d'arqueologia de les Terres de l'Ebre*. Tortosa, vol. I, p. 465-474.
- FERRER, A.; GIRÓ ROMEU, A. 1943: "La colección prehistórica del museo de Vilafranca del Penedés." *Ampurias* núm. V, p. 185-210.
- FERRER HIGUERAS, B. 1997: "Jueus i cristians a Hispania durant l'antiguitat tardana (417/418-654): aproximació als motius del conflicte." *Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrès d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995*. Girona, vol. III, p. 1245-1264.
- FERRER JORDÀ, M. A. 2006: *Història de Tarragona. Una ciutat mediterrània*. Tarragona.
- FERRER JORDÀ, M. A., DASCA, A.; ROVIRA, J. 1994: *CL Anys de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*. Tarragona.
- FERRER MORRÓN, M. 1978: "La Riba." *Informació arqueològica. Butlletí informatiu de l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la diputació provincial de Barcelona* núm. 26, p. 33-34.
- FERRER MORRÓN, M. 1978: "Notes d'arqueologia de Catalunya." *Informació arqueològica. Butlletí informatiu de l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la diputació provincial de Barcelona* núm. 27-28, p. 27-28.
- FERRER MORRÓN, M. 1985: "Tarragona. Excavaciones arqueológicas en la calle de San Lorenzo, 1977." *Noticario arqueológico hispánico* núm. 21, p. 221-297.
- FERRER SOLER, A. 1947: "El poblamiento ibérico del Panadés y extensiones." *Ampurias* núm. IX, p. 272-286.
- FERRER SOLER, A.; GIRÓ ROMEU, P. 1943: "La colección prehistórica del Museo de Vilafranca." *Ampurias* núm. V, p. 197-198.
- FERRER SOLER, A.; CASTELL, J.; HERRERA, A.; ALBALATE, A.; MEDINA, J. 1973: "Datos para el estudio de de la zona de Roda de Barà-Albinyana-Les Pesses." *Speleon* núm. 20, p. 103-115.
- FERRER, A.; CASTELL, J.; HERRERA, J. A.; ALBALATE, A.; MEDINA, J. 1973: "Datos para el estudio de la zona de Roda de Berà-Albinyana-Les Pesses." *Speleon* núm. 20, p. 103-115.
- FÉVRIER, P. A. 1977: "A propos du repas funéraire: culte et sociabilité." *Cahiers Archéologiques* núm. 26, p. 29-45.
- FÉVRIER, P. A. 1983: "Une approche de la conversion des élites au IV siècle: le décor de la mort." *Les transformations dans la société au VI Siècle*. "Miscellanea Historiae Ecclesiasticae" núm. VI, p. 22-46.
- FÉVRIER, P. A. 1984: "La tombe chrétienne et l'au-delà." *Colloques internationaux du CNRS. Le temps chrétien de la fin de l'Antiquité au Moyen Age - III-XIII d. Paris 9-12 mai 1981*. Paris, p. 163-183.
- FÉVRIER, P. A. 1987: "La mort chrétienne." *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* núm. XXXIII/2, p. 881-942.
- FIERRO, X. 1998: "Sant Pere de Castellfollit del Boix." *Catalunya romànica* vol. XXVII, p. 176
- FIERRO, X.; CLUA, M. 1991: "La interpretación de la iglesia de Sant Pere de Castellfollit del Boix a la luz de la excavación de la capilla gótica adosada a la fachana septentrional del templo." *Simposi actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*. Barcelona 5, 6, 7 octubre 1989. Barcelona "Quaderns Científics i tècnics" núm. 3, p. 207-212.
- FIERRO, J.; DOMINGO, R. 1991: "Evolución histórica y desarrollo arquitectónico de la iglesia de Sant Marçal de Terrassola (Torrelavit)." *Simposi actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*. Barcelona 5, 6, 7 d'octubre de 1989. Barcelona "Quaderns científics i tècnics" núm. 3, p. 115-123.
- FIERRO, J.; DOMINGO, R. 1993: "Sant Marçal." *Catalunya romànica* vol. XIX, p. 204.
- FIERRO, J.; CAIXAL, A.; LÓPEZ MULLOR, A. 1992: "Vestigis preromànics localitzats a les excavacions recents a les comarques de Barcelona." *II Simposi actuacions en el Patrimoni edificat. La restauració de l'arquitectura dels segles IX i X (investigació històrica i disseny arquitectònic)*. Barcelona-Berga 10-11 de desembre de 1991. Barcelona, "Quaderns Científics i tècnics" núm. 4, p. 135-144.
- FIERRO, M.; GARCÍA FIZ, F. 2008 (ed.): *El cuerpo derrotado: cómo trataban los musulmanes y cristianos a los enemigos vencidos (Península Ibérica, siglos VIII-XIII)*. Madrid.
- FIGUEROLA, J. 1995: "Sant Julia dels Montgons." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 210-211.
- FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J. C. 2001: "El plan director de la catedral de Tarragona." *Ars sacra* núm. 16, p. 106-123.
- FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J.; MENCHON, J.; ROMERA, J. 2017: "La posada en valor de les muralles de Tarragona." In RIU-BARRERA, E. (ed.) *Intervenir a la muralla romana de Barcelona. Jornades 3 i 4 de maig 2012*. Barcelona, p. 92-109.
- FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J.; ROMERA, J.; ALONSO, J. 2006: *Informe, diagnosi inicial i actuacions d'emergència i d'urgència a la muralla de Tarragona*. Tarragona (inèdit).
- FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J.; ROMERA, J.; VENDRELL, M. 2016: "El plan director de la Catedral de Tarragona: estudio de los materiales constructivos y datos históricos para recuperar el significado del monumento." In BOTO, G.; GARCIA DE CASTRO, C. (ed.) *Materia y acción en las catedrales medievales (ss. IX-XIII): construir, decorar, celebrar/Material and action in european cathedrals (9th-12 centuries): building, decorating, celebrating*. Oxford, p. 302-332.
- FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J.; ROMERA, J.; MENCHON, J.; BOMA; SUB-TERRA, PRADA, J. L.; ARROYO, P. 2007: *Plan director de la Muralla de Tarragona*. Tarragona, 2007 (inèdit).

- FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J. C.; MENCHON, J.; TEIXELL, I.; MUÑOZ MELGAR, A.; MACIAS, J. M. 2001-2002: "La catedral de Tarragona. Obres de restauració i treball arqueològic." *Lambard. Estudis d'art medieval* vol. XIV, p. 75-107.
- FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J.; ROMERA, J.; PASTOR, I.; MARGARIT, J.; MENCHON, J.; BESERAN, P.; MATA DE LA CRUZ, S.; BRUACG, CH.; FERNÁNDEZ, B.; MARTÍ, C. 2016: *Restauració de l'església de Sant Miquel de Forès, 2006-2016*. Forès.
- FINESTRES, J. 1757: *Historia del real Monasterio de Poblet*. Cervera, vol. I.
- FISHWICK, D. 1982: "The Altar of Augustus and the Municipal cult of Tarraco." *Madrider Mitteilungen* núm. 23, p. 222-233.
- FITÉ, F.; BOLÒS, J. 1998: "Torre i necròpoli de les Taütetes. Castelló de Farfanya." *Catalunya romànica* vol. XVII, p. 346
- FIZ, I. 2010: "7.2. La visibilitat com a estudi del poblament de l'ager Tarraconensis." In GUITART, J.; PREVOSTI, M. (ed.) *Ager Tarraconensis 2. El poblament*. Tarragona, p. 296-360.
- FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011a: "El jaciment dels voltants de la Torre Bargallona: assentament d'època tardoantiga a Cambrils (Baix Camp)." *Tribuna d'arqueologia 2008-2009*. Barcelona, p. 173-185.
- FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011b: "El jaciment dels voltants de la Torre Bargallona: un centre d'emmagatzematge i explotació d'època tardo-romana (Cambrils, Baix Camp)." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011. Tarragona* vol. I, p. 123-130.
- FLORES, M. 2007: "Crossers: els miners prioratins dels segles XIV i XV." *Lo violí* núm. 4, p. 8-10
- FLÓREZ, E. 1769: *España Sagrada*. Madrid, vol. XXIV.
- FLÓREZ, E. 1770/ 1859: *España Sagrada*. Madrid, vol. XXV, 1a i 2a edició.
- FLÓREZ, E. 1750: *España Sagrada*. Madrid, vol. VI.
- FLÓREZ, E. 1775: *España Sagrada*. Madrid, vol. XXIX, 1a i 2a edició.
- FOGUET, G. 1994: "Excavacions als carrers Mare de Déu de la Mercè, Puig d'en Sitges, Miser Sitges i Arc de Sant Llorenç." *Arqueologia i Història: evolució del teixit urbà de Tarragona. Seminari internacional amb motiu del 150è aniversari de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, 7 d'abril-4 de maig de 1994* [dossier fotocopiats].
- FOGUET, G.; GÜELL, M. 1989: "Excavacions arqueològiques a la urbanització Rincón del César a Creixell." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 12, p. 213-214.
- FOGUET, G., PRATS, J. M. 1989: "Picamoixons (Y-Y). Context geològic i geomorfològic del jaciment." *XXXV Assemblea intercomarcal d'estudiosos de Catalunya. Valls-Vila-rodona*. Valls, 1989. 1. p.185-196.
- FOGUET, G.; VILASECA CANALS, A. 1995: "Els enterraments del carrer Prat de la Riba / Ramón y Cajal: un nou sector excavat de la necròpolis del Francolí." *Citerior. Revista d'arqueologia i ciències de l'antiguitat* núm. 1, p. 151-171.
- FOLCH, Ch. 2003: "Estratègies de conquesta i ocupació islàmica del nord-est de Catalunya." *Quaderns de la Selva* núm. 15, p 139-154.
- FOLCH, CH. 2018: "Fortificacions i assentaments en alçada a l'àmbit rural del nord-est de Catalunya durant l'alta edat mitjana (segles VI-XI)." *Treballs d'arqueologia* núm. 22, p. 29-49.
- FOLCH, Ch.; GIBERT REBULL, J. 2016: "L'ús de datacions radiocarbòniques en jaciments altmedievals de Catalunya (segles V-XI dC): estat de la qüestió i noves perspectives de recerca." In BARCELÓ, J. A.; BOGDANOVIC, I.; MORELL, B. (ed.) *Iber-crono. Actas del congreso de cronometrías para la historia de la Península Ibérica. Barcelona 17-19 de octubre 2016*. Barcelona, p. 293-303.
- FOLCH C., GIBERT REBULL J., CARRASCAL S. 2011: "La necròpolis de l'alta edat mitjana de Pertegàs (Calders, El Bages) segles VIII-IX." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011. Tarragona*, vol. 1, p. 113-122.
- FOLCH, CH., GIBERT REBULL, J.; MARTÍ, R. 2010: "Hàbitat y sociedades rurales en Cataluña (ss. VII-X)." In SÉNAC, Ph. (ed.) *Historia y arqueología de las sociedades del Valle del Ebro (ss. VII-XI)*. Tolosa, p. 125-155.
- FOLCH, CH.; GIBERT REBULL, J.; MARTÍ, R. 2015a: "El Bages en els inicis de l'edat mitjana (segles v-ix): Estat de la qüestió i noves propostes de recerca arqueològica." *III Jornades d'arqueologia de la Catalunya Central*. Barcelona, p. 34-42.
- FOLCH, CH.; GIBERT REBULL, J.; MARTÍ, R. 2015b: "Excavacions al conjunt arqueològic altmedieval de Monistrol de Gaià (Bages) durant el període 2010-2013: fases generals, cronologia i contextualització." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*. Barcelona, vol. II, p. 707-721.
- FOLCH, CH.; GIBERT REBULL, J.; GONZALO, X.; MARTÍ, R.; MARTÍNEZ, M. 2018: "La fortificació antiga i medieval de Castellví de la Marca (Barcelona), primeres dades arqueològiques." *Treballs d'arqueologia* núm. 22, p. 83-105.
- FOLLIERI M; MAGRI, D.; GIARDINI, M.; SADORI, L. 1997: "Desertification trends in Spain and Italy based on pollen analysis." In BALABANIS, P. PETER, D.; GHAZI, D.; TSOOGAS, M. (ed.) *International Conference on Mediterranean Desertification reseach results and policy implications*. Bruxelles, p. 33-44.
- FOLLIERI, N.; ROURE, J.; GIARDINI, M.; MAGRI, D.; NARCISI, B.; PANTALEON, J.; PEREZ OBIOL, J.; SADORI, L.; YLL, E. 2000: "Desertification trends in Spain and Italy based on pollen analysis." In BALABANIS, P.; GHAZI, A.; TSOOGAS, M. (ed.) *International Conference on Mediterranean Desertification reseach results and policy implications*, European Comission, p. 33-44.
- FONT, N. 1897: "Catàlech espeleològich de Catalunya." *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* núm. 24-35, p. 35.
- FONT MONTCLÚS, J. A. 2016: "El principi de desenvolupament urbanístic sostenible i arqueologia." In MENCHON, J.; PASTOR, R.; TEN, R. (coord.) *Gestió municipal i arqueologia a Catalunya. Taller sobre el paper de l'administració municipal en la gestió de l'arqueologia a Catalunya. Tarragona 13 de juliol de 2012*. Tarragona, p. 51-56.
- FONT RIUS, J. M. 1969-1983: *Cartas de población y franquicias de Cataluña*. Barcelona-Madrid.

- FONT RIUS, J. M. 1977: "La carta de seguridad de Ramon Berenguer IV a las morerías de Ascó y Ribera del Ebro." *Homenaje a José María Lacarra de Miguel en su jubilación del profesorado*. Saragossa, vol. I, p. 261-283.
- FONT, M. A.; BOIX, J. 1996: "Jurament dels mossàrabs d'Aguilaniu. datat el 01.04.987." *Catalunya romànica* vol. XVI, p. 28.
- FONTANALS, M. 1997: "L'home primitiu prop de la nostra vila." *El baluard. XV Aniversari (1982-1997)*. Sarral, p. 59-65.
- FONTANALS, M. 2001: "Noves aportacions a la interpretació del límit Pleistocè-Holocè al sud de Catalunya: l'estudi de la indústria lítica del jaciment de La Catiuera (El Catllar, Tarragonès)." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 23, p. 73-100.
- FONTANALS, M.; VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 2011: "Les excavacions arqueològiques al castell del Catllar (Tarragonès). Origen i evolució de la fortificació." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011*. Tarragona vol. II, p. 1011-1017.
- FONTANALS, M.; VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 2012: "Les excavacions arqueològiques al castell del Catllar (Tarragonès)." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 15, p. 53-65.
- FONTS, A. 1979: "Nuestra historia que pertenece a todos, la destruyen unos pocos." *La voz de la Costa Dorada* núm. 303, 24.05.1979, p. 8-9.
- FONTS GONDOLBEU, A. 2004: *Poboleda i Escaladei. Edició facsimil de la Monografia acerca del origen del Monasterio de Scala Dei y de la villa de Poboleda*. Reus (reedició amb introducció d'E. Gort i S. Palomar de *Monografia acerca del origen del monasterio de "Scala Dei" y de la villa de Poboleda*, Barcelona 1914).
- FORCADELL, T. 1997: "El castell d'Uldecona. La intervenció arqueològica de 1995." *Raïls* núm. 9, p. 13-32.
- FORCADELL, T. 2001: "El castell d'Uldecona. Resultats de la campanya arqueològica 1999-2000." *Raïls* núm. 17, p. 92-120.
- FORCADELL, T. 2008: "Castell d'Uldecona. Intervenció 2003-2006 2a part. Resultats arqueològics i interpretació històrica." *Raïls* núm. 24, p. 183-207.
- FORCADELL, T.; SEGURA, J. 2007: "Castell d'Uldecona. Intervenció 2003-2006. 1a part. Treballs de consolidació i arqueològics." *Raïls* núm. 23 p. 31-59.
- FORCADELL, T. 2017: "El castell d'Uldecona i els fantasmes que encara hi viuen." *Recerca* núm. 17, p. 239-256.
- FORCADELL, T. 2019a; "El castillo de Uldecona: evolución de una fortificación andalusí." FERNÁNDEZ, C. (ed.) *Al-kitab. Juan Zozaya-Stabel-Hansen*. Madrid, p. 425-432.
- FORCADELL, T.; VILLALBÍ, M.; ALMUNI, V. 2005: "Poblament andalusí al riu Sénia." *Recerca* núm. 9, p. 121-167.
- FORCADELL, T.; ALMUNI, V.; MICHAVILA, I.; VILLALBÍ, M. 1998: "El castell d'Uldecona." *Catalunya romànica* vol. XXVII, p. 176-181.
- FORT I COGUL, E. 1950-51: *El Convent de Sant Agustí a la Selva del Camp*. La Selva del Camp, 4 vol.
- FORT I COGUL, E. 1953: *Les creus monumentals a la Selva del Camp*. Tarragona.
- FORT I COGUL, E. 1970: "El eremitismo en la archidiócesis tarraconense." *España Eremítica. VI Semana de estudios monásticos*, Leyre 1963. Pamplona 1970, p. 79-139.
- FORT I COGUL, E. 2018: *El llegendari de Santes Creus*. Barcelona (reedició de 1973).
- FORTACÍN, J. 1983: "La donación del diácono Vicente al monasterio de Asán y su posterior testamento como obispo de Huesca en el siglo VI. Precisiones críticas para la fijación del texto." *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita.*, núm. 47-48, p. 7-70.
- FORTEA, J. 1973: *Los complejos microlaminares y geométricos del epipaleolítico mediterráneo español*. Salamanca.
- FORTO, A.; MAESE, X. 2011: "La Torre Roja: un jaciment iberic i medieval (Caldes de Montbui, Valles Oriental; Sentmenat, Valles Occidental)." *Tribuna d'arqueologia 2009-2010*. Barcelona, p. 113-152.
- FORTUNY, K.; MACIAS, J. M. 2020: "¿Cuatro columnas hacen una basílica? La iglesia de San Pedro de Tarragona en la antigüedad tardía." *Pyrenae* núm.51/1, p. 183-203.
- FRANCHI DEI CAVALLIERI, P. 1959: "Las actas de San Fructuoso de Tarragona." *Butlletí arqueològic època IV*, fasc. 65-68, núm. 65-68, p. 1-70.
- FRANCÉS, J.; GUÀRDIA, M.; ARGELAGUÉS, M. 2011: "L'ocupació atmedieval del turó de Ca N'oliver (Cerdanyola del Vallès)." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011*. Tarragona, vol. II, p. 885-893.
- FRANCO MATA, A. 1988: "Relaciones hispano-italianas en la escultura funeraria del siglo XIV." In NÚÑEZ, M.; PORTELA, E. (coord.) *La idea y el sentimiento de la muerte en la historia y en el arte de la edad media. Ciclo de conferencias celebrado del 1 al 5 de diciembre de 1986*. Santiago de Compostela 1988, p. 99-126.
- FRANCO-SÁNCHEZ, F. 1991: "Ràpites i Al-Monastir(s) al nord i llevant de la Península d'Al-Andalus." In Franco-Sánchez, F.; Epalza, M. de (ed.) *La ràpita islàmica. Història institucional i altres estudis regionals. I congrés de les ràpites de l'Estat Espanyol (Sant Carles de la Ràpita 7-10 setembre 1989)*. Sant Carles de la Ràpita, p. 192-203.
- FRANCO-SÁNCHEZ, F.; EPALZA, M de 2004 (ed.): *La ràbida en el Islam. Estudios interdisciplinarios. Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita (1989, 1997)*. Sant Carles de la Ràpita.
- FRIGOLA, J.; PRATDESABA, A. 2012: "Les intervencions arqueològiques al castell de Falgars (Beuda, La Garrotxa). Campanyes de 2010 i 2011." *XI jornades d'arqueologia de les comarques de Girona*. Girona, p. 291-295.
- FRIGOLA J. I PUNSETI D. 2012: "La necròpolis de Canapost (Forallac, Baix Empordà)." In MOLIST N. I RIPOLL G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*. Barcelona, p. 359-371.
- FUENTE, C. de la 2008: "Cabezas cortadas: símbolos de poder y terror. Al-Andalus siglos II/VIII-IV/X." In FIERRO, M.; GARCÍA FIZ, F. (ed.) *El cuerpo derrotado: cómo trataban los musulmanes y cristianos a los enemigos vencidos (Península Ibérica, siglos VIII-XIII)*. Madrid, p. 319-347.
- FUENTES, M. M. 1995: "Sant Bartomeu de Tascals, ara Mare de Déu de la Riera (les Borges del Camp)." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 64.
- FUENTES, M. M. 1998: *El Castell, vila i Terme del Catllar. Segles XII-XVIII*. El Catllar.

- FUENTES, M. M. 1995a: "Sant Julià dels Montgons." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 209-210.
- FUENTES, M. M. 1995b: "Sant Pere de Gaià." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 67.
- FUENTES, M. M.; GORT, E. 1995: "Sant Llorenç de Gratallops." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 374.
- FUENTES, M.; MENCHON, J. 1995a: "Sant Joan Baptista del Catllar." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 56.
- FUENTES, M. M.; MENCHON, J. 1995b: "Constantí. Sant Bertomeu de Centelles." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 56-57.
- FUENTES, M.; MENCHON, J. 1995c: "Tarragona. Sant Salvador del Corral." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 59.
- FUENTES, M.; MENCHON, J. 1995d: "Tarragona. Sant Miquel del Pla." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 59.
- FUENTES, M.; MENCHON, J. 1995e: "Tarragona. Església de Natzaret." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 59.
- FUENTES, M. M.; MENCHON, J. 1995f: "Tarragona. Sant Llorenç." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 59.
- FUENTES, M.; MENCHON, J. 1995g: "Sant Miquel del Mar." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 61.
- FUENTES, M.; MENCHON, J. 1995h: "Santa Magdalena de Bellloc." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 61.
- FUENTES, M.; MENCHON, J. 1995i: "Sant Miquel de Vespella [esteles i làpida]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 62-63.
- FUENTES, M.; MENCHON, J. 1995j: "La Febró. Sant de la Febró [esteles]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 65.
- FUENTES, M.; MENCHON, J. 1995k: "Prades. Santa Maria de Prades [estela]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 65.
- FUENTES, M.; MENCHON, J.; RAMOS, M. LI. 1995: "Santa Maria del Miracle [història]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 184-185.
- FUERTES, M. en premsa: "La necropolis alt medieval del riu Galligants. Els enterraments sota ritual islàmic a la ciutat de Girona." *VI Congrés d'Arqueologia medieval i Moderna a Catalunya. Lleida, 29 de novembre-2 de desembre de 2018. Lleida.*
- FUGUET, J. 1995: *L'arquitectura dels templers a Catalunya*. Barcelona.
- FUGUET, J. 2002: "El teginat de l'església de sant Miquel de Montblanc." *Unicum* núm. 1, p. 32-35.
- FUGUET, J.; MIRAMBELL, M. 2008: "Sant Miquel de Montblanc." In Fuguet, J.; Plaza, C. (coord.) 2008: *Història de la Conca de Barberà*. Valls, vol. 3, p. 126-130.
- FUGUET, J.; MIRAMBELL, M.; PLAZA, C. 2015: *El teginat de l'església de Sant Miquel de Montblanc*. Valls.
- FUGUET, J.; PLAZA, C.; HÖFBAUEROVÁ, V. 2010: *Els Queralt a Santa Coloma. Arquitectura, art i vida*, Santa Coloma de Queralt.
- FULLOLA, J. M. 1979: "El Filador." *Arqueologia* 79. Madrid.
- FULLOLA, J. M. 1982: "Hort de La Boquera, Margalef." *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona, p.48.
- FULLOLA, J. M. 1983: "Cova del Boix." *Arqueologia* 83. Madrid, p. 192.
- FULLOLA, J. M. 1983-84: "Estat actual del coneixement de la prehistòria a la Vall del Montsant." *Tribuna d'arqueologia 1983-1984*. Barcelona, p. 7-14.
- FULLOLA, J. M. 1987: "Primera notícia de la troballa d'un gravat paleolític a la vall del Montsant (Priorat)." *Cypsela* núm. VI, p. 211-214.
- FULLOLA, J. M.; COURAUD, L. 1984: "Le galet peint de l'abri du Filador (Catalogne, Espagne)." *L'Anthropologie* núm. 1, p. 119-123.
- FULLOLA, J. M.; GARCIA-ARGÜELLES, P. 1980: "Primeres notícies de les troballes realitzades a la cova del Filador (Margalef de Montsant) i voltants durant les darreres campanyes d'excavacions (1978-1980). L'Hort d'en Marquet." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 2, p. 2-22.
- FULLOLA, J. M.; GARCIA-ARGÜELLES, P. 1982: "Anàlisis tipològiques dels tallers de superfície epipaleolítics de la vall del Montsant (Priorat, Tarragona, Espanya): l'Hort de la Boquera i l'Hort d'en Marquet." *Archivo di Tipologia Analítica* núm. 10, p. 55-64.
- FULLOLA, J. M.; GARCIA-ARGÜELLES, P. 1984: "El Paleolític Superior al sud de Catalunya." *Cypsela* núm. VI, p. 237-241.
- FULLOLA, J.M.; VIÑAS, R. 1988: "Dernières découvertes dans l'art préhistorique de Catalogne (Espagne)." *L'Anthropologie* núm 2, p.123-132.
- FULLOLA, J. M.; GARCIA-ARGÜELLES, P.; CEBRIÀ, A. 1983: "El abrigo del Filador y el proceso de neolitización del valle del Montsant." *Premières communautés paysannes en Méditerranée Occidentale*. Montpellier., p. 599-606.
- FULLOLA, J.M.; SOLER, N.; GARCIA-ARGÜELLES, P. 1986: "Nouvelles apports et perspectives du Paléolithique Supérieur en Catalogne (Espagne)." *World Archaeological Congress. Actes*. Londres, vol. I.
- FULLOLA, J. M.; VIÑAS, R.; GARCIA-ARGÜELLES, P. 1984: "La plaque en ardoise gravée de l'abri du Filador (Catalogne, Espagne)." *Cahiers ligures de préhistoire et protohistoire* núm. 3, p.145-156.
- FUNDACIÓ EL SOLÀ 2008: "Arquitectura rural en pedra en sec." *Revista d'etnologia de Catalunya* núm. 32, p. 124-125.

G

- GABRIEL, M. 1986: *Sant Pere de Ponts*. Ponts.
- GABRIEL, M. 1988: "Aportació a l'estudi de la simbologia funerària de la necròpolis de l'església de Sant Pere de Ponts." *Palestra Universitaria* núm. 4, p. 79-91.
- GABRIEL, R. 2001: "Aproximació a la topografia antiga de Tarragona." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 23, p. 281-345.
- GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, E 1981: "Proyecto de fortificación de la ciudad de Tarragona en 1641." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 3, p. 59-63.
- GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, E 1986-1987: "Un plano de Tarragona de 1643." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 8-9, p. 245-252.
- GAGNIÈRE, S. 1965: "Les sépultures à inhumation du IIIe au XIIIe siècle de notre ère dans la basse Vallée du Rhône. Essai de chronologie typologique." *Cahiers Rhodaniens* núm. XII, p. 53-110.
- GALDÓN, R. 2002: "El mosaic de Centelles. I.-La significació de la cacera dels cérvol." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 24, p.131184.
- GALDÓN, R. 2003: "El mosaic de Centelles. II.-L'accés a la comprensió del conjunt." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 25, p.171-254.
- GALDÓN, R. 2004: "El mosaic de Centelles. III.-La passió dels màrtirs de Tàrraco a Centelles." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 26, p. 79-175.

- GALINDO, J.; MAURI, A.; ROVIRA-TOVELLA, R. 1993: "Les tècniques ructives del castell de Gelida." *IV Congreso de arqueología medieval española. Sociedades en Transición/ IV congrés d'arqueologia medieval espanyola. Societats en transició.* Alacant, vol. II, p. 387-392.
- GALLART, J. 1986: "Excavacions a la necròpolis de l'església de Sant Martí de Lleida" *Setmana d'arqueologia medieval.* Lleida, p. 129-154.
- Gallart, J. 1987: "Necròpoli de Sant Martí de Lleida." *Catalunya romànica* vol. XXIV, p. 189-190.
- GALLART, J.; SANTANACH, J. 1989: "Excavacions d'urgència al cementiri vell de Granyena de les Garrigues (Les Garrigues)." *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida.* Barcelona, p. 181-202.
- GALLART, J.; GIRALT, J.; MIRÓ MIRÓ, J. M.; VIVES BALMAÑA, E. 1991: *L'excavació de l'església de Sant Martí de Lleida.* Lleida.
- GALLIEN, V.; LANGLOIS, J. Y. 1996: "Exemple d'une gestion de cimetiere au Moyen Âge: le cimetiere de la basilique de Saint-Denis (Seine-Saint-Denis)." *Bulletin et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, núm. 8/3-4, p. 397-412.
- GALOFRE, R. 1950: *Notas históricas de Salomó.* Barcelona.
- GALTIER, F.; CABAÑERO, B. 1985: "Los primeros castillos de la frontera de las Arbas y el Onsell. Problemas metodológicos." *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar* núm. XX, Saragossa, 59-85.
- GARCÉS, I.; MARÍ, L.; PUCHE, J.M.; SORRIBES, E. 1993: "Un enterrament infantil al Tossal de les Tenalles (Sidamon, Pla d'Urgell)." In PADRÓ, J.; PREVOSTI, M.; ROCA, M.; SANMARTÍ, J (ed.): "Homenatge a Miquel Tarradell." *Estudis Universitaris Catalans* vol. XXIX, p. 528-536.
- GARCÍA, J. 1997: "Un 'kilo' para Tarragona. Mínima inversión en conservación del arte románico en 1996." *Diari de Tarragona*, 07.11.1997.
- GARCÍA ÁLVAREZ-BUSTO, A. 2012: "La topografía funeraria del monasterio de Corias en la época medieval a partir de la arqueología y las fuentes escritas." *Territorio, sociedad y poder* núm. 7, p. 129-178.
- GARCÍA ÁLVAREZ-BUSTO, A.; MUÑIZ LÓPEZ, I. 2010: *Arqueología medieval en Asturias.* Oviedo.
- GARCÍA ANTÓN, J. E. 1985: "Sobre los orígenes de Todmir." *Antigüedad y cristianismo* núm. 2 "Del Conventus Carthaginensis a la chora de Tudmir." p. 361-383.
- GARCÍA ATIENZA, J. 1985: *Guía de la España templaria.* Barcelona.
- GARCÍA BELLIDO, A. 1949: *Esculturas romanas de España y Portugal.* Madrid.
- GARCÍA BELLIDO, A. 1962-1963: "La villa y el mausoleo romanos de Sádaba." *Archivo español de arqueología* vol. XXXV-XVXXVI, p. 166-170.
- GARCÍA BELLIDO, A. 1963: *La villa y el mausoleo romanos de Sádaba.* Madrid, "Excavaciones Arqueológicas en España" núm. 19.
- GARCÍA BIOSCA, J. E. 1995: *Els orígens del terme de Lleida.* Lleida.
- GARCÍA BIOSCA, J. E. 1998: "La creació d'una frontera: Al Tagr Al-A'la." In DDA, *L'Islam i Catalunya.* Barcelona, p. 57-63.
- GARCÍA BIOSCA, J. E.; GIRALT, J.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, J. 1998: "La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X). Tortosa, Lleida i Balaguer." In DDA, *L'Islam i Catalunya.* Barcelona, p. 137-165.
- GARCÍA BIOSCA, J. E. 1999: "L'impacte de la conquesta àrab sobre la societat visigòtica." *Del romà al romànic*, p. 369-372.
- GARCÍA BIOSCA, J. E.; MIRÓ ALAIX, N.; REVILLA, E. 2003: "Un context paleoandalusí a l'excavació de l'arxiu administratiu de Barcelona (1998). *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002.* Actes. Barcelona, vol. I, p. 363-380.
- GARCÍA BIOSCA, J. E.; GIRALT, J.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, J. 1998: "La génesis de los espacios urbanos andalusíes (siglos VIII-X): Tortosa, Lleida y Balaguer." In GIRALT, J.; GARCÍA, J. E. *L'Islam i Catalunya.* Barcelona-Madrid, p. 136-165.
- GARCÍA CAMINO, I. 1992: "El poblamiento en Bizkaia durante la edad media a través de los datos arqueológicos (siglos X-XIII)." *Illunzar* núm. 92, p. 18-28.
- GARCÍA CAMINO, I. 2002: *Arqueología y poblamiento en Bizkaia, siglos VI-XII: la configuración de la sociedad feudal.* Bilbao.
- GARCÍA DE CASTRO, C. 1995: *Arqueología cristiana de la alta edad media en Asturias.* Oviedo.
- GARCÍA DE CASTRO, C. 2006: "La escultura arquitectónica en el área central del reino de Asturias. Tipos, tradiciones y tendencias." In CABELLERO ZOREDA, L.; MATEOS CRUZ, P. (ed.) *Escultura decorativa tardorromana y altomedieval en la península Ibérica.* Madrid, Anejos de Archivo español de arqueología núm. XLI, p. 85-132.
- GARCÍA DE CASTRO, C. 2019: "La batalla de Covadonga. Problema historiográfico, trasfondo histórico y consecuencias sociopolíticas." Oviedo, Anejos de Nailos núm. 6, *1300 aniversario del origen del Reino de Asturias. Congreso internacional. Del fin de la antigüedad tardía a la alta edad media en la península ibérica (650-900).* p. 685-751.
- GARCÍA DÍEZ, M.; CARBONELL, E.; ZARAGOZA, J. 1999: "Nuevas representaciones rupestres figurativas y abstractas en la comarca del Tarragonés." *Actas del XXIV congreso nacional de arqueología. Cartagena, 1997.* Murcia, vol. I, p. 155-166.
- GARCÍA DÍEZ, M.; FONTANALS, M.; ZARAGOZA, J. 2004: *Les inscultures rupestres del Pujol Rodó (La Riera de Gaià, Tarragona): grafisme rupestre prehistòric i demarcacions territorials i zones de pas d'època històrica a la província de Tarragona.* Valls.
- GARCÍA DÍEZ, M.; ROSSELL, J., VALLVERDÚ, J., VERGÈS BOSCH, J. M. 1996: "L'abric de Picamoixons i les estratègies dels darrers caçadors-recol·lectors epipaleolítics." *Quadrens de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp* núm. xxx, p. 91-100.
- GARCÍA DÍEZ, M., ROSSELL, J., VALLVERDÚ, J., VERGÈS BOSCH, J. M. 1997: "La plaqueta pintada del yacimiento epipaleolítico de Picamoixons (Alt Camp, Tarragona): aproximación al estudio de la cadena operativa." *Pyrenae* núm. 28, p. 25-40.
- GARCÍA ENTERO, V. 2001: *Los balnea de las villae hispanorromanas. Provincia Tarraconense.* Madrid.
- GARCÍA ESPAÑOL, A. M. 1997: "La institución de la familiaritas en documentos del monasterio de Poblet (segunda mitad del siglo XII)." *Historia et documenta. Revista de*

- divulgació històrica i dels fons documentals de l'Arxiu Històric Comarcal* núm. 4, p. 81-121.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, M. 1988: "Vida y muerte en Valladolid. Un estudio de religiosidad popular mentalidad colectiva: los testamentos." In DDA. *La religiosidad popular II. Vida y muerte: la imaginación religiosa*. Barcelona, p. 224-243.
- GARCÍA FORNÓS, M.; MENCHON, J.; BRU, J. 2011: "Esteles funeràries de Sant Miquel de Montblanc." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011. Tarragona* vol. I, p. 303-610.
- GARCÍA HERRERO, M. C.; FALCÓN, M. I. 2006: "En torno a la muerte a finales de la edad media aragonesa." *En la España Medieval* núm. 29, p. 153-186.
- GARCÍA LOBO, V. 1981: *Las inscripciones de san Miguel de Escalada*. Barcelona.
- GARCÍA LOBO, V.; GARCÍA LOBO, E. 1995: *De epigrafía medieval. Introducción y álbum*. León.
- GARCÍA LLINARES, G.; MORO, A. 2000: "Noves aportacions a la periodització de l'església vella de Rellinars." *I congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. 15 anys d'intervencions arqueològiques: mancances i resultats. Igualada del 13 al 15 de novembre de 1998*. Barcelona, p. 254-259.
- GARCÍA LLINARES, G.; MORO, A.; Tuset, F. 2009: *La seu Episcopal d'Ègara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*. Tarragona.
- GARCÍA LLINARES, G.; MORO, A.; Tuset, F. 2012: "Necròpolis del conjunt episcopal d'Ègara." In MOLIST, N.; Ripoll, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular. Ss. VI-XII. Problemes de cronologia. Barcelona 18 de novembre de 2009*. Barcelona, vol. II, p. 403-419.
- GARCÍA LLINARES, G.; MORO, A.; Tuset, F. 2016: "IV. La seu d'Ègara." In GUITART, J.; PAGÈS, M.; RODÀ, I.; SANS TRAVÉ, J. M. (ed.) *Puig i Cadafalch, J.; Falguera, J. de; Goday, J. L'arquitectura cristiana preromànica a Catalunya*. Barcelona, p. 503-518.
- GARCIA MAJÓ, LI. 1995: "Sant Pere de Rubí. La seva evolució de parròquia rural a urbana I." *Butlletí del Grup de Col·laboradors del museu de Rubí* núm. 39, p. 309-318.
- GARCIA MAJÓ, LI. 1996: "Sant Pere de Rubí. La seva evolució de parròquia rural a urbana II." *Butlletí del Grup de Col·laboradors del museu de Rubí* núm. 40, p. 340-349.
- GARCÍA MERINO, C.; SÁNCHEZ SIMÓN, M. 2001: "Excavaciones en la villa romana de Almenara-Puras (Valladolid): avance de resultados (I)." *Boletín del seminario de arte y arqueología* tomo 67, p. 99-124.
- SÁNCHEZ SIMÓN, M.; GARCÍA MERINO, C.; BURÓN ÁLVAREZ, M. 2008: "Murales de Almenara-Puras: técnicas, arte y suntuosidad: nuevas aportaciones para el estudio de la pintura mural de la villa romana de Almenara-Puras (Valladolid)." *Estudios del patrimonio cultural* núm. 1, junio 2008, p. 33-43.
- GARCIA NOGUERA, M.; PUCHE, J. M. 2000: "la vil·la romana de La Llosa (Cambrils, Baix Camp)." *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona, p. 221-242.
- GARCÍA NOGUERA, M.; REMOLÀ, J. A. 2000: "Noves intervencions a les necròpolis tardoantigues del marge esquerre del riu Francolí." *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona, p. 165-180.
- GARCÍA NOGUERA, M.; MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. 1999: "Necròpoli de la vil·la dels Munts." *Del romà al romànic*, p. 278-279.
- GARCÍA NOGUERA, M.; ROIG PÉREZ, J. F.; TEIXELL, I. 2013: "Darreres aportacions en l'estudi de la vil·la romana de La Llosa (Cambrils, Baix Camp): l'edifici septentrional." In PREVOSTI, M.; LÓPEZ VILAR, J.; GUITART, J. (ed.) *Ager Tarraconensis 5: Paisatge, poblament, cultura material i història: Actes del simposi Internacional*. Tarragona, p. 281-294.
- GARCÍA NOGUERA, M.; MACIAS, J.M.; MENCHON, J.; PUCHE, E.; RAMÓN, E.; REMOLÀ, J. A. 2001: *La vil·la romana de la Llosa. Deu anys d'investigació arqueològica*. Cambrils.
- GARCÍA RODRÍGUEZ, C. 1966: *El culto de los santos en la España romana y visigoda*. Madrid, 1966.
- GARCÍA-TORRA, D. 2018: "Els pols i a la pols tornaràs. Inhumacions al nou cementiri Parc d'Igualada." *Revista d'etnologia de Catalunya* núm. 43, p. 144-152.
- GARCÍA ROSSELLÓ, J.; CERDÀ, J. A. 1990: "Una necròpoli tardo-romana a Ca la Madrona (Mataró, El Maresme)." *VI sessió d'estudis mataronins*. Mataró, p. 7-22.
- GARCÍA ROSSELLÓ, J.; SANTACANA MESTRE, J. 1993: "El conjunt medieval del castell de Calafell." In PADRÓ, J.; PREVOSTI, M.; ROCA, M.; SANMARTÍ, J. (ed.): "Homenatge a Miquel Tarradell." *Estudis universitaris catalans* vol. XXIX, p. 901-920.
- GARCÍA TARGA, J.; AGUILERA, A.; ALACID, E. 1992: "Santa Tecla-la Gravosa: estudi arqueològic i antropològic de tres enterraments humans." *5 jornades d'estudis penedesencs*. Vilafranca del Penedès, "Miscel·lània penedesenca" vol. XVII, p. 175-192.
- GARCIA, J.; PUERTA, C. 2012: *Vil·la romana de Torre Llauder. De re rustica iluronensium, catàleg de l'exposició*. Mataró, p. 64-65.
- GARCIA, S.; GÓMEZ DE SOLER, B.; SOTO, M.; VAQUERO, M. 2013: "Los sistemas de producción lítica en el Paleolítico superior final: el caso del nivel Asup del Molí del Salt (Vimodó i Poblet, Tarragona)." *Zephyrus: Revista de prehistoria y arqueología* vol. LXXII, p. 39-58.
- GARCIA-ARGÜELLES, P.; FULLOLA, J. M. 2002: *La Bauma de la Peixera d'Alfès (Alfès, Lleida) y la Cova del Boix (Margalef de Montsant, Tarragona) en el contexto del Paleolítico Superior del nordeste peninsular*. Barcelona.
- GARCIA-ARGÜELLES, P.; NADAL, J.; BRIEVA, E.; FULLOLA, J. M. 2015: "L'Hort de la Boquera (Margalef de Montsant, Priorat) i el final del Paleolític a la vall mitjana del riu Montsant." *Tribuna d'arqueologia 2012-2013*. p. 22-32.
- GARCIA-ARGÜELLES, P.; NADAL, J.; FULLOLA, J. M.; BERGADÀ, M. M.; DOMINGO, I.; ALLUÉ, M.; LLOVERAS, LL. 2014: "Nuevas interpretaciones del Paleolítico Superior Final de la Cataluña meridional: el yacimiento de l'Hort de la Boquera (Priorat, Tarragona)." *Trabajos de prehistoria* vol. 71, núm. 2, p. 242-260.
- GARCÍA-CAMINO, I. 1990: "La arqueología histórica en Bizkaia en los últimos años." *Munibe (Antropología-Arkeologia)*, núm. 42, p. 379-388.
- GARÍ, R. I. 1992: "Sant Joan de Can Modolell." *Catalunya romànica* vol. XX, p. 451.
- GARRIDO, A.; ÁLVAREZ PÉREZ, A.; DOMÉNECH, A.; GUTIÉRREZ GARCIA-MORENO, RODÀ, I.; HOYO, H. 2012: "Marmora ant other stones in the architectural decoration of early

- imperial Barcino (Barcelona, Spain)." *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the X Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Rome, 21-26 May 2012)*, Roma 2012, p. 135-142.
- GAULTIER, M.; GUILLON, M.; CORDE, D.; TREBUCHET, E. 2009: "Les chaussures dans les sépultures antiques: dépôts et habillement." In BIZOT, B.; SIGNOLI, M. (ed.) *Rencontre autour des sépultures habillées*. Marsella, p. 76-93.
- GAVALDÀ RIBOT, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A.; PUIG, A. 2009 (ed.): *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*. Actes del Congrès de Tarragona, 19-21 de juny de 2008. Tarragona.
- GAVÍN, J. M. 1977: *Inventari d'esglésies*. Barcelona, vol. 1, Montsià, Baix Ebre, Terra Alta, Ribera d'Ebre, Priorat i Matarranya.
- GAVÍN, J. M. 1980: *Inventari d'esglésies*. Barcelona, vol. 6, Alt Camp, Baix Camp, Tarragonès.
- GEBELLÍ, P. 1996: "Un nou centre productor d'àmfores al Camp de Tarragona. El forn de la Canaleta i el segell *Philodamus* (Vila-seca, Tarragonès)." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 18, p. 69-96.
- GEBELLÍ, P.; JÀRREGA, R. 2011: "8.4. La terrisseria romana de la Canaleta (Vila-seca)." In GUITART, J.; PREVOSTI, M. (ed.) *Ager Tarraconensis 2. El poblament*. Tarragona, p. 547-562.
- GEC= DDA. 1992, *Gran enciclopèdia catalana*. Barcelona, 30 vol.
- GENÉ M., GALLART J. MALGOSA A., PUJOL M. 2013: "Les intervencions arqueològiques a les necròpolis de tombes excavades a la roca de Ço del Roig (Alguaire, Segrià) i la Valleta (Sunyer, Segrià)." *Shikar. Revista del centre d'estudis Comarcals del Segrià* núm. 1, p. 8-15.
- GENERA, M. 1983: "El jaciment de Barrugat: noves dades per al coneixement de la Tortosa d'època romana." *Pyrenae* núm. 19-20, p. 287-288.
- GENERA, M. 1990: "Sepultures del carrer de l'Orfeo Català, Santa Coloma de Queralt." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 12, p. 229.
- GENERA, M. 1991a: "Barrugat, Bitem-Tortosa (Baix Ebre)." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 12, p. 194-195.
- GENERA, M. 1991b: *L'Ebre final. Del Paleolític al món romà*. Tortosa.
- GENERA, M. 1993a: "Barrugat (Tortosa)." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89*. Barcelona, p. 63.
- GENERA, M. 1993b: *Vinebre: els primers establiments del riberal. Recerques arqueològiques*. Tarragona.
- GENERA, M. 1995a: "El món funerari a l'antiguitat: les necròpolis de l'Ebre Final." *Citerior. Revista d'arqueologia i ciències de l'antiguitat*, núm. 1, p. 73-90.
- GENERA, M. 1995b: *El poblament protohistòric del Puig Roig del Roget (el Masroig, Priorat)*. Barcelona.
- GENERA, M. 2007: "Le Village protohistorique du Puig Roig del Roget (el Priorat): spécialisation artisanale et implications socio-économiques." *XXVIII colloque de l'AFEAF. L'économie du fer protohistorique: de la production à la consommation, Toulouse, 20-23 mai 2004*. Tolosa, p. 407-415.
- GENERA, M.; ARBELLOA, J. M. V. 1986-87: "L'estat actual de la investigació arqueològica sobre la Dertosa romana i la seva àrea d'influència." *Tribuna d'arqueologia 1986-1987*. Barcelona, p. 83-89.
- GENERA, M.; JÀRREGA, R. 2011: *Aproximació a l'Ager Dertosanus: la vil·la romana de Barrugat, Bitem, Tortosa (el Baix Ebre)*. Reus.
- GENERA, M.; MELGAREJO, J. C. 2015: "Paisatge i poblament a la conca minera del Priorat." PREVOSTI, M.; LÓPEZ VILAR, J.; GUITART, J. (ed.) *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història*. Tarragona, p. 141-155.
- GENERA, M.; MELGAREJO, J. C.; MATA-PERELLÓ, J. M. 2007: "L'exploitació de galena a la conca minera de Bellmunt-el Molar-Falset (el Priorat): primeres evidències arqueològiques." Actas del I congreso internacional de minería y metalurgia en el contexto de la historia de la humanidad: pasado, presente y futuro. Mequinenza, 6-9, julio 2006. Mequinenza, p. 209-230.
- GENERA, M.; JASSANS, M. S.; TURBON, D. 1982: "La cova de l'Alzina, Arbolí." *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona, p. 132-133.
- GENERA, M.; LALUEZA, C.; GIMÉNEZ, S. 1992: "Aportacions a la història de Santa Coloma de Queralt: dades sobre una necròpolis excavada en el nucli urbà." *Recull Mateu Fletxa El Vell (1481-1553)*. Tarragona, p. 35-51.
- GUERRA CAMPOS, J. 1960a: "Excavaciones en la catedral de Santiago." *La ciencia tomista LXXXVII*, núm. 273., 274, p. 97-168.
- GUERRA CAMPOS, J. 1960b: "Excavaciones en la catedral de Santiago." *La ciencia tomista LXXXVII*, núm. 274, p. 269-324.
- GIBERT REBULL, J. 2004: "Toponímia i establiments emirals al Baix Llobregat." *Materials del Baix Llobregat* núm. 10, p. 79-83.
- GIBERT REBULL, J. 2005: "La Integració a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat." *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* núm. 16, p. 39-72.
- GIBERT REBULL, J. 2007: "Els *palatia* septimans: indicis de l'organització territorial andalusina al nord dels Pirineus." *Anuario de estudios medievales* núm. 37/1, p. 1-26.
- GIBERT REBULL, J. 2018a: "Entre al-Andalus et les carolingiens. Quelques notes sur la frontiere de la Catalogne Centrale au IXe siecle." In GASC, S.; SENAC, PH.; VENCO, CL.; LALIENA, C. (ed.) *Les frontieres pyreneennes au Moyen Age (VIe-XVe siecles)*. Saragossa.
- GIBERT REBULL, J. 2018b: *La fi del món antic i l'inici de l'edat mitjana a la Catalunya central. Poblament, producció econòmica i organització del territori entre els segles V-VIII*. Tarragona.
- GIBERT REBULL, J. 2018c: *L'expressió material del poder durant la conquesta comtal. Esglésies, castells i torres a la Catalunya central*. La Pobla de Claramunt.
- GIBERT OLIVÉ, A. M. 1900: *Ciutats focenses del litoral cosetà*. Barcelona.
- GIBERT OLIVÉ, A. M. 1909: *Tarragona prehistòrica i protohistòrica*. Barcelona.
- GIBERT OLIVÉ, A. M. 1916: *Temples pagans de la Tarragona romana*, Tarragona.

- GIEDION, S. 1981: *El presente eterno; los comienzos del Arte*. Madrid.
- GIL, L. 1997: "Hábitat tardorromano en cuevas de la Rioja alavesa: los casos de Peña Parda y Los Husos (La Guardia, Alava)." *Isturitz* núm. 8, p. 137-149.
- GIL RIBAS, J. 2004: "Aproximació a l'adopcionisme de Feliu d'Urgell." *Revista catalana de teologia* núm. XXIX/2, p. 335-395.
- GINÉ, J. 2011: *El món funerari de Tarraco. Realitat arqueològica, antropologia i paleopatologia*. Reus.
- GIMÉNEZ, J. 1998: "Moros venen, moros van." In GIRALT, J.; GARCÍA, J. E. *L'Islam i Catalunya*. Barcelona-Madrid 1998, p. 303-310.
- GIORDANO, O. 1995: *Religiosidad popular en la alta edad media*. Madrid, Gredos.
- GIRALT, J. 1996: "Fortificacions andalusines a la Marca Superior: Balaguer." *Setmana d'arqueologia medieval*. Lleida, p. 173-193.
- GIRALT, J. 1997: "Castell de la Ràpita. Vallfogona de Balaguer." *Catalunya romànica* vol. XVII, p. 441-442.
- GIRALT, J.; BENSENY, P.; CAMÍ, A. 1995: "Intervencions arqueològiques al Pla d'Almatà (Balaguer, Noguera)." 1983-1994." *Tribuna d'arqueologia 1993-94*. Barcelona 1995, p. 107-123.
- GIRALT, J. 1998a: "Jaciment arqueològic del Pla d'Almatà." *Catalunya romànica* vol. XXVII, p. 199.
- GIRALT, J. 1998b: "Ciutat de Balaguer." *Catalunya romànica*. vol. XXVII, p. 219-222.
- GIRÓ ROMEU, P. 1959: "Una làpida romana en Sant Pere." *Ampúrias* núm. XXIV, p. 305.
- GIRÓ ROMEU, P. 1962a: "Querol." *Ampúrias* núm. XXIV, p. 338.
- GIRÓ ROMEU, P. 1962b: "Notas de arqueología de Catalunya y Baleares." *Ampúrias* núm. XXIV, p. 339-340.
- GIRÓ ROMEU, P. 1964: "Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares." *Ampúrias* núm. XXVI-XXVII, p. 324.
- GIRÓ ROMEU, P. 1968: "Notas de arqueología de Catalunya y Baleares." *Ampúrias* núm. XXX, p. 326-328.
- GIRÓ ROMEU, P. 1985a: "Identificación de algunas vías romanas en el Penedés." *Recull de l'obra dispersa de l'arqueòleg Pere Giró Romeu*. Vilafranca del Penedés, p. 65-88.
- GIRÓ ROMEU, P. 1950: "Identificación de algunas vías romanas en el Penedés." *Actas y Comunicaciones de la I Asamblea Intercomarcal del Penedés y Conca de Odena*, Martorell 1950, p. 110-127.
- GIRONÈS DESCÀRREGA, J. 2005: *Art de la pedra en sec a les comarques de Tarragona*. Tarragona.
- GISBERT, M. 2011: *Els presos i el Port de Tarragona. Història de 92 anys de treballs forçats (1792-1884)*. Tarragona.
- GISBERT, J. A.; SENTÍ, M. 1990: "Enterramientos infantiles en el edificio *horreum* y edificio occidental del yacimiento romano de *Dianium* (Dénia, Alicante)." *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* núm. 14, p. 95-126.
- GUIART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. 2003: "La Cossetània oimetal de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana. Ocupació i estructuració del territori." In GUIART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (ed.) *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del simposi internacional d'arqueologia del Baix Penedès. El Vendrell, del 8 al 10 de novembre de 2001*. Barcelona, p. 129-153.
- GLEIZE, Y. 2007: "Réutilisations de tombes et manipulations d'ossements: éléments sur les modifications de pratiques funéraires au sein de nécropoles du haut Moyen Âge." *Aquitania* núm. XXIII, p. 185-205.
- GLEIZE, Y. 2010: "Réutilisation de tombes au Moyen Age. Choix et opportunités dans la gestion des espaces funéraires." *Archéopages* núm. 29, p. 48-55.
- GLEIZE, Y.; CASTEX, D. 2012: "Gestion des morts et traitement du cadavre durant le haut Moyen Age: regards croisés sur une diversité des pratiques." In GUY, H.; JEANJEAN, A.; RICHIER, A.; SCHMITT, A.; SÉNÉPART, I.; WEYDERT, N. (ed.) *Rencontre autor du cadavre. Actes du colloque de Marseille 2010*, Marsella, pp. 115-123.
- GLEIZE Y.; BREUL J.I.; HOUIX B.; MONDISCO F.; DEGUILLOUX M. F.; PEMONGE M. H. 2015: "Trois inhumations musulmanes du haut Moyen Âge à Nîmes. Analyse pluridisciplinaire archéo-antropologique." *PACEA - De la Préhistoire à l'Actuel: culture, environnement et anthropologie*. Montpellier, p. 79-89.
- GODOY, C. 1995: *Arqueologia y liturgia de las iglesias hispanas (siglos IV al VIII)*. Barcelona.
- GODOY, C.; MUÑOZ MELGAR, A. 2019: "La basílica del anfiteatro, el Oracional de Verona y el culto a los mártires Fructuoso, Augurio y Eulogio en la Tarragona del siglo VII." *Tarraco Biennal. Actes del 4t congrés internacional d'arqueologia i món antic/ VII reunió d'arqueologia cristiana hispànica. El cristianisme en l'antiguitat tardana. Noves perspectives. Tarragona, 21-24 de novembre de 2018*. Tarragona, p. 65-74.
- GODOY, C.; TUSET, F. 1994: "El Atrium en las *Vitas Sanctorum Patrum Emeretensium*. ¿Una fórmula de la llamada arquitectura de poder? *Archivo español de arqueología* núm. 67, p. 209-221.
- GÓMEZ MUNTANÉ, C. 1990: *El Llibre Vermell de Montserrat. Cantos y danzas*. Barcelona.
- GÓMEZ PALLARÉS, J. 2002: *Poesia epigràfica llatina als Països Catalans*. Barcelona.
- GÓMEZ PALLARÉS, J.; MAYER, M. 1996: "Aproximación a un inventario de los mosaicos funerarios de época paleocristiana de Hispania." *Cahiers des études anciennes* núm. 31, p. 49-96.
- GÓMEZ PALLARÉS, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 2017: "Cyprianus episcopus tarraconensis and his interment." *Epigraphica* núm. LXXIX, p. 321-337.
- GÓMEZ PALLARÉS, J.; GARCIA, A.; COLOMINAS, L.; GALLEGO, A.; ROIG, J.; OLIVER, J. 2017: "La tradición apócrifa de Eugenio de Toledo a la luz de un nuevo hallazgo epigráfico." *Aevum*, 91.2, p. 295-310.
- GÓMEZ-MORENO, M. 1932: "Las primeras crónicas de la reconquista: el ciclo de Alfonso III." *Boletín de la Real Academia de la Historia* núm. C, p. 562-628.
- GÓMEZ-MORENO, M. 1951: "El arte árabe español hasta los almohades." *Ars Hispaniae*. Madrid, vol. 3.
- GÓMEZ-MORENO, M. 1993: *Historia de la Iglesia visigoda*. Madrid.
- GÓMEZ JUNGUITU, A.; GONZÁLEZ MARTÍN, A. 2009: "El 'limbo de los niños' de la ermita de San Julián y Santa Basilisa (Zalduondo, Álava)." In POLO CERDÁ, M.; GARCÍA PRÓSPER, E. (ed.) *IX Congreso nacional de paleopatología*, València, p. 731-734.

- GÓMEZ PANTOJA, J. L. 2019: "La epigrafía pobre." In Alvar, A. (coord.) *Siste, viator. La epigrafía en la antigua Roma*. Alcalá de Henares, p. 145-149.
- GOMIS, C. 1884: *Lo Llamp y's Temporals*. Barcelona.
- GOMIS, C. 1887: "Costums empurdanesas. Dinars de morts. Honres grassas." *Miscelània Folklòrica*. Barcelona, p. 38-49.
- GONZÁLEZ, R. 1987: "Religiosidad gallega y liturgia de la Iglesia en el espacio sagrado gallego. Del análisis a la panorámica de los datos." *Boletín auriense* núm. XVII, p. 293-335.
- GONZÁLEZ ALCALDE, J. 2006: "Cuevas-santuario ibéricas en Cataluña." *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* núm. 25, p. 187-249.
- GONZÁLEZ ALCALDE, J. 2009: "Una aproximación cultural a los vasos caliciformes ibéricos en cuevas-santuario y yacimientos de superficie." *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* vol. 27, p. 83-107.
- GONZÁLEZ BLANCO, A. 1979a: "El paso de la economía agrícola a la economía ganadera al final del mundo Antiguo." *Memorias de historia antigua* núm. 3, p. 7-20.
- GONZÁLEZ BLANCO, A. 1979b: "Epigrafía cristiana en una iglesia rupestre de época romano-visigoda en Arnedo (Logroño)." *XV congreso nacional de arqueología*. Saragossa, p. 1129-1143.
- GONZÁLEZ BLANCO, A. 1999: "La Cueva de Santa Eulalia Somera (Arnedillo-La Rioja)." *Antigüedad y cristianismo* núm. 16, p. 163-178.
- GONZÁLEZ BLANCO, A.; FAULÍN, C.; CINCA, J. L. 1999: "La Cueva de los Llanos (Arnedo, La Rioja)." *Antigüedad y cristianismo* núm. 16, p. 133-148.
- GONZÁLEZ COBOS, A. M. 1973: "Sobre los condicionamientos sociales de los orígenes del monacato." *Hispania Antiqua* núm. 3, p. 135-152.
- GONZÁLEZ CORDERO, A. 1988: "Los sepulcros excavados en la roca en la provincia de Cáceres." *Arqueología, paleontología y etnografía* núm. 4, p. 271-284.
- GONZÁLEZ MARTÍ, M. 1944: *Cerámicas del Levante español. Siglos medievales*. Madrid, vol. I.
- GONZÁLEZ MILÀ, E. 2001: *La ceràmica baixmedieval decorada en verd i manganès a Catalunya: un estat de la qüestió*. Barcelona.
- GONZÁLEZ PÉREZ, J. R. 1986: "El yacimiento de Sant Joan de Maldanell (Maldà, Lérida)." *I Congreso de Arqueología Medieval Española (Huesca, 1985)*. Osca, vol. IV, p. 587-597.
- GONZÁLEZ PÉREZ, J. R.; MARKALAIN, J. 1991: "Recuperación de la Torre d'Ardevol. (Pinos del Solsones)." *Simposi actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*. Barcelona 5, 6, 7 d'octubre de 1989. Barcelona, "Quaderns científics i tècnics" núm. 3, p. 287-290.
- GONZÁLEZ PÉREZ, J. R.; RODRÍGUEZ, J. I. 1979: "La muralla ciclópea de Mur (La Guardia de Noguera, Lérida)." *XV Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa, p. 1229-1236.
- GONZÁLEZ PÉREZ, J. R.; LÓPEZ, A.; RODRÍGUEZ, J. I.; ROVIRA, J. 1982: "Tossal de Solibernat, Torres de Segre." *Les excavacions arqueològiques a Catalunya els darrers anys*. Barcelona, p. 126-164.
- GONZÁLEZ PÉREZ, J. R.; MEDINA, J.; VÁZQUEZ, P.; RODRÍGUEZ, J. I. 2012: "La necropolis del Tossal de les Forques (La Sentiu de Sió, La Noguera)." In MOLIST, N., Ripoll, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular. Ss. VI-XII. Problemes de cronologia*. Barcelona 18 de novembre de 2009. Barcelona, vol. I, p. 187-200.
- GONZALO, X. 2013: "La integración de Tarragona y su territorio en Al-Andalus (s. VIII)." *Arqueología y territorio medieval* núm. 20, p. 11-30.
- GONZALO, X.; MARTÍ, R. 2015: "El poblament altmedieval del territori de Tarragona: campanyes de prospecció arqueològica a l'Alt Camp i la Conca de Barberà (2012-2013). Primers resultats." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya*. Barcelona 22-25 de maig de 2014. Barcelona, vol. II, p. 721-729.
- GONZALVO, G. 1999: *La vida privada de la comunitat de Poblet a l'edat mitjana i moderna*. Poblet.
- GONZALVO, G. 2007: *Història del panteó dels comtes d'Urgell. Els sepulcres del monestir de Bellpuig de les Avellanes*. Lleida.
- GONZALVO, G. 2012: "Sobre el topònim Poblet i la versemblança de l'origen del monestir, lligat a l'eremitisme." *Actes del XXXIII Col·loqui de la Societat d'Onomàstica (Montblanc, 21 i 22 d'octubre de 2006)*. Montblanc, p. 31-34.
- GONZALVO, G.; ROVIRA, P.; BAQUÉ, N.; ESPAÑOL, F.; BARGALLÓ, E.; MIRÓ, J. M. 1997: "Santa Maria de Vallbona." *Catalunya romànica* vol. XXIV p. 569-577.
- GORGES, J. G. 1979: *Les villas Hispano-Romaines. Inventaire et Problématique Arqueologique*. Paris.
- IRAT=GOROSTIDI, D. 2010: *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes (IRAT)*. Tarragona 2010.
- GOROSTIDI, D. 2017: "Memoria, prestigio y monumento: los pedestales de los viri flaminales en Tarraco y su difusión en ámbito provincial." In IGLESIAS, J. M.; RUIZ-GUTIERREZ, A. (ed.) *Monumenta et memoria. Estudios de epigrafía romana*. Roma, 2017, p. 167-187.
- GOROSTIDI, D.; LÓPEZ VILAR, J.; PREVOSTI, M.; FIZ, I. 2013: "Propietaris de vil·les de l'ager tarraconensis (meitat occidental del Camp de Tarragona). Proposta per un catàleg." In GUITART, J.; PREVOSTI, M. (ed.): *Ager Tarraconensis 2. El poblament*. Tarragona, p. 401-423.
- GOROSTIDI, D.; MACIAS SOLÉ, J.M.; GUTIÉRREZ GARCÍA-MORENO, A. en premsa: "De Tarraco a Egara: spolia y monumenta para la legitimación de una nueva sede episcopal." *Exemplum et spolia. La reutilización arquitectónica en la transformación del paisaje urbano de las ciudades históricas*. Mérida, 26-28 de juny de 2019 (comunicació llegida i no publicada).
- GORT, E. 1979a: *Les muralles medievals de Reus*. Reus.
- GORT, E. 1979b: "Una hipòtesis sobre els orígens de Reus. La Vila vella." *Reus* núm. 1420, 14.VII.1979, p. 7.
- GORT, E. 1986: *Reus. 800 anys de les cartes de població*. Reus.
- GORT, E. 1987: *Riudoms als segles XII i XIII*. Riudoms.
- GORT, E. 1989: "Tarragona i el Tarragonès a l'edat mitjana." In OLIVÉ, E. (ed.) *Història del Camp de Tarragona*. Tarragona, vol. I, El Tarragonès, p. 38-42.
- GORT, E. 1990: *La cambreria de la seu de Tarragona. Segles XII i XIII*. Reus.
- GORT, E. 1994a: *Història de la cartoixa d'Escaladei*. Reus.

- GORT, E. 1994b: *Història de Cornudella de Montsant. Una vila del comtat de Prades*. Reus.
- GORT, E. 1995a: "Els arquebisbes de Tarragona fins el 1300." *Catalunya romànica* vol. XXI, Barcelona, p. 52-53.
- GORT, E. 1995b: "Mare de Déu de Puigcerver." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 63.
- GORT, E. 1995c: "Mare de Déu de Barrulles." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 64.
- GORT, E. 1995d: "Sant Bartomeu de Tascals, ara Mare de Déu de la Riera." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 64.
- GORT, E. 1995e: "Sant Pere del Puig." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 66.
- GORT, E. 1995f: "Sant Miquel d'Escornalbou." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 241-245.
- GORT, E. 1995g: "El marc històric." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 367-380.
- GORT, E. 1995h: "Conquesta i repoblació." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 369-370.
- GORT, E. 1995i: "Castell de la Figuera." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 372.
- GORT, E. 1995j: "Sant Joan del Codolar, Cornudella de Montsant." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 374.
- GORT, E. 1995k: "Santa Maria de Bonrepòs." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 375.
- GORT, E. 1995l: "Santa Maria de Montsant." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 406-411.
- GORT, E. 1995m: "Sant Bartomeu de Fraguerau." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 417-418.
- GORT, E. 1995n: "Mare de Déu de la Roca." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 65.
- GORT, E. 1997: "Alcover medieval." In Lozano, Y.; Torrell, X.; Tebras, M. (ed.) *Alcover. Una història*. Alcover, p. 53-96.
- GORT, E. 1998a: "De quan Siurana era Xibràna." *La Carxana* núm. 4.
- GORT, E. 1998c: *Reus al segle XII*. Reus (també <https://www.carrutxa.cat/biblioteca/> consulta 15.08.2021).
- GORT, E. 1999: *Occitans i càtars a Montsant i muntanyes de Prades*. Albarca, La Carxana núm. especial.
- GORT, E. 2000: *La Cambreria de la seu de Tarragona. Segles XII i XIII*. Reus.
- GORT, E. 2003: *Història de Falset*. Barcelona.
- GORT, E. 2017: *Santa Maria de Bonrepòs. El monestir cistercenc de Montsant*. Albarca.
- GORT, E. 2018: "La colonització i la formació de les poblacions del Camp de Tarragona." In DDA, *La repoblació del Camp de Tarragona*. Tarragona, p. 73-84.
- GORT, E.; BOLÒS, J. 1995: "Castell de Falset." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 400-402.
- GORT, E.; FUGUET, J. 1995: "Santa Maria de Paretdegada." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 254-255.
- GORT, E.; PALOMAR, S. 2004: "Introducció." In FONTS GONDOLBEU, A. *Poboleda i Escaladei. Edició facsímil de la Monografia acerca del origen del Monasterio de Scala Dei y de la villa de Poboleda*. Reus, p. V-XXVIII.
- GORT, E.; RAMOS, M. LI. 1995: "Santa Bàrbara (o Sant Antoni)." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 376.
- GOSÁLBEZ, C. 1992: "Restos medievales en peligro." *Diari de Tarragona*, 09.01.1992.
- GRAELLS R. 2010: "Dues noves necropolis del Segrià: Escalc (la Portella) i la Tossa de Baix (Rosselló)." In BOLÒS J. (ed.) *La caracterització del paisatge històric. Territori i societat: el paisatge històric*. Lleida, p. 149-183.
- GRAELLS, R.; BALSERA, R.; SARDÀ, S. 2011: "La Protohistòria: petjades del món ibèric." In CARRERAS, A. (dir.) *Història de la Conca de Barberà*. Valls, Les Arrels del Passat, p. 216-246.
- GRAELLS, R.; BALSERA, R.; SARDÀ, S. 2008: "Rellegint la cova de la Font Major. Un santuari hipogeic protohistòric al curs alt del Francolí." *Pyrenae* núm. 29.1, p. 45-66.
- GRAS I ELÍAS, F. 1909: *Historia de las ermitas del Arzobispado de Tarragona*. Reus.
- GRAS, J. L.; RIBAS, J. 1978a: "Dos sepulturas altomedievales en Forés." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 141-144, p. 136-141.
- GRAS, J. L.; RIBAS, J. 1978b: "Hallazgos romanos en la avda. Conde Vallengano." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 141-144, p. 145-147.
- GRAS, J. L.; RIBAS, J. 1978c: "Lote de lucernas ingresado en el Museo Arqueológico de Tarragona." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 141-144, p. 147-150.
- GRAU FERRANDO, D. 2001: "Tombes i ritus de mort a Girona." *Revista d'etnologia de Catalunya* núm. 19, p. 111-119.
- GRAU MARTÍ, J. 1995: *La nit de Sant Joan*. Barcelona.
- GRAU PUJOL, J. M. 1986a: "L'exploració dels pous de neu de la Pasquala al s. XVIII." *Espitllera* núm. 51, p. 20-22.
- GRAU PUJOL, J. M. 1986b: "Noves aportacions sobre els pous de neu a l'època moderna." *Espitllera* núm. 55, p. 32.
- GRAU PUJOL, J. M. 1989: *La indústria tradicional a Montblanc i la Conca en el segle XVIII*. Montblanc.
- GRAU PUJOL, J. M. 2004: "Documents de la cooperativa dels ollers de la Selva del Camp (1905-1913)." *Cooperació catalana* núm. 263, febrer 2004, p. 12-14.
- GRAU PUJOL, J. M. 2010: "Els pous de gel de la Pasquala de Montblanc (segle XVIII)." *El foradot* núm. 61, p. 9-10.
- GRAU PUJOL, J. M.; BADIA, F. 2008: *Diccionari bibliogràfic històric de Montblanc (1155-1920)*. Montblanc.
- GRAU PUJOL, J. M.; PUIG I TÀRRECH, R. 1989: "La celebració de la mort: els àpats en els enterraments de les contrades gironines a començaments del set-cents." *Girona gastronòmica*. Girona, núm. 38, p. 9-11.
- GRAU QUIROGA, N. 2010: *Roda de Isábena en los siglos X-XIII. La documentación episcopal y del cabildo catedralicio*. Saragossa.
- GRIÑO, D.; CAMARASA, V.; BUSQUETS, C. 2011: "El tractament de la mort i el ritual funerari a la societat islàmica dels segles IX-XIII a les Terres de l'Ebre. Les necròpolis andalusines de Tivissa." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011. Tarragona* vol. II, p. 847-853.
- GRIÑO MÀRQUEZ, D.; CAMARASA PEDRAZA, V.; BUSQUETS, C. 2011: "Mas Catxorro, la transformació d'una vil·la romana en un assentament i necròpolis rural alt medieval (Benifallet, Baix Ebre)." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011. Tarragona* vol. I, p. 131-140.
- GRIÑO, D.; CAMARASA, V.; KIRCHNER, E. 2011: "La intervenció arqueològica al castell de la Suda, paradór nacional de Turisme (Tortosa, Baix Ebre)." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011. Tarragona* vol. I, p. 349-360.

- GRIS, F.; RUIZ DE ARBULO, J. 2018: "El sepulcro turriforme conocido como la Torre de los Escipiones (Tàrraco, Hispania Citerior). Una nueva restitución con propuesta sobre su dedicante. *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 28, p. 145-16.
- GROS, M.; GODOY, C. 1994: "El Oracional Hispánico de Verona y la topografía de Tarraco. Posibilidades y límites." *Pyrenae* núm. 25, p. 245-258.
- GUAL VILA, V. 1991: "Gavatxos," *gascons, francesos. La immigració occitana a la Catalunya Moderna (el cas de la Conca de Barberà)*. Barcelona.
- GUAL VILA, V. 2015 (dir.): *Història de Vimbodí i Poblet*. Tarragona.
- GUÀRDIA, J.; CORTÉS, J. J. 2003: "Intervenció arqueològica a l'església de Sant Cebrià de Valldoreix." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. II, p. 545-550.
- GUÀRDIA, J.; CORTÉS, J. J. 2004: "Intervenció arqueològica a l'església de Sant Cebrià de Valldoreix (Sant Cugat del Vallès, Vallès Occidental)." *Actes de les I jornades d'arqueologia i paleontologia 2001. La Garriga 29. 30 de novembre, 1 de desembre de 2001*. Barcelona 2004, vol. 3, p. 1063-1069.
- GUÀRDIA, J.; GRAU, M.; CAMPILLO, J. 2000: "Iulia Lybica (Llívia, Cerdanya). Darreres intervencions i estat de la qüestió." *Tribuna d'arqueologia 1997-1998*. Barcelona, p. 97-124.
- GUÀRDIA, M.; LORÉS, I. 2007: "La escultura tardorromana y altomedieval en Cataluña." In CABALLERO ZOREDA, L.; MATEOS CRUZ, P. (ed.) *Escultura decorativa tardorromana y altomedieval en la península Ibérica*. Madrid, Anejos de Archivo español de arqueología núm. XLI, p. 191-219.
- GUÀRDIA, J.; MARAGALL, O.; MERCADAL, O.; OLESTI, O.; GALBANY, J.; NADAL, J. 2007: "Enterrament d'època tardorromana d'un macaco amb 'aixovar' al jaciment de les Colomines (Llívia, la Cerdanya)." *Empúries* núm. 55, p. 199-227.
- GUASCH RIBERA, J. 1979-1880: *Album Pintoersch i Monumental de Catalunya*. Barcelona.
- GUDIOL CUNILL, J. 1902: *Nocions de arqueologia sagrada catalana*. Vic.
- GUDIOL CUNILL, J. 1925: "Les primeres manifestacions de l'art cristià en la província eclesiàstica Tarragonina." *Analecta sacra tarraconensis* núm. 1, p.301-329.
- GUDIOL CUNILL, J. 1926: "Centelles." *Gasetta de les arts* núm. III, p. 48.
- GUDIOL RICART, J. 1948: "Arquitectura y escultura románicas." *Ars Hispaniae*, Madrid, vol. V.
- GUDIOL RICART, J. 1957: *Tarragona y su provincia. Guías artísticas de España*. Madrid.
- GUDIOL RICART, J.; GAYÁ NUÑO, J. A. 1948: *Ars Hispaniae*. Madrid, vol. V, "Arquitectura y escultura románicas.
- GÜELL AGRAMUNT, M.; FOGUET, G. 1993: "Urbanització Rincón del César, Creixell." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89*. Barcelona, p.268.
- GÜELL AGRAMUNT, M.; MENCHON, J.; MIQUEL VIVES, M. 1990: "Evolució del poblament en època antiga a la conca del Gaià Mig (l'Alt Camp, Tarragona)." *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló Llansol de Romaní*. núm. 8, gener-juny 1990, p. 44-51.
- GÜELL JUNKERT, M. 2003: *El Setge de Tarragona de 1641*. Tarragona.
- GUIANCE, A. 1998: *Los discursos sobre la muerte en la Castilla Medieval (siglos VII-XV)*. Valladolid.
- GUIART, J. 1979 (comp.): *Les hommes et la mort. Rituels funéraires à travers le monde*. París.
- GUICHARD, P. 1976: *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en occidente*. Barcelona.
- GUIDI SÁNCHEZ, J. J. 2012: "II. Part. La formació de l'espai urbà de Tarragona, segles XII-XIII." In GUIDI SÁNCHEZ, J. J.; VILLUENDAS VÁZQUEZ, A. *Història, formació i usos de l'espai urbà medieval a Tarragona, segles XII-XIII*. Tarragona, p. 83-219.
- GUIDI SÁNCHEZ, J. J. 2015: "L'antiguitat tardana i alta edat mitjana (segles V-XII)." In GUAL VILA, V. (dir.): *Història de Vimbodí i Poblet*, p. 203-261.
- GUIDI SÁNCHEZ, J. J.; VILLUENDAS VÁZQUEZ, A. 2012: *Història, formació i usos de l'espai urbà medieval a Tarragona, segles XII-XIII*. Tarragona.
- GUIRAL, C. 2007: "El cubículo de las estaciones de la villa romana de Els Munts (Altafulla, Tarragona)." In Bragantini, I. (ed.) *Atti del X congresso Internazionale dell' AIPMA (Associazione Internazionale per la Peinture Murale Antiqua) (Napoli 17-21 settembre 2007)*. "Annali di Archeologia e Storia Antica" núm. 18/2, Napoli, p. 511-520.
- GUIRAL, C. 2010: "La decoración pintada del Cubículo de las estaciones de la villa romana dels Munts (Altafulla, Tarragona)." *Espacio, Tiempo y Forma. Nueva época. Prehistoria y Arqueología* tom 2, p. 127-144.
- GUITART, J.; FATÁS, G. 1997: *Tabula Imperii Romani*. Barcelona, Full k/J-31. Pyrenées Occidentales-Baleares.
- GUITART, J.; PERA, J.; CARRERAS, C. 1998: "La presència del vi itàlic a les fundacions urbanes de principis del segle I aC a l'interior de Catalunya: l'exemple de lesso." *DdAA, El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental. II col·loqui internacional d'arqueologia romana*. Badalona, p. 39-51.
- GUITART, J.; PERA, J.; ROS, J. 3003: "Arqueologia a l'antiga ciutat romana de lesso (Guissona, Lleida)." *I jornades d'arqueologia i paleontologia 2001. Comarques de Lleida. Lleida 30 de novembre, 1 i 2 de desembre de 2000*. Barcelona, vol. 1, p. 313-342.
- GUITART, J.; PREVOSTI, M. 2011 (ed.): *Ager Tarraconensis 2. El poblament*. Tarragona.
- GUITERT, J. 1936: "Descobriments romans a Paret Delgada." *Butlletí arqueològic època III*, núm. 5, p. 137-141.
- GURRIARÁN, P.; MÁRQUEZ, S. 2005: "La Almería medieval como fortaleza." In *La Alcazaba. Fragmentos para una historia de Almería*. Almería, p. 57-73.
- GURRIARÁN, P.; SÁEZ, A. 2002: "Tapial o fábricas encofradas en recintos urbanos andalusies." *Actas del II Congreso Internacional "La Ciudad en al-Andalus y el Magreb"*. Granada, p. 561-625.
- GURT, J. M. 1993: "Arqueología de las ciudades episcopales." In Ramallo, S. (ed.) *Estudios de arqueología dedicados a la profesora Ana María Muñoz Amilibia*. Murcia, p. 121-142.
- GURT, J. M. 1999: "Els canvis en la morfologia històrica del territori." *Del romà al romànic*, p. 104-105.

- GURT, J. M. 2007: "Complejos eclesiásticos no episcopales. Función y gestión." In LÓPEZ QUIROGA, J.; MARTÍNEZ TEJERA, A. M.; MORÍN DE PABLOS, J. (ed.) *Monasteria et Territoria. Elites, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)*, *Archeological Studies on Late Antiquity and Early Medieval Europe (400-1000 A.D.)* Oxford, p. 203-232.
- GURT, J. M. 2019: "Arqueología del cristianismo en el siglo XXI ¿Qué arqueología?" *Tarraco Biennial. Actes del 4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic/ VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El cristianisme en l'antiguitat tardana. Noves perspectives.* Tarragona, 21-24 de novembre de 2018. Tarragona, p. 17-34.
- GURT, J. M.; GUYON, J. 2013: "El obispo y la ciudad." In BRANDT, O.; CRESCI, S.; LÓPEZ QUIROGA, J.; PAPPALARDO, C. (ed.). *Acta XV Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae. Episcopus, Civitas, Territorium.* Toledo 2008, Città del Vaticano, p. 19-40.
- GURT, J. M., MACIAS, J. M. 2001: "La ciudad y el territorium de Tarraco: el mundo funerario." in VAQUERIZO, D. (ed.) *Espacio y usos funerarios en el Occidente Romano: actas del congreso internacional celebrado en la facultad de filosofía y letras de la Universidad de Córdoba (5-9 de junio, 2001)*. Córdoba, p. 87-112.
- GURT, J. M.; PALET, J. M. 2001: "Structuration du territoire dans le nord-est de l'Hispanie pendant l'Antiquité tardive: transformation du paysage et dynamique du peuplement." In OUZOULIAS, P. et alii *Les campagnes de la Gaule à la fin de l'Antiquité.* Antibes, p. 304-329.
- GURT, J. M.; RODÀ, I. 2005: "El Pont del Diable. El monumento romano dentro de la política territorial augustea." *Archivo Español de Arqueología* núm. 78, p. 147-165.
- GURT, J. M.; SÁNCHEZ RAMOS, I. 2011a: "Episcopal Groups in Hispania." *Oxford Journal of Archaeology* núm. 30-3, p. 273-298.
- GURT, J. M.; SÁNCHEZ RAMOS, I. 2011b: "Topografía funeraria de las ciudades hispanas en los siglos IV-VII." *Madridrer Mitteilungen* núm. 52, p. 457-513.
- GUSI, F.; MURIEL, S.; OLARIA, C. 2008 (coord.): *Nasciturus, infans, pureulis vibis mater terra. La muerte en la infancia.* Castelló.
- GURT, J. M.; RIPOLL, G.; GODOY, C. 1994: "Topografía de la antigüedad tardía hispánica. Reflexiones para una propuesta de Trabajo." *Antiquité Tardive* núm. 2, p. 161-180.
- GUTIÉRREZ F. J.; CARLOS LALIENA C.; PINA M. 2015: "La maqbara medieval de Tauste. Primeras investigaciones." *I Congreso de arqueología y patrimonio aragonés.* Saragossa, p. 433-442.
- GUTIÉRREZ CUENCA, E. 2002: "Dataciones absolutas para la arqueología de época histórica en Cantabria." *Nivel cero* núm. 10, p. 89-111.
- GUTIÉRREZ CUENCA, E.; HIERRO GÁRATE, J. A. 2007: "Nuevas perspectivas para la reconstrucción histórica del tránsito entre la Antigüedad y la alta edad media en Cantabria: la necrópolis de Santa María de Hito." *Nivel cero* núm. 11, p. 97-116.
- GUTIÉRREZ CUENCA, E.; HIERRO GÁRATE, J. A. 2012: "El uso de las cuevas naturales en Cantabria durante la antigüedad tardía y los inicios de la edad media (siglos V-X)." *Kobie. Paleoantropología* núm. 31, p. 175-206.
- GUTIÉRREZ CUENCA, E.; HIERRO GÁRATE, J. A. 2015: "Necrópolis y cuevas. Caracterización del registro funerario de los siglos VI-VIII en Cantabria." In QUIRÓS, J. A. (ed.) *Quiénes fueron, qué fueron y qué hacían. Identidades y arqueología funeraria entre los siglos V y VIII.* Vitoria.
- GUTIÉRREZ GARCÍA-MORENO, A. 2009: *Roman quarries in the Northeast of Hispania (Modern Catalonia)*. Tarragona.
- GUTIÉRREZ GARCÍA-MORENO, A.; LÓPEZ VILAR, J. 2012: "Marmora at the Tarraco of the Antonines: the assemblage of Sant Pau and Santa Tecla Hospital (Tarragona, Spain)." *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Tarragona 2009)*, Tarragona, p. 204-209.
- GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A. 2008: "Las villae y la génesis del poblamiento medieval." In FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA-ENTERO, V.; GIL, F. (ed.) *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio: arquitectura y función. IV coloquio internacional de arqueología en Gijón.* Gijón, p. 215-238.
- GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A. 2011: "Fortificaciones visigodas y conquista islámica del norte hispanico (c. 711)." In GARCÍA-MORENO, L. A.; VIGIL-ESCALERA, A. (coord.) 711. *Arqueología e historia entre dos mundos.* Alcalá de Henares, vol. I, p. 335-352.
- GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A.; MIGUEL HERNÁNDEZ, F. de 2009: "La cerámica altomedieval en León: Producciones locales y andalusíes de Puerta Obispo." *Actas del VIII congreso internacional de cerámica medieval en el Mediterráneo.* Ciudad Real, vol. I, p. 443-462.
- GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A.; CAMPOMANES, E.; MIGUEL HERNÁNDEZ, F. DE; BENÍTEZ, C.; MARTÍN DE OTERO, P.; MUÑOZ, F. A.; SAN ROMÁN, F. 2010: "Legio (León) en época visigoda: la ciudad y su territorio." *Espacios urbanos en el occidente mediterráneo (s. VI-VIII)*. Toledo, p. 131-136.
- GUTIÉRREZ LLORET, S. 1990: "La huerta y el alfoz." In MORENO, F. (dir.) *Historia de la ciudad de Alicante.* Alacant, p. 152-176.
- GUTIÉRREZ LLORET, S. 1993: "De la civitas a la madina: destrucción y formación de la ciudad en el sureste de Al-Andalus. El debate arqueológico." *IV Congreso de arqueología medieval española. Sociedades en Transición/ IV congrés d'arqueologia medieval espanyola. Societats en transició.* Alacant, vol. I, p.13-35.
- GUTIÉRREZ LLORET, S. 1995: "El origen de la huerta de Orihuela entre los siglos VII y XI. Una propuesta arqueológica sobre la explotación de las zonas húmedas del Bajo Segura." *Arbor* núm. 151, p. 65-94.
- GUTIÉRREZ LLORET, S. 2007: "La islamización de Tudmir: balance y perspectivas." In SÉNAC, Ph. (ed.) *Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VI-XI siècles): la transition.* Toulouse, p. 297-297.
- GUTIÉRREZ LLORET, S.; GAMO, B.; AMORÓS, V. 2003: "Los contextos cerámicos altomedievales del Tolmo de Minateda y la cerámica altomedieval en el sudeste de la Península Ibérica." In CABALLERO, L.; MATEOS, P.; RETUERCE, M. (ed.) *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica: ruptura y continuidad.* Madrid, Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXVII, p. 119-168

- GUTIÉRREZ LLORET, S.; ABAD CASAL, L.; GAMO PARRAS, B. 2004: "La Iglesia visigoda de El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete)", *Sacralidad y Arqueología*. "Antigüedad y cristianismo" núm. XXI, 137-169.
- GUTIÉRREZ LLORET, S.; CÁNOVAS GUILLÉN, P. 2009: "Construyendo el siglo VII: arquitecturas y sistemas constructivos en el Tolmo de Minateda." In CABALLERO ZOREDA, L.- MATEOS CRUZ, P.- UTRERO AGUDO, M^a. A. (ed.) *El siglo VII frente al siglo VIII: Arquitectura*. Madrid, "Visigodos y Omeyas 4," p. 106 y 128.
- GUZMÁN ARMARIO, F. J. 2005: "¿Germanismo o romanismo? una espinosa cuestión en el tránsito del mundo antiguo a la edad media: el caso de los visigodos." *Anuario de estudios medievales* núm. 35/1, p. 3-23.
- H**
- HAUSCHILD, Th. 1966: "Sucinto informe de las excavaciones en Centcelles." *Noticiario arqueológico hispánico* núm. 8-9, p. 169-171.
- HAUSCHILD, Th. 1975: "Construcción romana de planta central, próxima a Tarragona." *Butlletí arqueològic època IV*, fasc. 129-132, p. 5-32.
- HAUSCHILD, Th. 1983: *Arquitectura romana de Tarragona*. Tarragona
- HAUSCHILD, Th. 1992: "Hallazgos de la época visigoda en la Parte Alta de Tarragona." *III Reunió d'arqueologia cristiana hispànica, Maó 1988*. Barcelona, p. 151-156.
- HAUSCHILD, Th. 1993: "Jardí de la catedral, claustre de la catedral i Casa Elias, Tarragona." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89*. Barcelona, p. 231-232.
- HAUSCHILD, Th. 1996: "Bronzefunde aus einem westgotenzeitlichen grab neben der Kathedrale von Tarragona." *Spania. Estudis d'antiguitat tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol*. Barcelona, p. 157-163.
- HAUSCHILD, Th. 2006: "Activitats de l'Institut Arqueològic Alemany a Tarragona/Activitäten des Deutschen Archäologisches Instituts in Tarragona/Actividades del Instituto Arqueológico Alemán en Tarragona." In DDAA, *Blick Mira!. L'arxiu fotogràfic de l'Institut Arqueològic Alemany a Madrid/Das Fotoarchiv des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Madrid, El archivo fotográfico del Instituto Arqueológico Alemán en Madrid*. Tarragona, p. 20-37.
- HAUSCHILD, Th. 2011: "Algunas observaciones sobre la construcción de la sala-aula situada detrás de la Catedral de Tarragona." *Tàrraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Actes congrés internacional en homenatge a Th. Hauschild*, (2009). "Butlletí arqueològic" època V, núm. 31, vol. I, p. 313-344.
- HAUSCHILD, Th.; ARBEITER, A. 1993: *La vil·la romana de Centcelles*. Barcelona.
- HAUSCHILD, Th.; SCHLUNK, H. 1986: *La vil·la romana i el mausoleu antiní de Centcelles*. "Forum, temes d'història i d'arqueologia tarragonines" núm. 5.
- HAUSCHILD, Th.; MARINER, S.; NIEMEYER, H. G. 1966: "Torre de los Escipiones. Ein römischer Grabturm bei Tarragona." *Madrid Mitteilungen* núm. 7, p. 162-188.
- HAYES, J. W. 1968: "A Seventh-Century Pottery group." In HARRISON, R. M.; FIRATLI, N.(ed) *Excavations art Sarçane in Istanbul: fifth preliminary report*. "Dumbarton Oaks Papers" núm. 22, p. 195-217.
- HAYES, J. W. 1992: *Excavations at Sarçane, II. The Potery*. Princeton.
- HERAS, F. J.; OLMEDO, A. B. 2018-2019: "Novedades en la necrópolis tardorromana de Mérida. Las princesas bárbaras." *Anas* núm. 31-32, p. 201-218.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1855: *Resúmen histórico-crítico de la ciudad de Tarragona desde su fundación hasta la época romana, con una explicación de los fragmentos de sepulcro egipcio descubierto en 9 de Marzo de 1850*. Tarragona.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1859: "Arqueología." *El Tarraconense* 02.06.1859.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1866: "Arqueología." *Diario de Tarragona* 12.07.1866.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1867a: "Numismática." *Boletín del centro numismático*, diciembre 1867, p. 205.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1867b: "Numismática." *Diario de Reus* any IX, núm. 65, 16.6.1867.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1867c: "Numismática." *Diario de Tarragona* any XIV, núm 75, 16.03.1867.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1867d: "Numismática." *Revista de Bellas Artes* tom I, núm. 25, 24.3.1867, p. 195-196.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1868: Sense títol. *Diario de Reus* núm. 164, 17.07.1868.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1872: "Arqueología." *Diario de Tarragona* núm. 183, 16.07.1872.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1873a: "Arqueología." *Diario de Reus* núm. 254, 25.10.1862. (reproduït a la *Revista de archivos, bibliotecas y museos* any III, núm. 19, 15.10.1873, p. 289-291).
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1873b: *Memoria sobre los capiteles etruscos existentes en el Museo Arqueológico de Tarragona*. Tarragona.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1879: "Arqueología." *Diario de Tarragona* 10.6.1879.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1882: *Tarragona bajo el poder de los árabes y su reconquista por D. Berenguer Ramon 2º conde de Barcelona en 1089*. Tarragona.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1883: *Basilica cristiana de Centcelles*. Tarragona.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1888: "Basilica bizantina de Centcelles y duración del paganismo en la ciudad de Tarragona." In *El pretorio de Augusto en Tarragona*. Tarragona.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1892: *Historia de Tarragona*. Tarragona.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; ARCO, A. del 1894: *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona, con la clasificación hecha en 1878 por D. Buenaventura Hernández Sanahuja*. Tarragona, 1894. Tarragona.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; TORRES, J. M. de 1867: *El indicador arqueológico de Tarragona. Manual descriptivo de las antigüedades que se conservan en dicha ciudad y sus cercanías, con designación de los puntos donde se encuentran y ruta que debe seguirse para recorrerlos con facilidad*. 2. Tarragona.
- HERNÁNDEZ, F. 1930: "Un aspecto de la influencia del arte califal en Catalunya (basas y capiteles del s. XI)." *Archivo Español de arte y yqueología* vol. VI, p. 21-49.

- HERNÁNDEZ, F. 1985: *Madinat al-Zahra. Arquitectura y decoración*. Granada.
- HERNÁNDEZ CARDONA, F. X. 2001: *Història militar de Catalunya*. Barcelona, vol. I.
- HERNÁNDEZ CARDONA, F. X. 2003: *Història militar de Catalunya*. Barcelona, vol. III.
- HERNÁNDEZ, R. 2015: "El final del arte rupestre prehistórico en el arco mediterráneo peninsular." In FERRER, J. J.; BENEDITO, J.; OLIVER, A. (ed.) *De artis rupestris: Proto-historical and Historic Rock Art in the Iberian Peninsula International Conference*. "Quaderns de Prehistoria i Arqueologia de Castelló" vol. 33, p. 7-21.
- HERNÁNDEZ, R. 2016: "Intervención arqueológica en el Portal de la Bassa del castell de la Suda." *I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Tortosa 6-7 de maig 2016*. Tortosa, vol. II, p. 274-282.
- HERNÁNDEZ, X. 2001: *Història militar de Catalunya*. Barcelona, vol. 1 Dels Ibers als Carolingis.
- HERNÁNDEZ, E.; LÓPEZ VILAR, J. 2001: "Les fotografies de l'arxiu Valentines a la RSAT." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 21-22, p. 19-63.
- HERVÁS, M. A.; RETUERCE, M. 2014: "Usos hidráulicos en el Alto Guadiana en la edad media: Calatrava la Vieja." In MEJÍAS, M. (ed.) *Las Tablas y los Ojos del Guadiana: agua, paisaje y gente*. Madrid, p. 107-146.
- HUERTAS, J.; SOBERON, M.; FERNÁNDEZ, T.; MIRÓ, N. en premsa: "El Rec Comtal com a dipòsit arqueològic." *II Simposi Internacional d'Arqueologia del Born, Barcelona. Centre Cultural del Born-Ajuntament de Barcelona, "El Rec Comtal: l'aigua dibuixa la ciutat."* Barcelona, 15-17 març 2018. Barcelona.
- HOYOS, L. 1944: "Folklore español del culto a los muertos." *Revista de Dialectología y tradiciones populares* vol. 1, núm. 1-2, p. 30-53.
- HIERRO GÁRATE, J. A. 2011: "La utilización sepulcral de las cuevas en época visigoda: los casos de Las Penas, La Garma y El Portillo del Arenal (Cantabria)." *Munibe (antropología-arkeologia)* núm. 62, p. 351-402.
- HODDER, I. 1982: *Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*. Cambridge.
- HOAG, J. 1976: *Arquitectura islámica*. Madrid.
- HOFBAUEROVÁ, V. 2011: "Estudis previs a la restauració de la torre de Santa Perpètua de Gaià (Conca de Barberà)." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 15, p. 39-52.
- HOYOS SAINZ, L. de 1944: "Folklore español del culto a los muertos." *Revista de dialectología y tradiciones populares* núm. 1, p. 30-53.
- HÜBNER, E. 1893: *Monumenta Linguae Ibericae*. Berlín.
- HUNT, M. A.; RAFEL, N.; SORIANO, I. 2018: "The Turquesa mine and the archaeological excavations." In RAFEL, N.; HUNT, M. A.; SORIANO, I.; DELGADO-RAACK, S. (ed.) "Prehistoric copper mining in the north-east of the Iberian Peninsula: La Turquesa or Mas de les Moreres Mine (Cornudella de Montsant, Tarragona, Spain)." *Revista d'arqueologia de Ponent*, núm. extra 3, p. 9-22.
- Zarautz (Gipuzkoa)." *Munibe (Antropologia-Arkeologia)* núm. 57, p. 419-434.
- IBÁÑEZ ETXEBERRIA, A.; SARASOLA ETXEGOIEN, N. 2009: "El yacimiento arqueológico de Santa María la Real de Zarautz (País Vasco)." In IBÁÑEZ ETXEBERRIA, A. (ed.) *Santa María la Real de Zarautz (País Vasco). Continuidad-discontinuidad en la ocupación de la costa vasca entre los siglos Va.e y XIV d.C.* "Munibe (Antropologia-Arkeologia)" suplemento núm. 27, p. 12-84.
- IBRAHIM, T. 2011: "Nuevos documentos sobre la Conquista Omeya en Hispania: los precintos de plomo." *Zona arqueológica. 711 Arqueología e historia entre dos mundos*, 15-1, p. 147-161.
- ICART, J. 1985 (ed.): *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i primada de Tarragona per Josep Blanch, canonge*. Tarragona 2 vol.
- IDEL, M. 1990: "Golem." In *Jewish Magical and Mystical Traditions on the Artificial Anthropoid*. Albany-New York, p. 296.
- IGLÉSIES, J. 1928: "Nota sobre la violació d'un sepulcre possiblement eneolític en una balma del riu Brugent." *Revista del Centre de Lectura de Reus* núm. IX, p.177.
- IGLÉSIES, J. 1953: "Els noms de lloc de les terres catalanes I. La Riba (termes municipal i parroquial)." Martorell.
- IGLÉSIES, J. 1956: *Perennitat de la Selva del Camp*. La Selva del Camp.
- IGLÉSIES, J. 1963: *La reconquesta a les valls de l'Anoia i el Gaià*. Barcelona.
- IGLÉSIES, J.; SANTASUSAGNA, J. 1970: *Les muntanyes de Prades, el Montsant i Serra la Llana: guia monografia precedida d'un esbós monogràfic*. Barcelona, 3 vol.
- IGLÉSIES, J.; VILASECA ANGUERA, S. 1929: "Exploració prehistòrica de l'alta Conca del Brugent, II: l'art rupestre." *Revista del Centre de Lectura de Reus* núm. 196, p. 221-229.
- IGLÉSIES, J.; SANTASUSAGNA, J.; AMIGÓ, R. 1960: *Les muntanyes de Prades, el Montsant i la serra de la Llana*. Reus, vol. II.
- INFANTES, V. 1997: *Las danzas de la muerte: génesis y desarrollo de un género medieval (siglos XIII-XVII)*. Salamanca, "Acta Salmanticensia. Estudios filológicos" núm. 267.
- ÍNIGUEZ, J. A. 1978: *El altar cristiano I. De los orígenes a Carlomagno (s. II-800)*. Pamplona.
- IRAT 2010: GOROSTIDI, D. *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes (IRAT)*, Tarragona, núm. 53.
- IRC III: FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. *Inscriptions Romaines de Catalogne*, París, vol. III, Gérone. París, 1991.
- ISLA, A. 2001: "Villa, villula, castellum. Problemas de terminología rural en época visigoda." *Arqueología y territorio medieval* núm. 8, p. 9-19.
- ISLA, A. 2011: "Del món tardoantic a la Tarragona visigoda." *Història de Tarragona*. Lleida, vol. 2, p. 21-56.
- IZQUIERDO BENITO, R. 1993: "La arqueología medieval en España: antecedentes y estado actual." *Arqueología y territorio medieval* núm. 1, p. 119-127.
- IZQUIERDO BÉRTIZ, J. M. 1975: "La necrópolis medieval de las Vegas de Pedraza (Segovia)." *XIV congreso nacional de arqueología*. Vitoria 1975, p. 1241-1250.

I

- IZQUIERDO TUGUES, P. 1988-1989: "El tram de Via Augusta al Perelló i una proposta de dinamització." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 10-11, p. 169-191.
- IZQUIERDO TUGUES, P. 1990: "Excavacions al portal del Temple: una aproximació a l'evolució del recinte emmurallat de Tortosa." *Acta arqueològica de Tarragona III*. Tarragona, p. 9-20.
- IZQUIERDO TUGUES, P. 1991: "Excavacions arqueològiques d'urgència a la necròpolis alt-medieval de Rocabruna." *La Plana del Baix Llobregat. Periòdic informatiu del Museu de Gavà* núm. 1, desembre 1990-gener 1991, s/p.
- IZQUIERDO TUGUES, P. 1993: "Necròpolis de Rocabruna." *Catalunya romànica*. vol. XX, p. 367.
- J**
- JARDÍ, M. 1995a: "Presentació geogràfica." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 19-22.
- JARDÍ, M. 1995b: "Presentació geogràfica." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 363-365.
- JARDÍ, M. 1995c: "Presentació geogràfica." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 425-427.
- JÀRREGA, R. 1988: "El poblament tardoromà a la zona de Rubí." *Butlletí del grup de col·laboradors del Museu de Rubí* núm. 28, p. 375-399.
- JÀRREGA, R. 2009: "La producció vinícola i els tallers d'àmfores a l'ager tarraconensis i l'ager dertosanus." In PREVOSTI, M.; MARTÍN, A. (ed.): *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui*. Tarragona, p. 99-124.
- JÀRREGA, R. 2011: "6.2. Excavacions al jaciment romà de les Bassasses (Cambrils)." In GUITART, J.; PREVOSTI, M. (ed.) *Ager Tarraconensis 2. El poblament*. Tarragona, p. 249-257.
- JÀRREGA, R. 2014: "9. Els objectes metàl·lics." In PREVOSTI, M.; GUITART, J. (ed.) *Ager Tarraconensis 4. Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona*. Tarragona, p. 231-246.
- JÀRREGA, R. 2016-2017: "Les ceràmiques romanes de la vil·la de Can Montagut (Marçà). Dades per a l'estudi del poblament rural al Priorat." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 38-39, p. 81-139.
- JÀRREGA, R.; BARRASSETAS, E. 2003: "La Solana. Cubelles. El Garraf." *Actes del simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès sobre Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Barcelona, p. 383-392.
- JÀRREGA, R.; CLARIANA, J. F. 1990: "Aportación al conocimiento de unas estructuras arquitectónicas tardorromanas del yacimiento arqueológico de Can Modolell (Cabrera de Mar, Barcelona)." *Archivo español de arqueología*, núm. 63, p. 330-334.
- JÀRREGA, R.; CLARIANA, J. F. 2006: "El jaciment arqueològic de Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme) durant l'antiguitat tardana. Estudi de les ceràmiques d'importació." *Cypsela* núm. XI, p. 125-152.
- JÀRREGA, R.; PREVOSTI, M. 2011: "8.2. *Figlinae Tarraconenses*. La producció ceràmica a l'ager Tarraconensis." In GUITART, J.; PREVOSTI, M. (ed.) *Ager Tarraconensis 2. El poblament*. Tarragona, p. 455-489.
- JÀRREGA, R.; PREVOSTI, M. 2014 (ed.): *Ager Tarraconensis 4. Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona*. Tarragona.
- JÀRREGA, R.; SÁNCHEZ CAMPOY, E. 2008: *La vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)*. Tarragona.
- JÀRREGA, R.; BUFFAT, L.; PREVOSTI, M.; ABELA, J. 2011: "4. Les col·leccions." In GUITART, J.; PREVOSTI, M. (ed.) *Ager Tarraconensis 2. El poblament*. Tarragona, p. 123-140.
- JEPURE, A. 2006: "La necròpolis de època visigoda." In FUENTES, A. (ed.) *Castilla la Mancha en època romana y antigüedad tardía*. Ciudad Real, p. 254.
- JIMÉNEZ, J. A.; SALES, J. 2004: "Termas e iglesias durante la antigüedad tardía: ¿reutilización arquitectónica o conflicto religioso? algunos ejemplos hispanos." *Antigüedad y cristianismo* núm. XXI, p. 185-201
- JIMENO, J. 1991: *Estudios de arquitectura y urbanismo en las ciudades romanas del nordeste de Hispania*. Madrid, 2 vol.
- JOHNSON, M. J. 2008: "The porphyry alveus of Santes Creus and the mausoleum at Centcelles." *Madrider Mitteilungen* núm. 49, p. 388-394.
- JORDÀ, A. M. 2006: *Història de la ciutat de Tarragona*. Valls.
- JOVÉ, F. 1981: *Toponímia de les Borges del Camp i el seu terme municipal*. Barcelona.
- JOVÉ, F. 2013: *Onomàstica del terme municipal de Vandellòs I l'Hospitalet de l'Infant*. Barcelona.
- JUAN, E.; PASTOR, I. 1989a: "El yacimiento de època visigoda de Pla de Nadal." *Archivo de prehistoria levantina* vol. XIX, "Homenaje a D. Domingo Fletcher Valls" vol. III, p. 357-373.
- JUAN, E.; PASTOR, I. 1989b: "Los visigodos en Valencia. Pla de Nadal: ¿una villa áulica?" *Boletín de arqueología medieval* núm. 2, p. 137-179.
- JUAN CASTELLO, J. 1988: *Epigrafía romana de Ebussus*. Eivissa.
- JUAN VERDEJO, M.; LÓPEZ MULLOR, A. 1991: "Excavaciones arqueológicas en la iglesia de Santa María de Rubió (Anoia, Barcelona)." *Simposi actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*. Barcelona 5, 6, 7 d'octubre de 1989. Barcelona, "Quaderns científics i tècnics" núm. 3, p. 45-49.
- JUAN VERDEJO, M.; LLOVERA, X.; NIÑO, V.; SOLÉ, X. 1989: *Santa Eulàlia d'Encamp. Evolució d'un edifici. Segles IX-XX*. Andorra.
- JUAN VERDEJO, M.; LLOVERA, X.; NIÑO, V.; SOLÉ, X. 1991: "L'església parroquial de Santa Eulàlia (Encamp, Andorra)." *Simposi actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (Segles X al XVIII)*. Barcelona 6, 7, 8 d'octubre 1989. Barcelona, "Quaderns científics i tècnics" núm. 3, p. 253-258.
- JUAN VERDEJO, M.; LLOVERA, X.; NIÑO, V.; SOLÉ, X. 1992: "Santa Eulàlia d'Encamp." *Catalunya romànica* vol. VI, p. 45-57.
- JUAN VERDEJO, M.; LÓPEZ MULLOR, A.; SANZ, N.; VILA CARABASSA, J. M.; CLUA, M.; GUTIÉRREZ, A.; CAMPILLO, D.; VIVES, E. 2006: *Església de Santa Maria de Rubió. Campanyes d'excavació de 1986 i 1987*. Barcelona.
- JUAN VILLANUEVA, J. 2011b: "Indústria a la conca mitjana del Gaià. Segles X-XI." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 15, p. 91-104.
- JUAN-TRESSERRAS, J. 1993: "Nuevos datos sobre la evolución del paisaje y los recursos vegetales en el abric del Filador (Margalef de Montsant, Tarragona)." *Pyrenae* núm. 24, p. 23-33.

- JULIÀ, M.; LÁZARO, P.; LORENCIO, CL.; LORIENTE, A.; OLIVER, A.; PLENS, M.; PUIG, F. 1989: "Excavacions d'urgència a l'antic Portal de Magdalena. Lleida (Segrià)." *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*. Barcelona, p. 203-226.
- JUNYENT, E. 1957: *L'art dels invasors visigots i musulmans. L'art Català*, Barcelona, vol. I, p. 95-107.
- JUNYENT, E. 1983: *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*. Montserrat.
- JUNYENT, E. 1992: *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*. Barcelona.
- JUNYENT, F.; MAZCUÑAN, A. 1985a: "Necròpoli d'Obiols." *Catalunya romànica* vol. XII, "El Berguedà." Barcelona 1985, p. 114-115.
- JUNYENT, F.; MAZCUÑAN, A. 1985b: "Necròpoli de Sant Andreu de Sagàs." *Catalunya romànica* vol. XII, p. 443.
- JUNYENT, F.; MAZCUÑAN, A.; BOLÒS, J.; SERRA, A. 1985: "Necròpoli de Cal Pallot." *Catalunya romànica* vol. XII, p. 396-398.
- JUNYENT, F.; MAZCUÑAN, A.; BENET, M. A.; BARRAL, X.; VIGUÉ, J. 1994: "Sant Mateu del Bages." *Catalunya romànica* vol. XI, p. 449-451.
- JUSTES, J.; ROYO, J. I. 2010: "La ocupacion tardorromana e hispano visigoda de Jaca: los inicios del cambio." In *Villa 3. Histoire et Archaeologie des Sociétés de la vallée de l'Èbre*. Tolosa, p. 17-66.
- K**
- KAMEN, H. 2020: *La invención de España*. Madrid.
- KEAY, S. J. 1984: *Late Roman amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*. Oxford.
- KEAY, S. J. 1987: "The impact of the foundation of Tarraco upon the indigenous settlement pattern of the Ager Tarraconensis." In *Primeres Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana (Granollers, 5-8 de febrer de 1987)*. Granollers, p. 53-58.
- KEAY, S. J.; CARRETÉ, J. M.; MILLETT, M. 1989: "Ciutat i camp en el món romà: les prospeccions a l'Ager Tarraconensis." *Tribuna d'arqueologia 1988-1989*. Barcelona, p. 121-129.
- KENNELLY, K. 1986: "Sobr e la paz de dios y la sagrera en el condado de Barcelona." *Anuario de estudios medievales* núm. V, p. 107-138.
- KING, P. D. 1972: *Derecho y sociedad en el reino visigodo*. Madrid.
- KIRCHNER, E.; VIRGILI, E.; PICA, M.; ROVIRA, M. en premsa: "Un espai agrari de Miravet abans i després de la conquesta cristiana (segles X-XVII)." *Actes del VI Congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya*. Lleida.
- KLIEMANN, K. 1988: "La orientación de las sepulturas medievales." *II Congreso de arqueología medieval española*. Madrid, vol. III, p. 495-500.
- KOPPEL, E. 1985: *Die Römischen Skulpturen von Tarraco*. Berlin.
- KOPPEL, E. 1992: "El escudo de la villa de Els Munts (Tarragona)." *Madrider Mitteilungen* núm. 33, p. 133-144.
- KOPPEL, E. 1993a: "La escultura del entorno de Tàrraco: las villae." *Actas de la I Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*. Tarragona, p. 221-237.
- KOPPEL, E. 1993b: "Fragment de sarcòfag paleocristià procedent de l'estrat tardo-romà de la seu del Col·legi d'Arquitectes." In AQUILUÉ, X.; *La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona, p. 119.
- KOPPEL, E. 1998: "L'escultura (dels Munts)." *Empúries* núm. 51, p. 220-223;
- KOPPEL, E. 2000: "Informe preliminar sobre la decoració escultòrica de la villa romana de Els Munts (Altafulla, Tarragona)." *Madrider Mitteilungen* núm. 41, p. 380-394;
- KOPPEL, E. 2004: "La Escultura." In Dupré, X. (ed.) *Tarragona. Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tàrraco*. Roma, p. 111-122.
- KOPPEL, E.; RODÀ, I. 2008: "La escultura de las villae de la zona del noreste hispánico: los ejemplos de Tarragona y Tossa de Mar." In FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA, V.; GIL, F. (dir.) *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función*. Asturias, p. 99-132.
- KRAUTHEIMER, R. 1977: "Mensa-Coemeterium-Martyrium." *Cahiers archéologiques* núm. XI, 1960, p. 15-40.
- L**
- LA ROCCA, C. 1998: "Donare, distribuire, spezzare. Pratiche di conservazione della memoria e dello status in Italia tra VIII e IX secolo." In BROGIOLO, G. P.; CANTINO, G. (ed.) *Sepulture tra IV e VIII secolo. VII Seminario sul Tardo Antico e l'Alto Medioevo in Italia Centro Settentrionale*. Màntua, p. 77-87.
- LABORDE, A. de 1806 (1974): *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne. Par Alexandre de Laborde et une société de gens de Lettres et d'Artistes de Madrid. Dedié a son Altesse la Prince de la Paix, Généralissime des Armées de S. M. C. grand-amiral d'Espagne et des Indes, etc.* París, vol. I (traducció al català per O. Valls, edició i notes de J. Massot, Barcelona 1974).
- LACUESTA, R. 2000: *Restauració monumental a Catalunya (segles XIX i XX). Les aportacions de la Diputació de Barcelona*. Barcelona.
- LAFUENTE, M. 1806-1866: *Historia General de España*. Barcelona, 2 vol.
- LALUEZA, C. 2006: "Estudis basats en DNA antic: exemples i aplicacions." *I Congrés d'analítiques aplicades a l'arqueologia*. Igualada, p. 159-165.
- LAMPÉREZ, V. 1930: *Historia de la arquitectura cristiana española en la edad media*. Madrid.
- LAPLANA, J. C. 2006: *L'Església dels primers segles. Capellades*.
- LARRÉN, H.; GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, A. 1999: "Recinto amurallado de Ciudad Rodrigo." *II Congreso de arqueología peninsular*. Zamora, vol. 4, p. 497-506.
- LASCORZ, A. 2009: *El judaisme a les comarques tarragonines*. Tarragona.
- LASHERAS, A. 2015: "Dos abocadors de començament del segle V dC al suburbi portuari de Tàrraco." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 25, p. 103-133.
- LASHERAS, A. 2017: "El suburbio portuario de Tarraco en la antigüedad tardía: modelos de ocupación y evolución urbana entre los siglos III y VIII." In PANZRAM, S. (ed.) *Oppidum-civitas-urbs. Städteforschung auf der Ierischen Halbinsel zwischen Rom und al-Andalus*. Berlin, p. 787-810.
- LASHERAS, A.; TERRADO, P. 2018: "New approaches to the study of the harbour of Tarraco: archaeological and literary research (3rd century BC-8th century AD)." In VON

- CARNAO-BORNHEUM, CL.; DAIM, F.; ETTTEL, P.; WARNKE, U. (ed.) *Harbours as objects of interdisciplinary research-archaeology + history + geosciences*. Mainz, p. 165-181.
- LASHERAS, A.; RODRÍGUEZ, F.; TERUEL, F. 2015: "El paisaje urbano de Tarraco: reflexiones sobre su transformación desde una perspectiva social." *Arkeogazte* anejo I. Arqueologías sociales, arqueología en sociedad. Actas de las VII jornadas de jóvenes en investigación arqueológica. Vitoria, p. 220-229.
- LAUWERS, M. 2005: *Naissance du cimetière: lieux sacrés et terre des morts dans l'occident médiéval*. Paris.
- LAVEDAN, P. 1935: *L'architecture gothique religieuse en Catalogne, Valence et Balears*. Paris.
- LÁZARO DE LA ESCLOSURA, P. 1976: "El condado de Prades: contribución al estudio de sus documentos." *Historia, instituciones, documentos* núm. 3, p. 349-396.
- LE GOFF, J. 1989: *El nacimiento del purgatorio*. Madrid (original *Le naissance du purgatoire*. Paris 1981).
- LEACROFT, H. M.; LEACROFT, F. 1969: *The Buildings of Ancient Rome*. Brockhampton.
- LECANDA, A.; LORENZO, J.; PASTOR, E. 2008: "Faros y torres circulares: propuestas para el conocimiento de la efectividad del dominio islámico inicial en los territorios del alto Ebro." In MARTÍ, R. (ed.) *Fars de l'islam. Antiques alimares d'al-Andalus*. Barcelona, p. 239-285.
- LE MOS, F. S.; MARCOS, D. 1985: "A necrópole medieval de Vila dos Sinos -Mogadouro Segunda Campanha de Escavações-1982." *Cadernos de arqueologia* núm. 1, p. 127-146.
- LEUSSER, D. 1988: "Esquelet humà." *Memòria d'activitats del Centre de Conservació i Restauració de Béns Culturals i Mobles de la Generalitat de Catalunya 1982-1988*. Barcelona 1988, p. 129.
- LÉVI-PROVENÇAL, E. 1931: *Inscriptions arabes d'Espagne*, Paris.
- LIAÑO, E. 1976: *Contribución al estudio del gótico en Tarragona*. Tarragona.
- LIAÑO, E. 1978: "El Gòtic a Catalunya." *Història de Catalunya*. Barcelona, vol. III, p. 282-291.
- LIAÑO, E. 1979: "Torres medievales en la desembocadura del Gaiá." *Estudis altafullencs* núm. 3, p. 51-83.
- LIAÑO, E. 1979-1980: "Las capillas góticas de Santa Tecla y San Pablo en Tarragona." *Universitas tarraconensis* vol. 3, p. 125-150.
- LIAÑO, E. 1980: *La arquitectura gótica en la provincia de Tarragona*. Barcelona.
- LIAÑO, E. 1981: "Elementos ornamentales de origen islámico en el claustro de la catedral de Tarragona." *III Congreso español de historia del arte*. Sevilla, p. 113-114.
- LIAÑO, E. 1983: "Signos lapidarios en las ruinas góticas de la diócesis de Tarragona." *Actes du colloque international de Glyptografie de Saragosse*. Saragossa, p. 347-358.
- LIAÑO, E. 1983: *Inventario histórico artístico de la provincia de Tarragona*. Madrid, 3 vol.
- LIAÑO, E. 1984: *Vila-seca i Salou. El seu passat monumental*. Vila-seca.
- LIAÑO, E. 1987a: "Elementos ornamentales de origen islámico en el claustro de la catedral de Tarragona." *Universitas tarraconensis* núm. IX, p. 141-149.
- LIAÑO, E. 1987b: "Tarragona: Catedral." *Cataluña I. Las Catedrales Góticas de España*. "La España Gótica." Madrid, vol. II, p. 95-138.
- LIAÑO, E. 1989: *La portada principal de la catedral de Tarragona y su programa iconográfico*. Tarragona.
- LIAÑO, E. 1992: "22. Arc àrab." *Pallium. Exposició d'art i documentació. Catedral de Tarragona*. Tarragona, p.72.
- LIAÑO, E. 1995: "Escultura medieval y teatro religiosos. La catedral de Tarragona." *Xiloca* núm. 16, Homenaje a Santiago Sebastián/2, p. 155-170.
- LIAÑO, E. 1998: "Las marcas de cantero y su estudio comparado como medio para una aproximación cronológica (Tarragona)." *Actas del V Coloquio Internacional de Gliptografía*. Pontevedra, p. 259-263.
- LIAÑO, E. 2002: "La catedral de Tarragona." *L'art gòtic a Catalunya*. Barcelona, Arquitectura I, Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos., p. 63-74.
- LIAÑO, E. 2007: *Poblet. El retablo de Damián Forment*. Poblet.
- LIAÑO, E. 2009: "La época del Cister y de las nuevas catedrales en la Corona de Aragón." In LACARRA, M. del C. (coord.) *Arte de épocas inciertas. De la edad media a la edad contemporánea*. Saragossa, p. 47-102.
- LIAÑO, E. 2010: "Poblet y Santes Creus. Nuevas precisiones cronológicas y terminológicas." *Boletín del museo e instituto Camón Aznar* núm. 106, p. 79-123.
- LIAÑO, E. 2015: "Catedral de Santa Tecla (arquitectura)." In *Tarragona. Enciclopèdia del romànic a Catalunya*. Aguilar de Campóo, p. 454-489.
- Liber feudorum maior 1945-47*: ROSSELL, F. M. (ed.) *Liber Feudorum Maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*. Barcelona, 2 vol.
- LING, J.; HJÄRTHNER-HOLDAR, E.; GRANDIN, L.; BILLSTRÖM, K.; PERSSON, P. O. 2013: "Moving metals or indigenous mining? provenancing Scandinavian Bronze Age artefacts and lead isotopes and trace elements." *Journal of Archaeological Science* núm. 40, p. 291-304.
- LIVERMORE, H. V. 1971: *The Origins of Spain and Portugal*. Londres.
- LLADONOSA, J. 1957: *El real monasterio de Santa Maria de Vallbona*. Lleida.
- LLADONOSA, J. 1962: "El Montsant i els ermitans." *Analecta monserratensia* vol. IX, "Miscel·lània Homenatge a Anselm Mª Albareda" vol. I, p. 325-385.
- LLADONOSA, J. 1964: "El Coll de Mòncacs, un asceteri d'origen visigòtic?." *Serra d'or* any VI, núm. 4, p. 61-62.
- LLADONOSA, J. 1981: *Ulldemolins. Història, cosums i tradició*. Santes Creus.
- LLAGUNO; E. 1829: *Noticias de los arquitectos y arquitectura de España desde su Restauración por el señor D. Eugenio Llaguno y Amirola ilustradas y acrecentadas con notas, adiciones y documentos por D. Juan Agustín Ceán Bermúdez*. Madrid, tomo I.
- LLANOS, A. 1976: "Necrópolis altomedievales en la zona occidental de la Rioja alavesa." *Noticario arqueológico hispánico* núm. 4, p. 645-659.
- LLANOS, A. 1984: "El origen de dos formas funerarias usuales en el País Vasco." *Hil Harriak, Actes du colloque international sur la stèle discoïdale 1982*. Baiona, p. 165-178.
- LLAVERIA, A. 1917: "Al pie de los montes de Prades." *Butlletí arqueològic època II*, núm. 15, p. 32-35.

- LLINÀS, J.; MONTABLAN, C.; PALAHÍ, LL.; SAGRERA, J. 1996: "Monestir de Sant Pere de Rodes (Port de la Selva, Alt Empordà)." *Campanyes de 1994 i 1995.* III jornades d'arqueologia de les comarques de Girona. Actes. Santa Coloma de Farners (la Selva), 14 i 15 de juny de 1996. Santa Coloma de Farners, p. 259-264.
- LLINÀS, J.; TARRÉS, A.; MONTALBÁN, J.; FRIGOLA, J.; MERINO, J.; AGUSTÍ, B. 2008: "Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Girona): una necròpolis con inhumaciones visigodas en la Tarraconense oriental." *Archivo español de arqueología* núm. 81, 2008, p. 289-304.
- LLINÀS, J.; AGUSTÍ, B.; FRIGOLA, J.; MONTALBAN, C. 2012: "Necròpolis, hàbitats i llocs de culte a les comarques de Girona." In MOLIST, N., RIPOLL, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular. Ss. VI-XII. Problemes de cronologia.* Barcelona 18 de novembre de 2009. Barcelona, vol. 2, p. 301-316.
- LLINÀS, J.; MONTALBÁN, C.; PALAHÍ, LL.; SAGRERA, J. 1996: "Monestir de Sant Pere de Rodes (Port de la Selva, Alt Empordà)." *Campanyes de 1994 i 1995.* III jornades d'arqueologia de les comarques de Girona. Santa Coloma de Farners p. 259-264.
- LLOVET, E. M. 1993: "Església de Sant Pol de Mar." *Catalunya romànica* vol. XX, p. 519.
- LLOP TOUS, J. 1985: "Breu notícia sobre la Pineda." *Estudis canongins* núm. 2, p. 126-139.
- LLOPIS, I. 1994/1999: *Inventari i estudi de noms de lloc i persona de l'antic terme d'Albarca (Priorat).* Barcelona.
- LLOVERA, X. 1988: "Sant Vicenç d'Enclar." *Andorra romànica.* Barcelona, p. 165-176.
- LLOVERA, X. 1992: "Necròpoli de l'Antuix o Sant Jaume d'Engordany." *Catalunya romànica* vol. VI, Barcelona, p. 476-77.
- LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, A.; YÁÑEZ, C.; SOLÉ, X.; VILA, A. 1997: *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant (segles IV-XIX).* Andorra.
- LLUCH, R. 2018: "El conflicte de Mir Geribert en el marc de la feudalització del Penedès (1041-1058)." *Anuario de estudios medievales* núm. 48-2, p. 793-820.
- LOBATO, I.; LÓPEZ MIGUEL, O. 1988: "L'espai dels morts: els cementiris i el pensament higienista il·lustrat." *Segon congrés d'història moderna de Catalunya.* Barcelona, vol. 2, "Pedralbes núm. 8-II, p. 379-385
- LONGARES, M. sense data: *Les funeralies dels reys de Aragó a Poblet.* Tarragona.
- LÓPEZ BONILLO, D. 1985: *Geografia del Camp de Tarragona.* Tarragona.
- LÓPEZ MONTEAGUDO, G. 1987: "Las 'cabezas cortadas' en la Península Ibérica." *Gerión* núm. 5, p. 245-252.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1983-84: "Excavaciones medievales en las comarcas de Barcelona." *Empúries* núm. 45-46, p. 246-263
- LÓPEZ MULLOR, A. 1984a: "Sant Vicenç de Malla." *Catalunya romànica* vol. II, p. 295-307.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1984b: "Sant Vicenç de Torelló (I fase). La recerca arqueològica." *Memòria 1983. 1380-1980 sis segles de protecció del patrimoni arquitectònic a Catalunya.* Barcelona, p. 136-140.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1985: "Sant Vicenç del Rus." *Catalunya romànica* vol. XII, p. 179-185.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1986: "Sant Vicenç de Torelló." *Catalunya romànica* vol. III, p. 532-540.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1991a: "Las excavaciones del monasterio de Sant Llorenç prop Bagà. Campañas 1984-1989." *Simposi actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (Segles X al XVIII).* Barcelona 6, 7, 8 d'octubre 1989. Barcelona, "Quaderns científics i tècnics" núm. 3, p. 67-89.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1991b: "Resum de les conclusions de les investigacions històriques a l'església de Sant Vicenç de Malla." *Simposi actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII).* Barcelona 5, 6, 7 octubre 1989. Barcelona, "Quaderns Científics i tècnics" núm. 3, p. 183-189.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1993a: "Resultados de la investigación histórico-arqueológica en la iglesia de Sant Quirze y Santa Julita de Muntanyola." *III Simposi sobre restauració monumental.* Barcelona del 19 al 21 de novembre de 1992. Barcelona, "Quaderns Científics i tècnics" núm. 5, p. 85-96.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1993b: "Santa Maria de Bellvitge." *Catalunya romànica.* vol. XX, p. 266-267.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1995: "Las excavaciones del monasterio de Sant Llorenç prop Bagà. Campañas 1984-1989." *Investigacions arqueològiques al Berguedà (II).* Sant Llorenç prop Bagà – Sant Quirze de Pedret. "Quaderns Científics i tècnics" núm. 6, Barcelona 1995, p. 67-89.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1998: "Sant Quirze i Santa Julita de Muntanyola." *Catalunya romànica* vol. XXVII, p. 207-208.
- LÓPEZ MULLOR, A. 2011: "La arqueologia medieval en Catalunya. 1980-2010." *Boletín de arqueología medieval* núm. 15, p. 265-398.
- LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, A. 1995: "Llibre II. Església de sant Quirze de Pedret. Cercs. Excavacions arqueològiques. Campanyes 1989-1992." *Investigacions arqueològiques i històriques al Berguedà (II).* Sant Llorenç prop Bagà-Sant Quirze de Pedret. Barcelona, "Quaderns Científics i tècnics" núm. 6, p. 251-256.
- LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, A. 2000: "Resultats dels darrers treballs d'excavació al monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà)." *I congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. 15 anys d'intervencions arqueològiques: mancances i resultats. Igualada del 13 al 15 de novembre de 1998.* Barcelona, p. 472-488.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X. 1990: "La época romana en Darró." *Espacio, tiempo y forma* núm. 3, p. 203-254.
- LÓPEZ MULLOR, A.; JUAN VILLANUEVA, M. 1993: "Santa Maria de Rubió." *Catalunya romànica* vol. XIX, p. 488-89.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X.; CLUA, M. 1990: "Resultats de l'excavació duta a terme a l'església de Sant Valentí de les Cabanyes." *Miscel·lània penedesenca* núm. XIV, p. 73-100.
- LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, A.; JUAN VILLANUEVA, M. 1989: "L'excavació arqueològica. Llibre I. Església de Sant Vicenç del Rus, Castellar de n'Hug." *Recerques històrico-arqueològiques al Berguedà (1983-1986).* Barcelona, "Quaderns científics i tècnics" núm. 1, p. 12-25.
- LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, A.; JUAN VILLANUEVA, M. 1991: "La evolución histórica y formal de la iglesia de Sant Vicenç del Rus (Castellar de n'Hug) según los resultados de las excavaciones." *Simposi actuacions en el patrimoni edificat*

- medieval i modern (segles X al XVIII). Barcelona 5, 6, 7 octubre 1989. Barcelona, "Quaderns Científics i tècnics" núm. 3, p. 221-252.
- LÓPEZ MULLOR, A.; JUAN VILLANUEVA, M.; GONZÁLEZ, A. 1984: "Església de Sant Vicenç de Malla (II fase)." *Memòria 1983. 1380-1980 sis segles de protecció del patrimoni arquitectònic a Catalunya*. Barcelona, p. 88-90.
- LÓPEZ MULLOR, A.; JUAN VILLANUEVA, M.; FIERRO, J. 1991: "Síntesis de los resultados de la excavación en la iglesia de Sant Vicenç de Torelló (Osona, Barcelona)." *Simposi actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*. Barcelona 5, 6, 7 d'octubre de 1989. Barcelona, "Quaderns científics i tècnics" núm. 3, p. 29-35.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X.; CLUA, M.; GARCIA, M.; CASTELLANO, A.; SALVADÓ, J. 1992: *Arqueologia, història i art de l'església de sant Valentí de les Cabanes*. Vilafranca del Penedès.
- LÓPEZ PRAT, M.; SERRA MASSANSALVADOR, R. 2009: "La recerca arqueològica al castell de Selmella (2003-2006)." *Quaderns de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp* núm. 56, p. 3-25.
- LÓPEZ PRAT, M.; SERRA MASSANSALVADOR, R. 2011: "La recerca arqueològica al castell de Selmella: una aportació al coneixement de les fortificacions de frontera." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011*. Tarragona vol. II, p. 799-804.
- LÓPEZ QUIROGA, J. 2005: "Los orígenes de la parroquia rural en el occidente de Hispania (siglos IV-IX) (provincias de Gallaecia y Lusitania)." In DELAPLACE, C. (ed.) *Aux origines de la paroisse rurale en Gaule Méridionale (IVe-IXe siècles)*. Paris, p. 193-228.
- LÓPEZ QUIROGA, J. 2009: *Arqueologia del hàbitat rural en la Península Ibèrica (siglos V-X)*. Madrid.
- LÓPEZ QUIROGA, J. 2010: *Arqueologia del mundo funerario en la Península Ibèrica (siglos V-X)*. Madrid.
- LÓPEZ QUIROGA, J. 2013: "Las tumbas excavadas en la roca en la Península Ibèrica. Tipología, cronología y problemas de interpretación." In LÓPEZ QUIROGA, J.; MARTÍNEZ TEJERA, A. M. (ed.) *In concavis petrarum habitaverunt. El fenómeno rupestre en el Mediterráneo medieval: de la investigación a la puesta en valor*. Oxford, p. 6-53.
- LÓPEZ QUIROGA, J.; MARTÍNEZ TEJERA, A. M. 2009: "De corporibus defunctorum: lectura e interpretación histórico-arqueológica del canon XVIII del primer concilio de Braga (a. 561) y su repercusión en la arquitectura hispana de la antigüedad tardía." In LÓPEZ QUIROGA, J.; MARTÍNEZ TEJERA, A. M. (ed.) *Morir en el mediterráneo Medieval*. Oxford, p. 151-180.
- LÓPEZ QUIROGA, J.; GORRIÑO, F. K.; DELGADO, A. 1995: "Las sepulturas olerdolanas. Historiografía de un tema y ensayo de cronología." *Actas del XXI Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa, vol. II, p. 425-432.
- LÓPEZ QUIROGA, J.; LOVELLE, M. 1992: "Propuesta de cronología e interpretación de los enterramientos en piedra de Galicia durante la alta edad media." *Boletín de arqueología medieval* núm. 6, p. 139-156.
- LÓPEZ QUIROGA, J.; RODRÍGUEZ LOVELLE, M. 1995: "Las sepulturas 'olerdolanas': historiografía de un tema y ensayo de cronología." *Actas del XXI Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa, vol. 2, p. 425-432.
- LÓPEZ RODRÍGUEZ, J. R. 1985: *Terra sigillata hispánica tardía decorada a molde en la Península Ibérica*. Salamanca.
- LÓPEZ VILAR, J. 1990: "Localització d'un tram de la via Tarraco-Ilerda al Puig Cabrer." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 12, p. 103-109.
- LÓPEZ VILAR, J. 1992: "Sant Julià dels Mongons, una església medieval tarragonina a punt de desaparèixer." *Butlletí del Sindicat d'Iniciativa i Turisme de Tarragona* núm. 3, p. 9-10.
- LÓPEZ VILAR, J. 1993a: *La vil·la romana de la Barquera (Perafort, Camp de Tarragona)*. Tarragona.
- LÓPEZ VILAR, J. 1993b: "Les termes inferiors de la vil·la romana dels Munts." In MAR, R.; LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL, LL. (ed.) *Les termes romanes a Catalunya. La utilització de l'aigua a les ciutats romanes*. Tarragona, p. 57-80.
- LÓPEZ VILAR, J. 1995: "Notes sobre un plat medieval trobat a Tarragona." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 17, p. 235-241.
- LÓPEZ VILAR, J. 1997: "Un nuevo conjunto paleocristiano en las afueras de Tarraco." *Revista de Arqueología* núm. 197, p. 58-64.
- LÓPEZ VILAR, J. 1999: "Contribución a la prosopografía senatorial hispánica: L. Fulvius Numisianus, adlectus tarraconense." *Archivo español de arqueología* núm. 72, p. 281-286.
- LÓPEZ VILAR, J. 1999-2000: "Consideracions sobre les cupae i altres estructures funeràries afins." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 21-22, p. 65-103.
- LÓPEZ VILAR, J. 2006: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martiriàl de Sant Fructuós*. Tarragona.
- LÓPEZ VILAR, J. 2013: "Glandes scriptae a l'ager tarraconensis." *Tàrraco ciennal. Actes del 1er. congrés internacional d'arqueologia i món antic. Govern i societat a la Hispània romana. Novetats epigràfiques. Homenatge a Géza Alföldy*. Tarragona, p. 175-184.
- LÓPEZ VILAR, J. 2014: "Noves troballes numismàtiques a l'ager Tarraconensis." *Acta numismatica* núm. 44, p. 71-92.
- LÓPEZ VILAR, J. 2016: "El primer habitant romà de la Conca de Barberà amb nom conegut. Notícia d'una inscripció romana trobada a Solivella." *Aplecs de treballs* núm. 34, p. 75-78.
- LÓPEZ VILAR, J. 2016 (ed.): *Excavación de la cantera del Puerto de Tarragona, de Bonaventura Hernández Sanahuja*. Tarragona.
- LÓPEZ VILAR, J.; DASCA, A. 1986-87: "Consideracions entorn de la torre medieval d'Ardenya." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 8-9, p. 241-244.
- LÓPEZ VILAR, J.; DASCA, A. 1989: "La torre d' Ardenya i la línia fronterera medieval del Baix Gaià." *XXXV Assemblea intercomarcal d'estudiosos de Catalunya. Valls-Vila-rodona*. Valls, vol. I, p. 383-394.
- LÓPEZ VILAR, J.; MENCHON, J. 1989: "Un exemple de destrucció del Patrimoni: Masmoragues." *Jornades d'estudi sobre les àrees rurals, Cultura i Societat, Tortosa 1986*. Barcelona, p. 159-160.
- LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL, LI. 1995: "El món funerari en època tardana al Camp de Tarragona." *Butlletí arqueològic* núm. 17, p. 65-120.

- LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL, L. 1997: "El món funerari en època tardana al Camp de Tarragona: la Barquera (Perafort) i Mas de Gassol (Alcover)." *Citerior. Revista d'Arqueologia i Ciències de l'antiquitat* núm. 1, p. 173-188.
- LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL, L. 1999: "Sepulcres de la Vil·la de la Barquera." *Del romà al romànic*, p. 279-280.
- LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL, L. 2011: "Les antefixes romanes de la Granja Mitjana (Poblet, Tarragona)." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 33, p. 121-134.
- LÓPEZ VILAR, J.; PUCHE, J. M.; SERRA, A. A. 2018: *L'església de la Mussara. Un viatge de 900 anys*. Tarragona.
- LÓPEZ VILAR, J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A. 2016: "V. El cementiri i la basílica de Tarragona." In GUITART, J.; PAGÈS, M.; RODÀ, I.; SANS TRAVÉ, J. M. (ed.) *Puig i Cadafalch, J.; Falguera, J. de; Goday, J. L'arquitectura cristiana preromànica a Catalunya*. Barcelona, p. 429-446.
- LORÉS, I. 1992: "Capitells [de Sant Pere Galligants]." *Catalunya romànica* vol. XX, p. 213.
- LORÉS, I. 2002: *El monestir de Sant Pere de Rodes*. Bellaterra-Barcelona-Girona-Lleida.
- LORIENTE, A. 2000: "La vaixela andalusina de la primera meitat del segle X apareguda a la ciutat de Lleida." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 10, p. 293-318.
- LORIENTE, A.; GIL, I.; PAYÀ, X. 1997: "Un exemple de model urbà andalusí: Medina Larida. L'aportació de l'arqueologia urbana al món àrab." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 7, p. 77-106.
- LOSTAL J. 1992: *Los miliarios de la provincia Tarraconense: conventos tarraconense, cesaraugustano, cluniense i Cartaginense*. Saragossa.
- LOYOLA, E. 1983: "El yacimiento medieval de Santa María de la Piscina." *Cuadernos de investigación: historia* núm. 9, fasc. 2, p. 77-88.
- LOYOLA, E.; ANDRÍO, J. 1979: "Informe sobre las excavaciones arqueológicas realizadas en el término de Santa María de la Piscina." *Berceo* núm. 97, p. 121-126.
- LOYOLA, E.; ANDRÍO, J.; HERAS, M. A. de las 1990: *El conjunto arqueológico de Santa María de la Piscina (San Vicente de Sonsierra)*. Logroño.
- LOZANO, E.; SERRANO COLL, M. 2010: *Els capitells historiat del claustre de la Catedral de Tarragona*. Tarragona.
- LUEZAS, R. A. 1997: "Introducción al estudio de las necrópolis medievales en la Rioja." *Boletín de arqueología medieval* núm. 11, p. 207-235.
- LULL, V.; PICAZO, M. 1989: "Arqueología de la muerte y estructura Social." *Archivo español de arqueología* núm. 62, p. 5-20.
- M**
- MACIAS, J. M. 1996: "CODEX, cinc anys d'experiència. La vil·la romana del torrent de Vallmoll, un cas pràctic." *Quaderns de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp* núm. 29, p. 43-52.
- MACIAS, J. M. 1986: "II.8. Tarragona." In KAGAN, R. L. (ed.) *Ciudades del Siglo de oro: las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*, Madrid, p. 174-180.
- MACIAS, J. M. 1999: *La ceràmica comuna tarraconense a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*. Tarragona.
- MACIAS, J. M. 2000: "La vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès)." *Tarraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. p.207-222.
- MACIAS, J. M. 2004 (ed.): *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*. Tarragona.
- MACIAS, J. M. 2013: "La medievalización de la ciudad romana." In MACIAS, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A. (ed.) *Tarraco christiana civitas*. Tarragona, p. 123-148.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2002: "Excavacions al camí de la platja dels Cossis. Noves aportacions a la problemàtica funerària del sector nord oriental de Tàrraco." *Tribuna d'arqueologia 1998-1999*. Barcelona, p. 237-258.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007a (ed.): *La vil·la romana dels Hospitals (El Morell). Un establiment rural de la via de Itàlia in Hispanias*, Tarragona.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007b: "1. Introducció." In MACIAS, J. M.; MENCHON, J. (ed.) *La vil·la romana dels Hospitals. El Morell, Tarragona. Un assentament de la via De Itàlia in Hispanias*. Tarragona, p. 9-16.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007c: "2. Entorn físic i història de la recerca." MACIAS, J. M.; MENCHON, J. (ed.) *La vil·la romana dels Hospitals. El Morell, Tarragona. Un assentament de la via De Itàlia in Hispanias*. Tarragona, p. 11-16.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007d: "3. Presentació de l'obra." In MACIAS, J. M.; MENCHON, J. (ed.) *La vil·la romana dels Hospitals. El Morell, Tarragona. Un assentament de la via De Itàlia in Hispanias*. Tarragona, p. 17-18.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007e: "4. Documentació estratigràfica." MACIAS, J. M.; MENCHON, J. (ed.) *La vil·la romana dels Hospitals. El Morell, Tarragona. Un assentament de la via De Itàlia in Hispanias*. Tarragona, p. 19-69.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007f: "5. Periodització i anàlisi funcional." In MACIAS, J. M.; MENCHON, J. (ed.) *La vil·la romana dels Hospitals. El Morell, Tarragona. Un assentament de la via De Itàlia in Hispanias*. Tarragona p. 71-89.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007g: "8. Valoracions finals: el context històric i l'ocupació de l'ager Tarraconensis." In MACIAS, J. M.; MENCHON, J. (ed.) *La vil·la romana dels Hospitals. El Morell, Tarragona. Un assentament de la via De Itàlia in Hispanias*. Tarragona, p. 153-162.
- MACIAS, J. M.; RAMON SARIÑENA, E. 1994: "La vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)." *Tribuna d'arqueologia 1992-93*. Barcelona, p. 125-133.
- MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1995: "L'àrea funerària baix-imperial i tardo-romana de mas Rimbau (Tarragona): Anàlisi tipològica." *Citerior. Revista d'arqueologia i ciències de l'antiquitat*, núm. 1, p. 189-201.
- MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1999: "Món funerari de la ciutat de Tàrraco." *Del romà al romànic*, p. 261-263.
- MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 2000: "Tarraco visigoda: caracterización del material cerámico del siglo VII." *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispánica (Cartagena 1998)*. Barcelona, p. 485-498.
- MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 2004: "Topografía y evolución urbana. In DUPRÉ, X. (ed.) *Tarragona. Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Roma, p. 27-40.

- MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 2005: "La cultura material de Tàrraco-Tarragona (*Hispania Tarraconensis-Regnum Visigothorum*): ceràmica comú i ànforas." In Gurt, J. M.; Buxeda, J.; Cau, M. A. (ed.) *LRCW I. Late roman coarse wares, cooking wares and amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*. Oxford, p. 1-11.
- MACIAS, J. M.; Tuset, F. 1996: "Excavacions arqueològiques a la vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès). Anys 1991-1993." *Tribuna d'arqueologia 1994-95*, Barcelona, p. 113-121.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1995a: "De arqueologia populetana. A propòsit del suposat visigotisme d'algunes peces del monestir de Poblet." *Aplecs de treballs* núm. 13, p. 93-103.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, J. 1995b: "Una nova lauda sepulcral del segle XIV." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 17, p. 229-233.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1995c: "Vimodí . Santa Maria de Poblet [sarcòfag]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 580-581.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1996a: "Una fonda medieval en el Hospitalet de l'Infant (Baix Camp, Tarragona)." *Boletín de arqueologia medieval* núm. 10, p. 197-214.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1996b: "Noves dades d'elements decorats d'arquitectura hispano-visigòtica a la província de Tarragona." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 18, p. 97-122.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1997a: "Ceràmiques medievals a Tarragona. Aproximació al seu coneixement." *Taula rodona. Ceràmica medieval catalana. Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, 15-16 de novembre de 1994*. Barcelona, p. 71-88.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1997b: "De topografia urbana cristiana de Tarragona, a propòsit de dos documents medievals." *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. vol. XXXVII, "Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995." p. 939-953.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1999a: "La ciutat de Tàrraco." *Del romà al romànic*, p. 77-79.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1999b: "Escultura arquitectònica de Tarragona." *Del romà al romànic*, p. 226-230.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 1999c: "Món funerari del territori de Tàrraco." *Del romà al romànic*, p. 275-278.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 2005: *Tàrraco: guia arqueològica visual. Reconstrucció virtual de l'urbs i els seus voltants*. Reus.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 2015: "Una fonda medieval a l'Hospitalet de l'Infant (Baix Camp, Tarragona)." In MENCHON, J. (coord.) *L'Hospitalet de l'Infant abans de l'Hospitalet. Quatre estudis i un recull fotogràfic sobre arqueologia i història al cementiri vell*. Valls, p. 41-59.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; PIÑOL, LL. 2003: *Tàrraco-Tarragona: dues ciutats, una realitat. Col·lecció de làmines de reconstrucció històrica*, Reus 2003.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A. 2002: "Intervencions arqueològiques en la Torre de les Monges (Tarragona)." *Actas del IV curso de cultura medieval. Seminario: la fortificación medieval en la Península Ibérica. (Aguilar de Campóo 1992)*. Aguilar de Campóo, p. 339-350.
- MACIAS, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2012: "Arqueologia a la nau central de la Catedral de Tarragona." *Tribuna d'arqueologia 2010-2011*. Barcelona, p. 151-173.
- MACIAS, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2015: "La nau central de la catedral medieval de Tarragona: primeres dades arqueològiques." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*. Barcelona, vol. II, p. 955-964.
- MACIAS, J. M.; MUÑOZ MELGAR, I.; TEIXELL, I. 2016: "La sala de l'exedra romana del Museu Diocesà de Tarragona." *Església de Tarragona* núm. 295, p. 27-29.
- MACIAS, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2017: "La seu del Consell Comarcal de Tarragonès. Evolució històrica d'un espai sagrat." In DDAA, *El Consell Comarcal del Tarragonès. D'espai de culte romà a hospital medieval. 25 anys de la seva recuperació*. Tarragona, p. 27-41.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; PIÑOL, LL. 2004: *Tàrraco-Tarragona: rereccions de la ciutat romana*, Tarragona.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2003: "Excavaciones arqueològiques en la catedral de Tarragona." *Arqueologia de la Arquitectura* núm. 2, "Seminario Arqueología de la Arquitectura. Definición disciplinar y nuevas perspectivas (Gasteiz 2002)." Gasteiz, p. 167-175.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2006: "Intervencions arqueològiques a la catedral de Tarragona: treballs del pla director (2000-2002)." *Tribuna d'arqueologia 2003-2004*. Barcelona, p. 221-246.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2007a: "De seu del Concili Provincial a seu Metropolitana. Treballs arqueològics a la Catedral de Tarragona (2000-2003)." *Arqueologia medieval* núm. 3, p. 8-29.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2007b: "Excavaciones en la Catedral de Tarragona y su entorno: avances y retrocesos en la investigación sobre el Culto Imperial." *Congreso internacional culto imperial: política y poder. Mérida 2006*, Roma, p. 763-787.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2007c: "L'arqueologia de la catedral de Tarragona. La memòria de les pedres." In DDAA, *La catedral de Tarragona. In Sede, 10 anys de Pla Director de Restauració*. Tarragona, p. 151-213.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2008: "Contextos cerámicos de la transformación de la acrópolis de Tarragona (s. V/VI dC)." *SFECAG Actes du Congrès de l'Escala-Empuries*, p. 287-293.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2010: "La acrópolis de Tàrraco i la implantació urbana del culte imperial en la capital de la Hispania Citerior." *Roma 2008-International Congress of Classical Archaeology- Bolletino di Archeologia on line 1 2010/ volumen speciali A/A8/4*, 50-66.

- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2011a: "La construcción del recinto imperial de Tàrraco (provincia Hispania Citerior)." *Tàrraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Actes congrés internacional en homenatge a Th. Hauschild*, (2009). "Butlletí arqueològic" núm. 32, p. 423-479.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 2011b: "Nuevos elementos escultóricos del recinto de culto del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris* (Tarraco, Hispania Citerior)." *XI Coloquio internacional de arte romano provincial. Roma y las provincias: modelos y difusión. Mérida mayo 2009*. Roma, vol. II, p. 873-886.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; PUCHE, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1998: "Nous contextos ceràmics del segle IV i inicis del V en la província de Tarragona. Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)." *Arqueo Mediterrània 2/1997*. Barcelona, p. 153-178.
- MACIAS, J. M.; MORERA, J.; OLESTI, O.; TEIXELL, I. 2013: "Crisi o invasió? els francs i la destrucció parcial de Tàrraco al s. III." *Mas allà de la batalla. La violència contra la població en el mundo antiguo*. Saragossa, p. 193-214.
- MACIAS, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A.; PEÑA, A.; TEIXELL, I. 2014: "El templo de Augusto en Tarraco: últimes excavacions i hallazgos." *XVIII Congreso internacional de arqueología clásica. Centro y periferia en el mundo clásico*. Mérida, p. 1539-1543.
- MACIAS, S. 1992: "A basilica paleocristià e as necropolis paleocristià e islàmica de Mértola: aspectos e problemas." *XXXIX Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*. Ràvena, p. 401-434.
- MADARIAGA, J. 1989: "Thanatos en el archivo. Consideraciones sobre la investigación histórica de las actitudes ante la muerte." In DDAA, *La(s) otra(s) historias. Una reflexión sobre los métodos y los temas de la investigación histórica*. Bergara, p. 77-108.
- MAILLO, F. 1986 (ed.). *Historia de al-Andalus*. Madrid.
- MACIAS, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A.; PEÑA, A.; RAMON, M.; TEIXELL, I. 2011: *Praesidium, templum et ecclesia. Les intervencions arqueològiques a la catedral de Tarragona (2010-2011)*. Memòria d'una exposició temporal. Tarragona.
- MADOZ, P. 1849a: *Diccionario geográfico-estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar por...* Madrid, vol. XIII.
- MADOZ, P. 1849b: *Diccionario geográfico-estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar por...* Madrid, vol. XIV.
- MAESE, X.; CASANOVAS MIRÓ, J. 2002-2003: "Nova aproximació a la cronologia del cementiri jueu de Montjuïc (Barcelona)." *Tamid* núm. 4, p. 7-25.
- MAGALLON, M. A.; NAVARRO, M.; RICO, CH.; SILLIÈRES, P.; FINCKER, M. 2002: "Excavaciones en la ciudad hispano romana de Labitolosa. (La Puebla de Castro, Huesca)." *Salduie* núm. 2, p. 373-382.
- MAGALLON, M. A.; ASENSIO ESTÉBAN, J. A.; RICO, CH.; CATALAN, S.; FINCKER, M. 2004: "Excavaciones en la ciudad hispano romana de Labitolosa. (La Puebla de Castro, Huesca)." *Salduie* núm. 4, p. 489-506.
- MAGALLON, M. A.; SILLIÈRES, P.; ASENSIO ESTÉBAN, J. A. 2007: *La ciudad romana de Labitolosa. El conjunto arqueológico de cerro Calvario (La Puebla de Castro, Huesca en la antigüedad y la edad media)*. Osca.
- MALGOSA, A.; ARMENTANO, N.; GALTÉS, I.; ISIDRE, A., PRATS-MUÑOZ, G.; SUBIRANAS, C.; PIGA, G. 2015: "L'obertura de la tomba del rei Pere el Gran (monestir de Santes Creus, Aiguamúrcia). Notes bioantropològiques i paleopatològiques." *V Congrés d'arqueologia medieval i Mmoderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*. Barcelona, vol. I, p. 799-810
- MALUQUER, J., 1976: "Nuevas inscripciones ibéricas en Catalunya." *Pyrenae* núm. 12, p. 183-189.
- MALUQUER, J.; GIRÓ ROMEU, P.; MASACHS, J. M. 1963: *Excavaciones en sepulcros megalíticos de Valldossera (Querol, Tarragona)*. Madrid, "Excavaciones Arqueológicas en España" núm. 20.
- MANCHO, C. 1999: "Meses i suports d'altar." *Del romà al romànic*. Barcelona, p. 246.
- MANCHO, C. 2018: *La Roma del segle IX*. Barcelona.
- MANENT, A. 1966: "Toponímia de Maspujols i el seu terme." *Butlletí arqueològic època IV*, núm 93-96, p. 229-246
- MANENT, A. 1962: *Toponímia de l'Aleixar i el seu terme*. Tarragona.
- MANENT, A. 1969-1970: "Toponímia de Vilaplana i del seu terme." *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* núm. XXXII, p. 77-106.
- MANENT, A. 1970 Toponímia de Vllablana i el seu terme. *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, vol. 33, p. 77-106
- MANENT, A. 1973-1974: "Toponímia del terme municipal de la Febró." *Butlletí arqueològic època IV*, fasc. 121-124, p. 163-192.
- MANENT, A. 1981: "Els noms de lloc del terme i del poble de Capafonts." *Treballs de la secció de filologia i història literària* núm. 2, p. 9-67.
- MANENT, A. 1983: "Notes sobre els noms de lloc del terme d'Alcover." *Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs* núm. 21, p. 169-172.
- MANENT, A. 1991: "Les ràpites al Camp de Tarragona." *Serra d'or* núm. 374, febrer de 1991, p. 34-35.
- MANSO, C. 2009: "La cartografía histórica en los libros de don Gonzalo Menéndez Pidal y su colección de mapas legados a la Real Academia de la Historia." *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. CCVI, p. 101-148.
- MANYÉ, A.; MENCHON, J. 1995: "Castell de Perafort." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 37.
- MANZANO, E. 1991: *La frontera de al-Andalus en época de los Omeyyas*, Madrid.
- MANZANO, E. 2006: *Conquistadores, emires y califas: los omeyyas u la formación de al-Andalus*. Barcelona.
- MAR, R.; SALOM, C. 1999: "La transformació de l'acròpoli de Tàrraco." *Del romà al romànic*, p. 79-81.
- MAR, R.; LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL, LL. 1993 (ed.): *Les termes romanes a Catalunya. La utilització de l'aigua a les ciutats romanes*. Tarragona.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J.; GRIS, F.; BELTRÁN, A.; VIVÓ, D. 2017: *Tarraco. Patrimoni Mundial. Una nova visió*. Tarragona.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J.; VIVÓ, D. BELTRÁN, A. 2012: *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana*. Tarragona, vol. 1.

- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J.; VIVÓ, D. BELTRÁN, A., GRIS, F. 2015: *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana*. Tarragona, vol. 2.
- MARC-7 1986: DUPRÉ, X.; GRANADOS, O.; JUNYENT, E.; NIETO, X.; RAFEL, N.; TARRATS, F. "L'arqueologia catalana, I, II i III." *L'Avenç*, núm. 90, 91 i 92, Barcelona, p. 139-145, 224-231, 291-297
- MARCA, P. de 1688: *Marca Hispanica sive Limes Hispanicus. Hoc est geographica & historica descriptio Cataloniae, Roscononis, & circumjacentium populorum*. París.
- MARCEY, R. 1983: "Prehistòria del lloc on va néixer l'Espluga el 1079 i les seves rodalies." *El Francolí* núm. 3, 2a època, p. 17-18.
- MARCO SIMÓN, F. 1976: *Tipología y técnicas en las estelas decoradas de tradición indígena de los conventos caesaraugustano y cluniense*. Saragossa.
- MARCO SIMÓN, F. 1978: *Las estelas decoradas de tradición indígena de los Conventos Caesaraugustano y Cluniense*. Saragossa, "Caesaraugusta" núm. 38-40.
- MARCO SIMÓN, F. 1985: "La mentalidad funeraria en el Norte de la Península Ibérica en época romana." *Asimilación y resistencia a la romanización en el norte de Hispania*. Vitoria, p. 47-77.
- MARCOS ALONSO, C.; PONS MELLADO, E. 1996: "Sobre las falsificaciones egipcias de Tarragona a mediados del siglo XIX." *Boletín del Museo Arqueológico Nacional* vol. XIV, p. 157-177.
- MARCOS MARTÍNEZ, J. 2003: "¿Ritos heterodoxos en la necrópolis medieval del monasterio de Santa Maria de Piasca?" *Clavis. Boletín del Museo Diocesano de Santillama del Mar*, núm. 4, p. 82-89.
- MARCOS, M. 2001: "Los orígenes del ascetismo y el monacato en Hispania." In SANTOS, J.; TEJA, R. (ed.) *Revisiones de historia antigua* núm. III, p. 201-233.
- MARGENAT, F. 1985a: "El problemàtic origen de la parròquia de Sant Pere de Rubí (II)." *Butlletí del grup de col·laboradors del Museu de Rubí* núm. 18, p. 27-45.
- MARGENAT, F. 1985b: "Rubí a l'època alt-medieval." *Butlletí del grup de col·laboradors del Museu de Rubí* núm. 39, p. 297-308.
- MARICHAL, M.; SÉNAC, Ph. 2007: "Ruscino: un établissement musulman du VIIIe siècle." In SÉNAC, Ph. (ed.) *Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VI-XIe siècles): la transition*. Toulouse, p. 67-94.
- MARÍN, F. 1997: "Aportaciones al estudio arquitectónico de la ermita de Sant Llorenç i Santa Llúcia de Constantí." *Estudis de Constantí* núm. 13, p. 87-96.
- MARISTANY, C. 1981: *Guia de Botarell (Baix Camp)*. Tarragona.
- MAROT, T. 1998: "El conjunt de sestercis (de la vil·la dels Munts) del segle III." *Empúries* núm. 51, p. 218-220.
- MARQUÈS, J. M. 1994: *Concilis provincials tarraconenses*. Barcelona.
- MARQUÈS CASANOVAS, J. 1972: "Descubrimiento de un epitafio del año 1003 en el templo monasterial de San Estéban de Bañolas." *Revista de Gerona* núm. 59, p. 23-27
- MARRUGAT, R. 2018: "La toponímia medieval de Cabra segons el Llibre Blanch de Santes Creus." In BAGUR, O.; NAVARRO, P.; TORT, J. (ed.) *Noms de lloc i de persona del Camp de Tarragona i altres estudis d'onomàstica*. Barcelona, p. 115-138.
- MARSH, H. 1970: *Dark Age. Britain. Some sources of History*. New York.
- MARTÍ JUSMET, F. 1969-70: "Las hachas de bronce en Cataluña." *Ampurias* núm. XXXI-XXXII, p.31-32.
- MARTÍ, R. 1986: "La tradició oriental en la irrigació a al-Andalus: les tècniques de construcció dels qanat(s) de Mayurqa." In BARCELÓ, M. (ed.) *Les aigües cercades (els qanat(s) de l'illa de Mallorca)*. Palma de Mallorca, p. 53-69.
- MARTÍ, R. 1988a: "L'ensagrerament: l'adveniment de les sagreres feudals." *Faventia* núm. 10, p. 153-182.
- MARTÍ, R. 1988b: "Tradició i innovació de l'espai agrari medieval." *Segones Jornades de joves historiadors i historiadors*. Barcelona (preactes fotocopiades).
- MARTÍ, R. 1988c: "Les insulae medievals catalanes." *Butlletí de la societat arqueològica lul·liana* núm. 44, p. 11-23.
- MARTÍ, R. 1989: "Oriente y Occidente en las tradiciones hidráulicas medievales." In CARA, L. (coord.) *El agua en zonas áridas. arqueología e historia*. Almeria, p. 421-440.
- MARTÍ, R. 1993a: "Concreció territorial de Barcelona a ponent del Llobregat." *III Congrés d'història de Barcelona*. Barcelona, vol. I, p. 247-253.
- MARTÍ, R. 1993b: "Qui són els pobladors." *Catalunya romànica* vol. XIX, p. 32-35.
- MARTÍ, R. 1999: "Palaus o almúnies fiscals a Catalunya i al-Andalus." *Les sociétés méridionales à l'âge féodal. Hommage à Pierre Bonnassie*. Tolosa, p. 63-70.
- MARTÍ, R. 2001: "Estrategias de conquista y ocupación islámica del nordeste peninsular. Dimensión arqueológica de la toponimia significativa." *V congreso de arqueología medieval española: actas*. Valladolid, vol. II, p. 721-731.
- MARTÍ, R. 2004: "La defensa del territori durant la transició medieval." *Actes del congrés Els castells medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*. Girona, p. 89-114.
- MARTÍ, R. 2005: "Palacios y guardias emirales en Catalunya." *II° Congreso de castellología Ibérica*. Madrid, p. 293-309.
- MARTÍ, R. 2006: "Els establiments cerdans en Catalunya Vella. Cavalls de Troia de la política comtal?" *Revista internacional d'Humanitats* núm. 10, p 5-14.
- MARTÍ, R. 2008 (ed.): *Fars de l'Islam. Antiques alimares d'al-Andalus*. Barcelona.
- MARTÍ, R. 2010: "Ciudad y territorio en Cataluña durante el siglo VIII." *Espacios urbanos en el occidente mediterráneo (s. VI-VIII)*. Toledo, p. 239-245.
- MARTÍ, R. 2011: "Los territorios catalanes en la encrucijada del 711." *Zona arqueológica. 711 Arqueología e historia entre dos mundos*, 15-II, p. 11-24.
- MARTÍ, R. 2013a: "El palatium rural, una institució fiscal del siglo VIII." In BALLESTIN, X.; PASTOR, E. (ed.) *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en Al-Andalus (ss. VII-IX)*. Oxford, p. 133-148.
- MARTÍ, R. 2013b: "Las redes de faros en Cataluña oriental, un programa edilicio del primer estado andalusí." *Fortificações e território na Península Ibérica e no Magreb (Séculos VI a XVI)–II Simpósio internacional sobre castelos*. Lisboa, p. 19-28.
- MARTÍ, R. 2014: "Població i reorganització del territori: castells, parròquies i sagreres." In *Enciclopèdia del romànic a Catalunya*. Barcelona. Aguilar de Campó, p. 65-83.

- MARTÍ, R. 2017: "Els Castellvell durant el segle X, artífexs i veguers de la Marca de Barcelona." *Anuario de estudios medievales* núm. 47/2, p. 679-705.
- MARTÍ, R. 2020: "L'edifici de Vallferosa i les torres andalusines de planta circular a Catalunya." In ESTEVE, J.; MENCHON, J. (coord.) *Vallferosa. Una torre singular en una frontera de temps antics*. Cervera p. 30-35.
- MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2014: "Fortificaciones y edificación de prestigio en el extremo oriental de la Marca Superior. *Turtusa* y su entorno." SABATÉ CURULL, FL.; BRUFAL, J. (ed.). *La ciutat medieval i arqueologia. VI Curs internacional d'arqueologia Medieval*. Lleida, p. 219-239.
- MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2015a: "Assentaments i espais agraris medievals al Baix Ebre i al Montsià: una anàlisi diacrònica." *Estudis d'història agrària* núm. 27, p. 67-90.
- MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2015b: "El urbanismo en la Marca Oriental de al-Andalus durante el Califato (940-974). El ejemplo de *Madina Turtusa* a través de las fuentes arqueológicas y escritas." *Saguntum* núm. 47, p. 187-201.
- MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2016: "Intervención arqueológica en el Portal de la Bassa del Castell de la Suda." *I jornades d'arqueologia de les Terres de l'Ebre. Tortosa 6-7 de maig 2016*. Tortosa, vol. I, p. 489-503.
- MARTÍ, R.; SELMA, R. 1997: "La torre emiral de Malpàs (Castellnovo, Alt Palància)." *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins vol. XXXVIII*, "Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995." p. 1383-1398.
- MARTÍ, R.; SELMA, S. 2002: "Fortificaciones y toponimia omeya en el este de Al-Andalus." *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb. Actas do simposio internacional sobre castelos*. Lisboa, 93-104.
- MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2000: "Guissona, origen del bisbat d'Urgell." *La transformació de la frontera al segle XI*. In SABATÉ CURULL, FL. (ed.) *El comtat d'Urgell*. Lleida, p. 37-66.
- MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018: "Les torres de planta circular de la frontera extrema d'al-Andalus a Catalunya (segles VIII-X)." *Treballs d'arqueologia* núm. 22, p. 51-81.
- MARTÍ, R.; FOLCH, Ch.; GIBERT REBULL, J. 2008: "Fars i torres de guaita a Catalunya: sobre la problemàtica dels orígens." *Arqueologia Medieval. Revista catalana d'arqueologia medieval* núm. 3, p. 30-43.
- MARTÍ AIXALÀ, J. 2009: "Tarragona i el pas cap a una ciutat cristiana: fonts artístiques i epigràfiques." In GAVALDÀ, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A.; PUIG, A. (ed.) *Pau, Fructuós i el cristianisme Primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*. Actes del Congrés de Tarragona, 19-21 de juny de 2008. Tarragona, p. 397-405.
- MARTÍ AIXALÀ, J.; MATA DE LA CRUZ, S. 2003a: "Sivella de cinturó de bronze." In CABALLERO, M. (ed.) *El bronze en els museus de les comarques de Tarragona*. Tarragona, p. 107.
- MARTÍ AIXALÀ, J.; MATA DE LA CRUZ, S. 2003b: "Gerreta de bronze." In CABALLERO, M. (ed.) *El bronze en els museus de les comarques de Tarragona*. Tarragona, p.108.
- MARTÍ ESTRADA, G. 2004: "Dena de pasta vítria." In CABALLERO, M. (ed.) *El vidre en els museus de les comarques de Tarragona*. Tarragona, p. 49.
- MARTÍN BIELBA, O.; ROVIRA, J. 2012-13: "Centcelles, unes termes romanes." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 34-35, p. 173-224.
- MARTÍN COLIGA, A. 1991: "El neolític final. La recerca de nous camins del verazà." *IXè Col.loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà: estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Puigcerdà, p.282.
- MARTÍN COLIGA, A. 1992: "Estrategia y culturas del neolítico final y calcolítico en Catalunya." *Aragón-litoral mediterráneo: intercambios culturales durante la prehistoria; en homenaje a Juan Maluquer de Motes*. Saragossa. p.389-397.
- MARTÍN OLIVERAS, A. 2012: "Anàlisi tecnofuncional d'estructures productives vitivinícoles d'època romana. Identificació i localització a Catalunya de fosses de maniobra de premses de biga amb contrapès tipus *arca lapidum*." *Pyrenae* núm. 43/2, p. 53-98.
- MARTÍN RIPOLL, P.; PÉREZ VICENTE, D.; VEGA MIGUEL, J. J. 2007: "La necrópolis hispanovisigoda del yacimiento de Fuente de la Mora. Leganés, Madrid." *La investigación arqueológica de época visigoda en la Comunidad de Madrid*. Madrid, vol. III, "Zona Arqueológica 8, p. 653-661.
- MARTÍN ROS, R. M. 1999: "Les vêtements liturgiques dits de saint Valère. Leur place parmi les tissus hispano-mauresques du XIII e siècle." *Techniques et cultures* núm. 34, p. 49-66.
- MARTÍN VISO, I. 2005-2006: "Elementos para el análisis de las necrópolis de tumbas excavadas en la roca: el caso de Riba Côa." *Cuadernos de prehistoria y arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid* núm. 31-32, p. 83-102.
- MARTÍN VISO, I. 2007a: "*Capere vel populare*. Formación y desarrollo de una frontera feudal entre el Duero y el Tajo (siglos XI-XII)." In SABATÉ CURULL, FL. (ed.) *Balaguer 1105, cruïlla de civilitzacions*. Lleida, p. 177-224.
- MARTÍN VISO, I. 2007b: "Tumbas y sociedades locales en el centro de la Península Ibérica en la alta edad media: el caso de la comarca de Riba Côa (Portugal)." *Arqueologia y territorio medieval* núm. 14, p. 21-47.
- MARTÍN VISO, I. 2011: "La organización social de los espacios funerarios altomedievales en los territorios al sur del Duero." In VARELA, M.; VARELA, R. y TENTE, C. (ed.) *Cristãos e muçulmanos na Idade média Peninsular. Encontros e desencontros*. Lisboa, p. 225-238.
- MARTÍN VISO, I. 2012a: "Enterramientos, memoria social y paisaje en la alta edad media: propuestas para un análisis de las tumbas excavadas en roca en el centro-oeste de la península ibérica." *Zephyrus* núm. 68, p. 165-187.
- MARTÍN VISO, I. 2012b: "Paisajes sagrados, paisajes eclesiásticos. De la necrópolis a la parroquia en el centro de la Península Ibérica." *Reti medievali, rivista* núm.12/2, p. 3-45.
- MARTÍN VISO, I. 2014: "¿Datar tumbas o datar procesos? A vueltas con la cronología de las tumbas excavadas en roca en la península ibérica." *Debates de arqueologia medieval* núm. 3, p. 29-65.
- MARTÍN VISO, I. 2016a: *Asentamientos y paisajes rurales en el Occidente medieval*. Madrid.
- MARTÍN VISO, I. 2016b: "Comunidades locales, lugares centrales y espacios funerarios en la extremadura del Duero altomedieval: Las necrópolis de tumbas excavadas

- en la roca alineadas." *Anuario de estudios medievales* núm. 46/2, p. 859-897.
- MARTÍN VISO, I. 2017: "A place for the ancestors. Early medieval burial sites in the central area of the Iberian Peninsula." In BIS-WORCH, C; THEURE, C. (ed.) *Religion cults & rituals in the medieval rural environment*. Leiden, *Ruralia* IX, p. 227-239.
- MARTÍN VISO, I. 2009: ressenya de MARTÍ, R. 2008 (ed.): *Fars de l'islam. Antiques alimares d'al-Andalus*. In *Studia Historica. Historia Medieval* núm. 27, p. 193-231.
- MARTINELL, C. 1935: *El monestir de Poblet*. Barcelona
- MARTINELL, C. 1966: "Els templets dels claustrats de Santes Creus i de Poblet. Dues fases d'un mateix tipus." *Miscel·lània populetana*. Poblet, p. 187-207.
- MARTÍNEZ, R. 1990: "Cartoixa de Scala Dei, Morera del Montsant (Priorat)." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 12, p. 238.
- MARTÍNEZ ELCACHO, A. 2016: "L'infant Pere i les mines d'argent de Falset: l'impuls d'una explotació d'èxit." In CONEJO, A. (ed.) *L'infant Pere d'Aragó i d'Anjou "molt graciós e savi senyor"*. Valls, p. 215-238.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J. 2007: "Les villae romanae en els textos literaris." In Remolà, J. A. (coord.) *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*. Tarragona, "Forum 13," p. 9-21.
- MARTÍNEZ GIL, F. 1996: *La muerte vivida: muerte y sociedad en Castilla durante la baja edad media*. Toledo.
- MARTÍNEZ LARRIBA, M. 1979: *Prehistòria de Vila-rodona*. Vila-rodona.
- MARTÍNEZ LARRIBA, M. 1980: *El món ibero-romà a Vila-rodona I*. Vila-rodona.
- MARTÍNEZ LARRIBA, M. 1981: *El món ibero-romà a Vila-rodona II*. Vila-rodona.
- MARTÍNEZ LARRIBA, M. 1983: *La farga, el castell, el rec de l'aigua: estudis monogràfics*. Vila-rodona.
- MARTÍNEZ LLORENTE, F. 2014 "Cataluña en sus orígenes. La Marca Hispánica, una frontera entre dos mundos." In RUIZ RODRÍGUEZ, I. (dir.) *Cataluña en España. España en Cataluña. Trece visiones académicas sobre una verdad única*. Madrid, p. 17-34.
- MARTÍNEZ SUBÍAS, A. 1995: "Fons d'art romànic del museu del monestir de Poblet." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 583-585.
- MARTÍNEZ SUBÍAS, A. P. 2014: *Catedral de Tarragona*. Barcelona.
- MARTÍNEZ SUBÍAS, A.; ACEÑA, R.; COMPANYYS, I.; VIRGILI, M. J.; MONTARDIT, N. 1995: "Fons d'art romànic del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 203-209.
- MARTÍNEZ TOMÁS, J.; BOLÓS, J.; PUÍFERRAT, C.; ALMUNI, V. 1997: "Castell de la Fullola." *Catalunya romànica* vol. XXVI, p. 168.
- MARTÍNEZ TEJERA, A. M. 1993: "De nuevo sobre áreas ceremoniales y espacios arquitectónicos intermedios en los edificios hispanos (SS. IV-X): atrio y pórtico." *Boletín de arqueología medieval* núm. 4, p. 163-215.
- MARTÍNEZ TOMÁS, J. 2000: "La necrópolis andalusina de la plaça Cabrera (Tortosa)." *Nous Col·loquis* núm 4, p. 73-83.
- MARTÍNEZ VILLA, A. 1992: "La necrópolis medieval de la ermita de Santa Cruz (Cangas de Onís, Asturias)." *Actas del III congreso de Arqueología Medieval Española*. Oviedo, vol. II, p. 155-160.
- MARTORELL COCA, J. M. 1990: "La denominació Berà és del tot correcta: cap problema." *Nou diari* 6.11.1990.
- MARTORELL COCA, J. M. 2006 (coord.): *Roda de Berà*. Valls.
- MARTORELL TERRATS, J. 1920: *Tarragona i els seus antics monuments*. Barcelona.
- MAS CORNELLÀ, M. 1984-1985: "El conjunto rupestre de Savassona (Tavérnoles, Barcelona)." *Ars praehistorica* núm. III-IV, p. 181-199.
- MAS CORNELLÀ, M.; PALLARÈS-PERSONAT, J. 1989: "Els gravats rupestres de Catalunya. Una aproximació al seu estudi." *Espacio, tiempo, forma*. Sèrie I, Prehistoria y Arqueología, vol. 2, p. 173-191.
- MAS I PERERA, P. 1932: *Vilafranca del Penedès*. Barcelona 1932.
- MAS, J. 1914: *Notes històriques del bisbat de Barcelona. Rúbrica dels Libri Antiquitatum de la seu de Barcelona*. Barcelona, vol. IX.
- MASOLIVER, A. 1965: ressenya de VIVES I MIRET, J.; GIBERT, A. M. 1964 in *Butlletí arqueològic època IV*, fasc. 85-92, p. 117-118.
- MASOLIVER, A. 1978: *Història del monacat cristià*. Barcelona, vol. I.
- MASOLIVER, A. 1982: *L'arxiu Presiden Tarradellas a Poblet*. Poblet.
- MASRIERA, A. 1912: "Una necrópolis romana en Reus." *Museum. Revista mensual de arte español antiguo y moderno y de la vida artística contemporánea* any II, núm. 4, p. 121-127.
- MASSIP, J. 1997: "El bisbat de Tortosa." *Catalunya romànica* vol. XXVI, p. 48-50.
- MASSIP BONET, F. 2000: "La mort en dansa: anàlisi de les comparses catalanes de la mort en el context europeu. De la Dansa dels vius (Morella) al ball dels morts (Verges)." *Revista d'etnologia de Catalunya* núm. 17, p. 127-128.
- MASSIP BONET, F. 2002: "Nova representació plàstica de la dansa de la mort." *Matèria* núm. 2, p. 279-286,
- MASSIP, P.; PRATS, C.; ROBLES, J. F. 2000: "Excavacions al monestir de Santa Maria de Vallclara." *Nord* núm. 7, any II, època I, juny 2000, p. 18-23.
- MASSÓ, J. 1979: *Reus. Prehistòria i antiguitat*. Reus.
- MASSÓ, J. 1983a: "Els enterraments de la vil·la romana del mas del Pesoler." *Lo floc. Revista del centre d'estudis riudomencs Arnau de Palomar* núm. 43, p. 11-13.
- MASSÓ, J. 1983a: "L'altre patrimoni arqueològic de Riudoms." *Lo floc. Revista del centre d'estudis riudomencs Arnau de Palomar* núm. 41, p. 14-15.
- MASSÓ, J. 1983c: "Una 'pedra de llamp' trobada a Riudoms." *Lo floc. Revista del centre d'estudis riudomencs Arnau de Palomar* núm. 45, p. 6-8.
- MASSÓ, J. 1984a: "Les necrópolis i les sepultures medievals." *Reus* 25.08.1984.
- MASSÓ, J. 1984b: "Recuperació arqueològica a l'ermita de Sant Pere de les Roques." *Fulls de treball de Carrutxa*. núm 17, s/p.
- MASSÓ, J. 1985a: "La Via Augusta al seu pas per la costa Daurada. Fixació del tram Tàrraco-Tria Capita." *XXIX assemblea intercomarcal d'estudiosos*, Sitges, p. 111-119.
- MASSÓ, J. 1985b: "Toponímia i arqueologia." *Cultura* núm. 439, p. 21-22.

- MASSÓ, J. 1987a: "El terme d'Alcover a l'antiguitat." In *Alcover. Estat de la qüestió*. Alcover, p. 37-56.
- MASSÓ, J. 1987b: "Notes sobre l'església de Santa Magdalena de Bell-lloc." *Reial Germandat de Jesús Natzarè. Setmana Santa 1987*. Tarragona, p. 40-43.
- MASSÓ, J. 1989a: "Nota a l'article del Dr. Sánchez Real." *Lo floc. Revista del centre d'estudis riudomencs Arnau de Palomar* núm. 107, maig-juny 1989, p. 7.
- MASSÓ, J. 1989b: "Notes per a l'estudi del terme de Constantí a l'antiguitat." *XXXV Assemblea intercomarcal d'estudiosos de Catalunya. Valls-Vila-rodona*. Valls, vol. I. p. 201-218.
- MASSÓ, J. 1990a: *El terme de Cambrils a l'antiguitat. Una aproximació arqueològica*. Cambrils.
- MASSÓ, J. 1990b: *Notes per a l'estudi del terme de Constantí a l'antiguitat*. Constantí.
- MASSÓ, J. 1990c: "Notes per a l'estudi del poblament d'època romana en el terme de la Selva del Camp." *Butlletí del Centre d'Estudis Selvatà* núm. I, p. 11-35.
- MASSÓ, J. 1990d: "Sobre la troballa visigòtica de la Grassa (algunes correccions i un apèndix)." *Estudis de Constantí* núm. 6, p. 29-42.
- MASSÓ, J. 1993b: "Mas de Rofes (Reus)." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89*. Barcelona, p. 50.
- MASSÓ, J. 1996a: "Josep Guinovart i la vil·la de la Catafara." *Estudis de Constantí* núm. 12, p. 17-27.
- MASSÓ, J. 1996b: "Una carta arqueològica inèdita de Joan Segura i Valls (1905)." *Aplecs de treballs* núm. 14, p. 27-35.
- MASSÓ, J. 1997: "Alcover i la romanització del Camp de Tarragona." In LOZANO, Y.; TORRELL, X.; TEBRAS, M. (ed.) *Alcover. Una història*. Alcover, p. 33-52.
- MASSÓ, J. 1998: "Dades sobre la producció d'àmfores de vi romanes en el sector occidental del Camp de Tarragona." In DDAA, *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. II col·loqui internacional d'arqueologia romana*. Badalona, p. 283-288.
- MASSÓ, J. 1999a: "Bronzes d'indumentària del territori de Tàrraco." *Del romà al romànic*, p. 315-316.
- MASSÓ, J. 2003a: "Informe preliminar sobre la torre de la partida de Miralbó." *Treballs canongins 2003*. La Canonja, p. 11-20.
- MASSÓ, J. 2003b: "Reus antic." In ANGUERA, P. (dir.) *Història general de Reus*. Reus, vol. 1, Dels orígens fins a la fi de l'edat mitjana, p. 9-75.
- MASSÓ, J. 2004a: "Ungüentari de vidre." In DDAA, *El vidre en museus de les comarques tarragonines*. Tarragona, p. 79.
- MASSÓ, J. 2004b: "Balsamera de vidre." In DDAA, *El vidre en museus de les comarques tarragonines*. Tarragona, p. 81.
- MASSÓ, J. 2004c: "Dena de collar de pasta de vidre." In DDAA, *El vidre en museus de les comarques tarragonines*. Tarragona, p. 82.
- MASSÓ, J. 2004d: "Fragment de bastonet de pasta de vidre." In DDAA, *El vidre en museus de les comarques tarragonines*. Tarragona, p. 83.
- MASSÓ, J. 2004e: "Història de la investigació." In DUPRÉ, X. (ed.) *Tarragona. Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Roma, p. 15-26.
- MASSÓ, J. 2007: *Les excavacions inèdites del Museu de Reus a Porpres i a Parets Delgades (1934-1936)*. Reus.
- MASSÓ, J. 2019: "Més notes sobre la troballa visigòtica a la partida de la Grassa (1816)." *Estudis de Constantí* núm. 35, p. 121-148.
- MASSÓ, J.; CAPDEVILA VALLVERDÚ, R. 1999: "Sobre una placa de sivella visigòtica trobada a Rojals." *Aplecs de treballs* núm. 17, p. 5-8.
- MASSÓ, J.; MENCHON, J. 1991 (ed.): *Bonaventura Hernández Sanahuja. Ruinas del antiguo Oleastrum. Manuscrit inèdit de 1865 conservat a la Real Academia de la Historia, Madrid*. L'Hospitalet de l'Infant.
- MASSÓ, J.; MENCHON, J. 1991: "Notícia de la troballa a l'Hospitalet d'una moneda d'or corresponent a Ali ibn Hammud, califa de Còrdova (1016-1018)." In MASSÓ, J.; MENCHON, J. (ed.) *Bonaventura Hernández Sanahuja. Ruinas del antiguo Oleastrum. Manuscrit inèdit de 1865 conservat a la Real Academia de la Historia, Madrid*. L'Hospitalet de l'Infant, p. 29-30.
- MASSÓ, J.; MENCHON, J. 2015a (ed.): "Notícia de la troballa a l'Hospitalet de l'Infant d'una moneda d'or corresponent a Ali ibn Hammud, califa de Còrdova (1016-1018)." In MENCHON, J. (coord.) *L'Hospitalet de l'Infant abans de l'Hospitalet. Quatre estudis i un recull fotogràfic sobre arqueologia i història al cementiri vell*. Valls, p. 35-36.
- MASSÓ, J.; MENCHON, J. 2015b (ed.): "Ruinas del antiguo Oleastrum. Manuscrit inèdit de 1865 conservat a la Real Academia de la Historia, Madrid." In MENCHON, J. (coord.) *L'Hospitalet de l'Infant abans de l'Hospitalet. Quatre estudis i un recull fotogràfic sobre arqueologia i història al cementiri vell*. Valls, p. 35-36.
- MASSÓ, J.; RAMON SARIÑENA, E. 1986: "Localització d'una vil·la romana a les Parades de Sant Bartomeu." *La Borja* núm. 8, p. 12-13.
- MASSÓ, J.; RAMON SARIÑENA, E. 1988: "Un patrimoni arquitectònic malmès: les torres de defensa del Baix Camp)." *Jornades d'estudi sobre les àrees rurals, Cultura i societat (1984)*. Barcelona, p. 161-164.
- MASSÓ, J.; RAMON SARIÑENA, E. 1994a: *El poblament ibèric de Santa Anna (Castellvell del Camp)*. Barcelona.
- MASSÓ, J.; RAMON SARIÑENA, E. 1994b: "Història del terme de Riudoms." *Guia nostra. Guia d'informació municipal*. Riudoms, p. 4-11.
- MASSOT, J. 1993-94: *Inventari de l'Arxiu de l'obra del Cançoner Popular de Catalunya, Obra del Cançoner Popular de Catalunya, Materials*. Barcelona, vol. 4, fasc. 1, i fasc. 2.
- MATA DE LA CRUZ, S. 2012: "Elements del castell de Barberà de la Conca al museu diocesà de Tarragona. El sepulcre de fra Joan de Sentmenat († 1660)." *Aplecs de treballs* núm. 30, p. 201-2015.
- MATA DE LA CRUZ, S. 2014: *Piles baptismals singulars del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre*. Tarragona.
- MATA DE LA CRUZ, S. 2020: *El museu diocesà de Tarragona. Fortuna i adversitat d'una institució centenària*. Tarragona.
- MATARÓ, M. 1999: "Establiments precedents de Sant Pere de Rodes." *Del romà al romànic*, p. 160.
- MATARÓ, M. 2003: "El monestir de Sant Pere de Rodes (El Port de la Selva, Alt Empordà)." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. I, p. 65-77.

- MATARÓ, M.; BURCH, J.; LLOPART, J.; PUIG, A. M.; TIÓ, X.; VIEYRA, G.; RIU, E. 1994: "Sant Pere de Rodes (El Port de la Selva, Alt Empordà). Les excavacions del 1990 al 1992 i les propostes del Pla Director." *Tribuna d'arqueologia 1992-1993*. Barcelona, p. 139-156.
- MATEU, M.; VIRGILI, A. 2020: "Estudi de Burjassènia (l'Aldea, Baix Ebre). Un centre de colonització agrària (segles XII-XIII)." *Homenatge al Dr. Alberto López Mullor. Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Universitat Autònoma de Barcelona 15-16 maig 2018*. Bellaterra, p. 527-534.
- MATEU LLOPIS, F. 1950: "El hallazgo de denarios romanos de Altafulla." *Butlletí arqueològic època IV*, núm. 50, fasc. 53-58, 1950, p. 43-143;
- MATEU LLOPIS, F. 1951: "Hallazgos numismáticos musulmanes IV." *Al Andalus* vol. 16 núm. 1, p. 205-210.
- MAUREL, M.; FUSTER, E. 1987: "Enterramientos de La Parellada (Cambrils, Baix Camp)." *Arqueología* 84-85. Madrid, p. 125-126.
- MAURI, A. 1996: *Sant Pau de Riu-sec (Sabadell, Vallès Occidental)*, Sabadell.
- MAURI, A. 2014: *El Castellvell de Rosanes*. Martorell.
- MAURI, A.; MENCHON, J.; TEIXELL, I. 2003: "Excavacions arqueològiques al castell de Gelida. Campanyes de 1996 i 2001-2002" *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. II, p. 522-528.
- MAURIN, L. 1971: "Le cimetière mérovingien de Neuvicq-Montguyon (Charente-Maritime)." *Gallia* núm. 29/1, p. 151-189.
- MAYER, M. 2014: "Peregre defunctus. Los cenotafios de Dertosa y su ager: un indicio para estudiar los desplazamientos de población en una ciudad portuaria." *Sygolle epigraphica Barchinonensis* núm. XII, p. 155-170.
- MAYER, M.; ÁLVAREZ, A.; RODÀ, I. 1987: "Los materiales lapídeos reaprovechados en ruciones medievales en Cataluña. La ciudad de Barcelona y su entorno." In BARRAL, X. (ed.) *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age, Rennes, 1983*. Paris, p. 529-558.
- MAYER, M.; POBLET, M. 1992: "Una inscripció romana a Riudabella." *Aplecs de treballs* núm. 10, p. 143-150.
- MAYER, M.; MIRÓ VINAIXA, M.; PEREA, R. 1993: "La inscripció de la Torre dels Escipions." In DDAA, *Monuments a l'abast. La Torre dels Escipions*. Tarragona 1993.
- MAZAIRA, L.; MIRÓ ALAIX, M. T.; ROVIRA, C.; SUBIAS, E. 1990: "Cuatro castillos de las comarcas de Tarragona: estudio comparativo." *Arqueología Medieval Española. II Congreso*. Madrid, vol. III, p. 207-216.
- MCCRANK, L. 1976: "La restauración eclesiástica y reconquista en la Cataluña del siglo XI: Ramon Berenguer I y la sede de Tarragona." *Analecta Sacra Tarraconensia* núm. 49-50. p. 5-39.
- MCCRANK, L. 1998: "The lost kingdom of Siurana: highland resistance by Muslims to Christian reconquest and assimilation in the twelfth century." In KAGAY, D. J.; VANN, TH. M. (ed.) *On the social origins of medieval institutions. Essays in honor of Joseph F. O'Callaghan*. Leiden, p. 115-148
- MCCRANK, L. 2014-2015: "Seeing History differently: Toledo vs. Tarragona in the reconstruction of the Hispanic Church." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 36-37, p. 147-198.
- MÉLIDA, J. R. 1926: *Monumentos romanos de España*. Madrid.
- MENCHON, J. 1986-1987: "Les esteles funeràries discoïdals de Tarrés (Les Garrigues)." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 8-9, p. 135-152.
- MENCHON, J. 1988-1989a: "Les esteles funeràries discoïdals de Montblanquet (L'Urgell, Lleida)." *Butlletí de l'associació arqueològica de Castelló Llansol de Romaní* núm. 6-7, any 10, curs 1988-89, p. 48-55.
- MENCHON, J. 1988-1989b: "Observacions per a un estudi de les esteles funeràries discoïdals dels Països Catalans." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 10 i 11. p. 251-317.
- MENCHON, J. 1989a: "Breus notes sobre la decoració geomètrica a les esteles funeràries discoïdals al monestir de Santa Maria de Poblet (Conca de Barberà) segles XII-XIV." In DDAA *Recull Joan Mallafré i Guasch (1896-1961)*. Tarragona, p. 33-53.
- MENCHON, J. 1989b: "Un conjunt de cinc esteles funeràries de Montblanquet (Urgell)." *XXXII Assemblea intercomarcal d'estudiosos de Catalunya, Rubí, 18-19 octubre 1986. Any del Mil·lenari*. Rubí, p. 137-149.
- MENCHON, J. 1989c: "Recerca i recuperació de les esteles funeràries discoïdals de la Conca de Barberà." *XXXIII assemblea intercomarcal d'estudiosos, Granollers, Museu de Granollers 1987*. Granollers, p. 171-180.
- MENCHON, J. 1990a: "Alguns comentaris al voltant de dues estranyes pedres de La Riba." *El Brugent (La Riba)* any XI, segona època, núm. 87, p. 18-19.
- MENCHON, J. 1990b: "Les esteles funeràries del Museu d'Alcover: primer avanç al seu estudi." *Butlletí del centre d'estudis alcoverencs* núm 52, octubre-desembre 1990, p.13-28.
- MENCHON, J. 1990c: "Tipología de las cruces en las estelas funerarias de la Conca de Barberà (Tarragona)." *Signalisations de sépulture et stèles discoïdals, Vè - XIXè siècles. Actes des journées de Carcassonne, Carcassonne*, p. 155-176.
- MENCHON, J. 1991d: "Apuntes para una historiografía de la estela discoidea en Catalunya." *Congreso Internacional de historiografía de la historia antigua y la arqueología. Madrid 1988*. Madrid, p. 183-189.
- MENCHON, J. 1991e: "Intervenció arqueològica al terrat de la torre de les Monges (Tarragona). Informe preliminar." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 13, p. 187-224.
- MENCHON, J. 1991f: "Les esteles funeràries discoïdals en època moderna. Alguns comentaris." *Fulls de treball. Carrutxa* segona època, núm. 1, p. 135-150.
- MENCHON, J. 1991g: "Les esteles funeràries del Museu de la Conca de Barberà (I): peces procedents de les esglésies de Sant Francesc i Sant Miquel de Montblanc." *Aplecs de treballs* núm 10, p. 171-214.
- MENCHON, J. 1992a: "Arqueologia medieval a les comarques tarragonines, estat actual." *Acta arqueològica de Tarragona V*. Tarragona, p. 7-30.
- MENCHON, J. 1992b: "El Pla de Sant Miquel." *Reial germania de Jesús Natzarè. Setmana Santa Tarragona 1992*. Tarragona, p. 61-69.
- MENCHON, J. 1992c: "Las estelas discoideas de la Torre de l'Espanyol (Ribera d'Ebre): estudio y paralelismos." *Actas*

- del III congreso de arqueología medieval Española. Oviedo, vol. II, p. 550-555.
- MENCHON, J. 1993a: " Aspectes metodològics i terminològics al voltant de l'estela discoïdal." In MENCHON, J.; TÉVAR, A 1993 (ed.): *Les esteles discoïdals dels Països catalans, estat de la qüestió. Reus 9 i 10 de gener de 1988. Actes d'estudi sobre les esteles discoïdals*. Reus, p. 51-75.
- MENCHON, J. 1993b: "Anotacions a l'estudi de les esteles discoïdals de la Conca de Barberà." In MENCHON, J.; TÉVAR, A 1993 (ed.): *Les esteles discoïdals dels Països catalans, estat de la qüestió. Reus 9 i 10 de gener de 1988. Actes d'estudi sobre les esteles discoïdals*. Reus, p. 155-172.
- MENCHON, J. 1993b: "De Tarraco a Tarragona (segles XII-XIII), Especulacions al voltant de l'urbanisme medieval sobreposat al romà." *VII Jornades d'arqueologia medieval a Catalunya 3-4-5- juny 1993. Barcelona, departament d'història medieval, paleografia i diplomàtica*. Barcelona, p. 70-74 (actes fotocopiades).
- MENCHON, J. 1993c: "Les esteles funeràries del Museu de la Conca de Barberà (II): peces procedents de Montblanc i Sabella de la Conca." *Aplecs de treballs* núm. 11, p. 25-67.
- MENCHON, J. 1993d: "Restes arqueològiques de l'antiga església del convent de Sant Domènec (Ajuntament de Tarragona)." In DDA *Recull Josep Roig i Bergadà (1864-1937)*. Tarragona, 1993, p. 47-57.
- MENCHON, J. 1994a: "Estelas visigodas en la Península Ibérica, aproximación a su problemática: cronología y funcionalidad." *Actas del V congreso internacional sobre la estela funeraria. Soria 1993*. Sòria, vol. 1, p. 409-436.
- MENCHON, J. 1994b: "Historiografia de l'estela funerària a Catalunya, alguns comentaris." *Fulls de treball de Carrutxa* II època, núm 2, p. 135-178.
- MENCHON, J. 1995a: "Tarragona. Castell del bisbe de Vic." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 40.
- MENCHON, J. 1995b: "Roda de Berà. Sant Bartomeu de Roda [estela]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p.58.
- MENCHON, J. 1995c: "La muralla dels segles XII-XIII." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 121.
- MENCHON, J. 1995d: "El fossar [Santa Maria de Tarragona o catedral]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 125-126.
- MENCHON, J. 1995e: "[Paviment de l'absis de la catedral de Tarragona]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 163-164.
- MENCHON, J. 1995f: "[Excavacions a santa Tecla la Vella, Tarragona]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 164-165.
- MENCHON, J. 1995g: "[Excavacions al claustre de la catedral, Tarragona]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 165-166.
- MENCHON, J. 1995h: "Hospital vell de Santa Tecla [història]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 174-175.
- MENCHON, J. 1995i: "Santa Maria del Miracle [excavacions arqueològiques]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 184-185.
- MENCHON, J. 1995j: "Santa Maria del Miracle [descripció]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 185-186.
- MENCHON, J. 1995k: "Necròpoli de les Masies Catalanes." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 225.
- MENCHON, J. 1995l: "Fons d'art romànic del museu comarcal Salvador Vilaseca de Reus [esteles]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 239.
- MENCHON, J. 1995m: "Sant Miquel d'Escornalbou [enterraments]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 249.
- MENCHON, J. 1995n: "Estela funerària de Riudoms." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 251.
- MENCHON, J. 1995o: "Necròpoli del mas de Barenys." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 251.
- MENCHON, J. 1995p: "Sant Pere de Mont-ral [esteles]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 331.
- MENCHON, J. 1995q: "Casa forta de Vilardida." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 357.
- MENCHON, J. 1995r: "Pont de Cabassers (sic)." *Catalunya romànica* vol. XXI, 1995, p. 383-384.
- MENCHON, J. 1995s: "Castell de Siurana, Cornudella [excavacions]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 388-389.
- MENCHON, J. 1995t: "Santa Maria de Siurana [sarcòfag]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 394.
- MENCHON, J. 1995u: "Santa Maria de Siurana [esteles]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 395-396.
- MENCHON, J. 1995v: "Tombes de Siurana [excavades a la roca]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 396.
- MENCHON, J. 1995w: "Estructures excavades a la roca a Siurana." *Catalunya romànica* vol. XXI *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 396-97.
- MENCHON, J. 1995x: "Sant Vicenç d'Albarca [altar]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 398.
- MENCHON, J. 1995y: "Necròpoli de la Prada de la Guineu. Albarca." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 398-399.
- MENCHON, J. 1995z: "Ermitatges del coll de Mònecs, Ulldemolins." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 418-419.
- MENCHON, J. 1995aa: "Llorac. Santa Fe de Rauric [esteles])." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 450.
- MENCHON, J. 1995ab: "Pontils. Santa Maria de Pontils [esteles]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 452.
- MENCHON, J. 1995ac: "Santa Coloma de Queralt. Santa Maria d'Aguiló [estela]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 453.
- MENCHON, J. 1995ad: "Sarral. Sant Joan Baptista de Vallverd [estela]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 453.
- MENCHON, J. 1995ae: "Sarral. Sant Pere de Montbrí de la Marca [estela]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 453.
- MENCHON, J. 1995af: "Savallà del Comtat. Sant Pere de Savallà [esteles]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 453-454.
- MENCHON, J. 1995ag: "Solivella. Santa Maria [estela]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 454.
- MENCHON, J. 1995ah: "Barberà de la Conca. Castell de Barberà [excavacions]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 466.
- MENCHON, J. 1995ai: "Conesa. Sant Pere de Savella [esteles]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 475.
- MENCHON, J. 1995aj: "Forès. Sant Miquel de Forès [esteles]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 483.
- MENCHON, J. 1995ak: "Llorac. Sant Gil d'Albió [esteles]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 487.
- MENCHON, J. 1995al: "Excavacions arqueològiques d'època medieval a la vila de Montblanc." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 492-493.
- MENCHON, J. 1995am: "Montblanc. Vilatge de Prenafeta Vell [excavacions]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 499.
- MENCHON, J. 1995an: "Passanant. Castell de Passanant [excavacions]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 502.

- MENCHON, J. 1995ap: "Pontils. Sant Jaume de Vallespinosa [estela]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 518-519.
- MENCHON, J. 1995aq: "Santa Coloma de Queralt. Necròpoli del carrer de l'Orfeo Català." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 531-532.
- MENCHON, J. 1995ar: "Santa Coloma de Queralt. Sant Pere de les Roques [excavacions]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 535.
- MENCHON, J. 1995as: "Sarral. Necròpoli de Tuells." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 543-544.
- MENCHON, J. 1995at: "Vimbodí. Santa Maria de Poblet [excavacions]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 580-581.
- MENCHON, J. 1995au: "Vimbodí. Santa Maria de Poblet [esteles]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 582.
- MENCHON, J. 1995av: "Vimbodí. Santa Maria de Poblet [sarcòfags]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 582-83.
- MENCHON, J. 1995aw: "Vimbodí. Necròpoli del Tossal de les Forques (o de Nerola)." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 586.
- MENCHON, J. 1995ax: "Annex 2. Tipologia d'esteles medievals del Camp de Tarragona, el Priorat i la Conca de Barberà." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 594-595.
- MENCHON, J. 1995ay: "Estelas funerarias de Catalunya. Estado actual." *Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra* núm. 66, any XXVII, p. 453-462.
- MENCHON, J. 1995az: "Algunas notas sobre metodología e historiografía del estudio de la estela medieval y moderna en la Península Ibérica." *Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra* núm 65, año XXVII, p. 19-61.
- MENCHON, J. 1995ba: "Arqueologia medieval i món funerari a les comarques tarragonines." *Citerior. Revista d'arqueologia i ciències de l'antiguitat* núm. 1, p. 211-227.
- MENCHON, J. 1996a: *Arqueologia funerària medieval a la Conca de Barberà. Estat actual.* Montblanc.
- MENCHON, J. 1996b: "Excavacions arqueològiques a la necròpolis medieval de Sant Francesc de Montblanc." *Aplecs de treballs* núm. 14, p. 37-78.
- MENCHON, J. 1996c: "Sobre el Centcelles medieval. Algunes notes." *Estudis de Constantí* núm 12, p. 15-26.
- MENCHON, J. 1998a: "Aportació a l'inventari de les esteles del Gaià: peces de Pont d'Armentera i Querol." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 2, p. 13-24.
- MENCHON, J. 1998b: "Necrópolis altomedievales y despoblación en la provincia de Tarragona, el caso de la Conca de Barberà." *Arqueología y territorio medieval* núm. 5, 1998, p. 5-29.
- MENCHON, J. 1999a: "Bronzes visigòtics del Museu Comarcal de la Conca de Barberà." *Del romà al romànic.* Barcelona, p. 316.
- MENCHON, J. 1999b: "Notes al voltant d'algunes ceràmiques medievals de Centcelles." *Estudis de Constantí* núm. 15, p. 19-32.
- MENCHON, J. 2000a: "Intervenció arqueològica al camí de la Platja dels Cossis (Tarragona)." *Tàrraco* 99. *Arqueologia d'una capital provincial romana.* Tarragona, p. 181-190.
- MENCHON, J. 2000b: "L'arqueologia medieval a les comarques tarragonines. On anem?" *Ir. congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya.* 13, 14 i 15 de novembre de 1998. Actes. Barcelona, p. 466-471.
- MENCHON, J. 2001a: "Capitell de Pilastra procedent de la Part Alta de Tarragona." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 21-22, p. 155-173.
- MENCHON, J. 2001b: "Els enterraments d'època tardoantiga." In GARCIA, M.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; PUCHE, J. M.; RAMÓN, E.; REMOLÀ, J. A. *La vil·la romana de la Llosa. Deu anys d'investigació arqueològica.* Cambrils, p. 159-165.
- MENCHON, 2001c: "Treballs arqueològics al pati del palau i evolució arquitectònica de l'edifici." In DDAA *El palau Alenyà de Montblanc,* Montblanc, p. 7-20.
- MENCHON, J. 2001d: "Una església romànica oblidada, Sant Julià dels Montgons." *Estudis de Constantí* núm. 17, 2001, p. 65-80.
- MENCHON, J. 2001e: "Una estela funerària discoïdal a l'ermita de Berà." *Boi* núm. 7, p. 12-13.
- MENCHON, J. 2002a: "El castell de Passanant, treballs arqueològics (1999)." *Aplecs de treballs* núm. 21, p. 35-67.
- MENCHON, J. 2002b: "Excavacions arqueològiques al castell de Gelida. Campanya de 1996." *10 jornades d'estudis penedesencs.* Vilafranca del Penedès, "Miscel·lània penedesenca" vol. XXVI, p. 71-94.
- MENCHON, J. 2002c: "Intervenció arqueològica al núm. 17 de l'Avinguda Estanislau Figueras de Tarragona." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 24, p. 63-73.
- MENCHON, J. 2002d: "Montoliu i l'arqueologia, cinquanta anys després." In MONTOLIU, M. de *Libre de Tarragona.* Tarragona, p. 137-152.
- MENCHON, J. 2002e: "Nova estela discoïdal al Penedès." *Miscel·lània Penedesenca XXV-2001, 10 jornades d'estudis penedesencs.* Vilafranca del Penedès, "Miscel·lània penedesenca" vol. XXVI, p. 413-418.
- MENCHON, J. 2003a: "El hisn de Siurana o l'oblit del passat." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes.* Barcelona, vol. II, p. 643-652.
- MENCHON, J. 2003b: "Les muralles del Camp i la regió de Tarragona." *L'art gòtic a Catalunya.* Barcelona, Arquitectura III, Dels palaus a les masies, p. 142-144.
- MENCHON, J. 2004: "Estelas medievals, contextos arqueològics y documentales. ¿un objetivo imposible?" *Actas del VII Congreso Internacional de Estelas Funerarias.* Santander vol. III, p. 653-686.
- MENCHON, J. 2005a: "Algunes esglésies medievals desaparegudes: sant Fructuós." *Anuari 2004. Memòria anual de l'Associació Cultural Sant Fructuós.* Tarragona, p. 28-29.
- MENCHON, J. 2005b: "El castillo de la Zuda de Tortosa: fortificaciones del Portal de la Bassa." *Boletín de arqueología medieval* núm. 12, p. 51-79.
- MENCHON, J. 2005c: "Estelas funerarias del Monasterio Cisterciense de Santa Maria de Poblet (Tarragona, España). Siglos XII-XIV." *O Arqueólogo Português.* Suplemento 3, Actas do VIII Congreso Internacional de Estelas Funerarias. Lisboa 16-18 de Maio de 2005. p. 345-367.
- MENCHON, J. 2005d: *Memòria dels treballs arqueològics duts a teme en el número 23 el carrer Major de Torredembarra (Tarragonès).* Tarragona, inèdita.

- MENCHON, J. 2005e: "Esteles funeràries discoïdals de la Ribera d'Ebre." *Miscel·lània del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre* núm. 17, p. 165-216.
- MENCHON, J. 2006: "Necròpolis y *husun*. Dos aspectos de la arqueologia de Tarragona anterior a la conquesta feudal." *Sautuola* núm. XII, p. 331-348.
- MENCHON, J. 2007a: "601. C. de Francesc Bastos." In *Planimetria* 2007, p. 149.
- MENCHON, J. 2007b: "6.4. La tècnica constructiva." In MACIAS, J. M.; MENCHON, J. (ed.) *La vil·la romana dels Hospitals. El Morell, Tarragona. Un assentament de la via De Italia in Hispanias*. Tarragona, p. 104-120.
- MENCHON, J. 2007c: "Intervencions arqueològiques a Montblanc (Conca de Barberà)." *Tortosa 1999. Jornades d'arqueologia 1999. Prehistòria, protohistòria i època medieval a les comarques de Tarragona (1993-1999)*. Tortosa octubre de 1999. Barcelona 2007, p. 359-377.
- MENCHON, J. 2007d: "Intervencions arqueològiques al monestir de Santa Maria de Poblet (Vimbodí, Conca de Barberà)." *Tortosa 1999. Jornades d'arqueologia 1999. Prehistòria, protohistòria i època medieval a les comarques de Tarragona (1993-1999)*. Tortosa octubre de 1999. Barcelona, p. 459-476.
- MENCHON, J. 2007e: "Intervencions arqueològiques a la cartoixa d'Escaladei (La Morera de Montsant, Priorat)." *Tortosa 1999. Jornades d'arqueologia 1999. Prehistòria, protohistòria i època medieval a les comarques de Tarragona (1993-1999)*. Tortosa octubre de 1999. Barcelona, p. 481-486.
- MENCHON, J. 2007f: "Tarragona, un dibuix de la ciutat en temps de la Guerra dels Segadors atribuït al pintor italià Ercole Bazzicaluva." *Arqueologia medieval* núm. 3, p. 98-101.
- MENCHON, J. 2008a: "Ab exercitu navali navigantium sarracenorum: la defensa de la costa a l'edat mitjana i en època moderna." *Citerior. Revista d'arqueologia i ciències de l'antiguitat*, núm. 4, p. 187-209.
- MENCHON, J. 2008b: "La Part Alta de Tarragona o la perduració d'un espai sacre des de l'antiguitat." *Congregació de Senyores sota la invocació de la Puríssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist i de la Mare de Déu de la Soledat 2008*, Tarragona. 2008, 77-79.
- MENCHON, J. 2008c: "Una vista de Santa Magdalena de Bellloc en un dibuix de Tarragona del segle XVII." *Setmana Santa 2008, Gremi de Pagesos de Sant Llorenç i Sant Isidre* Tarragona, p. 69-71.
- MENCHON, J. 2008d: "De nom estela. Les esteles funeràries discoïdals d'època medieval a Catalunya." *Caramella. Revista de música i cultura popular* núm. XVIII, p. 13-15.
- MENCHON, J. 2009a: *La muralla romana de Tarragona. Una aproximació*. Barcelona.
- MENCHON, J. 2009b: "Pervivències, continuïtats i discontinuïtats del cristianisme a Catalunya entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana. Una visió arqueològica a partir de les necròpolis." In GAVALDÀ RIBOT, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A.; PUIG, A. (ed.) *Pau, Fructuós i el cristianisme Primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*. Actes del Congrés de Tarragona, 19-21 de juny de 2008. Tarragona, p. 529-562.
- MENCHON, J. 2010a: "Arqueologia, patrimonio Histórico y Planeamiento Urbanístico en la ciudad de Tarragona. Algunos Apuntes." *Arqueología, Patrimonio Histórico y Urbanismo en las ciudades Patrimonio de la Humanidad de España. Actas de las Jornadas Técnicas sobre Arqueología, Patrimonio Histórico y Urbanismo. Tarragona, 1 y 2 de diciembre de 2009*. León, p. 217-244.
- MENCHON, J. 2010b: "Ciceró, Guillem d'Ockam, Isidor de Sevilla, el Pont del Diable, la muralla, el temple d'August i la Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona." In DDAA, *25 aniversari. Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona*. Tarragona, p. 141-146.
- MENCHON, J. 2010c: "Estudio histórico arqueológico." a Portal, J. et alii *Plan Director del Monasterio de Poblet*. Poblet 2010 [inèdit].
- MENCHON, J. 2011a: "La torre de Vallferosa (Torà, La Segarra). Aproximació a la seva arquitectura i datació radiocarbònica." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011*. Tarragona vol. II, p. 769-782.
- MENCHON, J. 2011b: "Simetries." In BALLESTEROS, J. F. (ed.) *Tarragona enamora. La ciutat vista pels seus amics i amigues*. Tarragona, p. 124.
- MENCHON, J. 2011c: "Tarragona a l'edat mitjana o la restauració d'una ciutat medieval sobre una seu episcopal visigòtica i una ciutat romana." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011*. Tarragona vol. II, p. 263-277.
- MENCHON, J. 2011d: "Tarragona o la difícil 'convivència' entre el patrimoni histórico y crecimiento urbano." In DDAA, *Proyectos urbanos y arqueología en las ciudades Patrimonio de la Humanidad de España, Actas del taller de Proyector Urbanos y Arqueología en las Ciudades Patrimonio de la Humanidad. Alcalá de Henares 5-7 de julio de 2010*. León, p. 143-185.
- MENCHON, J. 2012a: "Algunes fortificacions (islàmiques?) al sud de Catalunya. Reflexions, dubtes i provocacions." In Giraldez, P.; Vendrell, M. (coord.) *L'empremta de l'Islam a Catalunya. Materials, tècniques i cultura*. Barcelona, p. 57-106.
- MENCHON, J. 2012b: "Necròpolis de l'antiguitat tardana i alta edat mitjana a les comarques del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat." In MOLIST, N., RIPOLL, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular. Ss. VI-XII. Problemes de cronologia. Barcelona 18 de novembre de 2009*. Barcelona, vol. 1 p. 125-154.
- MENCHON, J. 2013a: "De l'ager *Tarraconensis* a la marca extrema d'Alandalús. Algunes reflexions entorn al (des)poblament del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal." In Prevosti, M.; J. LÓPEZ VILAR, J.; Guitart, J. (ed.) *Ager *Tarraconensis* 5. Paisatge, poblament, cultura material i història*. Tarragona, p. 57-73.
- MENCHON, J. 2013b: "Fortificaciones y defensas de la ciudad de Tarragona: del siglo II aC al siglo XIX." In Abella, D.; Cardona, G.; Hernández, F. X. (ed.) *I Jornadas de Patrimonio defensivo en época moderna. In memoriam Agustí Vehí Castelló*. Madrid, p. 117-130.
- MENCHON, J. 2013c: "Muralls de Montblanc." *Joies del Gòtic Català*. Barcelona, p. 314-317.
- MENCHON, J. 2014 (coord.): *El castell de Solivella. Entre el gòtic i el renaixement a la Catalunya Nova*. Tarragona.

- MENCHON, J. 2014a: "Els castells de la Conca de Barberà, de musulmans a feudals." In Menchon, J. (coord.) *El castell de Solivella. Entre el gòtic i el renaixement a la Catalunya Nova*. Tarragona, p. 19-27.
- MENCHON, J. 2014b: "Les fortificacions de Tarragona i la Guerra del Francès." In DDA *Tarragona i la Guerra del Francès. Conferències 2012/2013*. BARCELONA, p. 25-42.
- MENCHON, J. 2014c: "Solivella, un castell, un poble." In MENCHON, J. (coord.) *El castell de Solivella. Entre el gòtic i el renaixement a la Catalunya Nova*. Tarragona, p. 28-31.
- MENCHON, J. 2014d: "Una mica d'història." In MENCHON, J. (coord.) *El castell de Solivella. Entre el gòtic i el renaixement a la Catalunya Nova*. Tarragona, p. 32-35.
- MENCHON, J. 2014e: "Què sabiem del castell abans dels treballs arqueològics?." In MENCHON, J. (coord.) *El castell de Solivella. Entre el gòtic i el renaixement a la Catalunya Nova*. Tarragona, p. 35-44.
- MENCHON, J. 2015a (coord.): *L'Hospitalet de l'Infant abans de l'Hospitalet. Quatre estudis i un recull fotogràfic sobre arqueologia i història al cementiri vell*. Valls.
- MENCHON, J. 2015b: "Arquitectura militar en el Campo de Tarragona, Conca de Barberà y Priorat (Provincia de Tarragona) entre época medieval y moderna (siglos XV-XVI). Algunos ejemplos." In ABELLA, D.; HERNÁNDEZ, F. X.; ROMERO, M. (ed.) *II Jornadas de Patrimonio defensivo en época moderna*. Madrid, p. 235-247.
- MENCHON, J. 2015c: "Espais sagrats, espais rituals i espais de poder. La Part Alta de Tarragona des de l'antiguitat al segle XXI." In GIRÁLDEZ, P.; VENDRELL, M. (coord.) *Transformació, destrucció i restauració dels espais medievals [9 trobada de les Egipcíques. Patrimoni 2.0 – UB, Barcelona 22-23 octubre 2015]*. Barcelona, p. 79-104.
- MENCHON, J. 2015d: "La ciutat de Tarragona entre l'antiguitat tardana i els segles XII-XIII. La recuperació d'un espai urbà." *Actes del V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya*. Barcelona, vol. I, p. 83-116.
- MENCHON, J. 2015e: "La torre de Vallferosa, Torà (La Segarra). Cronologia i construcció." *Tribuna d'arqueologia 2011-2012*. Barcelona, p. 264-294.
- MENCHON, J. 2016a: "Construcció, materials, espais i reciclatge a Tarragona, época romana i medieval. *Saxa loquuntur*." In GIRÁLDEZ, P.; VENDRELL, M. (coord.) *Bella pedra vella. Explotació, usos i conservació en l'àmbit de la Corona d'Aragó*. Barcelona, p. 67-114.
- MENCHON, J. 2016b: "El castell dels comtes de Prades a Falset. Una aproximació des de l'arqueologia." In CONEJO, A. (ed.) *L'infant Pere d'Aragó i d'Anjou "molt graciós e savi senyor"*. Valls, p. 167-214.
- MENCHON, J. 2016c: "El terme d'Altafulla en temps antics. De romans a musulmans." In BARGALLÓ, A.; MENCHON, J.; SERRA, R.; ROVIRA GÓMEZ, S. J. *Història d'Altafulla-Tarragona*, vol. I, Prehistòria, romanitat i edad mitjana, p. 37-119.
- MENCHON, J. 2016d: "El paso de las murallas romanas y medievales a las fortificaciones modernas en la ciudad de Tarragona (siglos XV-XVII)." In ABELLA, D.; HERNÁNDEZ, F. X.; ROMERO, M. (ed.) *II Jornadas de Patrimonio defensivo en época moderna*. Madrid, p. 221-234.
- MENCHON, J. 2016e: "Erets Tarragona." *Mozaika. Erets Catalunya Una crònica hebrea del s. III al XXI*. Barcelona, p. 216-219.
- MENCHON, J. 2016f: "Les esteles del cementiri de Forès." In FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ BORDES, J.; ROMERA, J.; PASTOR, I.; MARGARIT, J.; MENCHON, J.; BESERAN, P.; MATA DE LA CRUZ, S.; BRUACG, CH.; FERNÁNDEZ, B.; MARTÍ, C. *Restauració de l'església de Sant Miquel de Forès*, 2006-2016. Forès, p. 102-121.
- MENCHON, J. 2016g: "Tarragona: arqueologia i municipi. Reflexions des d'un despatx de Casa Castellarnau." In MENCHON, J.; PASTOR, R.; TEN, R. (coord.) *Gestió municipal i arqueologia a Catalunya. Taller sobre el paper de l'administració municipal en la gestió de l'arqueologia a Catalunya*. Tarragona 13 de juliol de 2012. Tarragona, p. 57-70.
- MENCHON, J. 2017a: "Arquitectura militar en el Campo de Tarragona, Conca de Barberà y Priorat (provincia de Tarragona) entre época medieval y moderna (siglos XV-XVI). Algunos ejemplos." In ABELLA, D.; HERNÁNDEZ, F. X.; ROMERO, M. (ed.), *II Jornadas de Patrimonio defensivo en época moderna*. Madrid, p. 235-247.
- MENCHON, J. 2017b: "El paso de las murallas romanas y medievales a las fortificaciones modernas en la ciudad de Tarragona (siglos XV-XVII)." In ABELLA, D.; HERNÁNDEZ, F. X.; ROMERO, M. (ed.) *II Jornadas de Patrimonio defensivo en época moderna*. Madrid, p. 221-234.
- MENCHON, J. 2017c: "Murallas de Tarragona, algunas reflexiones en torno a su conservación y puesta en valor." *Simposium Internacional de Murallas-Ciudades Fortificadas Patrimonio Mundial. Ávila, 14-16 juny 2016. Grupo de Ciudades Patrimonio de la Humanidad-Ajuntamiento de Ávila-Ministerio de Cultura-IPCE*. Ávila, p. 41-97.
- MENCHON, J. 2017d: "Tàrraco. Construir sobre les restes: quelcom més que pedres trencades." In SEGURA, J.; CORBELLA, N.; ESTEVE, J.; RENALIAS, L.; SORIANO, L. (ed.) *Ibèria. Roma, Al-Àndalus. El fi com a principi. XXXIX Jornades internacionals d'intervenció en el patrimoni arquitectònic*. Barcelona, p. 124-125.
- MENCHON, J. 2018a: "Dos torres y un relato histórico en revisión: Santa Perpetua de Gaià (Tarragona) y Vallferosa (Lérida)." *Treballs d'arqueologia* núm. 22, p. 107-134.
- MENCHON, J. 2018b: "L'església de Sant Llorenç del Gremi de Pagesos, una joia del segle XII." *Gremi de Pagesos de Sant Llorenç i Sant Isidre. Opuscle 2018*. Tarragona, p. 64-65.
- MENCHON, J. 2018c: "Una estela discoidal al museu-arxiu Pere Virgili de Vilallonga del Camp." *El Codony. La revista trimestral de Vilallonga del Camp* núm. 99, octubre-desembre 2018, p. 31-32.
- MENCHON, J. 2018d: "Records i memòries dels màrtirs de Tarragona, Sant Fructuós i el Fòrum de la Colònia. Una possibilitat o un relat més." *Congregació de Senyores sota la invocació de la Puríssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist i de la Mare de Déu de la Soledat 2018*, Tarragona, p. 92-94.
- MENCHON, J. 2018e: "Tarragona, una ciudad medieval que (re)nace sobre una capital romana (I): de la fundación a la conquista árabo-bereber (I)." *Románico* núm. 27, 2018, p. 16-23.
- MENCHON, J. 2019a: "A propósito de la conquista islámica y los territorios del *Ifranj*: la ciudad de Tarragona." In

- FERNÁNDEZ, C. (ed.) *Al-kitab. Juan Zozaya-Stabel-Hansen*. Madrid, p. 269-276.
- MENCHON, J. 2019b: "Fortificaciones del fin de milenio (siglo X) en crisis: las torres de Santa Perpètua de Galà (siglos VII-VIII) y Vallferosa (siglos VIII-IX)." *Oviedo, Anejos de Nailos* núm. 6, 1300 aniversario del origen del Reino de Asturias. Congreso internacional. Del fin de la antigüedad tardía a la alta edad media en la península ibérica (650-900). p. 405-423.
- MENCHON, J. 2019c: "Inscripcions i pedres que es mouen: del Fòrum de la Colònia a la Necròpolis de Sant Fructuós, a l'antiga fàbrica de tabacs." *Congregació de Senyores sota la invocació de la Puríssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist i de la Mare de Déu de la Soledat 2019*, Tarragona, p. 96-98.
- MENCHON, J. 2019d: "Santa Magdalena de Bell-lloc i la restauració dels espais de culte de la Tarragona medieval." *Gremi de Pagesos de Sant Llorenç i Sant Isidre. Opuscle 2019*. Tarragona, p. 68-72.
- MENCHON, J. 2019e: "Tarragona, una ciudad medieval que (re)nace sobre una capital romana (II): tras la conquista feudal." *Románico* núm. 28, 2019, p. 16-25.
- MENCHON, J. 2019f: "Tarragona y su territorio entre la antigüedad tardía y la conquista feudal. Tradición historiográfica y nuevas perspectivas (siglos VI-XI)." *Oviedo, Anejos de Nailos* núm. 6, 1300 aniversario del origen del Reino de Asturias. Congreso internacional. Del fin de la antigüedad tardía a la alta edad media en la península ibérica (650-900). p. 71-93.
- MENCHON, J. 2020a: *Carreus, columnes, inscripcions... i pedres trencades a Tarragona. Sobre la construcció, el reciclatge de materials, usos i espais en època antiga i medieval*. Barcelona.
- MENCHON, J. 2020b: "Estelas en Cataluña. Un cotejo bibliográfico." *Hilarricon. Jornades sobre estelas discoideas (Abaurrea Alta-Abaurregaina, 22 al 24 de junio de 2028)*. Navarra, p. 4-29.
- MENCHON, J. 2020c: "Una torre dels segles VIII-IX. Del què s'ha hit al que ara veiem.. i dubtem." In ESTEVE, J.; MENCHON, J. (coord.) *Vallferosa. Una torre singular en una frontera de temps antics*. Cervera, p. 102-123.
- MENCHON, J. 2020d: "Vells i nous espais de culte cristià a Tarragona: Santa Magdalena de Bell-lloc." *Taüll* núm. 53, p. 25-28.
- MENCHON, J. en premsa a: "Arqueologia urbana en Tarragona. De la antigüedad tardía a la ciudad medieval: un balance." *VI Congreso de Arqueología Medieval (España-Portugal)*. Alacant, novembre 2019.
- MENCHON, J. en premsa b: *Les fortificacions de Tarragona en temps de la Guerra del Francès. Una aproximació a l'evolució de les fortificacions de Tarragona des d'època antiga al segle XIX*.
- MENCHON, J. en premsa c: "Una torre, dues anelles i unes analítiques impertinents: Vallferosa (Torà, la Segarra, província de Lleida)." In NEGRE, J. (ed.) *Fortificacions a l'extrem oriental de la marca superior d'al-Andalus: investigacions recents als districtes de Lārida i Ṭurtūša*. Lleida.
- MENCHON, J. en premsa d: "Fortificacions, arquitectures del poder i de la guerra al Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat." *Torres i castells s. VI-XIV. Més enllà de les pedres [13 trobada de les Egipcíaques. Patrimoni 2.0 – UB, Barcelona 10-11 octubre 2019]*. Barcelona.
- MENCHON, J. en premsa e: "Arqueologia medieval a les comarques tarragonines 1998-2018. Un retrospectiu." *VI Congrès d'Arqueologia medieval i Moderna a Catalunya. Lleida, 29 de novembre-2 de desembre de 2018. Actes*. Lleida.
- MENCHON, J.; ALARCON, V. en premsa: "Aigua domesticada a Tarragona. El Rec Major i el proveïment de la ciutat medieval i moderna." *II Simposi internacional d'arqueologia del Born, Barcelona. Centre cultural del Born-ajuntament de Barcelona, "El Rec Comtal: l'aigua dibuixa la ciutat."* Barcelona, 15-17 març 2018. Barcelona.
- MENCHON, J.; DÍAZ GARCIA, M. 2007: "Intervencions arqueològiques al castell de Solivella (Conca de Barberà)." *Tortosa 1999. Jornades d'arqueologia 1999. Prehistòria, protohistòria i època medieval a les comarques de Tarragona (1993-1999)*. Tortosa octubre de 1999. Barcelona, p. 423-434.
- MENCHON, J.; FUENTES, M. M. 1995a: "Sant Bertomeu de Centelles." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 56-57.
- MENCHON, J.; FUENTES, M. M. 1995b: "Sant Fructuós." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 59-60.
- MENCHON, J.; LÓPEZ DE LOS MOZOS, J. R. 1995: "El diccionario multilingüe de Ucla: génesis y evolución." *Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra* núm 65, any XXVII, juliol-desembre 1995, p. 127-190.
- MENCHON, J.; MASSÓ, J. 1999: *Les muralles de Tarragona. Muralles i fortificacions de Tarragona segles II aC. - XX dC*. Tarragona.
- MENCHON, J.; MORELLÓ, J. 1995a: "Castell de Constantí." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 36.
- MENCHON, J.; MORELLÓ, J. 1995b: "Castell del Patriarca (o de l'Arquebisbe)." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 39-40.
- MENCHON, J.; MORELLÓ, M. 1995c: "Castell del Paborde (o del Preposit) [Tarragona]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 180.
- MENCHON, J.; MORELLÓ, J. 1995d: "Pont del riu de la Salada." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 541.
- MENCHON, J.; MORELLÓ, J. 1995e: "Santa Maria de Senan [esteles]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 541.
- MENCHON, J.; MORELLÓ, J. 1995f: "Necròpoli de Tuells." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 543-544.
- MENCHON, J.; PIÑOL, LI. 2000: "La ciutat de Tarragona." *L'art gòtic a Catalunya*. Barcelona, Arquitectura III, Dels palaus a les masies., p. 63-67.
- MENCHON, J. MIRÓ ALAIX, M. T. 2013: "Arqueologia urbana y Patrimonio Mundial en Tarragona. Una visión desde la gestión municipal y autonómica/Urban Archaeology and World Heritage in Tarragona. A view from municipal and autonomic management." In CASTILLO, A. (ed.) *Actas del Primer Congreso internacional de Buenas Prácticas en Patrimonio Mundial: Arqueología. Mahón, Menorca, Islas Baleares, España 9-13 de abril de 2012/ Proceedings of the First International Conference on Best Practices in World Heritage: Archaeology. Mahon, Minorca, Balearic Islands, Spain 9-13 April 2012*. Madrid, 2013, p. 920-933.
- MENCHON, J.; PALOMAR, S. 1988: "Continuitat o perduració residual d'un ús funerari medieval: les esteles funeràries discoïdals en època moderna." *Pedralbes. Revista d'història moderna* núm. 8-II, "Actes. Segon congrés

- d'història moderna de Catalunya. Catalunya a l'època de Carles III" vol. II, p. 641-652.
- MENCHON, J.; PASTOR, I. 2015: "Reciclant pedra? la utilització del material petri a la ciutat de Tarragona a l'edat mitjana i època moderna." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014.* Barcelona, vol. I, p. 477-486.
- MENCHON, J.; PASTOR, I. en premsa: "Construir *alla romana* a Tarragona i el Camp: defenses, cases, Castells, palaus." *Antonio Agustín 500 anys.* Tarragona.
- MENCHON, J.; TÉVAR, A 1993 (ed.): *Les esteles discoïdals dels Països catalans, estat de la qüestió. Reus 9 i 10 de gener de 1988. Actes d'estudi sobre les esteles discoïdals.* Reus.
- MENCHON, J.; RAMOS, M. LL. 1995a: "Església dels Sants (o de Santa Anna)." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 61.
- MENCHON, J.; RAMOS, LL. 1995b: "Sant Pere Sacelades." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 61-62.
- MENCHON, J.; RAMOS, LL. 1995c: "[Inscripcions de la sala capitular de la catedral de Tarragona]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 161-163.
- MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A. 1994: "Excavacions arqueològiques a l'Hospital de les Monges." *La revista de Consantí* núm 12, juliol 1994, p. 11-12.
- MENCHON, J.; RIUS, P. 1992: "Les esteles funeràries medievals de Tírvia." *Collegats. Anuari del centre d'estudis del Pallars 1991* núm. 5, "XXXVI Assemblea intercomarcal d'estudiosos," p. 113-132.
- MENCHON, J.; RIUS, P. 1994a: "Estelas funerarias en Cataluña. Algunas piezas singulares." "Hilarri Buruzko Nazioarteko IV. Kongresua/ IV Congreso internacional sobre la estela funeraria/ IV Congrès International sur la stèle funéraire" [Donostia 1991], *Cuadernos de Sección. Antropología-etnografía. Eusko-Ikaskuntza* núm 10, p. 577-593.
- MENCHON, J.; RIUS, P. 1994b: "Signos de oficio en estelas funerarias en Catalunya" *Actas del V Congreso Internacional sobre la estela funeraria. Soria 1993.* Sòria, vol. II, p. 653-662.
- MENCHON, J.; RIUS, P. 1995: "Una estela discoïdal a Sant Martí Sarroca." *7 jornades d'estudis penedesencs.* Vilafranca del Penedès, "Miscel·lània penedesenca" vol. XXVI p. 221-228.
- MENCHON, J.; RIUS, P. 1997: "Aportació a l'inventari de les esteles funeràries: Alt Urgell, Noguera, Solsonès." *XXXIX assemblea intercomarcal d'estudiosos. Cardona, Octubre 1994.* Cardona, vol. I, p. 209-224.
- MENCHON, J.; RIUS, P. 2002: "Una estela funerària a l'estudi Vidal de Sitges (Garraf)." *9 jornades d'estudis penedesencs.* Vilafranca del Penedès, "Miscel·lània penedesenca" vol. XXVI, vol. I, p. 441-447.
- MENCHON, J., REMOLÀ, J. 1994: "La adaptació del urbanismo medieval a las estructuras monumentales de época romana en Tarragona: el sistema de fortificaciones." *IV Congreso de arqueología medieval española. Sociedades en transición/ IV congrés d'arqueologia medieval espanyola. Societats en transició.* Alacant, p. 77-86.
- MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A. 1995: "La muralla medieval de Constantí. Excavacions arqueològiques a l'antic Hospital de les Monges." *Estudis de Constantí* núm. 11, p. 7-26.
- MENCHON, J.; SERRANO COLL, M. en premsa: "Tarraco 'civitas iudeorum.' (I) Una aproximación desde la documentación y la arqueología." *Boletín de arqueología medieval* núm. 19.
- MENCHON, J.; TEIXELL, I. 2000: "Aportacions a l'estudi de les fortificacions medievals a les comarques tarragonines." *Ir. congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. 13, 14 i 15 de novembre de 1998.* Actes. Barcelona, p. 378-387.
- MENCHON, J.; TEIXELL, I. 2006: "El portal medieval de la capella de Sant Magí de la muralla de Tarragona." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 28, p. 299-331.
- MENCHON, J.; TEIXELL, I. 2007: "Intervencions arqueològiques al castell de Falset." *Tortosa 1999. Jornades d'arqueologia 1999. Prehistòria, protohistòria i època medieval a les comarques de Tarragona (1993-1999).* Tortosa, octubre de 1999. Barcelona, p. 451-458.
- MENCHON, J.; TOSAS, T. 1995: "Annex I. Necròpolis medievals anteriors al 1300 del Camp de Tarragona, el Priorat i la Conca de Barberà." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 590-591.
- MENCHON, J.; ZARAGOZA, J. 1990: "Restes arqueològiques a l'església del Catllar." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 12, p. 111-117.
- MENCHON, J.; CALONGE, R.; ESTEVE, J. 2017: "La torre de Vallferosa. Evolució, restauració i datació." In SEGURA, J.; CORBELLÀ, N.; ESTEVE, J.; RENALIAS, L.; SORIANO, L. (ed.) *Ibèria. Roma, Al-Àndalus. El fi com a principi. XXXIX Jornades internacionals d'intervenció en el patrimoni arquitectònic.* Barcelona, p. 230-233.
- MENCHON, J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A. 1994: "Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tàrraco. Del baix imperi a l'edat mitjana." *Pyrenae* núm 25, p. 225-243.
- MENCHON, J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A. 1995: "Excavacions arqueològiques d'època medieval a la ciutat de Tarragona: excavacions a la plaça Rovellat; excavació arqueològica a l'antic ajuntament de Tarragona; excavació arqueològica a la muralla de Tarragona, a la zona de l'antic escorxador i baluard de Sant Antoni; excavació arqueològica en un solar situat entre els carrers Civaderia i d'en Gai; excavacions arqueològiques al núm. 10 de la Rambla Vella." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 188-190.
- MENCHON, J., MORELLÓ, M.; RAMOS, LI. 1995: "Castell del Rei [història]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 181-182.
- MENCHON, J.; MARTÍ, J. E.; RIUS, P. 2011-2012: "Esteles funeràries discoïdals de la Bisbal de Falset, Cabacés, Margalef de Montsant, Siurana i Ulldemolins (el Priorat)." *Arqueologia medieval* núm. 6-7, p. 58-89.
- MENCHON, J.; MESAS, I.; ORTEGA, G. 2015: "Aportacions al coneixement de l'Esplugu de Francolí en època medieval. treballs arqueològics al Capuig (2011)." *Aplecs de treballs* núm. 33, p. 43-63.
- MENCHON, J.; MOYA GUERRERO, R.; BOLÒS, J. 1995: "Castell d'Alforja." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 227.
- MENCHON, J.; TEIXELL, I.; MUÑOZ MELGAR, A.; MACIAS, J. M. 2003: "Excavacions arqueològiques a la catedral de Tarragona (2000-2002)." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002.* Actes. Barcelona, vol. I, p. 121-128.
- MENCHON, J.; LÓPEZ, Tx.; PALLARÈS, C.; SÁNCHEZ, M. J.; CANTOS, A.; OREA, F. 2000 (coord.) *Guia de Cornudella de*

- Montsant. Cornudella, Albarca i Siurana. Cornudella de Montsant.
- MENCHON, J.; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A.; BENET ARQUÉ, C.; FÀBREGA, X.; BERMÚDEZ, A. 1994: "El circ romà de Tarragona. Intervencions dels anys 1990-1992." *La ciutat en el món romà. Actes del XIVè Congrés internacional d'arqueologia clàssica de Tarragona (1993)*. Tarragona, vol. 2, p. 275-277.
- MENÉNDEZ BUEYES, L. R. 2013: *Medicina, enfermedad y muerte en la España tardoantigua. Un acercamiento histórico a las patologías de las poblaciones de la época tardorromana e hispanovisigoda (siglos IV-VIII)*. Salamanca.
- MENÉNDEZ PIDAL, F. 1960: "Repoblación y tradición en la cuenca del Duero." *Enciclopedia lingüística hispánica* vol. I.
- MERCADÉ, J. 1967: "Les pedres de Llamp." *Revista del Centre de Lectura* núm. 176, abril, p. 412
- MERCADAL, O.; ALIAGA, S.; CAMPILLO, J. 1995: "Santa Maria de Talló." *Catalunya romànica* vol. VII, p. 95-96.
- MERI, J. 2006 (ed.): *Medieval Islamic civilization: an encyclopedia*. New York, vol. I.
- MERINO, J. 1993: "Montfullà, Bescanó." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89*. Barcelona, p. 271.
- MESTRES, J. 1979: "El sepulcre megalític de Mas Pla (Valldossera) Querol, Tarragona." *Pyrenae* núm. 15-16, p.125-145.
- MESTRES, J.; ESTEVE, X. 2015: "Sitges, cenotafis i sepulcres. 20 anys d'intervencions arqueològiques al Penedès." *Jornades d'arqueologia del Penedès 2011*. Vilafranca del Penedès, p. 37-76.
- MESTRES, J. S. 2007: "6.3. Datació per radiocarboni de les restes funeràries." In MACIAS, J. M.; MENCHON, J. (ed.) *La vil·la romana dels Hospitals. El Morell, Tarragona. Un assentament de la via de Italia in Hispanias*. Tarragona, p. 101-104.
- MESTRES, J. S. 2011: "La datació per radiocarboni de la torre de Vallferosa (Torà, La Segarra) i la valoració de la seva validesa." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011*. Tarragona, vol. II, p. 783-792.
- MESTRES, J. S. 2012a: "Contribució de la datació per radiocarboni a l'establiment de la cronologia de les manifestacions funeràries de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana." In MOLIST, N., Ripoll López, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular. Ss. VI-XII. Problemes de cronologia. Barcelona 18 de novembre de 2009*. Barcelona, vol. 1, p. 109-124.
- MESTRES, J. S.; GARCIA TARGA, J.; AGUILERA, A. 1998 inèdita.: "Objetivos y factores técnicos que influyen en la validez de una datación radiocarbónica de restos óseos: el caso de Santa Tecla-La Gravosa." *I simposium d'arqueologia medieval. Homenatge al prof. Manuel Riu*. Comunicació presentada i ni publicada encara.
- MESTRES, J. S.; GARCIA TARGA, J.; AGUILERA, A. 2001: "Datació d'un enterrament humà a Santa Tecla-La Gravosa (Santa Margarida i els Monjos, Alt Penedès)." *10 jornades d'estudis penedesencs*. Vilafranca del Penedès, "Miscel·lània penedesenca" vol. XXVI, p. 43-68.
- MIGNE, J-P. 1844-1880: *Patrologiae. Cursus completus*. Paris, 217 vol.
- MEZQUIDA, L. M. 1948a: "Extracció del sarcòfago de la Punta de la Mora." *Diario español* 28.8.1948.
- MEZQUIDA, L. M. 1948b: "Pequeña historia de un gran sarcòfago." *Diario español* 4.9.1948.
- MEZQUIDA, L. M. 1964: "Traslado del Coro de la Catedral." *Semana Santa 1964*. Tarragona s/p.
- MILÀ I FONTANALS, M. 1868: "Apuntes históricos sobre Olérdula." *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* vol. II, p. 505-528.
- MILLÀS I VALLINCROSA, J. M. 1987: *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*. Barcelona.
- MILLÀS I VALLINCROSA, J. M. 1957: "Una nueva inscripción judaica bilingüe en Tarragona." *Sefarad* núm. 17, p. 3-10.
- MIQUEL LAJARÍN, J. 2015: "Intervenció arqueològica a una antiga nevera a Falset (Priorat)." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*. Barcelona, vol. I, p. 1147-1154.
- MIQUEL PARELLADA, J. M.; SÁNCHEZ REAL, J. 1959: *Los hospitales de Tarragona*. Tarragona.
- MIQUEL SOLSONA, E. 2011: *L'eremitisme a Montsant*. Barcelona.
- MIQUEL VERDEROL, LI. 1883: "Tarragona." *Diccionario geográfico Universal*. tom IX, Barcelona 1833.
- MIQUEL VIVES, M. 1997: "*Ipsa marcha extrema*. Les terres del Gaià als segles X i XI." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 1, p. 27-35.
- MIQUEL VIVES, M. 1998: "Les marques comtals, la formació d'un territori de frontera." In DdAa, *L'Islam i Catalunya*, Barcelona 1998, p. 181-185.
- MIQUEL VIVES, M. 2008: "Els castells feudals, segles X-XII." In FUGUET, J.; PLAZA, C. (coord.) *Història de la Conca de Barberà*. Valls, vol. III, p. 20-39.
- MIQUEL VIVES, M.; PASTOR, I. 2008: "Del Mas Muçarra al Mas Vidal. De l'anàlisi arqueològica a la interpretació històrica." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 12, p. 39-72.
- MIQUEL VIVES, M.; VILA CARABASSA, J. M. 1990: "La quadra de la Cogullada. El Montmell (Baix Penedès)." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 12, p. 218-221.
- MIQUEL VIVES, M.; VILA CARABASSA, J. M. 2005: "La quadra de la Cogullada. Poblament feudal a la marca del comtat de Barcelona (segles X-XIII)." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 9, p. 65-113.
- MIQUEL VIVES, M.; MALGOSA, A.; SUBIRANAS, C. 2012: "Les tombes reials de Santes Creus." *Tribuna d'arqueologia 2010-2011*. Barcelona, p. 337-361.
- MIQUEL VIVES, M.; SANTESMASES; J.; SAUMELL, D. 1999: *Els castells del Gaià. Guia*. Valls.
- MIR FELIP, A. 1984: "El jaciment de la Font Voltada." *El baluard* núm. 7, p.24-25.
- MIR FELIP, A. 2003: "Sivella de bronze." In CABALLERO, M. (ed.) *El bronze en els museus de les comarques de Tarragona*. Tarragona, p.67.
- MIR FELIP, G. 2004a: "Ungüentari de vidre." In CABALLERO, M. (ed.) *El vidre en els museus de les comarques de Tarragona*. Tarragona, p. 79.
- MIR FELIP, G. 2004b: "Fragment d'agulla de vidre." In CABALLERO, M. (ed.) *El vidre en els museus de les comarques de Tarragona*. Tarragona, p. 80.

- MIR FELIP, G. 2004c: "Basíamera de vidre." In CABALLERO, M. (ed.) *El vidre en els museus de les comarques de Tarragona*. Tarragona, p. 81.
- MIR FELIP, G. 2004d: "Dena de collaret de pasta de vidre." In CABALLERO, M. (ed.) *El vidre en els museus de les comarques de Tarragona*. Tarragona, p. 82.
- MIR FELIP, G. 2004e: "Fragment de bastonet de pasta de vidre." In CABALLERO, M. (ed.) *El vidre en els museus de les comarques de Tarragona*. Tarragona, p. 83.
- MIR LLORENTE, H. 2000: "C/ Ramón y Cajal (Obres del col·lector)." In CORTÉS, R. *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*. Tarragona, p. 293-202.
- MIR LLORENTE, H. 2011: *El Codony a l'inici del segle XVI. Paisatge, economia i societat dels antics llocs i termes del Codony a partir d'un capbreu de 1510*. Tarragona, p. 23-25.
- MIR, A.; FREIXAS, A. 1988: "El jaciment de la Font Voltada." In RAMON ÒDENA, J.; BORRÀS, M. *El nostre poble, Montbrí de la Marca*. Barcelona, p. 33-36.
- MIRAVALL, R. 1969: *Atacs franco-catalans contra Tortosa*. Barcelona.
- MIRAVALL, R. 1999: *Madina Turtusha. Introducció a la Tortosa islàmica*. Tortosa.
- MIRAVALL, R. 1997: "Epigrafia altmedieval de Tortosa." *Catalunya romànica* vol. XXVI, p. 153-159.
- MIRET I SANS, J. 1910: *Les cases de temples i hospitalers a Catalunya, aplech de noves o documents històrics*. Barcelona.
- MIRÓ ALAIX, M. T. 1990: "El pla de Santa Bàrbara, Montblanc (Conca de Barberà). Campanyes 1985-86." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 12, p. 225-229.
- MIRÓ ALAIX, M. T. 1993: "Carretera N-240 Tarragona - Sant Sebastià." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89*. Barcelona, p. 256.
- MIRÓ ALAIX, M. T.; BLASCO, M. 1993: "Vil·la de Can Cortada." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89*. Barcelona, p. 111.
- MIRÓ MIRÓ, J. M. 1989: "El neolític antic a la Conca de Barberà: la Cova de la Font Major (Espluga de Francolí)." *XXXV assemblea intercomarcal d'estudiosos de Catalunya. Valls-Vila-rodona*. Valls, vol. I, p. 219-234.
- MIRÓ MIRÓ, J. M. 1995: "La cultura material del neolític antic a la Conca de Barberà." *Pyrenae* núm. 26, p. 39-52.
- MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1979: "Sis sepultures antropomòrfiques purificades per les aigües." *Catalunya comtal* núm. 5, p. 11-14.
- MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1982: "Sant Joan de Maldanell i el seu entorn arqueològic." *Maldà. Recull de treballs històrics*. Maldà, p. 29-35.
- MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1997: "Sepultures de Maldanell. Maldà." *Catalunya romànica* vol. XXIV, p. 540.
- MIRÓ Tuset, CL. 2014-2015: "L'adopcionisme, una excusa de domini polític i cultural dels carolingis sobre Septimània i la Marca Hispànica. El cas d'Urgell (788-798)." *Ibix. Annals del centre d'estudis comarcals del Ripollès*, núm. 9, p. 67-85.
- MIRÓ VINAIXA, M. 1997: "Epigrafia mètrica de transmissió exclusivament manuscrita: a propòsit de les inscripcions cristianes de Tarragona conservades a l'Anthologia hispana." *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. vol. XXXVII, "Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995." p. 953-971.
- MISSER, S. 1977: *El libro de Santa Tecla*. Barcelona.
- MITRE, E. 1986a: "El sentido medieval de la muerte: reflexiones desde el prisma del siglo XX." *Anuario de estudios medievales* núm. 16, p. 621-630.
- MITRE, E. 1986b: "Una visión medieval de la frontera de la muerte: status vitae y status finalis (1200-1348)." *En la España medieval* núm. 9, p. 665-682.
- MITRE, E. 1986-1987: "La preparación ante la muerte en torno a 1300." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 7-8, p. 219-243.
- MITRE, E. 1988: "La muerte del rey: la historiografía hispánica (1200-1348) y la muerte entre las elites." *En la España medieval* núm. 11, p. 167-184.
- MITRE, E. 2003-2004: "Muerte y modelos de muerte en la edad media clásica." *Edad media: revista de Historia* núm. 6, p. 11-31.
- MOLAS, M. 1985: "Les tombes de 'Tuells'." *El baluard 2ª època*, núm. 18, novembre-desembre 1985, s/p.
- MOLAS, D.; OLLICH, I. 1985: "Vic i la recuperació de 2000 anys d'història urbana." *Cota zero. Revista d'arqueologia i ciència* núm. 1, p. 3-10.
- MOLINERO, A. 1948: *La necrópolis visigoda de Duratón (Segovia). Excavaciones del Plan Nacional de 1942 y 1943*. Madrid, "Acta Arqueológica Hispánica" núm. IV.
- MOLIST, N. 1993: "C. de la Pau, Sant Boi de Llobregat." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89*. Barcelona, p. 81.
- MOLIST, N. 1997: "Les necrópolis altmedievals d'Olerdola." *Miscel·lània Arqueològica 1996-97*. Barcelona, p. 215-241.
- MOLIST, N. 1999: *Olerdola*. Barcelona.
- MOLIST, N. 2002 (coord.): *De Sanctus Michaelis a Sant Miquel. L'església de Sant Miquel d'Olerdola entre el segle X i el segle XXI*. Barcelona-Olerdola.
- MOLIST, N.; PUIG, F. 1991: "El carrer de la Pau (Sant Boi de Llobregat). L'evolució històrica d'un edifici." *I Jornades d'Arqueologia del Baix Llobregat. Hospitalet de Llobregat 1991 (preactes)*, p. 443-457.
- MOLIST, N., Ripoll López, G. 2012 (ed.): *Arqueologia funerària al nord-est peninsular*. Ss. VI-XII. *Problemes de cronologia*. Barcelona 18 de novembre de 2009. Barcelona, 2 vol.
- MOLIST, N.; BOSCH CASADEVALL, J. M. 2012: "El cementiri medieval de Sant Miquel d'Olerdola (Olerdola, Alt Penedès)." In MOLIST, N.; RIPOLL, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular*. Ss. VI-XII. *Problemes de cronologia*. Barcelona 18 de novembre de 2009. Barcelona, vol. II, p. 469-494.
- MOLIST, N.; BOSCH CASADEVALL, J. M.; FARRÉ, J.; MESTRES, J. 2011: "L'església i la necrópolis de Sant Miquel d'Olerdola. Primers resultats de la intervenció arqueològica (2005-2007)." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011*. Tarragona, vol. I, p. 147-159.

- MOLIST, N.; BOSCH CASADEVALL, J. M.; MESTRES, J.; ROS, A.; SENABRE, M. R. 2008: "La dinàmica ocupacional. De la prehistòria a l'etapa romana." In MOLIST, N. (ed.) *La intervenció al sector 01 del conjunt històric d'Olerdola*. Barcelona, p. 599-607.
- MONJO, M.; ALÒS, C.; SOLANES, E. 2009: "El Pla d'Almatà (Balaguer, La Noguera). Vint anys de cerca arqueològica." In BRUFAL, J.; SABATÉ CURULL, F. (ed.) *Arqueologia medieval: la transformació de la frontera medieval musulmana*. Lleida, p. 177-190.
- MONJO, M.; MONTERO, I.; RAFEL, N. 2020: "Nuevos datos arqueológicos sobre el poblamiento altomedieval del Priorat (Tarragona)." *Arqueología y territorio medieval* núm. 27, p. 221-233.
- MONREAL JIMENO, L. A. 1988: "San Millán de Suso. Aportaciones sobre las primeras etapas del cenobio emilianense." *Príncipe de Viana* núm. 183, p. 71-95.
- MONREAL JIMENO, L. A. 1989: *Eremitorios rupestres altomedievales (El alto valle del Ebro)*. Bilbao.
- MONREAL JIMENO, L. A. 1997: "Arquitectura religiosa de oquedades en los siglos anteriores al románico." *VIII Semana de estudios medievales de Nájera*. Logroño, p. 235-264.
- MONREAL JIMENO, L. A. 1999: "Análisi arquitectònic de San Esteban de Viguera." *Las pinturas de la ermita de San Esteban de Viguera*. Logronyo, p. 17-36.
- MONREAL TEJADA, L.; ALTISENT, A. 1966: "El Taller de sílex 'dels Xaragalls' en las cercanías de Poblet." *Miscel·lània Populetana* núm. 1, p. 1-18.
- MONTAÑÉS, M. C. 2007: "El procés de fortificació andalusina a les Terres de l'Ebre." *Recerca* núm. 11, p. 11-42.
- MONTES, N.; SUBIRÀ, E. 2018: "Monasticism and activity patterns: evaluating osteoarthritis distribution and enthesal changes in a feminine monastic community (Santa Maria de Vallsanta, Spain)." *Annales universitatis Apulensis. Serie historica* núm. 22/I, p. 151-178.
- MONTOLIU, M. de 1948a: "El gran sarcòfago de Tarragona." *Diario de Barcelona* 4.9.1948.
- MONTOLIU, M. de 1948b: "Pequeña historia del sarcòfago de Hipólito." *Diario español* 24.9.1948.
- MONTOLIU, M. de 1948c: "Los problemas del sarcòfago romano de Tarragona." *Diario español* 9.10.1948.
- MONTOLIU, M. de 1949: "Historial crítico de unas lápidas tarraconenses." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 26-28, p. 140-157.
- MONTÓN BROTO, F. 1976-77: "El miliario del Morell." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 133-140, p. 45-47.
- MORALEJO, S. 1984: "La reutilización e influencia de los sarcòfagos antiguos en la España Medieval." *Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi romani nel Medioevo*. Pisa 5-12 september 1982. Marburg/Lan, p. 187-203
- MORALES, J. I.; VERGÈS BOSCH, J. M.; MONTANALS, M.; OLLÉ, A.; ALLUÉ MARTÍ, E. 2013: "Procesos técnicos y culturales durante el Holoceno inicial en el noroeste de la Península Ibérica. Los niveles B y Bb de La Catierva (El Catllar, Tarragona)." *Trabajos de Prehistoria* vol. 70, núm. 1, p. 54-75.
- MORA, J. de D. 1853: *Florinda o la Caba de Juan de Dios de Mora*. València.
- MORA, F. 1971: "Destacado descubrimiento arqueológico." *La Vanguardia* 17.01.1971.
- MORAN, M.; GIL, I.; LORIENTE, A.; MOLINS, M.; PAYÀ, X. 2001-2002: "Darreres aportacions arqueològiques al coneixement de la ciutat de Lleida en època medieval." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 11-12, p. 335-357.
- MORAN, M.; GIL GABERNET, I.; PAYÀ, X.; LORIENTE, A. 2012: "Enterraments dispersos a la llerda tardoantiga." In MOLIST, N., Ripoll, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular. Ss. VI-XII. Problemes de cronologia*. Barcelona 18 de novembre de 2009. Barcelona, vol. I, p. 155-159.
- MORERAS, J.; SOLÉ, A. 2018: "A l'hora foscant. Mirades sobre la mort." *Revista d'etnologia de Catalunya* núm. 43, p. 10-13.
- MORANT, J. 1997: *Història i tradició del co-patró de Tarragona Sant Magí*. Tarragona.
- MORELLÓ, J. 2000: "A propòsit del castell del Castlà i del possible origen del Mercadal." *Informatiu de l'arxiu històric municipal de Reus* núm. 4, p. 3-6.
- MORELLÓ, J. 2003a: "La vila de Montblanc." *L'art gòtic a Catalunya*. Barcelona, Arquitectura III, Dels palaus a les masies., p. 120-123.
- MORELLÓ, J. 2003b: *Reus i la muralla del segle XIV: procés ructiu i finançament de l'obra*. Reus.
- MORELLÓ, J. 2011: "Les muralles trescentistes de Tarragona: finançament, subjectes fiscals problemes concomitants." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 33, p. 151-201.
- MORELLÓ, J. 2015: "Les fortificacions de Tarragona i el Camp (segles XII-XIV): Castells, viles closes i muralles." *Podall. Publicació de cultura, patrimoni i ciències* núm. 4, p. 470-514.
- MORELLÓ, J.; MURILLO, F.; PAPELL, J. 2006: "Edat Mitjana: del buit a la plenitud." In NAVARRO, LL.; ROQUER, S. (dir.) *Valls i la seva història*. Valls, vol. I, p. 13-55.
- MORENO, I. 2004b: *Vías romanas. Ingeniería y técnica constructiva*. Madrid.
- MORERA CAMPRUBÍ, J.; CUBO, A. en premsa: "El jaciment de Vilardida: de l'hàbitat de l'ibèric final a la vil·la romana tardoantiga. Primeres valoracions dels darrers treballs arqueològics." *Tribuna d'arqueologia 2019-2020* en premsa (conferència 5.02.2020).
- MORERA LLAURADÓ, E. 1894: *Tarragona antigua y moderna. Descripción histórico-arqueológica de todos sus monumentos*. Tarragona.
- MORERA LLAURADÓ, E. 1897: *Tarragona cristiana*. Tarragona, vol. I.
- MORERA LLAURADÓ, E. 1899: *Tarragona Cristiana*. Tarragona, vol. II.
- MORERA LLAURADÓ, E. 1905: *La catedral de Tarragona. Memoria o descripción histórico-artística de la misma*. Tarragona.
- MORERA LLAURADÓ, E. 1910: *Provincia de Tarragona*. Barcelona, Geografía General de Catalunya, vol. 6.
- MORERA LLAURADÓ, E. 1954: *Tarragona cristiana*. Tarragona, vol. III.
- MORERA LLAURADÓ, E. 1955: *Tarragona cristiana*. Tarragona, vol. IV.
- MORERA LLAURADÓ, E. 1959: *Tarragona cristiana*. Tarragona, vol. V.
- MORET, L.; VILA, J. M. 2003: "L'església del monestir de Sant Llorenç de Sous (Albanyà, Alt Empordà)." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya*. Sant

- Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes. Barcelona, vol. I, p. 87-96.
- MOREU-REY, E. 1981: *Els nostres noms de lloc*. Palma de Mallorca.
- MOREU-REY, E. 1982: *Els noms de lloc*. Mallorca.
- MOREU-REY, E. 1986: "Toponímia del terme, actual i pretèrit de l'Albiol. *Miscel·lània Pau Vila. Anuario de filologia* núm. 2, p. 447-530.
- MORIN, J.; PENEDO, E.; OÑATE, P.; OREJA, G.; RAMÍREZ, M.; SANGUINO, J. 2007: "La necròpolis hispanovisigoda de La Indiana (Pinto, Madrid)." In MORIN, J. (ed.) *La investigación arqueológica de la época visigoda en la Comunidad de Madrid. Alcalá de Henares, Zona Arqueológica* vol. II, p. 566-579.
- MORO, A. 1999.: "Seu episcopal d'Ègara." *Del romà al romànic* p. 183-184.
- MORO, A.; TUSET, F. 2003: "La seu episcopal d'Ègara (vers l'any 450). Evolució arquitectònica del conjunt monumental de les esglésies de Sant Pere de Terrassa." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. I, p. 284-289.
- MOYA GUERRERO, R. 1995: "Castell de Vilafortuny." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 42
- MOYA GUERRERO, R.; BOLÒS, J. 1995. "Castell de l'Albiol." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 223-225.
- MUNDÓ, A. M. 1961: "La inscripció visigoda del monasterio de Samos." *Studia monastica* núm. 3.1, p. 157-164.
- MUNDÓ, A. M. 1980: "Entorn d'una inscripció visigoda de la fi del segle VI." *Faventia* núm. 2, fasc. 1, p. 153-155.
- MUNDÓ, A. M. 1994: "Cultura artística escrita." *Catalunya romànica* vol. I, p. 133-157.
- MUNDÓ, A. M. 1998: "Límits territorials de les diòcesis catalanes en l'antiguitat tardana." *Obres Completes I. Catalunya. De la romanitat a la sobirania*. Barcelona, p. 29-50.
- MUNDÓ, A. M. 2001: *De quan hispans, gots, jueus, àrabs i francs circulaven per Catalunya. Discurs llegit el dia 8 de març de 2001 en l'acte de recepció pública.*d'Ascarí M. Mundó a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Barcelona.
- MUNDÓ, A. M. 2003: "El comte Berà entre Barcelona i Tarragona." *Boi* núm. 11, estiu 2003, p. 3-13.
- MUNTANYA, M. T.; ESCATLLAR, F. 2007: *Tarragona: una passejada pel terme, una retrobada amb la gent. Onomàstica tarragonina amb anotacions multidisciplinars*. Tarragona, 3 vol.
- Muñoz Amilibia, A. M. 1965: *La cultura neolítica catalana de los "Sepulcros de fosa."* Barcelona.
- MUÑOZ SEBASTIÀ, J. H. 1994: "Difusió de ceràmica de la Selva del Camp a Tortosa (segle XVII)." *El Pont-Alt* núm. 62, octubre 1994, p. 9.
- MUÑOZ MELGAR, A. 1991: *La intervenció arqueològica en els jardins de l'ermita de la Mare de Déu del Camí de Cambrils (Avinguda de Gaudí)*. Cambrils, "Quaderns d'Estudis i Divulgació" núm. 2.
- MUÑOZ MELGAR, A. 2001: *El cristianisme a l'antiga Tarragona. Dels orígens a la incursió islàmica*. Tarragona.
- MUÑOZ MELGAR, A. 2011: *La Tàrraco dels primers cristians*. Tarragona.
- MUÑOZ MELGAR, A. 2014: *La Tàrraco dels primers cristians*. Tarragona
- MUÑOZ MELGAR, A. 2016: "La basilica visigòtica del anfiteatro de Tarragona. Definición, técnicas ructivas y simbología de un templo martirial." *Quaderns d'arqueologia i d'història de la Ciutat de Barcelona* època II, núm. 12, p. 106-127.
- MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I. 1998: *Aproximació al procés històric de la Companyia de Maria Nostra Senyora (Ensenyança) a Tarragona (1698-1998)*. Tarragona. 2019,
- MUÑOZ MELGAR, A.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 1995: "Nuevos elementos decorados de arquitectura hispano-visigoda en la provincia de Tarragona." *Archivo español de arqueología* vol. 68, núm. 171-172, p. 293-301.
- MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL, I.; MONCUNILL, LI. 2005: *Tarraco Christiana. Història i arqueologia*. Tarragona.
- MURILLO REDONDO; J. M. 1995: "La necròpolis tardoantigua del Ochavillo (Hornachuelos, Córdoba)." *Ariadna* núm. 15, p. 65-130.
- N**
- NADAL, J. 1994: "Estudi faunístic de la Balma de la Vall (Montblanc, Conca de Barberà)." *Aplecs de treballs* núm. 12, p.69-75.
- NAVARRO GÓMEZ, P. 2018: "Onomàstica i dialectologia al Camp de Tarragona i la Conca de Barberà." In BAGUR, O.; NAVARRO GÓMEZ, P.; TORT, J. (ed.) *Noms de lloc i de persona del Camp de Tarragona i altres estudis d'onomàstica*. Barcelona, p. 153-253.
- NAVARRO PALAZÓN, J. 1985: "El despoblado islámico de Siyâsa (Cieza)." *Revista de arqueología* núm.53, p. 40-45.
- NAVARRO PALAZÓN, J. 1986a: "El cementerio islámico de San Nicolás de Murcia. Memoria preliminar." *Actas del I congreso de arqueología medieval española*. Osca, vol. IV, p. 7-37.
- NAVARRO PALAZÓN, J. 1986b: *La cerámica islámica en Múrcia*. Múrcia, vol. 1.
- NAVARRO SÁEZ, R. 1999a: "El territori i el món rural." *Del romà al romànic*, p. 103-121.
- NAVARRO SÁEZ, R. 1999b: "Vil·la de Centcelles." *Del romà al romànic*, p. 127-132.
- NAVARRO SÁEZ, R.; MAURI, A. 1991: "L'església de Santa Margarida (Martorell)." *Simposi d'actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (Segles X al XVIII)*. Barcelona 6, 7, 8 d'octubre 1989. Barcelona, "Quaderns científics i tècnics" núm. 3, p. 295-300.
- NAVARRO SÁEZ, R.; MAURI, A.; FARRENY, M.; FRESNO, P. DEL; SOCORREGUT, J. 2019: "De l'església paleocristiana a la sagrera medieval: Transformacions estructurals i ordenament intern del jaciment de Santa Margarida (Martorell, Barcelona)." *Tàrraco biennal. Actes del 4t congrés internacional d'arqueologia i món antic/ VII reunió d'arqueologia cristiana hispànica. El cristianisme en l'antiguitat tardana. Noves perspectives. Tarragona, 21-24 de novembre de 2018*. Tarragona, p. 181-188.
- NAVARRO, F. 1969-70: "Enterramiento tardorromano en Montferri (Tarragona)." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 105-112, p. 127.
- NEGRE, J. 2014: "La ceràmica altomedieval de Tortosa (siglos VII-X). Una primera clasificació y anàlisis interpretativo." *Arqueología y territorio medieval* núm. 21, p. 39-67.

- NEGRE, J. 2015a: "Origen y desarrollo de la huerta de Tortosa (siglos IV-XII). El proceso de formación de un macro-espacio irrigado en el levante peninsular." *Historia agraria* núm. 66, p. 11-40.
- NEGRE, J. 2015b: "Transformacions en el poblament rural del territori de Tortosa entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana: resultats de les campanyes de projecció arqueològica a les Terres de l'Ebre entre 2010 i 2011." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*. Barcelona, vol. I, p. 635-646.
- NEGRE, J. 2019: "Sobre els orígens del castell d'Uldecona: *hisp, castrum* o alguna cosa diferent?" *Recerca* núm. 18, p. 199-233.
- NEGRE, J. 2020: *En els confins d'Al-Andalus*. Castelló.
- NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019: "Territorio, fiscalidad y actividad militar en la formación de un espacio fronterizo. La consolidación de Tortosa como límite extremo del Al-Andalus omeya." *Anuario de estudios medievales* núm. 49/2, juliol-desembre, p. 705-740.
- NEGUERUELA, I. 1985: "Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas." *Quaderns d'història tarraconense* núm. V, p. 59-75.
- NEGUERUELA, I., AVELLÀ, L. 1985: "Tarragona. Excavaciones en la calle de San Lorenzo, 1977. Los materiales y las etapas de la historia de la Terraza Alta de la ciudad (siglo II a.C. - siglo XIV dC)." *Noticiero arqueológico hispánico* núm. 21, p. 299-350.
- NEUMAIER, J. 1999: "Nueva interpretación de la 'espada-puñal' de la Cova de la Font Major en l'Espluga de Francolí (Tarragona). El factor de las influencias italianas durante el bronce final en el litoral mediterráneo español." *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* núm. 20, p. 83-93.
- NIEMEYER, H. G.; RÜGER, Ch. 1962: "Vorbericht über Die Arbeiten in Centcelles 2. Die Keramik der Grabungen 1959-1961." *Madriider Mitteilungen* núm 3, p. 101-118.
- NIERHAUS, R. 1964: "Baedro-Topografische Studien zum Territorium des Conventus Cordubensis in der mittleren Sierra Morena." *Madriider Mitteilungen*, núm. 5, 1964, p. 185-212.
- NIETO, X.; PUIG, A. M.; MERINO, J. 1989: "La vil.la romana de Montfullà. Resultats de la primera campanya d'excavacions." *Cypsela* núm. VII, p. 93-101.
- NIQUET, H. 2004: "Jews in the Iberian Peninsula in Roman times." *Scripta classica israelica* núm. 23, 159-185.
- NIQUET, H. 2007: "Christians at late roman Tarraco: a reappraisal of the evidence." In Mayer, M.; Baratta, G.; Guzmán, A. (coord.) *International Congress of greek and latin epigraphy. Provinciae Imperii Romani inscriptionibus descriptae. Barcelona 3-8 septembris 2002*. Barcelona, p. 1021-1028.
- NOGUÉ, F. 1897: "Capsanes y sos encontorns." *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* núm. 19, p. 197-211.
- NOGUÉS FERRER, A. 1949: "Nuevas aportaciones arqueológicas en terrenos contiguos a Cen-na (Altafulla) y en la partida Castells del término municipal de Torredembarra." *Diario español*, 16.06.1949.
- NOLASCO, N. 2003a: "Recerques arqueològiques al jaciment de Sant Martí de les Tombetes 1998-2001 (Sant Esteve de la Sarga, Pallars Jussà)." *Actes de les I jornades d'arqueologia i paleontologia 2001. Comarques de Lleida. Lleida 30 de novembre, 1 i 2 de desembre de 2000*. Barcelona, vol. 2, p. 147-158.
- NOLASCO, N. 2003b: "L'església de l'antiga canònica i col·legiata de Santa Maria de Mur. Mètodes d'anàlisi per una proposta integral d'evolució històrico-arquitectònica a partir de les restes arqueològiques i de les fonts documentals (Castell de Mur, Pallars Jussà)." *Actes de les I jornades d'arqueologia i paleontologia 2001. Comarques de Lleida. Lleida 30 de novembre, 1 i 2 de desembre de 2000*. Barcelona, vol. 2, p. 159-178.
- NOLLA, J. M. 2002 (ed.): *Pla de Palol: un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro. Castell-Platja d'Aro*.
- NOLLA, J. M. 2014: "Ciudades, torres y castella. La defensa de la Via Augusta." In CATALÁN, R.; FUENTES, P.; SASTRE, J. C. (ed.) *Las fortificaciones en la tardoantigüedad: élites y articulación del territorio (siglos V-VIII dC)*. Madrid, p. 43-56.
- NOLLA, J. M.; CASAS, J. 1984: *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al N.E. de Catalunya*. Girona.
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, LL. 2019: "El ossible cenotafi martiriàl de la Torre del Fum de Sant Feliu de Guixols, Girona." *Tarraco Biennal. Actes del 4t Congrés internacional d'arqueologia i món Antic/ VII reunió d'arqueologia cristiana hispànica. El cristianisme en l'antiguitat tardana. Noves perspectives. Tarragona, 21-24 de novembre de 2018*. Tarragona, p. 165-172.
- NOLLA, J. M.; PATIÑO, C.; SAGRERA, J.; VIVÓ, D. 2005: *La vil·la romana i el jaciment altmedieval de Sant Pere de Montfullà (Bescanó, el Gironès)*. Girona "Estudis Arqueològics" 5, p. 12, 55-81.
- NOY, D. 2005: *Jewish Inscriptions of Western Europe*, vol. 1, Italy (excluding the City of Rome), Spain and Gaul, Cambridge.
- NÚÑEZ, M.; PORTELA, E. 1988 (ed.): *La idea y el sentimiento de la muerte en la Historia y en el Arte de la edad media*. Santiago de Compostela.
- NUIX, J. M. 1962: "Notas de arqueología catalana y balear. La Cénia." *Ampurias* núm. XXIV, p. 337.
- O**
- OCAÑA JIMÉNEZ, M. 1976: "Ya'far el eslavo." *Cuadernos de la Alhambra*. 12, p. 217-223.
- OCAÑA SALVAT, M. 2017: "La torre dels Galls Carnuts (Ca l'Escarnut)." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 21, p. 83-91.
- OLESTI VILA, O. A. 2019: "¡Al basurero!: el tratamiento del cuerpo del esclavo romano y tardo-romano en algunos yacimientos rurales del N.E. Peninsular. Praxis e ideología de la violencia." *Para una anatomía de las sociedades patriarcales desde la Antigüedad. XXXVIII Coloquio GIREA*, vol. 1, p. 439-455
- OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013: "L'ager Tarraconensis i les Muntanyes de Prades. Un espai colonial mal conegut." In PREVOSTI, M.; LÓPEZ VILAR, J.; GUITART, J. (ed.) *Ager Tarraconensis 5: Paisatge, poblament, cultura material i història: Actes del simposi Internacional*. Tarragona, p. 45-56.
- OLIVA, M. 1974: "La villa medieval de Pals." *Revista de Gerona* núm. 66, p. 17-36.

- OLIVÉ, J. M. 1982: *Guía del museo de Poblet*. Poblet
- OLLÉ, A.; VALLVERDÚ, J. 2000: "Excavació de noves estructures a la vil·la romana de Paret Delgada (La Selva del Camp, Baix Camp)." *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona, p. 223-229.
- OLLÉ, A., VERGÈS BOSCH, J. M., RODRÍGUEZ, X. P. 2004: "El jaciment de la Cansaladeta (la Riba, Alt Camp): primers resultats." *Quaderns de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp* núm. 45, p.127-144.
- OLLER J. 2014: "La *civitas sine urbe* y su función de vertebración en el territorio provincial hispano: los casos de Egara y Caldes de Montbui." *Pyrenae* núm. 45/1, p. 89-110.
- OLLIH, I. 1980: "L'arqueologia medieval a Catalunya." *L'avenç* núm. 24. p. 62-67.
- OLLIH, I. 1982: "Tipologia de les tombes de la necròpolis medieval de l'Esquerda (Osona)." *Necròpolis i sepultures medievals a Catalunya*. Barcelona, "Acta historica et archaeologica mediaevalia" annex I, p. 105-153.
- OLLIH, I. 1984: "Poblat de l'Esquerda." *Catalunya romànica* vol. II, p. 327-340
- OLLIH, I. 1993-94: "Arqueologia de la mort: una perspectiva de la història medieval." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 14-15, p. 277-290.
- OLLIH, I. 1999a: "L'arqueologia medieval a la Universitat de Barcelona: l'aportació i el llegat del Doctor Riu." *L'erol* núm. 61. p. 10-13.
- OLLIH, I. 1999b: "Vic. La ciutat d'època carolíngia." *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*. Barcelona, p. 89-94.
- OLLIH, I. 1999c: Roda: l'Esquerda." *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*. Barcelona, p. 84-88.
- OLLIH, I. 2004: "Roda ciutat (L'Esquerda) i la defensa de la línia del Ter al comtat d'Osona (s. VIII-X)." *Congrés sobre els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*. Arbúcies, p. 179-194.
- OLLIH, I. 2012: "La necròpolis medieval de l'Esquerda (segles VIII-XIV dC). Cronologia i noves perspectives de recerca." In MOLIST, N., Ripoll, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular. Ss. VI-XII. Problemes de cronologia*. Barcelona 18 de novembre de 2009. Barcelona, vol. 2, p. 275-286.
- OLLIH, A.; CABALLÉ, A. 1986-1987: "Ciutat de Vic, Osona. Resum de les campanyes de 1985." *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 7-8, Barcelona, p. 530-533.
- OLLIH, I.; RAURELL, S. 1989: "Tombes de llosa als turons de la Plana de Vic: una població alt-medieval per cristianitzar?" *Acta historica et Archaeologica mediaevalia* núm. 10, p. 223-250.
- OLLIH, I.; VIVES BALMAÑÀ, E. 1986: "La població i ritual funerari a Osona a través de les necròpolis medievals." *Cota zero. Revista d'arqueologia i ciència* núm. 2, p. 62-71
- OLLIH, I.; ROCAFIGUERA, M. DE; PRATDESABA, A.; PUJOL, A. 2015: "La muralla de Roda Ciutat. Visigots i carolingis al jaciment de l'Esquerda (Les Masies de Roda. Osona)." *Tribuna d'arqueologia 2012-2013*. Barcelona, p. 262-273.
- OLLIH, I.; OCAÑA, M.; RAMISA, M.; ROCAFIGUERA, M. 1995: *A banda i banda del Ter. Història de Roda*. Vic.
- OLLIH, I.; ROCAFIGUERA, M.; PRATDESABA, A.; OCAÑA, M.; AMBLÀS, O.; PUJOL, M. A.; SERRAT, D. 2017: "Roda Ciutat: el nucli fortificat de l'Esquerda sobre el Ter i el seu territori." *Ausa* núm. XXVIII, 179, p. 23-40.
- OLLIH, I.; SERRAT, D.; PRATDESABA, A.; ROCAFIGUERA, M.; OCAÑA, M.; AMBLÀS, O. 2018: "La construcció i durabilitat d'una torre carolíngia de fusta. Arqueologia experimental a l'Esquerda." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 40. "Experimental Archaeology from Reserarch to society. Proceedings of the Vth International Congress of Experimental Archaeology 25th-27th October, 2017, Tarragona (Spain)," p. 173-180.
- OLMO, L. 1991: "Ideologia y arqueología: los estudios sobre el periodo visigodo en la primera mitad del siglo XX." In OLMO, R.; ARCE, J. 1991 (coords): *Historiografía de la arqueología y la historia Antigua en España (Siglos XVIII-XX)*. Congreso internacional, Madrid 13-16 diciembre 1988. Madrid, 1991, p. 157-190.
- OMS, F. X.; PETIT, M. A.; LÓPEZ, F. J. 2016: "Motius figuratius en la ceràmica del neolític antic inicial i art (macro)esquemàtic a Catalunya." In DDAA, *Del neolític a l'edat del bronze en el Mediterrani occidental. Estudis en homenatge a Bernat Martí Oliver*. València, p. 491-499.
- Onomasticon Cataloniae* vol. I, 1989: COROMINES, J. *Onomasticon Cataloniae: els noms al personatge de totes les Terres de llengua Catalana*. Barcelona, vol. I, Toponímia de les Illes Balears.
- Onomasticon Cataloniae* vol. II, 1994: COROMINES, J. *Onomasticon Cataloniae: els noms al personatge de totes les Terres de llengua Catalana*. Barcelona, vol. II, A-BE.
- Onomasticon Cataloniae* vol. III, 1995: COROMINES, J. *Onomasticon Cataloniae: els noms al personatge de totes les Terres de llengua Catalana*. Barcelona, vol. III, BI-C.
- Onomasticon Cataloniae* vol. IV, 1995: COROMINES, J. *Onomasticon Cataloniae: els noms al personatge de totes les Terres de llengua Catalana*. Barcelona, vol. IV, D-J.
- Onomasticon Cataloniae* vol. V, 1996: COROMINES, J. *Onomasticon Cataloniae: els noms al personatge de totes les Terres de llengua Catalana*. Barcelona, vol. V, L-N.
- Onomasticon Cataloniae* vol. VI, 1996: COROMINES, J. *Onomasticon Cataloniae: els noms al personatge de totes les Terres de llengua Catalana*. Barcelona, vol. VI, O-SAI.
- Onomasticon Cataloniae* vol. VII, 1997: COROMINES, J. *Onomasticon Cataloniae: els noms al personatge de totes les Terres de llengua Catalana*. Barcelona, vol. VII, SAL-VE.
- Onomasticon Cataloniae* vol. VIII, 1997: COROMINES, J. *Onomasticon Cataloniae: els noms al personatge de totes les Terres de llengua Catalana*. Barcelona, vol. VIII, VI-Z.
- OÑATE, M.; BARRANCO, J. M.; GARCÍA MARCOS, A. 2008: "Las necròpolis visigodas de Loranca (Fuenlabrada, Madrid). In LÓPEZ QUIROGA, J.; MARTÍNEZ TEJERA, M.; MORÍN DE PABLOS, J. (ed.) *El tiempo de los bárbaros. Pervivencia y transformación en Galia e Hispania (siglos V-VII)*. Madrid, p. 557-559.
- ORDEIG, R. 1993-2004: *Les dotalles de les esglésies de Catalunya. Segles IX-XII*. Vic, 4 vol.
- ORDEIG, R. 2001: "Cel·les monàstiques vinculades a Guifré el Pelós i a la seva obra repobladora (vers 871-897)." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 22, p. 89-119.

- ORDEIG, R. 2020: *Catalunya carolíngia. Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*. Barcelona.
- ORELLANA, M.; JANSÀ, P. 2017: "La restauració del Pont de les Caixes de Constantí." In SEGURA, J.; CORBELLA, N.; ESTEVE, J.; RENALIAS, L.; SORIANO, L. (ed.) *Ibèria. Roma, Al-Àndalus. El fi com a principi. XXXIX jornades internacionals d'intervenció en el patrimoni arquitectònic*. Barcelona, p. 252-253.
- ORENGO, H.; CORTÉS VICENTE, A. 2014: "The augustan temple and forum of the colony of Barcino: a 90 degree turn." *Oxford Journal of Archaeology*, núm. 33(1), p. 89-107.
- ORLANDIS, J. 1950: "Sobre la elecció de sepultura en la Espanya medieval." *Anuario de historia del derecho español* núm. XX, p. 5-49.
- ORLANDIS ROVIRA, J. 1954: "'Traditio corporis et animae' la 'familiaritas' en las iglesias y monasterios españoles de la alta edad media." *Anuario de historia del derecho español* núm. 24 p. 95-279.
- OTIÑA, P. 2002: "Los materiales lapídeos de la villa de Els Munts (Altafulla)." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 24, p. 111-130.
- OTIÑA, P. 2002-2003: "La importación de mármol en la villa romana de Els Munts (Altafulla, Tarragona)." *Anales de arqueología cordobesa* núm. 13-14, p. 147-166;
- OTIÑA, P. 2005: *La vil·la romana dels Munts (Altafulla). Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano*. Reus.
- OTIÑA, P. 2008: "Les Torres de vigilància i defensa d'època medieval i moderna de Vila-seca, Salou i Cambrils." *Pont de fusta: revista de Vila-seca i de Salou* núm. 345, p. 20-21.
- OTIÑA, P. 2016: *Pirates i corsaris. Els atacs contra Vila-seca i la costa del Camp de Tarragona*. Vila-seca.
- OTIÑA, P.; RUIZ DE ARBULO, J. 2000: "De Cese a Tàrraco. Evidències i reflexions sobre la Tarragona ibèrica y el proceso de romanización." *Empúries* núm. 52, p. 107-135.
- OTIÑA, P.; VERGÈS BOSCH, J. M. 2004: "El poblament ibèric del Vilar (Valls, Alt Camp)." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 26, p. 5-22.
- ORTIZ, J. A. 2018: "Quan la mort i l'art es troben: el patrimoni funerari a Catalunya." *Revista d'etnologia de Catalunya* núm. 43, p. 132-143.
- ORTIZ LÓPEZ, A. 2010: "Dimensiones de estudio de los depósitos funerarios: una perspectiva de estudio multivariable e integrada." *Estrat crític. Revista d'arqueologia* núm. 4, p. 9-21
- P**
- PADILLA, J. I. 1982: "La necròpolis de Santa Creu de Joglars (Osona)." *Necròpolis i sepultures medievals a Catalunya*. Barcelona, "Acta historica et archaeologica mediaevalia" annex I, p. 155-176.
- PADILLA, J. I. 1983: "Estudio de los materiales medievales y postmedievales procedentes de la excavación realizada en Santa Maria de Sorba." *Noticiero arqueológico hispánico* núm 17, p. 382-399.
- PADILLA, J. I. 2003: *Yacimiento arqueológico de Cuyacabras-Eremitorio de Cueva Andrés*. Barcelona 2003.
- PADILLA, J. I.; ÁLVARO, K. 2008: "El despoblado altomedieval de Cuyacabras (Burgos): realidad, principios y argumentos." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 29, p. 575-604.
- PADILLA, J. I.; ÁLVARO, K. 2010: "Necrópolis rupestres y el poblamiento altomedieval en el Alto Arlanza (Burgos)." *En la España medieval* núm. 33, p. 259-294.
- PADILLA, J. I.; ÁLVARO, K. 2011: "La pileta del despoblado medieval de Revenga (Burgos): a propósito del lavado ritual de los difuntos y sus evidencias arqueológicas." *Pyrenae* núm. 42/2, p. 67-100.
- PADILLA, J. I.; ÁLVARO, K. 2012a: "Alberto del Castillo y la cronología de las tumbas llamadas 'olerdolanas'." In MOLIST, N., Ripoll, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular. Ss. VI-XII. Problemes de cronologia. Barcelona 18 de novembre de 2009*. Barcelona, vol. I, p. 33-40.
- PADILLA, J. I.; ÁLVARO, K. 2012b: "La organización del espacio funerario entre la antigüedad tardía y el mundo medieval: de la necrópolis a los cementerios medievales hispanos." In MOLIST, N., Ripoll, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular. Ss. VI-XII. Problemes de cronologia. Barcelona 18 de novembre de 2009*. Barcelona, vol. I, p. 41-70.
- PADILLA, J. I.; ÁLVARO, J. 2011: "Los gravados rupestres del despoblado medieval de Revenga (Burgos)." *Munibe (Antropologia-Arkeologia)* núm. 62, p. 439-459.
- PADILLA, J. I.; ÁLVARO, J. 2013: "Los asentamientos altomedievales del Alto Arlanza (Burgos). El despoblado medieval de Revenga." *Pyrenae* núm. 44/1, p. 11-41.
- PADRÓ, J. 1992: "Bonaventura Hernández Sanahuja, Tarragona i l'Antic Egipte." *Un home per a la història: homenatge a Bonaventura Hernández Sanahuja*. Tarragona, p. 56-63.
- PADRÓ, J.; VEGA, J. de la 1989: "Treballs arqueològics a la Cova de la Colomera o de les Gralles (Sant de Sarga - Mur, Pallars Jussà)." *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*. Barcelona, p. 9-53.
- PADRÓS, J. 1956: "LVII Excavaciones arqueológicas en el castillo de Ciurana 1945-1947." *Noticiero arqueológico hispánico* núm. III-IV, p. 200-215.
- PAGAROLAS, L. 1984 (ed.): *La comanda del Temple de Tortosa Primer període (1148-1212)*. Tortosa.
- PAGÈS, M. 1980: "La torre circular i els eremitoris rupestres de Benviure, a Sant Boi de Llobregat." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 1, p. 175-193.
- PAGÈS, M. 1983: *Les esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat*. Barcelona.
- PAGÈS, M. 1985: "Altar [Sant Llorenç prop Bagà]." *Catalunya romànica* vol. XII, p. 298.
- PAGÈS, M. 1993: "Sant Baldiri de Llobregat." *Catalunya romànica*. vol. XX, p. 402.
- PALACIOS MARTÍNEZ, R.; PÉREZ CALVO, J. 2009: "Morir en Bilbao (siglos XV-XVI). Un estudio de las actitudes ante la muerte a través de las Ordenanzas." *Vasconia* núm. 36, p. 85-100.
- PALACIOS MARTÍNEZ, R.; URCELA, H. 2006: "El discurso ante la muerte en las ordenanzas municipales del País Vasco y Navarra durante la Baja edad media." In GONZÁLEZ MINGUEZ, C. Y BAZÁN DÍAZ, I. (ed.) *El discurso legal ante la muerte durante la edad media en el nordeste peninsular*. Bilbao, p. 105-173.
- PALANQUES, L. I. 1988: "Las lucernas de la calle Robert d'Aguiló." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 6-7, p. 145-162.

- PALAU RAFECAS, S. 1978: "Els molins mariners d'aigua a la Conca Alta del riu Gaià." *Recerques Lleidatanes* núm. 1, p. 4-68.
- PALAU RAFECAS, S. 1988: "Enterraments al poblat ibèric del Gubià." *La Segarra* any X, núm. 103, p. 12-13.
- PALAU RAFECAS, S. 1992a: *Els molins fariners hidràulics de Catalunya*. Santa Coloma de Queralt.
- PALAU RAFECAS, S. 1992b: "Masies i molins mariners amb habitatge dintre de la zona d'influència del mercat de Santa Coloma de Queralt." *Aplecs de treballs* núm. 10, p. 257-298.
- PALAU, R.; PALLISÉ, J. 2006: "Ressenya de quatre fenòmens càrstics a la zona limítrofa del PNIN de Poblet." In VALLVEY, J. M.; GRAU, M. Y.; RIBERA, M. C. (ed.) *II Jornades sobre el Bosc de Poblet i les Muntanyes de Prades. Els límits de la pressió humana en el medi natural*. L'Espluga de Francolí, p. 289-316.
- PALET, J. M. 2003: "L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tàrraco: estudi arqueomorfològic." In GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (ed.) *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès. El Vendrell, del 8 al 10 de novembre de 2001*. Barcelona, p. 211-228.
- PALET, J. M. 2005: "L'estructuració dels espais agraris en època romana a Catalunya: aportacions de l'estudi arqueomorfològic del territori." *Cota zero. Revista d'arqueologia i ciència* núm. 20, p. 53-66.
- PALET, J. M.; ORENGO, H. 2010: "4. Les centuriacions de l'ager Tarraconensis: organització i concepcions de l'espai." PREVOSTI, M.; GUITART, J. (ed.) *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*. Tarragona, p. 121-154.
- PALET, J. M.; RIERA MORA, S. 1997: "Changements du paysage dans la plaine de Barcelone (Catalogne) de la Protohistoire au Moyen Âge." In BURNOUF, J.; BRAVARD, J. P.; CHOUQUER, G. (ed.) *La dynamique des paysages protohistoriques, antiques, médiévaux et modernes*. Paris, p. 259-270.
- PALET, J. M.; RIERA MORA, S. 2009: "Activitats agràries i modelació antròpica en el territori de la colònia Barcino: aproximació des de l'arqueologia i la palinologia." In GUITART, J.; CARRERAS, C. (dir.) *Marques i terrisseries d'àmfores en el Pla de Barcelona*. Barcelona, p. 131-140.
- PALET, J. M.; ORENGO, H.; RIERA MORA, S. 2011: "Centuriación del territorio y modelación del paisaje en los llanos litorales de Barcino (Barcelona) y Tarraco (Tarragona): una investigación interdisciplinar de datos arqueomorfológicos y paleoambientales." In DALL'AGLIO, P. L.; ROSADA, G. (ed.) *Sistemi Centuriali e opere di assetto agrario tra età romana e primo Medioevo. Aspetti metodologici, ricostruttivi e interpretativi. Borgorico (Padova)-Lugo (Ravenna) 10-12 settembre 2009*. Pisa-Roma, p. 113-129.
- PALET, J. M.; POU, J.; REVILLA, V. 1993: "La villa del Vilarenc (Calafell) i el poblament romà a l'àrea del Penedès." In PADRÓ, J.; PREVOSTI, M.; ROCA, M.; SANMARTÍ, J. (ed.) "Homenatge a Miquel Tarradell." *Estudis Universitaris Catalans*. Volum XXIX setè de la tercera època, p. 723-751.
- PALLEJÀ, LL.; ROMERO, V. 1982: "Noves troballes arqueològiques al mas de Barenys." *Lo floc. Revista del centre d'estudis riudomencs Arnau de Palomar* núm. 40, p. 14.
- PALLEJÀ, LL. 1984: "Necròpolis tardo-romana del 'Mas de Barenys' Riudoms." *L'om* 15.03.1984, p. 18 i ss.
- PALLEJÀ, LL.; ROMERO, V. 1993: "Mas de Barenys, Riudoms." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89*. Barcelona, p. 52.
- PALLÍ, F. 1981-82: "La toponímia de la Via Augusta en Catalunya." *Pyrenae* núm. 17-18, p. 343-366.
- PALLÍ, F. 1985: *La Via Augusta en Catalunya*. Barcelona, "Faventia Monografies."
- PALMA, A. de 1956-1958: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*. Tarragona, 2 vol.
- PALMADA, G. 2003: "La muralla republicana de Tàrraco. Els seus referents ructius d'època hel·lenística." *Annals de l'institut d'estudis gironins* vol. XLIV, p. 7-87.
- PALOL, P. de 1953: *Tarraco Hispanovisigoda*. Tarragona.
- PALOL, P. de 1955: "Un nuevo fragmento de escultura ornamental hispanovisigoda en Tarragona." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 51-52, p. 125-129.
- PALOL, P. de 1956: "Esencia del arte hispánico de época visigoda: romanismo y germanismo." *I Goti in Occidenti. Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo*. Spoleto 1954, núm. 3, p. 65-126.
- PALOL, P. de 1957: "El pié de altar de época visigoda de Santas Creus." *Butlletí arqueològic* època IV, núm. 57-60, p. 13-21.
- PALOL, P. 1962-63: "Nuevos fragmentos de escultura decorativa hispanovisigoda de Tarragona." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 77-84, p. 7-14.
- PALOL, P. de 1966: "Demografía y arqueología hispánica de los siglos IV al VIII. Ensayo de cartografía." *Boletín del seminario de estudios de arte y arqueología* núm. XXXII, p. 5-66.
- PALOL, P. de. 1967: *Arqueología cristiana de la España romana*. Madrid-Valladolid.
- PALOL, P. de. 1972: "Los monumentos de Hispania en la arqueología paleocristiana." *Actas del VIII congreso de internacional de arqueología cristiana. Barcelona 5-11 de octubre de 1969*. Ciutat del Vaticà-Barcelona, p. 167-185.
- PALOL, P. de 1986: "Las excavaciones del conjunto de El Boverar, Serós (Segrià, Lérida) y el reino de Akhila." *Antigüedad y cristianismo* núm. III, "Los visigodos: historia y civilización," p. 513-525.
- PALOL, P. de 1989: *El Boverar (Serós; Segrià). Conjunt d'època paleocristiana i visigòtica*. Barcelona.
- PALOL, P. de 1999a: "Basilica, baptisteri i necròpolis del Boverar." *Del romà al romànic*, p. 188-192.
- PALOL, P. de 1999b: "Basilica de Vil·la Fortunatus." *Del romà al romànic*, p. 193-194.
- PALOL, P. de 1999c: "Poblat del Boverar." *Del romà al romànic*, p. 145-146. abans b
- PALOL, P. de 1999d: "Edifici de la Torre del Fum." *Del romà al romànic*, p. 194. abans c
- PALOL, P. de 2004: *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom*. Girona.
- PALOMAR, S. 1993a: "Les esteles funeràries discoïdals, una aproximació des de l'Etnografia." In MENCHON, J.; TÉVAR, A 1993 (ed.): *Les esteles discoïdals dels Països catalans*,

- estat de la qüestió. *Reus 9 i 10 de gener de 1988. Actes d'estudi sobre les esteles discoïdals*. Reus, p. 76-79.
- PALOMAR, S. 1993b: "Les esteles funeràries discoïdals, una aproximació des de l'Etnografia." In MENCHON, J.; TÉVAR, A. 1993 (ed.): *Les esteles discoïdals dels Països catalans, estat de la qüestió. Reus 9 i 10 de gener de 1988. Actes d'estudi sobre les esteles discoïdals*. Reus, p. 173-179.
- PALOMAR, S.; FONTS, M. 1993: *Santa Maria de Montsant. Religiositat i conflicte territorial*. Reus.
- PALOMAR, S.; REHUES, A. 1983: *La terrissa a la vida quotidiana. Ceràmica tradicional de les comarques meridionals de Catalunya*. Reus.
- PALOMAR, S.; SOLÀ, M. 2001: *Puix en alt lloc sou posada. Ermites i santuaris. Indrets de devoció popular al Priorat*. Barcelona.
- PALOMAR, S.; SOLÀ, M. 2008: *Les ermites de Montsant*. Tarragona.
- PALOU, H. 1985: "Acerca de los restos arqueológicos tardorromanos como lugar de asentamiento de los monasterios medievales. El caso de Sant Pau en Sant Pol de Mar (Barcelona)." *Actas del I congreso de arqueología medieval española*. Osca, vol. IV, p. 683-698.
- PANCORBO, A.; GALERA, A. 2019: "Treballs realitzats al camp de futbol de Cardona. 2015-2016." *III Jornades d'arqueologia de la Catalunya Central, Solsona, 2016*. Barcelona, p. 192-201.
- PANCORBO, A.; MENCHON, J. 2020: "Construccions d'estranya faicó. Vallferosa i altres torres del tombant de mil·leni." In ESTEVE, J.; MENCHON, J. (coord.) *Vallferosa. Una torre singular en una frontera de temps antics*. Cervera, p. 36-47.
- PANCORBO, A.; MARTÍN MENÉNDEZ, A.; GALERA, A. 2016-2017: "Les intervencions arqueològiques realitzades al camp de futbol de Cardona (Bages): el jaciment del Campet de la Sal." *Tribuna d'arqueologia 2016-2017*. Barcelona, p. 171-197.
- PANOSA, I. 2009: *De Kesse a Tarraco. La població de la Tarragona romanorepublicana, amb especial referència a l'epigrafia*. Tarragona.
- PAPELL, J. 1994: "L'economia ramadera del monestir de Santes Creus a finals del segle XII." *Historia et documenta. Revista de divulgació històrica i del fons documental de l'arxiu històric comarcal de Valls (Alt Camp)*. núm. 1, p. 41-55.
- PAPELL, J. 1995: "Santa Magdalena de Valls." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 69.
- PAPELL, J. 2005: *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (925-1225)*. Barcelona, vol. I.
- PAPIOL, LI. 1973-1974: "Noticias sobre hallazgos romanos en el término de Constantí." *Butlletí arqueològic època IV*, fasc. 121-128, p. 250-256 (reproduït a PAPIOL, LI. 1985).
- PAPIOL, LI. 1985: "Noticias sobre hallazgos romanos en el término de Constantí." *Estudis de Constantí* núm. 1, p. 15-22 (Reproducció de Papiol. LI. 1973-74).
- PAPIOL, LI. 2004: "Memòria dels meus treballs arqueològics." *Estudis de Constantí* núm. 20, p. 69-116.
- PAPIOL, LI. 2012: "Centelles: el retorn evolutiu i històric del gran saber." *Estudis de Constantí* núm. 28, p. 171-232.
- PAPIOL, LI. 2016: "Història i origen de les vil·les." *Estudis de Constantí* núm. 32, p. 7-50.
- PARÍS BOU, LI. 1966: "Reconquesta i repoblació de l'Anguera i de l'alt Francolí (Conca de Barberà)." *VIII Assemblea intercomarcal d'estudiosos, Montblanc 1966*. Montblanc, p. 35-39.
- PARKER PEARSON, M.; HODDER, I. 1982 (ed.): "Mortuary practices, society and ideology: an ethnoarchaeological study." *Symbolic and structural archaeology*. Cambridge, p. 99-113.
- PARTEARROYO, C. 2005: "Estudio histórico artístico de los tejidos de Al-Andalus y afines." *Bienes culturales* núm. 5, p. 37-74.
- PARTEARROYO, C. 2007: "Tejidos andalusíes." *Artigrama* núm. 22, p. 371-419.
- PARRAL, J. 2016: "La veritable història de la joia jueva de Tarragona." *Viu a fons Tarragona* núm. 24, setembre-octubre 2016, p. 90-101.
- PASSARRIUS, O. 2001: "La céramique d'époque carolingie en Roussillon." *Archeologie du Midi Médiévale* núm. 19, p. 1-19.
- PASSARRIUS, O. 2011: "Archéologie du cimetiere paroissial dans le Midi, en contexte rural (IXe-XIVe siècles)." *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* núm. XLII, p. 29-38.
- PASCUAL PACHECO, J. 1992: "La necrópolis islàmica de l'Almoina (Valencia). Primeros resultados arqueológicos." *Actas del III congreso de arqueología medieval Española*. Oviedo, vol. II, p. 406-412.
- PASTOR, I. 1997a: "El domini del grup familiar dels Lotger a Rodonyà en els segles XII i XIII." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 1, p. 37-48.
- PASTOR, I. 1997b: "Els dominis occidentals dels Castellvell de la Marca." *Miscel·lània penedesenca 1995*, núm. 22, p. 67-89.
- PASTOR, I. 1998: "Família i poder a Vilardida. Una aproximació a l'estament senyorial." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 2, p. 49-60.
- PASTOR, I. 1999a: "El castell de Rodonyà." *Guia dels castells del Gaià*. Valls, p. 161-168.
- PASTOR, I. 1999b: "El castell-palau de Rodonyà a través dels inventaris *post mortem* de la família Tamarit. Segles XVII-XVIII." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 3, p. 7-34.
- PASTOR, I. 2004: "Gènesi i transformació arquitectònica del castell de Rodonyà (l'Alt Camp)." *Congrés internacional de castells de la Mediterrània occidental (2003)*. Actes. Arbúcies, p. 533-545.
- PASTOR, I. 2011: "El conjunt de sitges del castell de Rodonyà. Estudi arqueològic." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011*. Tarragona vol. II, p. 961-969.
- PASTOR, I. 2015: "L'arc d'en Ponos. Estudi arqueològic d'un element del recinte murat de la vila de Prades (Baix Camp)." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*. Barcelona, vol. I, p. 493-500.
- PASTOR, I. 2017: "Estudi històric i arquitectònic del Mas Serrà." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 21, p. 92-120.
- PASTOR, I.; SANZ, N.; NICOLAU, A. 2003: "Una reflexió sobre el panorama de l'arqueologia medieval a Catalunya, a l'inici d'un nou segle." *Arqueologia medieval* núm. 2, p. 80-93.

- PASTORA, R. A. de la 1883: "Antigüedades prehistóricas del partido de Molina de Aragón." *Boletín de la Real Academia de la Historia* núm. III. p. 154-159.
- PAVÓN, B. 1964: *Memoria de la excavación de la mezquita de Medinat al-Zahra*. Madrid 1964.
- PAVÓN, B. 1981: *El arte hispano-musulmán en su decoración floral*. Madrid.
- PAVÓN, B. 2004: *Tratado de Arquitectura Hispanomusulmana*. Madrid, 4 vol.
- PAVÓN BENITO, J.; GARCÍA DE LA BORBOLLA, A. 2007: *Morir en la edad media: la muerte en la Navarra medieval*. València.
- PAYÀ, X.; GIL, I.; LORIENTE, A.; MOLIST, M.; MORÁN, M. 2003: "La ciutat romana d'Ilerda. Aportacions al seu coneixement (Lleida, Segrià)." *I jornades d'arqueologia i paleontologia 2001. Comarques de Lleida. Lleida 30 de novembre, 1 i 2 de desembre de 2000*. Barcelona, vol. 1, p. 279-311.
- PAZ, M. A.; VILA, A. 1987-1988: "El Roc del Migdia (Vilanova de Sau, Osona): un jaciment mesolític atípic?" *Tribuna d'arqueologia 1987-1988*. Barcelona, p. 133-143.
- PENA DOMINGO, J. M. 1992: "Cap administració no es fa càrrec dels Mongons." *Nou Diari*, 10.02.1992.
- PENA FERNÁNDEZ, A. 2002: "Epigrafia medieval de Campoo." *Cuadernos de Campoo* núm. 29, p. 17-25.
- PENA FERNÁNDEZ, A. 2006: "Los sarcófagos medievales del Santuario de Montesclaros." *Sautuola* núm. XII, p. 281-293.
- PENA FERNÁNDEZ, A. 2011: "Epigrafia medieval del museo diocesano Regina Coeli." *Documenta & Instrumenta* núm. 9, p. 153-168.
- PENSABENE, P. 1993: "La decorazione architettonica dei monumenti provinciale di Tarraco." *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, Tarragona, p. 33-105.
- PENSABENE, P.; DOMINGO, J. A. 2019: "El *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris* (CPHC): una lectura arquitectónica a la luz de los nuevos datos y de los conjuntos imperiales de Roma." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 41, p. 41-126.
- PEÑA, I. 2000: "C/ Misser Sitges, 14." In CORTÉS, R. *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*. Tarragona, p. 207-212.
- PEÑA, I.; DÍAZ GARCIA, M. 1994: "Una nova torre d'accés entre el recinte de culte i la plaça de Representació del Fòrum Provincial de Tàrraco." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 18, p. 191-226.
- PEÑA, I.; YNGUANZO, M. D.; GINÉ, J. 2002: "Si sunt manes: Muerte y rituales funerarios en Tarraco (s. III-IV). El área funeraria romana de la c/ Manuel de Falla de Tarragona (parcela 17 del PERI 2). Análisis arqueológico y patológico." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 24, p. 17-61.
- PERA, J. 1994: "Reflexions entorn el Municipium Sigarrensis." *IV Congrés internacional d'arqueologia clàssica. La ciutat en el món romà./ XIV congreso internacional de arqueologia clásica. La ciudad en el mundo romano*. Tarragona, vol. 2, p. 323-325.
- PERA, J. 1997a: "Ileso i Sigarra en el marc de la romanització de la Citerior." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 7, p. 229-236.
- PERA, J. 1997b: "La necròpolis paleocristiana de Ileso (Guissona, la Segarra)." *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins vol. XXXVIII*, "Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995." p. 1117-1131.
- PERA, J. 1998: "Ileso i Sigarra. Aproximació a la Xarxa de comunicacions en època Antiga d'aquests dos centres romans de la Catalunya Central." *Comerç i vies de Comunicació (1000 A.-700 dC). Actes del XI col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 1997)*. Puigcerdà, p. 165-74.
- PERA, J.; GUITART, J. 2012: "Necròpolis tardanes a la ciutat romana de Ileso. Un problema per resoldre." In MOLIST, N.; Ripoll, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular. Ss. VI-XII. Problemes de cronologia. Barcelona 18 de novembre de 2009*. Barcelona, vol. II, p. 161-173.
- PEREA, E. 1978a: "Toponímia del terme i de la vila de Riudoms. Part A." *Revista catalana de geografia* vol. 1, núm. 2, p. 289-309.
- PEREA, E. 1978b: "Toponímia del terme i de la vila de Riudoms. Part B." *Revista catalana de geografia* vol. 1, núm. 2, p. 289-98.
- PEREA, E. 1978c: "Toponímia del terme i de la vila de Riudoms. Part C." *Revista catalana de geografia* vol. 1, núm. 2, p. 347-381.
- PEREA, E. 1978d: "Toponímia del terme i de la vila de Riudoms. Part D." *Revista catalana de geografia* vol. 1, núm. 2, p. 382-390.
- PEREA, E. 1994/2009: *La geografia i la història de Mont-ral a través de la seva onomàstica*. Barcelona 1994 (paper), 2009 (digital).
- PÉREZ ALMOGUERA, A. 1987: "La civitas de Iltirida-Ilerda (III aC.-III dC)." In MAYER, M.; NOLLA, J. M.; PARDO, J. (coord.) *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania citerior: homenatge a Josep Estrada i Garriga*. Granollers, p. 489-500.
- PÉREZ ALMOGUERA, A. 1996: "De la arketurki prerromana a la Urgellum visigoda. ¿una continuïtat?" *Cypsela* núm. 11, p. 153-160.
- PÉREZ ALMOGUERA, A.; RAFEL, N.; ARILLA, M.; CARRERAS, T. 2011: "La ocupación prehistórica y romana de la cavidad M35 del Baix Pallars (Pallars Sobirà, Lleida)." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 21, p. 103-118.
- PÉREZ DE URBIEL, J. 1954: *Los monjes españoles en la edad media*. Madrid, 2 vol.
- PÉREZ GARCIA, V. LI. 2011: "La problemàtica de les torres de guaita a l'àmbit del *Conventus Tarraconensis*." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 33, p. 25-79.
- PÉREZ MARTÍN, W. 1991: "Hernández Sanahuja y el puerto romano de Tarragona." *Butlletí arqueològic*. Núm. extraordinari dedicat a B. Hernández Sanahuja, p. 7-17.
- PÉREZ MARTÍN, W. 2007: *Troballes arqueològiques al litoral tarragoní. Dotze anys d'arqueologia subaquàtica (1968-1990)*. Tarragona.
- PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2005-2006: "La invenció (*inventio*) del culte a Santa Tecla en la Tarragona d'època medieval." *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, Barcelona, núm. L, p. 21-58.

- PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2012: *Tarraco en la antigüedad tardía. Cristianización y organización eclesiástica de una capital provincial romana (siglos III al VIII)*. Tarragona.
- PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013a: "Tàrraco a l'època tardorromana. Història política i eclesiàstica." In MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A. (ed.) *Tarraco christiana civitas*. Tarragona, p. 83-96.
- PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013b: "Tàrraco a l'època visigòtica. Història política i eclesiàstica." In MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A. (ed.) *Tarraco christiana civitas*. Tarragona, p. 97-110.
- PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2014: "El final del imperio romano de Occidente. La inscripción de los emperadores León I y Anthemio (467-472 dC)." *Pyrenae* núm. 45, vol. 2, p. 117-138.
- PÉREZ DÍAZ, S.; LÓPEZ SÁEZ, J. A. 2018: "The plant context and pollen concentrates as a method of absolute dating at la Turquesa mine." In RAFEL, N.; HUNT, M. A.; SORIANO, I.; DELGADO-RAACK, S. (ed.): "Prehistoric copper mining in the north-east of the Iberian Peninsula: La Turquesa or Mas de les Moreres Mine (Cornudella de Montsant, Tarragona, Spain)." *Revista d'arqueologia de Ponent*, núm. extra 3, p. 41-47.
- PÉREZ, J. M.; SUNYER, M.; RAMS, P. 1999: "Esteles discoïdals de la Terra Alta." *Nous col·loquis* núm. III, p. 61-74.
- PERIS, J.; POBLET, M.; QUEROL, M. 1989: "Recerques sobre l'ordenació territorial de la Conca de Barberà en època romana." *Aplecs de treballs* núm. 9, p.151-168.
- PHILPOTT, R. A. 1991: *Burial Practices in Roman Britain: A survey of grave treatment and furnishing AD 43-410*. Oxford.
- PICARD, J. C. 1988: *Le souvenir des évêques. Sépultures, listes épiscopales et culte des évêques en Italie du Nord des origines au Xe siècle*. Roma.
- PICON, A. 2013: "El pou de gel de la Granja Mitjana (Vimbodí): seguiment arqueològic, restauració, posada en valor i la seva contextualització." *Podall. Publicació de cultura, patrimoni i ciències* núm. 2, p. 65-93.
- PIÉ FAIDELLA, J. 1896: *Relación histórica del Santuario de Paret Delgada, situado en el término de la villa de la Selva del Campo de Tarragona. Su origen y antigüedad*. Tarragona.
- PIÉ FAIDELLA, J. 1899: "Anals inèdits de la vila de la Selva del Camp de Tarragona." *Revista de la associació artística-arqueològica Barcelonesa* núm. 13, p. 167-170.
- PIÉ FAIDELLA, J. 1984: *Annals inèdits de la Selva del Camp*. Tarragona.
- PIERA MARTÍ, M. 1904: *La font prehistòrica i medicinal de Vallfogona de Riucorb*. Barcelona.
- PIERA TEIXIDÓ, M.; MENCHON, J. 2011: "El Castell de Siurana (Cornudella de Montsant, el Priorat). Treballs arqueològics dels anys 2009-2010." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011. Tarragona*, vol. II, p. 867-878.
- PIFERRER, P. 1839: *Recuerdos y bellezas de España. Obra destinada para dar a conocer sus monumentos, antigüedades, paisajes etc. en laminas dibujadas del natural y litografias por F. J. Parcerisa y acompañadas con texto por P. Piferrer*. Barcelona, vol. I.
- PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M. 1969: *Islas Baleares*. Palma de Mallorca.
- PIÑOL ALABART, D. 1998: *A les portes de la mort: religiositat i ritual funerari a Reus del segle XIV*. Reus.
- PIÑOL, LI. 1993: "El conjunt termal de Centcelles (Constantí)." In MAR, R.; LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL, LL. (ed.) *Les termes romanes a Catalunya. La utilització de l'aigua a les ciutats romanes*. Tarragona, p. 187-211.
- PIÑOL, LI. 2000a: "Voltes del Pretori (C/ Enrajolat i Casa dels Militars)." *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, p. 89-107.
- PIÑOL, LI. 2000b: "Vil·la romana del Moro. Torredembarra." In CORTÉS CORTÉS, R. (dir.) *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*. Tarragona, p. 144.
- PIÑOL, LI.; LÓPEZ VILAR, J.; J. 1999: "Necròpoli del Mas de Gassol." *Del romà al romànic*, p. 279-280.
- PIÑOL, LI.; LÓPEZ VILAR, J. 2001: "Complejos termales en las villae tardorromanas del Camp de Tarragona (*ager Tarraconensis*)." *Arqueologia y territorio medieval* núm. 8, p. 77-96.
- PIÑOL, LI.; PEÑA, I. 2000: "Plaça Pallol, 6 (Antic Beateri de Sant Domènec)." In CORTÉS CORTÉS, R. (dir.) *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*. Tarragona, p. 245-252.
- PITA MERCÉ, R. 1964: "Notas de arqueología de Cataluña y Baleares. Alcoletge." *Ampurias* núm. XXVI-XXVII, p. 289-290
- PITARCH, J. 1996: "La Ràpita medieval: del ribat als benedictins." *L'algadir dels Alfachs* núm. 0, p. 16-25.
- PITARCH, J. 2004: "Alguns aspectes sobre el territori de la ràpita del Cascall al voltant de l'any mil." In FRANCO-SÁNCHEZ, F.; EPALZA, M. de (ed.) *La rábida en el Islam. Estudios interdisciplinarios. Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita (1989, 1997)*. Sant Carles de la Ràpita, p. 125-128.
- Pla Especial de la Part Alta de Tarragona (PEPA)*. Publicat al DOGC 29.6.1990.
- PLA PEREA, C.; REVILLA, V. 2004: "El santuari romà del Can Modolell (Cabrera de Mar, el Maresme)." *Actes de les I jornades d'arqueologia i paleontologia 2001. La Garriga 29. 30 de novembre, 1 de desembre de 2001*. Volum 2, Barcelona, p. 749-777.
- PLADEVALL FONT, A. 1974: *Els monestirs catalans*. Vitoria.
- PLADEVALL FONT, A. 1984: "Làpida de Guillem de Palol [Sant Martí d'Empúries]." *Catalunya romànica* vol. IX, p. 466-468.
- PLADEVALL FONT, A. 1985: "Acta de consagració de Sant Vicenç del Rus." *Catalunya romànica* vol. XII, p. 54.
- PLADEVALL FONT, A. 1991a: *La metròpoli de Tarragona. Nou-cents anys de la seva restauració medieval. Lliçó inaugural del curs acadèmic 1991-1992*. Barcelona.
- PLADEVALL FONT, A. 1991b: "Maduresa de l'església dels comtats catalans: la restauració de la metròpoli de Tarragona." *Recull Ignasi Mallol i Casanovas (1892-1940)*. Tarragona, p. 31-65.
- PLADEVALL FONT, A. 1992: "Sal·la." *Gran enciclopèdia catalana*. Barcelona, vol. XX, p. 178-179.
- PLADEVALL FONT, A. 1997 (ed.): "Acta de consagració de Santa Maria de Tortosa. 28 de novembre de 1178." *Catalunya romànica* vol. XXVI, p. 118-119.
- PLADEVALL FONT, A. 1995: "Donació del lloc erm de Falset a pere de Déu. Febrer de 1168." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 401.
- PLADEVALL FONT, A. 1999: "Epitafi del bisbe Sergi de Tarragona." *Del romà al romanic*. Barcelona, 1999, p. 55.

- PLADEVALL FONT, A. 2007: *Història de l'església a Catalunya*. Barcelona.
- PLADEVALL FONT, A. 2013: "15. Berenguer Sunifred, arquebisbe de Tarragona. La Restauració de la provincial eclesiàstica." In MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A. (ed.) *Tarraco christiana civitas*. Tarragona, p. 225-239.
- PLADEVALL FONT, A.; GORT, E. 1995: "Arxiepiscopologi de Tarragona." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 123.
- PLADEVALL FONT, A.; PUIGFERRAT, C. 1995a: "Butlla del papa Urbà II per la qual es restaura l'arxidiòcesi de Tarragona. 1 de juliol de 1091." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 48-49.
- PLADEVALL FONT, A.; PUIGFERRAT, C. 1995b: "Santa Maria de Pratdip [inscripció]." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 235.
- PLADEVALL FONT, A.; VIGUÉ, J. 1986: "Sant Llorenç del Munt. Inscripció." *Catalunya romànica* vol. III, p. 492.
- PLADEVALL FONT, A.; FUENTES, M. M.; BOLÒS, J. 1995: "Torre del Cucurull (o castell de Roda)." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 106.
- PLANAS DE IZABAL, R. 1961: *El Penedès i el Garraf*. Barcelona.
- PLANAS DE LA MAZA, M.; MINGORANCE F. X. 2001: "Dos enclaves fortificados en Andorra: Sant Vicenc d'Enclar y Les Bons." *Actas del IV curso de cultura medieval. Seminario: La fortificación medieval en la Península Ibérica*. Aguilar de Campó, p. 361-380.
- PLANAS DE MARTÍ, I. 2001: *Les Muntanyes de Prades: 20 recorreguts per boscos, cingles i barrancs*. Valls.
- PLANES, R. 1987: "El museu etnogràfic del Solsonès. Guia i descripció dels seus fons." *Cardener* núm. 4, p. 123-148.
- Planimetria 2007: Macias; J. M.; Fiz, I.; Piñol; Ll.; Miró Alaix, M.; GUITART, J. *Planimetria arqueològica de Tarraco*. Tarragona.
- PLAZA, C. 1993: "Mossàrab i català a la Conca de Barberà: els resultats d'Al." *9è Col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes. Alcacant-Elx 1991*. Barcelona, p. 319-327.
- PLAZA, C. 2012: "Els topònims de la Conca de Barberà a l'Onomasticon Cataloniae." *Actes del XXXIII col·loqui de la Societat d'Onomàstica (Montblanc, 21 i 22 d'octubre de 2006)*. Montblanc, p. 11-26.
- PLAZA, C. 2013: "Frontera i senyoriu en la toponímia de la Conca de Barberà." *Jornades de la secció filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Reus. Homenatge a Ramon Amigó i Anglès (20 i 21 d'abril de 2012)*. Barcelona-Reus, p. 61-71.
- POCIÑA, C. A. 2011: "L'amortització de les estructures del fòrum provincial: un context ceràmic del segle V dC a la part alta de Tarragona." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011. Tarragona* vol. I, p. 251-262.
- POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. 2000: "La plaza de representació de Tarraco: intervenciones arqueològiques en la plaza del Forum y la calle de'en Compte." *Tarraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona p. 27-46.
- POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. 2001: "Nuevas aportaciones al conocimiento del puerto de Tarraco (Hispania Tarraconensis)." *Saguntum* núm. 33, p. 85-96.
- PONS D'ICART, Ll. 1572: *Libro de las Grandezas y cosas memorables de la metropolitana insigne y famosa ciudad de Tarragona*. Tarragona [reimpresió de 1980 a cura de J. Sánchez Real].
- PONS D'ICART, Ll. 1883: *Libro de las grandezas y cosas memorables de la ciudad de Tarragona*, Lleida (reedició Sánchez Real, J. 1981).
- PONS MARQUÈS, J. 1938 (ed.): *Cartulari de Poblet. Edició del manuscrit de Tarragona*. Barcelona.
- PORTA BALANÀ, J. M. 1985: "Notes de l'arxiu històric Comarcal de Montblanc. Aproximació a la figura de Pere Berenguer de Vilafranca, primer batlle i veguer del territori de Montblanc." *Espitllera* núm. 81, p. 28-29.
- PORTA BALANÀ, J. M. 2000: *Montblanc*. Valls.
- PORTA MERCADÉ, J. A. 1969-70: "Restos romanos en Creixell." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 69-70, p. 133-134.
- PORTA MERCADÉ, J. A. 1982a: "Hallada una villa romana en la població de Creixell." *El Correo Catalán*. 13.09.1982.
- PORTA MERCADÉ, J. A. 1982b: "Hallazgos submarinos romanos en nuestro litoral." *Diario español* 03.09.1982.
- PORTER, M. 2010: "És Altafulla un nom àrab?" *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior* núm. 114-118, juny-setembre 2010, p. 377-380.
- POU, J. 2011: "Evolució del nucli històric de Calafell (Baix Penedès) durant l'edat mitjana i Moderna." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011. Tarragona* vol. I, p. 433-453.
- POU, J. M. 2019: "Les muralles de Calafell." In FARRÉ, J.; ESTEVE, X.; FELIU, J. M.; GARCIA, J.; MIRÓ, C.; MOLIST, N.; SABATÉ, G. (ed.). *Muralles urbanes. Diàleg entre urbanisme i patrimoni. Actes de les XVII jornades d'estudis penedesencs 2018. Sitges, Vilafranca del Penedès, Calafell 19, 20 i 21 d'octubre de 2018*. Vilafranca del Penedès, Institut d'Estudis Penedesencs, 2019, p. 159-178.
- POUS, A. de 1973: *Le pays et la vicomte feudale de Fenolledé (du viiie au xive siecle)*. Paris.
- POHL, W. 2000: *Le origini etniche dell'Europa. Barbari e Romani tra antichità e Medioevo*. Roma.
- PRADO, G. DEL; ROVIRA, C. 2015: *Els caps tallats d'Ullastret. Violència i ritual al món iber*. Barcelona.
- PRAT, J. 1983: "Religió popular o experiència religiosa ordinària. Estat de la qüestió i hipòtesis de treball. Arxiu d'Etnologia de Catalunya núm. 2, p. 47-70.
- PRAT, J. 1995: "El fet religiós a Catalunya des de la perspectiva de les ciències socials." *Revista d'etnologia de Catalunya* núm. 6, p. 10-23.
- PRAT, M.; SAGRERA, J. 2020: "La torre Desvern (Celrà, Gironès)." *Catorzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona. Actes. Caldes de Malavella, 1 i 2 de juny de 2018*. Barcelona, p. 387-396.
- PRATS, Ll. 1985: "Sobre el caràcter conservador de la Cultura Popular." In DDAA. *La cultura popular a debat*. Barcelona, p. 72-80.
- PRATDESABA, A.; FRIGOLA, J.; PADROS, C.; MADRONAL, A. 2017: "El Castell de Falgars: Estudi arqueològic d'una torre de guaita des de la Baixa República romana fins a l'època medieval." *Quaderns de les Assemblees d'Estudis* núm. 2. *El territori de Besalu abans del comtat*. Besalú, p. 95-120.
- PRATS, C. 2001: *Les ordinacions de la Bisbal de Falset de 1624 i 1695*. By author.

- PRATS AUQUÉ, E. 2006/2009: *Noms de lloc, llinatges i renoms de la Torre de Fontaubella*. Barcelona.
- PRATS SOBREPÈRE, J. 1978: "Toponímia del terme i del poble d'Arbolí." *Revista catalana de geografia* vol. I núm. 3, p. 447-528.
- PREVOSTI, M. 2010: "La ciutat de Tàrraco, entre nucli urbà i territori." In PREVOSTI, M.; GUITART, J. (ed.) *Ager Tarraconensis 1. Aspectes Històrics i marc natural*, Tarragona, p. 25-111.
- PREVOSTI, M.; GUITART, J. 2010 (ed.): *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*. Tarragona,
- PREVOSTI, M.; GUITART, J. 2014 (ed.) *Ager Tarraconensis 4. Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona*. Tarragona.
- PREVOSTI, M.; LÓPEZ VILAR, J.; GUITART, J. 2013 (dir.): *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del simposi internacional*. Tarragona.
- PRIGENT, D.; BERNARD, E. 1985: "Les nécropoles a sarcophages des Pays de la Loire." *Revue archéologique de l'ouest* núm. 2, p. 101-106.
- PUCHE, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. 2013: "Metrologia e proporzioni nelle basiliche paleocristiane di Tarraco: la basilica settentrionale del santuario suburbano di San Fruttuoso e la basilica dell'anfiteatro." *Acta XV Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae. Episcopus, Civitas, Territorium (Toledo, 8-12 de septiembre de 2008)*. Ciutat del Vaticà, p. 759-776.
- PUCHE, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. 2016: "Técnica i arquitectura tardoantiga de Centcelles (Tarragona). Observacions i primeres reflexions." *Quaderns d'arqueologia i d'història de la Ciutat de Barcelona* època II, núm. 12, p. 128-143.
- PUERTAS TRICAS, R. 1982: *Un asentamiento mozárabe en la zona de Aozaina*. Málaga.
- PUERTAS TRICAS, R. 1972: "Trabajos de planimetría y excavación en la 'Villa Fortunatus' de Fraga (Huesca)." *Noticario arqueológico hispánico* núm. 1, p. 71-81.
- PUERTAS TRICAS, R. 1982: *Un asentamiento mozárabe en la zona de Aozaina*. Málaga.
- PUERTAS TRICAS, R. 1985a: "Dos nuevas iglesias rupestres medievales en Málaga." *I Congreso de Arqueología Medieval Española*. Osca, vol. I, p. 73-101.
- PUERTAS TRICAS, R. 1985b: "Dos nuevas iglesias rupestres mozárabes en Ronda (Málaga)." *Cuadernos de la Alhambra* vol. 21, p. 67-72.
- PUERTAS TRICAS, R. 1986: "Los conjuntos rupestres mozárabes de Coín y Archidona." *Cuadernos de la Alhambra* vol. 22, p. 11-53.
- PUERTAS TRICAS, R. 2006: *Iglesias rupestres de Málaga*. Málaga.
- PUIG, A. M. 2008: "La necrópolis del solar entre els carrers Tarragona, Pep Ventura i Dr. Barraquer de Roses (Alt Empordà)." *IX jornades d'arqueologia de les comarques de Girona, Empúries*, p. 315-318.
- PUIG I CADAVALCH, J. 1921-26: "Sepulcres d'Alcover." *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* núm. VI, p. 18-19.
- PUIG I CADAVALCH, J. 1934: *L'arquitectura romana a Catalunya*. Barcelona.
- PUIG I CADAVALCH, J. 1936: *La basilica de Tarragona: períodes paleocristià i visigòtic*. Barcelona.
- PUIG I CADAVALCH, J.; FALGUERA, DE; GODAY, J. 1909: "Precedents: l'arquitectura romana. L'arquitectura Cristiana pre-romànica." In *L'arquitectura romànica a Catalunya*. 2. Barcelona.
- PUIG LARRAZ, G. 1896: "Cavernas y simas de España." *Boletín complementario del mapa Geológico de España*. Madrid.
- PUIG PUGÈS, M. 2015: "La necrópolis islàmica de l'àrea del Mercat de Born (Barcelona)." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*. Barcelona, vol. I, p. 513-524.
- PUIG I TÀRRECH, R. 2005: "L'explotació dels pous de gel de Vilaverd per la família Batlle a finals del segle XVIII." *Reboll. Butlletí del Centre d'Història Natural de la Conca de Barberà*, II època, p. 8-10.
- PUIG USTRELL, P. 2014: "Els bisbes d'Ègara documentats són vuit. Aporacions a l'estudi arqueològic de la seu episcopal d'Ègara." *Terme. Revista d'Història* núm. 29, p. 141-163.
- PUIG, VERDAGUER F.; RODÀ, I. 2007: "Las murallas de Barcino. Nuevas aportaciones al conocimiento de la evolución de sus sistemas defensivos." *Murallas de ciudades romanas en el occidente del Imperio. Lucus Augusti como paradigma*. Lugo, p. 593-631.
- PUIG VERDAGUER, F. 1999: "El món funerari de Bàrcino." *Del romà al romànic*. Barcelona. p. 265-270.
- PUIGFERRAT, C.; ADELL, J. A. 1995: "Sant Bernat del Codoç." *Catalunya romànica* vol. XXVII, p. p. 454.
- PUIGJANER, F. 1881: *Historia de la villa de Valls desde su fundación hasta nuestros días*. Valls.
- PUJADES, C. 1830: *Cronica Universal del Principado de Cataluña escrita a principios del siglo XVII por Géronimo Pujades, doctor en Derechos, Natural de Barcelona y Catedrático de su Universidad Literaria*. Barcelona, vol. I.
- PUJADES, G. 1831: *Cronica Universal del Principado de Cataluña escrita a principios del siglo XVII por Géronimo Pujades, doctor en Derechos, Natural de Barcelona y Catedrático de su Universidad Literaria*. Barcelona, Primera parte, vol. III.
- PUJADES CAVALLERIA; J. 1998: "Santa Maria de Sorba." *Catalunya romànica* vol. XXVII, p. 188-89.
- PUJADES CAVALLERIA, J.; SUBIRANAS, C. 1998: *Catalunya romànica*. vol. XXVII, p. 201-205
- PUJADES CAVALLERIA, J.; SUBIRANAS, C. 2003: "El monestir de Sant Pere de Casserres (Osona)." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. I, p. 29-34
- PUJADES CAVALLERIA, J.; BRU, R. 2002: "Torre i castell de Coaner. L'excavació. Els grafits." *II Congrés d'Arqueologia medieval i Moderna a Catalunya*. Barcelona, vol. II, p. 765-774.

Q

- QUIJADA, J. M.; SÁNCHEZ, N. 2014: *De Rebus Gestis Ecclesiae. Els llibres de notes del Capítol Catedral de Tarragona (1734-1930)*. Barcelona.
- QUIRÓS J.A. 2009: "Las dataciones radiocarbónicas de yacimientos de época histórica. Problemas y experiencias de análisis en contextos de época medieval." *Munibe (antropología- arqueología)* núm. 60, p. 313-324.
- QUIRÓS, J. A. 2013 (ed.): *El poblamiento rural de época visigoda en Hispania*. Álava, "Documentos de Arqueología Medieval" núm. 6.

- QUIRÓS, J. A. 2019: "Tema 27. Arqueología funeraria y arqueología de la arquitectura en época medieval." In QUIRÓS, J. A.; BENGOCHEA, B. *Arqueología (III). Arqueología medieval y postmedieval*. Madrid, p. 215-287.
- QUIRÓS, J. A.; ALONSO, A. 2007: "Las ocupaciones rupestres en el fin de la Antigüedad. Los materiales cerámicos de los Husos (Laguardia, Álava)." *Veleia* núm. 24-25, p. 1123-1142.
- QUIRÓS, J. A.; VIGIL-ESCALERA, A. 2011: "Dove sono i visigoti? Cimiteri e villaggi nella Spagna centrale nei secoli VI e VII." In EBANISTA, C.; ROTILI, M. (ed.) *Archeologia e storia delle migrazioni. Europa, Italia, Mediterraneo fra tarda età romana e alto Medioevo*. Cimitile, p. 157-179
- QUIRÓS, J. A.; LOZA, M.; NISO, J. 2013: "Identidades y ajuares en las necrópolis altomedievales. Estudios isotópicos del cementerio de San Martín de Dulantzi, Álava (siglos VI-X)." *Archivo Español de Arqueología*, núm. 86, p. 215-232.
- R**
- RABADÀ, M. S. 2017: "El columbari romà de Vila-rodona." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 21, p. 7-29.
- RABELLO, A. M. 1996: "The situation of the jews in Roman Spain." In Isaac, B.; Oppenheimer, A. (ed.) *Studies on the Jewish Diaspora in the Hellenistic and Roman periods*. Tel Aviv, p. 160-190.
- RADA, J. de D 1874: "Arco del mihrab de la antigua mezquita de Tarragona." *Museo Español de Antigüedades* vol. III, p. 471-480.
- RAFEL; N. 1980: "Contribució a l'estudi de diverses restes arquitectòniques publicades com a columbaris romans." *Fonaments. Prehistòria món antic als Països Catalans* núm. 2, p. 117-126.
- RAFEL; N. 1989: "Excavacions a l'església de Sant Pere de Bellver d'Ossó (Ossó de Sió, l'Urgell)." *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*. Barcelona, p. 171-180
- RAFEL, N. 2011-2012: "La cuenca minera del Baix Priorat (Tarragona): explotació y distribución en época colonial. Recursos locales versus recursos alóctonos." In AUBET, M. E.; SUREDA, P. (coord.) *Interacción social y comercio en la antesala del colonialismo: (Actas del Seminario Internacional celebrado en la Universidad Pompeu Fabra el 28 y 29 de marzo de 2012)*. Barcelona, "Cuadernos de Arqueología Mediterránea" vol. 21, p. 71-85.
- RAFEL, N.; ARMADA, X. L. 2010: "L'explotació minera al Baix Priorat (Tarragona) en época romana: notes a propòsit del *plumbum nigrum oleastrense*." *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* num 28, p. 247-261.
- RAFEL N.; MONTERO I.; SORIANO I.; DELGADO-RAACK S. 2016: "Étude sur la Coveta de l'Heura et l'exploitation du cuivre à la solana del Bepo (Tarragone, Espagne)." *Bulletin de la Société préhistorique française*, tom 113, núm. 1, gener-març, p. 95-129.
- RAFEL, N.; ABELLA, J.; MARTÍNEZ, A. 2004: "La zona minera del Molar-Bellmunt-Falset: les explotacions de coure, plom i plata i els interessos fenicis al Baix Ebre." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 13, p. 155-190.
- RAFEL, N.; ARMADA, X. L.; BELARTE, C.; FAIRÉN, S.; GASULL, P.; GRAELLS, R.; MORELL, N.; PÉREZ ALMOGUERA, A.; VILLALBA, P. 2008: "El área minero-metalúrgica del Baix Priorat (Tarragona) en la protohistoria. Explotación y redes de intercambio." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 18, p. 245-269.
- RAFEL, N.; MONTERO, I.; SORIANO, I.; DELGADO, S. 2016: "L'activité minière préhistorique dans le Nord-Est de la péninsule Ibérique: étude sur la Coveta de l'Heura et l'exploitation du cuivre à la Solana del Bepo (Tarragone, Espagne)." *Bulletin de la Société préhistorique française* vol. 113, núm. 1, p. 95-129.
- RAMON FUENTES, M. 2005: "Ressenya històrica del món funerari a Altafulla." *Estudis altafullencs* núm. 29, p. 73-81.
- RAMON SARIÑENA, E. 1989: "El poblament d'època ibèrica a la comarca del Baix Camp: estat de la qüestió." *Acta arqueològica de Tarragona III*. Tarragona, p. 55-67.
- RAMON SARIÑENA, E. 1990: "Vil·la romana de l'Esquirol (Cambrils, Baix Camp)." *Butlletí arqueològic* núm. 12, p. 193-194.
- RAMON SARIÑENA, E. 1992: "Les ceràmiques de vernís negre del poblat ibèric del Pla de Santa Bàrbara (Montblanc)." *Aplecs de treballs* núm. 10, p. 117-142.
- RAMON SARIÑENA, E. 1993: "L'Esquirol, Cambrils." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89*. Barcelona, p. 49-50.
- RAMON SARIÑENA, E. 2006: "La vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)." In DDA, *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona. Actes del Seminari, Tarragona, 14, 15 i 16 de febrer de 2006*. "Fòrum: temes d'història i d'arqueologia tarragonines" núm. 13, Tarragona, p. 153-170.
- RAMON SARIÑENA, E.; TARRATS, F. 1999: "Vil·la dels Munts." *Del romà al romànic*, p. 132-133.
- RAMON SARIÑENA, E.; CARBONELL, M. C.; BRAVO, P. 2003: "El barri dels escudellers de Reus. Excavacions arqueològiques al raval del Pallol." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. II, p. 343-349.
- RAMON SARIÑENA, E.; CARBONELL, C.; BRAVO PÓVEZ, P.; BRU, M. 2005: "Excavacions al Raval del Pallol (Reus, Baix Camp)." *Arqueologia medieval* núm. 1, p. 32-55.
- RAMON SARIÑENA, E.; MENCHON, J.; MASSÓ, J. 1999: "Bronzes de la vil·la de la Llosa." *Del romà al romànic*, p. 315-316.
- RAMON VINYES, S. 1984: "Nova opinió sobre l'emplaçament de la primitiva catedral de Tarragona." *Quaderns d'història tarraconense* núm. IV, p. 37-49.
- RAMON VINYES, S. 1999-2000: "Canonges de la Catedral de Tarragona." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 21-22, p. 241-384.
- RAMON VINYES, S.; RICOMÀ VENDRELL, F. X. 1997: *Índex Vell. Índex dels documents de l'arxiu de l'Arquebisbe*. Tarragona.
- RAMOS, M. LI. 1987: "Les rendes de les Muntanyes de Prades entre els anys 1286 i 1289." *Quaderns d'història tarraconense* núm. VI, p. 5-21.
- RAMOS, M. LI. 1995: "Sant Magí de la Brufaganya." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 452-53.
- RAMOS, M. LL.; RIU-BARRERA, E. 1988: "Un morter gòtic procedent del convent de Santa Clara de Tarragona." *Quaderns d'història tarraconense* núm. VIII, p. 75-95.

- RAMOS, M. LL.; GORT, E.; ADELL, J. 1995: "Sant Bartomeu de Fragnerau." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 417-418.
- RAMOS, M. LL.; PORTA, J. M.; BOLÒS, J. 1995: "La vila medieval de Montblanc." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 489-492.
- RAMOS, M. LL.; BOLÒS, J.; ESPAÑOL, F.; FUENTES, M. M.; TORMO, J.; MENCHON, J. 1995: "Castell i vilatge de Savella." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 470-475.
- RAURET, A. M. 1962: "Consideraciones sobre hallazgos ibero-romanos en la Font Major." *VII Congreso Nacional de Arqueología, Barcelona 1960*. Saragossa 1962, p. 251.
- RAURET, A. M. 1963: "Consideraciones sobre los hallazgos ibero-romanos en la Font Major." *VIII Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa, p. 251-254.
- RAURET, A. M. 1976: *La metalurgia del Bronce en la Península Ibérica durante la Edad del Hierro*. Barcelona.
- REBILLAND, E. 2003: "Conversion and burial in the Late Roman Empire." In Mills, K.; Graffton, A. (ed.) *Conversion in Late Antiquity and early Middle Age: seeing and believing*. Rochester, p. 61-83.
- RECASENS COMES, J. M. 1971-1972: "A propòsit de l'ocupació àrab de Tarragona i l'emigració de sant Pròsper a Itàlia." *Butlletí arqueològic època IV*, fasc. 113-120, p. 209-213.
- RECASENS COMES, J. M. 1975: *La ciutat de Tarragona*. Barcelona, vol. II.
- RECASENS COMES, J. M. 1985: *El senyoriu del Morell (1173-1835). Assaig sobre diversos aspectes del seu procés històric*. Tarragona.
- RECASENS COMES, J. M. 1998: "Algunes notícies sobre el comerç i comerciants de la Selva, de finals del segle XVI i principis del XVII." *Butlletí del Centre d'Estudis Selvatans* núm. 5, p. 11-24.
- RECASENS COMES, J. M. 2011: *L'aigua a Tarragona. De la romanització a la industrialització*. Tarragona.
- RECASENS ROVIRA, M. 1992: *La Selva del Camp en el segle XVIII (Població, Societat i Economia)*. Reus.
- REDONDO, D. 2012-2014: *Trilogía del Baztán (El guardián invisible, Legado en los huesos, Ofrenda a la tormenta)*. Barcelona 2012-2014
- REMESAL, J. 1995: "In perpetuum dicitur. Un modelo de fundación en el Imperio Romano. Sex. Iulius Frontinus, Iulius Sabinus y el testamento del Lingón (CIL XIII 5708)." *Gerión* núm. 13, p. 99-126.
- REMESAL, J. 2002: "Aspectos legales del mundo funerario romano." In VAQUERIZO, D. (ed.) *Espacios y usos funerarios en el Occidente Romano*. Córdoba, p. 369-378-140.
- REMESAL, J.; AGUILERA, A.; PONS, L. 2002: *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Catalunya. Catàleg i índex*. Barcelona.
- REDACCIÓ 1992: "La Generalitat diu que l'ermita dels Mongons no és d'interès cultural." *Nou Diari*, 13.11.1992.
- REMOLÀ, J. A. 1998: "Recents intervencions arqueològiques a Centelles (1996-1997)." *Estudis de Constantí* núm. 14, p. 29-60.
- REMOLÀ, J. A. 2000: *Las ánforas tardo-antiguas en Tàrraco (Hispania Tarraconensis)*. Barcelona.
- REMOLÀ, J. A. 2002a: "Centelles y las villae de Tàrraco durante la antigüedad tardía." In Arce, J. (ed.) *Centelles, el monumento tardorromano. Iconografía y arquitectura*. Roma, p. 97-112
- REMOLÀ, J. A. 2002b: "Les vil·les romanes del Moro (Torredembarra)." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 25, p. 57-87.
- REMOLÀ, J. A. 2003: "Tàrraco al Renaixement." *El renaixement de Tàrraco, 1563: Lluís Pons d'Icart i Anton Van den Wyngaerde*. Tarragona 2003, p. 57-89.
- REMOLÀ, J. A. 2004: "Arquitectura funeraria." In Dupré, X. (ed.) *Tarragona. Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tàrraco*. Roma, p. 83-95.
- REMOLÀ, J. A. 2006: "La vil·la romana de Centelles." In Remolà, J. A. (ed.) *El territori de Tàrraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*. "Fòrum. Temes d'història i arqueologia tarragonines." núm. 13, Tarragona, p. 171-190.
- REMOLÀ, J. A. 2013: "Ánforas orientales tardías en Tàrraco (siglos V-VII)." Hoz, M. P.; Mora, Gl. (ed.) *El Oriente griego en la Península Ibérica. Epigrafía e Historia*. Madrid, p. 307-330.
- REMOLÀ, J. A.; LASHERAS, A. 2019: "Ad suburbanum Tarraconis. Del área portuaria al conjunto eclesiástico del Francolí." *Tàrraco Biennal. Actes del 4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic/ VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El cristianisme en l'antiguitat tardana. Noves perspectives. Tarragona, 21-24 de novembre de 2018*. Tarragona, p. 75-82.
- REMOLÀ, J. A.; MACIAS, J. M. 1989: "El baluard del Raval de Sant Cristòfor." *Estudis de Constantí* núm. 5, p. 75-96.
- REMOLÀ, J. A.; PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013: "Centelles y el praetorium del comes Hispàriarum Asterio en Tàrraco." *Archivo español de arqueología* vol. 86, p. 161-186.
- REMOLÀ, J. A.; POCIÑA, C. 1998: "Intervenció arqueològica al carrer de la Pobra de Mafumet de Constantí." *Estudis de Constantí* núm. 14, p. 61-71.
- REMOLÀ, J. A.; USCATESCU, A. 1998: "El comercio de ánforas orientales en Tàrraco (siglos V-VII dC)." In COMAS, M.; PADRÓS, P. (ed.) *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, El vi a l'antiguitat, Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental, del 6 al 9 de mayo de 1998*. Badalona, p. 553-562.
- REMOLÀ, J. A.; VILASECA, A. 2000: "Intervencions arqueològiques al PERI-2, sector Tabacalera, de Tarragona." *Tribuna d'arqueologia* 1997-1998. Barcelona, p. 77-95.
- REMOLÀ, J. A.; ALIENDE, P.; ROIG PÉREZ, J. F. 2012: "L'aqüeducte del pont de les Caixes i la vil·la romana de Centelles (Constantí, Tarragonès)." *Tribuna d'arqueologia* 2009. Barcelona, p. 187-211.
- REMOLÀ, J. A.; MACIAS, J. M.; BURÉS, L.; NAVAJAS, M. 1994: "Mas Rimbau: l'ocupació funerària al sector septentrional de Tàrraco." *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993]*. Tarragona, vol. 1, p. 354-355.
- REMOLINS, G. 2013: "Estudi i avaluació del potencial arqueològic del municipi de Peramola." In *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i Aran*. Lleida, p. 68-74.
- RENAULT-MISKOVSKY, J.; ALLUÉ MARTÍ, E. 1999: "Palynological analysis of Els Vinyets and La Cativera (El Catllar, Spain)." *Arkeos* núm. 5, p. 101-110.
- RENFREW, C. 1983: *The Megalith Builders of Western Europe*. Londres.

- RETUERCE, M. 1992: "La Arqueología Medieval en Soria, estado de la cuestión." *Actas del 2º Symposium de Arqueología Soriana. Homenaje a D. Teógenes Ortego y Frías*. Soria, vol. II p. 1023-1041.
- RETUERCE, M.; HERVÁS, M. A. 2000: "Calatrava la Vieja, capital islámica de la región." In BENÍTEZ, L. de (coord.) *El patrimonio arqueológico de Ciudad Real. Métodos de trabajo y actuaciones más recientes*. Valdepeñas, p. 297-322.
- RETUERCE, M.; HERVÁS, M. A. 2004: "Excavaciones arqueológicas en Calatrava la Vieja. Planteamientos y principales resultados." *Investigaciones arqueológicas en Castilla-La Mancha 1996-2002*. Toledo, p. 381-393.
- REVILLA, V. 1993: *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*. Barcelona.
- REVILLA, V. 2004a: *Economía i poblament romà al curs inferior de la vall de l'Ebre: la vil·la de la Casa Blanca (Tortosa)*. Tarragona.
- REVILLA, V. 2004b: "El poblamiento rural en el noreste de Hispania entre los siglos III aC y I dC: organización y dinámicas culturales y socioeconómicas." In MORET, P.; CHAPA, T. (ed.) *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (s. III a de C-s. I d de C)*. Jaén, p. 175-202.
- REVILLA, V.; MIRET, M. 1994: "El poblament romà al litoral central de Tarragona." *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* núm. 16, p. 189-210.
- REYES, T. 1993: "Del baix imperi a l'alta edat mitjana." *Catalunya romànica* vol. XV, p. 24.
- REYES, T.; GONZALEZ, R.; GARCIA, J. E. 1998: "Estudi de l'ager Aesonensis (Isona i Conca Della, Pallars Jussa)." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 8, p. 35-59.
- REYNOLDS, A. 2009: *Anglo-Saxon Deviant Burial Customs*. Oxford.
- RIBAS CASALS, M. 2005: "Altafulla, topònim d'origen àrab." *Estudis altafullencs* núm. 29, p. 63-71.
- RIBAS, J. 1979: "Fragmento de inscripción." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 1, p. 203.
- RIBAS BERTRAN, M. 1975: *El Maresme en els primers segles del cristianisme*. Mataró.
- RIBAS CASALS, M. 2005: "Altafulla, topònim d'origen àrab." *Estudis altafullencs* núm. 29, p. 63-71.
- RIBERA, A.; BOLUFER, J. 1993: "Coves-finestra de cingle al País Valencià. Un avanç." *IV Congreso de arqueología medieval española. Sociedades en Transición/ IV congrés d'arqueologia medieval espanyola. Societats en transició*. Alacant, vol. II, p. 625-643.
- RIBES, D. 2005: *Legendarium. Guia per les llegendes de la Ruta del Císter*. Barcelona.
- RIBES, D. 2020: "Tipologies, aspectes ructius i distribució geogràfica de les barraques de pedra seca al Gaià Mitjà." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 24, p. 35-56.
- RICOMÀ VALLHONRAT, M. R. 1982: *Les gemmes del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona*. Tarragona.
- RICOMÀ VENDRELL, X. 1963: "Un plano parcial de Tarragona del siglo XVII." *Butlletí arqueològic època IV*, fasc. 77-84, p. 77-80.
- RICOMÀ VENDRELL, X. 1964-65: "Noticario. Crónica del traslado del coro de la Santa Iglesia Catedral Metropolitana y Primada de Tarragona." *Butlletí arqueològic època IV*, fascs. 95-92, p. 143-145.
- RIERA FORTUNY, P. 2005/2009: *Noms de lloc, cognoms i renoms de Vilallonga del Camp*. Barcelona.
- RIERA FRAU, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.; SOBERATS, N. 1997-98: "Una placa marmòria amb inscripció cífica procedent de Tarragona." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 19-20, p. 201-206.
- RIERA MORA, S. 2003: "Evolució vegetal al sector de Vilanova-Cubelles (Garraf) en els darrers 3000 anys: processos naturals i transformacions antròpiques d'una plana litoral mediterrània." In GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (ed.) *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània Oriental. Actes del simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Barcelona, p. 163-173.
- RIERA MORA, S.; PALET, J. M. 2005: "Aportaciones de la Palinología a la historia del paisaje mediterráneo: estudio de los sistemas de terrazas en las Sierras Litorales Catalanas desde la perspectiva de la Arqueología Ambiental y del Paisaje." In Riera Mora, S.; Julià, R. (ed.) *Transdisciplinary approach to a 8,000-year history of land uses*. Barcelona, p. 55-74.
- RIERA MORA, S.; MIRAS, Y.; GIRALT, S.; SERVERA, G. 2010: "Evolució del paisatge vegetal al Camp de Tarragona: estudi pol·línic de la seqüència sedimentològica procedent de la Sèquia Major (La Pineda, Vila-seca)." In PREVOSTI, M.; GUITART (ed.) *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, Tarragona, 163-173.
- RIFÀ, A. 2005: "Troballes numismàtiques a la basilica de Parc Central (Conjunt Paleocristià del Francolí, Tarragona)." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 14, p. 247-266.
- RIGALT, LI. 1997: "Sant Joan de Llavèria [excavacions]." *Catalunya romànica* vol. XXVII, p. 204.
- RIOS; M. F. 2008: "La Reconquista: gènesis de un mito historiogràfic." *Historia y grafía* núm. 30, p. 191-216.
- RIOSALIDO, J. 1997: "Los vikingos en Al-Andalus." *Al-Andalus Magreb. Estudios árabes e islámicos* núm.5, p. 335-344.
- RIPOLL PERELLÓ, E. 1991: "Una cita de Benjamín de Tudela como pretexto: la muralla romana de Tarragona." *Espacio, tiempo y forma serie I Prehistoria y Arqueología*, tom IV, p. 329-338.
- RIPOLL PERELLÓ, E.; LLONGUERAS, M. 1963: "La cultura neolítica de los sepulcros de fosa en Catalunya." *Ampurias* núm. XXV, p. 90.
- RIPOLL LÓPEZ, G. 1985: *La necropolis visigoda de El Carpio de Tajo (Toledo)*. Madrid.
- RIPOLL LÓPEZ, G. 1989: "Características generales del poblamiento y la arqueología funeraria visigoda de Hispania." *Espacio, Tiempo y Forma. Serie I. Prehistoria y Arqueología* núm. 2, p. 389-418.
- RIPOLL LÓPEZ, G. 1993: "Sarcófagos de la antigüedad tardia hispanica: importaciones y talleres locales." *Antiquité tardive* núm. 1, p. 153-158.
- RIPOLL LÓPEZ, G. 1993-1994: "La necropolis visigoda de El Carpio de Tajo. Una nueva lectura de la topocronología y los adornos personales." *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi* núm. 7-8, p. 187-250.
- RIPOLL LÓPEZ, G. 1991: "Materiales funerarios de la Hispania visigoda: problemas de tipología y cronología." In PERIDN (ed.) *Gallo-romains, wisigoths et francs en Aquitaine*,

- Septimanie et Espagne (Actes des VII Journées internationales d'Archeologie Mérovingienne, Toulouse 1985)*. Rouen, p. 111-139.
- RIPOLL LÓPEZ, G. 1996: "La arquitectura funeraria de Hispania entre los siglos V y VIII: aproximación tipológica." *Espania. Estudis d'antiguitat tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas*. Barcelona, p. 215-224.
- RIPOLL LÓPEZ, G. 1998: *Toréutica de la Bética (Siglos VI y VII dC)*. Barcelona.
- RIPOLL LÓPEZ, G. 1999b: "Bronzes d'indumentària personal." *Del romà al romànic* p. 305-309.
- RIPOLL LÓPEZ, G. 1999a: "El món funerari." *Del romà al romànic* p. 249-259.
- RIPOLL LÓPEZ, G. 2007: "Las necrópolis visigodas. Reflexiones en torno al problema de la identificación del asentamiento visigodo en Occidente según los materiales arqueológicos." *Hispania Gothorum. San Ildefonso y el reino visigodo de Toledo*. Toledo, p. 59-74.
- RIPOLL LÓPEZ, G. 2010: "The Archaeological Characterisation of the Visigothic Kingdom of Toledo: the Question of the Visigothic Cemeteries." In Becher, M.; Dick, S. (ed.) *Völker, Reiche und Namen im frühen Mittelalter*. Munich, "MittelalterStudien" núm. 22, p. 161-179.
- RIPOLL LÓPEZ, G.; ARCE, J. 2001: "Transformación y final de las villae en Occidente (siglos IV-VIII): problemas y perspectivas." *Arqueología y territorio medieval* núm. 8, p. 21-54.
- RIPOLL LÓPEZ, G. 2010: "The Archaeological Characterisation of the Visigothic Kingdom of Toledo: the Question of the Visigothic Cemeteries.", in BECHER, M.; DICK, S. (ed.) , *Völker, Reiche und Namen im frühen Mittelalter*. Munich, *MittelalterStudien* 22, p. 161-179.
- RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2012a: "Arqueologia funeraria a Catalunya de l'antiguitat tardana al mon medieval." MOLIST, N., Ripoll, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular*. Ss. VI-XII. *Problemes de cronologia*. Barcelona 18 de novembre de 2009. Barcelona, vol. I, p. 17-32.
- RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2012b: "Memoria y arqueología. El culto a los muertos entre la antigüedad tardía y el mundo medieval en Cataluña." *Medievalia* núm. 15, p. 71-75.
- RIPOLL LÓPEZ, G.; MOLIST, N. 2014: "Cura mortuorum en el nordeste de la Península Ibérica, siglos IV al XII d.C." *Territorio, Sociedad y Poder* núm. 9, p. 5-66.
- RIPOLL LÓPEZ, G.; VELÁZQUEZ, I. 1999: "Origen y desarrollo de la *parrochia* en la Hispania de la antigüedad tardía." In PERGOLA, Ph. (ed.) *Alle origini della parrocchia rurale (IV-VIII sec.)*. Ciutat del Vaticà, p. 101-156.
- RISCO, V. 1946: "Creencias gallegas. La procesión de las ánimas y las premoniciones de muerte." *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* núm. III, p. 380-429.
- RIT: Alföldy, G. 1975, *Die Römischen Inschriften von Tarraco*. Berlín.
- RIU I RIU, M. 1950: "Transhumància de la Vall de Lord a les comarques centrals de Catalunya." *Actas y Comunicaciones de la I Asamblea Intercomarcal de Investigadores del Penedès y Conca d'Odena*. Martorell, p. 150-160.
- RIU I RIU, M. 1963: "Problemas arqueológicos de la transición al mundo medieval. Orientaciones metodológicas." *Problemas de la Prehistoria y la Arqueología Catalanas. II Symposium de Prehistoria Peninsular, 8-11 de Octubre de 1962*. Barcelona, p. 261-280.
- RIU I RIU, M. 1964: "Revisión del problema adopcionista en la diócesis de Urgel." *Anuario de estudios medievales* vol. I, p. 77-96.
- RIU I RIU, M. 1971: "Campaña de excavaciones en el ámbito del antiguo monasterio de Sant Llorenç de Morunys (Lérida)." *Noticiario Arqueológico Hispánico*, vol. XVI, p. 345-409.
- RIU I RIU, M. 1972: "Cuevas-eremitorios y basílicas rupestres en Andalucía Oriental." *Actas del VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana*. Barcelona-Roma, p. 431-443.
- RIU I RIU, M. 1974-75: "Poblados mozárabes de al-Andalus. Hipótesis para su estudio: el ejemplo de Busquistar." *Cuadernos de Estudios Medievales* núm. II-III, p. 3-35.
- RIU I RIU, M. 1975: *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers (Mun. de Caldes de Malavella prov. Gerona)*. Madrid, "Excavaciones Arqueológicas en España" núm. 88.
- RIU I RIU, M. 1974-1975: "Poblados mozárabes de al-Andalus. Hipótesis para su estudio: el ejemplo de Busquistar." *Cuadernos de Estudios Medievales* núm. II-III, 3-35.
- RIU I RIU, M. 1977: "La Arqueología Medieval en España." In Böuard, M. de, *Manual de Arqueología Medieval*. De la prospección a la historia. Barcelona 1977, p. 375-490.
- RIU I RIU, M. 1978: "Els primers eremitoris mossàrabs de Catalunya." *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* núm. 1, p. 111-120.
- RIU I RIU, M. 1981a: "Excavacions arqueològiques a Santa Maria de Sorba." *Quaderns d'estudis medievals* núm. II, núm. 6, p. 323-344.
- RIU I RIU, M. 1981b: "L'enterrament núm. 66 de Sant Sebastià del Sull i la seva peça de ceràmica grisa." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 11, p. 213-219.
- RIU I RIU, M. 1981c: "Consideraciones sobre la cuarta campaña arqueológica realizada en 1979 en el cerro de Marmuyas (Montes de Málaga)." *Al-Qantara* núm. 2, fasc. 1-2, p. 429-448.
- RIU I RIU, M. 1982a: "Alguns costums funeraris de l'edat mitjana a Catalunya." *Necrópolis i sepultures medievals de Catalunya*. Barcelona, "Acta historica et archaeologica mediaevalia" annex I, 29-57.
- RIU I RIU, M. 1982b: "Enterramientos infantiles frente a las puertas o en el subsuelo de las viviendas en la España medieval (siglos X al XIII)." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 3, p. 185-200.
- RIU I RIU, M. 1982c: "Martyrium de Sant Eudald de Sorba." *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona, p. 408-411.
- RIU I RIU, M. 1982d: "Sant Sebastià del Sull." *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona, p. 404-407.
- RIU I RIU, M. 1983a: "L'eremitisme entorn de Sant Llorenç Prop Bagà." *L'Erol* núm. 5, p. 17-18.
- RIU I RIU, M. 1983b: "La rotonda sepulcral de Sorba (Montmajor, Barcelona). Posible *martyrium* de San

- Eudaldo." *Noticario arqueológico hispánico* núm 17, p. 333-378-409.
- RIU I RIU, M. 1983b: "Los estudios sobre arqueología medieval en España." *Acta Historica et Archaeologia mediaevalia* núm. 4, p. 277-287.
- RIU I RIU, M. 1983: "El monestir de Sant Sebastià del Sull al municipi de Saldes, i la seva rotonda." *Urgellia* núm. VI, p. 245-284.
- RIU I RIU, M. 1984-1985: "El monestir de Sant Sebastià del Sull al municipi de Saldes. Segona part: excavacions arqueològiques." *Urgellia* núm. VII, p. 221-279.
- RIU I RIU, M. 1986-1987: "El monestir de Sant Sebastià del Sull al municipi de Saldes. Tercera part: darreres campanyes d'excavacions arqueològiques i conclusions generals." *Urgellia* núm. VIII, o. 151-210.
- RIU I RIU, M. 1985b: "Notes sobre l'aportació de l'arqueologia a l'urbanisme medieval català." *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* núm. 5, p. 141-154.
- RIU I RIU, M. 1985c: "Santa Maria de Sorba." *Catalunya romànica* vol. XII, p. 331-335.
- RIU I RIU, M. 1985-1986: L'aportació de l'arqueologia a l'estudi de la formació i expansió del feudalisme català, *La formació i expansió del feudalisme català*, "Estudi General." 5-6, Girona, p. 27-47.
- RIU I RIU, M. 1986a: "Estado actual de la arqueología medieval en los reinos cristianos peninsulares." *I Congreso de Arqueología Medieval Española (Huesca, 1985)*. Osca, vol. IV, p. 425-472.
- RIU I RIU, M. 1986b: "Excavació d'urgència a l'ermita de Sant Serni del Grau (partida de Vilamantells, municipi de Guixers)." *Cardener* núm. 3, p. 31-79.
- RIU I RIU, M. 1987a: "Nuestro actual conocimiento y posibilidades del estudio arqueológico de las técnicas industriales de la edad media." *II Congreso de arqueología medieval española*. Madrid, vol. 1, p. 261-271.
- RIU I RIU, M. 1987b: "Sant Llorenç de Morunys. Inscripció." *Catalunya romànica* vol. XIII, p. 274-275.
- RIU I RIU, M. 1989: *L'arqueologia medieval a Catalunya*. Sant Cugat del Vallès.
- RIU I RIU, M. 1991: "Els centres d'espiritualitat i l'Arqueologia." *Miscel·lània en homenatge al P. Agustí Altisent*. Tarragona, p. 17-34.
- RIU I RIU, M. 1992: "El palatium y la sala en la organización de los patrimonios medievales." *Estudios dedicados a la memoria del profesor L.M. Díez de Salaza*. Bilbao, vol. 1, p. 89-95.
- RIU I RIU, M. 1997: "La arqueología medieval en España cristiana: estado de la cuestión." *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* núm. 53. p. 7-25.
- RIU I RIU, M. 1999: "El martyrium de Sant Eudald, a Sorba." *L'Erol, Ambit de Recerques del Berguedà* núm. 63, p. 28-31.
- RIU I RIU, M. 2001a: "L'arqueologia medieval al Solsonès." *Oppidum. Revista cultural del Solsonès*, núm. 1, p. 9-28.
- RIU I RIU, M. 2001b: "Los condados pirenaicos del ambito catalan en torno del ano mil." In DdAa. *La península Ibérica en torno al año 1000. VII Congreso de estudios medievales*. Madrid, p. 91-103.
- RIU I RIU, M. 2004-05: "Els inicis de l'arqueologia medieval a Catalunya." *Lambard. Estuds d'art medieval* vol. XVII, p. 125-141.
- RIU I RIU, M.; BOLÒS, J. 1982: "Observacions metodològiques, esquemes i fitxes de treballa per a l'estudi de les sepultures." *Necròpolis i sepultures medievals a Catalunya*. Barcelona, "Acta historica et archaeologica mediaevalia" annex I, p. 11-28.
- RIU I RIU, M.; VALDEPEÑAS, P. 1994: "El espacio eclesiástico y la formación de las parroquias en la Cataluña de los siglos IX al XII." In FIXOT, M.; ZADORA-RIO, E. (ed.) *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales*. Paris, p. 57-67.
- RIU I RIU, M.; VIVES BALMAÑA, E. 1983: "La rotonda sepulcral de Sorba (Montmajor, Barcelona). Possible martyrium de San Eudaldo." *Noticario arqueológico hispánico* núm 17, p. 333-381.
- RIU I RIU, M.; JUNYENT, F.; MAZCUYAN, A. 1985: "Santa Maria de Sorba." *Catalunya romànica* vol. XII, "El Berguedà." Barcelona, p. 332-335.
- RIU-BARRERA, E. 1991a: "Temples i espai feudal des de l'Arqueologia." *Simposi actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*. Barcelona 5, 6, 7 d'octubre de 1989, p. 265-272.
- RIU-BARRERA, E. 1981b: "Rocs i Sants: dades sobre la cristianització?." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm 2, pàg 157-170.
- RIU-BARRERA, E. 1982: "Notícia sobre enterraments barcelonins de l'alta edat mitjana." In DdAa, "Necròpolis i sepultures medievals a Catalunya." *Necròpolis i sepultures medievals a Catalunya*. Barcelona, "Acta historica et archaeologica mediaevalia" annex I, p. 59-103.
- RIU-BARRERA, E. 1985: "D'algunes formes de terrissa alt-medieval barcelonina." *Ceràmica medieval i terrissa popular de la Catalunya Medieval*. Barcelona, "Acta historica et archaeologica mediaevalia" annex II, p. 29-48.
- RIU-BARRERA, E. 1987a: *L'arqueologia i la Tarragona feudal*. Tarragona, "Fòrum. Temes d'Història i Arqueologia tarragonines" núm. 7.
- RIU-BARRERA, E. 1988: "De l'arqueologia i la formació de l'espai feudal." *Segones Jornades de Joves Historiadors i historiadores*. Barcelona (preactes fotocopiades).
- RIU-BARRERA, E. 1991: "Temples i espai feudal des de l'Arqueologia." *Simposi actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*. Barcelona 5, 6, 7 d'octubre de 1989. Barcelona, "Quaderns científics i tècnics" núm 3, p. 265-272.
- RIU-BARRERA, E. 1995: "Ciutat de Tarragona." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 109-121.
- RIU-BARRERA, E. 1996: "L'estudi arqueològic i la restauració de Sant Pere de Rodes." *Revista de Catalunya* núm. III, nova etapa, octubre de 1996, p. 55-90.
- RIU-BARRERA, E. 1997b: "Tègula amb epitafi de Banyoles." *Catalunya romànica* vol. XXVI, p. 427-428.
- RIU-BARRERA, E. 1998a: "La ceràmica espatulada i les sitres de la Catalunya vella (c. s. IX-XI) a més d'unes quantes observacions sobre l'arqueologia, la ceràmica i la història." In PADILLA, J. I.; VILA CARABASSA, J. M. (ed.) *Ceràmica medieval i postmedieval. Circuits productius i seqüències culturals*. Barcelona, p. 39-55.

- RIU-BARRERA, E. 1998b: "Sant Andreu de Sagàs." *Catalunya romànica*. vol. XXVII, p. 189-190.
- RIU-BARRERA, E. 1998c: "Sant Cugat del Vallès." *Catalunya romànica* vol. XXVII, p. 225-227.
- RIU-BARRERA, E. 1998-99: "Sobre la capacidad de la arqueología de intervención para generar conocimiento histórico." *Kobie (Serie Paleontología)* núm. XXV, p. 75-82.
- RIU-BARRERA, E. 1999: "Sant Cugat d'Octavià o del Vallès." *Del romà al romànic*. Barcelona, p. 184-186.
- RIU-BARRERA, E. 2000: "Implantació territorial i forma arquitectònica dels monestirs de la Catalunya Comtal (s. IX-XI)." *1 Congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya*. Actes. Barcelona 2000, p. 294-307.
- RIU-BARRERA, E. 2003: "De la fi de l'imperi al feudalisme. Problemes d'arqueologia i història." In BARCELÓ, M.; FELIU, G.; FURIÓ, A.; MIQUEL VIVES, M.; SOBREQÜÉS, J. (ed.) *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*. València, p. 119-132.
- RIUS, J. 1945 (ed.): *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*. Barcelona, vol. I.
- RIUS, J. 1946 (ed.): *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*. Barcelona, vol. II.
- RIUS, J. 1947 (ed.): *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*. Barcelona, vol. III.
- ROCA, J. 1984: *Libre de Botarell*. Reus.
- RODÀ, I. 1979: "Un nou sarcòfag romà a la província de Tarragona." *Epigraphica: Rivista italiana di epigrafia* núm. 41, p. 59-65.
- RODÀ, I. 2013: "Los sarcófagos cristianos importados de Cartago en Tàrraco. Un inventario de los manufacturados en 'kadel'." In GALINIÉ, M.; BARATTE, F. (ed.) *Iconographie funéraire romaine et société: corpus antique, approches nouvelles*. Perpinyà, p. 193-202.
- RODÀ, I.; PENSABENE, P.; DOMIGO MAGAÑA, J. A. 2012. "Columns and rotas in Tarraco made with granite from de Troad." *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Tarragona 2009)*, Tarragona, p. 210-228
- RODANES, J. M. 1997: "Las cuevas sepulcrales en la Rioja. Estudio histórico arqueológico." *Munibe (antropología-arkeologia)* núm. 49. p. 73-93.
- RODRÍGUEZ, X. P.; VAQUERO, M.; ANGELUCCI, D.; GENÉ, J. M.; OLLÉ, A. 2004: "Evolución paleoambiental y poblamiento prehistórico en las cuencas de los ríos Francolí y Gaià." *Actas del Primer Congreso Internacional de Estudiantes de Prehistoria (Tarragona, 2003)*. Tarragona, p. 220-224.
- RODRÍGUEZ LÓPEZ, X. 1910: *Supersticiones de Galicia y preocupaciones vulgares*. Lugo.
- RODNEY, T. 1999: "Conjunt monetari de la Grassa." *Del romà al romànic*, p. 342-343.
- RODRÍGUEZ BAYLACH, N. 2014: "Aproximació tipotecnològica de la indústria lítica de l'estrat 2 de l'Abric dels Colls (Margalef de Montsant, Priorat, Tarragona)." *Pyrenae* núm. 45, p. 7-30.
- RODRÍGUEZ CASAL, A. A.; GONZÁLEZ LOPO, D. L. 2006 (ed.) *Muerte y ritual funerario en la historia de Galicia*. Santiago de Compostela.
- RODRÍGUEZ CASTELAO, A. D. M. 1950: *As cruces de pedra na Galiza*. Buenos Aires.
- RODRIGUEZ COLMENERO, A.; LÓPEZ QUIROGA, J. 1991: "A necrópole de Medeiros, Monrreirei (Ourense)." *Larouco* núm. 1, p. 179-191.
- RODRÍGUEZ MARTORELL, F. 2013: "L'antic terme municipal de Centelles medieval (segles XII-XIV). Estat de la qüestió." *Estudis de Constantí* núm. 29, p. 65-94.
- RODRÍGUEZ MARTORELL, F. 2018: "Acerca de los conceptos *teloneum*, *catabolus* y *cataplus* en las fuentes francas y visigodas: el caso del puerto de Tarragona." In PANZRAM, S. (ed.) *Oppidum-civitas-urbs. Städtetforschung auf der Ierischen Halbinsel zwischen Rom und al-Andalus*. Berlin, p. 811-831.
- RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2016: "Un nuevo contexto cerámico de la segunda mitad del siglo VII d.C. en Tarragona (Tarraconensis, Regnum Visigothorum)." In Járrega, R.; Berni, P. (ed.) *Amphorae ex Hispania: paisajes de producción y consumo*. Tarragona, p. 936-952.
- RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018: "Buscando el siglo VIII en el puerto de Tarragona: entre la residualidad y el desconocimiento." In MARTÍN VISO, I.; FUENTES, P.;

S

- SASTRE, J. C.; CATALÁN, R. *Cerámicas altomedievales en Hispania y su entorno (siglos V-VIII dC)*. Zamora, p. 573-589.
- RODRÍGUEZ MUÑOZ; J. 1990: *Colección de textos y documentos para la historia de Asturias*. Oviedo, vol. I.
- ROIG BOIX, J. 1993: "Necrópoli d'Enviny." *Catalunya romànica* vol. XV, p. 311.
- ROIG BUXÓ, J. 1999: "Món funerari de les valls del Llobregat i del Besòs." *Del romà al romànic*. Barcelona, p. 283-287.
- ROIG BUXÓ, J. 1998: "Sant Esteve de Castellar Vell." *Catalunya romànica*. vol. XXVII, p. 223-224
- ROIG BUXÓ, J. 1999: "VII-la i assentament de l'Aiguacuit." *Del romà al romànic*. Barcelona, p. 139-140.
- ROIG BUXÓ, J. 2007: "Esglésies rurals de l'antiguitat tardana i de l'època altmedieval al territori de Barcelona (segles V al X)." In ACHON, O.; VINGO, P. DE; JUÁREZ, T.; MIQUEL, J.; PINAR, J. (ed.) *Esglésies rurals a Catalunya entre l'antiguitat i l'edat mitjana (segles V-X) Taula rodona, Esparreguera-Montserrat, 25-27 d'Octubre de 2007*. Bolònia, p. 87-123.
- ROIG BUXÓ, J. 2009: "Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X)." In QUIRÓS, J. A. (dir.) *The archaeology of early medieval villages in Europe*. Vitoria, p. 289-302.
- ROIG BUXÓ, J. 2011a: "Formas de poblamiento rural y producciones cerámicas en torno al 711: documentación arqueológica del área catalana." *Zona Arqueológica* núm. 15, vol. I. "711 Arqueología e Historia entre dos mundos." p. 119-144.
- ROIG BUXÓ, J. 2011b: "Vilatges i assentaments pagesos de l'antiguitat tardana als territoris de Barcino i Egara (Depressió Litoral i Prelitoral: caracterització del poblament rural entre els segles V-VIII)." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011*. Tarragona, vol. I, p. 227-250.
- ROIG BUXÓ, J. 2012: "La cerámica del período carolingio y primera época condal en la Cataluña Vieja: las

- producciones reducidas, oxidantes y espatuladas (siglos IX-X y XI). Propuesta de tipología." In GELICHI, S. *Atti dell IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo. Venezia 23-27 novembre 2009*. Florència, p. 199-202.
- ROIG BUXÓ, J. 2013: "Silos, poblados e iglesias: almacenaje y rentas en época visigoda y altomedieval en Cataluña (siglos XV al XI)." In VIGIL-ESCALERA, A.; BIANCHI, G.; QUIRÓS, A. (ed.) *Horrea, barns and silos. Storage and incomes in Early Medieval Europe*. Vitoria, "Documentos de Arqueología Medieval" núm. 5, p. 145-170.
- ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2003a: "L'església de St. Julià d'Altura (Sabadell, Vallès Occidental)." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. II, p. 598-616.
- ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2003b: "El conjunt arqueològic de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental): el vilatge i l'església d'època carolíngia i comtal." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. II, p. 791-803.
- ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2004: "L'església de Sant Julià d'Altura (Sabadell, Vallès Occidental)." *Actes de les I jornades d'arqueologia i paleontologia 2001. La Garriga 29. 30 de novembre, 1 de desembre de 2001*. Barcelona, vol. 3, p. 1095-1113.
- ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2007: "El paratge arqueològic de Can Gambús 1 (Sabadell, Vallès Occidental)." *Tribuna d'arqueologia 2006*. Barcelona, p. 85-109.
- ROIG BUXÓ, A.; COLL RIERA, J. M. 2010: "La necròpolis neolítica de sepulcres de fossa de Can Gambús 1 (Sabadell, Vallès Occidental)." *Cypsela* núm.18, p. 93-122.
- ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M. 1999: "Consideracions entorn de la ceràmica de cuina al Vallès: de l'antiguitat tardana a la fi de l'any mil." *Actes del congrés internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del 1r mil·leni*. Vic, p. 457-474.
- ROIG BUXÓ, J. 2011; COLL RIERA, J. M. 2012a: "Esquelets humans en sitges, pous i abocadors als assentaments rurals i vilatges de l'antiguitat tardana de Catalunya (segles V-VIII): evidències arqueològiques de la presència d'esclaus i serfs." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011. Tarragona*, vol. I, p. 75-82.
- ROIG BUXÓ, J. 2011; COLL RIERA, J. M. 2012b: "El registre ceràmic dels assentaments i vilatges de l'antiguitat tardana de la Depressió Litoral i Prelitoral (s. VI-VIII): caracterització de les produccions i estudi morfològic." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011. Tarragona*, vol. I, p. 227-250.
- ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M. 2012c: "El món funerari dels territoris de *Barcino* i *Egara* entre l'antiguitat tardana i l'època altmedieval (segles V al VII)." In MOLIST, N.; RIPOLL, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*. Barcelona, vol. 1, p. 375-401.
- ROIG BUXÓ, J. 2011; COLL RIERA, J. M. 2012c: "El registre ceràmic de una aldea modelo de la antigüedad tardía en Cataluña (siglos VI-VII): Can Gambús-1 (Sabadell, Barcelona)." *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo. Venezia 23-27 novembre 2009*. vol. I, p. 195-198.
- ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M. 2013: "Los palatias altomedievales del Vallès (siglos X-XI): la aportación de la arqueología." In BALLESTIN, X.; PASTOR, E. (ed.) *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en Al-Andalus (ss. VII-IX)*. Oxford, p. 223-257.
- ROIG BUXÓ, J.; MATAS, O. 2011: "La intervenció arqueològica a can sant Joan sud-est 2008-2009 (Sant cugat del Vallès): un vilatge altmedieval del segle IX, X i les restes d'un mas abandonat al segle XIV." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011. Tarragona*, vol. II, p. 511-524.
- ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA, J. A. 1995: *L'església vella de sant Menna. Sentmenat del segle V al XX. 1500 anys d'evolució històrica*. Sentmenat.
- ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA, J. A. 2000: "El vilatge medieval i l'església de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental)." *Tribuna d'arqueologia 1998-99*. Barcelona, p. 305-321.
- ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA, J. A. 2003: "L'església de Sant Julià d'Altura (Sabadell, Vallès Occidental). Resultats de les darreres intervencions arqueològiques (1998-1999)." *Tribuna d'arqueologia 1999-2000*. Barcelona, p. 255-272.
- ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA, J. A. 2004: "El conjunt arqueològic de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental)." *Actes de les I jornades d'arqueologia i paleontologia 2001. La Garriga 29. 30 de novembre, 1 de desembre de 2001*. Barcelona, vol. 3, 2004, p. 1114-1126.
- ROIG BUXÓ, A.; COLL, J. M.; GIBAJA, J. F.; CHAMBON, PH.; VILLAR, V.; RUIZ, J.; TERRADAS, X.; SUBIRÀ, E. 2010: "La necròpolis de Can Gambús-1 (Sabadell, Barcelona). Nuevos conocimientos sobre las prácticas funerarias durante el Neolítico medio en el Noreste de la Península Ibérica." *Trabajos de Prehistoria* vol. 67-1, gener-juny, p. 59-84.
- ROIG DEULOFEU, A. 1991: "Sant Pau de Riu-sec." *Catalunya romànica* vol. XVII, p. 155.
- ROIG DEULOFEU, A.; ROIG BUXÓ, J. 1995: "D'alguns nuclis monàstics troglodítics d'època carolíngia al Pallars (Pirineu Central)." *Xè Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Cultures i medi, de la prehistòria a l'edat mitjana (Homenatge al prof. Dr. Jean Guilaïne)*. Puigcerdà, p. 607-613.
- ROIG MONTSERRAT, J. 1979: *Goigs a la Mare de Déu de Montsant, venerada a la seva ermita del terme parroquial d'Albarca, arquebisbat de Tarragona*. Campos.
- ROIG PÉREZ, J. F. 2005: *El tram de via romana De Italia in Hispanias/Ab Asturica Terracone entre Tàrraco i Ilerda. Noves aportacions per al seu coneixement i aproximació del traçat*. Tarragona.
- ROIG PÉREZ, J. F. 2007: "Darreres evidències d'època romana a l'actual terme d'Alcover: el Camí del Molí i el Vila-sec." *Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs* núm. 114, p. 45-60.

- ROIG PÉREZ, J. F. 2008: "El jaciment Arqueològic del Vila-sec: el material ceràmic." *Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs* núm. 115, p. 67-83.
- ROIG PÉREZ, J. F. 2009: "La bòbila romana del Vila-sec: els forns ceràmics." *Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs* núm. 116, p. 44-64.
- ROIG PÉREZ, J. F. 2013a: "La bòbila romana del Vila-sec (Alcover, Alt Camp)." In PREVOSTI, M.; LÓPEZ VILAR, J.; GUITART, J. (ed.) *Ager Tarraconensis 5: Paisatge, poblament, cultura material i història: Actes del simposi Internacional*. Tarragona, p. 303-338.
- ROIG PÉREZ, J. F. 2014: "La tardoantiguitat romana al terme d'Alcover." *Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs* núm. 121, p. 62-73.
- ROIG PÉREZ, J. F.; RAMÍREZ ROLDÁN, R. 2017: "Proposta de restitució arquitectònica i funcional del taller ceràmic del Vila-sec." *Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs* núm. 121, p. 74-88.
- ROIG PÉREZ, J. F.; GIMENO, M.; GARCÍA-MEDRANO, P. 2017: "La vil·la romana dels Castelletes (La Canonja, Tarragonès): un assentament romà de l'Ager Tarraconensis. Resultats preliminars de la intervenció arqueològica." *Tribuna d'arqueologia 2014-2015*. Barcelona, p. 384-400.
- ROIG PÉREZ, J. F.; MENCHON, J.; TEIXELL, I. 2017: "Resultats preliminars de les excavacions de la grada del circ al carrer Ferrers (any 2016)." *Tarraco Biennal. 3n Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. La glòria del circ: curses de carros i competicions circenses. In memoriam Xavier Dupré i Raventós. Tarragona, 16-19 de novembre de 2016*. Tarragona, p. 267-276.
- ROIG PÉREZ, J. F.; GIMENO, M.; GARCÍA-MEDRANO, P. 2017: "La vil·la romana dels Castelletes (La Canonja-Tarragona): un assentament romà de l'ager tarraconensis. Resultats preliminars de la intervenció arqueològica." *Tribuna d'arqueologia 2014-2015*. Barcelona, p. 384-400.
- ROMERO TALLAFIGO, M. 1977: "El señorío catalán de los Entenza a la luz de la documentación existente en el Archivo Ducal de Medinaceli (Sevilla). Años 1173-1324." *Historia, Instituciones y Documentos* núm. 4, p. 515-582.
- ROMERO TALLAFIGO, M.; PALET, M. T. 1984: *El capbreu de la baronia d'Entença (segle XIV)*. Tarragona.
- ROMERO TALLAFIGO, M.; PALET, M. T. 1991: *Les nostres arrels. Documents de la Baronia d'Entença. Coll de Balaguer, Vandellòs, l'Hospitalet de l'Infant*. Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant.
- ROMERO TALLAFIGO, M.; PALET, M. T. 2014: *Les nostres arrels. Documents de la baronia d'Entença: Vandellòs, Coll de Balaguer i l'Hospitalet de l'Infant. Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant*.
- ROMERO, V. 1977: "Un enterramiento paleocristiano en las Sierras de Prades." *L'om* núm. 99, 15.01.1977, p. 3.
- ROMERO, V. 1984: *Aportació al coneixement de la població prehistòrica de Riudoms*. Riudoms. p. 31-37.
- ROMO, A. S.; GARCÍA VARGAS, E.; VARGAS, J. M.; GUIJO, J. M. 2001: "Inhumaciones de grupos marginales en Sevilla I. La minoría hebrea." *Archeologia medievale* núm. XXVIII, p. 373-381.
- ROS, E. 2017: "El Conselh Generau d'Aran en la gestió arqueològica a la Val d'Aran." In MENCHON, J.; PASTOR, R.; TEN, R. (coord.) *Gestió municipal i arqueologia a Catalunya. Taller sobre el paper de l'administració municipal en la gestió de l'arqueologia a Catalunya. Tarragona 13 de juliol de 2012*. Tarragona, p. 147-156.
- ROSELL, K.; SUBIRATS; M. 1987: *La producció de la calç, ahir. El procés pre-industrial de producció de calç, a la comarca del Montsià*. Barcelona.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. 1978: *Ensayo de sistematización de la cerámica árabe de Mallorca*. Palma de Mallorca.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. 1989: "Almacabras, ritos funerarios y organización social en Al-Andalus." *III Congreso de Arqueología medieval Española. Oviedo 27 marzo-1 abril 1989*. Oviedo, vol. I, p. 151-168.
- ROSSELLÓ, P. 1928: "Una cova prehistòrica a Riudabella." *Aires de la Conca* núm. 8, 27.10.1928.
- ROVIRA GÓMEZ, S. J. 1999: *Tamarit*. Altafulla.
- ROVIRA GÓMEZ, S.; ANGUERA, P. 1992: "El Camp de Tarragona." In CAHNER, M. (dir.) *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. Barcelona, vol. 5, Tarragonès, Baix Camp, Alt Camp, Conca de Barberà, Priorat, p. 1.
- ROVIRA GÓMEZ, S.; BOLÒS, O. DE; ANGUERA, P.; ROQUER, S.; LÓPEZ BONILLO, D.; ANGUERA, P. 1992: "El Tarragonès." In CAHNER, M. (dir.) *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. Barcelona, vol. 5, Tarragonès, Baix Camp, Alt Camp, Conca de Barberà, Priorat, p. 3-31.
- ROVIRA LLORENS, S.; MONTERO, I.; CONSUEGRA, S. 1997: *La primeras etapas metalúrgicas en la Península Ibérica. I Análisis de materiales*. Madrid.
- ROVIRA MATA, C. 1993: *El castell del Temple de Barberà de la Conca*. Barcelona.
- ROVIRA MERINO, J. 1999: *Camins de Transhumància al Penedès i Garraf a: Aproximació a les Velles carrerades pel a els Muntanyesos i a els Seus Ramats baixaven dels Pirineus a la Marina*. Vilafranca del Penedès.
- ROVIRA PORT, J. 1977: "Notas sobre las cavidades sepulcrales de la Edad del Bronce en Catalunya." *Cypsela* núm. II, p. 49-53.
- ROVIRA PORT, J. 1978: "Un vaso polípodo de la cova Fonda de Salomó (Tarragonès, Tarragona) y los vasos polípodos de la edad del Bronce en Catalunya." *Información arqueológica. Boletín informativo del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona* núm. 26, p. 11-14.
- ROVIRA PORT, J. 2003: "El recipiente cerámico con cazoleta interna de la Cova Fonda (Salomó, Tarragona) y sus homólogos de la península Ibérica. Sobre la relación entre el bronce valenciano septentrional y el bronce antiguo-medio de la Cataluña centro-meridional." *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* núm. 25, p.139-146.
- ROVIRA PORT, J.; GONZÁLEZ, J. R.; RODRÍGUEZ, J. I. 1983-84: "Els materials musulmans de l'establiment islàmic del tossal de Solibernat (Torres de Segre, Segrià)." *Empúries* núm. 45-46, p. 234-245.
- ROVIRA PORT, J.; RODRÍGUEZ, J. I.; CASANOVAS, A.; GARCÍA BIOSCA, J. E.; GONZÁLEZ, J. R. 1997: "Jaciment del tossal de Solibernat." *Catalunya romànica* vol. XXIV, p. 241-244.
- ROVIRA PORT, J.; RAMON VINYES, S.; CASANOVAS, J.; ROMEU, A. 1993: "Els gravats i grafitis de la Catedral de Tarragona, una primera aproximació." *Butlletí arqueològic* núm. 15, època V, p. 313-27.
- ROVIRA SOL, M. 1986: "Acta de consagració de l'església de Sant Andreu del castell de Tona." *Catalunya romànica* vol. III, p. 640-641.

- ROVIRA SORIANO, J.; DASCA, A. 1994: *La Torre dels Escipions*. Tarragona, p. 94-95, 97, 156.
- ROVIRA SORIANO, J.; MARTIN BIELBA, O. 2012: *Tàrraco. Guia Arqueològica*. Tarragona.
- ROVIRA SORIANO, J.; MARTIN BIELBA, O. 2014: *Tàrraco. Guia Arqueològica*. Tarragona.
- ROVIRA SORIANO, J.; DASCA, A.; GÜELL, M. 1993 (erd.) *Joan Sessé: Vida del gloriós màrtir i ermità Sant Magí: del convent de Sant Magí del sagrat ordre de Predicadors*. 4, Tarragona.
- ROVIRA TUBELLA; R. 1993: "Necròpoli de Sant Pere del castell de Gelida." *Catalunya romànica* vol. XIX, p. 124.
- ROVIRA I VIRGILI, A. 1931: "El sentit del problema comarcal." In Glanadell, F.; Bofill, J.; Rovira i Virgili, A.; Valls i Taberner, F.; Maspons, F.; Pi i Sunyer, C.; Vila, P. 1931: *El problema comarcal de Catalunya*. Barcelona 1931 (reed. 2005), p. 29-36.
- ROYER DE CARDINAL, S. 1990: *Morir en España (Castilla Baja edad media)*. Buenos Aires.
- ROYO, J. I. 1992: "La villa tardoromana de 'La Malena' en Azuara y el mosaico de las bodas de Cadmo y Harmonía." *Journal of Roman Archaeology* núm. 5, p. 148-161.
- RUBIERA, M. J. 1986: "El vocablo árabe 'sikka' en su acepción de vía y sus posibles arabismos en la toponimia hispana: Aceca, Seca y Villa Seca." *Sharq al-Andalus* núm. III, p. 129-232.
- RUBIÓ I LLUCH, A. 1921: *Documents per la història de la cultura catalana mig-eval*. Barcelona, vol. II.
- RUEDA, F. J. 1993: "Pica." *Catalunya romànica* vol. XX, p. 173-174.
- RUF, M. A.; VILLARÓ, A. 1993: "L'església romànica de Santa Eulàlia de la Seu d'Urgell." *Urgellia* núm. 11, p. 487-510.
- RÜGER, C. B. 1968: "Römische Keramik aus dem Kreuzgang der Kathedrale von Tarragona." *Madridrer Mitteilungen* núm. 9, p. 237-258.
- RUIZ, B. 2009: "Hallan una zona rural romana en las obras del colegio Pi del Burgar." *Diari de Tarragona* (edició Reus) 13.08.2009.
- RUIZ GARCIA, E. 2011: "El *ars moriendi*: una preparació para el tránsito." *IX Jornadas científicas sobre documentación: la muerte y sus testimonios escritos*. Madrid, p. 315-344.
- RUIZ DE ARBULO, J. 1991: "Rutas marítimas y colonizaciones en la Península Ibérica. Una aproximación náutica a algunos problemas." *Itálica. Cuadernos de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma* núm. 18, p. 79-115.
- RUIZ DE ARBULO, J. 2012: "La dedicatoria a *Mars Campester* del centurió *T. Aurelius Decimus* y el *campus* de la guarnició imperial de Tàrraco en el siglo II d.C. Algunas reflexiones sobre la topografía militar de la capital provincial." *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid* núm. 38, p. 553-569.
- RUIZ ZAPATERO, G.; CHAPA BRUNET, T. 1990: "La Arqueología de la Muerte: perspectivas teórico-metodológicas." *Necrópolis celtibéricas: II Simposio sobre los celtiberos*. Saragossa, p. 357-372.
- RULL, J. 1989: "Trobada una necròpolis medieval dalt un turó." *Diari de Tarragona* 11.06.1989.
- RUTGERS, L. V. 1992: "Archaeological Evidence of the interaction of jews and non-jews in Late Antiquity." *American Journal of Archaeology*. Boston, núm. 96, vol. 1, p. 101-118.
- S**
- Saavedra, E. 1881: *La geografía de España de Edrisi*. Madrid.
- SABATÉ BOSCH, J. M. 1988: "De la mort, els metges i els capellans: cementiris fora vila." *Galens* núm. 16, p. 26-27.
- SABATÉ CURULL, FL. 1992: "Marc Històric." *Catalunya romànica*, vol. XIX, p. 303-353
- SABATÉ CURULL, FL. 1994: *Lo senyor rei és mort! actituds i cerimònies dels municipis catalans baix medievcsvals davant la mort del monarca*. Barcelona
- SABATÉ CURULL, FL. 1996: *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): conquesta o repoblació?* Lleida.
- SABATÉ CURULL, FL. 1997: *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*. Barcelona.
- SABATÉ I CURULL, FL. 1998: "La noció d'Espanya a la Catalunya medieval." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 19, p. 375-390.
- SABATÉ I CURULL, FL. 2003: "El nacimiento de Cataluña: mito y realidad." In DDAA, *Fundamentos medievales de los particularismos hispánicos. IX Congreso de Estudios Medievales*. Lleó, p. 221-276.
- SABATÉ CURULL, FL. 2005: "Las tierras nuevas en los condados del nordeste peninsular (siglos X-XII)." *Studia historica. Historia medieval* núm. 23, p. 139-170.
- SABATÉ CURULL, FL. 2007: "Frontera peninsular e identidad (siglos IX-XII)." *Las Cinco Villas aragonesas en la Europa de los siglos XII y XIII: de la frontera natural a las fronteras políticas y socioeconómicas (foralidad y municipalidad)*. Saragossa, p. 47-94.
- SABATÉ ALENTORN, J. 1995/2009: *Noms actuals i pretèrits del poble i terme de Torroja del Priorat*. Barcelona.
- SABATER, S. 1888: *Historia de la Vila de Constantí, camp, arquebisbat y provincia de Tarragona, compaginada per Mossen Salvador Sabater, Pbre., rector de la mateixa*. Tarragona.
- SALARDIGAS, S. 2006: "Sedes, Sants i relíquies: els teixits medievals del Centre de Documentació i Museu Tèxtil." *Terme* núm. 21, p. 35-42.
- SALAZAR, N. 2012: *L'ager del Municipium Sigarrensis: poblament i xarxa viària entre la prehistòria i l'antiguitat tardana*. Barcelona.
- SALAZAR, J.; SALES, J. 2011: *El castell de Ribes. Passat i present d'un monument mil·lenari*. Sant Pere de Ribes.
- SALES, J. 1993-94: "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 14-15, p. 317-336.
- SALES, J. 2003: "Necrópolis cristinas tardoantiguas en el área catalana: estado de la cuestión." In GARCÍA MORENO, L. A.; GIL, M. E.; RASCÓN, S.; VALLEJO, M. (ed.) *Obispos, santos y reliquias*. Alcalá de Henares, p. 319-333.
- SALES, J. 1997: "El problema cronocultural de les necròpolis durant l'antiguitat tardana." *Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995*, "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins" vol. XXVIII, p. 1265-1279.
- SALES; J. 2004: "Necrópolis del Serral (Santa Maria de Miralles, Anoia, Barcelona)." *Actes de les I jornades d'arqueologia i paleontologia 2001. La Garriga* 29. 30 de

- novembre, 1 de desembre de 2001. Barcelona, vol. 2, p. 798-806
- SALES, J. 2011: *Arqueologia de les seus episcopals tardoantiques al territori català (253-713)*. Barcelona.
- SALES, J. 2012: *Las construcciones cristianas de la Tarraconensis durante la antigüedad tardía. Topografía, arqueología e historia*. Barcelona.
- SALES, J. 2014: "El Bovalar (Serós. Lleida). ¿Un monasterio productor de pergamino en la Hispania visigoda? *Rivista di Archeologia Cristiana* núm. 90, p. 423-463.
- SALES, J.; BUENACASA, C. 2018: "*In unum estis congregati*." *Arqueologia del primer monacat cristià (segles IV-VII dC)*. Barcelona.
- SALES, J.; PEDRAZA; L. 1993: "La necròpolis isolada de la Vinya del Tallaret (Òdena, Anoia)." *Estrat* núm. 6, p. 115-129.
- SALES, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J. 2004: "Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)." *Actes de les I jornades d'arqueologia i paleontologia 2001. La Garriga 29. 30 de novembre, 1 de desembre de 2001. Volum 2*, Barcelona 2004, p. 730-746.
- SALES, J.; ENRICH, J.; SERRA, J. 1996: "La necròpolis del Serral (Santa Maria de Miralles, Barcelona)." *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* núm. 17, 1996, p. 419-434.
- SALLÉS, P. 1985: "ACTA DE CONSAGRACIÓ DE L'ESGLÉSIA DE SANT ANDREU DE SAGÀS (16 DE JULIOL DE 903)." *CATALUNYA ROMÀNICA* VOL. XII, P. 424.
- SALOM, C. 2011: "La arquitectura eclesíastica de Tarragona durante la antigüedad tardía, nuevas interpretaciones." *Tàrraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Actes congrés internacional en homenatge a Th. Hauschild*, (2009). "Butlletí arqueològic" núm. 32, vol. II, p. 685-756.
- SALOM, C. 2019: "Nous elements de decoració arquitectònica i mobiliari litúrgic d'època visigòtica." *4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic/ VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El cristianisme en l'antiguitat tardana*. Noves perspectives. Tarragona, 21-24 de novembre de 2018.
- SALICRÚ PUIG, M. 1982: "Els cementiris de Mataró." *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria* núm. 13, p. 18-33. o més recentment els cementiri d'Igualada i Barcelona:
- SALRACH, J. M. 1982: *Història dels Països Catalans*. Barcelona, vol. I "Dels orígens a 1714."
- SALRACH, J. M. 1987: *El procés de feudalització, segles III-XII*. Barcelona, in VILAR, P. (dir) *Història de Catalunya*. Barcelona, vol. II.
- SALRACH, J. M. 1990: "Nos traximus de heremo primi homines: Notes sobre la fase A del creixement medieval. (Paisatge i poblament a l'alta edat mitjana a Catalunya)." *Cota zero. Revista d'arqueologia i ciència* núm. 6, p. 86-91.
- SALRACH, J. M. 1991: "Conquesta de l'espai agrari i conflictes per la terra a la Catalunya carolíngia i comtal." *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil. Actes del Col·loqui Internacional Hug Capet*. Barcelona, p. 203-211.
- SALRACH, J. M. 2009: "Els hispani: emigrants hispanogots a Europa (segles VIII-X)." *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* núm. XX, p. 31-50.
- SALRACH, J. M. 2018: *L'assassinat de l'arquebisbe Ató (971) i les lluites pel poder en els orígens de Catalunya. Discurs de recepció de Josep Maria Salrach i Marès com a membre numerari de la secció històrico-arqueològica, llegit el 30 de maig de 2018*. Barcelona.
- SALSAMENDI, I.; BEA, D.; AROLA, R. 2011: "Intervencions arqueològiques a l'Antiga Casa de l'Ardiaca Major de la Catedral de Tarragona (Tarragonès)." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011. Tarragona* vol. I, p. 281-290.
- SALVAT I BOVÉ, J. 1949a: "El sarcòfago de la Punta de la Mora (I). Cuestiones de interpretación." *Diario español* 4.2.1949.
- SALVAT I BOVÉ, J. 1949b: "El sarcòfago de la Punta de la Mora. La expoliación arqueológica del año 1710." *Diario español* 9.2.1949.
- SALVAT I BOVÉ J. 1949c: "El manuscrito del ingeniero fué Boy." *Diario español* 19.2.1949.
- SALVAT I BOVÉ J. 1949d: "La equivocación de(l) epigrafista Hübner copiada por Hernández Sanahuja." *Diario español* 23.2.1949.
- SALVAT I BOVÉ J. 1961: *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana*. Tarragona.
- SALVAT TORREGROSSA, A. 2009: "La tàpia a Catalunya: el testimoni dels últims ructors." *Revista d'etnologia de Catalunya* núm. 34, p. 125-126.
- SANAHUJA, X. 2008: "Troballes monetàries XXIV. Troballes de Siurana." *Acta numismatica* núm. 38, p. 247-251.
- SÁNCHEZ ALBORNOZ, CI. 1966: *Despoblación y repoblación del valle del Duero*. Buenos Aires.
- SÁNCHEZ BORJA, I.; BOLÓS, J. 1993a: "Sant Joan d'Isil [escultures]." *Catalunya romànica*, vol. XV, p. 138-139.
- SÁNCHEZ BORJA, I.; BOLÓS, J. 1993b: "Sant Lliser d'Alòs d'Isil [escultures]." *Catalunya romànica*, vol. XV, p. 145-146.
- SÁNCHEZ CAMPOY, E. 2000a: "Excavació arqueològica de la vil·la romana del Mas d'en Gras." *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona, p. 243-256.
- SÁNCHEZ CAMPOY, E. 2000b: "L'arquitectura dels banys privats: un exemple a la vil·la romana del mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)." *Tribuna d'arqueologia 1995-96*. Barcelona, p. 165-175.
- SÁNCHEZ CAMPOY, E. 2000c: "La ceràmica altmedieval de la plaça Doctor Guardiet de Rubí." *I congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. 15 anys d'intervencions arqueològiques: mancances i resultats. Igualada del 13 al 15 de novembre de 1998*. Barcelona, p. 124-128
- SÁNCHEZ CAMPOY, E. 2008: "Ressenya sobre els resultats de l'excavació arqueològica a l'interior de la Torrassa del Moro de Llinars del Valles." In MARTÍ, R. (ed.) *Fars de l'islam. Antiques alimares d'al-Andalus*. Barcelona, p. 125-137.
- SÁNCHEZ FERRÉ, J.; SUBIRANAS, C. 2016: "Estudi arquitectònic i arqueològic de l'església dels servites de Sant Llorenç de Vila-rodona previ a la seva rehabilitació." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 20, p. 35-56.
- SÁNCHEZ MARTÍNEZ, M. 1991: "La expedició de Al-Mansur contra Barcelona en el 985 segun las fuentes árabes." *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil. Actes del col·loqui internacional Hug Capet*. Barcelona, p. 293-301.

- SÁNCHEZ REAL, J. 1948: "Los problemas del sarcófago romano de Tarragona." *Diario español* 28.10.1948.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1949a: "La verdad sobre el texto de Hübner." *Diario español* 1.3.1949.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1949b: "No hay que forzar los textos." *Diario español* 9.3.1949.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1949c: "Los judíos en Tarragona." *Boletín Arqueológico* época IV, fasc. 25, núm. XLIX, p. 15-45.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1950a: "En busca de la verdad." *Diario español* 9.3.1950.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1950b: "Fantasías y realidades acerca de las lápidas que Stanhope se llevó a Inglaterra." *Diario español* 10.5.1950.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1950c: "El sarcófago de Hippolytos ya la razzia de Lord Stanhope." *Archivo español de arqueología* tom. 23, Madrid 1950, p. 336-344.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1951a: *El brazo de Santa Tecla*. Tarragona.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1951b: "Hallazgos recientes. Recuperación de un sarcófago romano." *Butlletí arqueològic* época IV, fasc. 33, 1951, p. 85.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1951: "Hallazgos recientes. Recuperación de un sarcófago romano." *Butlletí arqueològic* época IV, fasc. 33, 1951, p. 83-85.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1951c: "La judería en Tarragona." *Sefarad* núm. XI, p. 339-34.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1952a: "Hallazgos recientes." *Butlletí arqueològic* época IV, núm. 55, fasc. 51-52, p. 138-141.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1952b: "Publicaciones sobre Tarragona." *Butlletí arqueològic* época IV, fasc. 37-40, p. 405-423.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1955: "Callípolis." *Butlletí arqueològic* época IV, fasc. 49-52, p. 97-106.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1956: "Notas arqueológicas." *Butlletí arqueològic* época IV, fasc. 53-54, p. 51-58.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1960: "El mosaico de los peces encontrado en La Pineda." *Diario español* 5.06.1960.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1962-1963a: "Un taller de decoración hispanovisigoda en Tarragona." *Butlletí arqueològic* época IV, fasc. 77-84, p. 15-16.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1962-63b: "Exploraciones en la Catedral." *Butlletí arqueològic* época IV, fasc. 77-84, p. 17-24.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1969: "Exploración arqueológica en el jardín de la Catedral de Tarragona." *Madrider Mitteilungen* núm. 10, p. 276-301.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1971: *Los restos romanos de Els Munts, Altafulla*. Tarragona.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1972-1972: "Los enterramientos romanos de la Via Augusta." *Butlletí arqueològic* época IV, fascicles 113-120, p. 173-208.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1980: "Las inscripciones funerarias de la Serra de Montblanc." *Butlletí arqueològic* época V, núm. 2, p. 133-139.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1988-89: "El método en la arqueología tarraconense 2. Las rucciones monumentales de la Parte Alta. II.A) La zona 'sagrada'." *Butlletí arqueològic* época V, núm. 10-11, p. 79-115.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1989b: "En busca de Callípolis." *Treballs Canongins*. La Canonja, p. 133-175.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1989c: "Una petita necròpolis prop de Riudoms." *Lo floc. Revista del centre d'estudis riudomens Arnau de Palomar* núm. 197, p. 6-7.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1990a: "El método en la arqueología tarraconense. Las rucciones monumentales de la Parte Alta. II.B) El Foro." *Butlletí arqueològic* época V, núm. 12, p. 49-98.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1990: "Prat de la Riba, Romana." *Diari de Tarragona*, 30.5.1990.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1993: "El sarcófago de Hippolytos." *Diario español* 19.10.1993.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1997: "El método en la Arqueología Tarraconense. IV. El Anfiteatro. C). El templo Cristiano (la basílica)." *Quaderns d'història tarraconense* núm. XV, p. 7-51.
- SÁNCHEZ REAL, J.; VENTURA, S.; MEZQUIDA, L. M. 1991: *El Anfiteatro romano de Tarragona. Antecedentes, memoria y crónica de su excavación*. Tarragona.
- SÁNCHEZ SIMÓN, M.; GARCÍA MERINO, C.; BURÓN ÁLVAREZ, M. 2008: "Murales de Almenara-Puras: técnicas, arte y suntuosidad: nuevas aportaciones para el estudio de la pintura murall de la villa romana de Almenara-Puras (Valladolid)." *Estudios del patrimonio cultural* núm. 1, junio 2008, p. 33-43.
- SÁNCHEZ VELASCO, J. 2006: *Elementos arquitectónicos de época visigoda en el Museo Arqueológico de Córdoba*. Córdoba.
- SÁNCHEZ GONZÁLEZ, A. 1990: *Documentación de la Casa de Medinaceli: el Archivo General de los Duques de Segorbe y Cardona*. Madrid.
- SANCHO, M. 2005: *Catalunya any zero. El paper de l'Islam en les nostres orígens*. Barcelona.
- SANCHO, M. 2009 (dir.): *Mur, la història d'un castell feudal a la llum de la recerca històrico-arqueològica*. Tremp.
- SANCHO, M. 2015: *Des de l'arqueologia, reviu l'edat mitjana / Reructing the Middle Ages through Archaeology*. Barcelona.
- SANCHO, M. 2018a: "Apunts per una arqueologia dels castells i fortificacions prefeudals a l'Alt Pirineu (Urgell, Pallars i Ribagorça), segles VI-X." *Treballs d'arqueologia* núm. 22, p. 5-28.
- SANCHO, M. 2018b: "Recursos alimentaris en el monestir d'època visigoda de Santa Cecília dels Altimiris (Sant de la Sarga-Pallars Jussà). Primeres aportacions." *Revista d'arqueologia de Ponent*, núm. 28, p. 63-80.
- SANCHO, M.; ALEGRIA, W. 2017: "Propuesta de contextualización del jacimiento tardoantiguo y altomedieval de Els Altimiris (Prepirineo leridano) siglos V-IX." *Archeologia medievale* núm. 44, p. 155-170.
- SANMARTÍ, J. 1984: "Els edificis sepulcrales romans dels Països Catalans, Aragó i Múrcia." *Fonaments. Prehistòria i món antic als Països Catalans* núm. 4, p. 87-160.
- SANMARTÍ, M.; CARULLA, N. 2017: "Masos al Camp de Tarragona: algunes reflexions històriques i geogràfiques dels assentaments rurals." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 21, p. 31-56.
- SANS TRAVÉ, J. M. 1973-1974: "Precedents històrics de la carta de població i franquícia de Sarreal." *Butlletí arqueològic* época IV, p. 51-60.
- SANS TRAVÉ, J. M. 1976: "La carta de franquícia de Belltal (19 de novembre de 1127)." *Universitas tarraconensis* núm. 1, p. 43-63.

- SANS TRAVÉ, J. M. 1977: "Alguns aspectes de l'establiment dels templers a Catalunya: Barberà." *Quaderns d'història tarraconense* núm. 1, p. 9-58.
- SANS TRAVÉ, J. M. 1980: "La comanda del Temple de Vallfogona de Riucorb. Primera part: la creació i formació del patrimoni (segles XII i XIII)." *Quaderns d'història tarraconense* núm. 2, p. 7-54.
- SANS TRAVÉ, J. M. 1987: *Història del Tallat*. Lleida.
- SANS TRAVÉ, J. M. 1995: "Els precedents antics de la prehistòria a la fi del món antic." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 429-431.
- SANS TRAVÉ, J. M.; BENET CLARÀ, A. 1995: "Marc Històric." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 429-459.
- SANS TRAVÉ, J. M. 2002: *La colonització de la Conca de Barberà després de la conquesta feudal: el cas de Vimbodí*. Valls.
- SANS TRAVÉ, J. M. 2010: *El monestir de Santa Maria de Vallbona. Història, monaquisme i art*. Lleida.
- SANS TRAVÉ, J. M. 2014: "El traspàs per part del senyor de Solivella de l'administració del Tallat al monestir de Poblet: Primer inventari del complex (23 de maig de 1509)." *Aplecs de treballs* núm. 32, p. 65-111.
- SANS TRAVÉ, J. M. 2016: "Ramon de Vallbona, precursor de l'eremitisme al Montserrat." *Actes del XXXIV congrés internacional sobre la Cartoixa (Barcelona 29, 30 i 31 d'octubre i 1 d'novembre de 2015)*. Salzburg, "Analecta Cartusiana" p. 97-102.
- SANS TRAVÉ, J. M. 2018: "Reconquesta i repoblació de la Conca de Barberà." In DDAA, *La repoblació del Camp de Tarragona*. Tarragona, p. 85-126.
- SANS TRAVÉ, J.M.; ROQUER, S.; BLAY, J. P. 1992: "La Conca de Barberà." In CAHNER, M. (dir.) *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. Barcelona, vol. 5, Tarragonès, Baix Camp, Alt Camp, Conca de Barberà, Priorat, p. 339-363.
- SANTACANA MESTRE, J. 1986: *L'excavació i restauració del castell de la Santa Creu (Calafell, Baix Penedès)*. Barcelona.
- SANTACANA MESTRE, J. 2005: *Història de Calafell. De la prehistòria al S.XIX*. Calafell, vol. I.
- SANTACANA MESTRE, J.; VILASECA ANGUERA, S. 1973: "La cueva del Garrofet (Querol, Tarragona)." *Crònica del XII congrés arqueològic nacional*. Saragossa, p. 347-354.
- SANTACANA MESTRE, J. ALARI, F.; POU, J. 2021: *Història de Calafell. L'adn d'un poble penedesenc al llarg del temps*. Calafell.
- SANTACANA TORT, J. 1974: *El monasterio de Poblet (1151-1181)*. Barcelona.
- SANTANACH, J. 2003: "L'anomenada 'vaixella de dol'." *Butlletí informatiu de ceràmica* núm. 78-79, p. 12-80.
- SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. de 2002: "Una inscripció funerària del monestir de San Estéban de Bañolas (siglo XI)." *Espacio, tiempo y forma*, serie III Historia Medieval, vol. 15, p. 245-269.
- SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. de 2003: *La epigrafía latina medieval en los condados catalanes (815 circ. 1150)*. Madrid.
- SANZ MARTÍNEZ, M. 1975: "Noticiero: hallazgos romanos en Reus." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 129-132, p. 114-115.
- SANZ MARTÍNEZ, M. 1975a: "Pobla de Montornès." *La voz de la Costa Dorada* núm. 116, 23.10.1975, p. 13. abans era 78
- SANZ MARTÍNEZ, M. 1975b: "La Riera. Pueblos para la historia." *La voz de la Costa Dorada*. núm. 158, 23.10.1975, p.14-16.
- SARASOLA, N.; MORAZA, A. 2011: *Arqueología medieval en Gipuzkoa*. Donostia.
- SARDÀ, M.; BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2003: "Presa del Barranc de la Salada, Sarral." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89*. Barcelona, p. 131.
- SAULA, O. 2014 (dir.) *Tragèdia al call. Tàrrega 1348*. Tàrrega.
- SAYAS, J. J. 2001: *Historia de España Antigua*. Madrid, vol. II: De la antigüedad tardía al ocaso visigodo.
- SAXE, A. A. 1970: *Social Dimension of mortuary practices*. Michigan.
- SCALES, P. 1986: "La red militar en el Tagr-al-Alá en los siglos X y XI: Cataluña." *Actas del I congreso de arqueología medieval española*. Osca, vol. 3, p. 221-236.
- SCALES, P. 1990: "La red militar en el Tagr al-A'Ala en los siglos X y XI. Análisis e índice topográfico." *Boletín de arqueología medieval* núm. 4, p. 7-133.
- SCHLUNK, H. 1959: "Untersuchungen im frühchristlichen Mausoleum von Centcelles." *Neue Dueschte Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im vorderem orient*. Berlin p. 344-345.
- SCHLUNK, H. 1966: "Sucinto informe sobre las excavaciones de Centcelles." *Noticiero arqueológico hispánico* núm. VIII-IX, p.168-171.
- SCHLUNK, H. 1988: *Die Mosaikkuppel von Centcelles-Magúncia*, 2 vol. (Ed. A. Arbeiter).
- SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, Th. 1962: *Informe preliminar sobre los trabajos realizados en Centcelles*. Madrid, "Excavaciones Arqueológicas en España" núm 18.
- SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, Th. 1986: *La vil·la romana i el mausoleu antinià de Centcelles*. Tarragona, "Fòrum. Temes d'Història i Arqueologia Tarragonins" núm. 5.
- SCHULTEN, A. 1953: *Cincuenta y cinco años de investigación en España*. Reus.
- SCHULTEN, A. 1955 (ed.): *Avieno. Ora Marítima*. Barcelona.
- SCHULTEN, A. 1976: *Tarraco*. Tarragona (facsimil edició 1948).
- Schwab, M. 1906: "Inscriptions hebraïques d'Espagne." *Revue des Études Juives* núm. LII, p. 215-220.
- SECALL, G. 1983: *Les jueries medievals tarragonines*. Valls.
- SECALL, G. 1984: *Guia de les jueries medievals tarragonines*. Tarragona.
- SEGURA VALLS, J. 1879: *Història de la vila de Santa Coloma de Queralt*. Barcelona.
- SEGURA VALLS, J. 1892: "Descubrimientos importantes. Enterramientos protohistóricos." *Diario de Tarragona* 11.11.1892.
- SEGURA VALLS, J. 1897a: *Història del santuari de Sant Magí*. Barcelona.
- SEGURA VALLS, J. 1897b: "Sepultura prehistòrica." *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa* núm. 2, gener-març 1897 p. 161-163.
- SEGURA VALLS, J. 1897c: "Sepultures prehistòriques de Bellmunt." *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, núm. 3, abril-juny 1897 p. 211-214.
- SEGURA, S.; FLORENSA, F.; MESTRES, J. S.; MIRET, J.; RODÀ, I.; SUBIRÀ, M. E. 2015: "Un mil·liari romà reutilitzat com a sarcòfag en època visigòtica-andalusina (segles VII-VIII) a Sant Pere Molanta (Olèrdola, Alt Penedès, Barcelona)." V

- Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014. Barcelona, vol. II, p. 1201-1212.
- SÉNAC, Ph. 1993: "Le chateau dans al-Andalus: bilan et perspectives de la recherche française." *Mélanges de la Casa Velázquez* vol. XXIX, I, p. 171-195.
- SÉNAC, Ph. 2010: "Linajes muladíes, juristas y fortificaciones en la Marca Superior de Al-Andalus (siglos VIII-IX). In RUIZ DE LA PEÑA, I.; CAMINO, J. (ed.) *La Carisa y la Mesa. Causas políticas y militares del origen del reino de Asturias*. Oviedo, p. 234-247.
- SENTÍS, C. 2008: "El mausoleu romà de les Roques Roges." In VERGÉS, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. (coord.) *Valls i la seva història*. Valls, vol. 2, p. 393.
- SENTÍS, C. 2009a: "La vil·la romana del Torrent de les Voltes (Puigpelat)." *Quaderns de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp* núm. 56, p. 27-35.
- SENTÍS, C. 2009b: "El mausoleu romà d'Alcover." *Quaderns de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp* núm. 56, p. 37-40.
- SENSE AUTOR: 1930: "Reus. Descubrimient d'un sepulcre romà." *El matí* (Reus) 28.01.1930.
- SENSE AUTOR 1932: "Noticiari." *Butlletí arqueològic* època III, núm. 42, octubre-novembre-desembre, p. 202.
- SENSE AUTOR 1944: "Importante hallazgo arqueológico cerca de Poblet." *Solidaridad nacional* 07.05.1944.
- SENSE AUTOR: 1947: "Nuevas aportaciones al Museo Prim Rull." *Diario español* 28.12.1947.
- SENSE AUTOR 1948: "El hallazgo del sarcófago en la Punta de la Mora." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 23-24, 1948, p. 108-109.
- SENSE AUTOR 1977: "Hallazgos arqueológicos en Creixell." *La Vanguardia*. 17.09.1977.
- SENSE AUTOR 1992: "Descubrimiento de una necrópolis tardo-romana, en Riudoms." *Diario español* 06.11.1992.
- SENSE AUTOR 1994: "Noticiari. Intervencions arqueològiques a la Conca de Barberà." *Aplecs de treballs* núm. 12, p. 197.
- SENSE AUTOR 2020: "Bibliografía del doctor Alberto López Mullor." *Homenatge al Dr. Alberto López Mullor. Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Universitat Autònoma de Barcelona 15-16 maig 2018*. Bellaterra, p. 20-44.
- SIMONET, F. J. 1888: *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes*. Madrid.
- MAURI, A.; FRENO, P. DEL; BAENA, D.; SOCORREGUT, J.; NAVARRO, R.; FARRENY, M.; TRAVÉ, E. 2020: "L'arqueologia de l'arquitectura aplicada a les esglésies de Santa Margarida i Sant Genís del Priorat de Rocafort (Martorell)." *Homenatge al Dr. Alberto López Mullor. Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Universitat Autònoma de Barcelona 15-16 maig 2018*. Bellaterra, p. 477-486.
- SERRA CLOTA, A. 1990: *La comunitat rural a Catalunya mevieval. Collsacabra (s. XIII-XVI)*. Vic.
- SERRA MASDÉU, A. M. 2015: "Cementerios y sepulturas como obstáculos en la construcción de iglesias barrocas: entre la eternidad y el control económico." *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi* vol. XXVIII, p. 29-45.
- SERRA MASSANSALVADOR, R.; LÓPEZ PRAT, M. 2012: "El castell de Selmella, origen d'un projecte de recerca." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 15, p. 11-23.
- SERRA RÀFOLS, J. C. 1921: *La colección prehistórica de Ll. Marian Vidal*. Barcelona.
- SERRA RÀFOLS, J. de C. 1944: *La vida en España en época romana*. Barcelona.
- SERRA RIAL, R. 2017a: "El testament de Ramon Miró de 1094, noves perspectives per a la història d'Altafulla." *Estudis altafullencs* núm. 41, p. 7-12.
- SERRA RIAL, R. 2017b: *Quan la torre fou dita d'en Bares. Conquesta i feudalització del Baix Gaià, segles XI-XIII*. Torredembarra.
- SERRA RIAL, R.; VIRGILI, A. 2018: "Un document inèdit del segle XII sobre Altafulla." *Estudis altafullencs* núm. 42, p. 7-14.
- SERRA VILARÓ, J. 1925: *Escornalbou prehistòric*. Barcelona.
- SERRA VILARÓ, J. 1928: *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*. Madrid.
- SERRA VILARÓ, J. 1929: *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*. Madrid.
- SERRA VILARÓ, J. 1931: "Baptisteri romà de Tarragona." *Analecta sacra tarraconensia* núm. 7, p. 351-356.
- SERRA VILARÓ, J. 1932: *Excavaciones en Tarragona*. Madrid, 1932.
- SERRA VILARÓ, J. 1935: *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*. Madrid.
- SERRA VILARÓ, J. 1936: *Fructuós, Auguri i Eulogi, màrtirs de Tarragona*. Tarragona.
- SERRA VILARÓ, J. 1943: *San Próspero de Tarragona y sus discípulos refugiados en Italia en el año 711*. Barcelona.
- SERRA VILARÓ, J. 1948: *La necrópolis de San Fructuoso*. Tarragona.
- SERRA VILARÓ, J. 1950: "Callipolis." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 31, p. 123-136.
- SERRA VILARÓ, J. 1959: *Sant Miquel del Pla. Noticias sobre esta iglesia de Tarragona*. Tarragona.
- SERRA VILARÓ, J. 1960: *Santa Tecla la Vieja. La primitiva catedral de Tarragona*. Tarragona.
- SERRANO COLL, M. 2014a: "Espacios monásticos como *locus sepulturae*: enterramientos nobiliarios en el románico hispano." In GARCÍA DE CORTÁZAR, J. A.; TEJA, R. (ed.) *Monasterios y nobles en la España del románico: entre la devoción y la estrategia*. Aguilar de Campoo, p. 137-175.
- SERRANO COLL, M. 2014b: "San Nicolás polifacético: el ciclo del santo obispo en el claustro catedralicio de Tarragona." *Codex aquilarensis* núm. 30, p. 225-258.
- SERRANO COLL, M. 2018: "Tarragona y la romanidad de su comunidad catedralicia en la edad media." in ARCINIEGA, L.; SERRA, A. *Recepción, imagen y memoria del arte del pasado*. "Quaderns Ars Longa" València, núm. 7, p. 71-100.
- SERRANO COLL, M.; LOZANO, E. 2016: "La Catedral de Tarragona en el siglo XII: espacios de memoria y audiencia." In BOTO, G.; GARCIA DE CASTRO, C.; *Materia y acción en las catedrales medievales (ss. IX-XIII): construir, decorar, celebrar/Material and action in european cathedrals (9th-12 centuries): building, decorating, celebrating*. Oxford, p. 227-303.
- SERRANO COLL, M.; MENCHON, J.; 2020: "Piedras y espacios sagrados: de la basílica paleocristiana de la Necrópolis a la catedral de Tarragona." *Exemplum et spolia. La reutilización arquitectónica en la transformación del*

- paisaje urbano de las ciudades históricas*. Mérida, Mytra núm. 7, p. 125-135.
- SERRANO COLL, M.; MENCHON, E. en premsa a: "Tarraco 'civitas iudeorum.' (II) Una aproximación desde la documentación y la arqueología." *Boletín de arqueología medieval* núm. 20.
- SERRANO COLL, M.; BOTO, G.; MENCHON, J. en premsa: "Eclipse del paisaje urbano medieval de Tarragona, hoy: vivencia cotidiana y memoria monumental, entre el prestigio de Roma y los riesgos de las mudanzas postmodernas." Comunicació J. *Aproximaciones contemporáneas al paisaje urbano. II jornadas internacionales de investigación sobre paisaje, patrimonio y ciudad*. Alcalá de Henares.
- SERRANO MARTÍN, E. 1991 (coord.): *Muerte, religiosidad y cultura popular: siglos XIII-XVIII*. Saragossa.
- SERRANO MÉNDEZ, A. 2005: "Dret, costums i rituals funeraris a Roma entre els segles I-III dC." *Ex novo. Revista d'història i humanitats* núm. 1, p. 29-42.
- SERRES SENA, E. 1952: "Callípolis." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 37-40, p. 13-19.
- SERRES SENA, 1978: "Noticia sobre sepulturas de la calle Robert d'Aguiló." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 141-144, p. 151-172.
- SERRES SENA, E. 1987: "La Pineda-Callípolis." *La Canonja: llocs, termes i un capbreu*. La Canonja, p. 11-28.
- SESSÉ, J. 1529: *Flos Sanctorum. La Vida de San Magín* (reedició ROVIRA SORIANO, J.; DASCA, A.; GÜELL, M. 1993 (erd.) *Joan Sessé: Vida del gloriós màrtir i ermità Sant Magí: del convent de Sant Magí del sagrat ordre de Predicadors*. Tarragona.
- SITJES, X. 1977: *Les Esglésies pre-romàniques de Bages, Berguedà i Cardener*, Manresa.
- SITJES, X. 1992: "Un testament de 1091, amb llegats per a obres públiques." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 11-12, Barcelona, p. 523-527.
- SITJES, X. 1993a: "Les esteles funeràries discoïdals al Bages." In MENCHON, J.; TÉVAR, A 1993 (ed.): *Les esteles discoïdals dels Països catalans, estat de la qüestió. Reus 9 i 10 de gener de 1988. Actes d'estudi sobre les esteles discoïdals*. Reus, p. 180-182.
- SITJES, X. 1993b: "Esteles de la Nou (Berguedà)." In MENCHON, J.; TÉVAR, A 1993 (ed.): *Les esteles discoïdals dels Països catalans, estat de la qüestió. Reus 9 i 10 de gener de 1988. Actes d'estudi sobre les esteles discoïdals*. Reus, p. 212.
- SITJES, X. 1994: *L'art funerari medieval a la conca del Llobregat*. Manresa.
- SOBERANAS, A. J. 1964-1965 (ed.) "Sobre la invasió àrab i reconquesta de Tarragona (uns estudis inèdits de Mn. Sanç Capdevila." *Butlletí arqueològic* època IV, fasc. 85-92, p. 29-63.
- SOBERANAS, A. J. MASSÓ, M. J. 1992: *Bibliografia impresa de Bonaventura Hernández Sanahuja*. Tarragona.
- SOLDEVILA, F. 1952: *Historia de España*. Barcelona, vol. I.
- SOLDEVILA, F. 1961: *Historia dels Catalans*. Barcelona, vol. II.
- SOLÉ BORRAS, X.; MENCHON, J. 1994: "Técnicas de talla en las estelas funerarias de época medieval en Catalunya." *Hilari Buruzko Nazioarteko IV. Kongresua/ IV Congreso Internacional sobre la estela funeraria/ IV Congrès Internacional sur la stèle funéraire [Donostia 1991]*
- "Cuadernos de Sección. Antropología-Etnografía. Euskalkuntza" núm 10, p. 515-536.
- SOLÉ CARALT, J. 1953: "Importantes hallazgos arqueológicos cerca de Creixell." *Diario español* 10.07.1953.
- SOLÉ CARALT, J. 1954: "Palfuriana." *Boletín de la biblioteca-museo-Balaguer V* época, núm. II, p. 73-74.
- SOLÉ MASERES, M. 1982: "Balma del Duc, Montblanc." *Excavacions arqueològiques a Catalunya*. Barcelona, p.129-131.
- SOLÉ MASERES, M. 1989: *Guia del museu arxiu de la Conca de Barberà*. Montblanc.
- SOLÉ MASERES, M. 1990: "El Pla de Santa Bàrbara, Montblanc (Conca de Barberà). Campanya 1982." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 12, p. 225.
- SOLÉ MORERA, M. 2002: *Roda de Barà. Notes històriques*. Roda de Barà.
- SOLÉ PALACÍN, X. 1984: "El poblado ibérico del Vilar. Valls." *Arqueología* 83, Madrid, p. 201.
- SOLÉ PALACÍN, X. 1991: "Excavacions a l'església de Sant Miquel de Veciana (Anoia, Barcelona)." *Simposi actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII. Barcelona 5, 6, 7 octubre 1989*. Barcelona, "Quaderns Científics i tècnics" núm. 3, p. 213-217.
- SOLÉ SABARÍS, LI. 1974: *Geografia de Catalunya*. Barcelona.
- SOLER DEL CAMPO, A.; ZOZAYA, J. 1992: "Castillos omeyas de planta cuadrada: su relación funcional." *III Congreso de arqueología medieval Española. Oviedo 27 marzo-1 abril 1989*. Oviedo, vol. II, p. 265-274.
- SOLER JIMÉNEZ, J.; RUIZ, V. 1999: "Els palaus de Terrassa. Estudi de la presència musulmana al terme de Terrassa a través de la toponímia." *Terme* núm. 14, p. 38-51.
- SOMMER, C. S. 1984: *Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im Römischen Reich*. Bonner Hefte zur Vorgeschichte, 22, Bonn.
- SORALUCE, J. R.; MONTEOLIVA, A.; SOUTO, V.; ARDID, C. 1983: "Arquitectura en la ciudad de los muertos. Los cementerios de La Coruña y Vigo." *Brigantium* núm. 4, p. 183-201.
- SORIANO, I.; AMORÓS, J. 2014: "El vaso geminado de Cova dels Assedegats (Vimbodí i Poblet, Conca de Barberà, Tarragona)." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 25, p. 329-333.
- SORIANO, I.; HUNT, M. A 2018: "Minería y metalurgia prehistóricas en el Priorat y zonas limítrofes (provincia de Tarragona). Estado de la cuestión." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 28, p. 329-340.
- SORONELLAS, M.; OLLÉ, A. *s/a: Obra d'oller. La indústria terrissaire a la Selva del Camp*. La Selva del Camp.
- SOTO, M.; GÓMEZ DE SOLER, B.; VALLVERDÚ, J.; VAQUERO, M. 2013: "Aplicación experimental de sistemas de información geográficos a la prospección y análisis de áreas de captación de rocas silíceas en la prehistoria. El caso práctico del Abric Romaní y el Molí del Salt." In PALOMO, A.; PIQUÉ, R.; TERRADAS, X. (ed.) *Experimentación en arqueología. Estudio y difusión del pasado*. Girona, p. 517-524.
- SOTO, P. de 2011: "SIG y network analysis en el estudio de las redes de comunicación de la Cataluña romana." *Actas del V simposio internacional de arqueología de Mérida*.

- Madrid, Anejos de Archivo español de arqueología LIX, p. 651-664.
- SOTO, P. DE; CARRERAS MONFORT, C. 2006-2007: "Anàlisi de la xarxa de transportar un Romana La Catalunya: uns quants Apunts." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 16-17, p 77-91.
- SOTOMAYOR, M. 1975: *Sarcófagos romanos cristianos de España. Estudio iconográfico*. Granada.
- SOTOMAYOR, M. 1994: *Las relaciones Iglesia urbana-Iglesia rural en los concilios hispano-romanos y visigodos. Sacralidad y Arqueología*. "Antigüedad y cristianismo" núm. XXI, p. 525-539.
- SOTOMAYOR, J. 2006a: "Centcelles sigue siendo un enigma." *Pyrenae* núm. 37, vol. 2, p. 143-147.
- SOTOMAYOR, J. 2006b: "Iconografía de Centcelles. Enigmas sin resolver." *Pyrenae* núm. 37, vol. 2, p. 148-173.
- SOTOMAYOR, M.; BERDUGO, T. 2008: "Traducción de las Actas del Concilio de Elvira. Una respuesta a J. Vilella y P. E. Barreda." *Florentia Iliberritana* núm. 19, p. 383-418.
- SOTTO 2016: Serveis Territorials a les Terres de l'Ebre del Departament de Cultura, "Necròpolis islàmica de l'ermita de Sant Blai (Tivissa, Ribera d'Ebre)." In MARTÍNEZ, J.; DILOLI, J.; VILLALBÍ, M. (coord.) *Actes de les I jornades d'arqueologia de les Terres de l'Ebre*. Tortosa, vol. 2, p. 436-437.
- SOUTO, J. A. 1992: "El poblamiento del término de Zaragoza (siglos VIII-X): los datos de las fuentes geográficas e históricas." *Anaquel de estudios árabes* núm. 3. p. 113-152.
- SUBIAS, E.; PUIG, A. M.; CODINA, D.; FIZ, I. 2016: "El castrum visigòtic de Puig Rom revisitat." *Annals de l'institut d'estudis empordanesos* vol. 47, p. 75-96.
- SUBIRÀ, E.; RUIZ, J.; MOLIST, N. 2016: "Anàlisi diacrònica del cementiri de l'església de Sant Miquel d'Olèrdola. Primeres dades de l'estudi antropològic." *Jornades d'arqueologia del Penedès 2011*. Vilafranca del Penedès, p. 353-360.
- SUBIRANAS, C. 2012: "La necròpolis associada a l'església de Santa Maria la Rodona de Vic (Osona)." In MOLIST, N., RIPOLL, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular. Ss. VI-XII. Problemes de cronologia. Barcelona 18 de novembre de 2009*. Barcelona, vol. II, p. 281-300.
- SUBIRANAS, C. en premsa: "Estudi històric i arqueològic de la Torre 11 de la muralla de Montblanc." *VI congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Lleida, 29 de novembre-2 de desembre de 2018*. Lleida.
- SUNYER, M. 2007: *Els mites nacionals catalans*. Vic.
- SUÑÉ ARCE, J. 2020: *Guerra, ejército y fiscalidad en al-Andalus (ss. VIII-XII)*. Madrid.
- T**
- Talaia 1996: Agrupació Excursionista Talaia, *VIII caminada popular de Vilanova a la Geltru a Rocacrespa, pel Fondo del Castellot*. Vilanova i la Geltru.
- TALAVERA, F.; MIÑARRO, J. M.; BORRÀS, J. 1984: *Catàleg espeleològic de Catalunya: l'Alt Camp i la Conca de Barberà*. Barcelona.
- TARACENA, B. de 1933: "Cadáveres atravesados por clavos en el cementerio judío de Deza (Soria)." *Investigación y progreso* any VII, núm. 3, p. 65-71.
- TARRADELL, M. 1958: "La crisis del siglo III en Hispania: algunos aspectos fundamentales." *Actas del primer Congreso español de estudios clásicos*. Madrid, p. 263-275.
- TARRADELL, M. 1973: "Cuevas sagradas o cuevas santuario. Un aspecto poco valorado de la religión ibèrica." *Memorias del Instituto de Arqueología y Prehistoria de la Universidad de Barcelona*. Barcelona, p. 25-40.
- TARRADELL, M. 1979: "Santuariis ibèrics i ibero-romans a llocs alts." *Memòries de l'Institut d'Arqueologia i prehistòria de la Universitat de Barcelona*. Barcelona, p. 35-45.
- TARRADELL, M. 1987: "Problemes de l'economia antiga a Catalunya." *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental. Actes I col·loqui d'arqueologia romana*. Badalona, p. 175-178.
- TARRAGÓ, S. 1995 (dir.): MESALLES, F.; TOUS GOMÀ-CAMPS, J.; ARROYO CASALS, P.; CURREA, J. C.; ENRIQUEZ, A.; GRAÑA, D.; GUGLIELMO, A.; MEDINA, N.; MALDONADO, S.; MENDOZA, V.; RUIZ, O. L.; VEGA, C.: *La rambla Tàrraco. Proposta d'enllaç de les restes arqueològiques de la Part Baixa de Tarragona*. Barcelona.
- TARRAGÓ PLEYÁN, J. 1966: "Sarcófagos visigóticos en las tierras de Lérida." *IX congreso nacional de arqueología, Valladolid 1965*. Saragossa, p. 412-414.
- TARRATS, F. 2003: "La terra sigil·lada i les primeres fases d'ocupació de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 13, 2003, p. 315-335.
- TARRATS, F. 2003: "La terra sigil·lada i les primeres fases d'ocupació de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)." *Estudis altafullencs* núm. 26, 2003, p. 33-65.
- TARRATS, F. 2005: "Una copa de terra sigillata itàlica, amb la representació de la mort d'Hipòlit, trobada a Tàrraco." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 14, p. 267-274.
- TARRATS, F.; REMOLÀ, J. A. 2008: "La vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)." In DDA, *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*. "Fòrum. Temes d'Història i Arqueologia tarragonins" núm. 13, Tarragona, p. 95-117.
- TARRATS, F.; RAMON SARIÑENA, E.; MACIAS, J. M. 1998: "Noves intervencions a la vil·la romana dels Munts." *Tribuna d'arqueologia 1996-97*. Barcelona, p. 35-56.
- TARRATS, F.; MACIAS, J. M.; RAMON SARIÑENA, E.; REMOLÀ, J. A.; MAROT, T.; KOPPEL, E. M. 1998a: "Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)." *Empúries* núm. 51, p. 197-225.
- TARRATS, F.; MACIAS, J. M.; RAMON SARIÑENA, E.; REMOLÀ, J. A. 1998b: "Nuevas excavaciones en el área residencial de la villa romana de Els Munts (Altafulla, Ager *Tarraconensis*), estudio preliminar." *Madrider Mitteilungen* núm. 41, p. 358-379.
- TARRATS, F.; REMOLÀ, J. A.; SÁNCHEZ GIL DE MONTES, J. 2008: "La vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès) i Tàrraco." *Tribuna d'arqueologia 2006*. Barcelona, p. 213-227.
- TARRÉS, S. 2018: "El patrimoni cultural funerari: apunts per una introducció a la seva anàlisi." *Revista d'etnologia de Catalunya* núm. 43, p. 66-77.

- TARRÚS, J. 2002: *Poblats, dòlmens i menhirs. Els grups megalítics de l'Albera, serra de Rodes i cap de Creus (Alt Empordà, Rosselló i Vallespir Oriental)*. Girona.
- TARRÚS, J.; CARRERAS, E. 2019: "El menhir o Pedra Fita de Botarell (Baix Camp)." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 41, p. 25-40.
- TED'A 1987: Taller-Escola d'Arqueologia. *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*. Tarragona.
- TED'A 1988: Taller Escola d'Arqueologia. "Noves aportacions a l'estudi de la basilica cristiana de l'amfiteatre de Tarraco." *IIIª Reunió d'arqueologia cristiana hispànica*. Barcelona-Palma de Mallorca (preactes), p. 36-38.
- TED'A 1988-89: Taller Escola d'Arqueologia. "El pas de la Via Augusta per la mansió de Tàrraco." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 10-11, p. 123-134.
- TED'A 1989a: Taller Escola d'Arqueologia. "El Foro Provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época flavia." *Archivo español de arqueología* núm. 62, p. 141-191.
- TED'A 1989b: Taller Escola d'Arqueologia. *Un abocador del segle V d.C. en el fòrum provincial de Tàrraco*. Tarragona.
- TED'A 1990a: Taller Escola d'Arqueologia. "Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània. Excavacions en el sector Castell del Rei-Baluard de Carles V." *Quaderns d'història tarraconense* núm. XIV, p. 87-122.
- TED'A 1990b: Taller Escola d'Arqueologia. "La intervenció Arqueològica del Ted'a en l'església de Sant Miquel del Pla." *Setmana Santa. Opuscle de la Reial Germandat de Jesús Natzarè*, Tarragona, p. 26-33.
- TED'A 1990c: Taller Escola d'Arqueologia. *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basilica visigòtica i l'església romànica*. Tarragona.
- TED'A 1990d: Taller Escola d'Arqueologia: *Taller Escola d'Arqueologia 1987-1990*, Tarragona.
- TEIXELL, I. 2003: "El molí del Rovellat: un exemple de l'aprofitament de l'aigua de la riera de la Selva del Camp (Baix Camp)." *II congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Actes*. Barcelona, vol. I, p. 804-808.
- TEIXELL, I. 2008: *La Font dels Lleons: aproximació a la corculació monetària de Tàrraco (segona meitat del segle III dC-primer quart del V dC)*. Tarragona.
- TEIXELL, I. 2011: "Nota sobre dos medallas religioses halladas en contexto arqueológico en Vila-seca (Tarragona)." *XIV Congreso Nacional de Numismática. Ars metallica: monedas y medallas. Nules-Valencia 25-27 de octubre de 2010*. Madrid, p. 349-352.
- TEIXELL, I. 2016: "Apèndix 2. La intervenció arqueològica dels anys 2005-2006." In CONEJO, A. (ed.) *L'infant Pere d'Aragó i d'Anjou "molt graciós e savi senyor"*. Valls, p. 203-205.
- TEIXELL, I.; ROIG PÉREZ, J. F.; GOROSTIDI, D. 2012-2013: "El santuari romà de les ninfes del carrer Cristòfor Colom de Tarragona." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 34-35, p. 115-131.
- TEIXIDOR, P. 1898: "Conferències i lectures [Cova del Manou]." *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* núm. 41, p. 171-172.
- TEIXIDOR, P. 1904: "Una nova necropolis proto-històrica." *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* any XIV, núm. 114, juliol de 1904, p. 219-222.
- TENTE, C.; MARTÍN VISO, I. 2018: "O Castro do Tintinholo (Guarda, Portugal). Interpretaçao dos dados arqueológicos como fortificação do período pos-romano." In QUIRÓS, J. A.; TEJADO, J. M. (ed.) *Los castillos altomedievales en el noroeste de la Península Ibérica*. Gasteiz, p. 57-75.
- TEJERO, A. 2008: *Inventari de les restes arqueològiques i històriques de la plana del Coll de Balaguer*. Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant.
- TEJERIZO GARCÍA, C. 2012: "Más allá de la etnia: arqueología funeraria en la Meseta (ss.VI-VIII dC)." In HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, D.; LÓPEZ GARCÍA, J. P. (ed.) *Nuevos paradigmas en la investigación arqueológica. Actas del segundo congreso de arqueología de Chamartín (Ávila)*. Chamartín, p. 37-49.
- TEROL, A. D. 2018: "El patrimoni funerari dels cementiris de Barcelona." *Revista d'etnologia de Catalunya* núm. 43, p. 127-131.
- TERRADO, P. 2019: *El puerto de Tàrraco en época romana*. Tarragona.
- TERRADO, P. 2020: *Els ports de Tàrraco. Embarcadors, ports i platges del litoral tarraconense en época romana (s. II aC-III dC)*. Tarragona.
- TERRÉ, E. 1987: "La vil·la romana de El Moro (Torredembarra): un exemple de poblament rural al Camp de Tarragona." *Primeres jornades internacionals d'arqueologia romana (Granollers 1987)*. Preactes. Granollers, p. 217-224.
- TERRÉ, E. 1990: "Una aproximació a l'ocupació suburbana de Tàrraco." *Acta arqueològica de Tarragona II*. Tarragona, p. 47-55.
- TERRÉ, E. 1993a: "El Moro. Torredembarra." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89*. Barcelona, p. 267.
- TERRÉ, E. 1993b: "La vil·la romana del Moro." In MAR, R.; LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL, LL. (ed.) *Les termes romanes a Catalunya. La utilització de l'aigua a les ciutats romanes*. Tarragona, p.79-84.
- TERRÉ, E. 1993c: "Carrer de Rovira i Virgili, 3, Tarragona." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89*. Barcelona, p. 260.
- TERRÉ, E. 1993d: "Carrer d'Hernández Sanahuja, 8. Tarragona." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89*. Barcelona, p. 262.
- TESTINI, P. 1980: *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del see*. VI. Bari.
- Troballes 1921: "Troballes." *Butlletí arqueològic època III*, núm. 1, p. 24.
- THOMPSON, E. 2011: *Los godos en España*. Madrid.
- TO FIGUERAS, LI. 1987: "L'evolució dels ritus funeraris a Catalunya a través dels testaments (segles X-XII)." *Lambard. Estudis d'art medieval* vol. III, 1983-85, p. 74-96.

- TOTALINA PULIDO, L. 2010-2012: "Arqueología del cristianismo de la antigüedad tardía en Cantabria: hacia un estado de la cuestión." *Sautuola* núm. XVI-XVII, p. 241-262.
- TODA, E. 1924: *Història d'Escornalbou*. Reus.
- TODA, E. 1935: "Probleta pre-cristià." *Butlletí arqueològic* època III, vol. V, juliol-agost-setembre, p. 89.
- TOLDRÀ, P.; SOLÀ-MORALES, P. de; SALOM, C.; GINOVART, J. 2012: "Projects in the monumental complex of the Amphitheatre of Tarragona (Spain)." In DDAA (ed.) *Heritage 2012. Proceedings of the 3th International Conference on Heritage and sustainable development. 10th. aniversari edition*. Granada, p. 2067-2076.
- TOMÁS ÀVILA, A. 1963: *El culto y la litúrgia en la Catedral de Tarragona (1300-1700)*. Tarragona.
- TOMÁS-FACI, G.; MARTÍN-IGLESIAS, J. C. 2017: "Cuatro documentos inéditos del monasterio visigodo de San Martín de Asán (522-586)." *Mittellateinisches Jahrbuch* núm. 52, Heft 2, 2017, p. 261-286.
- TOMASSETTI, A. 1877: *Bullarum diplomatum et privilegiorum sanctorum romanorum pontificum. Taurinensis edicto*. Torí, vol. I.
- TORELLI, M. 1991: "Arqueología y fascismo." In OLMOS, R.; ARCE, J. 1991 (coords): *Historiografía de la arqueología y la historia antigua en España (Siglos XVIII-XX)*. Congreso internacional, Madrid 13-16 diciembre 1988. Madrid, 1991, p. 243-249.
- TORRELL, S.; PLANAS, I. 1982: *Llibre de Prades*. Prades.
- TORRES BALBÁS, L.; 1973: "Arte califal." In MENÉNDEZ PIDAL, F. (ed.) *Historia de España*. Madrid, vol. V.
- TOUS, J. 1983: "Senyals de pedrapiquer a la Vall del riu Corb." *Recerques terres de Ponent* núm. V. P. 61-82.
- TOUS, J. 1984: *Els signes de pedrapiquer de Poblet*. Tàrraga.
- TRAVÉ, E. 2018: *La ceràmica comuna de cuina d'època medieval: provenença, tecnologia i comerç al camp català*. Barcelona.
- TRAVÉ, E.; PADILLA, J. I. 2013: "Alfares, hornos y producción de cerámica en la Cataluña medieval y moderna: una reflexión para su estudio." *Territorio, sociedad y poder* núm. 8, p. 105-132.
- TREFFORT, C. 1996a: *L'église carolingienne et la mort: christianisme, rites funéraires et pratiques commémoratives*. Lyon.
- TREFFORT, C. 1996b: "Du cimiterium christianorum au cimetière paroissial: évolution des espaces funéraires en Gaule du VIe au Xe siècle." In GALINIÉ, H.; ZADORA-RIO, E. (ed.) *Archéologie du cimetière chrétien*. Tours, p. 55-63.
- TREFFORT, C.; DELUMEAU, J.; ALEXANDRE-BIDON, D.; GUINARD, P. 2003: *A réveiller les morts: la mort au quotidien dans l'Occident médiéval*. Lyon.
- TREMOLEDA, J.; CASTANYER, P.; SANTOS, M. 2012: "Les necròpolis tardoantigues i altmedievales d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà)." In MOLIST, N.; Ripoll, G. (ed.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular. Ss. VI-XII. Problemes de cronologia. Barcelona 18 de novembre de 2009*. Barcelona, vol. II, p. 331-357.
- TREMOLEDA, J.; VEGA, S.; COBOS, A.; 2010: *L'Epigrafia medieval dels comtats gironins*. Girona, vol. II, El comtat d'Empúries.
- TREMOLEDA, J.; COBOS, A. 2014: *L'epigrafia medieval dels comtats gironins*. Girona, vol. III, El comtat de Besalú.
- TRENCHS, J. 1983: "El Montsant y sus monasterios: colección diplomática (1164-1212)." *Anales de la Universidad de Alicante* núm. 2, p. 207-231.
- Troballes 1913: "Troballes romanes a Reus." *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* vol. 1911-1912, p. 680-681.
- TUBILLA, O. 2000: "Avinguda Francesc Macià, davant C/ Doctor Mallafrè." In Cortés Cortés, R. (ed.) *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*. Tarragona, p. 305-306.
- TULLA, J.; BELTRAN, P.; OLIVA, C. 1927: *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*. Madrid.
- TUÑÓN, E. 1850: "Variedades. Arqueología." *El Heraldo. Periódico político, religioso, literario e industrial* núm. 2539, 31.08.1850.
- TURA, J.; MATEU, J. 2008: "Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva). Una ocupació alt-medieval al Montseny." In MARTÍ, R. (ed.) *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus*. Barcelona, p. 139-154.
- TURON, P. 2013: "Sant Esteve de Caulés. Vida i mort d'un poblat medieval al massís de l'Ardenya.Cadiretes." *Quaderns de la Selva* núm. 25, p. 251-264.
- TURULL, A. 1995: "L'enigmàtic nom de la Brufaganya." *Quaderns del barri de Sant Magí*. Cervera, núm. 5, p. 22-23
- TURULL, A. 2006: "Toponímia de la Catalunya central a l'obra de Joan Coromines. Noms de lloc del Bages, l'Anoia, la Conca de Barberà i la Segarra (amb incursions al sud del Solsonès) tractats a l'Onomasticon Cataloniae." *XVII col·loqui de la Societat d'Onomàstica*. "Societat d'Onomàstica. Butlletí interior" núm. 101, p. 17-51.

U

- UCLA, P. 1984: "Projet de codification pour le fichage des stèles discoïdales." *Hil Harriak, Actes du colloque international sur la stèle discoïdale 1982*. Baiona, p. 367-382.
- UCLA, P. 1990: *Atlas des stèles discoïdales*. París.
- UCLA, P. 1991: *Dictionnaire multilingüe des stèles discoïdales*. París.
- UDINA, F. 1947 (ed.): *El "Llibre Blanc de Santes Creus"*. Cartulario del siglo XII. Barcelona.
- UDINA, F. 1951 (ed.): *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X*. Barcelona.
- UDINA, F. 2000: *El nom de Catalunya*. Barcelona.
- UDINA, F.; PLADEVALL, A. 1994: "Marc Històric i cronològic del mon Romànic a Catalunya." *Catalunya romànica*, vol. I, p. 31-50.
- UKAR, J. 1994: *Ayer y hoy de la estela discoïdea en Navarra*. Pamplona, "Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra" núm. 64.
- ULBERT, Th. 1968: "El Germe. Kirche un profanbau aus dem frühen 7 jarhundert." *Madrider Mitteilungen* núm. 9, p. 392-398
- URPÍ, R. M.; RESINA, J. A. 1991: *El castell i el terme de Banyeres del Penedès dels seus orígens al segle XIV*. Banyeres del Penedès.
- USCATESCU, A. 2004: "III. L'època antiga a Granollers: dels orígens a l'antiguitat tardana." In DDAA. *Atles d'arqueologia. Urbanisme de Granollers*. Barcelona 2004, p. 37-100.

UTRILLA, P. 1996: "La excavación de la cueva inferior. Estratigrafía y espacio doméstico." *Bolskan* núm. 13, p. 11-38.

V

VALLEJO, A. 1987: "El baño próximo al Salón de Abd al-Rahaman III." *Cuadernos de Madinat al-Zahara* núm. 1, p. 141-165.

VALLÉS, J. de 1792: *Primer instituto de la Sagrada Religión de la Cartuja*. Barcelona (2 edició).

VALLÉS, J.; BOSCH CASADEVALL, J. M. 1994: "Hipòtesis sobre l'espai funerari rural del segle quart al segle onze. El Camp de l'Alzina, un exemple de cemeniri comunal." *Olerdulae* any XIX, p. 103-122.

VALLVÉ, J. 1997: "Toponímia de España y Portugal II (fuentes árabes)." *Boletín de la Real Academia de la Historia* núm. CXCIV; quadern I, gener-abril 1997, p. 1-70.

VALLVERDÚ, R. 1992: "La torre del Petrol (La Riba)." *Sis focs: publicació trimestral de la Massó, Alt Camp* núm. 43, estiu 1992, p. 8-14.

VALLVERDÚ, R. 1997: *El Nen de Prades: un capitost adolescent a la Tercera Guerra Carlina*. Reus.

VAN DEN EYNDE, E.; ILLARREGUI, E. 1986: "Un ejemplo de integración de una necrópolis medieval sobre una estructura romana." *Arqueología espacial* núm. 10, p. 159-171.

VAZQUERIZO, D. 1991 (coord.): *Arqueología de la muerte: metodología y perspectivas actuales*. Córdoba.

VAZQUERIZO, D. 2001a (ed.): *Espacios funerarios en el Occidente Romano. Actas del Congreso Internacional celebrado en la facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Córdoba (5-9 de Junio 2001)*. Córdoba.

VAZQUERIZO, D. 2001b: *Funus Cordubensium. Costumbres funerarias en la Córdoba romana*. Córdoba.

VAZQUERIZO, D. 2011: "De la agonía al luto, muerte y funus en la Hispania romana." In PACHECO JIMÉNEZ, C. (coord.) *La muerte en el tiempo. Arqueología e historia del hecho funerario en la provincia de Toledo*. Talavera de la Reina, p. 92—125.

VAQUERO, M. 2004 (ed.): *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà: El jaciment del Molí del Salt (Vimbodí). Excavacions 1999-2003*. Montblanc.

VAQUERO, M.; IBÁÑEZ, N.; SALADIÉ, P.; ALLUÉ MARTÍ, E.; ANGELUCCI, D.; GARCÍA, M.; MARTÍN, J.; VALLVERDÚ, J.; ALONSO, S. 2001: "El jaciment del Molí del Salt (Vimbodí, Conca de Barberà): Una seqüència del pleistocè superior i inicis de l'holocè al sud de Catalunya." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 23, p. 29-72.

VEAS, N.; SANTOS, J. C. 1989: "Nuevas "cruces con láurea" de época visigoda de la provincia de Cáceres." *Boletín de arqueología medieval*, núm. 2, p. 97-107.

VEGA, J. de la 1970: *Cova de la Merla*. Barcelona.

VEGA, J. de la 1976: "Cova de Mont-ral (Serres de Prades)." *A.D.A.H.U.B. Memòria 1976*. Barcelona, p. 25-30.

VEGA, J. de la 1987: "Contribució catalana a l'inventari de les probables coves santuari ibèriques." *Fonaments. Prehistòria i món antic als Països Catalans* núm. 6, p. 171-190.

VELAZA, J.; MAYER, M. 1993: "Epigrafia ibèrica sobre soportes típicamente romanos." In VILLAR, F.; UNTERMANN, J. (ed.) *Lengua y cultura en la Hispania Prerromana. Actas del V*

coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica. Colonia 1989. Salamanca, p. 667-682.

VELÁZQUEZ, I. 1997: "Aedificorum venustas: la recepción de un término clásico en Isidoro de Sevilla (*Etym.* XIX 11)." *Antigüedad y cristianismo* núm. XIV, La tradición en la antigüedad tardía, Murcia, p. 229-248.

VENDRELL, M.; GIRÁLDEZ, P.; LLUVERAS, A. 2020: "Materials i tècniques constructives. Una aproximació analítica." In ESTEVE, J.; MENCHON, J. (ed.) *Vallferosa. Una torre a la frontera de la Segarra i el Solsonès*. Torà, ajuntament de Torà, p. 132-142-

VENTOSA, E. 1986: *Esglésies singulars de la Terra Alta*. Tarragona.

VENTURA SOLSONA, S. 1948: "El sarcófago de Hipólito de la Punta de la Mora del Mar Tarraconense." *Archivo español de arqueología* núm. 75, Madrid 1949, p. 147-174.

VENTURA SOLSONA, S. 1954: "Noticia de las excavaciones en curso en el Anfiteatro de Tarragona." *Archivo español de arqueología* núm. XXVII, p. 259-280.

VERGES, T. 1992: *Santa Maria del Pi i la seva història*. Barcelona

VERGÈS BOSCH, J. M. 1996: *L'Alt Camp a la prehistòria. Els caçadors-recol·lectors de Picamoixons en la cruïlla d'un canvi econòmic*. Valls.

VERGÈS BOSCH, J. M. 1997: "Els orígens del poblament." In Lozano, Y.; Torrell, X.; Tebras, M. (ed.) *Alcover. Una història*. Alcover, p.13-14.

VERGÈS BOSCH, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. 2008 (coord.): *Valls i la seva història*. Valls, vol. 2

VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1996: "Les tombes de 'caixa de lloses' i hàbitat medieval de Mas de Llaneta (Alcover)." *Quaderns de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp* núm. 29, p. 43-52.

VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1999: "Quan el Catllar no hi era." In FUENTES, M. M. *El Castell, vila i terme del Catllar. Segles XII-XVIII*. El Catllar, p. 25-50.

VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J.; LÓPEZ, J.; FONTANALS, M. 2011a: "L'accés al castell de Pinyana (Querol, Alt Camp): reinterpretació, estudi estructural i proposta de reconstrucció ideal." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011*. Tarragona vol. II, p. 1011-1020.

VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J.; LÓPEZ, J.; FONTANALS, M. 2011b: "La torre d'Esblada (Querol): una nova fortificació medieval a la Conca de Barberà." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011*. Tarragona vol. II, p. 1009-1010

VERGÈS BOSCH, J. M.; MUÑOZ-ENCINAR, L.; PEDRO, M.; BARGALLÓ, A.; FONTANALS, M.; MORALES, J. I.; OLLÉ, A.; ALLUÉ MARTÍ, E.; BLAIN, H.-A.; LÓPEZ GARCÍA, J. M.; LOZANO, M.; MARTÍN, P. 2016-17: "La Cova dels Galls Carboners (Mont-ral, Alt Camp), una cavitat d'inhumació col·lectiva durant l'Edat del Bronze." *Butlletí arqueològic* època V, núm. 38-39, p. 17-43.

VERGÈS PONS, O. 2018a: "El obispo Ermengol y la (re)invencción de la historia de Urgell." *Estudios medievales hispánicos* núm. 6, p. 7-28.

VERGÈS PONS, O. 2018b: "La batalla de Baltarga en el joc de la política comtal del segle X: la mort d'Ermengol d'Osona

- i la successió del comtat d'Urgell." *Anuario de estudios medievales* núm. 48/2, p. 901-923.
- VICIANO VIVES, A. 2019: "La presencia del arrianismo en la Hispania romana y visigoda (siglos IV a VI) a partir de los textos literarios: el caso de Barcino." *Tarraco Biennal. Actes del 4t congrés internacional d'arqueologia i món Antic/ VII reunió d'arqueologia cristiana Hispànica. El cristianisme en l'antiguitat tardana. Noves perspectives. Tarragona, 21-24 de novembre de 2018.* Tarragona, p. 199-204.
- VIDAL, J. M. 1990: *El llarg camí d'un poble.* Cambrils.
- VIDAL ÀLVAREZ, S. 2005: *La escultura hispànica figurada de la antigüedad tardia (siglos IV-VIII).* Múrcia.
- VIDAL BONAVIDILLA, J. 2019: *L'almadrava de l'Hospitalet de l'Infant. Paradigma de les almadraves catalanes en època moderna.* Valls.
- VIDAL CARRERAS, L. M. 1916: *Cerámica de Ciempozuelos en una cueva del N.E. de España.* Barcelona.
- VIDAL ROSICH, C. 1897 (olim ALADERN, J.): *Alcover. Monografia històrica.* Alcover (reedició 1973, 1997).
- VIDAL RULL, R. 2000: "El conjunt visigòtic de la Plana d'en Pau (l'Espuga de Francolí)." *Aplecs de treballs* núm. 17, p. 5-8.
- VILALTA, M. 1984: "Parking de Saavedra. Tarragona." *Arqueologia* 83, Ministeri de Cultura, Madrid, 200.
- VILALTA, M.; TARRATS, F. 1993: "Casa del Mar." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, antiguitat tardana. campanyes 1982-89.* Barcelona, p. 258.
- VIGIL-ESCALERA, A. 1999: "La Indiana (Pinto, Madrid). Estructuras de habitación, almacenamiento, hidráulicas y sepulcrales de los siglos VI-IX en la Marca Media." *XXIV congreso nacional de arqueología (Cartagena, 1997).* Murcia, 1999, vol. 5, p. 205-211.
- VIGIL-ESCALERA, A. 2000: "Cabañas de época visigoda: evidencias arqueológicas del sur de Madrid. Tipología, elementos de datación y discusión." *Archivo español de arqueología* 73, núm. 181-182, p. 223-252.
- VIGIL-ESCALERA, A. 2009b: "Sepulturas, huertos y radiocarbono (siglos VIII-XIII d. C.). El proceso de islamización en el medio rural del centro peninsular y otras cuestiones." *Studia historica. Historia medieval* núm. 27, p. 97-118.
- VIGIL-ESCALERA, A. 2013: "Prácticas y ritos funerarios." In QUIRÓS, J. A. (ed.), *El poblamiento rural de época visigoda en Hispania. Arqueología del campesinado en el interior peninsular.* Gasteiz, p. 259-288.
- VIGIL-ESCALERA, A.; QUIRÓS, J. A. 2012: "Arqueología de los paisajes rurales altomedievales en el noroeste peninsular." *Visigodos y omeyas: un debate entre la antigüedad tardía y la alta edad media.* Madrid, Anejos de Archivo español de arqueología núm. 3, p. 83-99.
- VIGIL-ESCALERA, A. 1999: "La Indiana (Pinto, Madrid). Estructuras de habitación, almacenamiento, hidráulicas y sepulcrales de los siglos vi-ix en la Marca Media." *XXIV congreso nacional de arqueología (Cartagena, 1997).* Murcia, 1999, vol. 5, pp. 205-211.
- VIGIL-ESCALERA, A. 2009a: "Las aldeas altomedievales madrileñas y su proceso formativo." In QUIRÓS, J. A. (ed.) *The archaeology of early medieval villages in Europe.* Bilbao, p. 315-339.
- VIGUÉ, J. 1985: "Lipsanoteca." *Catalunya romànica* vol. XII, p. 234.
- VIGUÉ, J. 1989: "Acta fundacional de la canònica de Santa Maria de Vilabertran (9 de març de 1068)." *Catalunya romànica* vol. IX, p. 812.
- VIGUÉ, J.; BASTARDES, A. 1978: *El Berguedà.* Barcelona, Monuments de la Catalunya Romànica.
- VILA CARABASSA, J. M. 1998: "Sant Llorenç de Sous (o del Mont)." *Catalunya romànica.* vol. XXVII, p. 194-196
- VILA CARABASSA, J. M. 2004: "Noves dades sobre els sistemes defensius de la torre del castell de Santa Coloma de Queralt." *Urtx. Revista cultural de l'Urgell* núm. 24, p. 139-147.
- VILA CARABASSA, J. M. 2011: "La configuració arquitectònica de la Cartoixa d'Escaladei a l'edat mitjana. Organització inicial i primeres ampliacions." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011.* Tarragona, vol. II p. 751-768.
- VILA CARABASSA, J. M. 2015a: "El monestir de Santa Maria de Vallsanta (Guimerà) i la seva necròpolis medieval. Arqueologia, història i antropologia." *Urtx. Revista cultural de l'Urgell*, núm. 29, p. 9-40.
- VILA CARABASSA, J. M. 2015b: "Estudi històric del procés de formació de la vila de Mont-roig del Camp." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014.* Barcelona, vol. I, p. 543-558.
- VILA CARABASSA, J. M. 2015c: "Estudi històric i arqueològic del procés de formació de la vila d'Ascó." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014.* Barcelona, vol. I, p. 559-573.
- VILA CARABASSA, J. M. 2015d: "L'antic convent de Sant Francesc de Montblanc." *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014.* Barcelona, vol. II, p. 1223-1238.
- VILA CARABASSA, J. M. 2015e: "El paper de les fortificacions andalusines en l'urbanisme de les poblacions cristianes posteriors. Els casos d'Ascó, Tivissa i Horta." In GIRÁLDEZ, P.; VENDRELL, M. (coord.) *7 trobada de les Egipciaques. Centres Històrics, el valor del context.* Barcelona, p. 47-70.
- VILA CARABASSA, J. M. 2016: "Primers resultats de la intervenció arqueològica de 2007 a 2012 al monestir de Vallsanta." In DDAA, *Guimerà, Vallsanta. El poble medieval pas a pas. Monestir cistercenc de la vall del Corb.* Llérida, p. 313-346.
- VILA CARABASSA, J. M. 2017: "Arqueologia urbana a Montblanc. Darreres intervencions (2011-2013)." *Tribuna d'arqueologia 2014-2015.* Barcelona, p. 69-85.
- VILA CARABASSA, J. M. en premsa a: "Els sistemes d'abastiment, distribució i evacuació d'aigües a la Cartoixa d'Escaladei." *VI congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Lleida, 29 de novembre-2 de desembre de 2018.* Lleida.
- VILA CARABASSA, J. M. en premsa b: "Estudi històric i arqueològic de la Torre 24 de la muralla de Montblanc." *VI congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Lleida, 29 de novembre-2 de desembre de 2018.* Lleida.
- VILA CARABASSA, J. M.; ARCOS, R. 2007: "La Torre de la Minyona del castell de Cardona, evolució i transformació (segles XI-XX)." *III Congrés d'arqueologia medieval i*

- Moderna a Catalunya. Sabadell del 18 al 21 de maig de 2006*, vol. II, p. 450-457.
- VILA CARABASSA, J. M.; FORT, E. 2011: *La memòria del castell de la Selva del Camp*. La Selva del Camp.
- VILÀ LLORACH, J.; TEIXELL, I.; BRULL, C. 2016: "Noves dades sobre el circ romà de Tarragona. Intervenció arqueològica al carrer de l'Enrajolat." *Tribuna d'arqueologia 2012-2013*. Barcelona, p. 69-85.
- VILÀ LLORACH, J.; TEIXELL, I.; NAVARRO, S.; VILALTA, E. 2015: "El carrer Enrajolat de Tarragona (Tarragonès). Del visorium romà a les fases medievals (segles XII-XV). V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014, vol. 1, Barcelona, p. 325-336.
- VILÀ TORROJA, C. 1955: *Descripció de mi estimada patria la villa de Reus: manuscrito inédito del año 1787*. Reus.
- VILÀ VALENTÍ, J. 1958: "La ramaderia a Catalunya." In SOLÉ SABARÍS, LI. (dir.) *Geografia de Catalunya*. Barcelona.
- VILADRICH, M. 1990: "La Catalunya Nova segons un manuscrit inèdit de la Crònica del Moro Rasis." *Medievalia* núm. 9, 1990, p. 257-264.
- VILARDELL, R. 1984: "Mas d'en Mario." *Arqueologia* 93. Madrid, p. 191.
- VILARDELL, R. 1990: "Mas d'en Mario (Cambrils, Baix Camp)." *Butlletí arqueològic època V*, núm. 12, p. 147.
- VILARDELL, R.; V. ROMERO, V. 1977-1978: "Hallazgos arqueológicos en el santuario prehistórico de la Roca (Montroig, Tarragona)." *Pyrenae* núm 13-14, p. 75-80.
- VILASECA ANGUERA, S. 1919: *Descobriments d'una cova prehistòrica i altres recerques pels voltants de Prades*. Barcelona.
- VILASECA ANGUERA, S. 1920: "Petites addicions a la història de Tarragona romana." *Revista del Centre de Lectura de Reus* núm. 15, p. 270-271.
- VILASECA ANGUERA, S. 1922: "Contribució a la prehistòria tarragonina. La pedra fita de Botarell." *Butlletí Institut Català d'Història Natural* núm. 1-2, p. 39-40.
- VILASECA ANGUERA, S. 1929: "Exploració prehistòrica de l'alta Conca del Brugent II: l'art rupestre." *Revista del Centre de Lectura de Reus* núm. 196, p. 224-225.
- VILASECA ANGUERA, S. 1930: "Enterraments d'època romana a Reus i el Molar." *Revista del Centre de Lectura de Reus* núm. 212, p. 324-327.
- VILASECA ANGUERA, S. 1931: "El sepulcre de l'Avenc del Rabassó." *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* núm. VII, p. 56-60.
- VILASECA ANGUERA, S. 1932: "Exploració prehistòrica de l'alta Conca del Riu Brugent. III. La cova de les Gralles." *Revista del Centre de Lectura de Reus* núm. 225-226, p. 3-14.
- VILASECA ANGUERA, S. 1934a: "Dos sepulcres prehistòrics a la Serra de les Quimeres de Falset." *Revista del Centre de Lectura de Reus* núm. 249, p. 35-43.
- VILASECA ANGUERA, S. 1934b: "La Roca Gravada de Rogerals (Lloar)." *Revista del Centre de Lectura de Reus* núm. 245, p.141. Núm. 243, 244, 245.
- VILASECA ANGUERA, S. 1934c: "Les coves d'Arbolí (Camp de Tarragona)." *Butlletí arqueològic època III*, núm. 47, p. 317-328.
- VILASECA ANGUERA, S. 1934d: "Les coves d'Arbolí (Camp de Tarragona)." *Butlletí arqueològic època III*, núm. 48, p. 341-356.
- VILASECA ANGUERA, S. 1934e: "Les coves d'Arbolí (Camp de Tarragona)." *Butlletí arqueològic època III*, núm. 49, p. 373-388.
- VILASECA ANGUERA, S. 1934f: "Noves troballes prehistòriques a Arbolí." *Butlletí arqueològic època III*, vol. 3, p. 77-86.
- VILASECA ANGUERA, S. 1935: "La Cova de la Gorja de Gaià de Pontils (Municipi de Santa Perpètua, La Segarra)." *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* núm. 484, p.35-40.
- VILASECA ANGUERA, S. 1936: *La indústria del sílex a Catalunya les estacions tallers del Priorat i extensions*. Reus.
- VILASECA ANGUERA, S. 1937: "La cova del Solà del Pep de l'Hospitalet de l'Infant (terme de Vandellòs)." *Butlletí del centre excursionista de Catalunya* núm. 510, novembre 1937, p. 253-259.
- VILASECA ANGUERA, S. 1937: *Les estacions tallers del Priorat i extensions*. Reus.
- VILASECA ANGUERA, S. 1940: "El Cau d'en Serra (cueva sepulcral de Picamoixons, término de Valls)." *Ampurias* núm. II, p. 157-158.
- VILASECA ANGUERA, S. 1941: "Mas hallazgos prehistóricos en Arbolí." *Ampurias* núm. III, p. 45-58.
- VILASECA ANGUERA, S. 1942: "Más cuevas y enterramientos prehistóricos del Bajo Brugent (término de Vilavert, provincia de Tarragona)." *Ampurias* núm. IV, p.207.
- VILASECA ANGUERA, S. 1943a: "Los grabados rupestres esquemáticos de la provincia de Tarragona." *Archivo español de arqueología* núm. XXIII, p. 265-266.
- VILASECA ANGUERA, S. 1943b: "Una cista prehistórica con enterramiento doble en Conesa (La Segarra, provincia de Tarragona)." *Butlletí arqueològic època IV*, fasc. 37-40, p. 6-11.
- VILASECA ANGUERA, S. 1944: "Las pinturas rupestres naturalistas y esquemáticas de Mas del Llor." *Archivo español de arqueología* vol. XVII núm. 18, p. 301-324.
- VILASECA ANGUERA, S. 1945-1946a: "Bolas de caliza de la cuenca del Ciurana." *Ampurias* núm. VII-VIII, p. 332-334.
- VILASECA ANGUERA, S. 1945-1946b: "La cueva III de les Quimeres. Termino municipal de Pradell (Tarragona)." *Ampurias* núm. VII-VIII, p. 83-90.
- VILASECA ANGUERA, S. 1949: "Avance al estudio de la cueva del Filador de Margalef (Provincia de Tarragona)." *Archivo español de arqueología* 77, p. 347-361.
- VILASECA ANGUERA, S. 1949a: "Avance al estudio de la cueva del Filador de Margalef (Provincia de Tarragona)." *Archivo español de arqueología* núm. 77, p. 347-361.
- VILASECA ANGUERA, S. 1949b: "El primer sepulcro megalítico de la provincia de Tarragona: La cista dolménica del Bosc del Pla de la Sala de Passanant." *Ampurias* vol. XI, p. 180-196.
- VILASECA ANGUERA, S. 1950a: *Las industrias del sílex tarraconense*. Madrid.
- VILASECA ANGUERA, S. 1950b: "Nuevas pinturas rupestres naturalistas en el barranco del Llor (Rojals)." *Circular para los señores socios. Asociación excursionista de Reus* desembre 1950, p.81-82.
- VILASECA ANGUERA, S. 1952a: "Alcover (Tarragona). Cova de la Moneda." *Noticiero arqueológico hispánico* núm. I, p. 185.

- VILASECA ANGUERA, S. 1952b: "Montereal (Tarragona). Cova de la Moneda." *Noticiario arqueológico hispánico* núm. I, p. 189.
- VILASECA ANGUERA, S. 1952c: "La coveta de l'Heura, de Ulldemolins (provincia de Tarragona)." *Ampurias* núm. XIV, p. 121-135.
- VILASECA ANGUERA, S. 1953a: "Cuevas sepulcrales de Ciurana en la sierra de Prades." *Libro homenaje al Conde de la Vega del Sella*. Oviedo, p. 199-201.
- VILASECA ANGUERA, S. 1953b: *Las industrias del sílex tarraconense*. Madrid.
- VILASECA ANGUERA, S. 1953-1954: "Grabado-escultura rupestre en una cueva de Lloà, provincia de Tarragona." *Ampurias* núm. XVI, p. 299-302.
- VILASECA ANGUERA, S. 1954: *Nuevos yacimientos tarraconenses de cerámica acanalada*. Reus.
- VILASECA ANGUERA, S. 1957: "Noticia de hallazgos de objetos de bronce en la cueva de la Font Major de Espluga de Francolí." *Ampurias* núm. XXI, p. 266-273.
- VILASECA ANGUERA, S. 1958: *De cerámica post-hallstática*. Madrid.
- VILASECA ANGUERA, S. 1959a: "Hallazgos de objetos de bronce en la cueva de la Font Major (Espluga de Francolí)." *Ampurias* núm. XXI, p. 266-273.
- VILASECA ANGUERA, S. 1959b: *Nuevos yacimientos tarraconenses de cerámica acanalada*. Reus.
- VILASECA ANGUERA, S. 1960: "La cueva de la Font Major." *Trabajos de prehistoria* núm. I, p. 117-202.
- VILASECA ANGUERA, S. 1956-1961: "Villa romana de Creixell (Tarragona)." *Noticiario arqueológico hispánico* núm. 5, p. 274.
- VILASECA ANGUERA, S. 1963a: "Dos nuevas cuevas del bronce medio y final del macizo de Prades." *Ampurias* núm. XII, p. 105-112.
- VILASECA ANGUERA, S. 1963b: "La cerámica de factura tosca de la cueva de la Font Major de la Espluga de Francolí." *VIII Congreso nacional de arqueología*. Saragossa, p. 258-264.
- VILASECA ANGUERA, S. 1963c: *Museo municipal de Reus*. Guia. Madrid.
- VILASECA ANGUERA, S. 1964-1965: "Nuevas observaciones sobre el Cau d'en Serra." *Ampurias* núm. XXVI-XXVII, p. 214-221.
- VILASECA ANGUERA, S. 1968a: "Cuatro días en la cueva del Filador (Margalef)." *La Préhistoire: problèmes et tendances*. Paris, p. 476-490.
- VILASECA ANGUERA, S. 1968b: "Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares. Altrera" *Ampurias* núm. XXX, p. 348-349.
- VILASECA ANGUERA, S. 1968c: "Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares. Valls" *Ampurias* núm. XXX, p. 364.
- VILASECA ANGUERA, S. 1972: "Las cuevas sepulcrales I y II del Solà de la Vila de Pradell (Bajo Priorato)." *Trabajos de Prehistoria* núm. 29, p.31-54.
- VILASECA ANGUERA, S. 1973: *Reus y su entorno en la Prehistoria*. Reus.
- VILASECA ANGUERA, S. CAPAFONS, F. 1967a: *La cueva sepulcral eneolítica de l'Arbonés (término de Pradell)*. Madrid. "Trabajos de prehistoria" núm. XXIII.
- VILASECA ANGUERA, S. CAPAFONS, F. 1967b: "Noticia preliminar sobre la Cova de l'Arbonés de Pradell." *IX Congreso nacional de Arqueología*. Valladolid, p.109-112.
- VILASECA ANGUERA, S. PRUNERA, A. 1956: "La cueva del Bosquet en los Motllats, montes de Prades." *Zephyrus*. VII, p. 207-215.
- VILASECA ANGUERA, S.; IGLÉSIES, J. 1928: "La cova del Buldó." *Revista del Centre de Lectura de Reus* núm. X, núm. 192, p.105-113.
- VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1944: "La cova de la Vila, de la Febró en la Sierra de Prades." *Ampurias* núm. VI, p. 87-95.
- VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966: "Sepulcros de losas, antiguos y alto medievales de las comarcas Tarraconenses." *Butlletí arqueològic època IV*, fasc. 93-96, p. 25-46.
- VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis: *Sepulcros de losas, antiguos y alto medievales de las comarcas Tarraconenses*. Carpeta amb notes, fotografies i textos manuscrits, arxiu del Museu Salvador Vilaseca de Reus (parcialment inèdit i base de VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966).
- VILASECA ANGUERA, S.; VILASECA BORRÀS, L. 1963: *La cova del Patou (Montroig, prov. de Tarragona)*. Reus.
- VILASECA BORRÀS, L. 1964: *Los alfareros y la cerámica de reflejos metálicos de Reus de 1550 a 1650*. Reus.
- VILASECA BORRÀS, LL. 1966: "Un enterramiento de época ibero-romana en Reus." *Butlletí arqueològic època IV*, fasc. 93-96, 1966, p. 19-24.
- VILASECA BORRÀS, L. 1970: "Grabados rupestres de los términos municipales de La Riera y Prades (Prov. de Tarragona)." *Actas del XI congreso nacional de arqueología*. Mérida, 1968. Saragossa, p. 292-297.
- VILASECA CANALS, A.; ADIEGO, P. 2000: "El centre de producció ceràmica de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp)." *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona, p. 275-284.
- VILASECA CANALS, A.; CARILLA, A. 1999: "L'assentament romà de La Clota, Creixell, Tarragonès." *9 jornades d'estudis penedesencs*. Vilafranca del Penedès, "Miscel·lània penedesenca" vol. XXVI, vol. I, p. 349-378.
- VILELLA, J. 2008: "Los concilios eclesiásticos hispanos del período visigodo-arriano: análisis histórico-prosopográfico." *Medieval prosopography* núm. 25, p. 1-47.
- VILLALBÍ, M. 1998: "El Castell d'Amposta." *Catalunya romànica* vol. XXVI, p. 172-173.
- VILLALBÍ, M. del M.: Forcadell, A. 1997: "Recerques arqueològiques al Mas del Toril." *Lo senienc* núm. 97, p. 23-25.
- VILLALBÍ, M. del M.: FORCADELL, A., ALMUNI, V. 2005: "El poblament andalusí al riu Sénia." *Recerca* núm. 9, p. 121-167.
- VILLALBÍ, M.; FORCADELL, T. I ARTIGUES, P. LL. 1994: "El Castell d'Amposta. Nota preliminar." *Quaderns d'història tarraconense* núm. XIII, p. 183-207.
- VILLALBÍ, M.; FORCADELL, T.; MONTAÑÉS, M. C. 2000: "El castell d'Amposta: resultats d'unes excavacions urbanes." *I congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. 15 anys d'intervencions arqueològiques: mancances i*

- resultats. *Igalada del 13 al 15 de novembre de 1998*, p. 90-99.
- VILLALBÍ, M.; FORCADELL, T.; MONTAÑÉS, M. C. RAMON, M. J. 2007: "El castell d'Amposta: ordenació urbanística i intervencions arqueològiques (Amposta, Montsià)." *Tortosa 1999. Jornades d'arqueologia 1999. Prehistòria, protohistòria i època medieval a les comarques de Tarragona (1993-1999). Tortosa octubre de 1999*. Barcelona, p. 411-421
- VILLANUEVA, J. 1821a: *Viaje literario a las iglesias de España*. València, vol. IX.
- VILLANUEVA, J. 1821c: *Viaje literario a las iglesias de España*. València, vol. VIII.
- VILLANUEVA, J. 1821d: *Viaje literario a las iglesias de España*. València, vol. X.
- VILLANUEVA, J. 1851a: *Viaje literario a las iglesias de España*. Madrid, vol. XIX.
- VILLANUEVA, J. 1851b: *Viaje literario a las iglesias de España*. Madrid, vol. XX.
- VILLARÓ, A. 1992a: "Necròpolis de Santa Maria de la Torre." *Catalunya romànica* vol. VI, p. 229.
- VILLARÓ, A. 1992b: "La ciutat de La Seu i la muralla." *Catalunya romànica* vol. VI, p. 311-313.
- VILLARÓ, A. 1998a: "Excavacions d'urgència a la ciutat d'Urgell: una aproximació als seus orígens tardoromans." *XI Col·loqui Internacional d'arqueologia de Puigcerdà, 31 d'octubre i 1 de novembre de 1997. Comerç i vies de comunicació: 1000 a. C.-700 d C*. Puigcerdà, p. 435-450.
- VILLARÓ, A. 1998b: "Intervencions arqueològiques a la ciutat d'Urgell: cap a un horitzó tardoromà." *Revista d'arqueologia de Ponent* núm. 8, p. 193-196.
- VILLEGAS-ARISTIZÁBAL, L. 2018: "Cruzados normandos en la frontera del Ebro y el caso de Tarragona." In DDA, *La repoblació del Camp de Tarragona*. Tarragona, p. 11-40.
- VINYOLÉS VIDAL, T. 2012-2013: "Visió de la mort a l'edat mitjana." *Santes Creus. Butlletí de l'arxiu bibliogràfic* vol. XXV, p. 57-72.
- VIÑAS, R. 1990: "El arte rupestre en Cataluña: estado de la cuestión sobre las manifestaciones pictográficas." *Aragón/litoral mediterráneo: intercambios culturales durante la prehistoria*. Zaragoza, 7-10 Mayo de 1990. Saragossa, p. 93-121.
- VIÑAS, R. 2005: "Noves dades per a l'estudi de l'art rupestre a les Muntanyes de Prades: Britus III i les Ferradures." *Butlletí del museu* núm. 1, p.14-15.
- VIÑAS, R. 2006: *Montblanc. Muntanyes de Prades*. Barcelona.
- VIÑAS, R. 2013: *Art rupestre del barranc del Mas d'en Llort: Muntanyes de Prades*. Montblanc
- VIÑAS, R.; MARTIN, J. 2003: "Noves aportacions per a l'art rupestres de les Muntanyes de Prades." *Reboll. Butlletí del Centre d'història natural de la Conca de Barberà* núm. 2, p.10-12.
- VIÑAS, R.; ALONSO, A.; SARRIA, E. 1987: "Noves dades sobre el conjunt rupestre de la Roca deis Moros (Cogul, Les Garrigues, Lleida)." *Tribuna d'arqueologia 1986-1987*. Barcelona, p. 31-39.
- VIÑAS, R.; SARRIA, E.; ALONSO, A. 1983: *La pintura rupestre en Catalunya*. Barcelona.
- VIÑAS, R.; VERGÈS BOSCH, J. M.; FONTANALS, M.; RUBIO, A. 2012: "L'art rupestre durant el procés de neolitització a Catalunya." *Actes del Congrés Internacional Xarxes al Neolític. Circulació i intercanvi de matèries, productes i idees a la Mediterrània occidental (VII-III mil·lenni aC)*. Gavà/Bellaterra, 2-4/02/2011. "Rubricatum. Revista del Museu de Gavà" núm. 5, p. 499-505.
- VIÑÉ, A. I.; LARRÉN, H. 1993-1994: "Una iglesia mudéjar en Ciudad Rodrigo (Salamanca) y su contexto histórico." *Numantia* núm. 6, p. 173-186.
- VIOLANT I SIMORRA, R. 1949 (r 1997): *El Pirineo Español. Vida, usos, costumbres, creencias y tradiciones de una cultura milenaria que desaparece*. Barcelona.
- VIOLANT I SIMORRA, R. 1955-59 (r 1990): *Etnografía de Reus i la seva comarca. El Camp, la Conca de Barberà, el Priorat*. Barcelona.
- VIRELLA BLODA, J. 1968: "Els columbaris de la comarca del Penedès." *Cordada* any XIV, gener-febrer 1968, p. 143-144.
- VIRELLA BLODA, J. 1978: "Experiències entorn a la localització d'estacions prehistòriques." *XIX Assemblea intercomarcal d'Estudiosos: Vilanova i la Geltrú, 25 i 26 octubre 1975*. Vilafranca del Penedès. p. 241-269.
- VIRELLA TORRAS; X. 1983: *Catàleg arqueològic del Castellet i La Gornal*. Vilafranca.
- VIRGILI, A. 1981: *Guia de Salomó*. Tarragona.
- VIRGILI, A. 1984: "La qüestió de *Tarraquna* abans de la conquesta catalana." *Quaderns d'història tarraconense* núm. V, 1984, p. 7-36.
- VIRGILI, A. 1985-1986: "La infraestructura hidràulica de la conca del Gaià mitjà al segle XII, segons el *Llibre Blanch de Santes Creus*." *Universitas tarraconensis* núm. VIII, p. 215-226.
- VIRGILI, A. 1991: *L'expansió i afermament del feudalisme al Baix Gaià (segles XI i XII)*. Altafulla.
- VIRGILI, A. 1995: "Visigots i àrabs. Segles V-XI." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 27-28.
- VIRGILI, A. 1997 (ed.): *Diplomatari de la Catedral de Tortosa 1062-1193*. Barcelona.
- VIRGILI, A. 1999: "De Favara al Vilar de Santa Maria i Carrascal (Mas de Barberans, Montsià)." *Faventia* vol. 21, p. 1167-128
- VIRGILI, A. 2001: *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. València.
- VIRGILI, A. 2003: "Els conqueridors de mitjan segle XII: com aprenen a ser-ho." In BARCELÓ, M.; FELIU, G.; FURIÓ, A.; MIQUEL VIVES, M.; SOBREQÜÉS, J. (ed.) *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*. València, p. 253-292.
- VIRGILI, A. 2004: *Salomó*. Valls.
- VIRGILI, A. 2010: "Gent nova. La colonització feudal de la Catalunya Nova (segles XII-XIII)." *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* núm. 21, p. 77-102.
- VIRGILI, A. 2011: "El Camp de Tarragona entre l'antiguitat tardana i el repartiment feudal (segles XI-XII). Historiografia i arqueologia." *IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Tarragona 10, 11, 12 i 13 de juny de 2011*. Tarragona vol. II, p. 47-66.
- VIRGILI, A. 2014: "Nouveaux villages et processus migratoire en zone côtière de la Catalogne (XII siècle): la campagne de Tarragone." In MERCURI, L.; GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R.; BERTONCELLO, F. (dir.) *Implantations humaines en milieu littoral Méditerranéen: facteurs d'installation et*

- processus d'appropriation de l'espace (Préhistoire, Antiquité, Moyen Âge). Actes des XXXIV rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes.* Antibes, p. 399-409.
- VIRGILI, A. 2019a: "Els orígens medievals de Montferri i Puigtinyós. En els extrems de Castellvell de la Marca (segles XI-XIII)." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 23, p. 5-28.
- VIRGILI, A. 2019b: "Sarraïns a la Catalunya Nova (segles XII-XIII)." In SABATÉ CURULL, F. I. (ed.) *Poblacions rebutjades, poblacions desplaçades*. Lleida 2019, p. 45-70.
- VIRGILI, A.; MATEU, M. 2020: "Paisatge rural i espais agraris a Puigtinyós (Montferri) a l'edat mitjana." *La resclosa. Estudis de la vall del Gaià* núm. 24, p. 67-98.
- VIRGILI, A.; BLAY BOQUERA, M. en premsa: "Castelló i Maçalepha: identificació de dos topònims de la carta de seguretat als sarraïns de la Ribera d'Ebre (1153)." *Actes del VI Congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya*. Lleida.
- VIRGILI, A.; ROVIRA RAFECAS, M. 2018: "La colonització feudal del Camp de Tarragona: dels castra a les viles noves (ss. XI-XII). Connexions amb Tortosa." In DDAA, *La repoblació del Camp de Tarragona*. Tarragona, p. 127-157.
- VIRGILI, A.; RAMOS, M. LL.; COMPANYYS, I.; MONTARDIT, N. 1995: "Santa Maria de Salomó." *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 107-108.
- VIRGILI, A. MATEU, M.; PACHECO, N.; PICA, M.; RIDER, N. en premsa: "El Prat de Tortosa (segles X-XIII)." *VI Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Lleida, 29 de novembre-2 de desembre de 2018*. Lleida.
- VITTO, F. 1986: "Potters and pottery manufacture in Roman Palestine." *Bulletin of Archaeology*, núm. 23, p. 47-64.
- VIVANCOS, M. 2006: "El oracional visigòtic de Verona: notes codicològiques i paleogràfiques." *Cuadernos de filogogia clásica. Estudios latinos* núm. 26, p. 121-144.
- VIVANCOS PÉREZ, J.; RAMOS, M. LI. 1984: "Claustre de Sant Domènec (Peralada)." *Catalunya romànica* vol. IX, p. 611-619.
- VIVES, E. 2003: "Denúncia. Barbàrie municipal a Passanant." *Pragma* núm. 3, p. 14.
- VIVES BALMAÑA, E. 1983: "Estudio Antropológico." *Noticiario arqueológico hispánico* núm 17, p. 378-381.
- VIVES BALMAÑA, E. 1985: "Mas del Tancat de la Morera de Montsant (Priorat), estudi antropològic." *Informació arqueològica. Butlletí informatiu de l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la diputació provincial de Barcelona* núm. 44, p. 5-17.
- VIVES BALMAÑA, E. 1987: "Estudi antropològic dels enterraments del Parc de la Ciutat." In TED'A *Els enterraments del parc de la ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*, Tarragona, p. 145-168.
- VIVES BALMAÑA, E. 1989: "Estudi antropològic." In ADSERIAS, M.; MUÑOZ, J. A.; SARDÀ, M.: "Enterraments medievals en el Tossal de les Forques (Vimbodí, Conca de Barberà)." *Aplecs de treballs* núm. 9, p. 135-149.
- VIVES BALMAÑA, E. 1990a: "Estudi antropològic de les inhumacions romanes i visigòtiques de l'Amfiteatre de Tarragona." In *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*. Tarragona, p. 447-458.
- VIVES BALMAÑA, E. 1990b: *La població catalana medieval. Origen i evolució*. Vic.
- VIVES ESCUDERO, A. 1893: *Monedas de las dinastías arábigo-españolas*. Madrid.
- VIVES GATELL, J. 1942: *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*. Barcelona.
- VIVES GATELL, J.; CLAVERAS, J. 1946: *Oracional visigòtic*. Barcelona.
- VIVES GATELL, J.; MARTÍN, T.; MARTÍNEZ, G. 1953: *Concilios visigóticos e hispano-romanos*. Barcelona-Madrid.
- VIVES I MIRET, J. 1955: "El enigma del claustro posterior de Santes Creus." *Santes Creus. Boletín del archivo bibliográfico* núm. 2, p. 75-94.
- VIVES I MIRET, J.; GIBERT, G. 1964: "Restes precistercenques a Poblet." *Analecta monserratensia* X. "Misellània Homenatge a Anselm M. Albareda" vol. II. P. 191-202.
- VIVES TORO, E.; CARREÑO, J. 1999: "Introducció a l'estructuració i organització del territori a la comarca del Priorat (segles XII-XIV)." *Estudis prioratins* núm. 1, p. 79-149.
- VIÑÉ, A. I.; LARRÉN, H. 1993-1994: "Una iglesia mudéjar en Ciudad Rodrigo (Salamanca) y su contexto histórico." *Numantia* núm. 6, p. 173-186.
- VIZCAINO SÁNCHEZ, J. 2002: "Reutilización de material en la edificación tardoantigua. El caso de Cartagena." *Mastia* núm. 1, p. 207-220.
- VIZCAINO SÁNCHEZ, J. 2007: "Elementos de indumentaria y adorno personal procedentes de los niveles tardíos de las excavaciones del Teatro romano de Cartagena. Etapa bizantina." *Mastia* núm. 6, p. 11-36.
- VOLK, T. R. 1999: "Conjunt Monetari de La Grassa." *Del romà al romànic*, p. 342-343.
- WARLAND, R. 1994: "Status un Formular in Repräsentation des spätantiken Führungsscht." *Mitteilungen des Deutschen Archäologisches Institut* núm. 101, p. 175-202.
- WARSAND, G.; RIERA MORA, S.; JULIÀ, R. 2003: "2000 year environmental history of a karstic lake in the Mediterranean Pre-Pyrenees: the Estany lakes (Spain)." *Catena* vol. 55, núm. 3, p. 293-324.
- WICKHAM, C. 2005b: "Conclusioni." In BROGIOLO G. P.; CHAVARRIA, A.; VALENTÍ, M. (ed.) *Dopo la fine delle ville: evoluzione nelle campagne dal VI al IX secolo*. Gavi, p. 351-357.
- WILLIAMS, M. H. 1992: "The Jewish community of Corycus: two more inscriptions." *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* núm. 92, p. 248-252.
- WILLIAMS, W. 1938: *Monastic studies*. Manchester.
- WOLFRAM, H. 1994: "Origo et religio. Ethnic traditions and literature in early medieval texts." *Early Medieval Europe* núm. 3, 1994, p. 19-38.

Y

- YÁÑEZ, G. I.; LÓPEZ, M. A.; RIPOLL, G.; SERRANO, E.; CONSUEGRA, S. 1994: "Excavaciones en el conjunto funerario de época hispano-visigoda de la Cabeza (La Cabrera, Madrid)." *Pyrenae* núm. 25, p. 259-287.
- YOUNG, B. K. 1977: "Paganisme, christianisation et rites funéraires mérovingiens." *Archéologie médiévale* núm. 7, p. 5-82.

- YLL, E. I.; WATSON, J.; PAZ, M. A. 1991-1993: "Les darreres excavacions al Roc del Migdia (Vilanova de Sau, Osona): estat de la qüestió i noves perspectives." *Tribuna d'arqueologia 1992- 1993*, Barcelona, p. 15-24.
- YLLA-CATALÀ, G. 1990: "Làpida de Fontfreda." *Catalunya romànica* vol. IX, p. 562.
- YNGUANZO, D.; MENÉNDEZ, B.; FABREGAT, R. 2016: "Resultats de l'excavació del portal de la Font Vella de Falset." *La Portadora. Revista d'estudis socials i humanístics del Priorat* núm. 1, p. 153-182.
- Z**
- ZADORA-RIO, E. 2003: "The making of churchyards and parish territories in the early-medieval landscape of France and England in the 7th-12th centuries: a reconsideration." *Medieval Archaeology* núm. XLVII, p. 1-19.
- ZAMORA, A. 1979a: "Excavaciones en el atrio norte de San Millán de Segovia." *Noticiero Arqueológico hispánico* núm. 6, p. 523-542.
- ZAMORA, A. 1979b: "Datos en torno a la necrópolis de San Juan de los Caballeros en Segovia." *Noticiero arqueológico hispánico* núm. 6, p. 581-606.
- ZEISS, H. 1934: *Die Grabfunde aus dem Spanischen Westgotenreich*. Berlin-Leipzig.
- ZIMMERMANN, M. 1989: *En els orígens de Catalunya: emancipació política i afirmació cultural*. Barcelona.
- ZIMMERMANN, M. 1991: "Le concept de Marca Hispanica et l'importance de la frontière dans la formation de la Catalogne." *La Marche supérieure d'al-Andalus et l'Occident chrétien*. Madrid, p. 29-49.
- ZIMMERMANN, M. 2003: "Les actes de consécration d'églises. ruption d'un espace et d'un temps chrétiens dans la Catalogne médiévale (IXe-XIIe siècle)." *Annexes des cahiers de linguistique et de civilisation hispaniques médiévales* núm. 15, p. 29-52.
- ZOZAYA, J. 1984: "Islamic fortifications in Spain: some aspects." In BLAGG, T. F. C.; JONES, R. F. J.; KEAY, S. *Papers in Iberian Archaeology*. Oxford, p. 636-673.
- ZOZAYA, J. 1988: "Torres y otras defensas." *Arévacon* núm. 14, p. 6-8.
- ZOZAYA, J. 1991: "Recientes estudios sobre la arqueología andalusí: la Frontera Media." *Aragón en la edad media* núm. 9, p. 371-388.
- ZOZAYA, J. 1993a: "La arqueología del poblamiento islámico en el Al-Andalus." *Boletín de arqueología medieval* núm. 7, p. 53-64.
- ZOZAYA, J. 1993b: "Importaciones casuales en Al-Andalus: las vías de comercio." *IV Congreso de arqueología medieval española. Sociedades en Transición/ IV congrés d'arqueologia medieval espanyola. Societats en transició*. Alacant, vol. I, p. 119-138.
- ZOZAYA, J. 2001a: "Fortificaciones tempranas en al-Andalus." *Mil años de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500). Actas do simpósio internacional sobre castelos*. Palmela, p. 45-58.
- ZOZAYA, J. 2001b: "Las peregrinaciones a la Meca y sus posibles influjos en el mundo omeya andalusí." *V congreso de arqueología medieval española: actas*. Valladolid vol. I, p. 441-447.
- ZOZAYA, J. 2008: "La trama defensiva del valle del Duero." In MARTÍ, R. (ed.) *Fars de l'Islam. Antigues alimares d'al-Andalus. Primeres jornades científiques OCORDE*. Barcelona, p. 89-121.
- ZOZAYA, J. 2009: "Arquitectura militar en Al-Andalus." *6º Encontro de Arqueologia do Algarbe. O Gharb no al-Andalus: síntesis e perspectivas de estudo*. Silves, p. 75-126.
- ZOZAYA, J. 2010: "La línea de fortificaciones andalusíes del Duero Oriental." *Patrimonio cultural y territorio en el Valle del Duero. Actas del Coloquio internacional. Zamora, 28, 29 y 30 de marzo de 2007*. Valladolid, p. 235-255.
- ZOZAYA, J. 2012: "It. 25 Caminería en época omeya." In CRIADO DEL VAL, M. *Atlas de caminería hispánica*. Madrid, vol. I, p. 142-147.
- ZOZAYA, J. 2014: "Notas sobre la reutilización de tumbas de santones musulmanes de Al-Andalus." *Boletín de arqueología medieval* núm. 18, p. 251-276.

17. ANNEX: ÍNDEX DE FIGURES I TAULES SINÒPTIQUES

CAPÍTOL 3

FIGURA 3.1: els monestirs cistercencs de Santes Creus i especialment Poblet van ser referència sentimental i simbòlica de la Renaixença catalana, tant a nivell intel·lectual com polític, esdevenint símbols del catalanisme en ser panteons reials.

FIGURA 3.2: portada del número 1 de la revista *Acta/Mediaevalia*, publicació del departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de Barcelona, referent obligat per l'arqueologia medieval.

FIGURA 3.3: portades de les publicacions dels congressos d'arqueologia medieval espanyola i dels d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. De tots dos s'han celebrat sis edicions. No deixa de ser una paradoxa que ambdós congressos neixen de les associacions d'arqueologia medieval, i no pas des dels cercles acadèmics o institucionals. Certament són bàsicament els col·lectius professionals i les iniciatives personals les que de vegades tenen un èxit en el món científic hispànic.

FIGURA 3.4: vista de la Roca del Grinjol, al límit entre els municipis de Prades (Baix Camp) i Vimbodí (Conca de Barberà). Es tracta d'un assentament datable entre l'antiguitat tardana i alta edat mitjana, conegut de fa força anys per l'aparició de tombes, i vinculat a un espai habitat a definir. Des de fa uns anys és objecte d'atenció de l'ajuntament de Prades i d'un equip sota l'aixopluc de la Universitat Autònoma de Barcelona.

FIGURA 3.5: l'arqueologia urbana, lligada a la promoció urbanística i l'obra pública ha estat en els darrers 40 anys la principal font d'informació arqueològica, especialment pels períodes romà i medieval, encara que la documentació generada no ha rebut l'atenció científica que es mereix. Imatge de les excavacions preventives del Mercat Central de Tarragona, any 2008 (Ajuntament de Tarragona-Patrimoni Històric).

FIGURA 3.6: comparació entre l'extensió aproximada de l'ager *tarraconensis* i el *barcinonensis* amb el riu Llobregat com a límit. Amb la presa de Barcelona el 801 pels carolingis el seu límit és la separació historiogràfica de les Catalunyaes Nova i Vella. Però si en època antiga el *Rubricatum* marcava una línia jurisdiccional entre dues ciutats, en època de conquesta feudal passa no és així, sinó el que tenim és una franja territorial, els antics *territoria* de Tàrraco i *Sicarra* que separen les terres sota control carolingi dels que són sota l'òrbita emiral.

FIGURA 3.7: les excavacions al despoblat medieval de Prenafeta Vell (mun. Montblanc) dirigides pel Prof. Cabestany van ser un dels primers projectes d'investigació d'arqueologia medieval a les comarques meridionals, però desafortunadament no va tenir continuïtat (CABESTANY, J. F. 1982, p. 390).

FIGURA 3.8: si els projectes d'arqueologia medieval no han arrelat del tot a les comarques meridionals, alguns jaciments d'època romana han tingut una continuïtat, tot i que amb interrupcions, gràcies a la iniciativa local o de la Generalitat. És el cas de la vil·la de la Llosa (Cambrils, Baix Camp). A la imatge, reconstrucció virtual de la vil·la (Digivisión).

FIGURA 3.9: l'arqueologia d'intervenció, especialment urbana, ha generat una ingent informació que ha permès conèixer el procés històric de la ciutat de Tarragona des d'època romana fins l'antiguitat tardana i també en època medieval fins l'actualitat. Imatges dels treballs duts a terme el 1992 al carrer Francesc Bastos que van aportar interessants dades sobre la zona del Port romà; i de les Cases dels Canonges el 2000-2003, amb important informació de la transformació del Recinte de Culte Imperial fins el segle XX (Ajuntament de Tarragona-Patrimoni Històric i autor).

FIGURA 3.10: l'establiment d'un marc legal clar en defensa del Patrimoni Arqueològic a partir de les declaracions de béns culturals, les lleis de protecció i del reglament d'intervencions arqueològiques ha permès emmarcar administrativament i donar la corresponent obligatorietat d'actuacions arqueològiques preventives en les obres que afecten el Patrimoni Històric. Imatge de la publicació del Reglament de Protecció del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic, al DOGC de 13 de març de 2002 (núm. 3594).

FIGURA 3.11: portada del Pla Director de Poblet. Aquesta figura tècnica, tot i que no té el necessari recolzament legal com les de planejament urbanístic, és un bon instrument per l'establiment de metodologia, fases i valoració econòmica dels projectes de llarg abast en la protecció del patrimoni històric i arqueològic.

FIGURA 3.12: la intervenció en el patrimoni arquitectònic ha passat de la simple realització de cales arqueològiques desconnectades de les necessitats reals del coneixement del monument i a la recerca de les fases més vistoses o historiogràficament més importants, a actuacions molt més completes i on es té en compte el subsòl, el sòl i el vol. Imatge d'un soldat del segle XIX dibuixat en la paret d'una de les cel·les que es van habilitar a l'església romànica del castell de Falset (1988).

FIGURA 3.13: l'arqueologia urbana ha permès la realització d'excavacions arqueològiques pluriestratigràfiques on es combinen les relacions entre el subsòl, sòl i vol. Les primeres actuacions centrades en l'evidència estratigràfica clàssica sota cota zero aviat van donar pas a l'estudi de paraments i esbrinar els sempre complexos evolutius de llarg abast cronològic. A l'esquerra la planta de les excavacions de Màrius Ferrer al carrer Sant Llorenç, intervenció centrada bàsicament en el coneixement del subsòl d'aquest espai contigu al mur del Recinte de Culte Imperial, i sota, pocs anys després, la seva continuïtat amb l'actuació de Xavier Aquilué, on ja inclou l'estudi murari no solament de les fases del món antic sinó també d'època medieval i post medieval (vid. FERRER MORRÓN, M. 1985 fig. 1, p. 301 i AQUILUÉ, X. 1993 fig. 84, p. 105).

FIGURA 3.14: el planejament urbanístic ha donat una visió geogràfica del territori que ha portat a la protecció no solament dels béns patrimonials més importants a nivells històric, sinó elements d'arquitectura tradicional que configuren els paisatges històrics. És el cas de l'obra de pedra seca com aquesta barraca de la partida de la Savinosa, al terme de Tarragona.

FIGURA 3.15: la protecció del Patrimoni Històric ha passat de les declaracions individuals de monuments i de les lleis que marquen proteccions genèriques com els famosos decrets de castells (1949), o creus de terme, inscripcions, *pedrones* i costells (1963) a l'elaboració de catàlegs per part de les institucions. A la imatge, primera pàgina de la fitxa del Programa d'Arqueologia Urbana de Montblanc (1995-2003) promogut per la Direcció General del Patrimoni Cultural i l'Ajuntament de Montblanc. De la idea inicial de compilar i inventariar les actuacions arqueològiques del centre històric de Montblanc, es va passar al cens de tots els elements visibles de les finques i espais de la població: murs, arcs, finestres, escuts, façanes etc, amb la corresponent proposta d'actuació i conservació. A més es va vincular aquest extens inventari, de més de 1000 entrades, amb el Pla Especial de Reforma Interior de la població (Cfr. ADSERIAS, M.; MENCHON, J.; MESTRES, D. 2000).

FIGURA 3.16: el paisatge urbà històric d'una ciutat com Tarragona es conforma per un seguit d'elements que van des de la definició de la seva *skyline* a l'evolució de la seva vida urbana. Per exemple les visuals mantingudes des del campanar de la Catedral, la transformació de la ciutat al llarg dels segles XIX i XX amb edificis com el convent dels carmelites (AHT), i la posta en valor d'espais patrimonials com es veu en el Passeig Arqueològic (MARTORELL TERRATS, J. 1920), l'excavació i posterior recuperació del Fòrum de la Colònia (AHT), o el projecte del Museu Arqueològic en plena postguerra (AHT). Afegeixi's accions també que van malmetre els monuments com la voladura de l'església del Miracle a principis del segle XX per ordre municipal (AHT), al costat d'operacions com l'Auditori del Camp de Mart al peu de les Muralles, als anys 70 tot dotant a Tarragona d'un equipament de primera categoria (AHT). També ha comportat la desaparició d'equipaments com la caserna del regiment Badajoz 26 (AHT) per donar pas al Campus Catalunya o la construcció d'hotels en ple *Desarrollismo* dels anys 60 (AHT), al costat del naixement dels barris de ponent com Torreforta. Malgrat tot l'horitzó de la ciutat continua presidit per la Catedral i en força racons es veu la presència de Roma com en un restaurant del carrer Comte. La quotidianitat també ha comportat accions com als anys 80 d'instal·lar les famoses boles d'en Recasens, qui llavors era alcalde, per evitar l'aparcament de cotxes sobre les voreres, o la llarga sèrie de *pipicans* que era una proposta gairebé quimèrica de procurar que els gossos, per desídia dels seus amos, defequessin ordenadament almenys als embornals del clavegueram. I al costat d'això, elements urbans que al final s'integrin sols com una tribuna de fusta a la Baixada Pescateria o en conegut enganyatall del Seguici en una façana de la plaça dels Sedassos

FIGURA 3.17: a la Llista del Patrimoni Mundial de la UNESCO tenim el Conjunt Arqueològic de Tàrraco i les Pintures Rupestres de l'Arc Mediterrani. A la imatge tenim la imatge dels elements de la conformen. El Conjunt Arqueològic es constitueix pe les Muralles, Recinte de Culte, Fòrum de la Colònia, Fòrum Local, Teatre, Amfiteatre, Necròpolis Paleocristiana, Pon del Diable, Torre dels Escipions i Pedrera del Mèdol al terme de Tarragona; als quals hem de sumar la vil·la dels Munts (Altafulla), la vil·la de Centelles (Constantí) i l'Arc de Berà (Roda de Berà). Del conjunt de l'Art

Rupestre de l'Arc Mediterrani comptem amb les pintures de l'Abric de l'Apotecari (pòster dissenyat per departament de Disseny Gràfic de l'Ajuntament de Tarragona, publicat a MENCHON, J. MIRÓ ALAIX, M. T. 2013e).

FIGURA 3.18: però Tarragona a més compta amb altres conjunts reconeguts per la UNESCO, fet que converteix aquestes terres com un dels llocs del món més reconeguts per aquesta institució internacional. En primer lloc la Reserva de la Biosfera del Delta de l'Ebre on tenim tan aquests espais naturals de primera categoria com la seva antropització com mostren les típiques barraques o la sembra de l'arròs, un dels productes estrella del territori. Sumem el Monestir de Poblet, un dels conjunts monàstics amb comunitat més importants d'Europa i referent de l'arquitectura dels segles XII-XIV, i un excel·lent espai per celebració d'actes culturals com els concerts estiuencs del músic Jordi Savall. Sumem l'art de la pedra seca, i finalment la candidatura del Priorat com Paisatge Cultural, on a més dels cultius de vinya que s'emparren per les muntanyes del Montsant comptem amb els esplèndids monuments com la cartoixa d'Escaladei, el castell islàmic de Siurana i el seu bell paisatge a cavall de les serres del Montsant i les Muntanyes de Prades.

FIGURA 3.19: el Patrimoni històric de Tarragona té contingut per sí mateix, però a un temps és continent del patrimoni immaterial de la ciutat. Diverses són les manifestacions més clares d'aquesta estranya simbiosi com la perduració dels espais processionals on es combina el fet religiós, social i polític com es veu el Divendres Sant amb la processó del Sant Enterrament. Especial significació té Santa Tecla amb la seva processó on es veu tant el Seguici Popular amb els diversos entremesos que conviuen amb la comitiva eclesiàstica que acompanya el Braç de la santa; o l'espectacular Pilar Caminant que cada any puja les Escales de la Catedral i va fins l'Ajuntament. El bestiar n'és part essencial tan pel seu significat tradicional com simbòlic. I afegim a això un altre element reconegut com Patrimoni Immaterial per la UNESCO com és la dieta mediterrània, representada aquí amb una caixa de gadagangs, és a dir, escamarlans, acabats de pescar per les barques del Serrallo, Tot plegat, un conjunt holístic difícil de separar.

FIGURA 3.20: portades de tres referents bibliogràfics de la transició del món antic al medieval a Tarragona. Primer, una de les memòries de les excavacions de Serra Vilaró a la Necròpolis de Tabacalera (1929); el ja clàssic però llavors trencador *Tàrraco Hispanovisigoda* de P. de Palol (1953) en el qual es vindicava el classicisme per sobre del germanisme del món visigòtic hispànic; i finalment el llibre de Serra Vilaró sobre les excavacions a Santa Tecla la Vella on vol situar la catedral visigòtica de la ciutat (1960).

FIGURA 3.21: les excavacions del llavors *Museo Arqueológico Provincial* a la plaça del Rovellat van permetre identificar una interessant transformació de l'entorn del Fòrum Provincial a l'antiguitat tardana, tot documentant un conjunt tardoromà que s'ha identificat amb l'església de Sant Pere de l'Oracional de Verona, que podria formar part de la seu episcopal arriana i/o al *palatium* del *dux* de Tàrraco (imatge de les excavacions publicada per BERGES, M. 1974).

FIGURA 3.22: imatges de les excavacions de la Necròpolis Paleocristiana, on es veuen els treballs arqueològics i l'extracció del sarcòfag del Pedagóg (SERRA VILARÓ, J. 1928, làm. III, 4 i X, 2).

FIGURA 3.23: imatges de les excavacions de la Necròpolis Paleocristiana, on es veuen els treballs arqueològics i l'extracció del sarcòfag del Pedagóg (SERRA VILARÓ, J. 1928, làm. III, 4 i X, 2).

FIGURA 3.24: les excavacions al carrer de Sant Miquel mostren com al segle III es construeix un gran conjunt termal vinculable a les *Thermae Montanae* que coneixem gràcies a una inscripció (RIT 155 / CIL II² suppl. 14 núm. 1004). Es tracta d'una de últimes grans obres públiques de Tàrraco, gràcies a l'evergetisme del *praeses* provincial. Estem a les portes del baix imperi, un període que s'ha vist sempre com decadent però que realment és una interessant transformació de l'Imperi als nous vents de la Història (foto arxiu Codex).

FIGURA 3.25: tot i que la metodologia arqueològica no es va aplicar en els treballs, les excavacions arqueològiques a l'Amfiteatre als anys 50 van significar l'activació de la societat tarraconense després de la Guerra Civil amb els *Amigos del Anfiteatro*. I va donar com a resultat entre altres coses, identificar la basílica visigòtica i el seu cementiri, un dels elements més importants de la ciutat a l'antiguitat tardana, precisament sota l'església romànica de Santa Maria del Miracle.

FIGURA 3.26: a la Catedral de Verona es conserva el famós Oracional procedent de Tàrraco. Datat a finals del segle VII entre les seves completúries dedicades a la litúrgia estacional, apunta l'existència d'una sèrie d'esglésies de la ciutat de Tàrraco que s'han volgut relacionar amb les

restes arqueològiques, encara que és un tema no tancat de manera definitiva (Foto U. Tomba, Arxiu Capitular de Verona, publicada a GODOY, C.; MUÑOZ, A. 2019, p. 70, fig. 6).

FIGURA 3.27: l'any 1998 es va excavar una interessant necròpolis d'inhumació al Camí de la Platja dels Cossis de Tarragona. Com a gran aportació, la cronologia imperial d'un seguit d'enterraments que demostra que no solament s'inhumava sinó que també es feien anar tipologies que normalment s'identificaven com a típiques, per no dir úniques, de l'època baix imperial, cas de les conegudes tombes de caixes de *tegulae* en sigma, secció triangular o *alla cappucina*.

FIGURA 3.28: les excavacions d'A. Balil al Pretori van localitzar un petit conjunt d'enterraments tardoantics, el qual mostra un canvi de costums funeraris prou interessant, doncs són intramurs i al costat d'un edifici imperial amb uns nous usos que cal identificar satisfactòriament (BALIL, A. 1969, lám. XIII, fig. 20).

FIGURA 3.29: comparació de l'extensió de Tàrraco imperial i baix imperial. Aparentment ens trobem amb una fase de retracció urbana i pèrdua de qualitat urbana a partir dels segles III-IV, amb una bipolarització entre la Part Alta i el Port, com també esdevenia als inicis de la fase republicana i es veu en època medieval fins el segle XIX. Però cal avaluar altres factors com el canvi de patrons arquitectònics dels habitatges amb el fet inqüestionable que la zona fins llavors deshabitada del Fòrum Provincial passa a ser un espai ocupat per construccions domèstiques (cfr. fig. 11.1).

FIGURA 3.30: l'avenç del coneixement de la cultura material ha permès mostrar una rica activitat comercial a l'antiguitat tardana, amb importacions d'àmfores i vaixela de cuina de diversos punts de la Mediterrània (MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 2005 fig. 2 i 4).

FIGURA 3.31: les excavacions a la vil·la imperial de Cal·lípolis (Vila-seca) d'on procedeix el famós Mosaic dels Peixos no solament han documentat la corresponent fase imperial sinó unes termes de l'antiguitat tardana amb dues fases diferenciades, així com una necròpolis d'aquest període (MACIAS, J. M.; TUSET, F. 1996, fig. 1, p. 117).

FIGURA 3.32: el celebrat conjunt de Centcelles ha estat reinterpretat, no sense polèmica, com el *praetorium* d'*Asterius* al segle V. En la figura es compara la planta de Centcelles amb diversos *praetoria* del món romà (REMOLÀ, J. A.; PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013, fig. 11, p. 171).

FIGURA 3.33: a la vil·la del Cogoll, Vilallonga del Camp es conserva una construcció de planta basilical que en principi es va pensar que seria una església tardoromana. Les excavacions van poder identificar-la amb part d'un conjunt termal (DUPRÉ, X.; JULIÀ, M. 1984, p. 59, fig. 2).

FIGURA 3.34: croquis de Salvador Vilaseca conservats al Museu de Reus, on es representen les sivelles visigòtiques de Rojals i Rojalons, al terme de Montblanc, Conca de Barberà (publicades per Massó, J. 1999b, p. 8).

FIGURA 3.35: l'aplicació de datacions radiocarbòniques en jaciments romans i medievals ha permès, en el cas d'un enterrament de Santa Tecla-La Gravosa (Santa Margarida i Els Monjos, Alt Penedès) poder establir una cronologia alt medieval d'una tomba que per tipologia, estratigrafia i materials associats s'haguessin datat sense més en època baix imperial o visigòtica, tot encetant un interessant debat sobre la cronologia d'aquestes tombes associades a nivells d'abandonament de sectors de vil·les romanes (MESTRES, J. S.; GARCIA TARGA, J.; AGUILERA, A. 2001, p. 62, fig. 8).

FIGURA 3.36: vista aèria del castell de Siurana el 1999, abans dels treballs de recuperació del conjunt. És un dels exponents de l'arquitectura militar andalusí a Catalunya (Ajuntament de Cornudella).

FIGURA 3.37: fragment de ceràmica de corda seca parcial procedent de les excavacions del *hisn* de Siurana.

FIGURA 3.38: l'anomenat *mihrab* de la Catedral de Tarragona, realment una finestreta dels tallers de *Madinat ar-Zahra*, en un gravat del segle XVIII conservat a la *Real Academia de la Historia* (REMESAL, J., AGUILERA, A., PONS, L. 2002, fig. 51, p. 292).

FIGURA 3.39: torre construïda amb la tècnica de la *tabiya* al castell de l'Albiol (Alt Camp). Si bé s'havia pres com una construcció feudal, la tècnica constructiva és molt similar a la del *hisn* de Siurana, per la qual cosa es proposa aquesta cronologia. Any 1993.

FIGURA 3.40: enterraments atribuïts a una necròpolis morisca al terme de Riba-roja d'Ebre (Ribera d'Ebre). Es van descobrir i malmetre uns setze fosses delimitades amb lloses amb les inhumacions en decúbit lateral (CABRÉ, D.; CUGAT, F. 1986-87, fig. 3, p. 238).

FIGURA 3.41: el coll de Mònecs al Montsant és una interessant zona de tradició eremítica que fa pensar en la seva existència abans de la conquesta d'aquestes terres a mitjan segle XII.

FIGURA 3.42: plànol on es veu com un seguit d'esglésies de la Tàrraco tardoromana tomen a tenir culte en època medieval. *Antiguitat Tardana*: I. Santa Jerusalem; II. conjunt de plaça Rovellat-Portella, Sant Pere?, III. església de l'Amfiteatre, dedicada a Sant Fructuós, IV. conjunt episcopal del Francolí, V. edifici de planta central, VI. vil·la i monestir; VII. zona funerària de Pere Martell i possible església; VIII. Fòrum de la Colònia; IX. zona suburbana d'hàbitat dispers; X. zona funerària de Mas Rimbau-Mas Mallol. *Segles XII-XIII*: 1. Catedral i canònica (1050), 2. Sant Pau, capella infermeria canonges (finals s. XII) 3. Sant Llorenç (1199), 4. Sant Miquel del Pla (1154), 5. Sant Salvador del Corral (1128), 6. Natzaret (1214), 7. Sant Antoni i Mercedaris (1299), 8. convent de Sant Domènec (1248), 9. convent de Sant Francesc (s. XIV), 10. convent de Santa Clara (1287), 11. Santa Maria del Miracle.

FIGURA 3.43: la història local i els grans compendis com *Catalunya romànica* o l'*Enciclopedia del romànic* ens ofereixen una important informació sobre el període medieval a les comarques del Camp, Conca i Priorat. Són obres de referència obligada (CORTIELLA, F. 1981; VIRGILI, A. 1981; *Catalunya romànica* vol. XXI; DDA 2015b).

FIGURA 3.44: dues obres de preceptiva referència, el llibre coordinat per M. Barceló, *Arqueologia medieval. En las afueras del Medievalismo* (1989a) i el volum II de la *Història de Catalunya* dirigida per P. Vilar, on J. M. Salrach realitza una esplèndida interpretació del període alt medieval sense haver de recórrer a les fonts arqueològiques (SALRACH, P. 1987)

FIGURA 3.45: els castells de la frontera del Gaià constitueixen un interessant exemple de condensació no solament de fortificacions sinó de termes castrals documentats diplomàticament al tombant de mil·lenni però que també cal estudiar amb deteniment doncs almenys en tres casos, El Catllar, Santa Perpètua de Gaià i Selmella tenen documentades arqueològicament fases dels segles VII-IX, vinculables per tant a l'antiguitat tardana i l'època andalusí. Cal doncs actualitzar el relat fins ara vigent (MIQUEL VIVES, M.; SANTESMASES, J.; SAUMELL, D. 1999, p. 7 en base a PALAU RAFECAS, S. 1992a).

FIGURA 3.46: el procés de feudalització del territori va significar la construcció d'una llarga sèrie de castells que permeteren el control de les terres manllevades als sarraïns, com serien els castells de Santa Coloma de Queralt o Vallclara, havent casos que cal reular la seva cronologia fins i tot als darrers temps de l'antiguitat tardana o època andalusí, com Santa Perpètua de Gaià o Calafell (Google maps consulta 25.04.2020 en les imatges aèries).

FIGURA 3.47: l'evolució d'alguns castells al llarg de l'època medieval porta a la seva transformació en veritables palaus del tardogòtic i inicis del renaixement. Es veu en els casos de Solivella (GUASCH RIBERA, J. 1979-1880). Altafulla, Creixell o Rodonyà (I. Pastor).

FIGURA 3.48: la defensa de les poblacions i masos del litoral va comportar la construcció de torres de tradició medieval però ja en època moderna, sigui per iniciativa privada o dels consells municipals; i construccions ja de traça renaixentista per ordre reial o arquebisbal. Imatges del les torres del mas de l'Hereu (Montbrió del Camp), de l'Esquirol (Cambrils) i de Barenys o Torre Vella de Salou, manada construir per l'arquebisbe Pere de Cardona al segle XVI.

FIGURA 3.49: l'estudi urbanístic de les poblacions medievals del Camp, Conca i Priorat permet identificar les diferents fases d'evolució de les poblacions, com es veu en els casos de Reus (GORT, E. 1979a, fig. 12), Tarragona (RIU-BARRERA, E. 1995, p. 117) o Mont-roig del Camp (VILA CARABASSA, J. M. 2015b, fig. 7, p. 555).

FIGURA 3.50: les intervencions arqueològiques en espais urbans han permès localitzar i identificar dins els habitatges fases constructives medievals com els arcs del Cellar de Paborde de Valls (Alt Camp) o sota el cementiri de l'Hospitalet, quan es va fer el seu trasllat, els fonaments d'un habitatge del segle XIV identificat com una fonda o parada de postes a vincular amb el pas del Coll de Balaguer (MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A. 1996, fig. 2, p. 199).

FIGURA 3.51: portada del llibre sobre les jueries tarragonines de G. Secall (1984) un referent en l'estudi de les comunitats mosaïques.

FIGURA 3.52: inscripció funerària jueva de Falset.

FIGURA 3.53: vista aèria de les restes de Ca la Garsa, una de les cases principals del call jueu de Tarragona (Ajuntament de Tarragona-Patrimoni Històric).

FIGURA 3.54: el procés d'emmurallament de les viles medievals del Camp, Conca i Priorat no comença amb la Guerra dels dos Peres, sinó que té casos anteriors com Cambrils. Les construccions

defensives promogudes en temps de Pere IV van reflectir-se amb grans defenses com la Muralleta de Tarragona, Montblanc o la Selva del Camp.

FIGURA 3.55: en altres casos ens trobem amb muralles més senzilles, pràcticament murs de tanca com es veu a Mont-roig o Perafort. Poc tenen a veure amb les promogudes per l'Infant Pere com a flamant comte de Prades a partir de 1324 com es veu a la Vila Vermella i a Falset.

FIGURA 3.56: proposta reconstructiva del baluard de Sant Cristòfor de Constantí, agençat durant la Guerra dels Segadors (REMOLÀ, J. A.; MACIAS, J. M. 1989, fig. 10, p. 86).

FIGURA 3.57: durant la Primera Carlinada les tropes isabelines van construir una sèrie de forts amb forma de torre com la del Puig al Vendrell (ARROYO, P.; MENCHON, J. 1995b, p. 517).

FIGURA 3.58: els treballs de control arqueològic a la nau del Joc de Pilota de Poblet van determinar que tota ella era obra cistercenca i no pas una construcció més antiga com s'havia suposat feia anys.

FIGURA 3.59: la cartoixa d'Escaladei ha estat objecte d'actuacions intermitents al llarg dels anys fins que finalment el seu pla director ha permès activar un exemplar full de ruta per continuar la seva recuperació. La imatge mostra la planta de la porteria del conjunt cenobític, excavada l'any 1998.

FIGURA 3.60: proposta de restitució de les pintures romàniques del castell de Calafell, després dels treballs de consolidació-restauració de 1999 (ARROYO, P.; MENCHON, J. 1999 sobre base fotogramètrica del Laboratori de Fotogrametria de l'ETSA-UPC).

FIGURA 3.61: proposta d'anastilosi de la portalada romànica de l'església de Santa Maria del Miracle de Tarragona segons Pau Arroyo (TARRAGÓ, S. 1995).

FIGURA 3.62: un dels monuments recuperats en els darrers anys ha estat l'hospital de l'infant Pere a l'Hospitalet de l'Infant, que donava servei als viatgers que creuaven el Coll de Balaguer. Aquí es mostra la planta de l'edifici segons A. Conejo (2016, fig. 14, p. 329).

FIGURA 3.63: morter de marbre d'estil gòtic, procedent de l'antic convent de Santa Clara (RAMOS, M. LL.; RIU-BARRERA, E. 1988, fig. 3, p. 88).

FIGURA 3.64: vista d'un dels forns de cuita de ceràmica de reflex metàl·lic de Reus, excavat al Raval del Pallol (RAMON SARIÑENA, E.; CARBONELL, M. C.; BRAVO, P. 2003, fig. 2, p. 346).

FIGURA 3.65: forn terrisser baix medieval a la Torre de l'Audiència de Tarragona, al costat del portal del Roser.

FIGURA 3.66: Marques de picapedrer documentades a la Catedral de Tarragona (LIAÑO, E. 1983).

FIGURA 3.67: guixeries de Ca l'Ardiaca de Tarragona i Cal Cadernal de Salomó (P. Arroyo).

FIGURA 6.68: espectacular conjunt de guixos renaixentistes procedents del castell de Calafell. Solivella (muntatge fotogràfic de P. Arroyo sobre dibuix de l'arxiu del Centre Excursionista de Catalunya, publicat a ARROYO, P. 2014, p. 99).

FIGURA 3.69: l'activitat extractiva en època medieval es veu en la reobertura de fronts de pedrera com la del Llorito, a Tarragona, o la continuïtat d'extracció de galena al Priorat, com es veu a la zona de Bellmunt, que ha estat en funcionament fins ben entrat el segle XX.

FIGURA 3.70: grafiti del Claustre de la Catedral de Tarragona (ROVIRA PORT, J.; RAMON VINYES, S.; CASANOVAS, J.; ROMEU, A. 1993, fig. 4, p. 322).

FIGURA 3.71: Grafiti en un dels pilars del corredor de novicis del monestir de Poblet.

FIGURA 3.72: moneda procedent de les excavacions del castell de Siurana. És un senyal d'aram de temps de Joan II. Precisament de Siurana van sortir tropes reialistes durant la Guerra Civil Catalana, i van anar a posar setge a la ciutat de Tarragona.

FIGURA 3.73: penjoll d'arnès de cavall d'època baix medieval procedent de les excavacions de l'antic cementiri de l'Hospitalet de l'Infant (Codex-Arqueologia i Patrimoni).

FIGURA 3.74: els molins són presents en tot el territori i de fet ja ens en parlen les fonts islàmiques. Un exemple estudiat ja fa uns quants anys per Francesca Español és el de mas Mascaró, a Tarragona (ESPAÑOL, F. 1980, fig. 4, p. 240).

FIGURA 3.75: al barranc de la Premsa Salada de Sarral es conserva part d'una resclosa que si bé s'havia interpretat com a romana, versemblantment és una obra d'època medieval vinculable a un molí.

FIGURA 3.76: fons del pou de gel de Rojals, Conca de Barberà (any 1985).

FIGURA 3.77: vistes del Rec Major, que proveeix d'aigua les hortes del marge dret del Francolí almenys des d'època medieval (ALARCON, V.; MENCHON, J. en premsa).

- FIGURA 3.78:** el Pont de les Caixes és una construcció medieval que substitueix un aqüeducte romà de la vil·la de Centcelles. En l'actualitat encara fa la seva funció de dur aigua a les hortes de Constantí.
- FIGURA 3.79:** portada de la *Declaración del uso y fábrica de los instrumentos de agua, molinos y otras cosas del tarragoní* Jeroni Jirava, publicada el 1561 a Milà. Es tracta d'un tractat d'hidràulica obra d'aquest personatge tarragoní del Renaixement, certament ben poc conegut (RECASENS, COMES J. M. 2011, p. 65).
- FIGURA 3.80:** tram del camí empedrat que creua el pas de la Riba al peu del Puig Cabrer, que si bé s'ha pres com a via romana, semblantment és d'època medieval.
- FIGURA 3.81:** el Pont Vell de Montblanc ha resistit els aiguats al llarg del temps, com el del mes d'octubre de 2019 com es pot veure en aquest imatge. Es tracta d'una obra medieval que salva el gual del riu Francolí a l'alçada de Montblanc, tot seguint el traçat de la via romana que unia Tàrraco i el *finis terrae*.
- FIGURA 3.82:** les excavacions de l'església de Sant Miquel de Forès, motivades per la seva restauració, van permetre documentar una interessant necròpolis medieval i moderna. Entre les sorpreses, a les parets d'un dels vasos funeraris de l'interior del temple, hom havia reaprofitat dues esteles medievals -tot i que es versemblant que sigui la mateixa peça partida- per decorar i sacralitzar aquest enterrament (I. Pastor).
- FIGURA 3.83:** estudi dels sarcòfags del monestir de Poblet per J. F. Cabestany, un dels primers treballs amb metodologia actual sobre el món funerari medieval de la Catalunya meridional (CABESTANY, J. F: 1982s, fig. 2 i 3. p. 213 i 214).
- FIGURA 3.84:** portada de la publicació d'E. Riu-Barrera, *L'arqueologia i la Tarragona feudal* (1987). Aquest opuscle va marcar una fita en l'estudi del període medieval a les comarques meridionals des del punt de vista arqueològic i és encara un referent obligat.

CAPÍTOL 4

- FIGURA 4.1:** situació. Base Google Maps-IGN Geobasis (consulta 02.04.2020).
- FIGURA 4.2:** situació. Base Google Maps-IGN Geobasis (consulta 02.04.2020).
- FIGURA 4.3:** mapa de Catalunya i localització de les comarques objecte d'estudi, remarcades en blau. 1. Val d'Aran; 2. Pallars Sobirà; 3. Alt Urgell; 4. Cerdanya; 5. Ripollès; 7. Garrotxa; 7. Alt Empordà; 8. Alta Ribagorça; 9. Pallars Jussà; 10. Solsonès; 11. Berguedà; 12. Osona; 13. Pla de l'Estany; 14. Gironès; 15. Baix Empordà; 16. Noguera; 17. Bages; 18. La Selva; 19. Segrià; 20. Pla d'Urgell; 21. Urgell; 22. Segarra; 23. Anoia; 24. Vallès Occidental; 25. Vallès Oriental; 26. Maresme; 27. Garrigues; **28. Conca de Barberà**; 29. Alt Penedès; 30. Baix Llobregat; 31. Barcelonès; **32. Priorat**; **33. Alt Camp**; 34. Baix Penedès; 35. Garrigues; 36. Terra Alta; 37. Baix Ebre; **38. Baix Camp**; **39. Tarragonès**; 40. Baix Ebre; 41. Montsià.
- FIGURA 4.4:** municipis de les comarques objecte d'estudi.
- FIGURA 4.5:** superposició de fotografia satèl·lit de l'Alt Camp, Baix Camp, Conca de Barberà, Tarragonès i Priorat amb la divisió comarcal. Base Google Maps-IGN Geobasis (consulta 02.04.2020).
- FIGURA 4.6:** mapa geològic del Camp de Tarragona (font: IGCC).
- FIGURA 4.7:** mapa de l'Alt Camp amb els límits municipals (base IGCC).
- FIGURA 4.8:** la conca del Gaià des de Santa Perpètua, en direcció a mar.
- FIGURA 4.9:** el Camp de Tarragona des del coll de Lilla.
- FIGURA 4.10:** la serra de Montferri, amb la torre del Moro, que forma part del costat oriental del Camp de Tarragona.
- FIGURA 4.11:** la serra Carbonera o de Miramar des de l'antiga via romana a Caesaraugusta, ara carretera del Morell a Picamoixons (TV-7421).
- FIGURA 4.12:** el riu Gaià a Vila-rodonà, a l'Alt Camp.
- FIGURA 4.13:** vista del conjunt petroquímic nord, un dels nodes industrials del Camp de Tarragona.
- FIGURA 4.14:** vista aèria de Valls, capital de l'Alt Camp (base IGCC).
- FIGURA 4.15:** conreus al Camp de Tarragona.
- FIGURA 4.16:** vinyes a l'Alt Camp, un dels correus que s'han estès i promocionat més en els darrers anys.
- FIGURA 4.17:** plànol del corregiment del Camp de Tarragona, del comte de Darnius, any 1716 (font IGCC).

- FIGURA 4.18:** mapa del Baix Camp amb els límits municipals (base IGCC).
- FIGURA 4.19:** vista aèria de Reus, capital del Baix Camp (base IGCC).
- FIGURA 4.20:** les rieres són un dels trets geogràfics més característics del Baix Camp. Tenen un recorregut curt, de la Serralada Prelitoral a la costa, però solquen gairebé tot el territori. Aquí la riera d'Alforja quan passa pel centre urbà de Cambrils, convenientment canalitzada, això sí.
- FIGURA 4.21:** la serra de la Mussara, que forma part de la cadena Prelitoral, un dels contraforts muntanyencs que marquen el límit sud-occidental del Camp de Tarragona, i a un temps el districte andalusí de Siurana, i per tant la zona de confluència de la *madina* de *Turtusha* fins la seva conquesta a mitjan segle XII.
- FIGURA 4.22:** vista del Baix Camp des de l'ermita de la Roca de Mont-roig. La riquesa agrícola és evident, amb plantacions ordenades arreu, combinades amb zones de bosc en pendent.
- FIGURA 4.23:** les platges del Baix Camp, de llargues extensions es combinen amb zones de penya-segat conforme s'acosten al límit amb el Baix Ebre. Imatge d'una d'aquestes platges a la zona de Mont-roig.
- FIGURA 4.24:** la Vila Vermella, és a dir Prades és el principal nucli poblat en alçada de la Serralada Prelitoral.
- FIGURA 4.25:** Cambrils ha tingut tradicionalment un important port pesquer, però en els darrers anys les directrius de la Unió Europea més la minva de captures ha fet que disminueixin de manera important les barques dedicades a aquest vell ofici. Per contra, ha augmentat i molt el nombre d'embarcacions dedicades al lleure.
- FIGURA 4.26:** mapa del Tarragonès amb els límits municipals (base IGCC).
- FIGURA 4.27:** el Tarragonès des del castell de l'Albiol.
- FIGURA 4.28:** els penya-segats són característics de la costa nord-oest del Tarragonès, especialment a partir de la ciutat de Tarragona, com es veu en aquestes coves marítimes de la Punta del Miracle. Es coneix com la cova del Gos, doncs era un lloc on feia vida la foca mediterrània, també coneguda com el gos marí.
- FIGURA 4.29:** el riu Francolí en la plana del Camp ofereix de sempre l'aigua per al regadiu i per moure molins, ja citats en les fonts islàmiques, i documentats clarament des de la conquesta feudal. Si bé el paisatge ha estat molt transformat des de mitjan segle XX, pel creixement urbà i la industrialització, en la fotografia aèria del riu prop Tarragona encara es veu aquest paisatge històric agrícola vinculat al recorregut fluvial (imatge IGCC). Es veu el pas del riu i els camps nodrits pels antics recs encara en funcionament i a banda i banda, el polígon industrial Riu-Clar i els barris de la *banlieu* de Tarragona.
- FIGURA 4.30:** un interessant gravat, la "Vista meridional de la ciudad de Tarragona," de 1881. Observar alguns trets de la ciutat: el port, llavors encara per acabar de construir, la vila o Part Alta dalt del turó i el barri marítim separat, al peu de costa, una estructuració urbana que s'observa a la Tàrraco republicana fins la construcció de la segona fase de muralla (150-125 aC), que es recupera a l'antiguitat tardana i perdura fins ben entrat el segle XIX. De fet només hi ha dues èpoques en que la ciutat baixa i alta són connectades urbanísticament, a l'alt imperi, i des del segle XIX amb l'eixample acompanyat de l'enderroc de les fortificacions, presents en aquesta imatge (ESPINALT, M. 1781, làm. 4).
- FIGURA 4.31:** el Serrallo és el barri pescador de la ciutat de Tarragona, on encara es conserven velles tradicions marineres com la processó en barca el dia de la Mare de Déu del Carme, tal i com es veu en la imatge.
- FIGURA 4.32:** mapa de la Conca de Barberà amb els límits municipals (base IGCC).
- FIGURA 4.33:** el riu Francolí a l'estret de la Riba, és a dir entre els límits de la Conca de Barberà i l'Alt Camp, i a un temps la comunicació natural entre les dues comarques. El pont ens marca aquesta situació estratègica, doncs per aquí passen les carreteres que uneixen el Camp de Tarragona amb les planes de la Depressió Central i la vall de l'Ebre, així com el ferrocarril i la línia de l'AVE.
- FIGURA 4.34:** el Pont Vell de Montblanc poc després de les inundacions de la tardor de 2019, quan el Francolí va sortir de mare entre l'Espluga i la vila ducal.
- FIGURA 4.35:** una de les característiques de la Conca, per la proximitat a la Depressió Central i les planes de Lleida, són les boires que poden escampar-se de manera força ràpida en moments d'inversió tèrmica, com es veu en aquesta imatge de la comarca des del puig de Forès.

- FIGURA 4.36:** camps de la Conca de Barberà i al fons la Serralada Prelitoral, amb les muntanyes de Miramar o Serra Carbonera.
- FIGURA 4.37:** la Conca de Barberà és travessada per les comunicacions entre la costa i l'interior. En la imatge és veu la marca que deixa l'autopista AP-2/E-90 que entra a comarca pel pas de Cabra del Camp i va en direcció Lleida.
- FIGURA 4.38:** vista del Capuig, de l'Espluga de Francolí, amb la muralla medieval com a perímetre defensiu. Es tracta d'un cas clar de poblament concentrat nascut per l'expansió feudal al segle XI, a diferència de l'hàbitat dispers que encara es veu a la comarca, a la zona de l'Alt Gaià o Segarra tarragonina.
- FIGURA 4.39:** camps de conreu de cereals en faldar de muntanya a la zona de Solivella-El Tallat.
- FIGURA 4.40:** celler cooperatiu de l'Espluga de Francolí, obra dels arquitectes modernistes Lluís Domènech i Montaner i el seu fill Pere Domènech Roura. Se'l considera el celler insígnia de les anomenades catedrals del vi del Catalunya.
- FIGURA 4.41:** mapa del Priorat amb els límits municipals (base IGCC).
- FIGURA 4.42:** la cartoixa d'Escaladei o Scala Dei és el node de la configuració de l'anomenat Priorat Històric.
- FIGURA 4.43:** el celebrat mapa de la comarca del Priorat, obra del dibuixant Paco Masip, fill de la comarca. Aquest personatge és més conegut per ler l'autor del còmic *Capitán Trueno*.
- FIGURA 4.44:** la serra del Montsant presideix la part nord de la comarca del Priorat.
- FIGURA 4.45:** vista del Montsant al fons i en segon pla la zona de Siurana, i davant de tot les estivacions de les Muntanyes de Prades. Queda clara l'orografia abrupta de bona part de la comarca, que va facilitar la resistència a la conquesta feudal a mitjan segle XII.
- FIGURA 4.46:** com a contrast, la zona agrícola que des de Falset, en primer pla, davalla en direcció a la vall de l'Ebre fins arribar a Mora la Nova.
- FIGURA 4.47:** les pissarres del paleozoic, conegudes aquí com llicorelles, són característiques de la comarca del Priorat, i generen la base geològica dels planters de vinya d'aquesta denominació d'origen. A la imatge, una paret de llicorella prop de Cornudella de Montsant.
- FIGURA 4.48:** el pantà de Siurana no solament regula el cabal d'aquest riu del Priorat sinó que juntament al de Riudecanyes, nodreix d'aigua les planes del Baix Camp.
- FIGURA 4.49:** les comunicacions ferroviàries al Priorat només es troben a la zona meridional, amb la traça de la línia que uneix Tarragona amb l'estació de Mora la Nova. A la imatge l'encara en funcionament estació de Marçà-Falset.
- FIGURA 4.50:** els costers de vinya en pendent són una de les característiques del paisatge històric del Priorat, com es veu en aquests bancals del terme de Falset.

CAPÍTOL 5

- FIGURA 5.1:** la vinculació entre el món dels vius i el dels morts ha estat una constant en tota societat al llarg del Quaternari, des dels primers enterraments prehistòrics fins els temps de la postveritat en què ens ha tocat viure. La relació però ha estat diversa en l'espai i el temps, i va des de el pànic al desconegut a una estranya relació de coexistència fins entendre que vida i mort són indèstriables. Al seu voltant es genera una cultura que segons els llocs i l'època manifesta unes característiques diferents encara que hi ha punts en connexió comuns com es lògic en tota societat humana. En la imatge es veu la sortida de l'ofici de Difunts al poble d'Ochagavía/Otsagabia (Navarra). És interessant veure com la concurrència és bàsicament femenina i va de dol, convenientment tapada. A les mans porten els elements utilitzats en el culte funerari, com les *arguizaiolak*, i els rotllos de candela, totes dues per fer lluminària, a més de les ofrenes de pa embolcallades amb draps. Una interessant combinació al porxo de la parròquia on es veu materialment la dialèctica entre les paralitúrgies tradicionals i el paper de la institució eclesiàstica. És una constant que anirem veient com l'estranya convivència entre el món dels vius i dels morts, actitud ben diferent a la que tenim en la societat postindustrial (clixé Roldán, a VIOLANT I SIMORRA 1949, p. 311).
- FIGURA 5.2:** l'aproximació arqueològica al món de la mort comença, si seguim un esquema acadèmic, amb l'excavació de les tombes, per continuar amb la interpretació i estudi dels seus conjunts o necròpolis i relacionar-les amb els espais dels vius, cosa que no sempre succeeix. Tenim aquí una

imatge prou eloqüent: l'excavació de tombes medievals a la plaça de la Pietat de Vic durant la campanya de 1985-1986 (OLLICH, I. 2004a, p. 74).

FIGURA 5.3: no poques vegades, la localització d'un enterrament és una inoportunitat. La troballa casual, la seva aparició en un context on no s'esperava com una excavació d'un espai monumental o habitat, o en un moviment de terres motiven la corresponent actuació arqueològica que de vegades no passa de ser això i poca cosa més: documentar, redactar informe i memòria i arxiu. De vegades publicació. Les presses i el dia a dia del segle XXI de vegades només permet això. Aquí tenim una fossa malmesa fa temps que va "aparèixer" al costat de l'Amfiteatre de Tàrraco després d'uns dies de pluja.

FIGURA 5.4: nosa feien les pedres de la necròpolis de torn que acaben pavimentant un carrer d'un poble. Què fer amb un sarcòfag sense decorar que fa d'abeurador o desat a la portalada d'un casal de la Part Alta de Tarragona, per no parlar d'alguna ossera amb funcions de jardineria, o col·leccions d'esteles desades en un cementiri que un dia o altre algú les pot malmetre o robar; per no dir quan acaben fent de base dels bancs de la plaça del poble. Són situacions de vegades més normals del que sembla. Com també es veuen tremendes aglomeracions de làpides com aquesta imatge del cementiri de Praga, a la República Txeca (Paula de la Casa).

FIGURA 5.5: l'arqueologia massa vegades s'entesta en establir tipologies -que a més són necessàries- per estudiar l'evidència material, des de les monedes a la terrissa passant per l'edifici. El món de la mort no és pas una excepció com mostren les taules dels tipus de tombes. En aquest cas, un clàssic del món paleocristià, les cobertes de fosses segons P. Testini (1980, fig. 12, p. 88).

FIGURA 5.6: la inscripció d'Antònia Clementina és més que un simple epitafi. No solament ens parla del culte als avantpassats sinó que explica una deixa testamentària femenina, la qual cosa demostra el paper de la dona a la Tàrraco del segle I. Pels especialistes en dret romà és el primer exemple conegut de fideïcomisos familiars. A més està col·locada al Claustre de la Catedral entre els epitafis de sagristà major Ramon de Cardedeu († 1185) i Ramon de Bages († 1193), el primer paborde. Precisament van ser actors de les disputes amb el rei Alfons I qui es va quedar amb el feu de la Mitra quan van arraconar la família dels Aguiló. Els tres epígrafs junts donen un missatge clar malgrat el pas del temps: preservar el llegat rebut (CIL II² suppl. 14 núm. 1235).

FIGURA 5.7: la mort d'una persona no és només un canvi d'estat d'un organisme viu. Té afectació en la comunitat a la qual pertany, i per això les actituds i manifestacions del fet biològic, amb expressions formals i materials segons el lloc i segons el temps. Tenim aquí les esqueles de paper que es fixen a l'entrada d'una església de Crackòvia, a la catòlica Polònia.

FIGURA 5.8: l'estudi de la mort entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana compta amb una àmplia sèrie de publicacions de referència que aborden el tema des de diverses perspectives. Essencial és l'obra de Philippe Ariès (2000) com enquadrament a nivell continental; així com l'estudi de Jaques Le Goff sobre el purgatori (1989), dogma per entendre el canvi d'actitud davant el fet biològic i que entre altres coses propiciaria el retorn dels dipòsits funeraris, els enterraments abillats així com el *crescendo* de tombes privilegiades a partir dels segles XI i XII. I com no, en el món paleocristià, els estudis de P. A. Février que han estat i són encara de referència obligada pels historiadors i arqueòlegs (1984).

FIGURA 5.9: la investigació sobre la mort a nivell peninsular té una sèrie d'estudis que són de consulta preceptiva. La universitat de Santiago de Compostel·la va editar dos interessants volums sobre la idea i sentiment de la mort (1988, a la imatge, i 1992) des d'una perspectiva generalista. La Universitat de Barcelona, amb el celebrat annex I d'*Acta/Mediaevalia* va marcar una pauta a l'hora d'investigar el tema que ha estat vigent fins l'actualitat; i els estudis territorials com les necròpolis de Sòria (CASA, C. de la 1993) han estat referent per entendre el món funerari en zones àmplies i resoldre satisfactòriament temes historiogràfics com el suposat desert del Duero.

FIGURA 5.10: el cementiri de les Sitges, prop de Florejacs (La Segarra) ofereix una imatge clara del paisatge funerari medieval, gairebé congelat malgrat el pas dels segles. Al fons, el castell feudal separat uns 50 metres de l'església de Sant Pere i el seu cementiri al voltant de l'absis. Veiem adossat un nínxol malmès, amb la làpida caiguda, i al terra l'afloració de lloses de tombes. Fins fa uns anys encara es veien esteles discoïdals, eternitzades en fotografies antigues com les que va publicar Puig i Cadafalch, Falguera i Goday, o uns quants anys després Miró Rosinyach (PUIG I CADAFALCH, J.; FALGUERA, DE; GODAY, J. 1909, fig. 771, p. 555; MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1986, fig. 9, p. 23).

- FIGURA 5.11:** la combinació de l'espai funerari, immers de vegades enmig de la vegetació, amb les laudes, làpides i esteles genera l'ambient de cementiri que s'ha anat traspassat de generació en generació no solament com exemple de serenitat sinó també com espai de connexió de la comunitat dels morts i els que tard o aviat s'uniran als que són al més enllà. La imatge del cementiri de Belloc d'Urt és eloqüent (Lapurdi, País Basc francès).
- FIGURA 5.12:** el microespai de la tomba es forma per una sèrie de peces que es van combinant entre elles segons l'espai i el temps. Podem veure la seva relació amb el context general d'altres tombes, els elements de superestructura que ens indiquen la seva existència, així com el què hi ha sota terra, la subestructura, que va des del simple clot a elaboracions més complexes, així com el difunt, i la sèrie d'objectes que s'hi poden dipositar o no, expressió material de les diferents i canviant actituds davant la mort presents en totes les societats.
- FIGURA 5.13:** aixovars i dipòsits funeraris o rituals ens expressen materialment l'actitud davant la mort i la voluntat d'enfrontar-se a ella amb una relació amb el difunt, materialitzada amb la voluntat de viure en el més enllà i amb dispositius de connexió amb el món, com el cas d'aquesta estructura de libacions formada per dues *tegulae alla cappuccina* que emmarquen sengles *imbrices* formant un cilindre pel qual ficar les ofrenes directament a la boca del difunt. Excavació al Camí de la Platja dels Cossis de Tarragona, any 1998.
- FIGURA 5.14:** la relació amb els morts, la voluntat de recordar-los com a manera simbòlica que continuen vius entre nosaltres es palesa amb les làpides laudes en les quals el viatger, el visitant s'atura i fa una pregària, té un record o diposita unes flors. En el món jueu aquest respecte, especialment pels homes justos, es veu amb la deposició de pedres sobre la tomba, com aquest imatge del cementiri de Praga.
- FIGURA 5.15:** E. Cerrillo teoritza sobre el canvi d'ús dels objectes dels dipòsits funeraris i aixovars després del seu ús funerari, que defineix com context sistèmic. Aquests *artifacts* una vegada recuperats passen a formar part del context cultural com objectes de gaudi patrimonial, però com objectes de veneració i culte, cas de les relíquies dels màrtirs com peces més eloqüents. També com a talismans, peces de prestigi i valor afegit com es veu en el seu reaprofitament per les classes privilegiades com es veu per exemple a partir de l'antiguitat tardana (basat en CERRILLO, E. 1989, fig. 4).
- FIGURA 5.16:** l'actitud pietosa a les portes de la mort és essencial per un *bel morire*. Les temptacions en el darrer moment, especialment l'orgull s'han d'evitar perquè un penediment en el darrer instant permeti la vida duradora en el més enllà. La cultura funerària baix medieval així ho palesa amb els manuals de l'*ars bene moriendi* com es veu en aquest dibuix datat al segle XV.
- FIGURA 5.17:** el monestir de Poblet té una de les col·leccions d'esteles funeràries medievals més interessants d'Europa. Datades entre el segle XII i XIV ens mostren que en el cenobi cistercenc no solament es van enterrar els monjos alguns dels seus parents, fins i tot del sexe femení, sinó una sèrie de persones relacionades amb el vincle de la *familiaritas*. A canvi d'una donació rebien la protecció de l'abat i s'establia el corresponent vincle feudal. Per això es podien enterrar en la zona del cementiri reservada als laics i rebien l'auxili espiritual en ser considerats en certa manera com a membres del monestir. Els sarcòfags d'aquesta època marquen que la noblesa catalana va establir aquests llaços, com també en les esteles amb aquests exemplars decorats amb un castell com element nobiliari o un escut relacionable amb els Anglesola. Però també hi ha peces que ens parlen dels oficis de la zona com el cas d'un carnisser representat aquí amb una taula, una peça a especejar i l'eina de tall a la mà en actitud de treball (Fotos P. Velarde).
- FIGURA 5.18:** esquema d'anàlisi dels dipòsits funeraris segons López, basat en C. Mata i modificacions pròpies (ORTIZ LÓPEZ, A. 2010. p. 169; MATA, C. 1996).
- FIGURA 5.19:** l'avenç metodològic de l'arqueologia peninsular a partir dels anys 70 del segle XX va comportar una important millora en el registre amb l'adopció del mètode Harris i les fitxes de treball no solament per estrats i estructures sinó també pels enterraments (TED'A 1987, fig. 4, p. 31).
- FIGURA 5.20:** el mètode analític en el registre dels enterraments ha comportat el desenvolupament de quadres de referència com aquest de M. Riu i J. Bolòs per definir de manera precisa la posició dels enterraments en el què es refereix al decúbit i postura de les extremitats (RIU I RIU, M.; BOLÒS, J. 1982, fig. 9, p. 27).
- FIGURA 5.21:** la posició de l'esquelet és important per definir aspectes rituals i culturals de les necròpolis, encara no és totalment determinat. Decúbit supí *versus* lateral pot indicar adscripció

cristiana o musulmana, però no sempre com es veurà més endavant. Postures forçades com aquest enterrament de la ciutat de *Iesso* (Guissona) es poden deure a una casualitat o a una intencionalitat que ara per ara se'ns escapa. Aquí es veu com la deposició es va expressament sota un mur, per causa ara per ara no explicable (PERA, J.; GUITART, J. 2012, fig. 5, p. 166 UF 1).

FIGURA 5.22: la necessària seriació tipològica dels enterraments ha generat una col·lecció de taules analítiques que serveixen per enquadrar la diversitat morfològica i cronològica però que cal aplicar de forma contextual en cada cas, i evitar la seva utilització acrítica o mecànica. Exemple de taula a partir dels enterraments de Ca la Madrona-La Mata de Mataró (GARCÍA ROSSELLÓ, J.; CERDÀ, J. A. 1990). La inspiració amb la taula tipològica del Parc de la Ciutat de Tarragona és clara, va crear escola (TED'A 1987, fig. 93, p. 126).

FIGURA 5.23: plantes dels enterraments de Santa Tecla-La Gravosa (GARCÍA TARGA, J.; AGUILERA, A.; ALACID, E. 1992).

FIGURA 5.24: corba de calibratge de les anàlisi de ^{14}C de Santa Tecla la Gravosa. Gràcies a aquests es va determinar que els enterraments eren d'època alt medieval (MESTRES, J. S.; GARCIA TARGA, J.; AGUILERA, A. 2001, fig. 6, p. 60).

FIGURA 5.25: corbes de calibratge de les anàlisi de ^{14}C de la vil·la romana dels Hospitals. En aquest cas, la cronologia indica que l'espai funerari conviu a pocs metres amb la zona d'hàbitat (MESTRES, J. S. 2007, fig. 113, p. 104).

FIGURA 5.26: la corba de calibratge radiocarbònica utilitzada a Catalunya marca alguns punts crítics que cal considerar a l'hora de datar (FOCH, CH.; RIBERT REBULL, J. 2016, fig. 2, p. 296).

FIGURA 5.27: monument funerari del carrer Rovira i Virgili 3-Pau Casals 13-15 (Tarragona), datat en època imperial, ja mostra la coexistència dels rituals d'inhumació i incineració.

FIGURA 5.28: enterrament de *tegulae* d'època imperial del carrer Robert d'Aguiló núm. 38, indica la normalitat d'aquest costum funerari abans del baix imperi (ARBELOA, J. V. M. 1986-1987a, fig. 8, p. 101).

FIGURA 5.29: enterrament de *tegulae* d'època imperial excavat el 1998 al Camí de la Platja dels Cossis de Tarragona.

FIGURA 5.30: epitafi del monjo Lluenès o Llunesi, incís el 1003 sobre una tègula romana (TREMOLERA, J.; COBOS, A. 2014, p. 99).

FIGURA 5.31: fragment de tègula romana reaprofitada com a coberta de reliquiari de l'església de Sant Llorenç del Munt (M. Anglada a PLADEVALL FONT, A.; VIGUÉ, J. 1986, p. 492).

FIGURA 5.32: tomba del rei Pere el Gran al monestir de Santes Creus (Alt Camp). Sota l'impressionant baldaquí, una banyera romana de pòrfir de Sicília, la qual fa de vas funerari del rei.

FIGURA 5.33: anell episcopal del patriarca Joan d'Aragó a la seva tomba de la Catedral de Tarragona. Realment es tracta d'un camafeu romà (foto M. Serrano Coll).

FIGURA 5.34: sivella liriforme recuperada a La Indiana (Pinto, Madrid). Fabricada al segle VII es va documentar en un context funerari del VIII (VIGIL-ESCALERA, A. 1999, fig. 9).

FIGURA 5.35: les tombes a la roca davant la portalada romànica de Sant Vicenç d'Escornalbou tenen una tipologia antropomorfa amb capçalera d'arc de ferradura.

FIGURA 5.36: el viatge d'Alexandre de Laborde a principis del segle XIX li va permetre conèixer de primera mà les tombes d'Olèrdola aquí representades, tot i que en un pla inclinat que dona peu a la confusió (LABORDE, A. de 1806, lám. XLI).

FIGURA 5.37: imatge del Dr. Alberto del Castillo amb M. Ángeles Gonzalvo i col·laboradors a la necròpolis de Revenga, any 1970 (LÓPEZ QUIROGA, J. 2010, fig. 241, p. 297).

FIGURA 5.38: taula tipològica dels enterraments de San Millán de Segovia (ZAMORA, A. 1979a, fig- 5, p. 535).

FIGURA 5.39: necròpolis de la Cabeza, Madrid, amb enterraments de cista i un a la roca (YÁÑEZ, G. I.; *et alii* 1994, fig. 12, p. 273).

FIGURA 5.40: quadre tipològic dels enterraments a la roca segons J. Bolòs i M. Pagès (1982, fig. 6, p. 79). Durant molts anys ha estat i és encara referent obligat, tot i que la seva aplicació mecànica arreu de la Península no ha estat del tot correcta.

FIGURA 5.41: inscripció de Pontia Onse amb figuració antropomorfa (BOROBIO, M. J. 1987, p. 249).

FIGURA 5.42: estela antropomorfa de San Pedro de Arlanza (A. Manent a SOLDEVILA, F. 1961, p. 664-665).

FIGURA 5.43: sarcòfag del segle I de fabricació romana, i amb perfilat antropomorf del difunt. Tarragona.

- FIGURA 5.44:** sarcòfag antropomorf de Sant Pau de l'Ordal (BOLÒS, J. 1993a, p. 197).
- FIGURA 5.45:** taula tipològica dels enterraments del Bovalar, on ja apareixen sarcòfags amb perfil antropomorf al seu interior (P. de Palol a *Del romà al romànic* 1999, p. 191).
- FIGURA 5.46:** tombes antropomorfes del segle XII a redós de l'església de Bellver d'Ossó, que mostren com aquest tipus d'enterraments perduren força a les comarques de Ponent (RAFEL, N. 1989, fig. 5).
- FIGURA 5.47:** necròpolis de Sant Martí de Lleida, on es poden veure els primers enterraments feudals excavats a la roca, i a sobre, cistes de lloses (GALLART, J. 1986, fig. 3. p. 135).
- FIGURA 5.48:** tomba de l'Esquerda aprofitant una diàclasi a la roca.
- FIGURA 5.49:** enterrament d'Aldaieta amb el seu aixovar i dipòsit funerari. El número 13 es correspon a un fragment de sílex (AZKÁRATE, A. 1999, fig.363, p. 472 i f. 370, p. 480).
- TAULA 5.1.** troballes de destrals de pedra polida prehistòriques -pedres de llamp- en contextos d'època tardo romana i medieval.
- FIGURA 5.50:** destrals polides, és a dir *pedres de llamp* trobades a Pals (OLIVA, M, 1974, p. 20).
- FIGURA 5.51:** peça de ceràmica medieval però d'aparença prehistòrica del Castro do Tintinho (TENTE, C.; MARTÍN VISO, I. 2018, p. 64).
- FIGURA 5.52:** enterrament neolític a l'aeroport de Constantí-Reus, excavacions de 2008. Es pot veure que les diferències amb les cistes de l'antiguitat tardana i època medieval són notables, per començat per la posició de l'inhumat (Foto P. Bravo).
- FIGURA 5.53:** planta general amb ubicació dels enterraments a la basílica del Parc Central de Tarragona. Aquí la diversitat tipològica no respon pas a un criteri cronològic (LÓPEZ VILAR, J. 2006, vol. 2, fig. 108).
- FIGURA 5.54:** necròpolis visigoda de la basílica de l'Amfiteatre. Es veuen els enterraments de cista i un seguit d'elements de superestructura que fan pensar en mausoleus o cippus funeraris a estudiar.
- FIGURA 5.55:** conjunt funerari rupestre de Sant Martí d'Aiguafreda de Dalt. Els darrers treballs arqueològics indiquen que el seu origen és en època visigoda (BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1991, p. 292).
- FIGURA 5.56:** models de relacions macroespacials entre necròpolis, llocs d'hàbitat i de culte segons Ollich, basant en Colin Renfrew (OLLICH, I. 1993-1994).
- FIGURA 5.57:** necròpolis de l'església de Montfullà, sobre una vil·la romana. En el dibuix es veu com els enterraments afecten un paviment d'*opus tessellatum* (NIETO, X.; PUIG, A. M.; MERINO, J. 1989, fig. 2, p. 94).
- FIGURA 5.58:** planta de les excavacions del priorat de Santa Oliva. Sobre les construccions medievals es va detectar una vil·la romana amb la corresponent fase funerària (ARROYO, P.; LATORRE, J.; TEIXELL, I. 2003, fig. 3, p. 142).
- FIGURA 5.59:** relació del traçat de les vies romanes de l'itinerari de *Tarraco* a *Caesaraugusta* segons J. F. Roig Pérez (2005) amb diferents equipaments funeraris de vil·les de l'*ager tarraconensis*: 1. El Cogoll; 2. El Burguet; 3. Mas Gassol; 4. Roques Roges.
- FIGURA 5.60:** el columbari de Vila-rodon és un altre monument funerari de referència en el territori, en ser visible des del riu Gaià.
- FIGURA 5.61:** la ubicació de la necròpolis de Mas Rimbau-Mas Mallol marca una pauta diferenciada en la panoràmica del món funerari de l'antiguitat tardana de Tàrraco. És un cas ben primerenc zona sepulcral en un lloc alt no vinculable, que sapiguem, a grans vies ni a les àrees suburbanes de la ciutat. La presència de tombes amb inequívocs signes de jueus, fa pensar que com a mínim una part és per enterrar persones d'aquesta comunitat, si no que ho sigui tota.
- FIGURA 5.62:** el cementiri jueu de la Tarragona medieval té una pauta diferent a Mas Rimbau-Mas Mallol. Si bé es en un faldar i al costat de l'antiga Via Augusta, és a llevant de la ciutat, a uns 500 metres de la portella dels Jueus, o porta de la muralla que donava al call.
- FIGURA 5.63:** inscripció recuperada a la zona del carrer Robert d'Aguiló. És l'epígraf pagà més tardà de Tàrraco, i procedeix d'una zona on precisament en època medieval havia el cementiri jueu i al segle XIX s'hi instal·la el fossar dels protestants.
- FIGURA 5.64:** situació del Roc d'Enclar amb la fortificació, església i cementiri en relació al context geogràfic (BOSCH CASADEVALL, J. M. 2012, fig. 1, p. 212).
- FIGURA 5.65:** necròpolis del mas Santamaria i relació amb el seu territori (BOLÒS, J. 2015, p. 87 i 91).
- FIGURA 5.66:** el conjunt de Sant Joan de Maldanell mostra una interessant ocupació d'una zona de comes, amb tres petites necròpolis a la roca al voltant de la zona d'hàbitat. És un espai rural amb

continuitat d'explotació des d'època visigoda i en una zona amb centuriació romana (Bolòs, J. 2015, p. 97-98).

FIGURA 5.67: a Vinatesa es pot veure una torre, hàbitat medieval i enterraments. És un espai amb pervivència de centuriació romana i poblament vinculat a mossàrabs (BOLÒS, J. 2010b, fig. 19, p. 129).

FIGURA 5.68: necròpolis i església de San Pelayo, a Ciudad Rodrigo (VIÑÉ, A. I.; LARRÉN, H. 1993-1994, p. 176).

FIGURA 5.69: necròpolis i nucli habitat de Camporredondo (Villar del Ciervo). Es pot observar la distància entre el grup funerari i la capella implantada posteriorment (MARTÍN VISO, I. 2012a, p. 180).

FIGURA 5.70: entorn funerari de l'església de Santa Maria de Mataró amb situació de les necròpolis tardoromanes sobre l'antic fòrum romà (CELA; X.; REVILLA, V. 1994, làm. 150).

FIGURA 5.71: proposta de restitució del mausoleu romà descrit al testament de Lignon, segons R. Álvarez a REMESAL J. 1995, fig. 1, p. 125). P: pedestal amb estàtua; L: lliç; A: ara; S, seients. La semblança amb el mausoleu tarraconense del carrer Sant Auguri, el columbari de Vila-rodona i les esglésies tardoromanes i alt medievals és profètica.

FIGURA 7.72: excavacions de Sant Andreu de Sagàs, església implantada sobre una necròpolis anterior (RIU-BARRERA, E. 1998b, p. 190).

FIGURA 5.73: fase funerària prèvia a la construcció de l'església de Sant Vicenç de Torelló (LÓPEZ MULLOR, A. 1986).

TAULA 5.2: escandall de necròpolis sobre les quals s'implanten esglésies medievals.

FIGURA 5.74: relació entre església, necròpolis i l'atri/sagrera a l'antiguitat tardana i edat mitjana (segons LÓPEZ QUIROGA, J.; MARTÍNEZ TEJERA, A.M. publicat a DDA 2017, p. 133).

FIGURA 5.75: primeres fases del conjunt de Sant Menna, amb una primera necròpolis associada a una església i sitges, ja a l'antiguitat tardana (ROIG BUXÓ, J. 1999, p. 283).

FIGURA 5.76: planta de les excavacions de Sant Cebrià de Valldoreix, on es documenten sitges anteriors a la construcció de l'església (GUÀRDIA, J.; CORTÉS, J. J. 2003, fig. 5, p. 549).

TAULA 5.3: actes de consagració i dotació relacionades amb cementiris sagres i fundacions locals.

FIGURA 5.77: planta de la sagrera de Darnius (Alt Empordà). L'àrea de protecció de 30 passes al voltant de l'església va generar a la Catalunya Vella una sèrie de poblacions en les quals aquesta és l'espai central (Bolòs, J. 2004, fig. 57, p. 99).

FIGURA 5.78: miniatura CLXIV, 4 de las *Cantigas* de Santa Maria on es veu el prendiment d'un monjo (!) en un fossar medieval amb esteles i sarcòfags.

FIGURA 5.79: necròpolis sota la capçalera de l'església del monestir de Ripoll (RIPOLL PERELLÓ, E.; CARRERAS, T.; NUIX, J. M. 1978).

FIGURA 5.80: dues cares de la mateixa moneda. A l'esquerra el monument pels morts del bàndol republicà als Pozos de Caudé (Terol) amb la lapidària frase "*Sólo habremos muerto si vosotros nos olvidais*" i a la dreta placa commemorativa dels occisos del bàndol nacional en una església de Morella. Els dos cenotafis tenen el mateix objectiu: recordar les morts violentes esdevingudes durant la Guerra Civil. el caràcter clarament ultraconservador de la ritualitat funerària es veu tant en les expressions materials com en el costumari. A l'esquerra una estela discoïdal de principis del segle XX de la Torre de Cabdella, ben petita com mostra l'escala i dedicada a un infant. Al centre, una vídua d'Ochagavía/Otsagabia, tota de negre i amb el cap cobert per anar a l'ofici de difunts, a la ma porta la *cerilla* o *candela* que encendrà dins l'església, la diferència formal amb una ploranera de feia 1000 anys ben segur que és mínima (VIOLANT I SIMORRA, R. 1949, p. 501). I a la dreta una *arguizaiola* de Liartza (anys 1930) dedicada al culte als morts sobre les tombes.

FIGURA 5.81: estela commemorativa de la mort de Germán Rodríguez durant uns aldarulls als *sanfermines* de 1978. Obra d'Oteiza és un carrer de Pamplona. Aquí la forma discoïdal es vincula clarament amb una situació política i la violència que ha patit l'Estat espanyol fins fa uns anys.

FIGURA 5.82: la pandèmia provocada pel COVID-19 va provocar com a resultat col·lateral un obscur augment de preus dels serveis funeraris com es veu en aquesta notícia periodística. El fet és que les despeses funeràries han estat sempre una càrrega prou onerosa per les famílies.

FIGURA 5.83: l'asèpsia del segle XXI davant la mort ha arribat al límit del socialment i familiarment acceptable amb la pandèmia del COVID-19 davant la dificultat, fins i tot interdicció, de l'acompanyament del malalt en els darrers moments, així com la supressió de les honres fúnebres, una situació prou dura pel difunt i els familiars.

- FIGURA 5.84:** l'ordre de 1787 de Carles III de traslladar els cementiris fora vila es veu després a les disposicions com la que va signar l'arquebisbe de Tarragona Mòn i Velarde on donava les corresponents instruccions a la diòcesi. El cert és que els cementiris es van començar a traslladar però encara se'n conserven al costat de les esglésies, especialment en poblacions petites (SABATÉ BOSCH, J. M. 1988).
- FIGURA 5.85:** imatge aèria de Montblanc. En blau els límits de la vila medieval i en vermell la ubicació del fossar de Sant Miquel. En verd, ubicació actual del cementiri municipal, al costat de la carretera de la Guàrdia dels Prats, però excèntric respecte a la circulació principal de la vila i entorn (base IGCC).
- FIGURA 5.86:** sepeli a Setcases (Girona). Es veu com els veïns del difunt traslladen la caixa de morts, part de la fase liminar de la ritualitat (VIOLANT I SIMORRA, R. 1949, p. 309).
- FIGURA 5.87:** l'arc de Berà és un clar exemple de construcció monumental per deixa testamentària com explica clarament la seva inscripció, dibuix de Bonifàs a *l'Espanya Sagrada* del P. Flórez (1769, BHMT).
- FIGURA 5.88:** gravats a la roca del conjunt de Revenga. És interessant com en una necròpolis rupestre amb església hagi representacions plàstiques que van des de signes inequívocs de Cristianisme, al costat d'altres com ferradures, animals, laberints, alquercs, fins i tot una figura clarament sexual. L'explicació no pot ser altra que múltiple, des de la utilització d'un espai comunal per coses tan normals com el joc, com la significació simbòlica que va des del culte al més enllà, la fertilitat o el simple *carpe diem* de tota societat humana (PADILLA, J. I.; ÁLVARO, J. 2011, fig. 3, p. 447).
- FIGURA 5.89:** proposta gràfica d'evolució de la necròpolis urbana extramurs en època imperial a la parròquia medieval al bell mig d'una població.
- FIGURA 5.90:** dues cares de la mateixa moneda. A l'esquerra el monument pels morts del bàndol republicà als Pozos de Caudé (Terol) amb la lapidària fase "*Sólo habremos muerto si vosotros nos olvidais*" i a la dreta placa commemorativa dels occis del bàndol nacional en una església de Morella. Els dos cenotafis tenen el mateix objectiu: recordar les morts violentes esdevingudes durant la Guerra Civil.
- FIGURA 5.91:** al bell mig del cementiri de Tírvia (Pallars Sobirà) havia aquesta impressionant creu de pedra. En una cara l'escena de la Crucifixió i a l'altra la Mare de Déu i el Nen, amb una sèrie d'elements iconogràfics com cares que simbolitzen els esperits, el sol i la lluna etc. Per les dimensions de la peça, era l'element central del fossar, del qual coneixem una interessant col·lecció d'esteles baix medievals.
- FIGURA 5.92:** planta de la necròpolis tardoromana *Deth Arò de Garòs* (Aran). El més interessant d'aquest conjunt funerari és que és precisament en un dels llocs d'encesa de les falles que es celebren per Sant Joan a les contrades pirinenques (COTS, P. 1995).
- FIGURA 5.93:** els cultes de fertilitat es cristianitzen amb les aparicions marianes presents arreu de la geografia. A l'esquerra la desapareguda Mare de Déu del Pont de Roda de Ter, i a la dreta la figureta del reliquiari de la del Lledó a Castelló. El caràcter precristià és clar (OLLICH, I.; OCAÑA, M.; RAMISA, M.; ROCAFIGUERA, M. 1995 i GUSI, F. 2000).
- FIGURA 5.94:** pedra dels Morts de Belltall (Conca de Barberà). Pel que diu la gent del poble, abans servia per fer el lavatori dels difunts abans les exèquies.
- FIGURA 5.95:** interessant representació del lavatori de difunts conservat a Sant Miquel de Fontfreda (YLLA-CATALÀ, G. 1990. Foto. G. TUR).
- FIGURA 5.96:** al monestir de Huerta (Sòria) hi ha una interessant imatge del ritual *perimortem* d'un monjo: administració del viàtic, vetlla i lavatori, explicat clarament per M. Riu i Riu (1982a, p. 31).
- FIGURA 5.97:** Planta del tall estratigràfic I del castell de Calafell. El número 2, marcat en gris es correspon a una possible piscina per al lavatori de difunts (SANTACANA MESTRE, J. 1986, p. 30).
- FIGURA 5.98:** sota la capella de Sant Esteve de Poblet hi ha una cripta del segle XII. La tradició de la casa explica que era el podridor dels finats de la casa.
- FIGURA 5.99:** baiards del monestir de Poblet, utilitzats per la comunitat pel sepeli dels monjos, que encara continuen colgant-se directament a terra vestits amb hàbit i casulla i sense caixa.
- FIGURA 5.100:** reconstrucció d'un funeral alt medieval, segons I. Padilla i X. Riart. S'ambienta a Cuyacabras a l'Alta Edat Mitjana (PADILLA, J. I. 2003, p. 42-43).
- FIGURA 5.101:** al campanar de l'església de Bergús hi ha un carreu amb un gravat que mostra una persona en posició o d'enterrar un difunt o de fer-li una ofrena com explica P. Bertran (foto. A.

Pancorbo). La imatge recorda el fossor dibuixat a les catacombes de Commodilla de Roma (TESTINI, P. 1980, fig. 30, p. 151).

FIGURA 102: impressionant escenificació de la dansa de la mort a la sala capitular del convent de Sant Francesc de Morella. Segle XV (Santi MB a https://www.flickr.com/photos/smb_flickr/2081964606 consulta 04.06.2020).

FIGURA 5.103: representació de la Dansa de la Mort a la processó del Dijous Sant de Verges, any 2010.

FIGURA 5.104: Llibre Vermell de Montserrat amb la lletra i música de la monòdia *Ad mortem festinamus*.

FIGURA 5.105: cistell de l'ofertori del pa a l'ofici de Difunts a l'Espluga de Francolí, i *cerilla* o *candelilla* fabricada a Reus, per a les cerimònies en record dels traspassats (VIOLANT I SIMORRA, R. 1955-1959, fig. 1, p. 499)

FIGURA 5.106: pavès funerari de les tombes reials del monestir de Poblet.

FIGURA 5.107: estela medieval de Rubió. En una cara té un fal·lus i en l'altra una creu fixada (A. López Mullor).

FIGURA 5.108: restitució de tomba 66 del Sull amb olla recuperada als peus i dibuix de la mateixa (RIU I RIU, M. 1981b, fig. 3 i 4, p. 216).

FIGURA 5.109: dues làpides funeràries separades en el temps i l'espai. A l'esquerra, la peça procedent del fossar de Rocabruna, datada el 945, i lauda funerària del 1218 a l'església de Pratedip (IZQUIERDO TUGUES, P. 1991 i autor). En el primer cas, ens trobem amb un epígraf força llarg, cosa poc comuna en època alt medieval; mentre que en el segon ens trobem la mateixa situació, però ja més normalitzada a partir del segle XII.

FIGURA 5.110: lauda funerària d'època contemporània del vas de l'arquebisbe Pere de Çagarriga († 1418) al Claustre de la Catedral de Tarragona. L'encapçalament, *D(eo) O(ptimo) M(aximo)* és hereu del *O(ovi) O(ptimo) M(aximo)* de l'epigrafia llatina.

FIGURA 5.111: gerreta litúrgica d'època visigoda procedent d'un enterrament de la Catedral de Tarragona. Al seu interior encara es va trobar encens, cosa que es pot vincular tant a un clergue, potser un bisbe, com al ritual funerari (HAUSCHILD, Th. 1996, fig. 6, p. 161).

FIGURA 5.112: *cuppa* funerària alt medieval a la capçalera de l'església de Sant Pere de Rodes.

FIGURA 5.113: arcosoli funerari del bisbe Olivella a la paret nord de la capella de Santa Tecla la Vella, segle XIII. Sota havia el sarcòfag del prelat tarragoní.

FIGURA 5.114: a l'esquerra, mitra de l'arquebisbe Olivella (s. XIII) procedent de la seva tomba (dbx. Sentís publicat per SERRA VILARÓ, J. 1960, fig. 69bis, p. 364); a la dreta la seva patena i el seu calze (*idem*. fig. 73, p. 368).

FIGURA 5.115: inscripció funerària de fra Guillem Tost, mort per la gent de Prades el 1366 quan els va increpar quan estaven fent llenya als boscos de Poblet.

FIGURA 5.116: interessant estela del monestir de Poblet on el cognom Bas està representat precisament per un vas funerari, en aquest cas un sarcòfag sobre columnes (Foto P. Velarde).

FIGURA 5.117: detall del mausoleu de marbre de Luni-Carrara, de l'infant i arquebisbe Joan d'Aragó a la Catedral de Tarragona († 1334).

FIGURA 5.118: la figura dels difunts apareix al llarg del temps representada d'una manera o altra. A l'esquerra es veu a la torre dels Escipions (s. I) i a la dreta, a la lauda del bisbe Òptim (segle V, foto R. Cornadó-MNAT).

FIGURA 5.119: diner de tern de Jaume II procedent d'una de les tombes del fossar (UF 1008) de Sant Francesc de Montblanc.

FIGURA 5.120: grafiti en record dels difunts a l'altar de l'església de Cabdella, al Pallars Jussà (foto. O. Castell, in ALEGRIA, W.; CASTELL, P. 2015, fig. 7, p. 672).

FIGURA 5.121: ossera de sant Cebrià a l'absis major de la Catedral de Tarragona. L'epitafi, en lletra gòtica del segle XV reproduïx una inscripció d'època visigoda.

FIGURA 5.122: planta de les excavacions i proposta de restitució del *martyrium* de sant Eudald de Sorba, segons M. Riu i Riu (1999, p. 29). J. Pujades, però és del parer que la rotunda és una construcció posterior (1998). Al lateral, detall de la ubicació de la tomba del sant (RIU I RIU, M. 1981a, p. 327).

FIGURA 5.123: inscripció del Fòrum de la Colònia de Tàrraco dedicada a Caracal·la (216-217 dC). Es va reciclar a la tomba núm. 82 de les excavades per Serra Vilaró a la Necròpolis Paleocristiana (RIT 83 / CIL II² suppl. 14 núm. 920). El fet d'haver testimoni del judici del bisbe Fructuós i els diaques

Auguri i Eulogi, les va convertir en pedres santes per la qual cosa es van reciclar en un dels enterraments al voltant de la basílica martirial.

FIGURA 5.124: plat de dol del segle XIX. del museu de Cervera, Tàrrrega. El gargot no és més que una m, com acròstic de mort.

FIGURA 5.125: desenterrament, altrament ossera del fossar de Sant Francesc de Montblanc (UF 1029).

FIGURA 5.126: sarcòfag de Sant Pere de Sabella aprofitat com a ossera del cementiri de l'església.

FIGURA 5.127: esteles del cementiri de Poblet reciclades al segle XIV a la construcció de la muralla feta aixecar per Pere III (Monestir de Poblet).

FIGURA 5.128: Llivia, laudes sepulcral d'època moderna reciclades com a graons. És interessant que cap de les peces té simbologia cristiana, causa per la qual es van aprofitar en un lloc on poden ser trepitjades.

FIGURA 5.129: estela funerària decorada amb una creu a la tanca del cementiri de la Torre de l'Espanyol (P. Velarde).

FIGURA 5.130: Inscripció funerària de Guillem de Palol († 1248) reubicada a la façana de l'església de Sant Martí d'Empúries al costat de la làpida fundacional del temple, partida per la meitat.

FIGURA 5.131: esteles funeràries d'Alcover reciclades en un enterrament modern (TORRAS, C. A. 1887, p. 96).

FIGURA 5.132: estela reaprofitada entre els Omells de Na Gaia i Montblanquet, recorda el lloc d'una mort durant la Guerra de la Regència d'Urgell (1822-1823), preludi de les Carlinades.

FIGURA 5.133: ossera de la cripta del convent de Sant Ramon de la Segarra. Aquests espais funeraris acabaren sent macabres abocadors de restes humanes, taüts i altres atuells vinculats amb enterraments d'època moderna.

FIGURA 5.134: croquis de les fases funeràries d'època moderna a l'interior de l'església de La Asunción de Rodezno, a la Rioja. Compari's amb la planta de l'església paleocristiana de Parc Central de Tàrraco -fig. 5.54- l'ocupació de l'espai ve a ser la mateixa: atapeïda (CENICEROS, J. 1997, p. 90).

FIGURA 5.135: al final la representació i presència macabra de la mort es veu al llarg de l'espai i el temps. Per exemple el famós mosaic de *memento mori* de Pompeia, o les laudes sepulcral de vasos moderns com la de l'església de Forès (foto N. Menchon) o una estela de La Febró, precisament reaprofitada a la tanca del cementiri actual.

FIGURA 5.136: estela de Forès amb cadolla o cassoleta al disc per recollida d'aigües lustrals (J. Bou i N. Menchon). Estela de Sant Nazaire des Gardiès amb cadolla lateral de grans dimensions, gairebé un beneïter (AUSSIBAL, R. 2004, p. 914).

FIGURA 5.137: diferents enterraments de *mensa* funerària localitzats a la Necròpolis de Tabacalera de Tarragona (SERRA VILARÓ, J. 1935, làm. XIII).

FIGURA 5.138: monument funerari prop de la porta de Nola de Pompeia. L'escenografia és clara: un altar sobrelevat perquè el viuant es pugui aturar i recordar els difunts, però sobretot per demostrar tot i ser mort la posició social dels propietaris. Una manera ben clara d'eternitat: encara en parlem.

FIGURA 5.139: l'ostentació *post mortem* és clara en el mosaic d'Ampel·li, que era dins la basílica martirial de Tabacalera (Tarragona). La simbologia cristiana combina amb l'epigrafia - probablement dedicada a un bisbe- i la qualitat de la fàbrica del *tessellatum* (Foto R. Cornadó-MNAT).

FIGURA 5.140: enterraments d'època visigoda a Santa Tecla la Vella. Formaven part d'una necròpolis eclesiàstica vinculada a un edifici o església funerària que va reutilitzar la Sala Axial del Recinte de Culte (Serra Vilaró, J. 1960, fig. 15, p. 70).

FIGURA 5.141: *qubba* de la *rawda* de la Suda de Tortosa. Hereva de la *cuppa* romana, s'utilitza com enterrament de prestigi en una *maqbara* de privilegiats d'època andalusí.

FIGURA 5.142: combinació d'esteles i lauda sepulcral d'una tomba de La Maçana, fet que indica un enterrament privilegiat (SITJES, X. 1993a, fig. 2, p. 182).

FIGURA 5.143: si el món jueu mostra elements de diferenciació material amb objectes amb els noms dels finats, o *endotafis*, els cristians també fan ús d'aquest concepte. L'exemple són els sarcòfags de la basílica de la Necròpolis de Tabacalera. Són peces de prestigi convenientment ordenades i estibades, però enterrades, per la qual cosa la diferenciació social no és solament en el món dels vius, per la ubicació en un espai reservat i el tipus de *loculus*, sinó que es prepara pel més enllà, pel moment del Judici de les Nacions (SERRA VILARÓ, J. 1929, làm. XXVI).

- FIGURA 5.144:** esteles amb representació d'un monjo i un frare, monestir de Poblet i Sant Francesc de Montblanc. En els dos casos, l'austeritat i la pobresa donen pas a la diferenciació dels difunts (P. Velarde i J. Menchon).
- FIGURA 5.145:** l'ostentació *post mortem* es veu clar en aquesta estela gòtica de Poblet, on una bella epigrafia i un escut escacat ens parlen de la tomba d'Elisenda, mare de fra Berenguer Ferrer de Tàrraga (foto P. Velarde).
- FIGURA 5.146:** l'adscripció cronològica no implica vinculació cultural. És el cas de les laudes sepulcral datades en època sueva, de les tombes de San Salvador das Rocas, a Medeiros (RODRIGUEZ COLMENERO, A.; LÓPEZ QUIROGA, J. 1991).
- FIGURA 5.147:** la troballa de peces metàl·liques a la necròpolis del Pla de l'Horta ha estat motiu per defensar que és un conjunt funerari de visigots (LLINÀS, J.; TARRÉS, A.; MONTALBÁN, J.; FRIGOLA, J.; MERINO, J.; AGUSTÍ, B. 2008, fig. 9 i 13).
- FIGURA 5.148:** lipsanoteca de Pedret, una ampolleta islàmica utilitzada com a receptor de la *sanguis chirsti*. La procedència de la peça aquí indica que és un objecte de luxe utilitzat en un context clarament cristià (VIGUÉ, J. 1985, p. 234).
- FIGURA 5.149:** la disformitat dels enterraments jueus, com aquesta profunda fossa de Lucena marca la diferència amb les tombes cristianes i musulmanes, no per ser d'una manera determinada, sinó que les fan diferents per por a la seva destrucció postdeposicional (BOTELLA, D.; CASANOVAS, J. 2009, lám. 3, p. 239).
- FIGURA 5.150:** la topografia de l'espai funerari jueu és determinant per la seva ubicació. En el cas de Tàrraga, la necròpolis és fora vila, en una zona llunyana i marginal (COLET, A.; MUNTANÉ, J. X.; SAULA, O.; RUIZ, J.; SUBIRÀ, M. E. 2010, fig. 1, p. 241).
- FIGURA 5.151:** les necròpolis islàmiques mostres dos trets importants a l'hora de ser diferenciades. El primer és que generalment són fora de nuclis habitats i prop de les vies -a l'igual que el món romà- i el segon són les deposicions en decúbit lateral dret, com es veu en el cas de San Nicolás de Múrcia (NAVARRO PALAZÓN, J. 1986a, fig. 8, p. 25).
- FIGURA 5.152:** necròpolis i església de Rossio do Carmo, a Mèrtola. Les excavacions han mostrat que els enterraments tardoromans són al sud del temple, i els d'època andalusina al nord. Caldria veure si realment són musulmans o si el seu ritual ha estat adoptat per la comunitat existent (LÓPEZ, V. 2009, fig. 14, p. 55).
- FIGURA 5.153:** necròpolis andalusina del Pla d'Almatà, Balaguer. Després de la conquesta feudal, les pautes funeràries es modifiquen, de manera que la *maqbara* no té continuïtat doncs la comunitat cristiana s'enterra al costat de l'església. A més, en aquest cas, es considera que el conjunt funerari es genera per causa del setge dels feudals (GIRALT, J. 1998a, p. 199).
- FIGURA 5.154:** a la vil·la del Mas del Catxorro es coneix un seguit d'enterraments de l'antiguitat tardana als quals hem d'afegir ja d'andalusins com una tomba infantil en decúbit lateral (GRIÑÓ MÀRQUEZ, D.; CAMARASSA PEDRAZA, V.; BUSQUETS, C. 2011, figs. 1 i 3, p. 133 i 137).
- FIGURA 5.155:** enterraments andalusins a la plaça Cabrera de Tortosa (MARTÍNEZ, J. 2000, p. 75).
- FIGURA 5.156:** enterrament morisc del camí de l'ermita del Remei de Tivissa, i ganivet trobat al seu interior (GRIÑÓ, D.; CAMARASA, V.; BUSQUETS, C. 2011, fig. 1, p. 850 i 3, p. 851).
- FIGURA 5.157:** inscripció funerària jueva que hom va reutilitzar com a marxapeu d'una porta lateral de l'església de la Trinitat de Tarragona, precisament construïda sobre la sinagoga de la ciutat medieval.
- FIGURA 5.158:** crismó en el *signinum* d'una tomba de la zona portuària de Tàrraco (LASHERAS, A. 2017, fig. 77, p. 596).
- FIGURA 5.159:** crismó en una tègula de la vil·la de la Socarrada (IRAT núm. 129, p. 152).
- FIGURA 5.160:** enterraments infantils en habitatges protohistòrics: Tossal de les Tenalles de Sidamunt (GARCÉS, I.; MARÍ, L.; PUCHE, J.M.; SORRIBES, E. 1993, fig. 1, p. 532).
- FIGURA 5.161:** enterrament perinatal en àmfora, carrer Francesc Bastos de Tarragona.
- TAULA 5.4:** Alguns exemples d'enterraments d'infants, albat i nonats.
- FIGURA 5.162:** vil·la de Can Ferrerons. Situació dels enterraments perinatals en la fase tardoromana (COLL, R.; PREVOSTI, M.; BAGÀ, J. 2019, fig. 2, p. 207).
- FIGURA 5.163:** enterrament peritatal de la vil·la de Can Ferrerons i detall del crismó ficat a la tomba (COLL, R.; PREVOSTI, M.; BAGÀ, J. 2019, fig. 3, p. 208).

- FIGURA 5.164:** enterraments infantils dels habitatges de Sant Miquel de la Vall (RIU I RIU, M. 1982b, fig. 2, p. 193, fig. 4, p. 194).
- FIGURA 5.165:** enterraments infantils en una sitja d'Olèrdola (MOLIST, N. 1997, fig. 12, p. 235).
- FIGURA 5.166:** mausoleu tardoromà del carrer Sant Auguri de Tarragona (ADSERIAS, M.; MACIAS, J. M.; RAMÓN SARIÑENA, E.; REMOLÀ, J. A. 2000, fig. 3, p. 44).
- FIGURA 5.167:** enterraments infantils -en vermell- a l'Hospitalitat de Lurdes de Tortosa (FERRÉ ANGUIX, R. 2016, fig. 6 i 7, p. 470 i 471).
- FIGURA 5.168:** necròpolis de Clot dels Nens Xics, a Torà (BOLÒS, J.; CASAS, G. 1987, p. 147).
- FIGURA 5.169:** planta de l'església del monestir del Sull en la qua les veuen els enterraments infantils al costat del fundador i sota l'altar (RIU I RIU, M. 1981b).
- FIGURA 5.170:** necròpolis de Can Pallot. S'observa la relació de tombes infantils amb adults, cosa que fa pensar en vincles familiars (JUNYENT, F.; MAZCUÑAN, A.; BOLÒS, J.; SERRA, A. 1985, p. 396-398).
- FIGURA 5.171:** tomba infantil propera a l'església romànica de Sant Pere de Vallferosa.
- FIGURA 5.172:** associació familiar d'enterrament d'infant i adult, cementiri de Sant Francesc de Montblanc.
- FIGURA 5.173:** croquis de l'espai funerari de Sant Boi, que aprofita un dipòsit romà. S'indiquen les sitges i tombes (MOLIST, N. 1993, p. 81).
- FIGURA 5.174:** enterrament infantil interpretat com ossera als peus de la porta de l'església romànica del Miracle de Tarragona (TED'A 1990c, fig. 318, p. 283).
- FIGURA 5.175:** fossa fundacional de la ciutat de Iesso (Guissona). Circa 100 aC. Es veu l'esquelet d'una noia jove llençat a dins, d'escabrosa interpretació (GUITART, J. 2006, p. 28).
- FIGURA 5.176:** enterrament anòmal a les excavacions del carrer Francesc Bastos, Tarragona.
- FIGURA 5.177:** enterrament humà i de bòvid dins una sitja d'època visigoda de Can Gambús (ROIG BUXÓ, J. 2015, fig. 18.14.1, p. 377).
- FIGURA 5.178:** estranya postura de braços d'un enterrament del fossar de Sant Francesc de Montblanc que fa pensar en dues possibilitats: o que el van gairebé llençar amb poca cura per causa de presses (cas d'epidèmia) o que el difunt no era tal i es va intentar reincorporar i tornar al mon, però no se'n va sortir.
- FIGURA 5.179:** individu decapitat que es va trobar a les excavacions de la fase medieval del Turó de Ca n'Oliver de Cerdanyola (FRANCÈS, J.; GUÀRDIA, M.; ARGELAGUÉS, M. 2001, fig. 1, p. 888).
- FIGURA 5.180:** enterraments de persones mortes violentament durant la Guerra dels Segadors. Es van trobar a les excavacions del Polígon l'Alba de Vila-seca (ADSERIAS, M.; CARBONELL, M. C.; BRAVO, P.; TEIXELL, I. 2011, fig. 4, p. 794).
- FIGURA 5.181:** escena de la Bíblia del monestir de sant Pere de Rodes. Al bell mig una representació prou macabra d'esquelets, en contraposició de la imatge de la Resurrecció a la dreta (*Biblia Sancti Petri Rodensis* 601-1100, fol. 45 vm de [gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France. Département des manuscrits.Latin 6 \(3\)](http://gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France. Département des manuscrits.Latin 6 (3) consulta 20.11.2020) consulta 20.11.2020).
- FIGURA 5.182:** aixovar i enterrament d'un macaco del segle V-VI trobar a Llívia. Era la mascota d'un destacament militar, atès que bona part dels objectes s'han de vincular amb la panòpia dels *militēs* (GUÀRDIA, J.; MARAGALL, O.; MERCADAL, O.; OLESTI, O.; GALBANY, J.; NADAL, J. 2007, fig. 16, p. 214).
- FIGURA 5.183:** tot i que separats en el temps, el mateix costum d'enterrar amb calç. A l'esquerra una enterrament entre els segles II i III al Camí dels Cossis (Tarragona), a la dreta, un altre de Sant Francesc de Montblanc, entre els segles XIII i XIV. La temptació de pensar en la Pesta Antonina i la Pesta Negra és clara.
- FIGURA 5.184:** la torre dels Escipions ha estat darrerament interpretada com el cenotafi del duumvir de Mataró, L. Marc Optat, qui va morir a Frígia. Precisament el primer càrrec del seu *cursus honorum* va ser a Tàrraco, d'on seria la seva família.
- FIGURA 5.185:** cenotafi del militar ebrenc Gai Aebutius Tard, mort a Síria (GENERA, M.; MAYER, M.; PONS, J.; PREVOSTI, M. 1990).
- FIGURA 5.186:** cenotafi/*martyrium* de la Torre del Fum a Sant Feliu de Guíxols. La seva construcció es vincula al culte al sant Fèlix de Girona (NOLLA, J. M.; PALAHÍ, LL. 2019, fig. 5, p. 170).
- FIGURA 5.187:** sarcòfag-cenotafi de Sant Llorenç prop Bagà, que hom ha vinculat a la tomba del comte Oliba Cabreta, mort a Montecassino (SITJES, X. 1994, fig. 198, p. 153).
- FIGURA 5.188:** ossera-cenotafi al claustre de la col·legiata d'Escornalbou.

- FIGURA 5.189:** closca de *pecten iacobeus* procedent d'un enterrament de Sant Martí de Lleida (GALLART, J.; GIRALT, J.; MIRÓ MIRÓ, J. M.; VIVES BALMAÑA, E. 1991, fig. 20, p. 79).
- FIGURA 5.190:** estela del monjo de Poblet Bernat Romeu, amb una closca de vieira al final del text. que tant indica el seu nom de pelegrí com haver anat a Santiago (foto P. Velarde).
- FIGURA 5.191:** estela d'època contemporània que recorda el lloc on va morir el caputxí Jesús Bedoña, al mig de la serra d'Aralar (Navarra). A banda de la perduració d'aquest tipus de senyal funerari i la seva utilització com a record d'una mort, es veu el caracter euskaldun del finat, palesat no solament amb el l'epitafi en euskera sinó amb un *lauburu* al bell mig de la creu.
- FIGURA 5.192:** enterraments amb superestructura d'emmarcament a la necròpolis del Tossal de les Forques, La Sentiu de Sió (GONZÁLEZ PÉREZ, J. R.; MEDINA, J.; VÁZQUEZ, P.; RODRÍGUEZ, J. I. 2012, fig. 8, p. 195).
- FIGURA 5.193:** estudi de l'oscil·lació de l'orientació de les tombes de l'Esquerda d'acord amb l'arc solar (OLLIH, I. 1982, p. 141).
- FIGURA 5.194:** conjunt d'amulets d'un enterrament infantil de la necròpolis jueva de Tàrrega. Precisament era una criatura amb lleugeres malformacions, la qual cosa fa pensar que aquests elements, alguns islàmics com la mà de Fàtima, servirien per donar-li una especial protecció (COLET, A.; RUIZ, J.; SAULA, O.; SUBIRÀ, M. E.; PIERA, M. 2011, fig. 2, p. 1023).
- FIGURA 5.195:** enterraments a la roca amb dispositius per libacions i neteja d'aigües lustrals segons J. M. Miró Rosinyac (MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1979), tot i que J. Bolòs en dubta de la seva funcionalitat.
- FIGURA 5.196:** Roc d'Enclar. Enterrament de la fase tardoromana amb dispositiu per a libacions cobert amb una tapadora de pedra (LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, A.; YÁÑEZ, C.; SOLÉ, X.; VILA, A. 1997, fig. 229, p. 404).
- FIGURA 5.197:** enterraments agrupats, segurament per raons familiars en un moment d'epidèmia, a la plaça de la Pietat de Vic (OLLIH, I.; VIVES BALMAÑA, E. 1986, fig. 4, p. 66, dibuix T. Cavallé).
- FIGURA 5.198:** enterrament antropomorf de la Plaça de la Pietat de Vic. Es veu com la persona enterrada abraça el cap d'un difunt anterior (OLLIH, I.; VIVES BALMAÑA, E. 1986, fig. 3, p. 65, dibuix T. Cavallé).
- FIGURA 5.199:** enterrament a la roca al Grau de Fals, amb dispositiu lateral per libacions (DAURA, A.; GALOBART, J. 1984b, p. 247).
- FIGURA 5.200:** enterrament amb dispositiu per ofrenes a Santa Maria de Cervelló (BOLÒS; J.; PADILLA, I.; PAGÈS; M. 1980, fig. 14, p. 76).
- FIGURA 5.201:** Santa Maria de Cervelló, planta dels enterraments a la roca de la zona III. Es veu la tomba de la figura anterior, núm. 7, com comunica amb un canal amb la que té al costat nord, núm. 8 (BOLÒS; J.; PADILLA, I.; PAGÈS; M. 1980, fig. 12, p. 75).
- FIGURA 5.202:** Estela de Siurana amb cadolla al perfil, per la recepció d'aigües lustrals i ofrenes.
- FIGURA 5.203:** necròpolis del Serral. A més dels enterraments es va documentar una cavitat amb cendres que cal relacionar amb rituals funeraris (SALES, J.; ENRICH, J.; SERRA, J. 1996, fig. 2, p. 421).
- FIGURA 5.204:** necròpolis del Serral. Planta del dipòsit ritual al costat dels enterraments, amb diferenciació dels elements localitzats (SALES, J.; ENRICH, J.; SERRA, J. 1996, fig. 4, p. 427).
- FIGURA 5.205:** làpides funeràries de Sant Joan d'Isil (DÍEZ CORONEL, L. 1976, fig. 38, p. 199).
- FIGURA 5.206:** estela gòtica de Poblet decorada amb una creu d'Oc (Foto P. Velarde). Queda clar que no és la tomba d'un càtar.
- FIGURA 5.207:** monument al pelegrí de Sant Jaume a Valcarlos/Luzaide, obra de J. Oteiza. Les figures dels caminants es representen amb esteles, fins i tot un que mor pel camí i es marca tombat.
- FIGURA 5.208:** estela commemorativa del sacrifici dels darrers càtars, al Pla dels Cremats, al peu del castell de Montsegur (<https://ca.wikiloc.com/rutes-senderisme/pais-catar-castell-de-montsegur-9904122/photo-5946748> consulta 07.06.2020).
- FIGURA 5.209:** tomba templer a al castell de Miravet. Es marca amb una estela prismàtica amb una creu de braços eixamplats (CURTO, A. 1988, foto 2, p. 59).
- FIGURA 5.210:** estela del cementiri d'Alfara de Carles. Malgrat ser una peça d'un fossar cristià, al perfil té unes lletres incises en hebreu, indesxifrables, que interpretem com un element de tipus protector o màgic.

FIGURA 5.211: estranya làpida funerària de La Riba, de difícil interpretació, fins i tot pot ser una peça falsa. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.

FIGURA 5.212: les decoracions en les esteles funeràries ens donen o no explicacions d'origen de difunt, cas de l'estela morisca de Riba-roja d'Ebre. Però en altres casos, cal estudiar si les formes geomètriques són simplement elements decoratius com una estela de Poblet amb una hexafòlia nimbada, o tenen un significat simbòlic com una altra peça populetana, ara amb una estrella de sis puntes i que cal desvincular per context amb una tomba jueva (fotos P. Velarde). Les següents esteles, de Blancafort de Queralt, mostren decoracions que cal veure si també tenen o no simbologia com un nus de Salomó, una estranya figuració alada, o un au entre dos astres que poden simbolitzar l'esperit entre el sol i la lluna.

CAPÍTOL 6

FIGURA 6.1: localització de les necròpolis associades a establiments rurals d'època antiga (en cercle) i necròpolis aïllades (en quadre) al Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat (base IGCC).

FIGURA 6.2: inscripció funerària, en llatí i iber de *Fulvia Lintearia*. Formaria part d'un enterrament d'època republicana de la ciutat de Tàrraco. Es va trobar al segle XIX prop del convent dels Caputxins, a la ciutat baixa (CIL II² suppl. XIV, núm. 1284, publicada a PANOSA, I. 2009, inscripció c.18.5, p. 175).

FIGURA 6.3: escultura funerària datada en època romana republicana. Procedeix de la zona de la Necròpolis de Tabacalera i mostra con aquest espai suburbà ja tenia funció funerària, associada a la via de sortida del port, des de ben antic (R. Cornadó-MNAT).

FIGURA 6.4: urna funerària ibèrica datada en època romana republicana. Es va utilitzar per dipositar cendres d'un enterrament d'incineració de la zona de la Necròpolis de Tabacalera (AMO, M. D. 1981, fig. 58, p. 50).

FIGURA 6.5: taüts de plom d'època imperial en una estructura funerària amb dispositiu per libacions, datada en època imperial. Forma part de la zona funerària del Camí dels Cossis de Tarragona, el qual dona continuïtat a l'entrada de la *via Augusta* a Tàrraco.

FIGURA 6.6: sondeigs arqueològics realitzats el 1991 al número 29 del carrer Ramon i Cajal (1991). Es van localitzar una sèrie d'enterraments d'inhumació d'època baix imperial. Una excavació posterior va identificar més àmpliament aquesta necròpolis en àrea oberta, associable a una de les vies de la ciutat de Tàrraco, però no vinculada a cap tipus d'edifici funeràri.

FIGURA 6.7: plànol sintetitzat del conjunt de la Necròpolis Paleocristiana o de Tabacalera de Tarragona, segons M. D. Del Amo i basat en la cartografia arqueològica de J. Serra Vilaró (AMO, M. D. 1999, p. 263).

FIGURA 6.8: sarcòfag dels Lleons de la Necròpolis de Tabacalera de Tarragona. Datat al segle III, amb la figura de la persona enterrada al mig, i a banda i banda sengles felins atacant una gasela. S'ha pres com una imatge pagana però també d'influència cristiana tot i la matineria cronologia per ser adscrita a la nova religió en boga.

FIGURA 6.9: tipologia dels enterraments d'inhumació del Parc de la Ciutat de Tarragona, datats en època baix imperial. La presentació va crear escola, i s'ha aplicat en força necròpolis romanes i medievals (TED'A 1987, fig. 93, p. 126).

FIGURA 6.10: proposta de reconstrucció del columbari de Vila-rodona, segons l'arquitecte Josep Puig i Cadafalch. Les característiques d'aquest edifici funeràri en forma de temple i amb exedra o absis interior apunta a solucions arquitectòniques del món antic que es veuran reflectides en construccions posteriors com el mausoleu baix imperial del carrer Sant Auguri de Tarragona i més tard les tipologies d'esglésies d'una nau i absis associades a necròpolis, datables a l'antiguitat tardana i alta edat mitjana (PUIG I CADAVALCH, J. (1934, fig. 126, p. 122).

FIGURA 6.11: *alveus* o banyera de porfir vermell del d'època imperial procedent de Sicília, i aprofitada al segle XIV com a vas funeràri de la tomba reial de Pere el Gran.

FIGURA 6.12: excavació d' enterraments de caixa de lloses del conjunt de la Roca del Gríngol a la partió entre els termes de Prades i Vimbodí-Poblet.

FIGURA 6.13: primera pàgina de l'article de S. Vilaseca i A. Prunera sobre les tombes de lloses de les comarques tarragonines, publicat al llavors *Boletín Arqueológico* de 1966.

FIGURA 6.14: detall dels dos fragments d'una lauda funerària jueva, de cronologia medieval, procedent de Falset, (Priorat).

- FIGURA 6.15:** dos penjolls de petites dimensions amb inscripció jueva o d'imitació procedents de troballes de superfície dels Molins de la Vila de Montblanc. En aquesta zona havia la necròpolis jueva de la capital de la Conca de Barberà. Són peces que podrien ser amulets de tombes de fe mosaica, com també d'arnès de cavall.
- FIGURA 6.16:** un dels enterraments baix medievals de la necròpolis davant la porta de l'església de Sant Francesc de Montblanc (Conca de Barberà).
- FIGURA 6.17:** osseres baix medievals al costat de la capella de Santa Bàrbara de la Catedral de Tarragona.
- FIGURA 6.18:** algunes peces funeràries medievals del Priorat i Tarragonès. 1. lauda funerària procedent de les excavacions del castell de Falset; 2. sarcòfag del finals del segle XII o inicis del XIII sobre mènsules, conegut com la tomba de la Reina Mora, Siurana; 3. lauda conservada al castell de Tamarit.
- FIGURA 6.19:** l'estudi del món funerari de la Conca de Barberà mostra diverses tipologies d'enterraments medievals, com sarcòfags sobre mènsules o empotrats als murs del claustre de Poblet, o inscripcions funeràries com la del prevere Bernat Elies († 1311) a la façana de l'església de Valfogona de Riucorb.
- FIGURA 6.20:** a les comarques meridionals de Catalunya tenim una important col·lecció d'esteles funeràries d'època medieval, que fan d'aquestes terres una de les zones més interessants del continent europeu a l'hora d'estudiar-les. Tenim aquí una mostra com la de Conesa reciclada com creu de terme, una de Siurana amb lletres fruit d'un reaprofitament, un de Solivella, o la de; per acabar amb tres de Sant Pere de Sabella, reutilitzades en el campanar de l'església d'aquest despoblat medieval.
- FIGURA 6.21:** excavació preventiva al carrer Francesc Bastos de Tarragona (1992). Detall de la intervenció en una inhumació.
- FIGURA 6.22:** enterraments de la vil·la de la Barquera, a Perafort. Actualment es poden visitar en una plaça d'aquest poble del Camp de Tarragona.
- FIGURA 6.23:** enterrament i materials romans excavats en 1947 per Salvador Vilaseca al Forn del Cabalet de Reus (MASVR, a VILASECA, S. 1956).
- FIGURA 6.24:** excavació d'enterraments a la Vilavella de Riudecols (MASVR, a VILASECA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.25:** un dels enterraments de la vil·la de l'ermita de la Mare de Déu del Camí, Cambrils. Es correspon a la coberta de la tomba ja oberta de la figura 6.59 (clixé A. Muñoz-Codex publicat a MASSÓ, J. 1991, fig. 45).
- FIGURA 6.26:** dibuixos de J. R. Cots de dues de les tombes excavades al mas de Barenys de Riudoms (PALLEJÀ, Ll.; ROMERO, V. 1982, p. 14).
- FIGURA 6.27:** dibuix de la inscripció funerària de *Tyche*, esposa de *Iulius Secundus*, que es troba al darrere de l'absis de l'església de Sant Martí d'Altafulla, coneguda per la gent del poble com la Pedra de Colsero. L'hem de vincular al jaciment de la vil·la romana davant l'església i al proper pas de la *via Augusta* (CIL II² suppl. XIV, núm. 2307, al manuscrit de memòries de la parròquia de Sant Martí (VILARÓ, J. 1901 còpia fotogràfica Centre d'Estudis Altafullencs).
- FIGURA 6.28:** localització de les necròpolis associades a establiments rurals d'època romana i antiguitat tardana al Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat (base IGCC).
- TAULA 6.1:** necròpolis associades a vil·les al Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat.
- FIGURA 6.29:** un cas d'enterrament de lloses a la Catalunya, interior, el Serrat dels Morts a Osona (OLLICH, I.; RAURELL, S. 1989, fig. 10, p. 242).
- FIGURA 6.30:** un conegut cas de necròpolis de lloses excavades fa força temps, a Vilassar de Dalt, el Maresme (BATISTA, R.; BONAMUSA, J. 1976, fig. 1, p. 106).
- FIGURA 6.31:** fase funerària i església del Roc d'Enclar, a Andorra (LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, A.; YÁÑEZ, C.; SOLÉ, X.; VILA, A. 1997, fig. 226, p. 400).
- FIGURA 6.32:** fase funerària de l'antiguitat tardana associada a l'església paleocristiana de Santa Margarida de Martorell (FARRENY, M.; MAURI, A.; NAVARRO SÁEZ, R. 2012, fig. 4, p. 463).
- FIGURA 6.33:** tipologia d'enterraments de la necròpolis de Les Goges, a Sant Julià de Ramis, Gironès (AGUSTÍ, B.; BURCH, J.; MERINO, J. 1995 fig. 5, p. 114).
- FIGURA 6.34:** una de les necròpolis en àrea oberta excavades fa poc a la Catalunya Central, El Pertegàs, al Moianès (GIBERT REBULL, J. 2018b, fig. 32 i 33, p. 63).

FIGURA 6.35: dibuix a escala d'una tomba de lloses estudiada per S. Vilaseca i A. Prunera, al Collet Blanc de La Febró (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966a, fig. 7 p. 30).

FIGURA 6.36: S. Vilaseca i A. Prunera, en el seu article al *Boletín Arqueológico* fan, a la nota 17, p. 43, transcripció d'una carta signada per l'arqueòleg J. de C. Serra-Ràfols en la qual s'emmarquen clarament aquestes tombes entre l'antiguitat tardana i època medieval. L'original es conserva en el fons documental de S. Vilaseca al MASVR.

FIGURA 6.37: entre 1998 i 1999 es va dur a terme una excavació preventiva al carrer dels Munts d'Altafulla. Es va documentar una necròpolis de l'antiguitat tardana que mostra la continuïtat d'hàbitat de la zona de la vil·la dels Munts. És un interessant conjunt d'enterraments oberts al tapàs, vinculable clarament amb les necròpolis excavades a la roca.

FIGURA 6.38: localització de les necròpolis aïllades de l'antiguitat tardana i prefeudals al Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat (base IGCC).

TAULA 6.2.: necròpolis aïllades del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat.

TAULA CLAU 6.1: Llistat de necròpolis ordenades per número de fitxa, tipus, comarca, municipi i nom.

TAULA CLAU 6.2: Llistat de necròpolis ordenades per municipi.

TAULA CLAU 6.3: Llistat de necròpolis ordenades per nom de jaciment.

FIGURA 6.39: presentació de les fitxes de les necròpolis estudiades. Base Filemaker.

FIGURA 6.40: localització de les necròpolis associades a establiments rurals d'època romana i antiguitat tardana a l'Alt Camp (base IGCC).

FIGURA 6.41: situació de la vil·la de la Font Cervellona (001, Aiguamúrcia, Alt Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica, consulta 30.03.2020 | Google Maps consulta 12.12.2020.

FIGURA 6.42a: situació de la necròpolis de Mas Gassol (002, Alcover, Alt Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica, consulta 30.03.2020 | Google Maps consulta 12.12.2020.

FIGURA 6.42b: necròpolis de Mas Gassol (Alcover, Alt Camp). Sondeigs efectuats | planta del sector 1 (CAÑELLAS, J.; PIÑOL, LL.; VERGÉS, J. M. 1996, fig. 2, 3, p. 30 i 31).

FIGURA 6.42c: enterraments de Mas Gassol: UF 104 (CAÑELLAS, J.; PIÑOL, LL.; VERGÉS, J. M. 1996, fig. 4, 3, p. 33), UF 108 (*ibidem* fig. fig. 9, p. 38), i UF 106 i 111 (*ibidem* fig. 6, p. 35).

FIGURA 6.42d: enterrament infantil del Mas Gassol excavat al tapàs, per l'amplada podria ser andalusí (MAS VÉLEZ, B.; CIURANA, J. 2020).

FIGURA 6.43a: situació del mausoleu de les Roques Roges (003, Alcover, Alt Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica, consulta 30.03.2020 | Google Maps consulta 12.12.2020.

FIGURA 6. 43b: mausoleu de les Roques Roges (Alcover), vista de les restes documentades durant els treballs arqueològics (Foto: J. F. Roig).

FIGURA 6. 43c: mausoleu de les Roques Roges (Alcover), planta [J. M. Puche a VERGÉS, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. (coord.) 2008, fig, 242, p. 393].

FIGURA 6.44a: situació dels mausoleu de del Burguet (004a, Alcover, Alt Camp) i el Cogoll (004b, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 30.03.2020) i Google Maps (consulta 12.12.2020).

FIGURA 6.44b: mausoleu romà del Burguet (4a, Alcover). Foto: J. F. Roig.

FIGURA 6.44c: mausoleu romà del Cogoll (4b, Vilallonga). Foto: J. F. Roig.

FIGURA 6.45a: situació de la vil·la i necròpolis de Mas Ravell (005, Montferri, Alt Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.07.2020) i Google Maps (consulta 13.12.2020).

FIGURA 6.46a: situació de la vil·la i necròpolis de Vilardida (006, entre Montferri i Vila-rodona, Alt Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.07.2020) i Google Maps (consulta 13.12.2020).

FIGURA 6.46b: situació de la vil·la i necròpolis de Vilardida (6, entre Montferri i Vila-rodona, Alt Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.07.2020) i Google Earth (consulta 13.12.2020).

FIGURA 6.46c: ceràmiques grolleres d'una sitja (FERRER SOLER, A. 1947, fig. 3, p. 280).

FIGURA 6.46d: fragments de *terra sigillata* (FERRER SOLER, A. 1947, fig. 4, p. 281).

FIGURA 6.46e: decoració d'una peça de terrissa pintada romana (FERRER SOLER, A. 1947, fig. 5, p. 281).

FIGURA 6.46f: extensió del conjunt de Vilardida, segons M. Martínez Lariña (1980, p. 25).

FIGURA 6.46g: planta general de les excavacions de Vilardida (CUBO, A.; MORERA, J. 2020).

FIGURA 6.46h: planta general de les excavacions de Vilardida, parcel·la 1000 (CUBO, A.; MORERA, J. 2020).

- FIGURA 6.46i:** planta general de les excavacions de Vilardida, parcel·la 1000, detall de la necròpolis (CUBO, A.; MORERA, J. 2020).
- FIGURA 6.46j:** planta general de les excavacions de Vilardida, parcel·la 3000, detall de la zona de vil·la (CUBO, A.; MORERA, J. 2020).
- FIGURA 6.46k:** enterraments andalusins de Vilardida (CUBO, A.; MORERA, J. 2020).
- FIGURA 6.46l:** estela medieval del fossar de l'església de Vilardida (FERRER SOLER, A. 1947, fig. 6, p. 31).
- FIGURA 6.47a:** situació de la vil·la i necròpolis del Torrent de les Voltes/Carretera de Valls-Puigpelat km 1'6 / Polígon PP2 (007, Puigpelat, Alt Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.07.2020) i Google Maps (consulta 13.12.2020).
- FIGURA 6.47b:** planta general de la vil·la del Torrent de les Voltes per fases [J. M. Puche a VERGÉS, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. (coord.) 2008, fig. 233, p. 378].
- FIGURA 6.47c:** aspectes d'una tomba de lloses abans i després de l'extracció de la coberta (SENTÍS, J. M. 2009, p. 31).
- FIGURA 6.48a:** Situació de la vil·la i necròpolis del Torrent de Vallmoll / Les Cavallerisses (008, Vallmoll, Alt Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 13.12.2020).
- FIGURA 6.48b:** sarcòfag procedent de la vil·la del Torrent de Vallmoll / Les Caballerisses. Estava reaprofitat com abeurador al costat de l'antiga carretera de Valls a Tarragona. Fons del MNAT (Foto Ramon Cornadó-MNAT).
- FIGURA 6.49a:** situació de la vil·la i necròpolis de Masia Figueras (009, Valls, Alt Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 13.12.2020).
- FIGURA 6.49b:** enterrament femení de Masia Figueras, Valls [Institut d'Estudis Vallencs a VERGÉS, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. (coord.) 2008, fig. 235, p. 382].
- FIGURA 6.49c:** aixovar de l'enterrament femení de Masia Figueras, Valls (CIURANA, J. 2011, UF 766, p. 627).
- FIGURA 6.50a:** situació de la vil·la del Vilar (010, Valls, Alt Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 13.12.2020).
- FIGURA 6.50b:** fotografia general del jaciment del Vilar, Valls [Codex a VERGÉS, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. (coord.) 2008, fig. 369, p. 225].
- FIGURA 6.50c:** planta general del jaciment del Vilar, Valls [Codex a VERGÉS, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. (coord.) 2008, fig. 370, p. 226].
- FIGURA 6.50d:** inscripció IRAT núm. 26 (CIL II 2 suppl. XIV, 2297) procedent del Vilar de Valls (IRAT 2010, p. 79).
- FIGURA 6.51a:** situació de las vil·la i necròpolis de les Cabesses (011, Vilabella, Alt Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 13.12.2020).
- FIGURA 6.52:** situació del jaciment de la Carretera de Can Ferrer (012, Vila-rodona, Alt Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 13.12.2020).
- FIGURA 6.52:** extensió del jaciment de la Carretera de Can Ferrer segons M. Martínez Larriba (1980. p. 39).
- FIGURA 6.53a:** situació de las vil·la i columbari de Vila-rodona (013, Alt Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 13.12.2020).
- FIGURA 6.53b:** situació i context del Columbari de Vila-rodona segons M. Martínez Larriba (1980. p. 16).
- FIGURA 6.53c:** planta i alçat posterior del columbari de Vila-rodona (GURT, J. M.; MACIAS, J. M. 2001, fig. 4, p. 98).
- FIGURA 6.53d:** alçats laterals del columbari de Vila-rodona (GURT, J. M.; MACIAS, J. M. 2001, fig. 5, p. 100).
- FIGURA 6.53e:** propostes de reconstrucció del columbari de Vila-rodona (GURT, J. M.; MACIAS, J. M. 2001, fig. 8, p. 106).
- FIGURA 6.53f:** vistes del columbari de Vila-rodona (Alt Camp).
- FIGURA 6.54a:** situació de las vil·la i necròpolis del Mas de Barberet (014, Vila-rodona, Alt Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 13.12.2020).
- FIGURA 6.54b:** detall de l'extensió de les troballes de la vil·la de Mas de Barberet, segons M. Martínez Larriba (1980, p. 19).

- FIGURA 6.55a:** situació de las vil·la i necròpolis de les Planes de la Serra (015, Vila-rodona, Alt Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 13.12.2020).
- FIGURA 6.55b:** situació de les necròpolis de la Carretera de Can Ferrer (12), Columbari (013), i les vil·les i necròpolis de Mas de Barberet (014) i Les Planes de la Serra (015, Vila-rodona, Alt Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Earth (consulta 13.12.2020).
- FIGURA 55c:** delimitació aproximada del jaciment de les Planes de la Serra segons M. Martínez Larriba (1980, p. 51).
- FIGURA 56:** comarca del Baix Camp, situació de vil·les amb necròpolis associades.
- FIGURA 6.57a:** situació aproximada de la vil·la i enterrament d'Almoster (núm. 016, Baix Camp) segons indicacions de S. Vilaseca. Base: IGCC i Google Maps (consulta 15.12.2020).
- FIGURA 6.57b:** enterrament d'Almoster (Font S. Vilaseca, carpeta VILASECA ANGUERA, S: PRUNERA, A. 1966b; MCSV, foto Busquets).
- FIGURA 6.57c:** detall del manuscrit sobre l'estudi de S. Vilaseca referent al poblament romà del Baix Camp, on es parla de la necròpolis d'Almoster (VILASECA ANGUERA, S. 1956, conservat a l'arxiu del MASVR).
- FIGURA 6.58a:** situació de las vil·la i necròpolis de l'ermita de la Mare de Déu de la Riera, abans Sant Bartomeu, a les Borges del Camp (017, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 15.12.2020).
- FIGURA 6.58b:** situació de las vil·la i necròpolis de l'ermita de la Mare de Déu de la Riera, abans Sant Bartomeu, a les Borges del Camp (16, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Earth (consulta 15.12.2020).
- FIGURA 6.58c:** sarcòfag amb inscripció procedent de la vil·la de l'ermita de la Mare de Déu de la Riera, abans Sant Bartomeu, a les Borges del Camp (16, Baix Camp). Es correspon a la inscripció RIT núm. 916/IRAT núm. 22/ CIL II 2., suppl. XIV núm. 2257. Fotografia Arxiu d'Imatges del MDT.
- FIGURA 6.59a:** situació de la necròpolis i vil·la de l'ermita de la Mare de Déu del Camí (018, Cambrils, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 16.12.2020).
- FIGURA 6.59b:** secció estratigràfica del sector 100, i planta general del mateix, amb ubicació d'inhumacions i dipòsits funeraris, necròpolis de la Mare de Déu del Camí (17, Cambrils, Baix Camp). (MUÑOZ MELGAR, A. 1991, làm. II i III).
- FIGURA 6.59c:** secció estratigràfica del sector 200, i planta general del mateix, amb ubicació d'inhumacions i estructures de la vil·la i necròpolis de la Mare de Déu del Camí (17, Cambrils, Baix Camp). (MUÑOZ MELGAR, A. 1991, làm. IV i V).
- FIGURA 6.59d:** imatges de la inhumació 115 (enterrament 120) amb llàntia Dressel 20 als peus; i de clau de ferro al costat de l'inhumat, necròpolis de la Mare de Déu del Camí (17, Cambrils, Baix Camp). (MUÑOZ MELGAR, A. 1991, fotos 7 i 8).
- FIGURA 6.59e:** materials procedents dels dipòsits funeraris.
- FIGURA 6.59f:** Presentació dels elements de dipòsits funeraris de la necròpolis de l'ermita de la Mare de Déu de Cambrils (MASSÓ, J. 1990a, fig. 47).
- FIGURA 6.60:** situació de la necròpolis i vil·la Les Bassasses (019, Cambrils, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 16.12.2020).
- FIGURA 6.61a:** situació de la necròpolis i vil·la de l'Esquirol (020, Cambrils, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 16.12.2020).
- FIGURA 6.61b:** enterrament de caixa de maons i tègules de la vil·la de l'Esquirol (19, Cambrils, Baix Camp). (MASSÓ, J. 1991, fig 34, foto E. Ramón).
- FIGURA 6.62a:** situació de la necròpolis i vil·la La Llosa (021, Cambrils, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 16.12.2020).
- FIGURA 6.62b:** fases diferenciades al sector sud de la vil·la. La 3 es correspon a la utilització funerària general del sector sud amb indicació dels enterraments (GARCÍA NOGUERA, M. *et alii* 2001, fig. 14-17, p. 240).
- FIGURA 6.62c:** planta general del sector sud amb indicació dels enterraments (GARCÍA NOGUERA, M. *et alii* 2001, fig. 8.7, p. 179).
- FIGURA 6.62d:** plantes de les unitats funeràries 1 i 2 (GARCÍA NOGUERA, M. *et alii* 2001, fig. 8.8 i 8.9, p. 180, 181).

- FIGURA 6.62e:** plantes de les unitats funeràries 3 i 4 (GARCÍA NOGUERA, M. *et alii* 2001, fig. 8.10 i 8.11, p. 182).
- FIGURA 6.62f:** aixovar funerari de la tomba 3 (GARCÍA NOGUERA, M. *et alii* 2001, fig. 8.12 i 8.13, p. 183).
- FIGURA 6.62g:** peces de vidre de l'aixovar funerari de la tomba 3 (GARCÍA NOGUERA, M. *et alii* 2001, fig. 8.14, p. 184) i detall de la número 1 (MARTÍ ESTRADA, G. 2004, p. 49).
- FIGURA 6.62h:** planta del sector nord de la vil·la de la llosa, amb ubicació d'enterraments (GARCÍA NOGUERA, M.; ROIG PÉREZ, J. F.; TEIXELL, I. 2013, fig. 3, p. 284).
- FIGURA 6.63:** Situació de la necròpolis i vil·la del Mas Rovira / El Regueral / Els Corregidors (022, Cambrils, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 16.12.2020).
- FIGURA 6.64:** Situació de la necròpolis i vil·la dels Masos (023, Cambrils, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 16.12.2020).
- FIGURA 6.65a:** situació de la necròpolis i vil·la de La Mineta (024, Cambrils, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 16.12.2020).
- FIGURA 6.65b:** imatge d'un dels enterraments de La Mineta de Cambrils, unitat funerària 2 (ADSERIAS, M. *et alii*, fig. 5, p. 196).
- FIGURA 6.66a:** situació de la necròpolis i vil·la de La Parellada /carrer Roca i Jornet (25, Cambrils, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 16.12.2020).
- FIGURA 6.66b:** enterraments a la Parellada de Cambrils La Parellada / carrer Roca i Jornet (24, Cambrils, Baix Camp). (MASSÓ, J. 1991a, fig. 36). clixé M. Maurel / E. Fusté
- FIGURA 6.66c:** enterraments a la Parellada de Cambrils La Parellada / carrer Roca i Jornet (24, Cambrils, Baix Camp). (MASSÓ, J. 1991a, fig. 37, clixé M. Maurel / E. Fusté).
- FIGURA 6.67a:** situació de la necròpolis i vil·la dels Tallats (26, Cambrils, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 16.12.2020).
- FIGURA 6.68a:** situació de la necròpolis i vil·la de la Torre Bargallona (27, Cambrils, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 16.12.2020).
- FIGURA 6.68b:** fotografia satèl·lit de la zona de Cambrils i Vinyols i Els Arcs amb situació dels diferents conjunts funeraris associables a vil·les.
- FIGURA 6.68c:** planta general de l'àrea de l'àrea intervinguda, jaciment de la Torre Bargallona (FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011b, làm. 2, p. 127).
- FIGURA 6.68d:** planta general de l'àrea del camp 2 del jaciment de la Torre Bargallona (FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011b, full 04).
- FIGURA 6.68e:** planta general de l'àrea del camp 3 del jaciment de la Torre Bargallona (FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011b, full 05).
- FIGURA 6.68f:** enterrament retall 23 del camp 1, jaciment de la Torre Bargallona (FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011b, làm. 2, p. 127).
- FIGURA 6.68g:** enterrament retall 23 del camp 3, jaciment de la Torre Bargallona (FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011b, làm. 2, p. 127).
- FIGURA 6.68h:** enterrament retall 23 del camp 1, jaciment de la Torre Bargallona (FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011b, full 22).
- FIGURA 6.68i:** enterrament retall 23 del camp 2, jaciment de la Torre Bargallona (FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011b, full 43).
- FIGURA 6.68j:** enterrament retall 41 del camp 2, jaciment de la Torre Bargallona (FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011b, full 52).
- FIGURA 6.68k:** enterrament retall 15, camp 3, jaciment de la Torre Bargallona (FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011b, full 73).
- FIGURA 6.69a:** situació de la necròpolis del Camí de Tarragona (28, Reus, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 18.12.2020).
- FIGURA 6.69b:** a. fotografia d'una de les rombes de la necròpolis del Camí de Tarragona; b. detall de tomba *in situ* (VILASECA ANGUERA, S. 1930); c. croquis i dibuix d'un dels ossos (VILASECA ANGUERA, S. 1956, arxiu del MASVR).
- FIGURA 6.70a:** situació de la vil·la de la Catafara (29, Reus, Baix Camp-Constantí, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 16.12.2020).

- FIGURA 6.70b:** planta de les construccions de la vil·la de la Catafara, realitzat pel pagès Josep Guinovart qui la va a excavar de manera no científica (publicat MASSÓ, J. 1996a, fig. sense numerar, p. 8-9).
- FIGURA 6.70c:** detall del manuscrit sobre l'estudi de S. Vilaseca referent al poblament romà del Baix Camp, on es parla del conjunt de la Catafara (VILASECA ANGUERA, S. 1956, conservat a l'arxiu del MASVR).
- FIGURA 6.71:** situació de la vil·la i necròpolis de l'Espluga Pobra (30, Reus, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 16.12.2020).
- FIGURA 6.72a:** situació de la vil·la i necròpolis del Forn del Cabalet (31, Reus, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 16.12.2020).
- FIGURA 6.72b:** detall del manuscrit sobre l'estudi de S. Vilaseca referent al poblament romà del Baix Camp, on es parla del conjunt de Font del Cabalet (VILASECA ANGUERA, S. 1956, conservat a l'arxiu del MASVR).
- FIGURA 6.72c:** fotografies d'un enterrament probablement infantil localitzat per S. Vilaseca a la Font del Cabalet, en el seu estudi sobre el poblament romà al Baix Camp (VILASECA ANGUERA, S. 1956, conservat a l'arxiu del MASVR).
- FIGURA 6.72d:** croquis de Salvador Vilaseca fet el 27.07.1947 de les troballes al Forn del Cabalet (VILASECA ANGUERA, S. 1956, conservat a l'arxiu del MASVR).
- FIGURA 6.73a:** situació de la necròpolis de *Gas Reusense* (32, Reus, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 16.12.2020).
- FIGURA 6.73b:** braçalet de bronze liriforme corresponent l'aixovar funerari de la tomba localitzada al *Gas Reusense* de la necròpolis de *Gas Reusense* (VILASECA BORRÀS, LL. 1966, fig. 2, . 21).
- FIGURA 6.74a:** situació de la necròpolis del Camí del Pi del Burgar-carrer Josep Vidal i Llecha, 1 (33, Reus). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 16.12.2020).
- FIGURA 6.74b:** detalls dels enterraments dins sitges al Camí del Pi del Burgar-carrer Josep Vidal i Llecha, 1. Fotos M. Bru Virgili.
- FIGURA 6.74c:** article al *Diari de Tarragona*, edició de Reus (13.08.2009) en el qual dona compte de la troballa del conjunt del col·legi Pi del Burgar. Sovint la informació arqueològica impresa de la qual disposem són els articles als mitjans de comunicació (RUIZ, B. 2009).
- FIGURA 6.75a:** situació de la necròpolis del Mas de Tallapedra Vell (34, Reus). Font: IGCC i Google Maps (consulta 18.12.2020).
- FIGURA 6.75b:** dues fotografies d'un enterrament de caixa de lloses a la necròpolis del Mas de Tallapedra Vell. En aquest cas, és la única informació de la qual actualment disposem son aquestes (VILASECA ANGUERA, A. 1956, documentació conservada a fons S. Vilaseca, conservada al MACSV).
- FIGURA 6.76a:** situació de la necròpolis i vil·la del Mas d'en Rofes (35, Reus). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 16.12.2020).
- FIGURA 6.77a:** situació de la necròpolis i vil·la del Mas de Valls / Mas de Pórpores o Porpres i el Mas de Mercader (36, Reus). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 18.12.2020).
- FIGURA 6.77b:** croquis de la situació de les restes del mas de Valls, publicat per M. Carreras el 1945 (MASSÓ, J. 2007, p. 40, imatge de P. Martorell /De Muller).
- FIGURA 6.77c:** plànol de situació general de les restes arqueològiques fins acabament de l'època visigoda del Mas de Valls. Conservat a l'arxiu del MASVR (M. Carreras, publicat a MASSÓ, J. 2007, p. 26).
- FIGURA 6.77d:** croquis d'enterraments del Mas de Valls / Pórpores (MASSÓ, J. 2007, p. 32-33).
- FIGURA 6.77e:** croquis de la situació dels enterraments del Mas de Valls que van ser descobertes entre desembre de 1934 i gener de 1935 (MASSÓ, J. 2007, p. 33).
- FIGURA 6.77f:** 1. secció estratigràfica de la tomba 1 del Mas de Valls, dibuix de P. Rius, excavació de 1934; 2. Dues imatges, abans i després de retirar la coberta, de la tomba 1 del Mas de Valls estratigràfica de la tomba 1 del Mas de Valls. Fotos de P. Rius conservades a l'arxiu del MASVR, publicat MASSÓ, J. 2007, p. 34).
- FIGURA 6.77g:** 1. secció i perspectiva acotada de la tomba 1 del Mas de Vall, i perspectiva de les tombes 1 i 2, i fotografia del darrer. Dibuxos i fotografia de P. Rius, excavació de 1934, a l'arxiu del MASVR (MASSÓ, J. 2007, p. 35).

- FIGURA 6.77h:** tomba 3 del Mas de Valls, amb dibuix de planta i perspectiva (1), croquis i secció de peça del dipòsit funerari, un plat de ceràmica de cuina africana. Dibuixos de P. Rius conservats a l'arxiu del MASVR (MASSÓ, J. 2007, p. 36).
- FIGURA 6.77i:** tomba 4 del Mas de Valls, excavat el gener de 1935. Fotos de l'arxiu de M. Carreras, cedides per P. Martorell /De Muller (publicades a MASSÓ, J. 2007, p. 36).
- FIGURA 6.77j:** tomba 4 del Mas de Valls, excavat el gener de 1935. Veiem el croquis acotar de l'enterrament, la planta i secció i la reconstrucció al llavors Museu Prim-Rull de Reus (dibuixos de P. Rius i fotografia de l'arxiu de Miquel Carreras cedida per Pere Martorell /De Muller, i publicades a MASSÓ, J. 2007, p. 37).
- FIGURA 6.77k:** tomba 5 del Mas de Valls, excavada per M. Carreras, i sarcòfag monolític reciclat com abeurador al Mas de Valls, corresponent a la tomba 7 estudiada per M. Carreras, arxiu de MASVR (publicades a MASSÓ, J. 2007, p. 38).
- FIGURA 6.77l:** croquis d'ubicació de tomba de lloses al Mas de Mercader, separat del Mas de Valls pel Camí de la Pedra Estela. És l'enterrament 8 de l'article de M. Carreras; i vista lateral d'aquest enterrament, ambdós fets per P. Rius, i conservats a l'arxiu del MASVR (publicades a MASSÓ, J. 2007, p. 38).
- FIGURA 6.78a:** situació de la necròpolis i vil·la del Vilar / Hort Lluny (37, Reus). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 18.12.2020).
- FIGURA 6.78b:** enterraments de *tegulae* localitzats el 1912 a l'Hort Pintat, al Vilar/Hort Lluny en la documentació de S. Vilaseca sobre el poblament romà (1956). Arxiu del MASVR.
- FIGURA 6.78c:** vista del mateix conjunt funerari de l'Hort del Pintat, al Vilar / Hort Lluny, publicada per A. Masriera (1912, fig. 1, p. 122).
- FIGURA 6.78d:** detall d'un dels enterraments de *tegulae* i *imbrices* del conjunt funerari de l'Hort del Pintat, al Vilar / Hort Lluny, publicada per A. Masriera (1912, fig. 2, p. 123).
- FIGURA 6.78e:** detall d'un dels enterraments de lloses del conjunt funerari de l'Hort del Pintat, al Vilar / Hort Lluny, publicada per A. Masriera (1912, fig. 3, p. 123).
- FIGURA 6.78f:** detall d'un dels enterraments de lloses del conjunt funerari de l'Hort del Pintat, al Vilar / Hort Lluny, publicada per A. Masriera (1912, fig. 4, p. 124).
- FIGURA 6.78g:** àmfores reutilitzades com enterraments i tomba de *tegulae* procedents del Vilar / Hort Lluny de Reus (Carpeta de l'estudi sobre poblament romà de S. Vilaseca (1956, fons del MASVR).
- FIGURA 6.78i:** inscripció romana procedent del Vilar/ Hort Lluny. És l'epígraf RIT núm. 914/ IRAT núm. 37/ CIL II2 suppl 14 núm. 2261 (Foto G. Jové-MNAT, publicada a IRAT 2010 núm. 37, p. 76).
- FIGURA 6.78j:** inscripció romana procedent del Vilar/ Hort Lluny. És la RIT núm. 914/ IRAT núm. 37/ CIL II2 suppl. 14, núm. 2261 (C. Fargas-IMMR).
- FIGURA 6.79a:** situació de la necròpolis i vil·la dels Antigons (38, Reus-La Canonja). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 18.12.2020).
- FIGURA 6.79b:** notes de Ll. Vilaseca referents a la troballa el 1945 dels enterraments i restes arqueològiques al mas de Pere Roig, partida dels Antigons, croquis de la troballa i dibuix d'element escultòric trobat. Carpeta sobre estudi del poblament del món romà de S. Vilaseca (1956), fons S. Vilaseca del MASVR.
- FIGURA 6.79c:** imatges dels enterraments excavats el 1977 a la vil·la dels Antigons: tomba de lloses i d'àmfora. Realitzades per R. Cortés, publicades a LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL, Ll. 1995, fig. 5, p. 107. Fotografia d'enterraments d'aquesta vil·la, cedida per E. Provinciale a J. Ciurana. Es pot correspondre als treballs realitzats el 1978-79 (a CIURANA, J. 2011, fig. 160 e, p. 655).
- FIGURA 6.79d:** vil·la dels Antigons. Planta de la fase baix imperial (segles IV-V). 1. es correspon a un forn de calç; 2. enterraments (probablement en àmfora), 3. abocador de terrissa; 3. enterraments dins àmfora (PREVOSTI, M.; GUITART, J. 2014, fig. 8, p. 23).
- FIGURA 6.79e:** vil·la dels Antigons. Planta de la fase visigoda (segles VI-VII). 1. necròpolis; 2. forn de ceràmica comuna (PREVOSTI, M.; GUITART, J. 2014, fig. 9, p. 26).
- FIGURA 6.79f:** materials de bronze de la fase visigoda no procedents de context funerari, a la vil·la dels Antigons: 1. placa rectangular, decorada amb una creu, procedeix dels nivells tardans de l'excavació del nimfeu; 2. i 3. fibules de bronze tipus Erice 25 o *Iturissa*; 4. fragment de fibula aquiliforme (PREVOSTI, M.; GUITART, J. 2014, fig. 20, 23, 24, 25, p. 236, 238).
- FIGURA 6.79g:** a. sivella visigoda procedent de tomba de lloses, excavació de 1977 (MIR FELIP, A. 2003, p. 67); b. dena de collar procedent de les excavacions de 1976-77 sense especificació de la

procedència (MIR FELIP, G. 2004d p. 82); c. ampolla de vidre tipus Isings 8, procedent de les excavacions de 1976-77 (MIR FELIP, G. 2004c); d. fragment de bastonet recuperat a les excavacions de 1976-77 (MIR FELIP, G. 2004e, p. 83) i e. fragment d'agulla de vidre també trobat a les excavacions de 1976-77 (MIR FELIP, G. 2004b p. 80).

FIGURA 6.80a: situació de la necròpolis i vil·la del Mas Riera / Mas de Puig (39, Reus-La Canonja). Font: IGCC i Google Maps (consulta 18.12.2020).

FIGURA 6.80b: nota manuscrita de S. Vilaseca on ubica la troballa de restes arqueològiques i funeràries a la zona del Mas Riera / Mas de Puig. Font: carpeta de S. Vilaseca sobre l'estudi del poblament romà (1956). Fons del MASVR.

FIGURA 6.81a: situació de la vil·la de les Planes del Roquís (40, Reus-Riudoms). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 18.12.2020).

FIGURA 6.81b: planta general de la vil·la de les Planes del Roquís (VILASECA CANALS, A.; ADIEGO, P. 2000, fig. 2, p. 280).

FIGURA 81c: restitució 3D de la bòbila romana de les Planes del Roquís (CABRELLES, I.; GEBELLÍ, P. 2011, fig. 27, p. 514). El cercle, marca la ubicació de l'enterrament infantil.

FIGURA 6.82: situació de la necròpolis del Tros del Monjo (41, Riudecanyes, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 20.12.2020).

FIGURA 6.83a: situació de la necròpolis i la vil·la de Les Roques / La Vila Vella / La Vila Bella / Torre dels Moros (42, Riudecols, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 20.12.2020).

FIGURA 6.83b: notes de Salvador Vilaseca referent a les troballes arqueològiques a la vil·la i a necròpolis de Les Roques, Riudecols, estudi de S. Vilaseca sobre el poblament romà (1956). (Fons del MASVR).

FIGURA 6.83c: notes de Salvador Vilaseca referent a les troballes arqueològiques a la vil·la i a necròpolis de Les Roques, Riudecols, estudi de S. Vilaseca sobre el poblament romà (1956). Fons del MASVR.

FIGURA 6.83d: fotografies de les excavacions dutes a terme a a vil·la i a necròpolis de Les Roques, Riudecols. A l'esquerra de referència respecte a la Torre dels Moros, la dreta, vista d'un dels enterraments (VILASECA ANGUERA, S. 1956). (Fons MASVR).

FIGURA 6.83f: muntatge de S. Vilaseca d'un dels enterraments i dipòsit funerari de la necròpolis de Les Roques (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966, fig. 14, p. 50). (Fons del prehistoriador conservat al MASVR).

FIGURA 6.83g: ampolla de vidre forma Foy 26, procedent d'un dels enterraments de lloses de la vil·la de Les Roques de Riudecols (MIR FELIP, G. 2004a, p. 79).

FIGURA 6.84a: situació de la necròpolis i la vil·la de Les Voltes (42, Riudecols, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 20.12.2020).

FIGURA 6.85a: situació de la necròpolis i la vil·la de l'Hort del Pelat (44, Riudoms, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 20.12.2020).

FIGURA 6.85b: planta del jaciment de l'Hort del Pelat de Riudoms. Es correspon a la fase 2. S'emmarca el sector 500, on es va excavar un enterrament fixat en època andalusí (AROLA, R.; BEA, D. 2002, fig. 1, p. 92).

FIGURA 6.85b: planta del sector 500 del jaciment de l'Hort del Pelat de Riudoms. S'emmarca l'enterrament de la fase V, identificat en època andalusí (AROLA, R.; BEA, D. 2002, fig. 2, p. 93).

FIGURA 6.85c: inhumació en decúbit *prono* del sector 500 del jaciment de l'Hort del Pelat de Riudoms. S'emmarca l'enterrament de la fase V, identificat com andalusí (R. Arola).

FIGURA 6.86a: situació de la necròpolis i la vil·la de Mas de Barenys I (45, Riudoms, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 20.12.2020).

FIGURA 6.86b: fotografia de Segú-Chinchilla publicada al *Diario español*, quan es dona notícia de la troballa de la necròpolis del Mas de Barenys I (Sense Autor 1982, reproducció R. Fortuny, BHMT).

FIGURA 6.86c: imatges d'un dels enterraments de Mas de Barenys I de Riudoms, abans i després d'extreure l'esquelet. Fotos de Ll. Pallejà-Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya (MENCHON, J. 1995o, p. 251 i PALLEJÀ, LL.; ROMERO, V. 1993, p. 52).

FIGURA 6.87a: situació de la necròpolis i la vil·la de Mas del Mas d'en Toda / Mas del Murtrar (46, Riudoms, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 20.12.2020).

- FIGURA 6.87b:** fragment d'inscripció romana, possiblement d'un ara, procedent del Mas d'en Toda / Mas del Murtrar (IRAT núm- 63, p. 106. Correspon a la inscripció CIL II 2, suppl. 14, 2258).
- FIGURA 6.88:** situació de la necròpolis i la vil·la de Mas de Gomadí / Forn romà de Maspujols / Mas de Coll (47, Riudoms, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 20.12.2020).
- FIGURA 6.89:** situació de la necròpolis i la vil·la de Mas de Santes Creus / Tros de l'Antoni Mas (48, Riudoms, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 20.12.2020).
- FIGURA 6.90a:** situació de la necròpolis i la vil·la del Mas del Pesoler / Fesoler (49, Riudoms, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 20.12.2020).
- FIGURA 6.90b:** notes de S. Vilaseca referents a la necròpolis del Mas del Pesoler, que formen part del seu estudi sobre el poblament romà del Camp de Tarragona (1956, conservada a l'arxiu del MASVR).
- FIGURA 6.90c:** croquis de la necròpolis del Mas del Fesoler de Riudoms, i dibuix d'una sivella visigòtica allí recuperada (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966, fig. 12, p. 37).
- FIGURA 6.90d:** imatge de l'enterrament 1 del Mas del Fesoler (Cfr. VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966, fig. 13, p. 50).
- FIGURA 6.90e:** croquis fets per S. Vilaseca dels enterraments 1 i 5 de la necròpolis de Mas de Barenys, d'acord amb l'estudi de J. Sánchez Real (cfr. fig. 5.56b. La posició de l'esquelet de l'enterrament de la tomba 5 és un decúbit lateral, per tant una inhumació andalusí (SÁNCHEZ REAL, J. 1989c, p. 6 i 7).
- FIGURA 6.91a:** situació de la necròpolis i la vil·la del Barranc de Sales (50, La Selva del Camp, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 20.12.2020).
- FIGURA 6.91b:** planta general del jaciment del Barranc de Sales (BRU, M. 2013, fig. 2, p. 341).
- FIGURA 6.91c:** plantes evolutives del jaciment del Barranc de Sales (BRU, M. 2013, fig. 3, p. 342).
- FIGURA 6.91d:** plat de ceràmica comuna oxidada imitació de la forma Lamb. 3b2, corresponent a un dipòsit funerari (BRU, M. 2013, fig. 9. p. 348).
- FIGURA 6.91e:** llàntia Dressel 30, que formava part del dipòsit funerari d'un enterrament de la vil·la del Barranc de Sales (CIURANA, J. 2011, fig. 151-4, p. 627).
- FIGURA 6.91f:** imatge d'enterrament infantil dins àmfora associat a un plat de TSAC forma Hayes 46, segle V, foto Codex (CIURANA, J. 2011, fig. 134, p. 550).
- FIGURA 6.92a:** situació de la necròpolis i la vil·la del Mas d'en Bertran (51, La Selva del Camp, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 20.12.2020).
- FIGURA 6.93a:** situació de la vil·la de Paret Delgada / Parets Delgades / Paretsdelgades (52, La Selva del Camp, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 20.12.2020).
- FIGURA 6.93b:** planta general de la vil·la del Parets Delgades, arxiu Joaquim Guitert (publicat per MASSÓ, J. 2007, p. 126).
- FIGURA 6.93d:** croquis de capitell visigòtic procedent de la vil·la de Paretsdelgades, arxiu de l'IMMR (P. Rius publicat per MASSÓ, J. 2007, p. 80). Aquesta peça, com l'anterior marquen la més que possibilitat que en aquest lloc va haver un espai de culte a l'antiguitat tardana, el qual va tenir continuïtat amb l'església medieval.
- FIGURA 6.94:** situació del Vilar de la Torre de l'Albelló (53, La Selva del Camp, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 20.12.2020).
- FIGURA 6.95:** situació del Vilar de la Quadra del Paborde (54, La Selva del Camp, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 20.12.2020).
- FIGURA 6.96a:** situació de la vil·la del El Torrent / Mas del Mario/ Hostal Don Juan (55, Vinyols I Els Arcs, Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 20.12.2020).
- FIGURA 6.97:** localització de les necròpolis associades a establiments rurals d'època romana i antiguitat tardana a l'Alt Camp (base IGCC): necròpolis associades a vil·les de la Conca de Barberà.

- FIGURA 6.98a:** terme de Barberà de la Conca, on S. Vilaseca dona referència d'una possible necròpolis romana a vincular probablement amb un vil·la (056, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 20.12.2020).
- FIGURA 6.98b:** full solt de la documentació de S. Vilaseca per al seu estudi *Contribución al estudio del poblamiento de las comarcas tarraconenses en la Antigüedad. (1956)* i conservat al MASVR, on es fa esment de la troballa d'enterraments a Barberà de la Conca.
- FIGURA 6.99a:** situació aproximada dels enterraments romans localitzats pel Museu de Montblanc al PK 191 de l'Autopista AP 2 / E 90. terme de Montblanc (057, Conca de Barberà). Font: Museu de Montblanc i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.100a:** situació de la Granja Mitjana, terme de Vimbodí (058, Conca de Barberà). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.101a:** situació de Riudabella, terme de Vimbodí (059, Conca de Barberà). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.101b:** dibuixos dels enterraments descoberts el 1944 a Riudabella, i publicats al diari *Solidaridad Nacional* del 07/05/1944.
- FIGURA 6.101c:** detall de full solt de la documentació de S. Vilaseca per al seu estudi *Contribución al estudio del poblamiento de las comarcas tarraconenses en la Antigüedad (1956)* i conservat al MASVR, on es fa esment de la troballa d'enterraments Riudabella.
- FIGURA 6.101d:** vista del sarcòfag de Riudabella. (foto E. Sánchez Campoy).
- FIGURA 6.102:** localització de les necròpolis associades a establiments rurals d'època romana i antiguitat tardana al Priorat (base IGCC).
- FIGURA 6.103a:** situació de la vil·la i mausoleu de Can Montagut, Marçà (60, Priorat). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.103b:** planta del mausoleu de Can Montagut, Marçà (BERGES, M. 1969-1970c, p. 128).
- FIGURA 6.103c:** carta d'Alícia de Montagut a S. Vilaseca on s'explica la troballa del monument funerari de Marçà (fons de S. Vilaseca, carpeta VILASECA ANGUERA, S. 1966b).
- FIGURA 6.104a:** situació del jaciment de la Font del Molar / Can Castellví /Fondal de l'Aigua, El Molar (061, Priorat). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.104b:** cranis trepanats de la necròpolis de la Font del Molar / Can Castellví /Fondal de l'Aigua, El Molar (VILASECA ANGUERA, S. 1930).
- FIGURA 6.105:** localització de les necròpolis associades a establiments rurals d'època romana i antiguitat tardana al Tarragonès (base IGCC).
- FIGURA 6.106a:** situació de la vil·la i necròpolis dels Munts (062, Altafulla, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.106b:** planta general de la vil·la dels Munts en època imperial (TARRATS, F.; REMOLÀ, J. A. 2008, p. 107).
- FIGURA 6.106c:** sivella visigòtica de tipus liriforme procedent dels nivells tardans de les excavacions de les termes del Munts (BERGES, M. 1969-1970d, lām. IX).
- FIGURA 6.106d:** vista general de la necròpolis del carrer dels Munts (ECSA-J. Todó in *Del Romà al Romànic*, p. 278).
- FIGURA 6.106e:** vistes de la necròpolis del Camí dels Munts (RAMON FUENTES, M. 2005, p.75).
- FIGURA 6.106f:** detall d'enterraments en procés d'excavació del conjunt del Camí dels Munts.
- FIGURA 6.107:** situació de la necròpolis del Coll de Creus (63, Altafulla-Torredembarra-La Pobla de Montornès, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.108a:** castell de Masricard, al municipi de la Canonja (64, Tarragonès. Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.108b:** pedestal funerari de *Seiedius (?) Achileus*, ara en un angle del castell de Masricard (IRAT 87 / RIT 912 / CIL II², suppl. XIV, núm. 2239).
- FIGURA 6.108c:** ara funerària d'*Aphrodita* procedent del castell de Masricard (IRAT 89 / RIT 90 / CIL II², suppl. XIV, núm. 2238, foto G. Jové -MNAT).
- FIGURA 6.108d:** pedestal funerari de L. *Aelius Policletus*, procedent de la partida de Miralbé (IRAT 10 / CIL II², suppl. XIV, núm. 2237, dibuix E. Ramon p. 67).

- FIGURA 6.108e:** imatges del pedestal funerari de L. Aelius Policletus, procedent de la partida de Miralbé (IRAT 10 / CIL II², suppl. XIV, núm. 2237, 67, fotos R. Cornadó-MNAT).
- FIGURA 6.109a:** situació de l'enterrament de l'Hospital de les Monges (65, Constantí, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.109b:** planta de l'excavació de l'Hospital de les Monges (MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A. 1995, p. 10).
- FIGURA 6.109c:** inhumació localitzada a l'Hospital de les Monges (MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A. 1995, p. 12).
- FIGURA 6.109d:** inhumació localitzada a l'Hospital de les Monges (MENCHON, J.; REMOLÀ, J. A. 1995, p. 20).
- FIGURA 6.110a:** situació de la vil·la de Centcelles (066, Constantí, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.110b:** pedestal de *M. Fulvius Musaeus*, procedent de la vil·la de Centcelles (RIT núm. 906/ IRAT núm. 11/ CIL II² suppl. 14, núm. 2283, foto G. Jové -MNAT publicada a IRAT p. 68).
- FIGURA 6.110c:** fragment d'inscripció probablement funerària procedent de la vil·la de Centcelles (RIT núm. 907/ IRAT núm. 66/ CIL II² suppl. 14, núm. 2285, foto D. Gorostidi, publicada a IRAT p. 107).
- FIGURA 110d:** planta de les excavacions de la vil·la de Centcelles realitzades per l'Institut Arqueològic Alemany, amb marcat de la troballa d'enterraments medievals (SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, Th. 1962, fig. 5).
- FIGURA 110e:** detall del plànol de les excavacions de la vil·la de Centcelles realitzades per l'Institut Arqueològic Alemany, amb marcat de la troballa d'enterraments medievals (SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, Th. 1962, fig. 6).
- FIGURA 110f:** imatge de les tombes medievals excavades davant de l'edifici de la cúpula de la vil·la de Centcelles (SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, Th. 1962, lám. XXIX).
- FIGURA 6.111a:** situació de la vil·la i necròpolis de La Grassa (067, Constantí, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.111b:** làpida opistògrafa procedent de la vil·la de La Grassa conservada al MASVR (IRAT núm. 17/ CIL II 2 suppl.14, núm. 2281-2282, foto F. X. Cabrero IMMR, publicada a IRAT p. 43).
- FIGURA 111c:** gerreta litúrgica visigòtica procedent de la Grassa, dins la qual es va trobar el celebrat tresoret de 800 monedes d'or (ZEISS, H. 1934, p. 146, reproduït a MASSÓ, J. 2019, p. 123).
- FIGURA 6.112:** situació de la vil·la i necròpolis de Riudarenes (068, Constantí, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.113a:** situació de la vil·la i necròpolis de Sant Pol (69, Constantí, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.114a:** situació de la vil·la i necròpolis de La Clota / Rincón del César (70, Creixell, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.115a:** situació de la vil·la i necròpolis dels Hospitals / Repsol PP2 (71, El Morell, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.115b:** planta general de la vil·la i necròpolis dels Hospitals / Repsol PP2 amb indicació dels àmbits del sector 1000 (MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007, fig. 5, p. 19).
- FIGURA 6.115c:** situació dels enterraments al sector 1000 de la vil·la i necròpolis dels Hospitals / Repsol PP2.
- FIGURA 6.115d:** enterraments de l'àmbit 30 (MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007, fig. 18, p. 27).
- FIGURA 6.115e:** vista general i detall de l'enterrament UF 3c de l'àmbit 5 (MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007, fig. 16-17, p. 26).
- FIGURA 115f:** enterrament UF 7 abans i després de la retirada de la coberta (MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007, fig 24-25, p. 30).
- FIGURA 115g:** situació de la UF 2, en els àmbits 6, 8, 9, 11, 13, fase 7 (MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007, fig 36, p. 37).
- FIGURA 115h:** situació de la UF 4, en els àmbits 14-15-17, fase 8-9-14 (MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007, fig. 51, p. 49).
- FIGURA 6.116a:** situació de la vil·la i necròpolis de l'Avinguda Catalunya (072, La Nou de Gaià, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).

- FIGURA 6.116b:** inscripció funerària de la Nou del Gaià. Es tracta d'una peça que després s'aprofita per fer un sarcòfag (IRAT 49/ CIL II² suppl. 14, núm. 2329, foto P. Serres-MNAT).
- FIGURA 6.117a:** situació aproximada de la vil·la i necròpolis de la finca de Sebastià Marimon Culleré (073, Els Pallaresos, Tarragonès). Font: IGCC i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.117b:** inscripció jueva d'Isidora, procedent de la finca de Sebastià Marimon Culleré (RIT núm. 1074/ IRAT núm. 44/ CIL II² suppl. 14 núm. 2295 / NOY, D. 1993 núm. 187, Arxiu d'imatges del MDT).
- FIGURA 6.118a:** situació de la vil·la i necròpolis de La Barquera (074, Perafort, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.118b:** plànols de la tomba I de la Barquera (LÓPEZ VILAR, J. 1993a, p. 40).
- FIGURA 6.118c:** plànols de la tomba II de la Barquera (LÓPEZ VILAR, J. 1993a, p. 41).
- FIGURA 6.118d:** vistes de les tombes I i II de La Barquera.
- FIGURA 6.119a:** situació de la vil·la i necròpolis del Mas de Quarts (075, Perafort, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.119b:** vista general dels enterraments de Mas de Quarts (ADSERIAS, M. *et alii* 2011, fig. 2, p. 192).
- FIGURA 6.119c:** vista general dels enterraments de Mas de Quarts (J. F. Roig).
- FIGURA 6.119d:** enterrament UF 5, corresponent a la fase dels segles IV-V (ADSERIAS, M. *et alii* 2011, fig. 1, p. 192).
- FIGURA 6.119e:** enterrament UF 10, corresponent a la fase dels segles VI-VII (ADSERIAS, M. *et alii* 2011, fig. 3, p. 192).
- FIGURA 6.119f:** enterrament UF 11, corresponent a la fase dels segles VI-VII (ADSERIAS, M. *et alii* 2011, fig. 4, p. 195).
- FIGURA 6.119g:** enterrament UF 10, corresponent a la fase dels segles VI-VII (ADSERIAS, M. *et alii* 2011, fig. 5, p. 195).
- FIGURA 6.119h:** enterraments en sitges, al Mas de Quarts (J. F. Roig).
- FIGURA 6.120a:** situació de la vil·la i necròpolis entre Perafort i Puigdelfí (076, Perafort, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.120b:** detall del manuscrit sobre l'estudi de S. Vilaseca referent al poblament romà, on es parla dels enterraments trobats a Perafort (VILASECA ANGUERA, S. 1956, conservat a l'arxiu del MASVR).
- FIGURA 6.121a:** situació de la vil·la i necròpolis del Pont del Codony (077, Perafort, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.122a:** situació de la vil·la i necròpolis de Repsol Química SM/OP (78, Perafort, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.122b:** imatge d'un dels enterraments excavats el 1973 durant les obres de construcció del complex petroquímic, publicada per E. Balart (1973, p. 8).
- FIGURA 6.122c:** planta de la zona funerària de les excavacions a la SM/OP. Any 1998.
- FIGURA 6.122d:** enterrament UF 15.
- FIGURA 6.122e:** enterraments UF 9 i 12.
- FIGURA 6.122f:** enterrament UF 5.
- FIGURA 6.122g:** enterrament UF 5.
- FIGURA 6.122h:** enterrament UF 1.
- FIGURA 6.122i:** inscripció de *L. Minicius Apronianus* (RIT núm. 918/ IRAT núm. 8/ CIL II² suppl. XIV, núm. 2293, foto. M. Granell a IRAT, p. 65).
- FIGURA 6.123a:** situació de la vil·la i necròpolis de Mas Sardà / Campot Fondo / Dow Chemical (079, Perafort, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.123b:** inscripció funerària de *L. Bennius Primigenius* (IRAT núm. 19 / CIL II 2, 14, 2290, foto de Cota 64, a IRAT p. 74).
- FIGURA 6.124:** situació de la vil·la i necròpolis de La Burguera (080, Salou, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.125:** situació de la vil·la i necròpolis de Mas Barenys (81, Salou, Tarragonès). Font: IGCC i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.126a:** situació de la vil·la i necròpolis del Mas d'en Paella (82, Salou, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).

- FIGURA 6.127:** situació de la vil·la i necròpolis de Les Parellades (83, Salou, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.128:** situació de necròpolis de Mas Rabassa (084, Tarragona, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.129a:** situació de necròpolis de PPU 10 (085, Tarragona, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.129b:** enterraments dins una sitja al PPU 10.
- FIGURA 6.130a:** situació de la necròpolis de Sant Salvador (086, Tarragona, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.130a:** imatge dels enterraments vistos per E. Ballart a la zona de Sant Salvador de la necròpolis de Sant Salvador (BALART, E. 1976d, p. 17).
- FIGURA 6.131a:** situació de la Torre dels Escipions (087, Tarragona, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.131b:** vista de la Torre dels Escipions.
- FIGURA 6.132a:** situació de la vil·la i necròpolis de la Universitat Laboral / Mas dels Canonges (088, Tarragona, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.132b:** planta general i ubicació de la troballa de la necròpolis de la Universitat Laboral (SÁNCHEZ REAL, J. 1989b, p. 150-151).
- FIGURA 6.132c:** imatge dels enterraments 7, 6, 5, 4, 3, 2 (SÁNCHEZ REAL, J. 1989b, p. 153)
- FIGURA 6.132c:** imatge dels enterraments 3, 2 (SÁNCHEZ REAL, J. 1989b, p. 153)
- FIGURA 6.132d:** imatge de l'enterrament 2 abans i després de retirar la coberta (SÁNCHEZ REAL, J. 1989b, p. 155).
- FIGURA 6.132e:** detall d'una de les *tegulae* de la tomba 2, amb obertura *post cocturam* interpretada com part d'un sistema de libacions (SÁNCHEZ REAL, J. 1989b, p. 164).
- FIGURA 6.132f:** sivella visigòtica procedent de la tomba 3 (SÁNCHEZ REAL, J. 1989b, p. 168).
- FIGURA 6.132g:** braçalet de la tomba 7 (G. Jové. MNAT).
- FIGURA 6.133a:** situació de la vil·la i necròpolis de l'ermita del Roser (089, Vilallonga, Tarragonès). Font: IGCC i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.133b:** inscripció de l'ermita del Roser (IRAT núm. 50; CIL II², 14, 2292, foto Arxiu MNAT a IRAT p. 98).
- FIGURA 6.134:** situació de la necròpolis de Les Costetes (090, Vilallonga, Tarragonès). Font: IGCC i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.135a:** situació de la vil·la i necròpolis de Cal·lípolis (091, Vila-seca, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.135b:** planta general de la vil·la de Cal·lípolis, fase 3. on es marca la zona funerària (MACIAS, J. M. 2000, FIG. 3, P. 217).
- FIGURA 6.135c:** enterraments d'època visigoda de la vil·la de Cal·lípolis (*Del romà al romànic* p. 273, Arxiu Codex).
- FIGURA 6.135c:** inhumació infantil d'època visigoda, vista general de la zona on va aparèixer i detall.
- FIGURA 6.136:** situació de la vil·la i necròpolis de La Canaleta (092, Vila-seca, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.137:** situació de la vil·la i necròpolis del Mas d'en Gras (89, Vila-seca, Tarragonès). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.138a:** situació de la vil·la i necròpolis del Mas d'en Pons / Els Castelletes (094, Vila-seca / La Canonja, Tarragonès). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 21.12.2020).
- FIGURA 6.138b:** planta general de la vil·la i necròpolis del Mas d'en Pons / Els Castelletes. El número 10 marca la zona funerària de l'antiguitat tardana (ROIG PÉREZ, J. F.; GIMENO, M.; GARCÍA-MEDRANO, P. 2017, fig. 2, p. 386).
- FIGURA 6.138c:** enterraments Mas d'en Pons / Els Castelletes (J. F. Roig).
- FIGURA 6.138d:** enterrament UF 2 (J. F. Roig).
- FIGURA 6.138d:** enterrament UF 4 (J.F. Roig).
- FIGURA 6.138e:** enterrament UF 5 (J. F. Roig).
- FIGURA 6.138f:** enterrament UF 6 (J. F. Roig).
- FIGURA 6.138g:** enterrament UF 8 (J. F. Roig).

- FIGURA 6.138h:** enterrament UF 9 (J. F. Roig).
- FIGURA 6.138i:** enterrament UF 10 (J. F. Roig).
- FIGURA 6.138j:** enterrament UF 11 (J. F. Roig).
- FIGURA 6.139:** localització de les necròpolis aïllades a l'Alt Camp (base IGCC).
- FIGURA 6.140a:** situació de la partida de Les Tombes al Pla de Manlleu, (095, Aiguamúrcia, Alt Camp).
Font: IGCC (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.140b:** apunt manuscrit de S. Vilaseca en un full de dietari on s'indica l'existència de la necròpolis (fons S. Vilaseca MASVR, carpeta necròpolis Vilaseca Anguera, S.; Prunera, A. 1966b).
- FIGURA 6.141a:** situació de la necròpolis del Mas de Llaneta (096, Alcover, Alt Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 07.03.2020) i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.141b:** planta general del conjunt del Mas de Llaneta (VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1996, fig. 6, p. 49).
- FIGURA 6.141c:** tomba 1 del Mas de Llaneta (VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1996, fig. 7, p. 50).
- FIGURA 6.141c:** tomba 2 del Mas de Llaneta (VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1996, fig. 8, p. 50).
- FIGURA 6.141d:** vista general de les tombes (VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1996, fig. 2, p. 44).
- FIGURA 6.141e:** detall de les tombes 1 i 2 (VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1996, fig. 3-4, p. 46-47).
- FIGURA 6.142a:** situació del Camí a Fontscaldes, on S. Vilaseca localitza una necròpolis de lloses Figuerola del Camp (097, Alt Camp). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.143a:** situació del Mas del Pinyarrit o Cal Pinyarret, on S. Vilaseca localitza una necròpolis de lloses, Mont-ral (98, Alt Camp). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.144a:** situació del Mas del Vert o del Verd, a Farena, municipi de Mont-ral (099, Alt Camp).
Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.144b:** enterrament i aixovar del Mas d'en Verd de Farena (VILASECA ANGUERA, S. PRUNERA, A. 1966, fig. 4, p. 29).
- FIGURA 6.144c:** aixovar de l'enterrament del Mas d'en Verd segons J. M. Coll (2020).
- FIGURA 6.144d:** dibuix i descripció de les notes de camp de S. Vilaseca, conservat a la carpeta de necròpolis de lloses del MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.145a:** situació del sepulcre megalític del Turó de les Fosses o del Mas Pla, municipi de Querol (100, Alt Camp Baix Camp). Font: IGCC, Carta Arqueològica /consulta 28.12.2020) i Google Maps (consulta 28.12.2020).
- FIGURA 6.145b:** perspectiva de l'estructura tumular del Mas Pla, Querol, segons MESTRES, J. 1979, làm. III, p. 145.
- FIGURA 6.145c:** imatge d'un enterrament de lloses sobre el túmul del Mas Pla de Querol (Maluquer de l'estructura tumular del Mas Pla, Querol, segons MESTRES, J. 1979, làm. III, p. 145).
- FIGURA 6.145d:** imatge actual de l'estructura tumular del Mas Pla.
- FIGURA 6.146a:** situació del Padrós, Vilabella (101, Alt Camp). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.146b:** primera plana de l'article de P. Teixidó referent a la necròpolis del Padrós (TEIXIDOR, P. 1904, p. 219).
- FIGURA 6.147:** localització de les necròpolis aïllades al Baix Camp (base IGCC).
- FIGURA 6.148a:** situació de la necròpolis de les Masies Catalanes / Villa Urrútia, l'Albiol (102, Baix Camp). Font: IGCC, i Carta Arqueològica i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.148b:** enterraments de les Masies Catalanes (CAPDEVILA VALLVERDÚ, R. 1985, p. 58).
- FIGURA 6.148c:** estela entre els enterraments (CAPDEVILA VALLVERDÚ, R. 1985, p. 60).
- FIGURA 6.149a:** situació del Camí d'El, on S. Vilaseca localitza una tomba de lloses, Alforja (103, Baix Camp). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.149b:** dibuix i descripció de la tomba del Camí d'El per S. Vilaseca, conservat a la carpeta de necròpolis de lloses del MASVR (Vilaseca Anguera, S.; Prunera, A. 1966bis).
- FIGURA 6.150a:** situació de la tomba del Collet Blanc, La Febró (104, Baix Camp). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.150b:** primera plana de la descripció de S. Vilaseca referent a la tomba del Collet Blanc. Carpeta de tombes de lloses conservada a l'arxiu del MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.150c:** dibuix a escala sobre paper mil·limetrat de la tomba del Collet Blanc. Carpeta de tombes de lloses conservada a l'arxiu del MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).

- FIGURA 6.150d:** vistes de la tomba del Collet Blanc (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966, fig. 6, p. 47).
- FIGURA 6.150d:** anell recuperat a la tomba (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966, fig. 8, p. 31).
- FIGURA 6.150e:** imatges inèdites de la tomba del Collet Blanc (fons S. Vilaseca, arxiu MASVR).
- FIGURA 6.150f:** dibuix a escala de la tomba del Collet Blanc (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966, fig. 7, p. 30).
- FIGURA 6.151:** enterraments diversos al terme de La Febró (105, Baix Camp). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.152a:** situació de la Parada dels Castellans /Maset del Joan de la Font, on S. Vilaseca localitza una tomba de lloses, La Febró (106, Baix Camp). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.152b:** dibuix i descripció de la tomba de la Parada dels Castellans / Maset Joan de la Font, conservat a la carpeta de necròpolis de lloses del MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.153a:** situació de la Roca del Migdia, on S. Vilaseca localitza tombes de lloses, La Febró (107, Baix Camp). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.153b:** imatges de context de la necròpolis; vista de La Febró des de la Roca del Migdia, i del lloc dels enterraments des del camí. Carpeta sobre tombes de lloses, fons documental de S. Vilaseca al MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.153b:** tombes de la Roca del Migdia, La Febró (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966, fig. 5, p. 46).
- FIGURA 6.153c:** dibuixos originals de les tombes de la Roca del Migdia, La Febró. Carpeta de tombes de lloses conservada a l'arxiu del MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.154a:** situació del Mas del Dineràl, on S. Vilaseca localitza una necròpolis de lloses, Prades (108, Baix Camp). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.154b:** planta general i dibuix de tombes de la necròpolis del Mas del Dineràl (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966, fig. 3, p. 27).
- FIGURA 6.154c:** dibuix original de la planta de la necròpolis del Mas del Dineràl. Carpeta de tombes de lloses conservada a l'arxiu del MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.154d:** dibuix original de les tombes amb detalls no inclosos en el publicat. Carpeta de tombes de lloses conservada a l'arxiu del MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.154e:** imatge d'una de les tombes del Mas de Dineràl (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966, fig. 2, p. 26).
- FIGURA 6.154f:** dibuix original d'una de les tombes del Mas de Dineràl, conservat a la carpeta de tombes de lloses conservada a l'arxiu del MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.155a:** situació del Mas de Regiments, on S. Vilaseca localitza una tomba de lloses, Prades (109, Baix Camp). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.155b:** croquis original de la troballa d'una tomba de lloses al Mas de Regiments. Carpeta de tombes de lloses conservada a l'arxiu del MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.155c:** dibuix esquemàtic de la tomba localitzada al Mas de Regiments (VILASECA ANGUERA, S. 1920, p. 271).
- FIGURA 6.156:** situació de la partida de l'Estapà o Els Estepans, on S. Vilaseca localitza una tomba de lloses, Prades (110, Baix Camp). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.157:** situació de la partida dels Rossinyols, on S. Vilaseca localitza una necròpolis de lloses, Prades (111, Baix Camp). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.158:** situació de la partida dels Segalassos, on S. Vilaseca localitza una necròpolis de lloses, Prades (112, Baix Camp). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.159a:** situació del Tossal de la Baltasana, on V. Romero localitza una tomba de lloses, Prades (113, Baix Camp). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.159b:** article de V. Romero en el qual s'explica la troballa d'una tomba de lloses prop del Tossal de la Baltasana (ROMERO, V. 1977).
- FIGURA 6.160a:** situació la Roca del Grinjol o Gínjol, Prades (114, Baix Camp). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.160b:** imatges dels enterraments oberts el 1973 per aficionats de la zona (incloses a OLESTI VILA, O.; MENCHON, J. PASTOR; I; SUBIRÀ, E. 2017, p. 24).

- FIGURA 6.160c:** ubicació del conjunt de necròpolis i habitatge de la Roca del Grínjol de Prades (OLESTI VILA, O.; MENCHON, J. PASTOR; I; SUBIRÀ, E. 2017).
- FIGURA 6.160d:** planta del conjunt de la Roca del Grínjol, amb el sector excavat a les campanyes de 2015 i 2017 (MENCHON, J.; OLESTI, I.; PASTOR, I. 2020).
- FIGURA 6.160e:** planta del conjunt de la Roca del Grínjol, amb el sector excavat a les campanya de 2015 (OLESTI VILA, O.; MENCHON, J. PASTOR; I; SUBIRÀ, E. 2017).
- FIGURA 6.160f:** planta del conjunt de la Roca del Grínjol, amb el sector excavat a les campanya de 2017 (MENCHON, J.; OLESTI, I.; PASTOR, I. 2020).
- FIGURA 6.160g:** unitat funerària 1 (OLESTI VILA, O.; MENCHON, J. PASTOR; I; SUBIRÀ, E. 2017).
- FIGURA 6.160h:** unitat funerària 2 (OLESTI VILA, O.; MENCHON, J. PASTOR; I; SUBIRÀ, E. 2017).
- FIGURA 6.160i:** unitat funerària 3 (OLESTI VILA, O.; MENCHON, J. PASTOR; I; SUBIRÀ, E. 2017).
- FIGURA 6.160j:** unitat funerària 4 (MENCHON, J.; OLESTI, I.; PASTOR, I. 2020).
- FIGURA 6.160k:** unitat funerària 5 (MENCHON, J.; OLESTI, I.; PASTOR, I. 2020).
- FIGURA 6.160l:** aixovar de la unitat funerària 1 (OLESTI VILA, O.; MENCHON, J. PASTOR; I; SUBIRÀ, E. 2017).
- FIGURA 6.161a:** situació del Bosc del Susagno o de l'Augustenc, Vilaplana (115, Baix Camp). Font: IGCC, i Goole Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.161b:** reconstrucció de la tomba de lloses del Bosc del Susagno o de l'Augustenc, al llavors museu municipal de Reus, original a la carpeta de tombes del fons documental del MASVR, publicada a VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966, fig. 1.
- FIGURA 6.162:** localització de les necròpolis aïllades a la Conca de Barberà (base IGCC).
- FIGURA 6.163a:** situació de Les Comes (116, Conesa, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.163b:** vistes de les tombes de Les Comes (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966, fig. 11, p. 49).
- FIGURA 6.164a:** situació de i Saladern o Sadern (117, Conesa, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.165a:** situació de la tomba del Coll del Sègol, a l'Espluga de Francolí (118, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.165b:** detalls de la tomba del Coll del Sègol (Fotos Anton Vidal Rull. Arxiu personal Anton Carreras Casanovas).
- FIGURA 6.166a:** situació de Els Pedrols a l'Espluga de Francolí (119, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.167a:** situació del Turó del Xano (Tuells) / Partida dels Masos (120, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.167b:** planta dels enterraments excavats l'any 1974 pel Grup de Recerques de la Reial Societat Arqueològica (GRAS, J. L.; RIBAS, J. 1978, fig. 2, p. 138).
- FIGURA 6.167c:** planta dels enterraments excavats l'any 1974 pel Grup de Recerques de la Reial Societat Arqueològica (GRAS, J. L.; RIBAS, J. 1978, fig. 4, p. 139).
- FIGURA 6.167d:** planta dels enterraments excavats l'any 1974 pel Grup de Recerques de la Reial Societat Arqueològica (GRAS, J. L.; RIBAS, J. 1978, fig. 5, p. 140).
- FIGURA 6.167e:** vista dels enterraments excavats l'any 1974 per R. Batista i M. Ferrer (1993, fig. 1, p. 100).
- FIGURA 6.167f:** planta dels enterraments excavats l'any 1974 per R. Batista i M. Ferrer (1993, fig. 2, p. 101).
- FIGURA 6.167g:** plantes i seccions dels enterraments excavats l'any 1974 per R. Batista i M. Ferrer (1993, fig. 3, p. 102).
- FIGURA 6.167h:** vista de la tomba 3 excavada l'any 1974 per R. Batista i M. Ferrer (1993, fig. 5, p. 103).
- FIGURA 6.167i:** vista de la tomba 4 excavada l'any 1974 per R. Batista i M. Ferrer (1993, fig. 6, p. 104).
- FIGURA 6.167j:** article de J. Rull al *Diari de Tarragona* (11.06.1989) on es dona compte de l'excavació realitzada per R. Sala (RULL, J. 1989).
- FIGURA 6.167k:** tomba núm. 11 de les excavacions de 1989 dirigides per R. Sala (*Catalunya romànica* 1995, p. 544).
- FIGURA 6.167l:** vista general de les excavacions de 1989 (M. Solé-Museu de Montblanc, publicada a MENCHON, J. 1996a, fig. 145, p. 44).

- FIGURA 6.167m:** vista general de les excavacions de 1989 (M. Solé-Museu de Montblanc, publicada a MENCHON, J. 1996a, fig. 15, p. 45).
- FIGURA 6.167n:** vista general de les excavacions de 1989 (M. Solé-Museu de Montblanc, publicada a MENCHON, J. 1996a, fig. 16, p. 49).
- FIGURA 6.168:** situació L'Era del Carraca (Sant Gallard), municipi de Les Piles (121, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.169:** situació dels enterraments de La Cirera i Montargull, municipi de Llorac (122, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.170a:** situació de la tomba La Devesa d'Albió, municipi de Llorac (123, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.170a:** imatge de tomba de La Devesa d'Albió, municipi de Llorac, foto de Mn. E. Prunera conservada a la carpeta de tombes de lloses conservada a l'arxiu del MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.171:** situació de la necròpolis entre Albió i Savellà, municipi de Llorac (124, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.172a:** situació de la tomba del Tossal d'Albió, municipi de Llorac (125, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.172b:** detall del manuscrit de S. Vilaseca i A. Prunera referent al seu article sobre tombes (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis) conservat a la carpeta de tombes de lloses de l'arxiu de S. Vilaseca conservat al MASVR.
- FIGURA 6.173:** situació de tombes a Lilla, municipi de Montblanc (126, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.174a:** situació Coll de Bellestar / Ballestar, municipi de Passanant i Belltall (127, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.174b:** postal de Belltall de mossèn Alfons Boqué en la que explica la d'una necròpolis al coll de Bellestar, i adjunta dibuixos de les tombes (fons de correspondència de Salvador Vilaseca, arxiu del MASVR).
- FIGURA 6.174c:** croquis de la necròpolis del Coll de Bellestar enviat per mossèn Alfons Boquer a Salvador Vilaseca (carpeta de tombes de lloses conservada al MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis) i publicació de la planta, ja de S. Vilaseca en el article signat amb A. Prunera (1966, fig. 9, p. 34).
- FIGURA 6.174d:** croquis de les tombes 1, 2, 3, 4, 5, 6 i 7 de la necròpolis del Coll de Bellestar enviades per mossèn Alfons Boquer a Salvador Vilaseca (carpeta de tombes de lloses conservada al MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.174e:** foto de Mn. Boqué de les tombes de Bellestar (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966, fig. 10, p. 48).
- FIGURA 6.174f:** tombes del Coll de Bellestar, any 2006.
- FIGURA 6.175a:** situació del Comestany, municipi de Passanant i Belltall (128, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.176a:** situació El Fonoll, municipi de Passanant i Belltall (129, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.177a:** situació de la partida del Diumenge municipi de Passanant i Belltall (130, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.178a:** situació de la necròpolis a la partió entre El Fonoll i Vallfogona, municipi de Passanant i Belltall (131, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.178b:** fotografies de les tombes trobades fortuïtament a la partió entre El Fonoll i Vallfogona (VIVES, E. 2003, p. 14).
- FIGURA 6.179a:** situació de les Roques de Dugo, municipi de Passanant i Belltall (132, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.180a:** situació dels Vilars, municipi de Passanant i Belltall (133, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.181a:** situació del Mas Marí, municipi de Pontils (134, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.182a:** situació de Riudeboix, municipi de Pontils (135, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).

- FIGURA 6.183a:** situació de la Creu de Barràs / del Borràs, municipi de Santa Coloma de Queralt (136, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.184a:** situació dels enterraments de Gubià /carrer de l'Orfeó Català de Santa Coloma de Queralt (137, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.184b:** planta parcial de Santa Coloma de Queralt i localització de les tombes de Gubià (GENERA; M.; LALUEZA, C.; GIMÉNEZ, S. 1992, p. 52).
- FIGURA 6.184c:** enterraments de Gubià (GENERA; M.; LALUEZA, C.; GIMÉNEZ, S. 1992, p. 49-51, 53).
- FIGURA 6.184d:** enterraments de Gubià (PALAU RAFECAS, S. 1988, p. 12-13).
- FIGURA 6.185a:** enterraments del Coll de Sadern / Saladern (138, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.186a:** enterraments a Vallclara (sense ubicació aproximativa, 139, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.187a:** enterraments del Molí de la Cadena III, Vallfogona de Riucorb (140, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.188a:** enterraments al terme de Vallfogona de Riucorb (141, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.189:** ubicació de la necròpolis de l'Anovè/ L'Anouè/ L'Anover (Vilanova de Prades, núm. 142, Conca de Barberà) Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.190a:** tomba del riu Viern, Vilanova de Prades (143, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.191:** situació del Codoç, on el Museu de Montblanc ubica enterraments de tombes de lloses (Vimbodí i Poblet, 144, Conca de Barberà). Font Museu de Montblanc, IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.192a:** enterraments del Mas de la Cova, Vimbodí i Poblet (145, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.192b:** croquis del Mas de la Cova, de la mà de S. Vilaseca, carpeta de tombes de lloses conservada al MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.193a:** situació del Pla de Carretes, on s'ha excavat una necròpolis de tombes de lloses (Vimbodí i Poblet, 146, Conca de Barberà). Font IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.193b:** planta general de la necròpolis del Pla de Carretes (Arqueociència, GONZÁLEZ, J. 2011).
- FIGURA 6.193c:** enterraments del Pla de Carretes (Arqueociència, GONZÁLEZ, J. 2011).
- FIGURA 6.194:** situació de les Planes de Montagudell, on s'han trobat tombes de lloses (Vimbodí i Poblet, 147, Conca de Barberà). Font A. Carreras, IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.195a:** enterraments del Tossal de les Forques / la Font de Nerola, Vimbodí i Poblet (148, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.195b:** nota de S. Vilaseca sobre enterraments a la zona de Nerola i Granja Mitjana, carpeta de tombes de lloses conservada al MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.195c:** enterraments de la Font de Nerola (autor: A. Carreras i Casanova).
- FIGURA 6.195d:** planta, alçats i seccions d'una de les tombes de Nerola (CARRERAS CASANOVA, A. 1984, fig. 1, p. 4).
- FIGURA 6.195d:** planta, de les tombes de Nerola (ADSERIAS, M.; MUÑOZ, J. A.; SARDÀ, M. 1984, fig. 5, p. 138).
- FIGURA 6.195e:** seccions de les tombes de Nerola (ADSERIAS, M.; MUÑOZ, J. A.; SARDÀ, M. 1984, fig. 6, p. 139).
- FIGURA 6.196a:** enterraments prop de l'Autopista (sense precisió en la ubicació), Vimbodí i Poblet (149, Conca de Barberà). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.197:** localització de les necròpolis aïllades al Priorat (base IGCC).
- FIGURA 6.198a:** enterraments del Barranc dels Lladres / Mas d'en Lluc, Cornudella de Montsant (150, Priorat). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 20-03-2020) i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.198b:** croquis de S. Vilaseca amb la ubicació de les tombes del Barranc dels Lladres / Mas d'en Lluc, a la carpeta de tombes de lloses de l'arxiu del MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.198c:** croquis de S. Vilaseca de les tombes del Barranc dels Lladres / Mas d'en Lluc, a la carpeta de tombes de lloses de l'arxiu del MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).

- FIGURA 6.198d:** imatges de tombes del Barranc dels Lladres / Mas d'en Lluc, a la carpeta de tombes de lloses de l'arxiu del MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis) i planta d'un dels enterraments (VILASECA ANGUERA, S. 1930, fig. 30, p. 29).
- FIGURA 6.199a:** enterrament a El Palau / Mas del Palau, Cornudella de Montsant (151, Priorat). Font: IGCC i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.200a:** enterrament a la Prada de la Guineu / Parada de la Guineu, Cornudella de Montsant (152, Priorat). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 20-03-2020) i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.200b:** pàgina del *Diario español* amb la notícia de les excavacions de J. F. Cabestany a la Prada de la Guineu i la troballa d'una suposada -i falsa- ara prehistòrica a l'església d'Albarca (BIARNÉS, C. 1978).
- FIGURA 6.200c:** planta del conjunt de tombes a la roca de la Prada de la Guineu.
- FIGURA 6.200d:** vista general de la roca on hi ha el conjunt funerari de la Prada de la Guineu.
- FIGURA 6.200e:** aspectes generals del conjunt funerari de la Prada de la Guineu.
- FIGURA 6.200f:** vistes de la tomba doble núm. 1.
- FIGURA 6.200g:** tomba 2.
- FIGURA 6.200h:** vista de les tombes 3, 4 i 5.
- FIGURA 6.200i:** vista de les tombes 4 i 5.
- FIGURA 6.200j:** vista de la tomba 5.
- FIGURA 6.201a:** necròpolis andalusí a Siurana (153, Priorat). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 20-03-2020) i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.201b:** tomba 1 de la necròpolis andalusí de Siurana.
- FIGURA 6.202b:** Enterrament prop de Siurana (154, Priorat). Font: IGCC i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.202c:** nota de S. Vilaseca referent a una tomba de lloses localitzada prop de Siurana, carpeta de tombes de lloses, arxiu MASCVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.203b:** nota de S. Vilaseca referent a la localització de tomba de lloses prop de Siurana, carpeta de tombes de lloses, arxiu MASCVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.204a:** enterrament de la necròpolis del Mas Gran, Marçà (155, Priorat). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.205a:** enterraments al Mas de les Puces, municipi del Molar (157, Priorat). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 20.02.2020) i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.205b:** nota de S. Vilaseca referent a la localització de tombes de lloses al Mas de les Puces, carpeta de tombes de lloses, arxiu MASCVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.206a:** enterrament al Mas del Tancat, municipi de La Morera de Montsant (158, Priorat). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 20.02.2020) i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.206b:** planta i secció de l'enterrament del Mas del Tancat, municipi de La Morera de Montsant (DUPRÉ, X.; VILARDELL, R. 1985, fig. 2, p. 3).
- FIGURA 6.206c:** materials arqueològics trobats al costat de la tomba del Mas del Tancat (DUPRÉ, X.; VILARDELL, R. 1985, fig. 2, p. 3).
- FIGURA 6.206d:** curiosa presentació de la tomba del Mas del Tancat en el lloc on va aparèixer. Tot i que sembla una mena de tronera, és una finestra dins la qual es veu la caixa de lloses des de la vertical.
- FIGURA 6.207:** enterrament al sud de Poboleda (159, Priorat). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.207b:** nota de S. Vilaseca referent a la localització d'una tomba de lloses a Poboleda, arxiu MASCVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.208a:** enterraments de la Coveta de l'Heura, Ulldemolins (160, Priorat). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 30.08.2020) i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.208b:** enterraments de la Coveta de l'Heura, Ulldemolins (VILASECA ANGUERA, S. 1973, vol. II, lám. 78).
- FIGURA 6.209a:** enterraments de la Solana del Bepo, Ulldemolins (161, Priorat). Font: IGCC, Carta Arqueològica (consulta 30.08.2020) i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.210a:** enterraments i eremitori del Tormo del Frare, a La Vilella Alta (162, Priorat). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).

- FIGURA 6.210b:** ortofoto de l'eremitori i tombes del Torm del Frare, a La Vilella Alta (162, Priorat). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 10.12.2020).
- FIGURA 6.210c:** vista del Torm del Frare.
- FIGURA 6.210d:** carena del Torm del Frare amb obertura de buits interpretables com tombes i dipòsits.
- FIGURA 6.210e:** espai obert a la roca interpretable com una tomba en obres o més aviat un dipòsit d'aigua a associar als reguerons contigus.
- FIGURA 6.210f:** espai obert a la roca a l'est de l'anterior.
- FIGURA 6.210g:** més a l'est, espai treballat a la roca que es pot prendre com l'obertura de dues tombes no acabades.
- FIGURA 6.210h:** tomba a la roca davant les escales.
- FIGURA 6.210i:** tomba a la roca al costat de les escales.
- FIGURA 6.211:** localització de les necròpolis aïllades al Tarragonès (base IGCC)
- FIGURA 6.212a:** enterraments de la Ciutat de Repòs i Vacances / Ciutat Residencial de Tarragona (163, Tarragonès). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.212b:** enterraments de la Ciutat de Repòs i Vacances / Ciutat Residencial de Tarragona (dibuix J. M. Puche-Codex, a PUCHE, J. M.1994).
- FIGURA 6.213a:** enterraments Mas Mallol - Mas Rimbau de Tarragona (164, Tarragonès). Font: IGCC, i Google Maps (consulta 23.12.2020).
- FIGURA 6.213b:** vista general de l'excavació de Mas Mallol - Mas Rimbau de Tarragona (*Del romà al romànic* p. 262).
- FIGURA 6.213c:** enterrament jueu de la necròpolis de Mas Rimbau-Mas Mallol, en una de les lloses havia cisellat un endotafi consistent en una menorà (BEA, D.; VILASECA CANALS, A. 2000, fig. 12, p. 163).
- FIGURA 6.213d:** calc de la menorà (BEA, D.; VILASECA CANALS, A. 2000, fig. 13, p. 163).
- FIGURA 6.213e:** imatges d'enterraments de Mas Rimbau-Mas Mallol, carrer Joan Antònio i Guàrdias, 17 (Codex a GINÉ, J. 2011, fig. 9, p. 88).
- FIGURA 6.213f:** imatges d'enterraments de Mas Rimbau-Mas Mallol, carrer Joan Antònio i Guàrdias, 17 (Codex a GINÉ, J. 2011, fig. 10, p. 88).
- FIGURA 6.214:** per fortuna la important activitat de centres d'estudis i associacions culturals de tipus local ha servit durant molts anys per recollir documentació, informació i troballes en el territori. És una informació sovint parcial, cert, però moltes vegades es la única de la qual es disposa. Com exemple, les publicacions de M. Martínez sobre l'arqueologia de la zona de Vila-rodona (Martínez, M. 1980). Gràcies a ell coneixem un important nombre de jaciments del Gaià Mig.
- FIGURA 6.215:** les excavacions antigues son una segona font d'informació. La metodologia utilitzada és la pròpia de cada moment per la qual cosa cal tenir en compte que hi ha informació que no es va documentar, però aporta dades prou interessants. Vista de les excavacions de la necròpolis de la Vila Vella de Riudecols, imatge de la carpeta de l'estudi de tombes de lloses de S. Vilaseca conservada al MASVR (VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966bis).
- FIGURA 6.216:** una altra font d'informació són les excavacions arqueològiques amb metodologia actual, combinada amb anàlisis científiques. Certament la informació és molt més àmplia i de qualitat que la de les intervencions més antigues, però sens dubte menor a la que s'obtindrà en un futur amb anàlisis i sistemes de documentació molt més precisos. Imatge de les excavacions de la necròpolis del Morell a la planta química PP2, any 1996.
- TAULA 6.3:** procedència de la informació de les necròpolis estudiades. Del total de 164 necròpolis, la majoria de dades procedeix de publicacions i troballes casuals, i es veu un percentatge molt petit d'actuacions arqueològiques programades. Tingui's en compte que un mateix jaciment pot tenir diverses fonts d'informació.
- FIGURA 6.217:** l'església de Sant Martí de les Cabanes és un exemple de temple medieval sobre vil·la romana. A la imatge, les plantes de les diverses fases cronològiques (SPAL a CRUANYES, J.; CLAVER, LL.; ADELL, J. A.; LLORACH, S.; LÓPEZ MULLOR, A.; GRÀCIA, M. 1993, p. 97).
- FIGURA 6.218:** planta de la zona de la plaça de Santa Maria de Mataró amb marcat de la sagrera medieval (CERDÀ, J. A.; GURRI, E. 2000, làm. 2, fig. 105).
- FIGURA 6.219:** gravat del *Voyage Pittoresque* d'Alexandre de Laborde en el qual veiem la Torre dels Escipions i al seu costat l'antiga *via Augusta*, llavors camí reial a Barcelona (LABORDE, A. 1806, planxa LXIV).
- FIGURA 6.220:** mausoleus i edificis sepulcrales en el territori d'estudi.

- FIGURA 6.221:** la torre dels Escipions des de la mar.
- FIGURA 6.222:** sarcòfag d'Hipòlit (P. Alonso-MHT).
- FIGURA 6.223:** situació de necròpolis marítimes de la zona d'estudi.
- TAULA 6.4:** mausoleus i monuments funeraris en la zona d'estudi, segons la seva constància directa o epigràfica.
- FIGURA 6.224:** relació de la necròpolis de Sant Salvador (Tarragona, núm. 1046), amb la vil·la romana (núm. 1047) i el traçat de l'aqüeducte del Francolí (POUM, 2013).
- FIGURA 6.225:** un seguit de jaciments arqueològics de la zona de Reus apunten a la seva ubicació seguint una traça viària de la centuriació de l'ager tarraconensis.
- FIGURA 6.226:** edificis sepulcrales del Burget i El Cogoll, propers a la traça de la *via ab Asturica Augusta Terracone*.
- FIGURA 6.227:** cornisa de monument funerari amb epigrafia, procedent de la vil·la de Centcelles (Inscripció IRAT 67/CIL II2 núm. 2284, foto. A. GUTIÉRREZ GARCIA-M. p. 108).
- FIGURA 6.228:** relació dels principals jaciments arqueològics d'època romana a la zona del Morell-Pobla de Mafumet i Perafort, amb la *via ab Asturia Augusta Terracone* (MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007a, p.19).
- FIGURA 6.229:** relació de la vil·la romana dels Munts (en verd), la vil·la sota l'església de Sant Martí d'Altafulla (en vermell) i el traçat de la *Via Augusta* (en blau). Queda clar que en els dos casos són properes a la carretera romana però a un temps prou separades.
- FIGURA 6.230:** relació del columbari de Vila-rodon amb el riu Gaià (base Google Earth 01.04.2021).
- FIGURA 6.231:** principals vil·les de la Conca de Barberà (CARRERAS CASANOVAS, A. 2011a, p. 303).
- FIGURA 6.232:** croquis de Cambrils medieval. Es pot veure un vial que travessa la trama urbana i que acaba al santuari del Camí, on hi ha una necròpolis romana i al costat del qual passa la *via Augusta*.
- FIGURA 6.233:** croquis de la xarxa de visibilitat de més de 5 km de les vil·les del territori i àrees de possible cohesió social del poblament en època imperial, inferior a 4 km (FIZ, I. 2010, fig. 42 i 44, p. 341 i 343).
- FIGURA 6.234:** ubicació d'enterraments diferenciats (sarcòfags) i edificis sepulcrales d'època antiga en límits geogràfics del Camp, Conca i Priorat. 1. Sant Bertomeu de Tascals; 2. Alcover (topònim); 3. El Burquet; 4. El Cogoll; 5. Roques Roges; 6. Cabra (topònim); 7. Vila-rodon; 8; Milmanda i Riudabella; 9. Marsà.
- FIGURA 6.235:** planta esquemàtica de les fases 13, 14, 15 de la vil·la dels hospitals, que es daten entre els segles 350-450, i queda palesa la coexistència d'una zona funerària amb l'habitatge (MACIAS, J. M.; MENCHON, J 2007, fig. 104, p. 88).
- FIGURA 6.236:** planta de l'església funerària de *Villa Fortunatus* a Fraga, Baix Aragó (F. Tuset, a *Del romà al romànic* p. 193).
- FIGURA 6.237:** planta de la zona funerària de la planta de química de SM/OP al terme de Perafort (J. Menchon-I. Teixell). Es veu que el conjunt funerari és contigu a uns forns de calç amortitzats entre els segles IV i V.
- FIGURA 6.238:** planta general del jaciment del Barranc de Sales. S'observa com al costat dels espais de producció hi ha les zones funeràries (BRU, M. 2013, fig. 2, p. 341).
- FIGURA 6.239:** localització del conjunt funerari de Mas Rimbau-Mas Mallol (òval vermell) en referència a la Part Alta de Tarragona, un dels nodes urbans de la ciutat a partir de finals del segle IV (cercle groc). Es troba en el faldar d'un turó separat un km aproximadament de les muralles, en una zona de poca densitat de població i sense vinculació coneguda a les grans vies de comunicació (Imatge Google Earth, 11.04.2021).
- FIGURA 6.240:** detall dels enterraments del carrer dels Munts, al costat de la vil·la romana (foto J. M. Macias publicada a VERGÉS BOSCH, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. 2008, fig. 218, p. 351).
- FIGURA 6.241:** fotografia aèria de la vil·la dels Munts i les zones funeràries tardoromanes. En groc, les excavacions del carrer del Munts, en verd els llocs on de manera imprecisa sabem que han apareixent enterraments (IGCC, captura, 10.04.2021).
- TAULA 6.5:** necròpolis en espais amb assentaments o materials prehistòrics o protohistòrics
- FIGURA 6.242:** ubicació de la necròpolis de Padrós (cercle blau) en relació al poble de Vilabella (cercle vermell). Informació de Carta Arqueològica de Catalunya (10.04.2021).

- FIGURA 6.243:** ubicació: Jaciments romans i necròpolis al voltant de l'Espluga, Vimbodí i Poblet, en relació a la *via ab Asturica Augusta Terracone*.
- FIGURA 6.244:** enterraments en lloc elevat a la Ribera de Côa (Portugal) Són les tombes de Negrelhos (Vascoveiro) i per la seva ubicació visible en la zona els converteixen en un referent territorial (MARTÍN VISO, A. 2007b, fig. 13, p. 46).
- FIGURA 6.245:** grans àrees amb agrupaments de necròpolis de lloses aïllades. En vermell, zona del Priorat, al la zona de la serra de Llaberia i les terres sobre la Cubeta de Mora. En groc, a la zona de la serra de Montsant i Muntanyes de Prades: en blau, al Camp de Tarragona; en blau clar, zona entre les valls dels rius Anguera i Corb i en verd vall del riu Gaià.
- FIGURA 6.246:** habitatge al costat de la necròpolis del Collet de Sant Pere Màrtir, similar al conjunt funerari i construcció del Mas de Llaneta, Alcover (ENRICH, J.; ENRICH, J. 1974, fig. 3, p. 74).
- FIGURA 6.247:** enterrament doble del Barranc de l'Olivera (La Granadella, les Garrigues a BOLÒS, J.; ESQUERDA, M.; GALLART, J. 1985, fig. 4, p. 25), similar al de la Prada de la Guineu.
- FIGURA 6.248:** ortofotografia de la Roca del Grínjol de Prades. En blau, la zona funerària, en vermell, la Roca, espai habitat i possible zona eremítica (base IGCC, de 10.04.2021).
- FIGURA 6.249:** imatge de la Roca del Grínjol, on es poden veure els dos extrems del torm al peu del qual hi ha la necròpolis i l'espai habitat. En primer pla, retalls a la roca de funcionalitat a determinar.
- FIGURA 6.250:** planta del *palat* de l'Aiguacuit de Terrassa (ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M. 2013, fig. 13, p. 241).
- FIGURA 6.251:** enterrament de la Vall de Sant Marc, a la Joncosa de Montmell, si bé pres com a prehistòric, per la tipologia i posició de la inhumació és identificable com una tomba andalusí (MARTÍNEZ LARRIBA, M. 1979, fig. 4, p. 11).
- FIGURA 6.252:** gravat del *Voyage Pittoresque* d'Alexandre de Laborde, on es documenta la troballa d'una urna cinerària dins caixa de pedra prop de la Torre dels Escipions (LABORDE, A. de 1806, planxa LXV, Biblioteca Nacional).
- TAULA 6.6:** diferents tipologies de tombes objecte d'estudi.
- TAULA 6.7:** sarcòfags localitzats a l'*ager tarraconensis*.
- FIGURA 6.253:** sarcòfags romans procedents de l'*ager tarraconensis*.
- TAULA 6.8:** inscripcions funeràries a l'*ager tarraconensis*.
- FIGURA 6.254:** reconstrucció del procés d'obertura i posterior inhumació en una tomba excavada a la roca a partir de les dades del jaciment de Cuyacabras, Burgos (Dibuix F. Riart a PADILLA, J. I. 2003, p. 50).
- FIGURA 6.255:** aixovar i dipòsit funerari d'una de la tomba UF 3 de la necròpolis de Mirambó, a Sant Martí de Maldà, a l'Urgell, però molt propera a la Conca de Barberà (ARMENTANO, N.; GALLART, J.; NOCLAROVÁ, D.; TORRES, M.; BUSQUETS, F. 2018, figs. 12-17, p. 217).
- TAULA 6.9:** objectes de vidre trobats dins els enterraments.
- TAULA 6.10:** objectes de metàl·lics trobats dins els enterraments.
- TAULA 6.11:** aixovars localitzats dins les tombes.
- TAULA 6.12:** dipòsits funeraris localitzats dins les tombes.
- FIGURA 6.256a:** inscripció funerària de L. Micini Apronià (RIT núm. 918/ IRAT núm. 8/ CIL II² suppl. XIV, núm. 2293) procedent de la vil·la de Repsol Química de Perafort (M. Granell a IRAT p. 65).
- FIGURA 6.256b:** model d'inscripció tripartita, segons Di Stefano publicat per D. Gorostidi. D, dau central; C, coronament; B, base, 5, camp epigràfic, 6, motllura (IRAT fig. 7, p. 29).
- FIGURA 6.257:** una de les poques inscripcions funeràries manifestament cristianes a l'*ager tarraconensis* procedeix de l'Alt Penedès, en concret de la *Iulianus, servus Christi* de Sant Esteve de Castellet (IRAT 45, fotos D. Gorostidi).
- FIGURA 6.258:** croquis de làmina de bronze que faria de pany d'una *capsa* o estoig, amb anagrama de Crist de la vil·la de Parets-delgades. Es conserva a l'arxiu de l'IMMR (P. Rius, publicat per MASSÓ, J. 2007, p. 104).
- TAULA 6.13:** quadres de les orientacions de les tombes estudiades i els condicionants espacials.
- FIGURA 6.259:** enterrament infantil de *tegulae alla cappuccina*, excavat per Salvador Vilaseca al jaciment del Forn del Cabalet (Reus), del seu estudi inèdit sobre el poblament a l'*ager Tarragonensis* (Vilaseca Anguera, S. 1956, arxiu MASVR).
- FIGURA 6.260:** enterrament femení amb nonat, i detall del mateix. Necròpolis de Mas Rimbau-Mas Mallol (BEA, D.; VILASECA CANALS, A. 2000, fig. 9-9, P. 162).

TAULA 6.14: Taula d'enterraments infantils.

FIGURA 6.15: *deviant burials* documentats en el territori d'estudi.

TAULA 6.16: *deviant burials*, descripció breu dels enterraments anòmals estudiats.

TAULA 6.17: datacions radiocarbòniques de les necròpolis estudiades.

TAULA 6.18: proposta cronològica de les necròpolis estudiades.

CAPÍTOL 7

FIGURA 7.1: clau de llocs del territori immediat de Tarragona (a) i de la Ciutat (b) coneguts i/o citats al text.

FIGURA 7.2: àrees funeràries extramurs de la ciutat de Tàrraco. En verd la zona de llevant, en blau clar zona de ponent-Port i necròpolis del Francolí, en blau fosc, zona de ponent fins muntanya de l'Oliva (base IGCC).

FIGURA 7.3: enterraments en sarcòfag al carrer Robert d'Aguiló, excavacions de 1978 (SERRES SENES, E. 1978, fig. 5, p. 164).

FIGURA 7.4: necròpolis de llevant i ubicació dels conjunts funeraris citats a *Planimetria* 2007. Els números es corresponen a les entrades de la publicació.

TAULA 7.1: troballes d'enterraments d'època antiga al sector llevant de Tàrraco en base a *Planimetria* 2007.

FIGURA 7.5: estela funerària en calcària gris (coneguda com llisós) reaprofitada com a bloc en el transepte de l'església romànica de l'Amfiteatre. A la base es conserva la perforació per allotjar l'urna cinerària. Procediria de la zona d'enterraments de llevant de la Tàrraco imperial.

FIGURA 7.6: planta general de la zona funerària del Camí de la Platja dels Cossis, excavada el 1998. Es veu la via romana, un monument funerari i un seguit d'enterraments d'inhumació (MENCHON, J. 2000a, fig. 2, p. 188).

FIGURA 7.7: enterraments d'inhumació i cronologia alt imperial del carrer Robert d'Aguiló (ARBELOA, J. V. 1995, p. 128).

FIGURA 7.8: la darrera inscripció pagana de Tàrraco procedeix de la zona funerària de llevant. És la CIL II² suppl. 14 núm. 1660 (p. 709).

FIGURA 7.9: capitell amb inscripció doble, llatina i ibera, localitzat a les excavacions de la Necròpolis Paleocristiana, interpretat primer com part d'un edifici públic del Fòrum de la Colònia i darrerament com pertanyent a un mausoleu (CIL II² suppl. 14 núm. 1778, foto MNAT-G. Jové).

TAULA 7.2: enterraments extramurs d'època romana i antiguitat tardana a la zona de ponent de Tàrraco. Base *Planimetria* 2007. Els números es corresponen a les entrades de la publicació.

FIGURA 7.10: enterraments extramurs d'època romana i antiguitat tardana a la zona de ponent de Tàrraco (sud de Rambla Nova). Base *Planimetria* 2007. Eñs números es corresponen a les entrades de la publicació.

FIGURA 7.11: Enterraments extramurs d'època romana i antiguitat tardana a la zona de ponent de Tàrraco (nord de Rambla Nova). Base *Planimetria* 2007. Eñs números es corresponen a les entrades de la publicació.

FIGURA 7.12: planta general de les troballes funeràries a Pere Martell núm. 10-12 / Ramon i Cajal núm. 37 (DEL AMO, M. D. 1971-72).

FIGURA 7.13: sarcòfag estrigil-lat de marbre procedent de Pere Martell núm. 10-12 / Ramon i Cajal núm. 37 (BERGES, M. 1969-1970, fig. 2, 3, p. 155, 156).

FIGURA 7.14: diversos tipus d'enterrament localitzats a Pere Martell núm. 10-12 / Ramon i Cajal núm. 37 (DEL AMO, M. D. 1971-72).

FIGURA 7.15: restitució del monument sepulcral amb *formae* del Parc de la Ciutat (TED'A 1987, fig. 97, p. 138).

FIGURA 7.16: planta de la zona d'enterraments davant l'entrada al Parc de la Ciutat (Ajuntament de Tarragona-fons TED'A).

FIGURA 7.17: planta general de la necròpolis del carrer Prat de la Riba núm. 20 / Ramon i Cajal núm. 27-29 (FOGUET, G.; VILASECA CANALS, A. 1995, p. 153).

FIGURA 7.18: sondeigs de 1991 a la necròpolis del carrer Prat de la Riba núm. 20 / Ramon i Cajal núm. 27-29.

- FIGURA 7.19:** enterraments necròpolis del carrer Prat de la Riba núm. 20 / Ramon i Cajal núm. 27-29 (FOGUET, G.; VILASECA CANALS, A. 1995, fig. 5 i 6, p. 161).
- FIGURA 7.20:** planta del suburbi occidental de Tàrraco, corresponent a la zona portuària al costat de la Necròpolis Paleocristiana, en època imperial (CIURANA, J. 2011, fig. 81, p. 349).
- FIGURA 7.21:** planta de les troballes de monuments funeraris al carrer Eivissa (AMO, M. D. DEL; BARRIACH, F. 1975, fig. 2, p. 110).
- FIGURA 7.22:** planta i alçat del monument funerari localitzat al carrer Eivissa (AMO, M. D. DEL; BARRIACH, F. 1975, fig. 1, p. 108).
- FIGURA 7.23:** diversos nivells d'enterraments en un dels recintes funeraris del carrer Francesc Bastos (MENCHON, J. 1994d).
- FIGURA 7.24:** *tegulae*, *imbres* i llàntia procedents dels enterraments del carrer López Peláez (BERGES, M. 1969-70b, p. 126).
- FIGURA 7.25:** planta esquemàtica del conjunt paleocristià de la Necròpolis de Tabacalera i Parc Central (O. Curulla a *Del romà al romànic* 1999, p. 104).
- FIGURA 7.26:** diversos tipus d'enterraments i monuments sepulcral excavats a la Necròpolis Paleocristiana.
- FIGURA 7.27:** acopi de *tegulae* preparades per al seu reciclatge, excavacions al carrer Francesc Bastos, any 1992.
- FIGURA 7.28:** excavacions de la reserva arqueològica del carrer Eivissa, al costat del camí de la Fontenta. És significatiu que en aquesta zona, hi ha continuïtat clara fins l'antiguitat tardana (M. Bru-Ajuntament de Tarragona).
- FIGURA 7.29:** evolució urbana de la zona del suburbi occidental entre època imperial i l'antiguitat tardana (REMOLÀ, J. A.; LASHERAS, A. 2019, fig. 2 i 3, p. 77).
- FIGURA 7.30:** tègula amb crismó incís procedent de les excavacions al Parc Central (LÓPEZ VILAR, J. 2006, fig. 172, p. 154).
- FIGURA 7.31:** planta del conjunt paleocristià de Tabacalera-Parc Central (*Planimetria* 2007).
- FIGURA 7.32:** axonomètrica del baptisteri del conjunt de Tabacalera (SERRA VILARÓ, J. 1930, fig. 4, p. 22).
- FIGURA 7.33:** proposta d'identificació dels diversos espais del conjunt del Francolí: 1. vil·la episcopal; 2. monestir episcopal; 3. dependències agrícoles; 4. edifici de planta central; 5. basílica martirial i seu episcopal; 6. baptisteri; 7. *xenodoquium*; 8. episcopi (base *Planimetria* 2007).
- FIGURA 7.34:** planta del conjunt paleocristià de Central (*Planimetria* 2007).
- FIGURA 7.35:** planta de la vil·la del conjunt de Parc Central (LÓPEZ VILAR, J. 2006, fig. 55).
- FIGURA 7.36:** planta de l'església amb atri/monestir del conjunt de Parc Central (LÓPEZ VILAR, J. 2006, fig. 112). p. 110).
- FIGURA 7.37:** secció reconstructiva de l'església i atri del conjunt de Parc Central (LÓPEZ VILAR, J. 2006, fig. 141).
- FIGURA 7.38:** inscripció funerària dedicada a *beata Thecla*, CIL II² suppl. 14 núm. 2150 (LÓPEZ VILAR, J. 2006, fig. 156, p. 146).
- FIGURA 7.39:** edifici de planta central entre els conjunts de Parc Central i Tabacalera.
- FIGURA 7.40:** lauda funerària del bisbe Òptim, CIL II² suppl. 14, núm. 2085 (MNAT-R. Cornadó).
- FIGURA 7.41:** enterraments zona occidental de l'Amfiteatre (planta Ajuntament de Tarragona-fons TED'A i MESAS 2010).
- TAULA 7.3:** sarcòfags anteriors a la formació de la Necròpolis Paleocristiana, reutilitzats en els seus enterraments.
- FIGURA 7.42:** sarcòfags anteriors a la formació de la Necròpolis Paleocristiana, reutilitzats en els seus enterraments: a. sarcòfag estriat en el qual es va localitzar la famosa nina d'ivori [MNAT (P) 12.912, foto MNAT-G. Jové]; b. sarcòfag dels Lleons; c. sarcòfag del Pedagog.
- FIGURA 7.43:** inscripcions CIL II² suppl. 14 nús. 881, 1012 i 1216 del Fòrum de la Colònia recicles a la Necròpolis Paleocristiana (Fotos CIL II²).
- FIGURA 7.44:** vista de l'església romànica de l'Amfiteatre i al centre la capçalera i nau central de l'església martirial del segle VI, amb els enterraments associats (Ajuntament de Tarragona-arxiu TED'A).
- FIGURA 7.45:** planta general de l'Amfiteatre amb marcat de l'església visigòtica i la necròpolis contigua (*Planimetria* 2007).

- FIGURA 7.46:** planta de la zona funerària del segle VII contigua a la basílica de l'Amfiteatre.
- FIGURA 7.47:** tipologia dels enterraments de la necròpolis de la basílica visigòtica de l'Amfiteatre (TED'A 1990c, fig. 246, p. 237).
- FIGURA 7.48:** enterrament infantil als peus de la porta de l'església del Miracle. En ser excavat pel TED'A era colgat per els ossos de dos individus adults en posició secundària. Per les mesures més aviat és una tomba infantil després reciclada com a ossera (TED'A 1990c, fig. 423, p. 425).
- FIGURA 7.49:** proposta de restitució de l'edifici sepulcral del carrer Sant Auguri en comparació a la proposta de mausoleu descrit al testament de Lignon, (R. Álvarez a REMESAL J. 1995, fig. 1, p. 125), la del columbari de Vila-rodona (GURT, J. M.; MACIAS, J. M. 2001, fig. 8, p. 106) i del mausoleu de Sádaba, conegut com la Sinagoga (GARCÍA BELLIDO, A. 1962-1963, fig. 7, p. 69).
- FIGURA 7.50:** vista de les excavacions de la necròpolis de Mas Rimbau-Mas Mallol, en concret als núm. 60-62 del carrer Joan Antònio i Guàrdias (foto CODEX a *Planimetria* 2007, fig. 60, p. 166).
- FIGURA 7.51:** inscripció CIL II² suppl. 14 núm. 827 dedicada a Isis procedent de la muntanyeta de Sant Pere Sacelades (P. Witte a CIL II² suppl. 14).
- FIGURA 7.52:** vista aèria actual de Tarragona amb ubicació de diversos punts tractats. En transparent el perímetre intramurs de la ciutat romana, en groc el mausoleu del carrer Sant Auguri, en verd ubicació aproximada de l'església medieval de Sant Pere Sacelades, en vermell el conjunt funerari de Mas Rimbau-Mas Mallol i en blau el cim de la muntanya de Sant Pere, on Pons d'Icart parla d'un possible temple a Isis i de la troballa de la inscripció de la figura anterior (base Google Maps, 05.05.2021).
- FIGURA 7.53:** inscripció dels emperadors Lleó i Anthemi CIL II² suppl. 14 núm. 947.
- FIGURA 7.54:** La Part Alta en època baix imperial i visigoda, d'acord amb les excavacions documentades a *Planimetria* 2007.
- FIGURA 7.55:** croquis de la transformació del porticat del Recinte de Culte a la zona de les Cases dels Canonges: secció al segle I i proposta de l'estat al segle VI.
- FIGURA 7.56:** elements de decoració visigòtica de la Catedral: peça de pedra del Mèdol de tipus discoïdal procedent de les excavacions de les Cases dels Canonges, cancell procedent de les excavacions a la Catedral; cancell procedent del Consell Comarcal del Tarragonès.
- FIGURA 7.57:** imatge dels infants trobats dins un habitatge tardoromà al carrer de la Mercè 7-11 (BOSCH, R. M. 1990).
- TAULA 7.4:** troballes d'enterraments i elements funeraris a la Part Alta en base a *Planimetria* 2007.
- FIGURA 7.58:** necròpolis de la Part Alta i ubicació dels conjunts funeraris citats a *Planimetria* 2007. Els números es corresponen a les entrades de la publicació.
- FIGURA 7.59:** plànol clau dels diversos punts de la Catedral citats en el text: 1. Santa Tecla la Vella; 2. Fossar Vell; 3. capella de Corpus-Sala Capitular Vella; 4. Absis Major; 5. Catedral; 6. façana principal; 7. Capella del Santíssim/Refectori; 8. Claustre; 9. Cases dels Canonges; 10. Sagristia; 11. Sala Axial romana, Fusteria i Sala Capitular Nova.
- FIGURA 7.60:** troballes d'època visigoda a la zona de la Catedral per les excavacions de Th. Hauschild (1996, fig. 1, p. 158). 1. tomba infantil en àmfora al Claustre; 2. dovelles d'arc visigòtic; 3. tomba amb gerreta d'encens.
- FIGURA 7.61:** gerreta de bronze i sivella del mateix material procedents d'un enterrament a la Catedral (HAUSCHILD 1996, figs. 160 i 159, p. 160 i 159).
- FIGURA 7.62:** àmfora per enterrament de les excavacions del Claustre (HAUSCHILD, Th. 1992, làm. 4, p. 153).
- FIGURA 7.63:** plànol general de les excavacions de Mn. Serra Vilaró a Santa Tecla la Vella (1960).
- FIGURA 7.64:** enterraments 83 i 84, en caixa de lloses de Santa Tecla la Vella, atribuïbles a l'època visigoda (SERRA VILARÓ, J. 1960, fig. 17 i 18, p. 71).
- FIGURA 7.65:** arcosoli i tomba de l'arquebisbe Bernat d'Olivella, a la capella de Santa Tecla la Vella (SERRA VILARÓ, J. 1960, fig. 29, p. 84).
- FIGURA 7.66:** mur nord de la Sala Axial del Recinte de Culte (s. I) en el qual a partir del segle XI es cisellen una sèrie de laudes sepulcral de canonges, emmarcades en la típica *tabula ansata* d'època romana (HAUSCHILD, Th. 1983: fig. 17, p.109).
- FIGURA 7.67:** proposta d'evolució de la zona del Claustre entre els segles I i XII: a) segle I amb pòrtic imperial i sala axial o *aedes augusti* i espai de reunió de les assemblees de flàmens, b) segle VI amb el desmuntatge dels porticats i ús com església funerària de l'antic *aedes*, c) segona meitat

del segle XII amb institució de la canònica, ocupació del passadís de servei del segle I, aprofitament de l'*aedes augusti* / església funerària com seu provisional i construcció del Refectori de Canonges, tot deixant l'espai del Claustre en reserva, d) finals del segle XII, construcció de l'església Catedral, Sagristia, Sala Capitular i galeria del Claustre, pas de la sala axial o *aedes* a fossar dels canonges (MENCHON, J. 2020a, fig. 220, p. 472).

FIGURA 7.68: dues imatges històriques on apareix el cementiri medieval de Tarragona. A l'esquerra, dibuix de mitjan segle XVII conservat a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, amb una imatge naïf de la Part Alta, on es veu la Catedral i la zona del fossar (RICOMÀ VENDRELL, X. 1963, làm. I); i el conegut plànol d'A. Alcedo publicat a l'*España Sagrada* vol. XXIV del P. Flórez (1769, foto BHMT).

FIGURA 7.69: un seguit de senyals marquen les tombes del Fossar Vell. Les tenim cisellades als murs del transsepte, al carrer de les Coques (a-d), en forma de lauda a l'absis de Sant Oleguer o a la porta de Santa Tecla (e, f), o cisellades en forma de *tabula ansata* a l'absis major (g) o al pedrís de l'hospital de Santa Tecla (h).

FIGURA 7.70: detall de la Part Alta amb enquadrament en vermell del Pretori i amb trama de gris del conjunt visigòtic de la plaça Rovellat (base *Planimetria* 2007).

FIGURA 7.71: planta de la necròpolis tardoantiga del Pretori (BALIL, A. 1969).

FIGURA 7.72: imatge d'alguns dels enterraments de la necròpolis del Pretori (BALIL, A. 1969, làm V).

FIGURA 7.73: planta general del conjunt visigòtic de la plaça Rovellat - plaça del Rei. 1 plaça Rovellat, 2. antic mercat del Fòrum, 3. Ca la Garsa. 4. sondeig a l'arc de Sant Bernat, 5. plaça dels Àngels 2-4, 5. plaça Rovellat 1-2, 7. Plaça Rovellat, 9 als quals afegim 8, plaça del Fòrum (FORTUNY, K.; MACIAS, J. M. 2020, fig. 1, p. 185).

FIGURA 7.74: proposta de restitució de l'església de Sant Pere a la plaça Rovellat segons Fortuny i Macias (FORTUNY, K.; MACIAS, J. M. 2020, fig. 5, p. 195).

FIGURA 7.75: elements del conjunt de plaça Rovellat. a. arcs amb columnes i capitell del Teatre; b. murs de Ca la Garsa; c i d. columnes de tambors reciclats del carrer Portella.

FIGURA 7.76: elements d'escultura arquitectònica recentment estudiats, procedents de la zona de plaça Rovellat-plaça del Fòrum i carrer Granada. Els números es corresponen al catàleg de la publicació. 2, 3. fragments de creu calada; 4. fragment de capitell de columna; 5. fragment de placa; 6. fragment de cancell; 7, 8. fragments de fust; 9. fragment de placa; 10. fragment de placa; 11-13, columnes (base DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2020, fig. 2, p. 127).

FIGURA 7.77: full a escala de les excavacions de Ll. Papiol a la plaça del Fòrum. Sobre els marbres de l'*officina marmorea*, dos esquelets llençats (PAPIOL, Ll. 2004, p. 89).

FIGURA 7.78: capitells jònics del segle V trobats fora de context a la zona de la Catedral, possiblement procedents del conjunt episcopal de Sant Fructuós a la Necròpolis de Tabacalera.

FIGURA 7.79: cancell visigòtic aprofitant una inscripció funerària paleocristiana, possiblement procedent de la Necròpolis de Tabacalera (A. Muñoz - Museu Bíblic Tarraconense).

FIGURA 7.80: mur del segle VI que formaria part d'una de les aules annexes al temenos imperial, ara saló d'actes del COAC. Perspectiva d'aquests espais segons X. Aquilué (AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J. 1987, p. 32).

FIGURA 7.81: sarcòfag de Betesda, sobre la porta de l'epístola de la catedral medieval.

FIGURA 7.82: sarcòfags de l'antiguitat tardana de l'entorn de la Catedral. a. capella del Sant Enterrament o del canonge Barceló; b. al Fossar Vell; c. a Santa Tecla la Vella; d. e Luci Marci Artemidor; f. procedent de les excavacions del Col·legi d'Arquitectes (AQUILUÉ, X. 1993, p. 119 fi g. 96); g. a Casa Balcells; h. sarcòfag del segle I, m. aprofitat al segle III com a tomba del soldat Firmidi Cecilià i al XIV n. com a tomba del canonge Guillem de Banyeres.

TAULA 7.5: sarcòfags de l'antiguitat tardana a la Catedral i entorn.

FIGURA 7.83: urna de Sant Cebrià, segle XV, però amb epígraf d'època visigoda (CIL II² suppl. 14 núm. 2088).

FIGURA 7.84: col·lecció d'ossos custodiats a l'interior de l'urna de sant Cebrià (N. Armentano a MUÑOZ MELGAR, A.; GÓMEZ PALLARÉS, J.; ARMENTANO, N. 2019, fig. 6, p. 279).

FIGURA 7.85: imatges de l'obertura del reraltar de la Catedral, fotos I. Valentines (SÁNCHEZ REAL, J. 1962-63, l'àm I-IV).

- FIGURA 7.86:** el marbre romà es recicla en diferents senyalitzacions funeràries medievals. a. lauda del canonge Ramon de Milà, b i c. lauda del canonge Guillem Esteve que és un fragment de sarcòfag; d. lauda d'Arnald Llobet i e. sarcòfag de Mateu Tagauner.
- FIGURA 7.87:** ubicació de les laudes funeràries dels primers temps de la Catedral, entre l'Absis, Claustre i Santa Tecla la Vella (SERRANO COLL, M.; LOZANO, E. 2016, fig. 2, p. 288).
- FIGURA 7.88:** lauda sepulcral de Bernat de Torelló († 1097).
- FIGURA 7.89:** inscripcions dels primers temps de la Catedral medieval, força d'elles amb forma de tabula ansata. a. al mur de la Sala Axial, les de Bernat de Torelló († 1097), Arnald de Figuerola († 1180), i Ponç de Barberà († 1187); b. una mica més enllà la de Ramon de Terme († 1187); c. un segon grup és a l'Absis Major; d. amb Bernat († 1196), e. Bertran († 1195); f. Bonet de Barberà († 1184); o a l'Absis Major amb, g. Erm de Rabinad (1196); i al Claustre amb h. el paborde Raimon († 1193) i i. Ramon de Cardedéu († 1185).
- TAULA 7.6:** inscripcions dels segles XII-inicis del XIII de la zona del Claustre, Sala Axial, Absis Major Santa Tecla la Vella. Es segueix la numeració de SERRANO COLL, M.; LOZANO, E. 2016.
- FIGURA 7.90:** conjunt epigràfic format al centre per la inscripció d'Antònia Clementina i a banda i banda, les dels canonges Ramon de Cardedéu i Ramon de Bages.
- TAULA 7.7:** inscripcions romanes a la Catedral de Tarragona segons el CIL II² suppl. XIV.
- FIGURA 7.91:** necròpolis de la zona intramurs citats a *Planimetria* 2007 i per Hernández Sanahuja i De Torres a la plaça Ponent (1867). Els números es corresponen a les entrades de la publicació.
- TAULA 7.8:** enterraments intramurs de la ciutat segons *Planimetria* 2007.
- FIGURA 7.92:** planta general de les excavacions de Joan Serra Vilaró a la zona del Fòrum de la Colònia. S'emmarquen els punts on es van documentar enterraments (SERRA VILARÓ, J. 1932, fig. 1).
- FIGURA 7.93:** planta general de les excavacions de Joan Serra Vilaró a la basílica del Fòrum de la Colònia. S'emmarquen els punts on es van documentar enterraments (SERRA VILARÓ, J. 1932, fig. 24).
- FIGURA 7.94:** planta general de les excavacions de Joan Serra Vilaró a la zona del carrer al costat del Fòrum de la Colònia. S'emmarca els punts on es van documentar enterraments (SERRA VILARÓ, J. 1932, fig. 26).
- FIGURA 7.95:** enterrament de caixa de lloses documentat per J. Serra Vilaró al carrer Rèding (SERRA VILARÓ, J. 1932, lám. I, 2).
- FIGURA 7.96:** A la *Real Academia de la Historia* es conserva aquest dibuix de B. Hernández Sanahuja datat el 1862. Possiblement es correspon a enterraments a la roca a Tarragona com els que explica a l'Indicador Arqueològic que va escriure amb J. M. de Torres (ref. RAHE CAT/9/7974/8/7).
- FIGURA 7.97:** planta de la zona de la Pedrera del Port i evolució de la mateixa al llarg del segle XIX. La figura, l'aproximada situació del conegut "sarcòfag egipci" que va estudiar B. Hernández Sanahuja (LÓPEZ VILAR, J. 2016, fig. 1, p. 22).
- FIGURA 7.98:** pintorescos geroglífics del "sarcòfag egipci" que suposadament es va trobar a la Pedrera del Port el 1850, encara que tot apunta que és una falsificació ben grollera (HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1855).
- FIGURA 7.99:** estratigrafia reconstruïda de la suposada troballa del sarcòfag egipci, que acompanya la declaració de B. Hernández Sanahuja el 1851 (DELGADO HERNÁNDEZ A. 1844-1856, full 9r). Universitat de Sevilla, fons Antonio Delgado.
- FIGURA 7.100:** estratigrafia reconstruïda de la suposada troballa del sarcòfag egipci, que acompanya la declaració de l'enginyer de l'obra, Àngel Masnou el 1851 (DELGADO HERNÁNDEZ A. 1844-1856, full 16r). Universitat de Sevilla, fons Antonio Delgado.
- FIGURA 7.101:** estratigrafia reconstruïda de la suposada troballa del sarcòfag egipci, que acompanya les notes del manuscrit d'Hernández Sanahuja referent a aquest particular, es conserva a la *Real Academia de la Historia* (HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1851, full 81r).
- FIGURA 7.102:** croquis d'ubicació dels edificis religiosos a la Tarragona d'època visigoda i medieval.
- FIGURA 7.103:** infografies de restitució volumètrica de l'església de Sant Fructuós i de Santa Maria del Miracle a l'Amfiteatre (Digivisión. *Ingerieria romana*).
- FIGURA 7.104:** planta de les excavacions de l'església de Sant Miquel del Pla, a la Part Alta (TED'A 199b, fig. 5, p. 32) i proposta de restitució volumètrica.

- FIGURA 7.105:** plànol del projecte de fortificació de Tarragona el 1641-42 conservat a l'arxiu de Simancas. Es marca amb la x el lloc del convent de Sant Fructuós (Archivo General de Simancas).
- FIGURA 7.106:** vista de Tarragona des de la mar, dibuixada per E. Bazzicaluva (1642-43) on es marca l'església de Santa Magdalena de Bell-Lloc, en el cercle (J. Parral-Ajuntament de Tarragona).
- FIGURA 7.107:** transcripció de la inscripció d'Eutici, conservada al segle XVI a l'església de Santa Magdalena de Bell-Lloc i publicada al CIL II² suppl. 14 núm. 2121.
- FIGURA 7.108:** vista aèria de les excavacions del núm. 15 del carrer Pere Martell (Codex a *Del romà al romànic*, p. 261).
- FIGURA 7.109:** plantes de les fases funerària tardoantiga i medieval de les excavacions al núm. 15 de Pere Martell (GARCIA NOGUERA, M.; REMOLÀ, J. M. 2000, fig. 5, p. 173). Proposta de restitució de l'església.
- FIGURA 7.110:** inscripció de Cal·lístrata procedent del carrer Pere Martell, 15 (CIL II² suppl. 14 núm. 2113, vol 3, p. 864).
- FIGURA 7.111:** base de capitell del Fòrum de la Colònia que va ser aprofitat com a pica baptismal de l'església de Sant Julià dels Montgons, ara a la plaça de la Mitja Lluna.

CAPÍTOL 8

- FIGURA 8.1:** divisió provincial d'Hispania en època imperial. Gris fosc la Lusitània, gris la Bètica i gris clar la Tarraconesa.
- FIGURA 8.2:** vil·la rústica de Boscoreale, prop de Pompeia al segle I. Es pot veure l'esquema de la *pars urbana* destinada a l'habitatge i la *pars rustica*, dedicada a les tasques agrícoles: 1. *triclinium*; 2. forn de pa; 3. banys; 4. cuina; 5. quadra; 6. pati; 7. premses; 8. *dolia*; 9. estances dels servents; 10. premses d'oli; 11. graner; 12. era (LEACROFT, H. M.; LEACROFT, F. 1969).
- FIGURA 8.3:** delimitació de l'*ager tarraconensis*, segons J. Ciurana (2011, fig. 117, p. 505).
- FIGURA 8.4:** si bé hom havia suposat que l'Arc de Berà era el marcador del límit de l'*ager tarraconensis*, els estudis dels darrers decennis proposen que realment és el pont del Diable de Martorell, sobre el riu Llobregat (LABORDE 1806, planxes XXXIX i XVII).
- FIGURA 8.5:** vista aèria de la vil·la del Moro, a Torredembarra (font IGCC).
- FIGURA 8.6:** infografies reconstructives de la vil·la romana del Vila-sec, Alcover (ROIG PÉREZ, J. F. 2008, fig. 3 i 4, p. 80).
- FIGURA 8.7:** fotointerpretació i representació del cadastre de l'*ager tarraconensis* sobre els fotogrames del vol aeri de 1956 (PALET, J. M.; ORENGO, H. 2010, fig. 3, p. 128).
- FIGURA 8.8:** croquis de jaciments de l'*ager tarraconensis*, estudi del poblament romà de S. Vilaseca (1956) conservat a l'arxiu del MASVR.
- TAULA 8.1:** esglésies, ermites i cementiris al Camp de Tarragona, en part vinculables a punts de creuament dels eixos de cadastre romà, segons I. Arrayás (2002).
- FIGURA 8.9:** ubicació de llocs vinculables amb l'exploració d'argent en base a la toponímia: 1. serra de l'Argentera entre Baix Camp i Priorat; 2. L'Argentada, Espluga de Francolí; 3. Argenteres, Cornudella de Montsant; 4. Argentera, Cornudella de Montsant; 5. Tros de l'Argentera, Duesaigües; 6. Serra de l'Argentera-Pradell entre Baix Camp i Priorat; 7. Barranc de l'Argentera, Duesaigües; 8. Barranc de l'Argentera, Vimbodí; 9. Barranc de l'Argentera, Vimbodí; 10. Gallicant; 11. *Argenteras*, Porrera, doc. de 1180; 12. *Voltis de Argenteria*, La Selva del Camp, doc. de 1164; 13. *Torrentem de Argenteria*.
- FIGURA 9.10:** planta de l'establiment romà de Planes d'en Jori, Montblanc (ADSERIAS, M.; MORER, J.; RIGO, A. 2011, p. 271).
- FIGURA 8.11:** estudi territorial de J. Bolòs a la zona de Blancafort de Queralt. Observa l'estructuració del parcel·lari i conclou que l'organització del territori és prèvia a l'època medieval, amb centuriacions en els punts A, A2, C, E i F, i es van treballar de manera ininterrompuda fins l'actualitat (BOLÒS, J. 2010b, fig. 8, p. 107).
- FIGURA 8.12:** centuriacions d'època romana de la zona de la Conca de Barberà (Catàleg del Paisatge, Camp de Tarragona).
- FIGURA 8.13:** vies d'època romana de la zona de la Conca de Barberà (Catàleg del Paisatge, Camp de Tarragona).
- FIGURA 8.14:** fragments de la inscripció romana de Riudabella CIL II² suppl. 14 núm. 2299 (p. 944).
- FIGURA 8.15:** sivella visigòtica procedent de la cova de les Bruixes, a Rojals, terme de Montblanc.

FIGURA 8.16: topònims d'arrel llatina presents en la documentació escrita de l'antiguitat tardana i època medieval vinculables a *territoria* o grans predis rurals.

FIGURA 8.17: jaciments d'època romana de l'entorn del monestir de Poblet.

FIGURA 8.18: jaciments d'època romana del Priorat.

FIGURA 8.19: fragment de *terra sigillata hispanica* reciclada, *hisn* de Siurana (M. Piera).

FIGURA 8.20: imatge satèl·lit de la zona entre *Ilerda* i *Tarraco* on es marca la via romana ab *Asturica Augusta Terracone* i en un punt mig, les Muntanyes de Prades i Siurana, topònim vinculable a l'episodi del robatori de llibres priscilianistes que explica Consenci a la carta XIb enviada a sant Agustí: "*Nam cum superiore anno idem Severus æstimans barbaros longius abscessisse post obitum matris castellum in quo consistebat expeteret, dominus noster Iesus Christus omnium secretorum inspector, omnium cassum dispensator, sarcinas eius, ut tantum flagitium proderetur, a barbaris voluis comprehendere. Qui omnis in prædam versis tres codices immanes qui omnia sacrilegiorum genera continebant credentes bonos et ab aliquo forsitam comparandos ad vicinam civitatem cui Hilerda nomen est detulerunt; quos cum exsecrabilis cognovissent, apud episcopum ipsis civitatis Sagittium reliquerunt*" (AMENGUAL J. 1999; imatge IGCC).

FIGURA 8.21: planta del camp de *dolia* excavat el 1994 al camp de futbol de Marcà, antiga finca de Can Montagut.

FIGURA 8.22: mapa del camí entre Cabacés i cap al nord-est. Per Bolòs coincideix amb un eix de centuriació romà (C 1) que arriba fins Albarca (BOLÒS, J. 2015, fig. 19, p. 106).

FIGURA 8.23: inscripció cúfica de l'església visigòtica de Sant Vicenç d'Enclar, a Andorra (BRAMON, D. 2000 portada).

FIGURA 8.24: llànties romanes de la Mina Règia de Bellmunt (RAFEL, N.; ARMADA, X. L. 2010, fig. 1, 2, p. 250). La peça 1 és del tipus Deneauve VII A/Loeschke VIII de la segona meitat del segle I, la 2 és una tipus Atlante X-B2-C de la segona meitat del segle V.

FIGURA 8.25: proposta de restitució del gran conjunt de Pla de Nadal, vinculat a la residència de *Teodomirus*, a Vilanova de Túria, València (<https://www.pinterest.ph/amp/pin/466122630178013006/> data 20.05.2020).

FIGURA 8.26: planta general del conjunt rural de l'antiguitat tardana associable a un vilatge de Vilaclara, a Castellfollit del Boix, comarca del Bages (ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, L. 1995 fig. 4, p. 16).

FIGURA 8.27: Menhir o més aviat pedra fita de Can Ferrer.

TAULA 8.2: topònims de l'*ager tarraconensis* que per I. Arrayàs cal vincular a centuriació i vialitat del territori de Tàrraco (ARRAYÁS, I. 2005).

TAULA 8.3: citacions d'evidències vinculables a l'ocupació antiga de l'*ager tarraconensis* en documents medievals.

FIGURA 8.28: citació de l'antiga Via Augusta en un document del 1187 al terme d'Altafulla (SERRA RIAL, R.; VIRGILI, A. 2018, fig. 2, p. 13).

FIGURA 8.29: escultura de Cibele procedent de la vil·la dels Antigons, entre La Canonja i Reus (foto MASVR, publicada a ANGUERA, P. 2003, vol. 1, sense paginar).

CAPÍTOL 9

FIGURA 9.1: regne visigot de Toledo (*Atles d'Història de Catalunya*, p. 52).

FIGURA 9.2: monedes del rei Àkhila batudes a Tarragona (BENAGES, J. 2007, p. 465).

FIGURA 9.3: progressió de l'expansió islàmica a la Mediterrània.

FIGURA 9.4: la novel·la *Florinda o la Caba* de Juan de Dios de Mora és una narració històrica sobre el moment de la conquesta islàmica. És una noble de Ceuta filla de Don Julian. El seu pare la va enviar a la cort de Toledo per ser educada, però el rei Roderic va abusar d'ella quan prenia un bany. La llegenda diu que "*Florinda perdió su flor, el rey padeció castigo*" en perdre la batalla de Guadalete, que va comportar la conquesta àrabo-amazic de la Península i l'inici de la dominació islàmica. La imatge mostra Florinda sortint del bany (1854), del pinzell d'Isidoro Lozano, a la *Real Academia de San Fernando* (*La Cava saliendo del Baño*, Isidoro Lozano.jpg, Real Academia de San Fernando).

FIGURA 9.5: rutes de conquesta islàmica de la Península (ZOZAYA, J. 2012, p. 146).

FIGURA 9.6: santuari de Covadonga, on la tradició historiogràfica diu que Pelagi, Don Pelayo, va derrotar els musulmans i va començar la *reconquesta*.

- FIGURA 9.7:** vil·la romana d'Adaja, Valladolid (GARCÍA MERINO, C.; SÁNCHEZ SIMÓN, M. 2001, p. 112 fig. 1).
- FIGURA 9.8:** esquema d'assentaments musulmans a Hispania segons J. Zozaya (2012, fig. 1, p. 237). A. estructura bàsica de vil·la; B. divisió de la vil·la en cinc parts i nova configuració de vil·la + quinta; C. divisió de vil·les contigües; D. nova estructura del territori.
- FIGURA 9.9:** torre de Rada, Navarra, interpretada com un punt de control andalusí de la Marca Superior (ZOZAYA, J. 2010, fig. 4, p. 239).
- FIGURA 9.10:** la Ràpita prop de Balaguer, amb el basament d'una torre islàmica (DÍEZ CORONEL, L. 1963).
- FIGURA 9.11:** castell d'Alcalà de Xivert (Castelló).
- TAULA 9.1:** principals termes àrabs utilitzats per definir fortificacions i establiments a l'Alandalús, traducció/evolució etimològica i alguns exemples de topònim encara existent.
- FIGURA 9.12:** torrassa del Moro o del Far, a Llinars del Vallès (MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, fig. 2, p. 56).
- FIGURA 9.13:** ubicació dels punts i torres identificats com a fars a l'actual Catalunya, segons R. Martí i M. Viladrich (2018, fig. 1, p. 54).
- FIGURA 9.14:** torre del Far de Falgars (FRIGOLA, J.; PRATDESABA, A. 2012; PRATDESABA, A.; FRIGOLA, J.; PADROS, C.; MADRONAL, A. 2017, p. 101).
- FIGURA 9.15:** torre del Far de Santa Coloma de Farners (FOLCH, CH. 2018, fig. 4, p. 36).
- FIGURA 9.16:** organització territorial de Guifré el Pilós a la Catalunya Central (*Atles d'Història de Catalunya*, p. 62).
- FIGURA 9.17:** Castellví de Rosanes, planta general (BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1986, fig. 3).
- FIGURA 8.18:** torre de Castellanes, al Solsonès (foto: Ainhoa Pancorbo).
- FIGURA 9.19:** torre albarrana de Castellfolit de Riubregós. La intervenció realitzada fa uns anys ha emmascarat un sistema constructiu molt semblant a les torres de Vallferosa i Lloberola (J. A. Adell).
- FIGURA 9.20:** torres de Fals (Bages, foto J. A. Adell).
- FIGURA 9.21:** torres d'Ardèvol i Lloberola, al Solsonès.
- FIGURA 9. 22:** torre de la Minyona, al castell de Cardona.
- FIGURA 9.23:** muralles romanes del conjunt d'Olèrdola, Alt Penedès.
- FIGURA 9.24:** Castellví de la Marca (J. A. Adell).
- FIGURA 9.25:** torre del Moro, Montferri (I. Pastor).
- FIGURA 9.26:** torre de Ribes (J. A. Adell).
- FIGURA 9. 27:** planta esquemàtica del castell i torre del Cucurull, Roda de Berà (SOLÉ MORERA, P. 2002, p. 257).
- FIGURA 9.28:** planta del castell de Selmella, At Camp (SERRA MASSANSALVADOR, R.; LÓPEZ PRAT, M. 2012, fig. 3, p. 20).
- FIGURA 9.29:** torre Burjassènia, al Baix Ebre, de cronologia discutida entre època islàmica i feudal (M. Valdepérez).
- FIGURA 9.30:** toponímia major a la Península vinculada a *palatium*, *balat* i *qasr* (MARTÍ, R. 2013a, fig. 2).
- FIGURA 9.31:** proposta d'identificació dels palaus rurals a l'actual territori de Catalunya (MARTÍ, R. 2013a, fig. 1).
- FIGURA 9.32:** *palatia* identificats a la zona del Vallès (ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M. 2013, fig. 1, p. 238).
- FIGURA 9.33:** palau de Sant Pau de Riu-sec, al Vallès (ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M. 2013, fig. 1, p. 239).
- FIGURA 9.34:** el topònim palau a la zona d'estudi (base IGCC).
- FIGURA 9.35:** el Califat de Córdoba i les marques que el separaven dels comtats i regnes cristians.
- FIGURA 9.36:** la Marca Superior d'Alandalús i la zona de control dels *Banu Qasi*.
- FIGURA 9.37:** avanç dels comtats carolingis de la Marca Hispànica i establiment de la frontera del Llobregat (*Atles d'Història de Catalunya*, p. 58).
- FIGURA 9.38:** defensa fortificada de *Larida* en època taifa (SANCHO, M. 2005, fig. 5.1, p. 71).
- FIGURA 9.39:** defensa fortificada de *Turtusha* en època taifa (SANCHO, M. 2005, fig. 5.1, p. 72).
- FIGURA 9.40:** esborrany en lletra cursiva del testament sagramental del bisbe Nambad, abans de ser mort a Llívia el 725 (G. Serra, *Del romà al romànic*, p. 370).

- FIGURA 9.41:** full 35v de l'Oracional de Verona (U. Tomba a *Del romà al romànic*, p. 51).
- TAULA 9.2:** llistes dels bisbes de les diòcesis de l'actual territori de Catalunya, entre l'antiguitat tardana i finals del segle XII.
- FIGURA 9.42:** monestir de Capodimonte, a la Ligúria, on la tradició diu que van anar a parar les relíquies de sant Fructuós i els seus diaques sant Auguri i sant Eulogi (C. Uriarte, Arxiu ACSF).
- FIGURA 9.43:** primera plana de l'edició de la conferència de Mn. Sanç Capdevila, per A. Sobenaras (1964-65, p. 29).
- FIGURA 9.44:** portada del llibre de la col·lecció *Episodis de la Història*, sobre la reconquesta de les valls de l'Anoia i Gaià (IGLÉSIES, J. 1963).
- FIGURA 9.45:** Documents fins l'any 1000 vinculats amb el territori i amb indicis de poblament anterior a la seva redacció (plànol base IGCC).
- FIGURA 9.46:** documents fins l'any 1100 vinculats amb el territori i amb indicis de poblament anterior a la seva redacció (plànol base IGCC).
- FIGURA 9.47a:** documents fins l'any 1200 vinculats amb el territori i amb indicis de poblament anterior a la seva redacció (plànol base IGCC).
- FIGURA 9.47b:** Documents fins l'any 1275 vinculats amb el territori i amb indicis de poblament anterior a la seva redacció (plànol base IGCC).
- TAULA 9.3:** escandall de fonts de producció i riquesa en els documents de donació (informació segons documents citats a capítol 9 i FONT RIUS, J. M. 1969-1983)
- FIGURA 9.48:** vil·les / vil·les citades en documentació i toponímia (plànol base IGCC).
- FIGURA 9.49:** plànol d'Alandalús en base a la *Crònica del Moro Rasis*. L'autor és Gonzálo Menéndez-Pidal per la il·lustració de les seves publicacions i de son pare Ramon Menéndez-Pidal (MANSO. C. 2009, núm. 3, p. 146.).
- FIGURA 9.50:** campanyes d'Al-Mansur, itineraris.
- TAULA 9.4:** quadre de les asèfies d'Al-Mansur que van afectar l'actual territori de Catalunya (SANCHO, M. 2005, p. 64-65).
- FIGURA 9.51:** campanyes del califat contra terres catalanes, amb marcat de les efectuades per mar. Tot i que no es marca l'escala de *Tarraquna* o d'altres, la lògica fa pensar en que el port de la vella Tàrraco, com apunten les fonts islàmiques, va ser utilitzat (*Atles d'Història de Catalunya* p. 57).
- FIGURA 9.52:** vinculació de les rutes de comunicació del califat amb fortificacions islàmiques (ZOZAYA, J. 2012, p. 147).
- TAULA 9.5:** principals itineraris terrestres d'època califal (ZOZAYA, J. 2012, p. 145).
- TAULA 9.6:** autors islàmics citats en el capítol (font Bramon, D. 2000, p. 21-40).
- FIGURA 9.53:** toponímia andalusí a la zona de Llorac (BALAÑA, P. 193b, p. 219).
- FIGURA 9.54:** *rubut* y *al-munastir* del nord i llevant d'Alandalús (FRANCO-SÁNCHEZ, F. 1991, p. 98).
- FIGURA 9.55:** inscripció dedicada a Minerva del *beneficiarius L. Valerius Flavus* "a la salut del col·legi dels *stratores*" és a dir dels cuidadors de cavalls, vinculable a l'exèrcit romà destacat a Tàrraco (CIL II² suppl. 14 núm. 842, p. 187). Per O. Olesti i F. Olesti, el topònim Prades es pot vincular a un gran predi estatal dedicat a les pastures de la cavalleria militar.
- TAULA 9.7:** esglésies del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat i primera dada documental o datació per característiques morfològiques (font DDAA 1995a; DDAA 1995b; DDAA 1995c).
- FIGURA 9.56:** esglésies citades a la butlla d'Anastasi IV en la qual s'estableixen les col·lacions de l'arxidiòcesi de Tarragona (els números es corresponen a la taula 9.7).
- FIGURA 9.57:** topònims preromans en el territori objecte d'estudi.
- FIGURA 9.58:** topònims llatins en el territori objecte d'estudi.
- FIGURA 9.59:** topònims andalusins en el territori objecte d'estudi.
- FIGURA 9.60:** topònims germànics en el territori objecte d'estudi.
- FIGURA 9.61:** topònims mossàrabs en el territori objecte d'estudi.
- FIGURA 9.62:** topònims catalans en el territori objecte d'estudi.
- FIGURA 9.63:** topònims hebreus en el territori objecte d'estudi.

CAPÍTOL 10

- FIGURA 10.1:** localització de les zones de contrast estudiades en el capítol: 1. terres de Lleida; 2. Alt Penedès; 3. Pirineu; 4. Terres de l'Ebre (base IGN).

- FIGURA 10.2:** almúnies estudiades per X. Eritja (1998, p. 20-21).
- FIGURA 10.3:** almúnies en regadiu i secà, segons X. Eritja (1998, p. 28-29).
- FIGURA 10.4:** almúnies de la zona d'Almenar, segons X. Eritja (1998, p. 56).
- FIGURA 10.5:** *castra* dins dels *termini antiqui* de Lleida, el 1170, segons X. Eritja (1998, p. 64).
- FIGURA 10.6:** mapa del territori del Penedès-Vallès estudiat per A. Mauri amb indicació de restes i jaciments de l'antiguitat tardana (MAURI, A. 2006, fig. 22).
- FIGURA 10.7:** mapa del territori del Penedès-Vallès estudiat per A. Mauri amb indicació dels llocs documentats arqueològicament (MAURI, A. 2006, fig. 26).
- FIGURA 10.8:** mapa del territori del Penedès-Vallès estudiat per A. Mauri amb indicació dels llocs documentats arqueològicament (MAURI, A. 2006, fig. 26).
- FIGURA 10.9:** mapa de les esglésies de l'antiguitat tardana i àrees d'influència a la zona d'estudi al Vallès-Maresme i Llobregat (MAURI, A. 2006, fig. 23).
- FIGURA 10.10:** mapa de les necròpolis de l'antiguitat tardana i àrees d'influència a la zona d'estudi al Vallès-Maresme i Llobregat (MAURI, A. 2006, fig. 24).
- FIGURA 10.11:** model 3D de l'àrea de Barcelona-Alt Penedès des del nord, amb marcat dels assentaments i castells vinculats a l'expansió comtal (MAURI, A. 2006, fig. 162).
- FIGURA 10.12:** assentaments, espai obert i camins del terme castral d'Olèrdola, segles X-XI (BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, mapa 9.1.3).
- FIGURA 10.13:** anàlisi dels assentaments, espai obert i camins del terme castral d'Olèrdola, segles X-XI (BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, mapa 9.2.1).
- FIGURA 10.14:** plànol esquemàtic del lloc d'Olèrdola (BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, mapa 9.2.3.7).
- FIGURA 10.15:** termes castrals del Penedès fins la frontera del Gaià (BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, mapa 9.2.2).
- FIGURA 10.16:** zona de Castellví de la Marca estudiada per l'equip OCORDE (FOLCH, CH.; GIBERT REBULL, J.; GONZALO, X.; MARTÍ, R.; MARTÍNEZ, M. 2018, fig. 1, p. 85).
- FIGURA 10.17:** torre de Castellví de la Marca (J. A. Adell).
- FIGURA 10.18:** zona d'estudi dels castells prefeudals del Pirineu, per M. Sancho (2018a, mapa 1, p. 9).
- FIGURA 10.19:** *civitates* i *castella* de la zona del Pirineu datats per M. Sancho entre els segles VI i VIII: 6. *Castro Orritense*; 25. *Castro Sancti Vicencii*; 45. *Civitatem Urgellum*; 51. *Rota Civitate*; 66. *Civitatem Limignana*; 70. *Ysauna Civitate* (SANCHO, M. 2018a, mapa 2, p. 15).
- FIGURA 10.20:** territoris mencionats als documents de San Martín de Asán (TOMÁS-FACI, G.; MARTÍN-IGLESIAS, J. C. 2017, p. 286).
- FIGURA 10.21:** escriptura de venda de la cinquena part d'una vinya a la vall d'Àger, de l'any 953, que prova la presència d'una comunitat mossàrab en aquesta vall (Biblioteca de Catalunya, a *Catalunya romànica* vol. XVII, p. 30).
- FIGURA 10.22:** planta de les excavacions de l'església de Santa Coloma d'Àger, segons P. Bertran i F. Fité (*Catalunya romànica* vol. XVII, p. 139).
- FIGURA 10.23:** representació esquemàtica d'una *insulayazira* (NEGRE, J. 2015a, mapa 2, p. 16).
- FIGURA 10.24:** jaciments rurals baix imperials de la zona de Tortosa (NEGRE, J. 2015a, mapa 3, p. 19).
- FIGURA 10.25:** jaciments alt medievals en àrees marginals (NEGRE, J. 2015a, mapa 4, p. 23).
- FIGURA 10.26:** *yuzur* documentats a la zona de Tortosa en base a les fonts del segle XII lt medievals en àrees marginals (NEGRE, J. 2015a, mapa 5, p. 27).
- FIGURA 10.27:** castell de la Suda, Tortosa.
- FIGURA 10.28:** dibuix de les drassanes de Tortosa, per A. van den Wyngaerde, al segle XVI (KAGAN, R. L. 1986).
- FIGURA 10.29:** fossat i muralla andalusí del castell d'Amposta.
- FIGURA 10.30:** construccions d'època califal del castell d'Amposta, es corresponen a l'anomenada torre de Sant Joan.
- FIGURA 10.31:** murs d'*opus spicatum* del castell d'Uldecona.
- FIGURA 10.32:** torre del castell d'Uldecona.
- FIGURA 10.33:** castell de Miravet.
- FIGURA 10.34:** planta general del castell de Miravet amb marcat de les fases califal i taifa/almoràvit (ARTIGUES, P. LI. 2002b, làm 5, p. 761).
- FIGURA 10.35:** detall de les excavacions del pati d'armes del castell de Miravet amb les estructures d'època islàmica (ARTIGUES, P. LI. 2002b, làm. 1, p. 756).

CAPÍTOL 11

- FIGURA 11.1:** Tàrraco a l'antiguitat tardana amb els principals elements que configuren el seu ja modificat urbanisme. A l'àrea central intramurs, sembla que no hagi pas un hàbitat construït estable (cfr. fig. 3.29).
- FIGURA 11.2:** dos trams d'ampit de la muralla de Tarragona (Casa Canals i col·legi Lestonnac). Són obra realitzada en tàpia i conserven encara les llucanes o espitlleres i l'arrencada de merlets també de tàpia. Si bé Morera Llauredó els interpreta com obra islàmica, es tracta en aquests casos de sengles obres datables al segle XII, després del control de la ciutat per Robert d'Aguiló.
- FIGURA 11.3:** aixecaments del tram de muralla de Tarragona, al col·legi Lestonnac. Els diversos colors marquen les fases cronològiques. A destacar la fase 2, de carreus romans reciclats però no retallats, a datar entre l'antiguitat tardana i el segle XII (base IPCE-TRYCSA).
- FIGURA 11.4:** tram de muralla de Tarragona a la Via de l'Imperi. La disposició de la carreuada recorda els aparells de llarg i través d'època emiral i califal. Ara bé, són força petits, gairebé carreuons, i per altra banda és un segment de la fortificació força reformada i reconstruïda, per la qual cosa cal ser molt prudents a l'hora de datar només per criteris tipològics i morfològics.
- FIGURA 11.5:** precintes de plom a vincular amb la conquesta omeia de la península. La llegenda diu *quism al-Andalus* (repartiment d'Alandalús). Servien per marcar els recipients dels cobraments d'impostos en espècie (IBRAHIM, T. 2011, fig. 2, p. 149).
- FIGURA 11.6:** ceràmiques dels primers temps de conquesta islàmica de la *Puerta del Obispo*, a la muralla de León (GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A. 2011, p. 345).
- FIGURA 11.7:** ubicació de les excavacions de l'avinguda Vidal i Barraquer de Tarragona, i vinculació amb el conjunt de la Necròpolis Paleocristiana (DÍAZ GARCIA, M.; ROIG PÉREZ, J. F. 2016, fig. 1, p. 80).
- FIGURA 11.8:** fase dels segles VI-VII i posterior de les excavacions de l'avinguda Vidal i Barraquer de Tarragona, i vinculació amb el conjunt de la Necròpolis Paleocristiana (DÍAZ GARCIA, M.; ROIG PÉREZ, J. F. 2016, fig. 3, p. 83).
- FIGURA 11.9:** llànties i TSAAD de la fase dels segles VII-VIII de les excavacions de l'avinguda Vidal i Barraquer (RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018, fig. 2, p. 579).
- FIGURA 11.10:** àmfores de la fase dels segles VII-VIII de les excavacions de l'avinguda Vidal i Barraquer (RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018, fig. 3, p. 581).
- FIGURA 11.11:** ceràmiques comunes de la fase dels segles VII-VIII de les excavacions de l'avinguda Vidal i Barraquer (RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018, fig. 4, p. 583).
- FIGURA 11.12:** ceràmiques comunes de la fase dels segles VII-VIII de les excavacions de l'avinguda Vidal i Barraquer (RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018, fig. 5, p. 584).
- FIGURA 11.13:** ceràmiques comunes de la fase dels segles VII-VIII de les excavacions de l'avinguda Vidal i Barraquer (RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018, fig. 6, p. 585).
- FIGURA 11.14:** situació dels punts amb troballa de ceràmica alt medieval i islàmica (anterior i posterior a la conquesta feudal): 1. Catedral; 2. Ca l'Ardiaca; 3. Plaça d'en Rovellat; 4. Muralla-Baixada del Roser; 5. Carrer Comte; 6. Rambla Vella, 10; 7. Necròpolis Paleocristiana; 8. Parc de la Ciutat; 9. Vidal i Barraquer (base IGCC).
- FIGURA 11.15:** importacions de ceràmica fatimí trobades a les excavacions de *Madinat ar-Zahra*, vinculades a records del *havy* o pelegrinació dels fidels a La Meca (ZOZAYA, J. 1993b, fig. 2, p. 131).
- FIGURA 11.16:** ceràmica omeia trobada a les excavacions de la nau central de la Catedral. Datada entre els segles VII i IX, i de procedència oriental, podria ser una peça arribada a *Tarraquna* per la *havy* (Museu Bíblic Tarraconense). Alçada conservada 2'8 cm, amplada conservada 4'1 cm i gruix 0'7 cm.
- FIGURA 11.17:** ceràmica vidrada islàmica procedent de les excavacions de la Muralla, tram de la baixada del Roser.
- FIGURA 11.18:** ataïfor andalusí procedents de l'excavació del carrer Comte, 11 (BRAVO, P.; ROIG PÉREZ, J. F. 2018).
- FIGURA 11.19:** làmina XLV de la memòria de 1935 de les excavacions de la Necròpolis (SERRA VILARÓ, J. 1935). La peça 11 és un fragment de ceràmica estampada, segurament una gerra de grans dimensions d'època almohade o posterior, és a dir de després de la conquesta feudal de Tarragona, la 12 (superior) és una corda seca parcial que també pot podria ser, o no, posterior a la

conquesta, així com la 14. Les 12 inferior i 13 tenen l'aparença de ser prèvies a la conquesta, d'època califal tot i que la darrera, dependent del color i la pasta, també pot ser una importació de ceràmica baix medieval.

FIGURA 11.20: ubicació d'elements d'escultura arquitectònica tractats en el capítol: 1. capitell de la plaça de Dames i Vells; 2. fragment decorat del carrer Comte, 11; 3. fragment decorat del carrer d'en Granada, 7; 4. capitell de l'església de Sant Llorenç (base IGCC).

FIGURA 11.21: estructuració urbana de la Part Alta de Tarragona al segle I, amb la configuració de la seu del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*, formada per la gran plaça del Recinte de Culte, una segona coneguda com Fòrum Provincial o Plaça de Representació i tercera que és el Circ. Ja extramurs, l'Amfiteatre, d'inicis del segle II.

FIGURA 11.22: perspectiva de la restitució 3D de les tres terrasses del Concili Provincial. Infografia de la sèrie *Ingenieria Romana* (Digivisió-TVE).

FIGURA 11.23: parcel·lari d'origen medieval en l'espai de la Plaça de Representació del Concili Provincial. En gris fosc, les voltes del criptòptic, en gris clar, el podi, i en groc la zona de preexistències urbanes a vincular amb un gran edifici d'època visigoda o una implantació urbana d'aquest moment o prèvia a l'organització urbana de la zona, ja al segle XII (base E. Rosàs).

FIGURA 11.24: planta de les excavacions a l'actual plaça de Dames i Vells, que s'han volgut relacionar amb una església visigòtica (?) (Peña, I. 2000, p. 210), i fotografia de les excavacions que s'hi van realitzar.

FIGURA 11.25: *stipites* de marbre reciclat, d'època visigoda, procedents d'una finca al costat de la plaça de Dames i Vells.

FIGURA 11.26: capitell procedent de la plaça Dames i Vells.

FIGURA 11.27: element escultòric del carrer Comte, 11.

FIGURA 11.28: element escultòric del carrer d'en Granada, 11.

FIGURA 11.29: capitell de la falsa tribuna de l'església de Sant Llorenç (P. Bravo).

FIGURA 11.30: capitell MNAT 45473 (ECSA- M. Catalán).

FIGURA 11.31: dibuix d'una moneda islàmica apareguda en desmuntar una tàpia medieval a Tarragona (HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1867d, p. 196).

FIGURA 11.32: dibuix d'una moneda trobada per Hernández Sanahuja el 1852 (DELGADO HERNÁNDEZ A. 1844-1856m full 550).

FIGURA 10.33: llistat de monedes del Mas de la Sinya de la Pobla de Mafumet, amb la corresponent transcripció de les llegendes monetàries (Mateu Llopis, F. 1951, p. 205-206).

FIGURA 11.34: fellús del moment de conquesta procedent de la vil·la romana de Borrells, a Barberà de la Conca (GONZALO, X.; MARTÍ, R. 2015, FIG. 5, P. 725).

FIGURA 11.35: monedes islàmiques trobades als environs de Siurana (SANAHUJA, X. 2008, p. 249).

FIGURA 11.36: plànol de l'evolució de l'expansió feudal a l'actual territori de Catalunya i situació de les torres de Vallferosa i Santa Perpètua de Gaià, Tortosa i Siurana.

FIGURA 11.37: torre de Vallferosa, al municipi de Torà, comarca de La Segarra.

FIGURA 11.38: desplegament cònic de la cara exterior de la torre de Vallferosa (Global Geomàtica-Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat).

FIGURA 11.39: quadre de datacions radiocarbòniques de la torre de Vallferosa.

FIGURA 11.40: interconnexió visual i auditiva de les torres i fortificacions de la zona del Riubregós. S'observa que Vallferosa no en forma part (CASTELLET, L. de 2020, fig. 2, p. 20).

FIGURA 11.41: conjunt de Santa Perpètua de Gaià des de la carretera que va a Esblada.

FIGURA 11.42: castell de Santa Perpètua des del NW (Ajuntament de Pontils-MRW-ICAC).

FIGURA 11.43: planta general de la torre de Santa Perpètua on es marquen la fase inicial i el regruixat de la cara exterior (Generalitat de Catalunya-Arkpadoc).

FIGURA 11.44: alçats i secció de la torre de Santa Perpètua (Generalitat de Catalunya-Arkpadoc). Vista de l'angle interior abans dels treballs de restauració on es veuen els forats dels trespols i sistema d'accesos.

FIGURA 11.45: porta del primer pis i sistema de latrina i cuina del segon pis.

FIGURA 11.46: detalls constructius. A. base de la torre interior; B. alçat primer pis; C. angle de la torre interior; D i E. aresta de la proa, F. acabat interior; F. fusta de riosta; G. fusta de porta; H, fusta de finestra nord; I carreus folre exterior; J angle d'unió de les torres interior i exterior; L. acabat de

junta dels carreus de la torre exterior; M. part superior de la torre exterior; N. merlets; O. ganxo de ferro d'un dels merlets.

FIGURA 11.47: construccions del costat est del castell des de l'exterior. S'observa un gran arc de ferradura relacionable amb l'accés principal del castell, i al costat una sala o estança de planta quadrada i angles arrodonits construïda amb la tècnica de l'encofrat (Ajuntament de Pontils-ICAC-MRW).

FIGURA 11.48: datacions radiocarbòniques de les fustes de la torre interior de Santa Perpètua de Gaià (CEDAD).

FIGURA 11.49: mapa dels camins ramaders de Catalunya, eixos principals (http://www.fmr.cat/sites/default/files/adjunts-fons/mapa_ramader.jpg).

FIGURA 11.50: planta de la Suda de Tortosa amb marcat en gris del tram del Portal de la Bassa (base A. Llorca i S. Viladrich, Direcció General del Patrimoni Cultural).

FIGURA 11.51: alçat del tram de muralla de la Suda, zona del Portal de la Bassa. En gris els paraments andalusins (base A. Llorca i S. Viladrich, Direcció General del Patrimoni Cultural).

FIGURA 11.52: tramades d'encofrat o *tabiya* a banda i banda de la torre, abans de la restauració (A. Llorca- S. Viladrich, Direcció General del Patrimoni Cultural).

FIGURA 11.53: alçat de la torre del costat est. En groc es marca la fase andalusí i en gris les repeses constructives (base A. Llorca i S. Viladrich, Direcció General del Patrimoni Cultural).

FIGURA 11.54: vista aèria del conjunt de Siurana (IGCC).

FIGURA 11.55: contextualització general del conjunt de Siurana, amb marcat del *hisn*, elements d'habitatge, camins, necròpolis i poble feudal (base IGCC).

FIGURA 11.56: planta de les excavacions del *hisn* de Siurana segons J. Padrós (1956, fig. 74, p. 208).

FIGURA 11.57: planta general del *hisn* de Siurana (Ajuntament de Cornudella de Montsant).

FIGURA 11.58: evidències d'habitat prop del castell aprofitant els cingles de roca.

FIGURA 11.59: torre de la celòquia del castell, construïda mitjançant la tècnica de la *tabiya* o encofrat.

FIGURA 11.60: diferència de tongada de *tabiya* de la torre del castell, la inferior és amb morter vermellós i la superior blanquinós.

FIGURA 11.61: restitució de la torre del castell de Siurana, amb marcat de les tongades a dos colors (Ruta Medieval de l'Espluga de Francolí-Digivisió).

FIGURA 11.62: murs de les construccions de la celòquia del castell, construïts també amb la tècnica de *tabiya* (Ajuntament de Cornudella de Montsant-M. Orellana).

FIGURA 11.63: cuirassa o barrera que tanca l'accés a la península de Siurana.

FIGURA 11.64: muralla i barbacana del costat oriental.

FIGURA 11.65: detalls de la construcció de la muralla oriental, on s'observa la construcció per tongades o caixons.

FIGURA 11.66: aparells andalusins del *hisn* de Siurana. A. encofrat o *tabiya* de la torre de la celòquia; B. murs de la celòquia; C. murs encofrats de la celòquia; D. mur d'aparell ciclopi de la muralla; E. croquis de la construcció de la muralla; F. muralla oriental sobre roca, retallada per aprofitar la pedra en l'obra; G. mur de la cuirassa, de grans blocs; H. secció parcial de la torre sobre la cuirassa; I. aparell d'espina de peix del tancament meridional, part que dona al castell; K. murs interiors dels habitatges, amb combinació de cadenes de carreus i maçoneria; L. arrencada d'arc del costat nord; M. tasconeres al peu de la torre de la celòquia, que mostren l'aprofitament com a front de pedrera; N. fossat oriental; O. excavació del fossat oriental, amb un gran regueró obert.

FIGURA 11.67: a l'esquerra, la torre del Caragol, a Ponts (La Noguera). La construcció circular d'època feudal no deixa de ser una camisa d'una torre andalusí de planta quadrada aixecada amb una base de maçoneria i un segon cos de *tabiya* de terra. Dalt, detall de la muralla islàmica del Pla d'Almatà, Balaguer, amb un impressionant aparell de carreus emiral, que es combina amb alçat de tàpia (Museu de la Noguera).

FIGURA 11.68: proposta de xarxa de fortificacions defensives andalusines al voltant de Tortosa (SCALES, p. 1986, p. 231).

FIGURA 11.69: torres i fortificacions citades.

FIGURA 11.70: croquis d'ubicació de la torre de Castellfollit, a les Muntanyes de Prades (CARRERAS CASANOVAS, A. 1981, p. 66).

FIGURA 11.71: planta del conjunt de la torre de Castellfollit (CARRERAS CASANOVAS, A. 1981, p. 66).

FIGURA 11.72: alçat sud i planta de la torre de Castellfollit (CARRERAS CASANOVAS, A. 1981, p. 70, 69).

- FIGURA 11.73:** restitució de la torre de Castellfollit, amb marcat de les tongades a dos colors (Ruta Medieval de l'Espluga de Francolí-Digivisión).
- FIGURA 11.74:** planta general del castell de l'Albiol (J. Bolòs a *Catalunya Romànica* vol. XXI, p. 224).
- FIGURA 11.75:** relació espacial del castell de l'Albiol amb altres elements d'edificació defensiva i hàbitat de les Muntanyes de Prades.
- FIGURA 11.76:** vista de la construcció al nord de la torre, formada per filades de carreus de llarg i través assimilables als aparells califals. Al fons, la torre restaurada.
- FIGURA 11.77:** alçat sud de la torre de l'Albiol amb marcat de les tongades de *tabiya* (base Ajuntament de l'Albiol-M. Orellana).
- FIGURA 11.78:** muralla del castell de l'Albiol.
- FIGURA 11.79:** planta del castell de l'Albiol dibuixada pels alumnes de l'institut d'ensenyança mitjana de Tarragona a principis del segle XX. S'observa com marca un accés en colze dividir per tres arcs (CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1973, p. 134).
- FIGURA 11.80:** aparell de llarg i través del castell de Vespella de Gaià.
- FIGURA 11.81:** torre de Sant Simplicí, terme de Tarragona (Ajuntament de Tarragona-D. Santos).
- FIGURA 11.82:** torre de la partida de Miralbó, a La Canonja.
- FIGURA 11.83:** torre de Montferri (I. Pastor).
- FIGURA 11.84:** castell del Catllar, amb indicació de les fases mes antigues (VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1999, FIGURA 12, p. 46).
- FIGURA 11.85:** planta general del castell de Selmella (LÓPEZ PRAT; M.; SERRA MASSANSALVADOR, R. 2011, fig. 2, p. 801).
- FIGURA 11.86:** dos exemples de tradició constructiva d'arrel molt antiga. A l'esquerra la muralla de la medina de Sfax a Tunísia, on veiem cadenes de carreus combinades amb maçoneria, hereva dels aparells de tradició púnica i l'*opus africanum*: a la dreta la muralla visigòtica de l'Esquerda a Roda de Ter, de pedra seca.
- FIGURA 11.87:** torre de l'Abella o la Vella, entre La Riera i El Catllar.
- FIGURA 11.88:** torre islàmica del despoblat de La Fullola, al terme de Tortosa (ECSA-J. Colomé a *Catalunya Romànica* vol. XXVI, p. 168).
- FIGURA 11.89:** planta i detall de la torre principal del castell dels Montoliu o de La Riera (*Catalunya romànica* vol. XXI, p. 102, 103 foto i planta J. Bolòs).
- FIGURA 11.90:** dues torres a estudiar i ubicar cronològicament de forma correcta, la de l'exterior del castell de Tamarit i la d'en Segú, a uns 120 metres.
- FIGURA 11.91:** torre de Sant Pere de Ribes (Garraf) darrerament interpretada com andalusina (J. A. Adell).
- FIGURA 11.92:** torre de Gavada, a l'Hospitalet de l'Infant, interpretada com a torre d'època moderna però similar a torres de la Marca Mitja.
- FIGURA 11.93:** la torre de Botarell, prop del castell feudal realment és un molí de vent d'època moderna.
- FIGURA 11.94:** dos exemples de torres de la Marca Mitja a la província de Sòria, les talaies de Caracena i la de Viruela (CABALLERO, L.; MATEO SAGASTA, A. 1988, p. 10 i 12).
- FIGURA 11.95:** torre de Malpàs, Castelló, planta i ceràmica andalusina (MARTÍ, R.; SELMA, R. 1997, FIGURA 2 i 3, p. 1395, 1396)
- FIGURA 11.96:** torre de Burjassènia, prop de Tortosa (MATEU, M.; VIRGILI, A. 2020, FIGURA 2, p. 529).
- FIGURA 11.97:** torre del Mas de l'Hereuet, prop del Molnàs, terme de Tarragona.
- FIGURA 11. 98:** planta de la torre de Monravà i construcció contigua (BOLÒS, J. *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 324).
- FIGURA 11.99:** detall de la construcció de tàpia de la torre de Monravà i dels murs de l'edifici contigu, de carreuada lligada amb morter.
- FIGURA 11.100:** dos detalls de les bases de carreus de llarg i través del mas de Salort, al Catllar.
- FIGURA 11.101:** mur de carreus de la Torre dels Moros també coneguda com de Bosc de la Perxa o Torre del Manuel, a l'Arbolí (<http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/Fitxa?index=0&consulta=&codi=904> consulta 01.09.2019).
- FIGURA 11.102:** murs associables a un pany i una torre del castell d'Alforja.
- FIGURA 11.103:** Torre del Moro de Riudecols.

- FIGURA 11.104:** ubicació de les torres que donen nom a les Borges del Camp: 1. Torre del Moro; 2. torre del Mas de Molló, desapareguda i ja al terme de Botarell, i Borja Major, desmuntada per fer l'església del poble (plànol base IGCC).
- FIGURA 11.105:** Torre del Moro de les Borges del Camp.
- FIGURA 11.106:** Torre Bargallona el 1962, al terme de Cambrils (foto P. Català a invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/Vistalmatge?codlmatge=15394 consulta 01.09.2019).
- FIGURA 11.107:** Torre dels Carboners o d'en Pantaleoni, al terme de Vila-seca.
- FIGURA 11.108:** torre del Mas d'en Ramon, Vila-seca.
- FIGURA 11.109:** torre de Cal Morenet, a Vilaplana (ECSA-J. Bolòs a *Catalunya Romànica* vol. XXI, p. 257).
- FIGURA 11.110:** vistes de la torre o Casalot d'en Viola, a Calafell (fotos P. Arroyo).
- FIGURA 11.111:** torre de la Talaia, a Calafell (P. Arroyo).
- FIGURA 11.112:** vista del castell de Calafell.
- FIGURA 11.113:** torre de la Mixarda, al terme de Figuerola del Camp.
- FIGURA 11.114:** la torre del Petrol sobre l'estret de la Riba, tot i la seva presència i visibilitat des de la Conca i el Camp, realment és una construcció de la Tercera Carlinada (1872-1876).
- FIGURA 11.115:** el conjunt del Bovalar, a Seròs (El Segrià) va ser destruït violentament durant la invasió àrabo-amazic. En principi s'havia pensat que era un vilatge d'època visigoda, i en els darrers anys s'ha proposat que realment és un conjunt monàstic (dibuix de F. Riart a BUENACASA, C.; SALES, J. 2018, fig. 90, p. 103).
- FIGURA 11.116:** torre carlina de la mola de Colldejou (A. Cabré).
- FIGURA 11.117:** ubicació dels despoblats de Vilasalva (1) i Castellfollit respecte als nuclis feudals de Montblanc, Espluga de Francolí i Poblet i relació amb les Muntanyes de Prades (base IGCC).
- FIGURA 11.118:** materials arqueològics de tradició romana procedents dels environs de la torre de Castellfollit (CARRERAS CASANOVAS, A. 1981, FIGURA 9, p. 88).
- FIGURA 11.119:** planta general del despoblat de Castellfollit (CARRERAS CASANOVAS, A. 2002b, p. 69).
- FIGURA 11.120:** imatge dels murs del vilatge de Castellfollit.
- FIGURA 11.121:** planta general del vilatge de Vilasalva o dels Molins de la Vila (ADSERIAS; I.; TEIXELL, I.; GRINÓ, D. 2003, FIGURA 2, p. 184-185).
- FIGURA 11.122:** planta, i secció de la cabana 26 dels Molins de la Vila (ADSERIAS, M.; TEIXELL, I. 2003, fig. 2, p. 531).
- FIGURA 11.123:** planta, i secció de les cabanes 48 i 54 dels Molins de la Vila (ADSERIAS, M.; TEIXELL, I. 2003, fig. 3, p. 533).
- FIGURA 11.124:** parcel·lació del territori al voltant de Prenafeta, estudiat per J. Bolòs. Detecta una parcel·lació prèvia a l'època medieval (BOLÒS, J. 2010b, fig. 6, p. 103).
- FIGURA 11.125:** secció i planta general del castell de Prenafeta, dibuix de l'arquitecte J. M. Vives publicat a DURAN, F. 1921, fig. 2 i 3, p. 229 i 230.
- FIGURA 11.126:** planta general del jaciment del Tossal de Solibernat, a Torres de Segre (ROVIRA PORT, J.; GONZÁLEZ, J. R.; RODRÍGUEZ; J. I. 1983-, fig. 1, p. 235).
- FIGURA 11.127:** ceràmica andalusí del Tossal de Solibernat, a Torres de Segre (ROVIRA PORT, J.; GONZÁLEZ, J. R.; RODRÍGUEZ; J. I. 1983-, fig. 11, p. 245).
- FIGURA 11.128:** imatge del vilatge de la Mola de Colldejou (ECSA-J. Bolòs a *Catalunya Romànica* vol. XXI, p. 229).
- FIGURA 11.129:** planta del vilatge de Fontaubella (Bolòs a *Catalunya Romànica* vol. XXI, p. 415).
- FIGURA 11.130:** l'Almadrava, al terme de l'Hospitalet de l'Infant, imatge de Sañez Reguart del *Diccionario histórico de los artes de pesca nacional*, vol. I, lám. IV, p. 32 publicada VIDAL BONAVILLA, J. 2019, p. 75).
- FIGURA 11.131:** planta general de la fase medieval i moderna del conjunt de Centcelles (REMOLÀ, J. A. 1998, fig. 5, p. 55).
- FIGURA 11.132:** imatge de les construccions medievals de l'habitació IV, excavacions de la vil·la de Centcelles (SCHLUNK, H. 1966, lám. XXIII).
- FIGURA 11.133:** ceràmiques grises medievals de les excavacions de la vil·la de Centcelles (NIEMEYER, H. G.; RÜGER, Ch. 1962, fig. 6, p. 115).
- FIGURA 11.134:** ceràmiques medievals de Centcelles ingressades al MNAT el 1996, la numeració es correspon amb el text.

- FIGURA 11.135:** planta de la vil·la dels Munts segons M. Berges (1977a) on es marquen en gris les zones en funcionament en època tardoromana i medieval, 1. dipòsit Castel; 2. instal·lacions industrials al nord de l'ambulacre; 3. cisterna; 3. zona de Termes Meridionals.
- FIGURA 11.136:** ceràmiques medievals de la vil·la dels Munts, dipòsit Castel (OTIÑA, P. 2005, FIGURA 29, p. 90).
- FIGURA 11.137:** arcs de la remuntada alt medieval (califal?) de la torre de Santa Perpètua (Plànol Direcció General del Patrimoni Cultural-Arkpadoc).
- FIGURA 11.138:** arrencades d'arcs del costat nord del castell de Siurana, de les darreres fases andalusines. Posteriorment van ser tancats per murs de maçoneria.
- FIGURA 11.139:** capitell islàmic del castell de Siurana, i peça similar de la madina de Sfax (Tunísia).
- FIGURA 11.140:** proposta de restitució de les arcades del *hisn* de Siurana.
- FIGURA 11.141:** planta esquematitzada del castell de Falset, amb marcat dels sondeigs amb estratigrafia andalusí.
- FIGURA 11.142:** arrencada d'arc de la fase andalusí del castell de Falset, dins la sala del palau dels comtes de Prades.
- FIGURA 11.143:** *ataifor* andalusí procedent de les excavacions del palau dels comtes de Prades de Falset.
- FIGURA 11.144:** planta general del conjunt d'Escornalbou. En els quadres es marquen les zones amb retalls a la roca (Generalitat de Catalunya).
- FIGURA 11.145:** dipòsits i reguerons a la roca al costat de l'església d'Escornalbou, i gran sitja tallada per l'accés actual al conjunt monumental.
- FIGURA 11. 146:** l'anomenada Celòquia sobre el monestir-castell d'Escornalbou, ara presidida per la capella de Santa Bàrbara.
- FIGURA 11.147:** base de torre albarrana del castell de Siurana, al costat del refugi Ciriac Bonet.
- FIGURA 11.148:** sitja i dipòsit de l'est de la península de Siurana, vinculables a l'assentament andalusí.
- FIGURA 11.149:** els Quatre Termes prop de Rojals, on es veuen els reguerons i dipòsits a la roca (A. Cabré).
- FIGURA 11.150:** reguerons a la roca al costat de l'ermita de Sant Antoni de Prades.
- FIGURA 11.151:** materials arqueològics procedents de la Cova Josefina d'Escornalbou, excavada per J. Sera Vilaró. A l'esquerra, es remarca un fragment de *terra sigillata*, i a la dreta, sivelles que s'interpreten com visigòtica i islàmica (Sera Vilaró, J. 1926, lám. XX, 3 i XL, 2 i 3).
- FIGURA 11.152:** ceràmiques tardoromanes de la Cova Colomera al Pallars Jussà (PADRÓ, J.; VEGA, J. de la 1989 FIGURA 25 p. 41).
- TAULA 11.1:** coves del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat, amb presència arqueològica, en gris les que mostren fases d'època romana, antiguitat tardana i medieval.
- FIGURA 11.153:** ceràmiques de la Cova del Garrofet, Selma, 25-26 ceràmica ibèrica; 28 ceràmica grisa de la costa catalana (*olim* emporitana); 29-31 ceràmica sigil·lada i grisa medieval (VEGA, J. de la 1987, lám. V, p. 185).
- FIGURA 11.154:** peça de ceràmica de l'antiguitat tardana trobada a Cantacorbs / Balma de les Bruixes. Foto de R. Capdevila a MASSÓ, J.; CAPDEVILA VALLVERDÚ, R. 1999, p. 6.
- FIGURA 11.155:** materials de la cova de Mont-ral. 3, vidre, 4 fragment de DSP, *terra sigillata africana*, 9, ceràmica grisa medieval (VEGA, J. de la 1976, fig. III i IV, p. 30 i 29).
- FIGURA 11.156:** habitatges a la roca al voltant del castell de Vespella de Gaià.
- FIGURA 11.157:** Cova del Lladre, al terme de Vilabella (VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1999, fig. 5, p. 44).
- FIGURA 11.158:** habitatge de cronologia no precisada, tot i que pres per medieval, al costat de l'església de Sant Vicenç d'Albarca.
- FIGURA 11.159:** croquis del presbiteri de Sant Vicenç d'Albarca i proposta interpretativa: no es un ara preromana, i planta del temple (J. A. Adell a *Catalunya romana* vol. XXI, p. 397).
- FIGURA 11.160:** Cova del Tití o Donya Blanca, a la Siuranella, Cornudella de Montsant (foto J. Olivé).
- FIGURA 11.161:** cartografia minera de Prades-Priorat (J. C. Megarejo a GENERA, M.; MELGAREJO, J. C. 2015, fig. 3, p. 145).
- FIGURA 11.162:** antefixa de guix hel·lenística del segle V aC trobada a l'Hospitalet de l'Infant. S'interpreta com un element decoratiu d'un santuari comercial vinculable a l'exportació de metalls procedents de la zona del Priorat (foto MNAT-R. Cornadó).

- FIGURA 11.163:** materials metàl·lics de la Cova G d'Arbolí (MONJO, M.; MONTERO, I.; RAFEL, N. 2020, fig. 2, p. 226). Les peces 1 a 5 han estat objecte d'anàlisi de composició, les 3, 4, 5 a anàlisi d'isòtops de plom.
- FIGURA 11.164:** anàlisi elemental de pXRF, de la Cova G, fet Per Rovira Llorens i Montero Ruiz i publicats a MONJO, M.; MONTERO, I.; RAFEL, N. 2020, fig. 3, p. 226.
- FIGURA 11.165:** representacions de les analítiques de plom de la Cova G en relació a les dades de minerals de core peninsulars i africans de Rooiberg i Eritrea (MONJO, M.; MONTERO, I.; RAFEL, N. 2020, fig 4, p. 228).
- FIGURA 11.166:** *Puerta de Santa Catalina* de la mesquita de Córdoba. A banda i banda, sengles columnes de granit que recorden les de la ciutat de Tarragona.
- FIGURA 11.167:** inscripció alt medieval sobre placa de marbre reaprofitada. Es tracta de l'epitafi d'Onrad, trobat a Gavà, any 945 (SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. de 2003, lám. XLVII).
- FIGURA 11.168:** pica baptismal de marbre de la catedral de Barcelona i detall de la decoració escultòrica d'època d'Hadrià (BELTRAN DE HEREDIA, J.; RODÀ DE LLANZA, I. 2020, fig. 3.18, 3.19a).
- FIGURA 11.169:** sella episcopal de marbre reciclat de la catedral de Barcelona (BELTRAN DE HEREDIA, J.; RODÀ DE LLANZA, I. 2020, fig. 3.8a)
- FIGURA 11.170:** urna de Santa Eulàlia de marbre reciclat de la catedral de Barcelona (BELTRAN DE HEREDIA, J.; RODÀ DE LLANZA, I. 2020, fig. 3.8a).
- FIGURA 11.171:** vista de l'anomenat *mihrab* de la Catedral de Tarragona, publicat per A. de Laborde (LABORDE, A. de 1806, planxa LXI).
- FIGURA 11.172:** gravat de la inscripció cúfica de l'anomenat *mihrab* de la Catedral de Tarragona (CONDE, J. A. 1844, tom II, fig. 4-6).
- FIGURA 11.173:** representació de l'anomenat *mihrab* a la *Historia Crítica de Cataluña* d'A. Bofarull Brocà (1876, p. 457).
- FIGURA 11.174:** plànol de la zona de Santa Tecla la Vella amb remarcats de la zona on es va trobar el *mihrab* (SERRA VILARÓ, J. 1960).
- FIGURA 11.175:** finestreta de la Catedral de Tarragona, altrament coneguda com el *mihrab* (Foto: Museu Diocesà de Tarragona-J. Farré).
- FIGURA 11.176:** finestretes califals en marbre del palau califal de *Madinat ar-Zahra* (fotos CAMaZ, Archivo Fotográfico).
- FIGURA 11.177:** columnes, bases i capitells que per J. Negre i R. Martí s'han de vincular al *mihrab* de la mesquita de Tortosa, ara al Claustre de la seva catedral (MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2015b, fig. 7, p. 196).
- FIGURA 11.178:** ceràmica estampillada almohade procedent dels nivells superficials de les excavacions de la Quinta de Sant Rafael de Tarragona (Ted'a 1987, fig. 7, p. 196).
- FIGURA 11.179:** ceràmiques medievals de les excavacions a la Rambla Vella 10 de Tarragona. A destacar les peces 3, gibrell de corda seca parcial, i 4 gerreta islàmica de ceràmica verda i morada.
- FIGURA 11.180:** gerra estampillada almohade procedent de la Pedrera del Port de Tarragona (núm. 3322, foto MNAT-P. Serres).
- FIGURA 11.181:** alguns exemples de materials arqueològics de procedència submarina del litoral tarragoní. Gerro de cronologia indeterminada procedent del fondejador dels Carbuncles/l'Àngul davant del port de Tarragona (dibuix E. Papasseit a PÉREZ, W. 2007, inv. 178, p. 172); gerra islàmica del segle XIII trobada a la costa tarragonina (foto J. Garcia de Castro a *idem* núm. 423 p. 259) i alfàbia del segle XIV procedent de la Punta de la Mora (dibuix de F. Montón a *idem* núm. 273 p. 210).
- FIGURA 11.182:** placa de marbre amb inscripció cúfica procedent de Casa Canals, Tarragona (RIERA FRAU, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.; SOBERATS, N. 1997-98, fig. 2 i 3, p. 204).
- FIGURA 11.183:** fragment de tenalla estampillada andalusí, datada entre els segles XII-XIII procedent de les excavacions de la nau central de la Catedral (MACIAS, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A.; PEÑA, A.; RAMON, M.; TEIXELL, I. 2011, p. 42).
- FIGURA 11.184:** monedes estudiades per B. Hernández Sanahuja el 1853, entre les quals es destaca la núm. 6, que vincula amb Robert d'Aguiló però que pot ser una pellofa medieval (BABOT, C. 1991, p. 54).

- FIGURA 11.185:** restitució de la traça de la Via Augusta a Altafulla en base a un document de 1187 (SERRA RIAL, R.; VIRGILI, A. 2018, fig. 1, p. 12).
- FIGURA 11.186:** traçat de la *via Augusta* entre *Tarraco* i *Tria Capita* (MASSÓ, J. 1990a, fig. 18).
- FIGURA 11.187:** principals xarxes de comunicació d'època romana a la Tarraconesa nord-oriental (SOTO, P. de 2011, fig. 4, p. 661).
- FIGURA 11.188:** la Pedra Fita de Botarell.
- FIGURA 11.189:** l'anomenat menhir o Pedra Alta del Montmell, al límit entre el Baix Penedès i l'Alt Camp.
- FIGURA 11.190:** mil·liari del Francàs, al Vendrell i detall d'una de les creus que el cristianitzen.
- FIGURA 11.191:** inscultures a la roca al Coll de creus, estudiades per S. Vilaseca (VILASECA ANGUERA, S. 1943a, fig. 20).
- FIGURA 11.192:** taula d'unitats temàtiques del Pujol Rodò, entre La Riera i Tarragona. A. cassoleta; B. cruciforme; C. cassoleta amb línia; D. línia; E. forat amb cassoleta i línia; F. forat amb línia; G. phi; H. dues cassoletes amb línia; I. trident; J. antropomorf (GARCÍA DíEZ, M.; FONTANALS, M.; ZARAGOZA, J. 2004, fig. 37, p. 42).
- FIGURA 11.193:** gravats a la roca al Coll de la Mola, Vimbodí (VILASECA ANGUERA, S. 1943a, fig. 17).
- FIGURA 11.194:** estela medieval del cementiri de Miramar (Alt Camp) decorada amb creu i element ballestiforme (autors S. Burguete / D. Solé a BURGUETE, S.; FABRA, E. 1999, p. 47).
- FIGURA 11.195:** la vall del Codoç i els seus environs, plànol de C. Batet (2006, fig. 2)
- FIGURA 11.196:** parcel·lari actual de la vall del Codoç (BATET, C. 2006, fig. 3).
- FIGURA 11. 197:** La vall del Codoç amb elements identificats per J. Bolòs i caracterització de parcel·lari prefeudals (BOLÒS, J. 2010b, fig. 21. p. 135).
- FIGURA 11. 198:** les valls del Codoç (verd) i *Alphe* o del riu Corb (vermell) a la Conca de Barberà.
- FIGURA 11.199:** hidraulisme de la vall del Corb o *Alphe* (BATET, C. 2006, fig. 8).
- FIGURA 11.200:** parcel·lari prefeudal, d'origen romà perdurant al sud de l'Espluga de Francolí i l'est de Poblet. Es marquen les centuriacions A, A2, B, E i F (BOLÒS, J. 2010b, fig. 7, p. 105).
- FIGURA 11.201:** parcel·lari d'origen romà perdurant a la zona de Rocafort de Queralt al sud de l'Espluga de Francolí i l'est de Poblet (BOLÒS, J. 2010b, fig. 13, p. 107). Es remarca que els camins que menen al poble tenen la mateixa orientació amb les centuriacions romanes marcades amb les corresponents lletres
- FIGURA 11.202:** parcel·lari d'origen romà a la zona de Cabacés amb marcat de vies i esquemes de cadastre romà (BOLÒS, J. 2015, fig. 20, p. 108).
- FIGURA 11.203:** paisatge antic permanent encara a la zona de Capçanes. J. Bolòs marca les coincidències de parcel·les prefeudals a les Pedrenyeres i les Llenguaderes (BOLÒS, J. 2015, fig. 21, p. 111).
- FIGURA 11.204:** columnes sedimentàries a l'estany de la Pineda (RIERA, S.; MIRAS, Y.; GIRALT, S.; SERVERA, G. 2010, fig. 6 I 7, p. 168).

CAPÍTOL 12

- FIGURA 12.1:** l'ermita de Parets-delgades a la Selva del Camp és un clar exemple de vil·la romana amb una fase de l'antiguitat tardana associable possiblement a un espai de culte cristià, i que té continuïtat fins l'edat mitjana. Les imatges es corresponen a l'actual santuari marià i als murs romans encara visibles a l'aparcament.
- FIGURA 12.2:** espais i elements significatius de l'entorn de Santa Perpètua de Gaià (en base a HOFBAUEROVÀ, V. 2011, p. 41, FIGURA 4, foto aèria IGCC).
- FIGURA 12.3:** plànol dels camins ramaders del centre de Catalunya, gravat de Ricard Vives Sabaté (1950-1960) publicat a DD.AA. 2013, p. 12.
- FIGURA 12.4:** construccions dels Monjos o el Convent, a uns centenars de metres de l'església de Santa Susanna.
- FIGURA 12.5:** estela discoïdal del segle XII procedent del cementiri de Santa Susanna.
- FIGURA 12.6:** església de Santa Susanna, a Santa Perpètua de Gaià, des del castell.
- FIGURA 12.7:** façana sud i interior de l'església de Santa Susanna.
- FIGURA 12.8:** planta de l'església de Santa Susanna segons F. Español (1991, p. 294).
- FIGURA 12.9:** proposta de restitució de l'església de Santa Susanna.
- FIGURA 12.10:** l'anomenat eremitori 1 de Martorell (RIU I RIU, M. 1978, p. 113).

- FIGURA 12.11:** comparació entre l'anomenat eremitori núm. 2 de Martorell (RIU I RIU, M. 1978, p. 115) i un dels habitatges troglodítics del despoblat de Tamarit, al terme de Tarragona
- FIGURA 12.12:** a la zona de l'antiga Horta Gran, entre el Riu Clar i el Rec Major hi ha algunes petites balmes aprofitades pels pagesos, i ara per rodamons, semblants a les dels Montgons, també a la llera del citat curs fluvial, i podrien formar part d'un conjunt eremític entre els termes de Tarragona i Constantí.
- FIGURA 12.13:** proposta reconstructiva de l'eremitori de Cueva Andrés, a Burgos (dibuix de F. Riart publicat a PADILLA, J. I. 2003, p. 80).
- FIGURA 12.14:** eremitori núm. 4 de Martorell segons M. Pagès (1983, FIGURA 11, p. 67).
- FIGURA 12.15:** quadre dels anomenats eremitoris de la zona de l'Anoia-Segarra (ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J. 1999, p. 268).
- FIGURA 12.16:** fornícula propera a Santa Maria (Eudald) de Sorba, vinculada a la zona eremítica allí estudiada (Bolòs, J.; Padilla, I.; Pagès, M. 1981p. 358).
- FIGURA 12.17:** seccions estratigràfiques dels treballs arqueològics de J. Pujades a la rotonda de Santa Maria de Sorba, any 2014 (PUJADES CAVALLERIA; J. 1998, p. 188).
- FIGURA 12.18:** planta d'eremitoris de la zona del Alto Arlanza a Burgos, vinculats a establiments humans propers, i per tant mostren la poca consistència del seu paper d'espais de fe aïllats del món (ÁLVARO, K.; TRAVÉ, E.; LÓPEZ, M. D. 2018, fig. 3, p. 154).
- FIGURA 12.19:** als voltants d'Escaladei l'orografia de pedra sorrenca vermella genera una sèrie de balmes que tradicionalment s'han associat al precedent eremític de l'establiment de la cartoixa.
- FIGURA 12.20:** zones eremítiques. En groc el riu Gaià, en verd la vall del riu Corb (*Alphe*), en blau clar, les Muntanyes de Prades; en blau fosc, el Samuntà i el vessant meridional de les Muntanyes de Prades; en morat, Tarragona; en vermell el Montsant i el Priorat; en rosat, la zona de la serra de Llaberia, Mont-roig.
- FIGURA 12.21:** esglésies i zones eremítiques del Gaià. 1. Santa Susanna del Gaià; 2. Balma de l'Abalç al Catllar; 3. Sant Magí de la Brufaganya; 4. Santes Creus; 5. Sant Pere de Gaià.
- FIGURA 12.22:** planta i secció de la balma inferior o eremitori de l'Abalç al Catllar i calc de les creus incises la balma superior seu interior (VERGÈS, J.M.; ZARAGOZA, J. 1999, fig. 1, p. 48).
- FIGURA 12.23:** zona eremítica de Sant Magí de la Brufaganya, plànol topogràfic (base IGCC).
- FIGURA 12.24:** capella de Sant Magí, a les fonts del santuari (CAPDEVILA, S. 1924b s/p).
- FIGURA 12.25:** santuari de Sant Magí, vista de l'altar i la tomba del sant, malmesa durant la Guerra Civil (CAPDEVILA, S. 1924b s/p).
- FIGURA 12.26:** detall del sepulcre de sant Magí, al centre del santuari (CAPDEVILA, S. 1924b s/p).
- FIGURA 12.27:** antiga imatge gòtica de sant Magí, desapareguda durant la Guerra Civil (CAPDEVILA, S. 1924b s/p).
- FIGURA 12.28:** fotografia de la cova de Sant Magí als anys 20 del segle passat (CAPDEVILA, S. 1924b s/p).
- FIGURA 12.29:** una de les coves o balmes atribuïdes a la vida eremítica de la Brufaganya (BOLÒS, J. 1995o, p. 523).
- FIGURA 12.30:** balmes murades de Sant Magí de la Brufaganya, segons J. Bolòs (1995o, p. 523).
- FIGURA 12.31:** capella del contracor de San Mikel de Aralar, a Navarra, al costat de l'altar hi ha una *fenestrella* que dona a una cavitat que la tradició diu que és on es va aparèixer l'arcàngel sant Miquel. Precisament és per on aquesta visitant està ficant el cap (Pepe Beunza).
- FIGURA 12.32:** itinerari 29 de les vies d'època romana a l'actual Catalunya (SOTO, P. de 2010, fig. 166, p. 231).
- FIGURA 12.33:** zones de pastura dels ramats del monestir de Poblet i Santes Creus a l'alt Llobregat i la Cerdanya segons A. Altisent (1974, p. 65).
- FIGURA 12.34:** esglésies i espais eremítics de possible origen prefeudal entre Muntanyes de Prades, Conca de Barberà i vall del riu Corb o *Alphe*.
- FIGURA 12.35:** restes de l'església de Sant Pere dels Bigats, a Vallfogona.
- FIGURA 12.36:** planta general del conjunt cistercenc de Vallsanta, prop de Guimerà (VILA CARABASSA, J. M. 2016, p. 328).
- FIGURA 12.37:** granja de Sórboles o Cèrvoles, vinculada a la comunitat liderada per Ramon de Vallbona, i després en mans dels cistercencs (FARRÉ LLORETA; B.; BOSCH, J. 1987, p. 31).
- FIGURA 12.38:** monestir de Vallbona de les Monges.

- FIGURA 12.39:** les serres de Montserrat i Montsant són els dos grans referents religiosos de Catalunya. La primera al nord del Llobregat i la segona, a les terres conquerides als agarens al segle XII, de manera que conformen dos espais d'espiritualitat corresponents a la Catalunya Nova i Vella. Un tercer espai seria el Montsec, a les comarques de Ponent.
- FIGURA 12.40:** punts d'eremitisme d'origen antic i medieval i espais de culte de la zona del Priorat i evirons referenciats en el text.
- FIGURA 12.41:** ermites de la zona del Montsant (PALOMAR, S.; SOLÀ, M. 2008 p. 13).
- FIGURA 12.42:** ermita de Santa Maria de Montsant (A. Cabré).
- FIGURA 12.43:** planta de les restes atribuïdes a la primitiva ermita del Montsant (J. Menchon a PALOMAR, S.; FONTS, M. 1993, fig. 1, p. 28).
- FIGURA 12.44:** delimitació dels dominis de Bonrepòs entre Poboleda i La Morera, segons E. Gort (2017, p. 6),
- FIGURA 12.45:** imatge del Mas de Sant Blai a la Morera, on va haver el monestir de Bonrepòs (S. Palomar a GORT, E. 2017, p. 130).
- FIGURA 12.46:** proposta de planta del monestir cistercenc de Bonrepòs, al Mas de Sant Blai, segons J. Vives i Miret (1955, fig. 2, p. 87).
- FIGURA 12.47:** congost de Fraguerau i en primer terme l'ermita romànica de Sant Bartomeu (A. Cabré).
- FIGURA 12.48:** grafiti medievals en a la balma de Sant Bartomeu de Fraguerau (FERRAN, D.; ROIG DEULOFEU, A. 1988, làm. 5 i 6, p. 235, 236).
- FIGURA 12.49:** balma dels Cossis o de Sant Bartomeu de Fraguerau (foto A. Cabré).
- FIGURA 12.50:** planta-croquis de la balma de Sant Bartomeu de Fraguerau segons J. Ferreres, H. Moreno i G. Aymamí.
- FIGURA 12.51:** planta de l'església de Sant Bartomeu de Fraguerau segons E. Liaño (1983, vol. III, p. 175).
- FIGURA 12.52:** dos detalls fotogràfics del Coll de Mònecs publicats per J. Lladonosa (1964. p. 61). A l'esquerra vista de la Cova dels Ermitans des del camí al Coll, i detall de la cova des de l'est.
- FIGURA 12.53:** una de les balmes del Coll de Mònecs (any 1992).
- FIGURA 12.54:** base de forn per extracció d'essència de ginebró, de cronologia imprecisa.
- FIGURA 12.55:** croquis de la cova del Coll de Mònecs segons J. Pallarès-Personat.
- FIGURA 12.56:** el Tormo del Frare des de la carretera de les Vilelles a Escaladei, que és la perduració d'un vial i eix romà. Llavors l'eremitori és perfectament imbricat en un territori organitzat de ben antic, cosa que contrasta amb la idea que l'eremitisme és propi de zones desèrtiques. Més aviat és el contrari.
- FIGURA 12.57:** elements que conformen el Tormo del Frare segons Eduard Miquel Solsona (2011, p. 108).
- FIGURA 12.58:** balma al costat meridional del Tormo.
- FIGURA 12.59:** balma murada al costat meridional, interpretada com oratori.
- FIGURA 12.60:** graons, inscripció moderna i creus a la part superior del torm (foto P. Bravo).
- FIGURA 12.61:** creu gravada a la roca (foto P. Bravo).
- FIGURA 12.62:** ermita de Sant Antoni d'Ulldemolins, abans de Santa Bàrbara.
- FIGURA 11.63:** la coneguda Cova de Donya Blanca o del Titi (foto J. Olivé).
- FIGURA 12.64:** Sant Joan del Codolar, a Cornudella.
- FIGURA 12.65:** ermita de la Mare de Déu de Puigcerver, a Alforja.
- FIGURA 12.66:** conjunt de la plaça del Rovellat (*Planimetria* 2007).
- FIGURA 12.67:** comparació del conjunt d'església amb atri de Parc Central de Tarragona i del monestir de d'Ib-Dêr a Síria (A. Rifà a MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ MELGAR, A. 2005, p. 55 i Butler H. C. 1929 a ADELL, J. A.; RIU-BARRERA, E. 1999, p. 171).
- FIGURA 12.68:** el plànol de Tarragona de 1643 és un interessant document que ens mostra com la ciutat de Tarragona es transforma entre els setges de la Guerra dels Segadors (anys 1640 i 1644). El primer va provocar que la corona espanyola manés convertir la ciutat en presidi i comencés un lent procés de fortificació que entre altres va provocar l'enderrocament d'esglésies, convents i capelles extramurs, alguns d'ells d'arrel molt antiga. Sobre el document en marquen els llavors encara dempeus i els que van patir la seva eliminació.
- FIGURA 12.69:** vista de Tarragona des del convent de Sant Fructuós, el qual es representa amb una construcció rodona i campanar (MACIAS; F. 1986).

- FIGURA 12.70:** al voltant de Tarragona hi ha una sèrie de llocs vinculables amb eremitisme d'arrel antiga. Sobre plànol es marquen aquests així com nuclis poblats d'arrel medieval. 1. Llentisclell (primer Constantí); 2. Sant Pol/Sant Pau i partida dels Monjos; 3. Constantí medieval; 4. Centcelles; 5. Els Montgons; 6. zona de balnes del barri de Riu-clar; 7. Tarragona.
- FIGURA 12.71:** ermita de Sant Llorenç i Santa Llúcia, al terme de Constantí propera al Riu Clar, a la partida dels Monjos. Per Cortiella és el Constantí Vell o Llentisclell (MARÍN, F. 1997, fig. 1, p. 91).
- FIGURA 12.72:** vista aèria del despoblat dels Montgons, entre els termes de Tarragona i Constantí (base IGCC). 1. balnes; 2. castell; 3. església de Sant Julià; 4. espai obert relacionable amb antiga pedrera.
- FIGURA 12.73:** balnes de l'entorn dels Montgons, interpretades per J. Bolòs com espais d'habitatge dels eremites de la zona (*Catalunya romànica* vol. XXI, p. 210 i autor).
- FIGURA 12.74:** mur nord del castell dels Montgons.
- FIGURA 12.75:** vista general de l'església de Sant Julià.
- FIGURA 12.76:** portalada romànica desapareguda (J. Massó).
- FIGURA 12.77:** vil·la romana de Centcelles.
- FIGURA 12.78:** punts d'eremitisme d'origen antic i medieval i espais de culte de la zona del Camp al peu de les Muntanyes de Prades.
- FIGURA 12.79:** capitell visigòtic procedent del Cogoll, Alcover (ROIG PÉREZ, J. F. 2014, fig. 3, p. 68).
- FIGURA 12.80:** capitell del museu d'Alcover, interpretat com una peça del segle XIII però amb paral·lels andalusins (I. Companys a *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 325).
- FIGURA 12.81:** capitell visigòtic de la vil·la de Parets Delgades (P. Serres-MNAT).
- FIGURA 12.82:** santuari del Remei, mig amagat per la boscúria de la vall del Glorieta, a Alcover.
- FIGURA 12.83:** estela medieval procedent de l'ermita de Santa Magdalena del Bosc de Valls (R. Palau-CODEX).
- FIGURA 12.84:** el conjunt de la Mare de Déu de la Roca, a Mont-roig del Camp, presidit per la capella de Sant Ramon dalt de tot de la cresta on s'erigeix el santuari.
- FIGURA 12.85:** ceràmica a mà dels vorals de l'ermita de la Mare de Déu de la Roca de Mont-roig (VILARDELL, R.; V. ROMERO, V. 1977-1978, lám. III).
- FIGURA 12.86:** retalls a la roca i cavitats de l'entorn de l'ermita de la Mare de Déu de Mont-roig.
- FIGURA 12.87:** ortofotomapa de la ubicació de les restes atribuïdes a Sant Pere de Gaià (IGCC).
- FIGURA 12.88:** el bosc de Sant Sebastià, prop de Santes Creus, on la tradició diu que hi vivia un eremita que va ser l'origen del conjunt monàstic.
- FIGURA 12.89:** vil·les amb fase baix imperial de la zona del Gaià Mig: 11. vil·la de la Font Cervellona; 12. Els Vinyets; 14. Barberet; 17. Vilardida; 32. Montferri (GÜELL AGRAMUNT, M.; MENCHON, J.; MIQUEL VIVES, M. 1990, p. 51).
- FIGURA 12.90:** peu d'altar visigòtic del monestir de Santes Creus (foto J. Sánchez Real publicada a PALOL, P. de 1957-1957. lám. I).
- FIGURA 12.91:** pila baptismal de la capella de Santa Llúcia de Santes Creus (J. Farré/MDT a MATA DE LA CRUZ, S. 2014, fig. 3, p. 23).
- FIGURA 12.92:** plànol de la donació de Ramon Berenguer IV per la fundació del monestir de Poblet (ALTISENT, A. 1974, p. 31).
- FIGURA 12.93:** document andalusí de 1217 procedent probablement de València, en el qual s'autoritza als ramats de Poblet de pasturar en territori sarraí. La tradició deia, però, que es tractava del permís atorgat a l'ermità Poblet de continuar vivint en el lloc on després es va fundar el monestir (AHN llig. 6744, núm. 8, foto Servicio Nacional de Microfilm, publicada a ALTISENT, A. 1974, s/p).
- FIGURA 12.94:** gran contenidor, identificat com a *dolium* procedent dels voltants de Poblet, ara a les Cases Noves del monestir.
- FIGURA 12.95:** relació i quadre de distàncies entre els jaciments d'època romana de la zona de Poblet: 1. Riudabella. 2. Camí de la Font de Nerola. 3. Granja Mitjana. 4. Poblet. 5. Hostal del Senglar. 6. La Serreta III 7. Milmanda. 8. El Reguer.
- TAULA 12.1:** jaciments arqueològics de l'entorn de Poblet, en base a l'IPAC.
- FIGURA 12.96:** planta de la zona del Joc de Pilota, que es correspon a les dependències més antigues del monestir, i que Vives i Miret i Sanfeliu interpreten erròniament com construccions precistercenques, com es veu en la llegenda gràfica (VIVES I MIRET, J.; GIBERT, G. 1964, fig. 6).

- FIGURA 12.97:** tors romà de marbre conservat al Museu de Poblet. Caldria confirmar si procedeix d'alguna de les vil·les precedents del monestir, o d'allí mateix.
- FIGURA 12.98:** frontal de sarcòfag dels segles XII-XIII que Vives i Miret i Gibert volen veure'l com a peça visigòtica. És a l'entrada del Museu de Poblet.
- FIGURA 12.99:** peça del monestir de Poblet, possible estela funerària dels segles XII-XIII però que reaprofitava una peça anterior, que Vives i Miret i Gibert volen veure com una peça més antiga.
- FIGURA 12.100:** placa de marbre amb decoració visigòtica procedent de Poblet, ara desapareguda (VIVES I MIRET, J.; GIBERT, G. 1964, fig. 4).
- FIGURA 12.101:** capitell del Museu de Poblet, interpretat com una peça d'influència cordovesa.
- FIGURA 12.102:** capitell del monestir de Poblet.
- FIGURA 12.103:** planta de les excavacions de 1995 a la nau del Joc de Pilota. Es marca el paviment de picassó o crespes medieval que Vives i Miret i Gibert prenen erròniament com un *signinum* medieval.
- FIGURA 12.104:** una de les finestres de la zona de les Cambres Abacials, entre la Torre d'Armes i la capella de Sant Esteve, que Vives i Miret i Sanfeliu prenen com obra precistercenca, però que realment la seva fesomia actual es correspon a una restauració d'estil.
- FIGURA 12.105:** situació de la zona del monestir objecte de prospecció de georadar (SALA, R.; GARCIA, E.; TAMBA, R. 2011).
- FIGURA 12.106:** diagrama de lectura del georadar realitzat entre la Biblioteca i les Cases Noves del monestir de Poblet (SALA, R.; GARCIA, E.; TAMBA, R. 2011).

CAPÍTOL 13

- FIGURA 13.1:** àmfors orientals tipus LRA 4 y LRA 4C localitzades a Tàrraco (REMOLÀ, J. A. 2000, FIGURA 71, p. 205).
- FIGURA 13.2:** llàntia romana de procedència africana decorada amb una menorà. Localitzada en un abocador de la zona del port (LASHERAS, A. 2015, FIGURA 41.3, p. 128).
- FIGURA 13.3:** llosa de coberta d'una tomba de la necròpolis de Mas Rimbau-Mas Mallol, amb un endotafi consistent en una menorà (MNAT-45183, foto MNAT- G. Jové).
- FIGURA 13.4:** inscripció funerària del rabí (?) Samuel procedent de la necròpolis de Mas Rimbau-Mas Mallol (CIL II 2 supl. XIV, núm. 2230, MNAT TMR5-95-5779-1, foto MNAT-G. Jové).
- FIGURA 13.5:** comparació de Jerusalem des de la Muntanya de les Oliveres i Tarragona des de l'Oliva, amb els cementiris als peus de les dues ciutats. Fa de pensar... (Museu Bíblic Tarraconense i autor).
- FIGURA 13.6:** inscripció funerària de Làsies (CIL II 2 supl. XIV núm. 2229 / RIT núm. 1075, MNAT-25397, foto MNAT-R. Cornadó).
- FIGURA 13.7:** pileta trilingüe de Tarragona. Actualment forma part de les col·leccions del Museu Sefardí de Toledo (foto: Museo Sefardí de Toledo).
- FIGURA 13.8:** quadre de *menorot* de l'antiguitat tardana localitzades en peces arqueològiques de Tarragona.
- FIGURA 13.9:** grafiti d'un possible Isaïes en una inscripció romana (CIL II 2 supl. XIV núm. 2232, MNAT MNAT EV/CIV, foto MNAT-A. Saludes).
- FIGURA 13.10:** inscripció funerària d'Isidora, procedent dels Pallaresos, ara al Museu Diocesà de Tarragona (CIL II 2 supl. XIV núm. 2295 RIT núm. 1074).
- FIGURA 13.11:** localització de llocs amb presència jueva entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal. 1. Tarragona; 2. Els Pallaresos; 3. Vilardida; 4. *Vilas Yudaicas*/Puigpelat; 5. Bràfim; 6. Salomó; 7. Castell de Querol; 8. Siurana; 9. Bonastre; 10. Tivissa; 11. Vilardida.
- FIGURA 13.12:** ubicació de calls jueus.
- FIGURA 13.13:** situació del call jueu de la Tarragona medieval en relació a la troballa de la inscripció de Làsies (1) i la pileta trilingüe (2).
- FIGURA 13.14:** inscripció amb forma de *tabula ansata* del jueu convers Erm de Rabinad († 1196) cisellada a l'absis major de la Catedral de Tarragona.

CAPÍTOL 14

- FIGURA 14.1:** mapa d'expansió de l'islam a la Hispània i la Gal·lia (*Atles d'Història de Catalunya* p. 56).

- FIGURA 14.2:** catedral de Paderborn, Ciutat on Carlemany va celebrar la dieta del 777 i rep els governadors sarraïns de Saragossa, Girona, Barcelona i Osca.
- FIGURA 14.3:** mapa de la *Marca Hispanica* publicat al conegut llibre del mateix nom (MARCA, P. de 1688).
- FIGURA 14.4:** monument commemoratiu de la derrota de Rotlan a Orreaga/Roncesvalles, Navarra.
- FIGURA 14.5:** accions de conquesta carolíngia dels territoris de l'antiga Tarraconesa occidental, ara Catalunya (*Atles manual d'Història de Catalunya*, p. 155).
- FIGURA 14.6:** torre d'Ardèvol, al Solsonès. Les excavacions arqueològiques van documentar un nivell de destrucció que hom ha vinculat amb la sublevació d'Aissó del 829.
- FIGURA 14.7:** comtats de la marca en temps de Guifré el Pilós, segle IX (*Atles d'Història de Catalunya* p. 60).
- FIGURA 14.8:** vista del *hisn* de Xibrana, actual Siurana.
- FIGURA 14.9:** imatge de Pere Català Pic del castell de Queralt el 1918 (CABESTANY, J. F. 2000, p. 24).
- FIGURA 14.10:** evolució de l'expansió feudal entre el segle X i Ramon Berenguer III (*Atles d'història de Catalunya*, p. 61).
- FIGURA 14.11:** xarxa dels castells comtals a la marca i evolució entre els segles IX i XI a la zona occidental de Catalunya de l'expansió feudal entre el segle X i Ramon Berenguer III (*Atles d'història de Catalunya*, p. 72).
- TAULA 14.1:** incursions sarraïnes contra els territoris de l'actual Catalunya (en base a SANCHO, M. 2005 i BENET, A. 1988A, i BRAMON, D.; LLUCH, R. 2009-20120).
- FIGURA 14.12:** vilatge de Sant Pere de Sabella, terme de Conesa, Conca segons J. Bolòs (*Catalunya romànica* vol. XXI, p. 471).
- FIGURA 14.13:** invasió almoràvit, fases de conquesta (*Atles d'història de Catalunya*, p. 77).
- FIGURA 14.14:** muralla del castell dels Montoliu, a la Riera.
- FIGURA 14.15:** districte de Siurana en relació al territori del Camp conquerit al segle XII (basat en A. Puy i publicat a VIRGILI COLET, A. 2011, p. 48).
- FIGURA 14.16:** mapa de les operacions de conquesta de Siurana entre 1153 i 1154 (S. Albertí a CATALÀ, P. 1973, p. 416).
- FIGURA 14.17:** assentaments del Camp de Tarragona i Muntanyes de Prades amb la data de carta de poblament (basat en A. Puy, publicat a VIRGILI COLET, A. 2011, p. 62).

CAPÍTOL 15

- FIGURA 15.1:** models de relació d'espai funerari, religió i habitatge en base a RENFREW, C. 1983; OLLICH, I. 1993-94.
- FIGURA 15.2:** Planta de diverses poblacions medievals de traça ortogonal del Camp de Tarragona i Conca de Barberà. S'observa la vinculació amb vials preexistents a relacionar amb traces de vies anteriors. Caldria estudiar en un futur si responen a assentaments més antics, com es veu clarament a Tarragona i s'intueix en altres punts (MENCHON, J. 2015, p. 107, fig. 15 amb modificacions).
- TAULA 15.1:** Poblacions i vil·les romanes properes al nucli medieval. Poden ser indicatius de continuïtat de població.
- FIGURA 15.3:** resum de plànols amb diferents aspectes tractats al llarg de la tesis. La coincidència en els mateixos llocs indica la continuació de poblament (base IGCC i elaboració pròpia). Es donen els números de figura a tall informatiu.
- FIGURA 15.4:** resum de plànols amb diferents aspectes tractats al llarg de la tesis. La coincidència en els mateixos llocs indica la continuació de poblament (base IGCC i elaboració pròpia). Es donen els números de figura a tall informatiu.
- FIGURA 15.5:** resum de plànols amb diferents aspectes tractats al llarg de la tesis. La coincidència en els mateixos llocs indica la continuació de poblament (base IGCC i elaboració pròpia). Es donen els números de figura a tall informatiu.

INDEX DE TAULES SINÒPTIQUES

TAULA 5.1. troballes de destrals de pedra polida prehistòriques -pedres de llamp- en contextos d'època tardo romana i medieval.

TAULA 5.2: escandall de necròpolis sobre les quals s'implanten esglésies medievals.

TAULA 5.3: actes de consagració i dotació relacionades amb cementiris sagreres i fundacions locals.

TAULA 5.4: alguns exemples d'enterraments d'infants, albat i nonats.

TAULA 6.1: necròpolis associades a vil·les al Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat.

TAULA 6.2.: necròpolis aïllades del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat.

TAULA CLAU 6.1: llistat de necròpolis ordenades per número de fitxa, tipus, comarca, municipi i nom.

TAULA CLAU 6.2: llistat de necròpolis ordenades per municipi.

TAULA CLAU 6.3: llistat de necròpolis ordenades per nom de jaciment.

TAULA 6.3: procedència de la informació de les necròpolis estudiades. Del total de 164 necròpolis, la majoria de dades procedeix de publicacions i troballes casuals, i es veu un percentatge molt petit d'actuacions arqueològiques programades. Tingui's en compte que un mateix jaciment pot tenir diverses fonts d'informació.

TAULA 6.4: mausoleus i monuments funeraris en la zona d'estudi, segons la seva constància directa o epigràfica.

TAULA 6.5: necròpolis en espais amb assentaments o materials prehistòrics o protohistòrics

TAULA 6.6: diferents tipologies de tombes objecte d'estudi.

TAULA 6.7: sarcòfags localitzats a l'*ager tarraconensis*.

TAULA 6.8: inscripcions funeràries a l'*ager tarraconensis*.

TAULA 6.9: objectes de vidre trobats dins els enterraments.

TAULA 6.10: objectes de metàl·lics trobats dins els enterraments.

TAULA 6.11: aixovars localitzats dins les tombes.

TAULA 6.12: dipòsits funeraris localitzats dins les tombes.

TAULA 6.13: quadres de les orientacions de les tombes estudiades i els condicionants espacials.

TAULA 6.14: taula d'enterraments infantils.

TAULA 6.16: *deviant burials*, descripció breu dels enterraments anòmals estudiats.

TAULA 6.17: datacions radiocarbòniques de les necròpolis estudiades.

TAULA 6.18: proposta cronològica de les necròpolis estudiades.

TAULA 7.1: troballes d'enterraments d'època antiga al sector llevant de Tàrraco en base a *Planimetria* 2007.

TAULA 7.2: Enterraments extramurs d'època romana i antiguitat tardana a la zona de ponent de Tàrraco. Base *Planimetria* 2007. Els números es corresponen a les entrades de la publicació.

TAULA 7.3: sarcòfags anteriors a la formació de la Necròpolis Paleocristiana, reutilitzats en els seus enterraments.

TAULA 7.4: troballes d'enterraments i elements funeraris a la Part Alta en base a *Planimetria* 2007.

TAULA 7.5: sarcòfags de l'antiguitat tardana a la Catedral i entorn.

TAULA 7.6: inscripcions dels segles XII-inicis del XIII de la zona del Claustre, Sala Axial, Absis Major Santa Tecla la Vella. Es segueix la numeració de SERRANO COLL, M.; LOZANO, E. 2016.

TAULA 7.7: inscripcions romanes a la Catedral de Tarragona segons el CIL II² suppl. XIV.

TAULA 7.8: enterraments intramurs de la ciutat segons *Planimetria* 2007.

TAULA 8.1: esglésies, ermites i cementiris al Camp de Tarragona, en part vinculables a punts de creuament dels eixos de cadastre romà, segons I. Arrayás (2002).

TAULA 8.2: topònims de l'*ager tarraconensis* que per I. Arrayás cal vincular a centuriació i vialitat del territori de Tàrraco (ARRAYÁS, I. 2005).

TAULA 8.3: citacions d'evidències vinculables a l'ocupació antiga de l'*ager tarraconensis* en documents medievals.

TAULA 9.1: principals termes àrabs utilitzats per definir fortificacions i establiments a l'Andalus, traducció/evolució etimològica i alguns exemples de topònim encara existent.

TAULA 9.2: Llistes dels bisbes de les diòcesis de l'actual territori de Catalunya, entre l'antiguitat tardana i finals del segle XII.

TAULA 9.3: escandall de fonts de producció i riquesa en els documents de donació (informació segons documents citats a capítol 9 i FONT RIUS, J. M. 1969-1983

TAULA 9. 4: quadre de les aséfies d'Al-Mansur que van afectar l'actual territori de Catalunya (SANCHO, M. 2005, p. 64-65).

TAULA 9.5: principals itineraris terrestres d'època califal (ZOZAYA, J. 2012, p. 145).

TAULA 9.6: autors islàmics citats en el capítol (font Bramon, D. 2000, p. 21-40).

TAULA 9.7: esglésies del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat i primera dada documental o datació per característiques morfològiques (font DDAA 1995a; DDAA 1995b; DDAA 1995c).

TAULA 11.1: coves del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat, amb presència arqueològica, en gris les que mostren fases d'època romana, antiguitat tardana i medieval.

TAULA 12.1: jaciments arqueològics de l'entorn de Poblet, en base a l'IPAC.

TAULA 14.1: incursions sarraïnes contra els territoris de l'actual Catalunya (en base a SANCHO, M. 2005 i BENET, A. 1988A, i BRAMON, D.; LLUCH, R. 2009-20120).

TAULA 15.1: Poblacions i vil·les romanes properes al nucli medieval. Poden ser indicatius de continuïtat de població.

